

95/1

54432

54432

950

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

BARTA GÁBOR

AZ ELFELEJTETT HADSZÍNTÉR

E. KOVÁCS PÉTER

MIKSA MAGYARORSZÁGI
HADJÁRATA

IZSÁK LAJOS

A RÁKOSI-RENDSZER

GYARMATI GYÖRGY

GRATZ GUSZTÁV A MONARCHIA
FELSZÁMOLÁSÁRÓL

GECSÉNYI—VIDA

BESZÉLGETÉS TILDYVEL
1956 NOVEMBERÉBEN

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXXVII. ÉVFOLYAM, 1995. 1. SZÁM

Szerkesztők:

SZAKÁLY FERENC (főszerkesztő), GECSÉNYI LAJOS (rovatvezető),
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (rovatvezető), STARK TAMÁS (rovatvezető)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (technikai szerkesztő)

Szerkesztőbizottság:

BUZA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, ENGEL PÁL, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, HANÁK PÉTER, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA,
KUBINYI ANDRÁS, LACKÓ MIKLÓS, LITVÁN GYÖRGY,
L. NAGY ZSUZSA, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Barta Gábor: Az elfelejtett hadszíntér 1526–1528 (Megjegyzések a török–magyar szövetség előtörténetéhez)	1
E. Kovács Péter: Miksa magyarországi hadjárata	35
Izsák Lajos: A Rákosi-rendszer (1948 ősze–1956 nyara)	51

ARCOK, ÉLETKÉPEK

Tüskés Gábor–Knapp Éva: A barokk és a felvilágosodás között: Koptik Odó (1692–1755)	69

DOKUMENTUM

Gyarmati György: Gratz Gusztáv a Monarchia felosztásának következményeiről	83
Gecsényi Lajos–Vida István: A budapesti osztrák követség titkárának beszélgetése Tildy Zoltánnal (1956. november 13–14.)	117

ÉLETMŰ

Barta Gábor (1943–1995) publikációinak jegyzéke	123

BARTA GÁBOR

Az elfelejtett hadszíntér 1526–1528

(Megjegyzések a török–magyar szövetség előtörténetéhez)

A mohácsi katasztrófát követő kiútkeresésről korábban közzétett munkáimban¹ részletesen tárgyaltam azokat a külpolitikai kényszereket, amelyek I. János királyt belehajszolták az 1528 elején megkötött török szövetségbe. Az e politikai küzdelem háttéréül szolgáló hadiesemények részletes történetét azonban alig ismerjük. A mohácsi vészt követő első néhány év zűrzavaros polgárháborújának főbb eseményei még csak-csak belekerültek a legfontosabb történeti összefoglaló munkákba, de a magyar (horvát) – török határok helyzetéről, az egy jajcai tragédiától eltekintve, gyakorlatilag semmit sem tud a történetírás. Pedig az itt folyó harcok egyfelől önmagukban is jelentősek voltak — a végvári vonal maradványának sorsa múltott rajtuk —, másfelől befolyásolhatták a diplomáciai műveleteket, vagy éppen megjeleníthettek bizonyos politikai szándékokat.

Ezt az elfelejtett háborút, a törökkel vívott harcokat ismertetem most. A többi hadszíntér eseményeivel annyiban foglalkozom, amennyire az az események megértéséhez feltétlenül szükséges.

*

Mint köztudott, az már 1526 decemberében eldőlt: Magyarországon a törvényesen megkoronázott I. János (Szapolyai János) királlyal szemben trónkövetelőként lép föl Habsburg Ferdinánd osztrák főherceg, később cseh király. Egyes hevesvérű katonai vezetők ezért már 1526 utolsó napjaiban az osztrák tartományok megtámadására biztatták Szapolyait, aki azonban nem vállalhatta a kétfrontos háború kockázatát (a törökkel még nem volt béke!). Ezért inkább elviselte a gyávaság vádját, és nem lépett föl fegyveresen a Habsburgok ellen.²

Ferdinánd cseh király viszont attól tartott, a meggyengült Magyarország végül a török markába kerül, ezért mindenképpen szükségesnek ítélte annak saját részére való megszerzését.³ De mivel 1527 első felében a Habsburg-ház ereje még

1 A Történelmi Szemlében (1977) és a Századokban (1981) megjelent tanulmányaim (kandidátusi disszertációm részletei) összegző kiadása: *A Sztambulba vezető út (1526–1528)*. (= *Barta G.: Sztambul*) Bp. é.n. [1983]. A jelen tanulmány eredeti, eltérő szerkezetű és lényegesen rövidebb változata kandidátusi disszertációm egyik fejezete volt, megjelent — sajnos, jegyzetanyag nélkül — magyar könyvcském francia változatában: *Gábor Barta: La route qui mène à Istanbul 1526–1528*. Bp. 1994. (*Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 195.) 95–107.

2 *Barta G.: Sztambul* i. m. 82. és 119. skk.

3 *Christine Turetschek: Die Türkenpolitik Ferdinands I. von 1529 bis 1532*. Wien, 1968. 2.

Itáliában volt lekötve, az ellenségeskedés kirobbanására 1527 áprilisáig kellett várni. Ekkor is csak az osztrák határszéltől jó messze, a magyar Délvidéken kezdődtek harcok János és Ferdinánd hívei között.

Addig viszont meglehetősen élénk harci tevékenység folyt az Adriától a Vaskapuig terjedő török arcvonalon.

I. Szülejmán szultánnak Budáról az Oszmán Birodalomba való 1526. szeptember–októberi visszavonulása csak a naiv bizakodókat téveszthette meg Magyarországon. A mohácsi hadjárat eredményeképpen az 1521 óta alaposan meggyöngyült magyar végvári vonal a Duna szerémségi szakaszán gyakorlatilag átszakadt. Igaz, a török az általa ekkor elfoglalt erősségek egy részét kiürítette: a fontosabbak közül Szalánkemént, Zimonyt és Bácsot. Évek óta üresen állt Haram, Orsova és Szörénytornya (Turnu Severin) is, az al-dunai határszakaszon, s nem maradt őrség „Pécsett” (Pety, Krassó megye), s Kulics várában, (Szerbia), valamint Gradistyan sem, és még néhány kisebb palánkban.

Ha a térképre nézünk, láthatjuk, hogy a kiürítés minden, a Duna-Dráva vonalától északra eső, volt magyar várat érintett. Az egyetlen kivétel a török őrséggel alaposan megrakott Titel — ennek megtartásával viszont oszmán ellenőrzés alá került a Duna-Tisza összefolyása, elvágtá egymástól a környék két legfontosabb vízi útját.

Magában a Szerémségben viszont csak a romokat, vagy az értéktelennek minősített kisebb palánkokat hagyták üresen. Pétervárad, Szerémújlak, Bánmonostor, Szávaszentdemeter, Atya, Cserőd, Racsá, Barica, Rednek és társaik török garnizonokat kaptak. A távolabb fekvő Eszék sorsára közvetlen adatunk nincs, valószínűleg már ekkor véglegesen megszállták ezt is.⁴

Az oszmán főerők elvonulását, mint ez a háborúban gyakran megesik, a magyar–horvát fél kisebb visszacsapásai követték.

Az egyik ilyen akció a távoli horvát végeken történt, ahol Jurisics Miklós horvát és Hans Katzianer belső-ausztriai főkapitány október derekán egyesítette haderejét (azért nem kell túloznunk: 2000–3000 emberről lehetett szó), és gyors portyával beütött Boszniába.

A másik ellenlökés színhelye a szerémi Duna-szakasz volt, ahol rác (szerb) paraszt-katonák előbb megszállták az elhagyott Bács várat, majd, még mindig 1526 novemberében, Futaknál átkeltek a folyam déli partjára, s előbb Cserődöt, majd Bánmonostort foglalták vissza, rohammal.⁵

E parasztkatonák vezetője az a Cserni Jován volt, akiről először éppen 1526 októberében hallottak Magyarországon. Ekkor, a Délvidékről érkezve, — ahol maga köré gyűjtötte a földönfutóvá lett harcias rácokat —, tíz testőrétől kísérve tisztelgett a Budára készülő Szapolyai János vajda előtt a tokaji gyűlésen (október 14–16).⁶ Szerémi György úgy tudta, Jován mozgalmának központja ekkor

4 Thury József: Török történetirők I–II. Bp. 1893–1896. I. 306. skk., ill. *Uő.*: A török hódítás kezdete Magyarországon. Századok 27 (1893) 293.

5 Jurisicsról és Katzianerről ld. *Thallóczy Lajos–Hodinka Antal*: A horvát véghegyek oklevéltára I. 1490–1527. Bp. 1903. (Monumenta Hungariae Historica [=MHH]. Diplomataria XXXI.) N° 437. (Ferdinánd király irata, 1526. nov. 10, Bács, stb.) *Alekša Ivić*: Istorija Srba u vojvodini od nastarijih vremena do osnivanja potisko-pomoriške granice (1703). Novi Sad, 1929. (Knjige Matice Srpske, 50.) 77. és 360., Acta Tomiciana. Red. Stanislas Górski etc., Poznań, 1852-től. IX. 75. *Ferenc Szakály*: Remarques sur l'armée de Iovan Tcherni. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 24 (1978) 43.

6 *F. Szakály*: i. m. 41.

Lippa lett volna, s bármennyire óvatosan kell is kezelnünk a szászatyár királyi káplán két évtized múltán lejegyzett emlékezéseit, több dologról nem szabad elfeledkeznünk. Először is, hogy Szerémi maga is jelen volt a tokaji gyűlésen. Másodsor, hogy Szapolyai János vajda 1526 augusztusában éppen Lippa környékén át vonult az erdélyi haddal Mohács felé⁷. Harmadsor, hogy október elején még mindig a közelben, Mezőtúr és Fegyvernek térségében táborozott. S negyedszer, hogy egy másik, Szeréminél megbízhatóbb emlékiratszerző, Szermegh János kifejezetten azt állítja, Jován eredetileg János vajda lovásza lett volna.⁸

Ezek a jelek mindenesetre arra látszanak utalni, hogy Szapolyainak talán már a kezdetektől volt valami köze a menekült rácok megszervezéséhez. Az bizonyos, hogy Tokajban a török által alaposan feldúlt Duna-Tisza közének védelmét bízta Jovánra, aki nemsokára Szabadka várkastélyában bukkant föl hadával. Szabadkának megint különös jelentősége van a történetben: 1526 szeptemberében itt állt az egyetlen olyan hevenyészett paraszt-tábor, amelyik ellent tudott állni a visszavonuló török csapatok ostromának.⁹ Még azt is elképzelhetőnek tartom, hogy a siker és Cserni Jován későbbi pályája között összefüggés lehet: a vezér 1526. őszi váratlan és megmagyarázatlan népszerűségét talán éppen az indokolta, hogy ő maga védte meg Szabadkát Ibrahim nagyvezír Szegedről támadó csapatai ellen.¹⁰

János vajda a jelek szerint amolyan határőr-szerepet szánt a harchoz szokott rác katoná-parasztoknak. A Tokajban kapott megbízatással lehet ugyanis magyarázni azt a Bácsot, Cserődöt és Bánmonostort érintő akciót, amiről fentebb szóltam. Az is bizonyos, hogy ez a gyors támadás nem maradt kivételes: Szapolyai, immár királyként, továbbra is igyekezett törődni a halódó végvári szervezettel. Kruzsics Péternek, a dalmáciai Klissza és Zengg kapitányának még akkor is katonai erősítést (100 gyalogot) rendelt, amikor horvát főkapitánya, Frangepán Kristóf már régen Ferdinándhoz pártolással vádolta Kruzsicsot. Gilétfi Miklós jajcai kapitányának — pénz híján — Regéc várát adta zálogba.¹¹ De nem hiányoztak a fegyveres akciók sem: 1527. január 16-án I. János naszádosainak kapitánya, Radics Bosics Péterváradsz közelében rajtaütött egy török osztagon, 76 embert megölt, 15-öt fogolyként küldött föl Budára.¹² Talán erre felel az az 1527. február 7-én Venzonéba jutott hír, mely szerint a török erősíti Péterváradot.¹³ Pár héttel ké-

7 *Gyalóky Jenő*: A mohácsi csata. (1526. augusztus 29.) In: Mohácsi Emlékkönyv 1526. Szerk. Lukinich Imre. Bp. 1926. 51.

8 Szapolyai Mezőtúron 1526. szept. 23.: Beszterce város levéltára. Oklevelek N° 591. (Magyar Országos Levéltár [=OL.] Filmtár), Fegyverneken: 1526. szept. 30. és 1526. okt. 6. Elementa ad fontium editiones XXXIV: Documenta ex archivio Regiomontano ad Poloniam spectantia IV. Red. Carolina Lanckoronska. Roma, 1975. N° 63/l. (1526. sept. 30), ill. Kassa város levéltára (Archiv Mesta Košic). Collectio Schwartzbachiana. N° 1124. Jován lovász-múltjáról: *Johannes Szermegh*: Rerum gestarum inter Ferdinandum et Johannem Hungariae reges. In: *Scriptores rerum Hungaricarum*. Red. Joannes Martinus Schwandtner. II. Vindobona 1764. 388.

9 1504–1566, *Memoria rerum*. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics-évkönyv). Szerk. Bessenyei József. Bp. 1981. (Bibliotheca Historica) 30.

10 A szabadkai ütközet e lehetséges szerepét *F. Szakály* (i. m. 43.) sem vette észre.

11 *Thallóczy Lajos–Horváth Sándor*: Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527. Bp. 1915. (MIII. Diplomataria XL.) N° 252.. ill. *Georgius Pray*: Epistolae procerum regni Hungariae. I–III. Posonii 1806-tól. I. N° 125.

12 *Szalay László*: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Pest, 1861². 33.

13 „Lo Turco fortifica Petervaradin”. Bécsből származó hírek, Venzonében lejegyezve. I Diarii di Marino Sanuto. Ed. Francesco Stefani, Gulielmo Berchet, Nicolò Barozzi. Venezia, 1895. XLIII. 43. hasáb.

sőbb pedig, már valamikor márciusban, az új címzetes szerb despota, Beriszló István, aki Jován cár szövetségeséül szegődött, a saját szakállára oldalba kapta a szerémségi török állásokat, és egyetlen gyors hadjáratban visszafoglalta Valkóvárt, meg két kisebb kastélyt: Borót és Erdődöt.¹⁴

Magának Jovánnak törökellenes vállalkozásai azonban már 1527 legelején félbemaradtak: a „cár” szembekerült a Délvidék nagybirtokosaival, akiknek jószágain éltek rácai. Kisebb-nagyobb összecsapások következtek, melyek végén Jován engedett a Pozsonyból, Bécsből hallatszó szirénhangoknak, és április elején seregével együtt átállt Ferdinánd hívei közé. Ettől kezdve a délvidéki urak Jován-ellenes akciói már a két király közötti belháború részének tekinthetők: az biztos, hogy mindkét fél erejét jócskán lekötötték.¹⁵

A fokozatosan kiterjedő délvidéki zavarok szinte tálcán kínálták a lehetőséget a török beavatkozáshoz. Az valóban el is következett, de egyelőre nem a várt méretekben. Az alábbiakban az ezekről fennmaradt adatokat rostáljuk át:

[1] A horvát–osztrák had 1526. október–novemberi betörését a boszniai pasa egyelőre nem torolta meg. A belgrádi őrseg azonban nem hagyta annyiban Jován első akcióit. Mivel az itt jórészt szerb származású katonaságot kockázatos lett volna bevetni a szinte félistenként tisztelt cár ellen, ezért a törökök inkább a friss hódításuk nyugati határát elzáró Marót várát vették ostrom alá. Az akcióra valamikor 1526 novemberének utolsó napjaiban került sor, de az — bár azt maga a híres szendrői szandzsákbég, Báli vezette — egyelőre nem járt sikerrel.¹⁶

A következő hónapokban azután annál élénkebb harci tevékenység bontakozott ki a frontvonal legtávolabbi, horvátországi szakaszán.

[2] Február második felében (közelebről február 18-án) a Brinjében lévő Frangepán Kristóf török csapatmozgásokról tesz említést a Brinjéhez közeli Hodovikovics vára körül, egy nappal később ugyanezt teszi Zenggben Kruzsics Péter klisszai várnagy is, aki Gazko térségében, tehát megintcsak a korbáviai medencétől északra, Otocsác környékén tudja az ellenséget, amelyik szerinte „Castua” pusztítására készül (Kasztova, a Fiume fölötti a hegyekben). Hans Apfalterer fiumei kapitány február 20-án azt jelentette Ferdinánd királynak, hogy immár Fiume körül is török csapatok járnak. A velencei hírszolgálat február 23-án nagyobb török osztag jelenlétét észlelte a „Liso völgyében”, „Bercopel” horvát település mellett (ezeket nem tudtam azonosítani). Nyilván valamennyien ugyanarról a támadásról beszélnek.¹⁷

14 Beriszlórlól szóló bécsi feljegyzés, 1527 áprilisából: „...castrum namque Erdes ... cum magna suorum sanguinis effusione recepit,... castrum Walkouar et castellum Boroh, que etiam a Thurcis recuperavit...”. (Emil Laszowski: Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I–III. Zagreb, 1914–1917. I. N° 56.)

15 F. Szakály: i. m. 44. sk.

16 Jászay Pál: A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. Pest, 1846. 302. A szögletes zárójelbe tett számok a hadműveletek általam adott sorszámai, a hadi helyzet politikai értékelésénél lesznek szükségesekek.

17 Frangepán Kristóf febr. 18-i, Brinjén kelt levele: „Sapiati qualmente di certo estata fata cariera lunidi di 200 cavalli di turchi, qui soto castello Hodovichovich et qual sic apresso Brigne un miglio et non han fato dano alcuno,... et miniato, ... che dico loro viene gran exercito de Turchi, ma mi imaginamo che andavano sul Carso overamente dico el Boscho di Metlicha.” (Thallóczy Lajos–Barabás Samu: A Frangepán család oklevéltára II. 1457–1527. Bp. 1913. [MHH. Diplomataria XXXVIII.] N° 368., teljes szövege Thallóczy L.–Hodinka A.: i. m. N° 468., eredetije: Haus-, Hof- und Staatsarchiv [Wien] [=HHStA]. Ungarische Akten. Fasc. 3. Konv. 13, f. 51.) Kruzsics Péter, febr. 19-én, Zenggből keltezett levelében (Thallóczy L.–Hodinka A.: i. m. N° 469.; edede-

[3] Ezt a csapatot egy hónappal később 4000 főnyinek mondott, három „pasa” által vezetett nagyszabású portya követte, amelyik behatolt Krajnába is. A velenicei hírszolgálat március végi jelentései szerint a Lika mellett gyülekeztek, az egyik csoport a horvát–krajnai határon, a Kulpa szlovén partján lévő Metlika, a másik a Postojnától Zágráb felé másfél napnyira lévő Terranova (talán a mai Novi Vas, Szlovéniában), a harmadik a Zengg fölött, a horvát–szlavón határon lévő Modrus környékét dúlta föl. Elképzelhető, hogy valójában ugyanazon csapat nagyobb szabású „körútjáról” volt szó, amelyik a Likától kiindulva Modruson és Metlikán át jutott el Terranováig, s vonult onnan vissza sértetlenül. De valószínűleg e had egyik része volt az a török osztag is, amelyik március közepén Metlikától keletre, Zágráb megye szívében, Frangepán Kristóf Sztenyisnyák nevű vára környékén pusztított.¹⁸

[4] Nagyjából e vállalkozással egy időben, 1527. március 25-e körül 500 lovas körültekert Obrovác fontos várát. (Karlovics János birtoka, a Horvátországot Dalmáciától elválasztó Zermanja folyó torkolata közelében.) A hónap végére Murád vajda¹⁹ vezetésével erős had gyűlt össze a környéken, ágyújuk is volt, amivel a falakat lövették. A várnagy, akinek — a birtokos Karlovics János utólagos vádjai ellenére — úgy tűnik, mindössze 25 embere volt, háromnapos küzdelem után, még április 1-e előtt, föladta a gondjaira bízott erősséget.²⁰ Talán e csapat

tíje: HHStA Ungarische Akten. Fasc. 3. Konv. 13. f. 67.): „...grande exercito de Turchi e zonto in Gazcha, del qual li nostri servidori hano piglato dei Turchi e lor dicono chel ditto campo e per andar ala ruina ... di Castua”. Apfalterer levele: „Coeterum de exercitu Turcorum, qui ad has partes venturus est, prout certioratus fui... etiam per nuncios, qui oretenus retulerunt ipsos vidisse”. (Thallóczy L.–Hodinka A.: i. m. I. N° 471.) 1527. febr. 23-i gorizia-i jelentés: „Per lettere receputa ... sono arrivato un grosso exercito turchesco, ritrovarse in la valle de Liso, apresso Bercopel, loco del regno dei Croatia...”. (M. Sanuto: i. m. XLIV. 170. h.)

- 18 Udineből keltezett 1527. márc. 27-i jelentés egy Castelnovo-ból, Frangepán Kristóf várából visszatért futár Grobnikból származó hírérl: „...come [e] re vera da 4000 cavalli in zerca turchesci, haveano fatta la massa su la Licha, al confin de la Crovatia et Bossina. Il loro capi erano tre bassà, et Zuoba passata haveano scorso, parte verso la Methlica, parte a Cita over Terranova che e de là de Postoyna una zornada et meza verso Zagrabia, lochi del Serenissimo Ferdinando, et parte alla volta de Modrus, che e su l’Hongaria sotto el conto Bernardin, et haveano facto gran buttini et danni de anima et robe, et erano ritornati verso la Bossina”. A levél szerint más hírhözök is így tudták a dolgot (M. Sanuto: i. m. XLIV. 192. skk. h.). Talán erre vonatkozik Hűszrev bégnek egy későbbi, valószínűleg 1528. február végi, a klisszaiaknak küldött levelében lévő utalás is, amelyik egy, a Száva, a Ban és az Ižegnan völgyében lefolyt hadjáratot emleget (ld. a 65. jegyzetben). Sztenyisnyákot említő Frangepán Kristóf 1527. márc. 23-i levele. (OL Batthyány család levéltára, Missiles, [P 1314] N° 14 496.)

- 19 Murád vajdáról Istvánffy Miklós tudósít (Nicolai Istvánfi Pannoni Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Coloniae Agrippinae, 1622. 148. sk.), Hűszrev bég egyik hadjáratánál említve őt: „Murat dalmata e Sebenico, alumnus eius”. Ezek szerint Murád Hűszrev alvezére, talán alajbégje (helyettese) lehetett.

- 20 1527. márc. 26-i zárai jelentés szerint a novigrádi castellanus csónakon ment Obrovác felé, „...andando in barca verso la fiumara che va a Obrovazo, discoperse il campo turchesco esser li sotto, et che per suo iuditio erano zente assai con pavioni, et il castello anco lui haveva do bandiera sopra...”. A parasztoktól úgy értesült, mindössze 25 fő védi a várat, „... et do sanzachi è venuti sotto il castello”. Egy másik csónak emberei arról számoltak be, hogy „haveva parlato con turchi, et li haveva ditto come che erano da zerca 500, ma che el bassà con artillerie et assai zente vegniva driedo”. (M. Sanuto: i. m. XLIV. 451. h., rövidítve megismétli a 418. hasábon.) Ápr. 1-én a zárai helytartó márc. 30-i, Nadin-ból származó híreket közöl: „Per qual ne dinota come l’haveva mandato uno presente a donar al capo de turchi chi e sotto Obrovazo nominato Murat vayvoda, — sotto

egy osztagát verte meg pár nap múlva a közeli Udbinánál a „bán úr”, valószínűleg Batthyány Ferenc.²¹

Obrovác bukását nemsokára követte a Morlák-csatorna túlsó partján fekvő Novigrád (Castelnuovo) bevételé, amit minden jel szerint ugyanannak a seregnek kell tulajdonítanunk. Ezzel a Horvátországból Dalmáciába vivő szárazföldi utat gyakorlatilag elvágták.²²

[5] Murád vajda pedig, akit ellenfelei féltükben pasának néztek, nem állt meg két győzelemnél. Valamikor április végén elfoglalta Udbina várát is, Korbávia központját, a Karlovicsok ősi fészekét. Szeptemberben mindenesetre már a várkastély török általi erősítéséről szólnak a felderítők. Állítólag komolyan készült a kulcsfontosságú Bihács és Kruppa megtámadására is. Udbinából kiindulva a török mindenesetre mindjárt hozzálátott a környék feldúlásához is.²³

[6] Bihács és Kruppa megtámadására végül nem került sor, csak egy kisebb portyáról van tudomásunk május derekán, ami a Zágrábból származó hír szerint „Dosallia, Dobrovár és Udnice” környékét érintette. (E települések közül Dobrovár nyilván a Zágrábhöz közeli, Körös megyei Dubrávával azonos, a másik kettőt nem tudtam azonosítani, valamely környékbeli vidékről lehet szó.) Az bizonyos,

de castello de Obrovazo una bombarda, et trasse fossi 13- in 14 colpi... et disse che potevano esser de 2000 turchi in tutto sotto il ditto castello.” (*M. Sanuto*: i. m. XLIV. 433. h.) Zárában már ápr. 1-én tudnak a vár elestéről: „Murat vayvoda riporta ditto castello esser reso a pati salvo l’haver et le persone..., ha vien dito el castellan si ha reso perchè l’habuto una bonchonada de danari.” (*M. Sanuto*: i. m. XLIV. 464. h.) Ferdinánd királynak a horvát rendekhez írt levele 1527. ápr. 27-én: „...castrum munitissimum Obrovath per oppugnacionem intra triduum in deditionem ... rede-gisse dicitur” (*Thallóczy L.–Hodinka A.*: i. m. N° 512.). Maga Karlovics ápr. 14-én, Mutnicán kelt levelében számol be a vár elestéről: „venerat exercitus Turcorum sex milia sub castrum meum nomine Obrovacz, quod castrum [...] cum magnis expensis ac laboribus a multis temporibus tenui propter fidem Christianam[...]. Quod castrum, credant magnificentiae vestrae, hominibus ac victualibus, pixidibus ac pulveribus eciam cum omni apparatu bene ordinaveram. Eciam unum nobilem in predicto castro pro castellano poneram, hunc predictus castellanus infideliter foret et castrum ad manus Turcorum dedit”. A levélben egyébként már Scardonát is török kézen lévőnek mondja. *E. Laszowski*: i. m. I. N° 30.; „Et che la Obrovazo erano zonte 2 fuste del Signor Turco. Et come havendo scritto li sansachi di vicini che era stà fatti danni sul suo per uno di nostri...” Zara-i hír, 1527. máj. 21. (*M. Sanuto*: i. m. XLV. 11. h.)

- 21 Karlovics János bán levele, 1527. ápr. 4., Brekovica: „Preterea certo sciat eadem vestra egregia dominatio, quod dominus banus sub Udwyne aliquos ex Turcis profligavit...”. A foglyok „dicunt certitudinaliter quod ingens bellum trans fluvium Colopim incursum suos in brevi faciet, si transire potuerit, si autem non valebunt, tunc ad partes Germaniae puta ad Kraz incursum suos extendent.” (*Thallóczy L.–Hodinka A.*: i. m. N° 504.) Karlovics önmagát aligha nevezi „dominus banus”-nak, ezért gondolom, hogy Batthyány Ferenc lehet a szóban forgó személy.
- 22 Novigrád elestéről Hűszrev bég 1528 első napjaiban kelt leveléből tudunk, az időpontot csak sejteli lehet: „Ecco: havete inteso come havemo renovato Obrovazzo et Castelnuovo et Vogiaio” (*M. Sanuto*: i. m. XLVII. 216. h.). „Vovigaio” valószínűleg olvasati hiba Novigrado helyett.
- 23 Udbina elestét Frangepán Kristóf 1527. máj. 29-i, Körösön kelt levele említi: „... post captam Udwyne nulla dies est, quod non depopulantur, modo bassa rediit propter famem, et ingenia reliquit in Dwmo vel Delmi... . Dicunt quod bassa Bosnensis in principio mensis venit ad occupanda Byhegh, Krupa et alia in Croatia”. (*Thallóczy L.–Hodinka A.*: i. m. N° 526.) Szeptemberi kémjelentés: „... li turchi fortificavano uno castello nominato Uduim.” (*M. Sanuto*: i. m. XLVI. 73. h.); hasonló szeptember 27-éről, Udinéből: „...quelli di Goritia et Gradisca stanno con grande timor di turchi, ... quali dicono esser a Udurgna, distanti di Segna do zornate, et la fortificano...” (*M. Sanuto*: i. m. XLVI. 146. h.), Obrovác és Udbina 1527-es elestét említi *Hazim Sabanovic*nak a boszniai török uralomról írt könyve is (Bosanski pasaluk. Sarajevo, é. n. 56.) *N. Isvánffy* pedig (i. m. 149.) egyenesen azt írja, hogy a török elfoglalta „...arces atque civitates Johanni Carlovitii in Chrouatia..., Uduina et Lica ac Carbaua...”.

hogy nem az ellenállás heveességétől való félelem állította meg a törököt. Battthyány Ferenc, Karlovics János, Kruzsics Péter, Jurisics Miklós és a többi érintett nagyrá ekkori levelei tele vannak kétségbeesett segélykérésekkel: küldjön a király vagy bárki más erősítést, pénzt, fegyvert a fenyegetett várakba, mert ők a maguk erejéből képtelenek azokat megtartani. Különösen Klisszát és Zengget féltették. A segítség azonban nem haladta meg azt a pár száz gyalogost, akiket a krajnai, karintiai és stájer rendek adtak néhány számukra fontos vár (pl. Fiume és Zengg) helyőrségébe. A habozás részben talán azokkal a félelmekkel függött össze, amelyek a Belgrád felől készül, úgymond, hatalmas török támadásokról terjedtek, s amelyek miatt a horvát urak egy részét a Szerémségbe szállította a király. Karlovics János el sem ment, s Tahy János vránai perjel is csak mint szlavóniai birtokos fogott fegyvert, hogy azután a riasztó hírek hatására lóhalálában siessen vissza a töröktől fenyegetett gradiskai gázlóhoz (Gradiska, mely ekkor még magyar végvár, Banjalukától pontosan északra, a Száva mentén van).²⁴

Július elején Celjéből és Ljubljánából olyan hírek futottak be Udinébe, hogy Metlikánál 15 000 török áll, 15 ágyúval.²⁵ A híradás hitele erősen kétséges.

[7] A következő általunk ismert török támadásra ugyanis már csak jó negyed-évvél később, 1527 augusztusának derekán került sor, igaz, ekkor aztán igen nagy erők bevetésével. E hó 23-án a vegliai proveditor jelentette Velencébe, hogy több szemtanú szerint a szemközti parton lévő Novi és Vinodol alatt éjszaka három török szandzsák nagy létszámú gyalog és lovas hada vonult el, és elfoglalta Frangepán Bernát földjeit. Nyilván ugyanezen had részeiről jelentették ugyanezen a napon Duimból Udinébe, hogy egy kém szerint „tegnap reggel a Fiume melletti Grobniknál körülbelül 200 törököt láttak”, fél nappal később pedig a Karszt hegyeiben látták őket, amint éppen Krajnában, Dovino környékén (Duim/Duino, Triesztől északnyugatra) dúltak. Másnap, 24-én Goriziába is megérkezett a híre, hogy 4000 török egy „Fux” nevű helyen, Karinthia határán portyázik (valószínűleg Fuzine, Ljubljánától keletre úgy 20 kilométerre), és — nyilván visszatértükben — eljutottak a közeli Taborig, a „Comennek [is] mondott helyre” (Komen, Triesztől kb. 15 kilométerre északra). Ugyanezen a napon Monfalconében kereskedők jelentették a hatóságoknak, hogy Krajnában mozgósítanak a török ellen, s bár azt gyanítják, igazából Ferdinánd kér onnan csapatokat, a török valóban legyőzte a keresztényeket, majd fölégette Senozece falut (Triesztől 20 kilométerre keletre) és más környező településeket. Még mindig e napokban, augusztus 25-én a vegliai proveditor újabb jelentést küldött Velencébe, amely szerint Novit elfoglalta a török, s onnan „Vratenik” felé ment tovább. (Ez utóbbit sem talál-

24 „Andrea Corvato venuto de Sagrabia... riporta de lì haversi nova, che in quelli precedenti giorni certo numero di Turchi sotto tre sanchachi erano scorsi a Dosallia, Dobrovár et Udnice, et subito ritorno indriedo cum represalie di anime et butine assai.” Zara, 1527. máj. 25. (*M. Sanuto*: i. m. XLV. 224. h.). A Bihácsot, Kruppát és Repácsot fenyegető veszélyről rengeteg levél szól, példaként hadd hivatkozzak Alsó-Ausztria hatóságainak Battthyány Ferenc bánhoz írt levelére (1527. máj. 7., Bécs), amelyben „di Wascha in Wossen” „Wihitsch, Krupp oder Repetsch” elleni készülődéséről, és Jurisics Miklós védelmi erőfeszítéseiről számol be (OL. Battthyány cs. lt. Missiles. N° 232.). A veglia-i proveditor jelentése, 1527. máj. 30.: „Item come il Bassà vol venir a la impresa di Clissa” (*M. Sanuto*: i. m. XLV. 30. h.). Szó van még ezekről az eseményekről Frangepán előbbi jegyzetben említett levelében is, a horvát iratkiadásokban pedig (*Thallóczy L.-Hodinka A., E. Laszowski*) tucatjával olvashatunk a kért erősítéssel kapcsolatos iratokat. Tahy Jánosról ld. a 41. jegyzetet.

25 „...digando che a Cil et Lubiana l'intese che a la Metlicha erano di 15 milia turchi con 15 boche di artellarie”. Udine, 1527. júl. 12. (*M. Sanuto*: i. m. XLV. 490. h.).

lom.) Lehet, hogy itt egy második portyázó osztagról van szó, mivel ez a Novi nem a tengerparti Novi de Vinodol, hanem a Gospic melletti Licki Novi település. Az is biztos, hogy ugyanekkor Buccari, Tersati és Fiume fölött is nagy török gyalog- és lovas had vonult el, főlégetve a Castelnuovo (Novigrád) és Kasztova között fekvő Klánát. (Ezek mind Fiumétől északra vannak pár kilométerrel.) Sőt, ugyanezen a napon Pinguentoból is török dúlásokról számolt be a helyi hatóság, amely csak a német területet (tehát Krajnát) érte. Valószínűbb azonban, hogy ez utóbbi hírek az előbbieket megkésett változatai, hiszen a helyszínnek (Fiume és a fölötté lévő hegyek, Krajna délnyugati része) mindkét esetben azonosak.²⁶

Ezek a török osztagok innen kezdve legalább egy hétig rettegésben tartották Krajna német–szlovén lakosságát. Augusztus 29-én Cividale da Friuli hatóságai azt jelentették Velencébe, hogy a Karsztón át betört törökök visszafordultak, ugyanakkor Zenggből származó hírek szerint „Utviniknél”, 10 000 török gyűlt össze, akik Horvátországba és a Karszthoz készülnek visszatérni. (Utviniket sem tudtam azonosítani.) Vezérek „Usztem bég vajda, Musztafa Buriszenics és Szi-mot vajda”, akik közül az első név nyilván a híres boszniai bég, Gázi Hüsrevet takarja. Erről a seregről szólhat az pár nappal későbbi (szeptember 3-i), Udinében lejegyzett két, egybehangzó kémjelentés is, amely szerint 10 000 török lovas Grobnik fölött áll „a Tisánál”. Monfalconébe ugyanakkor olyan kémjelentés futott be, mely szerint ez a török had Vipavánál áll (Postojnától nyugatra kb. 20 kilométerre), elpusztította a „Boscón túl a Dolin völgyét”, a záskmányt pedig hazaküldték. Tüzérségük is van, és újabb csapatokat várnak, de nem tudni, hol akarnak támadni. Szeptember 7-éről, megint csak Udinéből származik a hír, hogy a Grobnik körül tevékenykedő török had bevette Frangepán Bernát egyik várát, 1000 foglyot ejtett, majd visszaindult Boszniába. Maga Ferdinánd király szeptember

26 A gyülekezésről legelőször egy zárai hírből értesülhetünk: „Di do sanzachi di Bossina et de Duca-to partiti con zente per correr, et far danno su quel di l'Archiduca”, 1527. aug. 18. (*M. Sanuto*: i. m. XLV. 668. h.). A vegliai hír: „In questa hora, per più persone scampate da Novi et dal Vinodol sum stà avisato questa note passate tre sanzachi cum bono numero di turchi à pe et a cavallo” (*M. Sanuto*: i. m. XLV. 672. h.). A duimi levél: „...una mia spia ... heri nel alba haveno visto cerca 200 turchi in Grobinich apresso Fiume,... et da poi mezo zorno sono stati visti li turchi sul Carso et hanno brusato intorno fino et apresso Corgnol, et de là de Corgnol,... et sono stati anchor sopra el territorio de Dovino...” (*M. Sanuto*: i. m. XLV. 673. h.). Gorizia (a városkapitány jelentése Velencébe): „...turchi in numero 4000... feceno una corraria,... in un certo loco dicto Fux apreso Corintinza, ... et arrivorono scorendo fino al Taber chiamato Comen, ... ne ha brusato da 50 vilazi...” (*M. Sanuto*: i. m. XLV. 673. h.). Monfalconében a hírhozók elmondták: „...che nel territorio de Cragno si è fata una description de tutti quelli che pono et sanno operar schiopi, balestre et altre arme..., ma se mormora habbino esser mandati del principe. ... A Cervenec dicta Cima Negra ... incontrò tre soldati Todeschi..., li quali gli feceno intendere tornasse indietro per rispetto de li Turchi..., Turchi brusavano a Senosechi a Pover... et altre villazi circumcirca.” (*M. Sanuto*: i. m. XLV. 882. h.). A második vegliai jelentés: „Novi...esser stà preso miseramente”, a török „se andersono verso Vratenich. ... sopra Buccari, Tersati et Fiume e passato uno grosso campo de turchi con cavalli et zente assai, ... hanno brusato la Clava che è tra Castova et Castelnuovo” (*M. Sanuto*: i. m. XLV. 687. h.). Novi de Vinodol októberben még keresztény kézen van. Jozefics Ferenc püspök onnan levelez: *M. Sanuto*: i. m. XLVII. 235. h. A pinguentói jelentés: „...cum gran preda de anime et de animal, havendo brusà ville assai di Todeschi et non di altri” (*M. Sanuto*: i. m. XLV. 670. h.). Valószínűleg e betörést említi I. Ferdinánd király is szept. 9-én Batthyány Ferenchez írott budai levelében (*E. Laszowski*: Monumenta Habsburgica i. m. I. N° 72.).

27 A cividale-i jelentés: „Quelli Turchi che sono corsi questi di nel Charso se ne sono ritornati. Vero e che per uno aviso da Segna se intende che a Utvinich, loco che fu del conte Zuan Carlovich, erano 10 milia turchi, li quali minazavano di ritornar Croatia et nel Carso. Li loro capitanei sono

9-én, a nemrég elfoglalt Budáról igyekezett rendelkezni a súlyos veszélyben lévő Horvátország megvédéséről.²⁷

[8] Pár nap múlva, szeptember 11–12. körül azonban újabb villámgyors támadás éri a vidéket. A 4000 fősnék mondott had Boszniából indult, és, hogy meglepetésszerűen támadhasson, három nap és három éjjel lovagolva értek el a Zengg fölötti „Holiz”-hoz, ahonnan Klána felé indultak tovább, égetve és rabolva. (Ezt a Holiz[o]t nem tudtam azonosítani. A helyszín és bizonyos névhasználat — ld. Gácsország-Halics — arra készítt, hogy Gacko vidékét sejtsem benne.) Szeptember 13-án Udinében Brinje környékén portyázó törökökről tudnak, ez nyilván ugyanez a csapat, amely innen azután visszafordult Bosznia felé. Ennek művük lehetett, hogy valamikor szeptember 17. előtt, a Zenggből Otocsácsba igyekvő Kruzsics Péter még mindig török portyázókba ütközött a Velebit sziklás völgyeiben. Ugyancsak erről a szinte egyidejű két betöréséről szól Jozefics Ferenc egy október 16-i, Noviból kelt levele is.²⁸

Az időpont ezúttal különösen érdekes. 1527. június 15-én a Maros–menti Szód falunál Czibak Imre váradi püspök dél-tiszántúli nemesekkel, keresztesekkel és a segítségül kapott királyi zsoldoshaddal szétverte Jován hadának gyalogságát. Július 8-án Dévénynél Ferdinánd osztrák–cseh zsoldoshada benyomult Magyarországra. Július 22-én a Bácskába visszaszorult Jován cárt Szeged kifosztása közben halálosan megsebesítik, és Török Bálint a fejét véteti. Augusztus elején a Ferdi-

bassà Ustembeg vayvoda, Mustafa Burisenich et el vayvoda Simot.” (*M. Sanuto*: i. m. XLV. 700. h.) Udine: „Uno esplorator venuto di sera di Goritia ha referito le gente turchesche esser allogiate a la Tisa de sopra Grobenich, ne intende siano movesti de li..., alcuni dicono che sono cavalli 10 milia” (*M. Sanuto*: i. m. XLVI. 23. sk. h.). Monfalcone: „... al Vipao, dove se diceva esser li dicti turchi..., qual disse esser stato fino a Castelnovo, et li esserli certato dicti turchi haversi affirmato in una valle nominato Dolin, qual è de la del Bosco, et de li hanno mandato via el bottino fatto, et aspettano altri turchi, per li che dice haver inteso fino a hora esser più di dieci milia tra pedi et a cavallo..., et dicesi haver artellarie con loro et che erano per levasse... ma heri sera io fui certificato ditto exercito esser zonto in la campagna de Grobenich, et la hanno fatto alto aspettando una bona banda de loro. ... dicto exercito turchescho esser in campagna de Grobenich con numeró più de 10 milia tra pedi et a cavallo, et fanno assaissime scale.” (*M. Sanuto*: i. m. XLVI. 24. h.) Az udinei jelentés: „...le zente turchesche qual erano su la campagna de Grobenich, haueano tolto un castello de conte Bernardin da Segna, qual non sapea nominar, ...in in quello tenevano in salvo da 1000 et più pregioni, et bon numero de animali grossi, et poi sono levati et andati a la volta de Bossina” (*M. Sanuto*: i. m. XLVI. 39. h.). Ferdinánd levele: „Cum acceperimus complures aliquot Turcas in regno nostro Croatiae nunc esse ibidemque morari nobisque persuasum fuerit, ut omnes eos qui per patrias nostras hereditarias ad servitia nostra conducti sunt in auxilium et resistentiam eorundem Turcarum mittamus”. (*E. Laszowski*: i. m. I. N° 81.) Ferdinánd valóban hadakat próbált küldeni a Grobnik környékét dúló török ellen, Krajna és a Karszt védelmére: *M. Sanuto*: i. m. XLVI. 77. h. (1527. szept. 14-i, civildale-i értesítés).

- 28 Udine, 1527. szept. 13: „...a uno loco nominato Brigna erano bon numero de turchi a cavallo et a piedi...” (*M. Sanuto*: i. m. XLVI. 73. h.). Udine, 1527. szept. 15: Juri Corvato alapos felderítői jelentése. Előbb beszámol a korábbi, Grobnik környéki harcokról („...et che ... de Gromnich fin de qua da Castelnovo 15 milia alla parte verso San Anzolo, turchi hanno brusate le caxe et chiese...”), majd jelzi, hogy „...zuoba da sera proxima lui alozà a Claua, et li atrovo uno turco prexon, li disse che le zente turchesche in li passati zorni scorseno quei luogi erano più de 4000 cavalli coradori, oltri i ronzi delle bagaie, et per trovar il paese alla sproveduta veneno in tre dì et tre notte dalla Bossina fino a Holiz diqua da Segna 10 milia... Et la sera driedo tornoro cum li pregioni et buttini a Claua, donde partite, et andorono verso Bossina”. (*M. Sanuto*: i. m. XLVI. 76. h.) Kruzsics kalandját, az ő szept. 17-én, Buccariban kelt levelére hivatkozva, az udinei helytartó jelenti Velencébe szept. 21-én: „...a Buccari, a li 17 veneno lettere del capitano di Segna, che volendo lui andar a la volta a de Ottozas, et fu assalto da turchi et cum gran fatica el se salvò in Segna..., diceva turchi esser grossi a piedi et a cavallo” (*M. Sanuto*: i. m. XLVI. 69. h.).

nándhoz pártolt dunai naszádosok Veresmart (Baranya megye) felől Buda ellen indulnak, 12-én János király még mindig csak gyülekező seregével elhagyja Ferdinánd zsoldosaitól fenyegetett székvárosát. Czibak Imre a Jován leveretése után nagy nehezen összetartott seregrésszel csak augusztus 23-án, Jászárokszálláson ér a király táborába. Szeptember 27-én Tarcal és Tokaj között I. János vereséget szenved az öreg Niklas von Salmtól, Ferdinánd főparancsnokától. Közben augusztus közepe és október közepe között Hans Katzianer egy kisebb zsoldoshadal a Vág és a Nyitra völgyében szorítja visszább a jánospártiakat, Szlavóniában viszont augusztus derekától Frangepán Kristóf aktivitása a Szapolyai-pártot juttatja fölénybe, de mikor a gróf ugyancsak szeptember 27-én Varasd ostroma közben elesik, a hadiszerecnse itt is a Habsburgok híveihez pártol.

Hüszrev bég és társai nagyszabású portyái tehát *követik* Ferdinánd király támadását, s alig néhány nappal előzik meg Frangepán Kristóf fölvonulását Varasd ellen. Egyelőre még nem gondoljunk a két fél közvetlen együttműködésére. János király ekkor még nem állapodott meg a törökkel.²⁹ Igaz, a török támadások célpontja a horvát végeken majdnem mindig valamely habsburgiánus úr birtoka, esetleg maga Ausztria — a portyázók menet közben azonban nyugodtan zsákmányolnak Frangepán Bernát és fia, Kristóf jószágain is. Hiába suttozták egyesek, hogy a két gróf egy követ fúj az oszmánokkal; ők inkább nyugtalanul figyelték a történeteket, és részvétnyilatkozatokat küldtek a kárvallottaknak.³⁰

Szeptember végére Magyarországon a belháború eldőlni látszott: Frangepán Kristóf elestével Szlavónia elveszett, János király a Tiszántúlra, majd Erdélybe vonult vissza. A tavaszig véres, de nem túl jelentős utóvédharcok folynak Eger környékén, a Tisza és Kassa között, valamint a Felvidéken.³¹

Ferdinánd király közben bevonult Budára és megkoronáztatni készült magát Székesfehérvárott: az ünnepélyes szertartásra 1527. november 3-án sor is került az ősi koronázó-városban.

[9] Közben viszont a határ menti török bégek nyugtalanítani kezdték a Dráva-Száva közötti magyar végeket. Az időközben elhalt Báli utóda, Jahjaoglu Mehmed szendrői bég szeptember elején megjelent Szlavónia végein. Batthyány Ferenchez írt, már említett szeptember 9-i levelében maga Ferdinánd király is nyomtatékkal szolt az ország fenyegettségéről, de az általa remélt segítőknek nem akarózt a helyszínrre sietni.³² Így azután a török Valkó megye maradékain valahol Palina táján keresztültörve október elején már Pécs környékét dulta, s talán a hó végéig ott is maradt. Bár előbb Nemti váránál a környék parasztjai, utóbb, már

29 Barta G.: Sztambul i. m. 98. skk.

30 M. Sanuto: i. m. XLV. 688.

31 E harcokról kandidátusi disszertáció (A mohácsi csatától a sztambuli egyezségig. [I. János király története, első könyv]. Bp. 1983.) eddig még nem jelent fejezetében szölok, 275. skk.

32 „...sed quia nos regnum nostrum Slavonie nonnihl etiam referre et concernere videatur, idcirco commisimus, ut fidelis noster Erasmus Scheirer cum ducentis, provinciales nostri Stirie cum 300, Carniolani cum 300, Nicolaus vero Jurischitz, si per Turcas licuerit, cum omnibus suis, quos sub se habet, tibi in subsidium veniant”. (E. Laszowski: i. m. I. N° 81.) Kruzsis Péter írja egy spalatói ismerősének szept. 11-én, Zenggből: „El qual Principe me ha mandato a chiamar che debo transferirne da lui personalmente. Io non ho volú andar a Schiavonia, et li se vederò el partito che sarà bene per andar, anderò, se autem, ma saperò governar.” (M. Sanuto: i. m. XLVI. 74. h.)

viSSzavonultában, Zay Ferenc vagy Kunovics Mihály katonái sikeres rajtaütésekkel zavarták, szép zsákmánnyal sikerült hazatérnie. (A visszacsapásra nyilván valahol Marót környékén került sor, mivel Kunovics Marót és Barka várak kapitánya volt.)³³

[10] S ez még csak amolyan figyelmeztetés, a java a télen következett. 1527 karácsonya előtt a Jajca környéki falvakban török csapatok jelentek meg. Januárban Hűszrev és Murád a boszniai, Jahjaoglu Mehmed pedig a szendrő-belgrádi hadakkal hozzáfogott a nevezetes végvár ostromához. Jajca kapitánya, szeglaki Horváth János tíz nap elmúltával beszüntette az ellenállást. I. Ferdinánd már 1528. február 5-én megnótázta Horváthot, de ezzel nem segíthetett a bajon. Jajca elestével a környékbeli kisebb végvárak sem folytatták a reménytelen ellenállást. A király hiába fosztotta meg birtokaiktól a parancsnokokat, egyik erősség esett el a másik után.³⁴

A jajcai vész alaposan megrázta a magyar közvéleményt. János király kiáltványai és diplomáciai iratai hosszú időn keresztül érveltek Ferdinánd ellen ezzel a kétségtelen kudarccal. A régóta elszigetelt boszniai vár ugyan katonai szempontból nem volt több egy, az ellenséges terület közepébe ékelt, nehezen fenntartható támaszpontnál — de mint a régi dicsőség utolsó emléke, erkölcsileg nagyon sokat jelentett a magyarok és horvátok szemében.

Maga I. János — sikertelen tavaszi ellentámadás után — 1528 márciusában kénytelen volt kimenekülni Lengyelországba. Hívei ellenállása is fokozatosan gyengült: június 30-án elesett legfontosabb családi birtoka, Trencsén vára, július 2-án pedig utolsó erdélyi támaszpontja, Fogaras.³⁵ A Ferdinánd elleni várak azonban Tarnówból is hallatszottak — és hamarosan újabb tápot is kaptak.

33 Pécs: 1527. okt. 18-i eredetű budai hírek Venzonében, egy nyolc napja onnan jött firenzei polgártól: „Disse in brevito li Turchi sono a le Cinquechiesie” (*M. Sanuto*: i. m. XLVI. 27. h.). A budai hatóságok beismerését a történekről *Szalay László* ismerteti (*Magyarország története* IV. Leipzig, 1854. 72.). János király utóbb (1528. ápr. 8., Tarnów) azt állította, Ferdinánd koronázásakor (1527. nov. 3.) a török Székesfehérvártól mindössze 7 mérföldre (kb. 60 kilométerre) járt (*G. Pray*: i. m. I. N° 125.). Tény, hogy Ferdinánd maga is elismerte szept. 27-i esztergomi levelében (idézi *Szalay L.*: i. m. IV. 76/2. jegyzet): „...les Turcz... ont desia faitz depuys que suis en ce dit royaume ne trois courses jusques a dixsept lieux près de Boude” (a 17 mérföld, ha német mérfölddel számolunk, kb. 130 kilométer). Zayt és Kunovicsot *Ursinus Velius* váltogatja: *De bello Pannonico libri decem*. Vindobona, 1762. 17. sk.: „Turcae... nacti occasione ad arcem Nemethi transito flumine... pervaserunt, quos praedam ante se agentes... hanc fere omnem recuperavit, illos magna ex parte inscientes oppressit. [De kicsoda? *Velius nem mondja!* — B. G.] Porro Turcarum equites complures ausi latius vagari, et usque ad Palmam castellum excurrere, Franciscus Zay, strenui audacique viri opera intercepti, partim trucidati, partim capti sunt, e quibus tres Budam ad regem adduxit. Eos rex... illustri viro D. Antonio a Mendosa Caes. oratori in servitutum dedit.” ill. 40.: „Dum haec in Alba geruntur [i. e. Ferdinánd megkoronázása], Michael Kunorat Turcarum cohortem, qui praeda illecti agros incursione facta populabantur, intercepti... In Albam cum tribus captivis integris transmittit ad regem, captivi a rege Antonio Mendossae, Caesareo oratori donati sunt.”

34 *Asbóth Jenő*: Jajcza, a magyarok utolsó végvára Boszniában. Budapesti Szemle 44 (1885) 339., ill. *Thallóczy L.–Horváth J.*: i. m. 261. Hír Vegliában a török ostromról, 1527. dec. 28.: („Et par Turchi siano venuti in li borgi di Jayza...”.) (*M. Sanuto*: i. m. XLVI. 528. h.) Horváth megnótázása: OL, Motesiczky család levéltára (P 506) 1. csomó. Jajca után egy sor környező kisebb erősség is megadta magát, felsorolásukat lásd Istvánffyánál: N. Istvánfi: i. m. 148.

35 Trencsén megadásáról: *Acta Tomiciana* i. m. X. N° 285. Az eseményekről: *Acsády Ignác*: Magyarország három részre oszlásának története. Bp. 1897. (A magyar nemzeti története V., Szerk. Szilágyi Sándor.) 71. Fogaras elestéről: *Roderich Goos*: Die Siebenbürger Sachsen in der Planung deutscher Südostpolitik. Wien, 1940. 146. és 149. 266. jegyz.

1528. április 9-én Velencében hírül vették: a zenggiek megegyeztek a törökkel. Talán ez a hír torzult el a messze távolban annyira, hogy két hónapra rá János király Jajca mellett Zenggnnek, majd Klisszának elvesztését is ellenfele bűnül rója majd föl.³⁶

Klissza a valóságban még állt, s Zengg sem igen jutott túl az egyezkedésen, ha ugyan igaz volt a hír.

[11] Már sokkal több hitelt adhatunk viszont a Domenego Zaratini által 1527 decemberében Bécsben és Budán összeszedett értesüléseknek, melyek szerint a török a Dráván át Pécsig pusztít. Errefelé a szendrőiek még októberben megnyitották az utat, s alighanem e második dunántúli portyával kapcsolatos Marót várának újabb ostroma is. A kis valkői erősséget azonban ezúttal is sikerült megmenteni: a Jován-féle háború neves túlélője, Habardanecz János mindössze 700 lovassal és 300 gyaloggal szétugrasztotta a törököket. A tél rendkívül kemény volt, a folyók mind befagytak, a magas hóban néha még a lovak is elakadtak.³⁷

Egy bizonyos: az eddig meglehetősen nyugodt dél-magyarországi hadszíntér tavasszal ismét megélénkült. Márciusban még csak rebesgették, hogy a török két hatalmas sereggel jön János király segítségére, az egyik Németország, a másik Perényi Péter vára, Siklós(!) ellen indul majd.³⁸ E híreszteléseknek egyelőre nem volt folytatása.

[12] Miután egész télen át vadabbnál vadabb hírek szállongtak a Belgrádban vagy Péterváradon készülődő óriási török seregekről, 1528 áprilisának elején viszont egy nagyon is valószínű oszmán hadoszlop nyomult be egészen Szegedig. A várost kifosztották, a környéket Gyuláig, Ceglédig rémületbe ejtették. A rabszolgavadászat fényes eredménnyel járt, Velence Sztambulba utazó új követe, Tomà Contarini májusban Szarajevóban megdöbbenően sok magyar rabot és magyarországi zsákmányt látott.³⁹

36 „...et che Segna si havia capitolato con Turchi” — jelentik Pinguentóból Velencébe 1528. ápr. 9-én (*M. Sanuto*: i. m. XLVII. 209. h.). János király vádjai a Birodalmi Gyűlésnek ápr. 13-án: (Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe: Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V. VII/1–2. Göttingen, 1963. ² N° 51.), azután a VIII. Henrik angol királynak küldött máj. 16-i levelében (Letters and Papers Foreign and Domestic of the Reign of Henry VIII. Red. J. S. Brewer. IV/2–3. London, 1872–1876. N° 4272.), a doge-nak írt 1528. máj. 22-i, tarnóvi levelében (*M. Sanuto*: i. m. XLVIII. 238.), a Kassának küldött máj. 29-i levelében (Kassa v. lt. Schwartzbachiana, N° 1241.). *Uő.* még Acta Tomiciana i. m. X. N° 271.

37 Zaratini jelentése (1528. jan. 13.): „la Drava e giazata, et che turchi fanno gran corarie su l'Hongaria fino a Cinque Chiesie et menado via hora 25, hora 30, hora 50 anime” (*M. Sanuto*: i. m. XLVIII. 483. h.). Marót ostromáról *C. U. Velius* ír (i. m. 47.): „Sub hoc tempus Turci, glacie adstrictis fluvii, qui Marót insulam et arcem cingunt, nacti occasionem arcem obsidione praemebant, cui auxilio veniebat Joannes Haberdanatz Posgensis cum CXX equitibus et peditibus CCC., obsessi opem laturus. Is Turcas in equis circiter trecentos pabulum prosectos audaciter aggressus cecidit, et fugam dedit. Qui quidem tumultus in castra hostium perlatus tantum terroris caeteris incussit, ut solverent obsidionem, relictis impedimentis omnibus.” Erre a portyára vonatkozhat az az 1528 elején Cividale da Bellunoban fölszedett hír is, hogy „alcuni che venivano de Hongaria [és azt mondják, – Kiegészítés B. G.] come Turchi erano trascorsi in quelle bande et preso et menato via de anime 3000.” (*M. Sanuto*: i. m. XLVI. 563. h.)

38 Siklósról egy „Depentor” álnevű kém jelentése szól, 1528. márc. 20., Velence: *M. Sanuto*: i. m. XLVII. 122.

39 Az álhírek közül pl.: *M. Sanuto*: i. m. XLVI. 42. Egy magyar dominikánus híreiből, aki máj. 8-án jött el Budáról. Jelentés Venzonéból Velencének, 1528. máj. 31.: „[Li turchi] ... le qual i zorni passati hanno preso Segedin cum presa de assainissimi christiani et preda de animali..., ... se divulga Abraim bassa esser zonto a uno luogo nominato Seremiuculoch, quel luogo alias fu del duca Lorenzo de Bosena...,” (*M. Sanuto*: i. m. XLVIII. 26. h.). Szeged veszedeleméről Sadobrics Péter

[13] A szegedi veszedelmet rövidesen még nagyobb betörés követte. Májusban Újlak és Belgrád között nagyszabású csapatkoncentráció kezdődött. Állítólag hét szandzsákbég — a „várbosznai” (boszniai), a „hercegbosznai” (mosztári), a szendrő-belgrádi, a nikápolyi, a kruseváci, a „sóbányai” (izvorniki) és nisi — haderejét vonták össze. Magyarországra érkezett hírszerzői jelentések szerint a bégek (akik között a már halott Bálit is emlegetik) előbb a szerémi hídfőállás kiszélesítésére készültek, majd Zágrábon át az örökös tartományokba akartak betörni. Az akció május utolsó napjaiban indult. Marótot, a hozzá közeli Nemit, Pozsega-Újvárt és a Száva déli partján lévő Barkát zár alá vette a török. A május 28-ától ostromlott Barka kapitánya, Kunovics Mihály otthagya állomáshelyét, s Budára rohant pénzért és katonákért könyörögni. Semmit sem kapott.⁴⁰ Barka természetesen nem-sokára elesett, s július elején már az egész török armádia a Száva és a Dráva között állt. Erejére jellemző, hogy Beriszló István, aki a közeli (Duna-bal parti) Szentlászlóról tehetetlenül nézte végig a harcot, sokáig abban a hitben volt, maga a szultán áll vele szemben. Részben ezért is szólította föl július 3-án a Helytartóságot, vegye át tőle a Duna-Tisza közén lévő Bács, Félegyház, Szalka és Dobor várait, mert ő maga képtelen azokat megvédeni. Tahy János július 4-én Djakovárról jelentette, hogy a „várbosznai pasa”, tehát Hüsrev boszniai bég Pozsegába fog törni, a had többi része pedig Szabács és Belgrád felől kiindulva ismét Marót

gyulai várnagy is megemlékezik gazdjához, Brandenburi György őgrófhhoz írt 1528. ápr. 10-i, budai levelében, sajnos, a kiadás csak regestát tartalmaz: „Vészhr Szeged felől a török közeledése miatt. A ceglédiek menekülése előlük” (*Veress Endre*: Gyula város oklevéltára. Bp. 1938. N. 138.). Tomà Contarini: „Qui vedesemo una gran quantità de puti hongari schiavi et molte altre cose depredate ne l'Hongaria”. *M. Sanuto*: i. m. XLVIII. 42.).

- 40 A hírszerzők sok tekintetben túlzó jelentéseiről a Helytartóság számol be, 1528. máj. 28., Buda: „Scire itaque dignetur Majestas Vestra, alias atque alias exploratores per hos dies ad nos esse perlatus. Heri autem exploratorem dominae viduae palatinae [*Perényi Imre özvegye*], qui in hoc servicii genere et apud archiepiscopum condam Colocensem [*Tomori Pál*] et ipsam dominam viduam multos annos servivit, audivimus. Affirmat hic, fuisse se in Thracia per hoc tempore et usque ad locum, qui Nysa dicitur [*Nis*], processisse. Cesarem quidem Thurcarum non egressurum hoc tempore, delegisse tamen septem bassas, huius belli duces et capitaneos, hoc est bassam de Werbozonnya, Herczegowyth, bassam Balibeeg, Mehmetbeeg, nandoralbensem, nicopoliensem, Kwsoczay, Sobanyay et Nysy, eo mandato, ut castra primum Marooth, Barka, Nemethy, Wywar expugnent et in potestatem redigant. Sedem deinde belli apud Zagrabiam statuunt, unde in Sclavoniam et Posegam, Carniolam et Carinthiam aliaque majestatis Vestrae dominia crassentur... Affirmavit eciam, bassas ipsos sequenti mense omnino se moturos. Gentium sive copiarum ipsorum dixit ad sexaginta hominum milia se extendere.” (*A. Ivić*: i. m. 366.) Máj. 13-án jegyezték le Velencében, egy Budáról jött kereskedő elbeszélése nyomán: „Una grande quantità de turchi sono in Petervaradin et Vilach, et non fanno danno, tamen pagano mal le victualie” (*M. Sanuto*: i. m. XLVIII. 17. h.). Kunovicsról: Szalaházy Tamás kancellár jelentése I. Ferdinándnak, 1528. jún. 3., Buda: „Barka Vestre Majestatis arx, que ultra Savum flumen sita est, a die Jovis, ut Michael Kunowith, eius arcis prefectus refert, qui Bude stipendium nunc efflagitat, oppugnatur. Ea capta Maroth et Wywar hostes aggrediuntur. Despoto et aliis servitoribus Majestatis Vestre, qui illi in partibus serviunt, item comitatibus Valko et Posega scripsimus, ut arci succurrant...” *Alekša Ivić*: Spomenici Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji. Novi Sad, 1910. N° 8., Ferdinánd király levele a két horvát-szlavón bánnak, 1528. jún. 6., Buda: „Satis, ut arbitramur, iam exploratos habetis Turcarum conatus, qui ut nos allatum est, his diebus arcis Barka, Maroth et Wywar obsidebunt..., Mandamus igitur fidelitati vestre, ut cum gentibus tam vestris, quam dominorum et regnicolarum Sclavonie ad vim repellendam et obsessis vel obsidendis arcibus succurrendum parati et intenti esse debeatis, habendo mutuum cum fideli nostro illustri Stephano despoto, capitaneo nostro Sirmieniensi...” (*E. Laszowski*: i. m. I. N° 119.).

ostromára készül. Közvetlen veszély fenyegeti a gradiskai gázlót is, ezért elsősorban oda kért a megyétől erősítést.⁴¹

Az országban kitörőben volt a pánik. A mohácsi halottak eltemetéséről közismert Kanizsai Dorottya, hatalmas birtokok úrnője június derekán Batthyány Ferencnek az ország legnyugatabbi részén lévő várában, Németújvárott keresett magának biztos menedéket. Az ellentámadást, amelyre Ferdinánd buzdította híveit (s különösen szerémségi főkapitányát, Beriszló Istvánt), nem lehetett nyélbe ütni. Beriszló önmagában gyöngye volt, a segítségére siető néhány főurat pedig hamarosan visszafordulásra készítette, hogy a török az ő saját birtokaik határán is megmozdult.⁴²

[14] Megállta-e Marót és Nemti a próbát? Sajnos, erről már nem szólnak adataink. Én úgy hiszem, a két vár végül törvényszerűen elesett. A szerémi hadszíntér augusztusra mindenesetre újra elcsöndesedett — helyette a Temesköz borult lángba. A Valkó felől visszábbhúzódnó csapatokat, ugyanis az eredeti célpont, Szlavónia helyett ide irányította Kászon vajda, Újlak török parancsnoka. Mindenesetre Bakics Pálnak augusztus végén Szerémújlak felé kiküldött portyázói ott már alig néhány törököt találtak.⁴³

41 A Helytartóság jelentése a királynak 1528. júl. 19.: „Ceterum venit nunc dominus despotus Rasacie..., petit supplicatque ut sibi provideatur utque castra Bachiense, Feleghaaz, Zatha et Dobor e manibus suis accipitur, se enim non esse tante facultatis tantarumque virum, ut huiusmodi necessitatibus provideant...” (A. Ivic: Istorija i. m. 89., 367.). Tahy János Pozsega megyének, 1528. júl. 4., Djakovár: „...idque dominacio vestra magnifica ita credat, sicut credit deum esse in celis, quod bassa de Werboznia, qui iam se movit hiis proximis tribus diebus a die datarum presencium comitatum de Posga et has partes invadere vult, ceterum alii exercitus sew copie Thurcarum, tam equitum, quam etiam peditum iam inter castrum Nandoralbense et Sabacz sunt unacum bombardis, qui pro certo castrum Maroth expugnare volunt peditesque eorum sub dicto castro relinquent, equites vero penes castrum Posgawar banderia statuent, et castra metare volunt, et exinde depredare et devastare has partes transibunt, hanc autem famam attulit nobis quidam explorator, qui pro certo in exercitu Thurcorum personaliter fuit[...]. Ceterum cum iam literas perfecimus, venit nobis fama, ut omnino ad vadum Gradischa Thurci veniunt, cum maximo exercitu...” (E. Laszowski: i. m. I. N° 121.). Tahynak erről a szándékáról egyébként Batthyány Ferenc bán is tudott, s két nappal később, júl. 6-án írta Racsból (a Száva mellől) Báthory István nádornak: „[Johannes] Tahy... periculo regni intellectu fuit cum gentibus suis in Sirimiensi, nunc vero reversus properat versus vadum Gradischa” (Thallóczy L.–Hodinka A.: i. m. I. N° 535., a közlésben hibás 1527-es évszámmal.)

42 Németújvár: OL, Magyar (Pozsonyi) Kamara Archivuma (=MKA) Acta Publica (E 142) 34/18 (1528. jún. 21.). A nemesség távolmaradásáról Batthyány Ferenc ír keserű jelentést Ferdinánd királynak (1528. aug. 9., Újudvar): E. Laszowski: i. m. I. N° 124.

43 Batthyány Ferenc bán Beriszló István despota feleségétől kapott kémjelentésekre hivatkozva 1528. aug. 9-i újudvari levelében írja Ferdinándnak, „Thurcas esse in Sirmio cum magna copia gencium, omnia instrumenta bellica etiam ad expugnationem castrorum necessaria secum habentes” (E. Laszowski: i. m. I. N° 124.). A Szerémségből frissiben visszatért Bakics Pál értesülései alapján írja meg Szalaházy Tamás 1528. szept. 1-én, Budáról: „Venit Budam ipsa hora Paulus Bakyth,... is narrat, se proximis diebus misisse equites quingentos ad Wylak, qui equos si per occasionem liceret, raperent, equum quidem nullum esse repertum, oves septuagintas et boves aliquos ad se actos, janiczaros septem captos, ea quibus cognoverit, Turcos, quorum numerum dicit fuisse acanchios XVI milia, qui scilicet nuper ad partes Themesiensis irrumperant. Voluisse initio, uti ferebatur, Sclavoniam ingredi, sed Cazzon, qui prefectus est Uylak, affirmans, in Slavonia silvas ac multa regionis impedimenta (esse)...” (A. Ivic: Istorija i. m. 368.). Jellemző, hogy Révay István főkapitány ugyanekkor Egerből azzal biztatja Kassa városát, hogy a Duna-Tisza közén nincs török, 1528. szept. 7.: „Turci vero inter Ticiam et Danubium nulli sunt” (Kassa v. lt. Scahrtzenbachiana N° 1320.).

A magyar felderítők, akik e hírt továbbították, nem adták okát a haditerv-változtatásnak. Mi azonban sejthetjük, hogy mi történt.

János király, még rövid 1527. végi erdélyi tartózkodása alatt, követet küldött a Magas Portára: békét kért, és szövetséget ajánlotta a szultánnak Ferdinánd király ellen. 1528 augusztusában pedig, mikor a határ menti bégek oly látványosan megfordították haditervüket, János királynak az a lengyel diplomatája, aki 1528 februárjában ura nevében megkötötte Sztambulban a magyar–török szövetséget, Laszky Jeromos hazafelé igyekeztén éppen Szendrőn járt. Laszky magával hozta a szultán legújabb parancsait, melyek úgy szóltak: a határ menti bégek segítsék elő János király visszatérését. Laszky tudta, hogy királya legerősebb otthoni serege Lippán állomásozik, azt pedig még egy gyerek is megérthette: a Lengyelországból hazakészülő király számára Szlavónia igencsak távoli hadszíntér. Ezért aztán nem nehéz feltennünk, hogy a határ menti bégek a Laszkytól hozott parancsok alapján változtattak terveiken s döntöttek a Temesköz megtámadása mellett. (Emellett szól, hogy még olyan hírhez is akadt, aki szerint maga Laszky állt a Péterváradon gyülekező törökök élére! Temesvárott éppen a megelőző hetekben rendezkedett be I. Ferdinánd új temesi ispánja, enyingi Török Bálint.)⁴⁴

[15] A dél-magyarországi térséghez képest eddigi adataink szerint továbbra is viszonylag nyugalmasnak látszik a szlavón végvári vonal. Egyetlen török betörésről van csupán hírünk e periódusban, igaz, arról Bornemissza Pál királyi titkár 1528. június 21-én azt írta Pettauából Batthyány Kristófnak, hogy az június 13-án egészen Kaproncáig, tehát majdnem a Mura drávai torkolatáig jutott.⁴⁵ Ezután csak szeptemberből van újabb török hírünk e vidékről, ez sem tartalmaz azonban többet annál a híresztelésnél, hogy Zágráb püspöke, Erdődy Simon Csázmánál török–magyar csapatokat gyűjt s szabad utat ígért az akindszoknak Stájerország és Krajna felé. (Erdődy püspök ekkor már megint meggyőződéses jánospárti volt.) Az értesülés „megbízhatóságát” mutatja, hogy egy füst alatt azt is tudtul adja: a török 15 000 embert hajtott el Magyarországról, de nem vitte át őket a határon, mert bizonyítani akarja jóindulatát...⁴⁶

[16] Annak megállapításához viszont, hogy a horvát végeken 1528 tavaszán sem javult a helyzet, elég, ha elolvassuk I. Ferdinándnak 1528. április 10-én a messi Prágából Batthyány Ferenc bánhoz írott levelét. A király meglehetősen ingerülten tudatja a bánnal: őt tartja felelősnek azért, hogy a török „Rudelsberg” mellett betörhetett Krajnába és súlyos károkat okozhatott a tartományban. (Rudelsberg nem szerepel egyetlen német térképen sem, valószínűleg olvasati hiba Adelsberg, azaz Postojna helyett.) A nagyszabású portyát e levél értelmében február végére, március elejére tehetjük. Pontosan akkorra tehát, amikor Velencébe olyan hírek érkeztek, hogy 1000 török lovas azon az úton, ahol tavaly is járt,

44 Laszky jelenléte Szendrőről: Acta Tomiciana i. m. X. N° 370. és 409. Maga a Helytartóság vélte úgy, hogy Laszky Péterváradon van: 1528. aug. 31., Buda. (*Bunyitay Vince–Rapaics Rajmund–Karácsnyi János: Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából* [=Egyháztörténeti emlékek] I–V. Bp. 1902–1912. I. N° 407.) Temesvár: Enyingi Török Bálint. A bevezetést írta és a forrásokat közlésezi Bessenyei József. Bp. 1994. XI.

45 Bornemissza Pál királyi titkár levele Batthyány Kristófnak, Pettau, 1528. jún. 21.: „Quando Turchy sabbato preterito usque ad Kapronchia excursiones fecerant, in Nedeche eram”. (OL. Batthyány cs. lt. Missiles N° 7146.)

46 „...li turchi hanno menate via più di 15 milia anime, non le hanno menate in Turchia ma zosa a la bassa, che fanno demonstration de non voler desfar l'Honagria...” (*M. Sanuto: i. m. XLVIII. 434. és 474.*).

„Pinca”-ig, a főherceg egy városáig nyomult, és óriási pusztítást végzett. Más hírek már egyenesen arról szólnak, hogy a török elfoglalta Horvátország nagy részét, s a lakosság német és olasz területre menekül (március 14). Megint más híradás szerint Udinében a hatóság úgy értesült, hogy az oszmánok ekkoriban egészen Postojnáig portyáznak (március 13).⁴⁷

Igaz, nyárig itt sem tudunk más hadieseményről. De azután július elején híre jött, hogy a boszniai csapatok megint Horvátország ellen készülnek. Karlovics János gróf ugyanekkor családi birtokai megerősítésén fáradozik. A helyzet súlyosságára jellemző, hogy Batthyány már július 6-án írásban közölte a Helytartósággal: lemond tisztéről, mert képtelen megvédelmezni a rábizott társországot a jánospártiak és a török ellen.⁴⁸

[17] Míg a lemondólevél elindult a maga hosszú útján, bekövetkezett a baj. A török valóban megindult, ismét keresztülszáldott Horvátországon, s július 10-e körül már „Trevisánál” (valahol Gorizia környékén) és Ljubljánánál járt.⁴⁹ A július 18. előtti napokban Gorizia és a vele nyugatról(!) szomszédos Cremons vezetői elmenekültek a város környékén megjelent törökök elől Gradischába.⁵⁰ Valószínűleg e portyáról szól Karlovics János bán Ferdinánd királyhoz Újudvarról augusztus 9-én írt levelében, amelyben megemlíti, hogy az elmúlt napokban a török elnéptelénítette Krajnát. Karlovics gróf egyébként a maga részéről a Korbáviához oly közeli Udbina felé küldött ki felderítőket, akik azzal a hírrel jöttek vissza, hogy további támadások várhatók Krajna irányába.⁵¹

47 A prágai levél: „Recepimus Turcos per fines ducatus nostri Carniole nuper usque ad castrum Rudelsberg cum gentibus suis non excedentibus numerum stipendiariorum quos tibi internemus devenisse et irruptionem fecisse. Sicque propter tuam et tuorum incuriam damna complurima subditis nostris dedisse.” Raspo, 1528. márc. 11. (E. Laszowski: i. m. I. N° 113.) Márc. 8-i hírek: „avisa, come per relation haute a di 8, cavalli turchi corse su la Pinca, loco de l'Archiduca, et hanno menato via assae anime, femene et puti, et fatto danno grande, et ancora non sono levati, et sono venuti dove corseno l'anno passato” (M. Sanuto: i. m. XLVII. 144. h.). Az udinei hír, márc. 13.: „li turchi hanno corso apresso Postojna, et de anime haver fatto assai prede” (M. Sanuto: i. m. XLVII. 87. h.). Nyilván ezzel függ össze az a toborzás, amelyet a török ellen hirdettek meg Ljubljánban, valamikor 1528. ápr.-ban: M. Sanuto: i. m. XLVII. 297. h.

48 Kruzics Péter levele Gerendi Miklós kincstartóhoz, 1528. máj. 15., Klissza: E. Laszowski: i. m. I. N° 118. — a segélykérő levelekből ugyane forráskiadásban van több darab is. A lemondás (1528. júl. 6., Rácsa): Thallóczy L.–Hodinka A.: i. m. I. N° 535.

49 Jelentés Venzonéból, 1528. júl. 12., Udine: „Habbiamo che heri alla Trevisa se trazzava botte de artellarie in segno che turchi erano fora, et se diceva esser zonte lettere alli mudari della Trevisa che essi turchi scorevano a la volta de Lubiana et de Cragno” (M. Sanuto: i. m. XLVIII. 235. h.). Biztos, hogy nem Trevisáról van szó, hiszen az Udine mögött van! 1528. júl. 13., Udine: „.... la septimana passata turchi in bon numero hanno corso fino a le parte de Lubiana et per el Cragno verso Gorizia brusando et fasando gran butini..., dicti turchi fanno dui campi, uno per la volta de Viena, et l'altro per queste parte verso Goritia”. (M. Sanuto: i. m. XLVIII. 264. h.) A helytartó jelentése: 1528. júl. 14., Udine: „.... per diverse vie turchi esser corsí a la volta de Lubiana, et ho mandato uno expolator per intender..., et mi ha referito esser la verità che ditti turchi la septimana passata hanno corso fino a le parte de Lubiana, et facto gran butini sono partiti”. (M. Sanuto: i. m. XLVIII. 263. h.)

50 „Heri s'è sentito da Gorizia tirar molti colpi di artellarie, che sono segni di incursion di turchi..., quelli signori di Gorizia e da Cremons sono fugiti a Gradisca per dicti recursion di turchi...”. (M. Sanuto: i. m. XLVIII. 281. h.)

51 Batthyány levele: „....hiis superioribus preteritis diebus Thurce ducatum vestre serenitatis Carniole depopulaverint...” (E. Laszowski: i. m. I. N° 124.). Karlovics jelentése, 1528. aug. 20., Medve vára: „....familiares nostri sub Wduinga tres captivos captiuerunt, ... illi autem captivi dicunt in medietati istius mensis exercitus magnus Carniolam ascendet” (E. Laszowski: i. m. I. N° 125.).

[18] Ezután úgy egy hónapnyi szünet következett. Az újabb török készülődésből végül szeptember végén kerekedett ki a következő támadás: a boszniai csapatok Krajna felé indított, ez évben immár sokadik portyája, melyet az „új mosztári pasa” vezetett. Valamikor a szeptember 20-a előtti napokban Karlovics bán a nemrég elvesztett Udbina „alatt ellovagolva” besliákat akart foglyul ejteni, de csak néhány, a várkapunál ügyelgő gyalogot tudott elkapni, mivel a lovasság éppen „úton volt”. A foglyok aztán beszámoltak neki arról, hogy a lovasság a várparancsnok vezetésével Frangepán Bernát uradalmára támadt, mire Karlovics 300 lovassal elébük akart kerülni, de nem sikerült megtalálnia őket. Azt is elmondták, az új mosztári pasa „Hocza” (nyilván megint a Gacko-völgy) felől éppen aznap akar elindulni Krajna ellen. Mindkét bán jelentései eljutottak az udvarba is, így azután jutott idő a védekezés előkészítésére. Karlovics János bánnak — igaz, ő eredetileg Erdődy Simon zágrábi püspök, János király legerősebb szlavóniai híve ellen készült — még némi német gyalogságot is sikerült szereznie Krajnából, ezenkívül „felültették” a környék parasztságának egy részét is. A velencei hatóságok még ezután is jó darabig abban a hiszemben voltak, hogy a nagy nehezen összeálló had valójában Zágráb ellen készül: a törököt ők Udbinánál tudták, az pedig messze volt Cittanovától, ahol a zsoldosok gyülekeztek. (Ez a Cittanova a mai Novo Mesto, a Krka mentén, Metlikától 25 kilométerre északnyugatra.)⁵²

Noha ez utóbbi jelentés már beszámol a német és török csapatok közötti kisebb összetűzésekről, az első tényleges hadijelentések valamikor szeptember végéről valók: az isztiai Raspo várának velencei kapitánya számol be ekkor arról, hogy török csapatok törtek a „főherceg területére”, és 15 falut fölégettek. Nyilván megint Krajna területe volt az áldozat, de a főerő ekkor még messze volt: csak október 1-én jutott el Otocsác közelébe.⁵³

52 Karlovics jelentése útjáról Batthyány Ferencek, 1528. szept. 20. Mutnica: „... nos iter sub Wduingam fecisse desiderantes bisliis aliquo modo decipere, qui tunc tempore non erant intus, quia et ipsi iter facerant, ibi autem aliquos pedites in ianuis castri lanceis vulneravimus, aliquos vivos captivavimus, ...vivos captivos nobis vera veritate dixerunt, uti quidem novus bassa de Mostar cum exercitu usque ad dies VIII exiturus sit et ut die hodierna, in vigilia sancti Mathei apostoli se movere ex Hocza debet, et ut ibi versus Carniolam...” (E. Laszowski: i. m. I. N° 128.). Ugyanő Nicolaus de Turri ljubljana kapitánynak, azonos dátummal: „Illi vivi turci nobis dixerunt, qualiter castellanus Vduine cum ceteris bezliis, id esse Turcis equitibus, dominium comitis Bernardini de Frangepanibus transivit, quem post soli in persona cum CCC equitibus fuimus ituri et dies III 1/2 tot noctes in via expectavimus, sed infortuna nostra aliqua via, qua unquam amplius equites transierunt circa mare aufugerunt...”. A bán azt kéri ezután, küldjön neki a címzett katonákat, „ut se congregarent penes Yastrebarska”, a kapitány pedig „... sine mora versus Methlikam ascendat” (E. Laszowski: i. m. I. N° 129.). A jelentéseket Batthyány továbbította a királyhoz N° 131. Udinéből augusztus vége óta egyre jöttek a hírek Velencébe a német hadi készülődésről, és azokról ők is úgy tudták, Erdődy Simon ellen készülnek: *M. Sanuto*: i. m. XLVIII. 434. h. Az udinei helytartó gyanakvó jelentése Velencébe, 1528. okt. 6.: miután leírja, hogy Cittanovában, Zágrábtól 1 napi járóföldre 8000 fős had gyűlt össze, megjegyzi, Zágráb ellen készülnek „... et tanto più che Cittanova è lontana da Uduim, loco de turchi fabbricato novamente, doi giornate. Con le zente turchesche qual sono in dicto loco continuamente le zente doprescritte del Principe scaramuzano, et hanno havuto di danni assai per esser bon numero de turchi in ditto loco de Uduim” (*M. Sanuto*: i. m. XLIX. 46. h.).

53 „Come turchi sono corsi su quel di l'archiduca, a [...], et brusato 15 ville, et menato via anime 200.” 1527. szept. vége Raspo (*M. Sanuto*: i. m. XLIX. 8. h.). Kruzsics Péter jelentése Fiuméba, 1528. okt. 2.: „Sapiati qualmente el campo de Turchi grandissimo e zonto appresso Otocac, tanto a cauallo quanto a pedi.” (E. Laszowski: i. m. I. N° 133.)

Bár ez a nagyobb osztag is hozzákezdett a pusztításhoz és a zsákmányoláshoz, három nappal később Karlovicsnak sikerült elébük kerülnie, s október 4-én egy „Wolau” nevű, Horvátország határán, a Breznica vizénél lévő vár mellett csatára kényszerítette őket. (Sajnos, ezt a települést sem sikerült azonosítani. Olasz forrásokban Varadin-nak mondják, és a horvát-krajnai határra teszik. A Breznica ezért minden valószínűség szerint a Branica patak, a Vipava déli mellékveze, Wolau/Varadin pedig talán a mai Branik vár-rom.)

A csatáról szóló híradások eléggé ellentmondásosak. A Velencébe eljuttatott első jelentések is egy héttel az esemény után íródtak, és csak abban egyeznek meg, hogy a rablott zsákmánnyal és több száz rabbal vonuló törököknek a „németek” útját állták, mire azok lemészárolták foglyaikat és harcba kezdtek üldözőikkel.⁵⁴ Már a törökök létszámában sincs egyetértés, ahogy időben távolodunk az eseményektől, úgy nő az 1000 körüliről 4–5000-re, a keresztények száma pedig egyenesen 15 000-re! Az első híradások még nagy keresztény sikerről szóltak, később aztán bolyongó német zsoldosok súlyos vereség hírét hintették el mindennütt. Az azonban bizonyos, hogy több előkelő török is elesett, köztük Szkander „vicepasa” (alajbég?), és maga a parancsnok, akit a mosztári „pasával” azonosítottak. A keresztény oldalon pedig életveszélyesen megsebesült, éspedig saját, állítólag hátrálni akaró német katonáitól, Karlovics János bán.⁵⁵

54 Jelentés Monfalconéból, 1528. okt. 11-én: „... è cose certa che li alemanni hanno fatto facende con Turchi, ma hanno hauto la pegior. Anche de Turchi ne sono restati assai de loro..., ... havendo corso zerca 1000 turchi et fatto bottino de bestiami et de zerca 300 christiani, andando con la preda via, alemanni li tolseno la strada. Dove turchi se veteno questo, subito se miseno ad amazar li presoni, poi se miseno stretti in battaia, et deteno dentro contra christiani, de li quali hanno fatto gran taiada...”. A folytatás egy Duimból érkezett felderítő beszámolójára hivatkozik: „...dicono esser stati circa 5000 turchi, quali hanno fatto coraria et fatto bottino..., Tornato indietro essi turchi se poseno a reposar in uno loco circumdatti da paduli e una fiumara, unde li alemanni, volendoli afrontare, zonseno sopra tal fiumara, et dicono esser passati a trovar li turchi, over sono stati a le man et haver amazati piú de 1000 turchi, et tra li altri el suo capo, il dicono el bassà, ma par bassà non in queste parte, ma ben sanzaco. Et che di loro alemanni non esser morti se non da 30 in 40. Consideri vostra signoria questa bella bosiaza.... La notte ditti turchi se ne andorono, lassando sui paviloni, et tre altri quello del bassà...”. Menekült német gyalogosok ugyanakkor saját súlyos vereségükről meséltek. „Tal fatto d'arme è stato apresso Varadin, verso la Corvatia”. (*M. Sanuto*: i. m. XLIX. 52. h.)

55 1528. okt. 24., az udinei helytartó összefoglaló jelentése a birtokába jutott értesülések alapján: „Dal successo di la scaramuza seguita fra le zente alemane et turchi de veduta dice non saper...”, de a Cittanova/Novomesto és Metlika között állomásozó horvát lovasok szerint „ritrovandosi il campo alemano grosso a Metida [/], videlicet 5000 homani d'arme, 1000 corvati, 1000 arzeri, 1000 lanzinechi et 5000 vilani, fra li quali erano schiopeteri 1600, havendo inteso che turchi era fora et nonmolti et assai inferiori a loro, se aviorono a la volta de Uduin verso da Turchi da milia 15 italiane sopra Metida [*Metlika*], et incontrandose in turchi, zerca 4000, forno a le mano, et turchi avanti la scaramuza amazorono da 400 personi, et poi scaramuzando forno morti da 90 turchi et assai alemanni. Dove che, per esser il campo grosso, turchi se retrosseno avanti li quali falconeti, quali erano in campi di alemani, fusseno zonti, quali venivano per esser messi al suo ordine per seguir mazor conflitto, ma non venero a tempo, et così feceno le cernede de Trieste et Cragno et de Gorizia che non venero...” A halottakról beszélve mindkét félnél több nevet is említ, akik közül számunkra a következők az érdekesek: „De turchi sono morti el bassà Mostazi [*nyilván Moszár helyett — B.G.*] et Scander vicebassà de Bossina et el Covazeg turcos famosos et uno altro turco nominato Belissa. De li alemani... ferito a morte il conte Zuane Carlovich da todeschi medemi, perch voleano scampar, et lui se li opponeva par farli star avanti...” (*M. Sanuto*: i. m. XLIX. 100. skk. h.).

A csata végeredményéről határozott véleményt mond Batthyány Ferencnek Mária királynéhoz küldött október 15-i levele, amelynek hírei magától a sebesült Karlovicstól származtak. Batthyány egyértelműen győzelemről beszél, és ugyancsak megemlíti a bán-társa balesetét. A meglehetősen keserű levélben a magyar főúr nyíltan megkérdezte Mária királynőtől: nem szándékos merénylet történt-e? Ezt érdemli az, aki fegyvert fog az ország védelmére?⁵⁶

Ez az ütközet mindenképpen jelentős esemény volt, mert Ursinus Velius pár évvel később keletkezett polgárháború-történetében majdnem egy egész oldalt szentelt leírásának. Elbeszélése annyiban tér el a velencei hírektől, hogy egyértelműen győzelemként tartja számon a harcot, de a részletek — némi időrendi bizonytalansággal — nála is azonosak: a török portyázók utolérése, kezdeti harcok, a foglyok lemészárlása, a török visszavonulás, Karlovics János bán sebesülése egy német gyalogos osztaggal való találkozásakor, és így tovább.⁵⁷

*

Nagyjából ennyi, ami a kérdéses két esztendő török harcairól jelenleg ismert forrásainkból kibogozható. Lehetett-e, volt-e e hadműveleteknek hatása a magyar politika 1528-ban végrehajtott nagy fordulatára: a török szövetség megkötéséhez, majd elfogadására?

A szövetségkötést följárló diplomáciai javaslat valamikor 1527 decemberében született, I. János Erdélybe való visszahúzóódásának heteiben.⁵⁸ Fentebb láttuk, 1526 novemberétől 1527 októberéig összesen legalább nyolc török hadműveletet lehetett megkülönböztetni. Ezeknek nem csak időpontjai, hanem helyszínei sem érdektelenek. A Mohács óta eltelt közel egy esztendő alatt a keresztény ellenállás nyilvánvalóan a szerémi frontszakaszon volt élénkebb és hatásosabb. Cserni Jován, Radics Bosics és Berisló István rácai a valóságban még vissza is nyomják kicsit a hódítókat. Később a Jován elleni akciók, főleg, mikor már a belháború részévé váltak, a szó szoros értelmében paralizálták a magyar védelmet. Horvátországban viszont az 1526. októberi boszniai portya után csak véde-

56 Batthyány Ferenc levele Mária királynénak, 1528. okt. 15., Németújvár: „Nova ist ex partibus regni Croacie per dominum comitem Corbaue sunt mihi pescripta, Turcas enim in festo beati Francisci confessoris prelio profligavit, cum eo tamen et Alemanni fuerunt, multos ex Thurcis occiderunt, et lucrum ab eis optimum obtinuerunt, in prelio tamen ipso a lancigeris hominibus majestatis regie... decem et octo vulnera mortalia suscepit, ignorat tamen ipse dominus comes, si id ibi ex suggestione alicujus inimici accidit, aut quod Thurcum illum esse putarunt, sed ut ipse dominus comes coniecturatur, ex suggestione alicujus malivoli hominis id sibi contigit...” (E. Laszowski: i. m. I. N° 134.).

57 „Sub idem tempus praesidia regia cum evocatis ad subitum tumultum agrestibus, Turcarum ad sex milia profligaverunt, prope arcem Wolau ad amnem Bresnitium ante noctem certamen initum tenebrae dirimerunt, in quo proelio desiderati sunt milites viginti quinque, agrestes circiter viginti, Turcae prope quingenti interfecti... Id postea ex captivis compertum, cecidisse inter caeteros Mostarum copiarum ducem. Hostes diffisi viribus, antequam fugae sese mandarent, sub noctem, quicquid captivorum habebant, neque sexus, neque aetatis habita ratione, obruncaverunt... Luna dein exoriente nocte sublustris, in fugam sese omnes conjecerunt, primo incursu repulsi nostri equites ab hostibus suere, ubi retrocedens M. Banus forte in peditum agmen incidit, quem mox equo dejectum quidam accensus ira miles, faciem illius feriens, deformi vulnere dehonestavit...” (U. Velius: i. m. 89. sk.). Meglehet, az itt szerzett sebbe halt bele Karlovics János 1529-ben (I. N. Istvánfi: i. m. 149., bár ő nem tud a „wolau-varadin”-i csatáról).

58 A körülményeket másutt részletesen elemeztem: Barta G.: Sztambul i. m. 161. skk.

kezdő harcok folynak, s a szomszédos Szlavóniában is csak 1527 augusztusában kezdődik el a magyar belháború.

Mindennek ellenére a török a Drávántúlon egyetlen, meglehetősen erőtlén kísérleten túl (Marót hiábavaló ostroma), szinte semmire sem vállalkozik. A horvát arcvonalon ugyanakkor egymást követik a török akciók: 1527 februárjától májusig legkevesebb hét támadás, közülük legalább kettő egészen Krajnáig hatol, egy pedig súlyos sebet üt a végvári vonalban (Obrovác, Novigrád, Udbina bevétele).

Mikor János király Laszky Jeromos Sztambulba küldése mellett döntött, indokai között nyilván az 1526. végi, illetve 1527. tavaszi titkos török tárgyalásokon szerzett tapasztalatai is szerepeltek. A döntést nehezen hozta meg,⁵⁹ s azóta is sokan tartják azt katasztrofális politikai hibának: mondván, hogy e szövetség elősegítette a török későbbi hódításait Magyarországon.

Azt nem tudjuk pontosan, mit mondtak a török megbízottak 1526 decemberében és 1527 májusában az új magyar királynak. Talán nem is mondták meg egyértelműen I. Jánosnak, hogy a szultán nem kívánja tétlenül nézni legnagyobb ellenfelének, a Habsburg–dinasztíának magyarországi berendezkedését. Hiszen a Porta kezdetben amolyan hűbéri függésbe kívánta vonni a Mohácsnál legyőzött ellenfelet.⁶⁰ Az elszenvedett katonai vereségek, s a nyugat-európai társkeresés kudarca után⁶¹ azonban igen fontos szerepe lehetett annak az értesülésnek, hogy a török — a Cserni Jován-féle kisebb ellencsapások ellenére — szemmel láthatóan kímélte a János-párti határvidéket, míg a Ferdinándnak fölesküdt Horvátországot igen erőszakosan támadta. Ez a magatartás fölért egy üzenettel: Sztambul számára nem János király az ellenség.

A lengyelországi száműzetés hónapjaiban viszont azt kellett végiggondolnia I. Jánosnak, szabad-e, érdemes-e végre is hajtani azt az egyébként előnyösnek tűnő megállapodást, amit Laszky a szultánnál elért? Hiszen az adott pillanatban az valóban a kereszténység elárulásával ért föl.

Szapolyainak mérlegelnie kellett. Elsősorban azt, vajon Ferdinánd valóban képes-e megvédeni Magyarországot a török ellen. Másodsorban azt, vajon a török valóban meg akarja-e támadni a Habsburgok magyar királyságát, s ha igen, miért teszi ezt?

Az 1526 végétől eltelt időszakban Magyarországon a török szándékairól szóló híradások csak nagyon bizonytalan formában terjedtek. A teljesség igénye nélkül, csak saját, e téren egyáltalában nem kimerítő anyaggyűjtésem alapján a következő dolgokról lehet belőlük tudomást szerezni. A legfantasztikusabb — és természetesen egyre fenyegetőbb — értesülések keringtek Sztambul szándékairól. Prágában, Bécsben és Pozsonyban egyre nehezebben lehetett kiértékelni a helyzetet. Már 1527 februárjától egyre jöttek a kémjelentések és beszámolók: Péterváradot módfelett erősítik, Péterváradon 10–15 000 főnyi had áll. Miután erre felé sokáig nem történt semmi, ez a szerémségi rémhír végül „kiment a divatból”. Közben — 1527 februárjának végén — Havasalföldéről is török csapatmozgásokat jelentettek, Perényi Péter vajda március 1-én utasította is a szászokat, őriztes-

59 Barta Gábor: Egy magyar politikus a középkori Magyarország széthullásának éveiben (Werbőczy István kancellár, 1526–1541). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp. 1986. 293.

60 Barta G.: Sztambul i. m. 165. skk.

61 Barta G.: Sztambul i. m. 122. skk., 133. skk. és 150. skk.

sék a hágókat. A bulgáriai szandzsákbégek azonban csak Kiliát és Dnyeszterfőhérvárat (Akkermán, Belgorod Dnyesztrovskij) foglalták el. Erdélyt tehát ekkor sem fenyegette igazi veszély.⁶²

A legmakacsabb és legzavaróbb vaklárma azonban Belgráddal volt kapcsolatos. Már 1527 áprilisában tudni vélték, hogy Ibrahim a vár alatt jár 80 000 emberével. Ezután folyamatosan hol őt, hol magát a szultánt, hol a török hatalmasokat és I. Jánost együtt „látták” e nevezetes várban. Az utolsó ilyen jellegű értesülés már 1528 augusztusából származik, és talán ez az egyetlen, aminek némi valóságmagva is van (ld. a következő török portyákat).⁶³

1528 nyarának kellett eljőnnie ahhoz, hogy a józanabbak végre rájöjjenek: a szultán ebben az évben már nem fog támadni.⁶⁴ Ekkorra viszont — mint láthattuk — az egyre sűrűsödő török beütések már önmagukban is elegendőek voltak a rettegés ébrentartására. A határ menti bégek pedig nem csak jó hadvezérek voltak, hanem ügyes politikusok is. Egyre-másra küldözgették leveleiket a magyarokhoz és a horvátokhoz. Az egyik ráánkmaradt ilyen példányt Gházi Hüszrev bég címezte Klissza várába, körülbelül a jajcai ostrom idején. Bőven felsorolja benne az elmúlt egy év oszmán sikereit, majd tímár-birtokok fölkinálásával igyekszik kedvet csinálni a klisszaiaknak az átállásra. Jahjaoglu Mehmed bég pedig 1528 áprilisában szerb nyelven íratta meg Csulai Móré Lászlónak, hogy a szultántól értesítést kapott: maga I. Szülejmán jön Magyarországra, visszahelyezni trónjára a „rabját”, (a fordításban *captivus meus* — nyilván alattvalót ért alatta) János királyt, Ferdinándot pedig kizavarja Budáról.⁶⁵

Végül, de nem utolsósorban meg kell emlékeznem I. János diplomatáiról is, akik egyre merészebben fenyegetőztek a szultán hadseregével. Laszky akkoriban sokszor fölhánytorgatott személyes „hadüzenetén” túl hadd hivatkozzak itt Brodarics Istvánra, aki valamikor 1528 februárjában 300 000 törökkel próbálta riogatni a lengyeleket és I. Ferdinánd királyt.⁶⁶

Igencsak természetes ezek után, hogy az új magyar uralkodó, Ferdinánd hívei és alattvalói egyre hangosabban kérték urukat, váltsa be ígéreteit. Márpedig még abban az időben, mikor küzdelmét a magyar trónért megindította, Habsburg Fer-

62 Venzonében hallott hírek 1527. márc. 12.: „... in Viena si divulgava alla volta di Belgrado et Petervaradin erano da 20 in 25 milia turchi, per li qual Viena si stava in grandissimo terrore” (*M. Sanuto*: i. m. XLIV. 318. h.). A további híresztelések *M. Sanuto*-nál: i. m. XLIV. 43., 288. és 369. Kília, stb.: Beszterce v. lt. Oklevelek N° 617. (OL Filmtár)

63 A híresztelésekre megint csak: *M. Sanuto*: i. m. XLVI. 422.: „dicono divulgarse lo Turco far grandissimi apparati a la volta di Belgrado...” (1527. dec. 23., Venzone). A rémhírek szép mintapéldánya: „...uno bassà chiamata Alibech se dice esser venuto con zerca 60.000 persone al loco in Hon-garia dove fu facto il fato d’arme, et che Abraim bassà era in Belgrado et contorni con persone 80 milia in cerca, et che uno altra bassà dovea romper in la Sclavonia et Corvatia...” (*M. Sanuto*: i. m. XLIV. 543. sk. h.). „Il Gran Turco va ala volta di Belgrado con potentissimo exercito...”, 1527. aug. 9-i hír (*M. Sanuto*: i. m. XLV. 617. h.). Hasonló jelzések: i. m. XLIV. 442., XLV. 528., XLVI. 442. és 562. h., XLVII. 29. Az augusztusi hír: Egyháztörténeti emlékek i. m. I. N° 407.

64 1528. jún. 14-i budai hírek: *M. Sanuto*: i. m. XLVIII. 170.

65 Hüszrev már fentebb is említett levele: „Ecco: havete inteso come havemo renovato Obbrovazzo et Castelnoovo et Vovigaio [*Novigrado??*]. Adesso, voi sapete come e atrata tolta la vallada del Ban et Izezanan et il resto di Sava” (*M. Sanuto*: i. m. XLVII. 216. h.). Mehmed bég levelét említi Szalaházy Tamás kancellár 1528. máj. 9-i levelében: Egyháztörténeti emlékek i. m. I. N° 384. Ld. még *Török Pál*: I. Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai 1527–1547. Bp. 1930. 23., de ő még Báli béget tudja a levél írójának.

66 Acta Tomiciana i. m. X. N° 124.

dinánd sem itthon, sem külföldön nem fukarkodott az ígéretekkel. A török elleni hadjáratról, Nándorfehérvár visszavételéről hivatalos és propagandairatok tucatjai, ha nem százai szóltak. V. Károly testvéri és császári segítsége éppúgy a jövő szép képei közé iktattatott, mint az osztrák, cseh és német tartományok erejének igénybevétele.⁶⁷

A magyarok várakozása tehát mindenképpen jogos volt. Az eredmény viszont csalódások sorozata lett — minden szereplő számára. Nyugodtan kezdhethük a sort magával Ferdinánd királlyal. Róla ma azt mondanánk: önnön retorikájának csapdájába esett. Meglehet, sokkal józanabb volt annál, hogy azt higgye, valamennyi ígéretét be tudja tartani. Arra azonban nyilvánvalóan nem számíthatott, hogy egyetlenegy esetben sem jár, nem járhat szerencsével.

Kezdjük legnagyobb adujával: a császári, illetve a birodalmi támogatással. E kettő közül az utóbbi már eleve kétséges volt. A császári hatalommal nem éppen könnyen békülő német fejedelmektől I. Ferdinánd kétszer is megpróbált támogatást szerezni. Először 1527 tavaszán a regensburgi birodalmi gyűlésen, a török és János király ellen. A Habsburg-ellenes tábor természetesen erőteljes ellenagitációba kezdett. A Reichstag által végül megszavazott török segélyt Magyarországon csak akkor engedték volna fölhasználni, ha a török megtámadja Ferdinándot.⁶⁸ Magyarországa a Birodalom korábbi, hasonló szellemű ígéreteiből sem látott semmi hasznot. Így történt ez most is. A fejedelmek nem ítélték veszélyesnek a magyar–török harcok pillanatnyi állását, annál jobban félték a pápa felett épp akkor győzelmeskedett V. Károlytól és testvérétől. A megígért segítségből a fiatalabb Habsburg sosem látott egy vasat sem.

Gyakorlatilag azonos eredménnyel zárult a második, a speyeri Reichstag előkészítése kapcsán megkísérelt pénzsegély-kérés is. Pedig 1528 májusában, mikor a magyar–cseh király megindította diplomáciai offenzíváját, már joggal hivatkozhatott a török egyre súlyosabb beütéseire. Sőt, jó érzékkel alaposan meglovagolta Laszky Jeromos kihívó tirgovistei hadüzenetét is, melynek szövegét buzgón terjesztette. Azonban a német fejedelmek ellenállását a császár újabb (lentebb részletezendő) itáliai győzelme még inkább fokozta. A török segélyről megint sokat beszéltek, és megint nem lett belőle semmi.⁶⁹

Ami pedig a császárt illeti: ő 1527 tavaszán nyilvánvaló örömmel vette tudomásul, hogy öccsének sikerült meghódítani Magyarországot. 1528 januárjában azonban erős francia sereg indult a nápolyi királyság meghódítására Odet de Foixnak, Lautrec grófjának vezetésével. Áprilisban már magát Nápolyt ostromolták, miközben a fiatalabbik Doria, Filippino április 28-án Amalfinál ostromverte a segítségül küldött spanyol flottát. V. Károly tehát nemhogy adott volna pénzt I.

67 Az ígéretekre néhány példa: a magyarokhoz címzett kiáltvány, 1527. jan. 13. (*Emil Laszowski: Monumenta historica liberae civitatis Zagrabiae*. XII. Zagreb, 1929. N° 4., magyar fordításban olvasható: *Jászay P.*: i. m. 448.) De ment hasonló tartalmú levél VIII. Henrik angol királyhoz is, 1527. márc. 11-én, Prágából: *Simonyi Ernő: Magyar történeti okmánytár a londoni könyv- és levéltárakból 1521–1717*. Pest, 1859. (MHH. Diplomataria XVI.) N° 10. és I. Zsigmondhoz is: *Acta Tomiciana* i. m. VIII. 277.

68 A regensburgi próbálkozások részleteit megismerhetjük a *Deutsche Reichstagsakten* i. m. VII/1. 8., 13., 26., 30. és 993. Az ellentéteket Wallop angol követ is érzekelte, ld. 1527. március 12-i prágai levelét: i. m. VII/1. 1057.

69 A hadüzenet hatásáról: *Deutsche Reichstagsakten* i. m. VII/1. 313. sk. A speyeri gyűlésről: *Franz Bernhard von Buchholtz: Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten*. III. Wien, 1832. 254. skk. Ferdinánd elkeseredett próbálkozásait, hogy saját országában, illetve a speyeri birodalmi gyűléstől segítséget kapjon, részletesen megírta *Ch. Turetschek*: i. m. 24. skk., ill. 41. skk.

Ferdinándnak, hanem újfent pénzt és katonát kezdett követelni tőle. Igaz, július végére Itáliában sokat javult a helyzet. I. Ferenc és tanácsosai szűkmarkúan bántak az idősebbik Doriával, Andreával, ezért ő, a kor legjobb admirálisa, a kereszténység legerősebb flottájával átvált a Habsburgokhoz. A Nápolyt ostromló francia sereg maga is ellenséges gyűrűbe került. A rossz élelmezéshez a táborban kitörő járvány járult, augusztus 5-én maga Lautrec is meghalt, serege jórészt szétfutott, a maradék megadta magát. A franciáknak azonban volt még tartalékuk Lombardiában, s Ferenc sem volt hajlandó földadni a játszmát.

V. Károly a Ferdinánd számára legkritikusabb napokban, 1528. november 9-én írja meg neki és Margit főhercegnőnek (Németalföld kormányzójának): az ő — tehát a császár — itáliai útja abszolút elsőbbséget élvez. Azután következik a franciák legyőzése. Mindehhez elvárja rokonai segítségét. A magyar ügyekkel csak ezek után kíván majd foglalkozni.⁷⁰

Ha tudta volna Ferdinánd király, hány hasonló súlyos csalódást kell majd még átélnie! S az 1527–28. évi bajok még nem értek véget. Az osztrák és cseh tartományok, melyek 1527-ben is elég nehezen adtak támogatást a magyar hadjáratához, a török veszély hírére nem voltak hajlandók mozdulni. Krajna, Karinthia és Stájerország szükség esetén küldött ugyan pár száz katonát Horvátországba, de ezzel ki is merült minden segítőkészségük.

Ferdinánd tehát önmagára utalva volt kénytelen szembenézni a török veszéllyel, és a magyarok általa is jogosnak vélt várakozásaival. Saját jövedelme azonban már 1526 végén sem volt elég akár csak a magyar vállalkozásra sem.⁷¹ Mit várhatnánk tőle most, miután végső tartalékait is kimerítette a Szapolyai elleni három hadjárat?

Amire hívei még csak gondolni sem mertek, az következett be: a sorozatos hadjáratoktól kimerült Magyarországnak saját erejéből kellett volna megvédenie magát a török ellen. Erre pedig, függetlenül attól, hogy milyen reményekkel várták a magyarok új királyukat, egyszerűen nem volt pénzük. Először is nem volt pénze az államnak. Az elmúlt két évben hatékony adószedésről nyilván nem lehetett szó, a többi bevétel (vámok, bányák) is hol ennek, hol annak a királynak a kezében voltak, néha pedig egyszerűen nem működtek.⁷²

Amikor tehát a határ menti parancsnokok támogatásért, fizetségért vagy egyszerűen csak zsoldért írtak a Helytartóságnak — onnan rendre monoton egyszerűségű válasz érkezett: *nincsen*. Szalaházy Tamás egri püspök, kancellár I. Ferdinándnak írott levelei tele vannak kétségbeesett panasszal: „mi itt hihetetlen pénzsűkülésben intézzük köz- és magánügyeinket”, „a kamara teljesen kimerült”, „a hadjáratokhoz pénz kellene, de abban Felséged kincstára teljességgel szűkölködik”.⁷³

70 Az európai háborúról részletesebben ld. *Bárdossy László*: Magyar politika a mohácsi vész után. Bp. 1943. 72. és *Jean Jacquart*: François Ier. Paris, 1981. 209. sk. V. Károly hivatkozott levele: Deutsche Reichstagsakten i. m. VII/1. 376./2. jegyzet. Károlynak Ferdinánd terveihez való viszonyulásáról ld. *Ch. Turetschek*: i. m. 50.

71 1526. évi nehézségeiről ld. Margit főhercegnőhöz írt levelét, szept. 26.: *Harvani [Horváth] Mihály*: Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. Pest, 1857. (MHH. Diplomataria I.) N° 30., ill. *Ch. Turetschek*: i. m. 19. skk.

72 János király kormányzatának felépítéséről és működéséről ld. *Barta Gábor*: Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után. (Szapolyai János király kormányzása 1526. november – 1527. augusztus). Századok 111 (1977) 635–680.

73 Példaként említhetem Karlovics János 1528. júl. 11-i levelét (*Thallóczy L.–Hodinka A.*: i. m. I. N° 567.), Batthyány Ferenc lemondólevelét báni címéről (I. m. N° 535.), Kruzics Péter panaszait 1528. máj. 15-i levelében (*E. Laszowski*: Monumenta Habsburgica i. m. I. N° 118.). Az idézetek:

Van e hónapoknak két, tragikomikusságukban is jellemző mozzanata. Az egyik: a polgárháború eldőlésében nagy szerepet játszott dunai naszádosok, miután zsoldjuk végleg elmaradt, 1528 júliusában délvidéki állomáshelyükről Buda alá eveztek, s megostromlással fenyegették a székvárost. Thurzó Elek országbíró egyenesen azt írta a királynak: a rácok, sőt az országnagyok többsége is át fog pártolni Jánoshoz, hacsak nem történik valami. Végül valamikor augusztus elején a Helytartóság tagjai a hátralék jó részét kiegyenlítették — valószínűleg saját, éppen nem teli zsebükből.⁷⁴

A másik eset még különösebb. Ferdinánd híveinek, miután elfoglalták Fogarast és Trencsént, mielőbb le kellett volna számolniuk a még ellenálló jánospárti központokkal: Munkáccsal, Váraddal, Lippával.⁷⁵ Ugyanakkor föl kellett volna készülniük a török elleni védekezésre is. Az a nevezetes landsknecht-csapat azonban, amelyik oly sikerrel szerepelt a tarcali, a szinai csatában és Trencsén ostrománál, közvetlen ezután rátelepedett a Mátyus-földre. I. Ferdinándnak ez volt az egyetlen ütőképes serege, éppen ezért meglepő, hogy tervei szerint annak Trencsén környékéről nem a török frontra, hanem — Erdélybe kellett volna indulnia. Az erre vonatkozó utasítások már 1528 májusának elején (tehát Trencsén ostroma előtt!) készen voltak. A végrehajtás fő akadályja természetesen a pénz, jobban mondva annak hiánya volt. Hans Katzianer és vezértársai, fizetlenségükre hivatkozva, Trencsén elfoglalása után írásban tagadták meg a király által elrendelt átvonulást a már korábban kijelölt helyszínre, Erdélybe (június 23.). Az erdélyi három nemzet közben kerekén elutasította azt az ötletet, hogy átvállalja a landsknechtek zsoldját. 4000 jól képzett katona széledt szét a Vág völgyében, ellátást zsarolva a parasztoktól — Ferdinánd pedig hiába sürgeti egyre gyakrabban hadba indulásukat, a zsoldosok nem hajlandók kimozdulni kényelmes szállásaikról. Így hát hiába kéri Batthyány Ferenc bán, küldjék a horvát végekre Katzianert és embereit, hiába ígéri az uralkodó Kassának is a német hadat — az a valóságban megszűnt létezni.⁷⁶

Az ország vezetői jobb híján megint csak megpróbálkoznak a nemesi felkelés föllállításával, meg a jobbágyok fölfegyverzésével. Az 1528. tavaszi országgyűlésen elrendelt intézkedéseknek nem lett látható foganatja. Pedig a telekkatonaságot (20 jobbágyonként 1 lovas) még a maradék jánospártiak ellen is igénybe akarták venni. A ránk maradt iratok között van egy Szepes megyének írt királyi felhívás-

„Ad expeditionem eius pecunia opus esset, qua omnino caret fiscus Majestatis Regie...” Szalaházy Tamás kancellár, 1528. jún. 3., Buda (*A. Ivić: Spomenici i. m. N° 8.*), „Nos incredibili pecunie egestate laboramus publice ac privatim” (a Helytartóság Ferdinánd királynak, 1528. jún.: *A. Ivić: Istorija i. m. 367.*), „Camera tota exhausta” – írja a Helytartóság jelentésében Ferdinánd királynak. (1528. júl. 20., Buda, *E. Laszowski: Monumenta Habsburgica i. m. I. N° 122.*) Ld. még *Ch. Turetschek: i. m. 68. skk.*

74 A naszádosok lázadása: *Szenikláray Jenő: A dunai hajóhadak története.* Bp. 1886. 116. sk. Pedig júniusban ezer főt kifizettek közülük, de ezer rác naszádos akkor is kimaradt: *A. Ivić: Istorija i. m. 367.*

75 A belháború eseményeit disszertációm kiadatlan részében rögzítem, a fontosabb események megtalálhatók *Szalay L., Horváth M. és R. Goos* idézett műveiben.

76 Katzianer Trencsénben: *R. Goos: i. m. 132., 137.* Batthyány Ferenc kérése: *Thallóczy L.–Hodinka A.: i. m. I. N° 535.* Ferdinánd ígérete: Kassa v. lt. *Schwarzenbachiana N° 1350.* (Bécs, 1528. okt. 22.). Ígéret Erdélynek, 1528. máj.-ban: *R. Goos: i. m. 132.*

sorozat: a május 19-től augusztus 16-ig kiküldött parancsok mindegyike annak számonkérésével kezdődik, miért nem hajtották végre az előző utasítást.⁷⁷

Maradt tehát a végeken bevethető haderőként a délvidéki nagyurak magán-hadserege. A Helytartóság a Batthyányak, Karlovicsok, Beriszlók és társaik bandériumait igyekezett mozgósítani. Pénz nem lévén, jórészt hitelbe, vagy zálogként adott, ígért uradalmak fejében. Néhány példa. Batthyány Ferenc már említett lemondó nyilatkozatában arról panaszkodik, hogy 3000 forintra lenne szüksége szervitorai fizetésére, mert összesen 16 forint van a zsebében. Ugyanő írja 1528. július 20-án a Helytartóságnak, hogy Bihács és Repács váraiban sem elegendő hadiszer, sem elegendő őrség nincsen. Szívesen fölszerelné ő azokat (nem említi, de nyilván azért, mert jó egy éve alkudozik értük a királlyal), csak hogy a pénz ezúttal is hiányzik, meg azután ezek őfelsége birtokai, elsősorban neki kell róluk gondoskodni. Karlovics János ugyancsak július elején ír kétségbeesett levelet Ferdinándnak: Kruppát, saját erősségét képtelen egyedül fenntartani, az ágyúkat Ungnád János elvitte — küldjön őfelsége valami pénzt.⁷⁸

Azt hiszem, a valóban veszélyben lévő délvidéki mánásokat fölösleges lenne hátsó szándékokkal gyanúsítani. Saját erejükből nyilván valóban képtelenek voltak a határ biztosítására. A környékbeli nemességtől sem kaptak segítséget. A nemesi felkelés itt is csődöt mondott. Batthyány általában a jánospártiaknak, név szerint Erdődy Simonnak és Bánffy Jánosnak bűneül tudja be Szlavónia passzivitását — ami bizony inkább kibúvó, mint magyarázat. A távolabbi országrészekből egyáltalán nem érkezett támogatás. Batthyány 1528. augusztus 24-én hálálkodva köszöni meg Szalaházy püspöknek, hogy elküldte hozzá familiárisát, Nyáry Ferencet, mert „nagyon kevesen gondolnak az ország védelmére”.⁷⁹

A horvát és a szlavóniai urak legfőljebb egymáshoz fordulhattak segítségért, amit gyakran meg is tettek, de ezzel nem pótolhatták a hiányzó erőt. A szerénységgel éppen nem vádolható, tevékeny Szalaházy kancellár az egész ország véleményét visszhangozta, mikor 1528. szeptember 10-i budai levelében arra kérte Mária özvegy királynét, Ferdinánd király hűgát: buzdítsa „hazatérésre” őfelségét, mert talán ez az utolsó alkalom, hogy a helyzetet megmentsse.⁸⁰ (Megjegyzem, a jóslat, sajnós, igaznak bizonyult...)

A magyarok számára a török volt a kérdések kérdése. A hadi helyzet alakulása, s a kormányzat tehetetlensége nyomán viszont egyre világosabbá vált, hogy Ferdinánd vagy nem akarja, vagy nem tudja betartani ígéreteit. Az utolsó kapaszkodó egy török béke lett volna.

77 Magyar országgyűlési emlékek I. Kiadja Fraknói Vilmos. Bp. 1874. (MHH. Comitalia A/I.) 209., ill. Lőcsei Állami Levéltár (Štátny Archív v Levoče) 1528/912. sz., valamint OL MKA Acta Publica, 20/34.

78 A Helytartóság parancsa Budáról, 1528. jún. 4.: *E. Laszowski: Monumenta Habsburgica* i. m. I. N° 119., a többi levél: *Thallóczy L.–Hodinka A.*: i. m. N° 535. (Batthyány a nádornak, 1528. júl. 6.), a Helytartóság Ferdinánd királynak: *E. Laszowski: Monumenta Habsburgica* i. m. I. N° 122. (1528. júl. 20.), *Thallóczy L.–Hodinka A.*: i. m. N° 567. (Karlovics János bán Ferdinánd királynak, 1528. júl. 11.)

79 Batthyány panasza sokat idézett július 6-i levelében, *Thallóczy L.–Hodinka A.*: i. m. N° 535. Az 1528. augusztus 9-én Újudvaron kelt második levél: *E. Laszowski: Monumenta Habsburgica* i. m. I. N° 124. a harmadik levél (szintén Újudvar, augusztus 24-e), Batthyány Ferenc bán Szalaházy Tamás kancellárnak: i. m. N° 126.

80 Karlovics János egyik segélykérése Batthyány Ferenchez, 1528. aug. 20-án: *E. Laszowski: Monumenta Habsburgica* i. m. I. N° 125., szept. 20-án: i. m. N° 128. Tahy János egy segélykérése, 1528. július 4-én, Djakovárból: i. m. I. N° 121. Szalaházy levele: *Egyháztörténeti emlékek* i. m. I. N° 409.

A Habsburg előrelátásának (s egyben bizony magyar politikája őszintétlenségének) bizonyítéka, hogy már 1527 elején kapcsolatot teremtett a szendrői béggel, majd február 14-én titkos ügynököt küldött Bálihoz és Hüsrevhez, azzal a kéréssel, eszközöljenek ki „salvus conductust” (menlevelet) egy, a Portára küldendő követ számára. A menlevél áprilisban meg is érkezett, a dolognak mindössze az volt a szépséghibája, hogy Ferdinándnak egyik, Mehmed szendrői béghez szóló levele János király embereinek kezébe került, meglehetősen nyomós propagandaeszközt adva kezükbe. Apróság, vélték Pozsonyban: egy Horváth Miklós nevű ügynök (követnek nem merném nevezni) 1527 májusában valóban Sztambulban járt.⁸¹

Az 1527. évi magyarországi hadjárat gyors sikere ezután egy időre levette a napirendről a szultánnal való alkudozást. De eljött az őszi és a tél, Obrovác, Novigrád, Udbina és Jajca elestével, Itáliában pedig a Habsburg–francia háború kiújulásával. Ferdinánd király tehát 1528 tavaszán ünnepélyes követséget mentesített Szülejmánhoz, Habardanecz János és Siegmund Weichselberger vezetésével. A két követ (anélkül, hogy tudott volna róla) Laszky Jeromos feltételei alapján próbált tárgyalni. Uruk barátságát ajánlották, s visszakövetelték Nándorfehérvárat Szabáccsal, Péterváraddal és más erősségekkel. Igaz, ők pénzt is ajánlottak cserébe, s közben, a szinte koldusként Sztambulban éldegélő Laszky nagy keserűségére, pompájukkal és még fényesebb ajándékaikkal kápráztatták el a pasákat.⁸² Jupiter és az ökör bizonyos viszonya mégis fordítva érvényesült. Míg Laszky már jóval előbb (februárban) elérte, amit akart — a török szövetséget — az osztrák–magyar követség nem kapta meg annyira áhított békéjét. Június 28-án a szultán kereken megmondta nekik: „uratok eddig még nem érezte barátságunkat. Ezentúl érezni fogja. Személyesen jövök hozzá egész erőmmel és hatalmammal, hogy személyesen adjam neki vissza az általa kívánt várakat. Intsétek őt: készítsen elő mindent, hadd fogad hasson minket, amint illik”.⁸³

Akárhogy forgatták a gúnyos felszólítást, az valójában hadüzenetet jelentett. Bár a követséget magát csak jóval később, 1528. november 24-én engedték hazaindulni a török fővárosból, kudarcuk János király előtt már szeptember végén ismertté vált, hiszen Laszky minden sztambuli hírről informálta. Tarnówból pedig a hírek legkésőbb októberig bizonyosan eljutottak János magyarországi híveihez. Maga Ferdinánd azonban csak jóval később, a Sztambulból hazafelé tartó Jan Tenczinski lengyel követ november 19-i leveléből értesült emberei kudarcáról. Sőt a szultántól küldött, bár elolvasásra csak 1529 tavaszán került(!) levélben Szülejmán sokkal békésebb hírokat pengetett; nyilván, hogy félrevezesse ellenfeleit.⁸⁴

Idehaza, Magyarországon minden józan ember tudta, hogy már maga az 1527 júliusában megindított német háború is katasztrófát okozhat. Csézi András prépost, János király volt diplomatája, aki Várday Pál esztergomi érsek pálfordulása után követte urát, és így megtarthatta helyét és rangját Esztergomban, 1528. janu-

81 *Török P.*: i. m. 8., *Bárdossy L.*: i. m. 49., 65. Horváth egyébként 1527. jún. 11-én öt rőf posztót kapott ez útért fizetségül: *Thallóczy L.–Hodinka A.*: i. m. N° 531.

82 Laszky Havaselvéről kénytelen volt visszatérni a török fővárosba, mivel Rádul vajda a Habsburgokhoz húzva, megpróbálta elfogatni. *Barta G.*: Sztambul i. m. 185. sk.

83 *Szalay L.*: Adalékok i. m. 129. skk., *Bárdossy L.*: i. m. 73. sk., *Ch. Turetschek*: i. m. 14.

84 János király élénk futárszolgálatával Magyarországgal közismert. Tenczinski leveléről ld. *Török P.*: i. m. 24., a szultáni levél tartalmáról és viszontagságairól *Ch. Turetschek*: i. m. 17. skk.

ár 18-án írta egy zágrábi kanonok-barátjának: „A mi közügyeink e két ellenséges fejedelem között a legsúlyosabb veszélyben forognak, és sokszorosan félni való, hogy e két... viszálykodó között a harmadik ér célba, aki mindkettőt kiűzve megszerezheti a hatalmat”.⁸⁵ Az érvelés nem volt új, de súlya az idő múlásával egyre növekedett. Akik 1528 nyarán megtorpantak a Habsburg-félhez vezető alkudozásban⁸⁶, nem csináltak titkot abból, mi aggasztja őket a legjobban. Kállay Vitéz János írta a következő jellemző sorokat Báthori Andrásnak, a vele szemben álló (Ferdinánd-párti) szatmári főispánnak (a kelet helye Kompolt, a dátum valahogy lemaradt, valamikor 1528 nyarára tehető).

„Megkaptam Nagyságos Uraságod levelét, melyben azt írja nekem Nagyságod, hogy vigyen el engem az ördög királyommal, Jánossal együtt. Bárcsak az Isten Nagyságodat királyával, Ferdinánddal együtt fölvitte volna az égbe hat évvel ezelőtt, s állította volna Szent Péter oldalára, hogy ne veszítettétek és játszottátok volna el a végváratokat, amelyeket és amennyit a ti királyotok idején elveszítettétek, ha csak ebben az egy évben ugyanennyi várat hagytok elveszni, féltő, hogy jövőre a többi elveszett vár után még Lietavát is eljuttassátok. Márpedig Lietava vára nem jövedelmez annyit nagyságodnak, amennyi hasznot Majtényből és tartozékaiból szerezhetne magának. Ahol pedig azt írja, hogy naponta pünkösdi királyt akarnék választani, tudja azt nagyságod jól, hogy én választottam azt a legkevésbé, hanem Nagyságod választotta és emelte föl [őt] Pál érsekkel együtt Tokaj várában”.⁸⁷

A Tarnówból Magyarországgal állandó kapcsolatban lévő I. János kétséget kizárólag tudott arról, hogy milyen állapotban van az ország katonailag, s hogy milyen otthon a közhangulat. Kétsége sem férhetett tehát hozzá, hogy Ferdinánd király, török támadás esetén, egyszerűen képtelen lesz megvédeni az országot.

Afelől viszont, hogy mik a török szándékai, több helyről is tájékozódhatott. Nyugati diplomátáitól, Laszkytól — és a határ menti török csapatok viselkedéséből.

85 „... res nostra publica inter hos dissidentes principes in gravissimo versatur periculo, et verendum plurimum est ne inter hos litigantes tercius incurat, qui utriusque explosis precipiat imperium” (*E. Laszowski: Monumenta Hungarica* i. m. I. N° 107.).

86 Erről a fordulatról disszertációm (ld. a 31. jegyzetben) eddig kiadatlan részében írok: 328. skk.

87 „Litteras Eiusdem Dominationis Vestre Magnificentie accepi, in quibus autem scribit mihi, ut diabolus me deducat unacum rege meo Joanne. Utinam Deus deduxisset Dominationem Vestram Magnificentiam unacum rege suo Ferdinando ceterisque dominis antehac annis sex in celum collocassetque ad latus S. Petri, ne castra finitima perdidissetis et amisissetis, que et quanta castra tempore regis vestri amisistis, si enim solo hoc anno tanta castra perdidistis, timendum est ad annum futurum ne etiam castrum Lethawa post cetera castra perdita amittatis, namque castrum Lethawa non prodest Dominationi Vestre tantum, quantum fructum de Maythen cum pertinentiis Eadem Dominatio Vestra percipi potuisset. Ubi vero eadem scribit, ut omni die vellem regem elegare pynkhesthyensem, non ignorat Eadem, quod ego illum minime elegi, sed Dominationem Vestra unacum Paulo archiepiscopo et Petro Pereny elegistis et elevastis in castrum Thokay.” (Egyháztörténeti emlékek i. m. I. N° 427.) A levél utalásainak megértéséhez: Kállay Mohács előtt szőrényi kapitányként harcolt, s így saját bőrén érezhette az akkori kormány tehetetlenségét, a hat év emlegetése ezért magyarázható Mária királyné érkezésére is, az 1528-as Helytartóság pedig igencsak annak a társaságnak volt a jogutódja. (Ha mégsem ezt jelenti a hat év, akkor az ETE tévedett, és 1532. évi irattal van dolgunk.) Lietava Trencsén megye legfelsőbb csücskében van, nyilván Ferdinánd adta vagy ígérte Báthorinak, míg a Szatmár megyei Majtény nyilván János király ajánlata volt.

Régtől ismeretes, hogy a velencei diplomácia 1527 tavaszától nyíltan sürgette a Portát, akadályozza meg a Habsburgok magyarországi uralomra jutását. (A Signoria, függetlenül az I. Ferenc szövetségeseiként V. Károly császár ellen folytatott háborújától, őszintén aggodott a császár 1525 óta elért sorozatos sikerei miatt.) A velencei diplomaták az első lépéseket feltehetőleg 1527. március végén–április elején teheték, mert május 13-án a Köztársaság már levélben nyugtázta sztabuli követének ez ügyben tett jelentését, miszerint Ibrahim nagyvezír a maga részéről szintén veszedelmesnek látja V. Károly és Ferdinánd erejének növekedését. Ugyanez a levél tartalmazza az általunk ismert első nyílt felszólítást: a szultán segítse meg János királyt a Habsburgok ellenében.⁸⁸ Május 25-én újabb utasítást fogalmaztak Velencében a sztabuli képviselő, a „vice-baylo” címére: remélik, hogy Ibrahim bölcsessége módot fog találni Ferdinándnak Magyarországról való eltávolítására. Június 21-én azt kéri a Signoria a Portától, támadja meg Ferdinándot Ausztriában is. Ugyanekkor, június 22-én a sztabuli követ, Piero Zen már arról tudósította a Serenissima kormányt, hogy a „szultán segítséget akar rendelni a vajdának a főherceg ellen, és parancsot adott, hogy oda csapatok menjenek.”⁸⁹

Velence 1527. augusztus 10-i keltezésű levelében fejezi ki örömét, hogy a török lovasság parancsot kapott János megsegítésére, s hogy csak Ibrahim nagyvezírt várják a végrehajtás megkezdéséhez. Ferdinánd zsoldosai ekkor már Buda közelében járnak — a Signoria tehát egyben utasítja követét, sűrűsse meg a török beavatkozást.⁹⁰ Mire ez a levél célhoz ért, Ibrahim már cselekedett: mindezenre szeptember 19-én a Köztársaság kormánya már köszönetét fejezi ki a nagyvezírnek, amiért az a boszniai csapatokat kirendelte a Habsburg terjeszkedés meggátolására. Ez az utóbbi kijelentés egyértelműen Hűszrev boszniai bég fentebb említett nagyszabású augusztus–szeptemberi akciójára reagál.⁹¹

Mindebből azonban egyáltalában nem következik, hogy a török velencei biztatásra határozta volna el akár ez utóbbi, akár a többi vállalkozást. Az időrend ugyanis világosan mutatja, hogy az egyre nagyobb szabású horvátországi török portyák engedélyezése, vagy elrendelése (lezajlanak februártól májusig) időben mindenképpen megelőzték a Signoria március végétől datálható üzeneteit, amelyek csak valamikor május elején kerülhettek a Díván elé.

Azaz a török kormányzat már azelőtt elhatározta a Ferdinándhoz húzó horvátok megleckéztetését, mielőtt a velenceiek üzeneteit kézhez kapta volna. A Portát

88 Az *Óváry Lipót* által (A MTA Történelmi Bizottságának oklevélmásolatai. II. Bp. 1884. N° 32.) regesztában közölt velencei levél szövege a MTA Kézirattárában lévő másolat szerint (MS 4979) így szól: „... e sta grato intender che le sia ben nota la causa che indice l'Archiduca di farli la risposta che ne scrivete, la quale a fine di assicurare la incoronatione del'Imperator suo fratello, parendoli che quando il Serenissimo Gran Signor non li dagi impedimento le sera facile ottenir il desiderio suo, che a imprimis di haver il Regno di Hongaria, con il quale et il Regno di Boemia..., che lui tiene potra tanto augmentar le forze del Imperator suo fratello, che li sara facile dar executione alle loro disegni, e Sua Signoria po cognoscier quanto sia necessario refrenar li ambitioni sue de far si Signor non solo l'Europa ma nel Mondo...”. Ld. még *Acsády I.*: i. m. 63. és *Ráczó Gyula*: Buda, Vienna e Venezia: i problemi militari e politici del rapporto tra Europa e i Turchi. In: Rapporti Veneto–Ungheresi all'epoca del Rinascimento. Red. Tibor Klaniczay. Bp. 1975. 274.

89 *Óváry L.*: i. m. N° 36. irat jegyzete, ill. *M. Sanuto*: i. m. XLV. 511. h.: „Il Signor vol mandar aiuto al Vayvoda contra l'Archiduca e ha ordinato vi vadi zente”, az irat megvan *Óváry L.* kivonatában is: i. m. N° 33.

90 *Óváry L.*: i. m. II. N° 36., 44.

91 *Óváry L.*: i. m. II. N° 45.

nak tehát nem volt szüksége sűgókra ahhoz, hogy rájöjjön: számára elsősorban a Habsburgok terjeszkedése jelent veszélyt. A török diplomácia egykorú akcióinak ismeretében — már 1526 novemberében Ibrahim nagyvezír megbízottja keresi föl János királyt, majd 1527 májusában egy szultáni futár tárgyal titokban Budán⁹² — világos, hogy nagyon is tudatos döntéssel állunk szemben. A Signoria külpolitikája, ugyanúgy, ahogy a franciáké Mohács előtt, legfőljebb elősegítette, esetleg sietette a tőlük függetlenül hozott döntések végrehajtását — de nem alakította azt.

János királynak mindjárt uralkodása kezdetén értésére adta a velencei kormányzat, ő ugyan nem képes segítséget nyújtani neki, de forduljon a Fényes Portához, attól biztosan megkapja a keresett támogatást.⁹³ János ezután, közvetlenül Budáról való visszavonulása előtt találkozott a Velencéből hozzá érkezett Antonio Rincónnal, I. Ferenc francia király hozzá küldött követével,⁹⁴ legkésőbb 1527 novemberében pedig újra hírt kapott Velencében lévő követétől, Gianbattista Bonzagno váradi préposttól⁹⁵. Annyit mindenképpen megérthetett a diplomaták jelentéseiből, hogy Velence nem lesz ellene a török szövetségnek, s azt is, hogy a török hajlandó egyezkedni övele...

Igaz, a Porta eredeti szándéka még annál is messzebb ment. Hieronym Laszky sztambuli tárgyalásainak végén a szultán ígéretet tett: maga indul Szapolyai segítségére. 1528 februárjának végén valóban megindultak az előkészületek a török főerő magyar hadjáratához. Az indulást Drinápolyból a szokásosnál is korábban, áprilisra tervezték, a Dunára tíz élelemiszeres hajót küldtek, a határ menti bégeket figyelmeztették, készüljenek a hadjáratra. A kezdeti nekibuzdulás azonban a hetek múlásával lanyhult, április elején már csak arról szólnak a sztambuli jelentések, hogy egyedül Ibrahim pasa nagyvezír, sőt esetleg csak Kászim pasa ruméliai beglerbég vesz részt csapataival a támadásban.⁹⁶

E megtorpanást valószínűleg az magyarázza, hogy még a kiváló török állam-szervezet sem volt képes röpké pár hónap alatt elvégezni a mozgósítással és az utánpótlás (ellátás) biztosításával járó, a korábbi hadmenetek idején már az előző év őszén megkezdett előkészületeket.

S még inkább csökkent a Porta buzgalma, mikor — április utolsó napjaiban — híre jött János király színei vereségének és külföldre menekülésének. Most már a nagyvezír is visszakozott, sőt a ruméliai csapatok fölvezényléséről is letettek. A nagy nekibuzdulásból mindössze annyi valósult meg, hogy néhány szandzsákbéget újból utasítottak: küldjenek lovasságot Magyarországra.⁹⁷ Ennek az utasításnak

92 Barta G.: Sztambul i. m. 98. skk. és 103. sk.

93 Spanyol követjelentés alapján Valladolidból értesítik erről Ferdinándot 1527. február 19-én: *Török P.*: i. m. 9. 3. jegyzet.

94 Barta G.: Sztambul i. m. 164.

95 Barta G.: Sztambul i. m. 178.

96 Piero Zen 1528. február 5-én jelenti Sztambulból, hogy a Laszkyval való tárgyalások kapcsán csapatokat akarnak küldeni Magyarországra; a szandzsákbégek, több mint 70 000 emberrel, már készülődnek. (*M. Sanuto*: i. m. XLVII. 99. h.) Az áprilisra tervezett drinápolyi indulásról ugyanő számol be február 19–20-i levelében (*M. Sanuto*: i. m. XLVII. 118. h.). 1528. febr. vége: Ibrahim maga akar menni, vinné Lodovico Gritti is: *M. Sanuto*: i. m. XLVII. 135. h. Velence reagálása március 12-én: *Óváry L.*: i. m. II. N° 67. Április 8-án a vice-bailo levelében már csak Kászim ruméliai beglerbég közeli indulásáról fr: *M. Sanuto*: i. m. XLVII. 380. h. Ld. még *M. Sanuto*: i. m. XLVII. 46., 380. h.

97 Ibrahim lemondta az utat, „... e scritto vi vadi alcuni sanzachi è a la confin con cavalli agasi, quali per tre vie interanno in Hongariam et corerano fino in Alemagna”, Zen jelentése, 1528. április 29. (*M. Sanuto*: i. m. XLVII. 543. h.), majd ugyanő május 30-i jelentései Sztambulból (*M. Sanuto*: i. m. XLVIII. 131. h.).

mindenesetre szerepet kellett játszania az 1528. nyári, a megszokottnál nagyobb betörésekben (Valkó, Temesköz, Kapronca, Krajna, „Wolau”).

E török készülődés egyik mellékes hozadéka, hogy még 1528 februárjában elindult egy kisebb alakulat Sztambulból, Laszky Jeromos vezetésével vagy kíséretként. Ez azonban nem volt jelentősebb haderő, még csak annak sincs nyoma, hogy az eredeti ígéreteknek megfelelően a nikápolyi szandzsákbéget kirendelték volna a követ segítségére. Április 14-i nevezetes hadüzenetében (Tirgovistéből) ő maga török, tatár és román katonáira hivatkozik, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy csak amolyan irreguláris katonaságot adtak melléje. Az pedig, hogy Rádul vajda minden további nélkül elfogathatta Laszkyt Havasalföldén, csak úgy képzelhető el, hogy a sokat emlegetett kíséret legföljebb csak pár száz szedett-vedett fegyveresből tevődött össze.⁹⁸

Mit tudtak a török közvetlen szándékairól Tarnówbán? Ami Laszky Sztambulból való második eljövetele előtt történt, arról nyilván mindent, vagy majdnem mindent. Laszky személyesen jelenthette Tarnówbán, mit tapasztalt a török fővárosban 1528 nyaráig. S arról is tudott, milyen üzenettel küldik majd haza onnan Ferdinánd követét. Mehmed szendrői bég utasítást kapott, hogy katonailag készítse elő János király hazatérését, s erről annak a csausznak tudnia kellett, aki Laszkyt elkísérte Szendrőből Tarnówbába menet.⁹⁹ János király tehát tisztában lehetett azzal, hogy a török gyakorlatilag nyilvánosan tett ígéretet Magyarország 1529-ben tervezett megtámadására, és e támadás előkészületei már magán a határvidéken is folynak.

Végül, ha mérlegre tudta tenni a déli határvidéken 1528 tavasza óta történeteket — és nincs okunk rá, hogy azt higgyük: nem ismerte a török hadak mozgását — akkor a következő értékelésre juthatott.

Láttuk, 1527 nyaráig a török aktivitás szinte kizárólag a Ferdinándot uraló horvát végeket fenyegette. 1527 novemberétől 1528 októberéig, tehát nagyjából ugyanazon időtartam alatt már összesen legalább 10 török betörést lehetett összeszámolni. Ezeknek pontosan fele, 5 irányult közvetlen Magyarország ellen, s Temesvárig, Szegedig, Pécsig vitte a pusztítást, vagy végvárak elvesztésével zárult Valkó megyében. A maradék ötből egy Jajca elfoglalásával zárult, egy a szlavóniai Kaproncáig ért, és mindössze három sújtotta a horvát végeket — természetesen megint csak Krajnával együtt. Mindössze az utolsót, a mosztáriak 1528. októberi portyáját sikerül úgy-ahogy visszaverni, de azt is csak valahol Fiume fölött.

Nyilvánvaló, hogy a török hadvezetés, bár stratégiai célja változatlan maradt, a végrehajtásban alkalmazkodott a helyzet pillanatnyi alakulásához. A horvát végeken a harci tevékenység intenzitása határozottan csökkent az előző évihez képest — ugyanakkor a tulajdonképpeni Magyarországon Ferdinánd hatalomátvételére (szemben a korábbi csönddel) az oszmán támadások sorozata felelt.

98 Eredetileg a nikápolyi szandzsákbéget akarták Laszky mellé adni, ld. annak 1528. január 23-i levelét Sztambulból: „Ibo itaque hinc cum capitaneo Nicopolensi hoc campiductoratus officium habens recta in Hungariam...” (Acta Tomiciana i. m. X. N° 54.). Velencében egyenesen 10 000 emberéről vélték tudni (Óváry L.: i. m. II. N° 67.).

99 A Mehmed bégnek adott utasítást *Tranquillo de Andreis* említi: Történelmi Tár 1903. 205. A Laszkyt kísérő csauszról ő maga ír Lippárról Lengyelországból: „Hic etiam mecum est nuntius imperatoris Thurcarum eam ob rem missus, ut intelligamus, qui fuerit, quive sit partium serenissimi regis Joannis” (Acta Tomiciana i. m. X. N° 388.), ld. még *Barta G.*: Sztambul i. m. 186.

János király mindezek alapján bizonyos lehetett benne, hogy a török támadni akar, és támadni is fog 1529-ben. Piotr Tomicki lengyel kancellár írta meg Lukasz Górka poznańi várnagynak valamikor 1528 őszén: János király hívei annál is biztosabbak a törökkel kötött egyezség dolgában, mivel a szultán, amellet, hogy üres kézzel küldte vissza Ferdinánd békét kérő követeit, határ menti csapatait Karinthia és Magyarország dűlására indította.¹⁰⁰

Szapolyai számára nem az volt tehát az alapvető kérdés, szabad-e neki elvállalnia a törökkel kötött szövetséget, vagy sem. Neki fogalma sem lehetett arról, amit a mai történetírás a kétféle társadalom és a kétféle hatalom összeférhetetlenségéről mond. Nem mérlegelhetette a török uralom és a török háborúk bénító hatását a magyar fejlődésben.

Ő egy dologgal számolhatott. A szultán hadat hoz Magyarországra Ferdinánd király ellen, akár tetszik ez János királynak, akár nem.¹⁰¹ Ezt a háborút — akkori logika szerint — a török valószínűleg megnyeri. Ha van magyar támogatója, talán még lehet remény arra, hogy Szülejmán nem kebelezi be birodalmába a „németektől megszabadított” Magyarországot. S ez a magyar támogató már nem lehet más, csakis ő, a száműzött magyar király. Még sietnie is kell, hogy legalább a látszatot fenntarthassa, hogy legalább ő fogadhassa magyar területen a török Nagyrat. Hiszen a Laszkyt kísérő császár feladatai közé tartozott, hogy felmérje, vannak-e hívei egyáltalán az új „szövetségesnek”¹⁰². I. János tehát nem kockáztat-hatta meg, hogy ne legyenek!

Vajon gondolt-e akár ő, akár tanácsadói közül valaki arra, hogy a török szemében mindez csak átmeneti engedékenység, taktika, amelynek végcélja a „baráti” Magyarország későbbi leigázása? Nemigen tudjuk. De még ha gondoltak is rá: a pillanatnyi veszéllyel, az azonnali hódítás rémképével szemben még akkor is az előző döntéshez kellett ragaszkodniuk. Hiszen így legalább egy kis időt nyerhetnek.

Pár év múlva, mikor az ország közepén kifermálódó új frontvonal önmagában is az ország teljes tönkretételével fenyegetett, János király kétségbeesve próbál majd szabadulni ebből a veszedelmes kötelékből.¹⁰³ De akkor sem lesz hova hátrálni. Magyarország a török ellenében nem maradhatott volna fenn, annak társaként viszont kiszolgáltatatta magát a Portának.

Az ellenséggel való együttműködés, a kollaboráció minden korban megvetést ébreszt az emberekben. Öreg János király emlékét még évszázadok múltán is elhomályosítja az oszmán hódítást állítólag elősegítő alkuja. Tudta ő előre, hogy

100 „Rex quidem Joannes... majorem longe salutis suae tuendae et recuperandi regni a Turcis fidem et expectationem concipit. Namque, ut mihi illius intimi et supremi consilarii retulerunt, quod jam pro re certissima habetur, illum cum Turco foedus perpetuum bonis et utilissimis sibi conditionibus domini Laszky opera inivisse, cujus rei haec sunt non parva argumenta, quod et in Carinthiae et in Ungariae locis aliquot irruptiones bis jam fortasse facta, Turci magna populis damna intulerunt, et regis Ferdinandi oratores vacui prorsus quoad ea redierunt, pro quibus missi fuerant” (Acta Tomiciana i. m. X. N° 252.).

101 Bár sokszor hivatkoztam már rá, most is föl kell idéznem, amit a magyar követ mondott valamikor 1528 őszén Zsigmond lengyel királynak: „Illud etiam considerare debet serenissimus rex, et ab initio considerare et ita sibi persuadere debuisset, Turcum ob multas causas Ferdinandum nunquam fuisse laturum in sua vicinitate” (Acta Tomiciana i. m. X. N° 271.).

102 Ld. a 99. jegyzetnél.

103 Barta Gábor: Ludovicus Gritti magyar kormányzósága (1531–1534). Történelmi Szemle 14 (1971) 289–319.

a keresztény közösségnek okoz majd súlyos kárt¹⁰⁴, de saját országát nem áldozhatta föl egy reménytelennek tűnő háború kedvéért. Csak abban hibázott, hogy nem látta előre: a Német Birodalom azt már meg tudja majd akadályozni, hogy a török a tőszomszédságába telepedjék. Azt azonban nekünk nem szabad elfelednünk, hogy 1529, sőt inkább 1532 előtt ezt még nem remélhette senki.

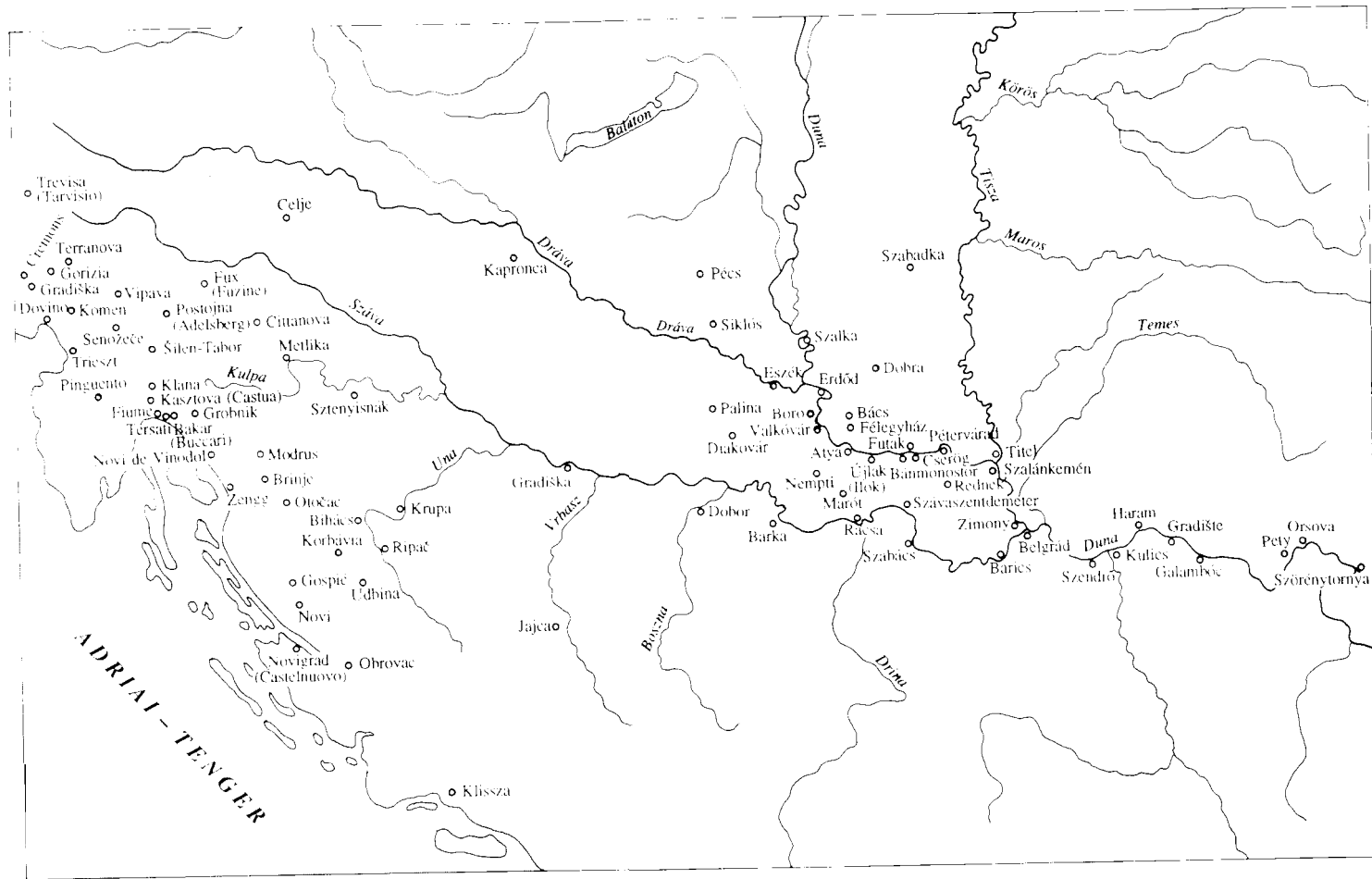
Nem János király hozta Magyarországra a török hódítást, ő legfőljebb alkalmazkodni próbált az elkerülhetetlennek látott végzethez. Ezzel kétségtelenül hozzájárult az ország szétdarabolásához, de az az alternatíva, amit ehelyett választhatott volna, még rosszabb eredménnyel fenyegetett: közvetlen oszmán hódítással mindazon megyékben, amelyeket Bécs és Prága nem tud megvédeni. Tehát például Erdélyben is... Elvállalta tehát a török szövetséget. S közben nem is sejtette, hogy Szülejmánt éppen Magyarországon állítják majd meg, s így az a Magyarország, amelyet ő a szultán védőfala mögé akart menteni, maga lesz védőfallá, mindkét érte viaskodó hatalom számára. Széttörő, szétmálló, pusztuló védőfala — a kereszténységnek és az oszmán birodalomnak egyaránt.

Iszonyú csapdákat állít néha az államférfiak elé a történelem.

*

A fenti tanulmány közlésének szomorú aktualitást ad, hogy Barta Gábort a szó legszorosabban vett értelmében annak utómunkálatai közepette, 1995. január 22-én ragadta el a váratlan, korai halál. Emlékezésül közszeretnek örvendő kollégánkra — aki csak 1991-ben távozott az MTA Történettudományi Intézetéből, amelynek az egyetem elvégzése (1966) óta, pontosan negyedszázadig volt tagja, s amelytől Debrecenbe távozása után sem szakadt el — e számunk végén közöljük publikációinak jegyzékét.

104 Ld. a birodalmi rendekhez írt üzenetét: „Si quid quo nos ab hujus inimici impetitione tueamur attemptavimus, eciam si ex nostra digladiacione respublica Christiana aliquid detrimenti patietur, dominaciones vestras in theatro orbis terre testes facimus eorum non nos, qui omnia extrema et experti et passi sumus, sed illum ipsorum, qui suo non contentus alienum regnum per fraudem et hominum perfidium expugnandi venit, causam esse,” (Deutsche Reichstagsakten i. m. VII/2. 1032. sk. N° 51.).

GÁBOR BARTA:
A FORGOTTEN THEATRE OF WAR (1526–1528)

(Observations on the Early History of the Turkish–Hungarian Alliance)

After the defeat at Mohács and the death of King Lajos II in 1526 two kings were elected, Ferdinand Habsburg and János Szapolyai. At this, a civil war broke out in which Ferdinand was victorious. Thus Szapolyai approached the Court of the Sultan and entered into league with him in February, 1528. The opposition of that time considered that it was this union which established Ottoman rule in Hungary — a view generally held by later generations, too.

The author, who has refuted these views in several earlier studies, examines here the Ottoman military activity which took place between the autumns of 1526 and 1528 in the light of information from Habsburg, Hungary and Venice. He seeks an answer to the question: whether there really was any connection between this and the league formed, and to what extent the intentions of the Ottoman Court were reflected in it.

At the time of the so-called „forgotten war”, which lasted from November 1526 to September, 1528, 18 Ottoman war manoeuvres could be distinguished. The direction and intensity of the attacks both show equally well that the Sultan was mindful from the beginning of the essentially defenceless territory of Szapolyai — whilst he waged destruction in Croatia, which was now under the power of Ferdinand and the limits around Kraina. Later, once Ferdinand had defeated Szapolyai and caused him to flee — (autumn of 1527 and spring of 1528) the Ottoman governors pressed increasingly into Southern Hungary and the area of Temesköz — until then left undisturbed. The Ottoman behaviour indicated that the enemy for the Sultan was not Szapolyai but the Habsburgs. This concurred completely with the news leaked concerning the intentions of the Sultan's court and with the political endeavours of Venice. The attacks by the Ottomans and the helplessness of Ferdinand's forces convinced Szapolyai and his Hungarian followers that the Habsburg ruler — counter to his promise — was not capable of defending the country against the Ottomans. Since they could be certain that neither Emperor Charles V nor the Holy Roman Empire supported Ferdinand, choosing the lesser of two „evils”, they decided to offer to be faithful to Suleiman, so attempting to prevent the direct Ottoman occupation of the country.

This their judgement was based on the idea that, in the Ottoman–Habsburg clash which would be unavoidable because of Ferdinand's aggression, the Turkish troops would surely be victorious. Szapolyai and his supporters concluded, partly from the events of the „Forgotten War”, that total destruction and annexing of the country could be prevented with an Ottoman–Hungarian alliance. However, within one or two years it turned out that the Ottomans were not sufficiently strong to defeat the Habsburgs and the very event occurred which the Hungarian King had tried to avoid: Hungary was split into pieces, a front line stretched across the middle of the country whose territory became the scene of a war which was to last 150 years.

Miksa magyarországi hadjárata

Az 1463. évi bécsújhelyi béke ratifikálásával a Habsburg-ház a Szent Korona „megörzése” fejében kapott 80 ezer aranyforint mellett törvényesen megkapta azokat a nyugat-magyarországi területeket is, melyeket III. Frigyes csapatai már évek óta megszállva tartottak. A „Magyarország királya” cím használatának elismertetése és a Habsburgok esetleges örökösödési jogának kimondása politikailag nagy sikernek számított a császár számára.¹ Kezdetben Mátyás is a császár trónigényét kimondó részt tartotta a legsúlyosabb tehernek, hiszen ennek visszavonását már 1469-ben kérte III. Frigyesztől. Később viszont kisebb jelentőséget tulajdonított a kérdésnek.² Az 1480-as évek végén Mátyás, feltehetőleg Corvin János örökösödése miatt, már ismét tartott a Habsburgok trónigényétől.³

A bécsújhelyi béke kedvezményezettjei Mátyás halála után felismerték az új helyzet által teremtett lehetőséget: az elfoglalt területek mellé a magyar koronát is meg lehet szerezni. A terv végrehajtása sikerrel kecsegtetett, hiszen a Habsburg-ház politikai helyzete az 1490. évben kedvezően alakult. Miksa újból élvezhette a burgundi örökség erejét, és Tirol megszerzésével a leggazdagabb ausztriai tartomány is a fennhatósága alá került. Tirolt a római király 1490. március 16-án szerezte meg, amikor is összefogva a Zsigmond főherceg ellen fellépő rendekkel, saját javára lemondatta pazarló rokonát.⁴

Az első lépést mégsem Miksa, hanem III. Frigyes tette meg. A császár már április 9-én kijelentette, hogy célja az elfoglalt területek mellett a magyar korona megszerzése. Katonai akcióra szólította fel Heinrich von Prüschnek sarmingsteni kapitányt, akinek azt is feladatul adta, hogy Melk, Sankt Pölten, Tulln, Eggenburg, Mautern és Stein városok elfoglalása mellett győzze meg az elfoglalt területek nemességét és városait, hogy csatlakozzanak a császárhoz. Ettől a naptól Magyarország és Ausztria újból hadban állt.⁵

1 *Karl Nehring*: Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. Zum hunyadisch-habsburgischen Gegensatz. (2., erg. Auflage.) München, 1989. 202–217.

2 *E. Kovács Péter*: Matthias Corvinus. Bp. 1990. 39–40.

3 *Kubinyi András*: Két sorsdöntő esztendő (1490–1491). *Történelmi Szemle* 33 (1991) 14. Továbbá: *Fraknói Vilmos*: II. Ulászló királlyá választása. *Századok* 19 (1885) 1–20., 97–115., 193–211. Munkámban Kubinyi András feldolgozására támaszkodtam, aki fent említett tanulmányában több évtizedes kutatási eredményeit foglalta össze, és a „két sorsdöntő esztendőt” új szempontok szerint tárta a szakma elé.

4 Tirol megszerzésére: *Hermann Wiesflecker*: Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit. I. Wien, 1971. 258–264.

5 *Kubinyi A.*: i. m. 15.

Miksa április 19-én, Innsbruckból adta ki a magyar rendeknek szóló felhívását. Ebben megemlíti, hogy III. Frigyes V. László halála után a magyar rendek királyukká választották, majd Mátyást fiának fogadta, és a megegyezés értelmében annak halála után országa a császárt és leszármazottjait illeti.⁶ A római király küldött egy követi instrukciót is, amiben gyakorlatilag azokat a jogosítványokat közölte, melyekkel a rendek, megválasztása esetén, élhetnek az uralkodóval szemben, de mivel tudta, hogy birodalmi segítség nélkül érdemben nem tud beleszólni a magyar eseményekbe, Ulmba utazott.⁷ Miksa már április 20-án összeállította azt a követséget, amely hivatva volt a magyar rendeket a pártjára állítani.⁸ Azt, hogy a követség megérkezett-e Pestre, nem tudjuk.⁹

Hasonló szellemben írt a római király több szabad királyi városnak, ígérete szerint engedelmességük fejében megerősíti kiváltságait.¹⁰ (A hadjárat alatt Pozsonnyal közli: ő Magyarország királya.¹¹) Erdély rendjeit is felszólítja a hűségre, sőt ígéretet tesz, hogy a moldvai vajdát megszerzi szövetségesének.¹² A magyarországi megyékhez is elküldte okleveleit.¹³ Azt, hogy ő Magyarország törvényes királya, szeptemberben, nem sokkal a hadjárat előtt, a magyar rendek felé is megismételte.¹⁴

Hasonlóan apjához, a római király hamarosan katonai akciót indított Magyarország ellen. Niklas von Salm gróf 1490 májusában csapataival Vasvárig jutott, de ez nem volt más, mint egyszerű figyelmeztetés, hiszen hadvezére került az elfoglalt stájer és karintiai várak helyőrségével történő összetűzéseket.¹⁵ A feltehetőleg 14 napig tartó hadjáratban 3525 katona vett részt, akiknek 3525 rajnai forintot fizettek ki, tehát egy rajnai forintot kaptak két hétre.¹⁶ Horvátország megszerzését istállómesterére, Johann Deschitzre bízta, aki állítólag június elejére elérte, hogy az országrész kapitánya kész volt átadni Horvátországot Miksának.¹⁷

Az ország megszerzéséhez pénzre és katonára is szükség volt. A római király már májusban megkísérelte a maga pártjára állítani Mátyás zsoldosainak egy részét.¹⁸ A Sziléziából „hazafelé” vonuló és Morvaországban táborozó katonákat

- 6 *Friedrich Firnhaber*: Beiträge zur Geschichte Ungarns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. 1490–1526. Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen 1849. 399–401. = Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Fényképgyűjtemény (továbbiakban: MOL DF) 258 549. Innsbruck, 1490. ápr. 19. (A Firnhaber-féle gyűjtés egy része ugyanis megtalálható a MOL-ban is. Az eredeti oklevelekre csak abban az esetben hivatkozom, ha nincs a kiadottak között, vagy ha korrigálnom kellett Firnhaber olvasatát.)
- 7 *Hermann Wiesflecker*: Das erste Ungarnunternehmen Maximilians I. und der Pressburger Vertrag (1490–1491). Südost-Forschungen 18 (1959) 26–75. és 38–39., *Kubinyi A.*: i. m. 15–16., *F. Firnhaber*: i. m. N° XLV. (1490.)
- 8 *F. Firnhaber*: i. m. N° III. (Innsbruck, 1490. ápr. 20.) A követséget Rudolf anhalti herceg vezette.
- 9 *Fraknoi V.*: i. m. 102.
- 10 MOL DF 229 020. (Linz [Eperjes] 1490. jún. 1.); *F. Firnhaber*: i. m. N° V. (Linz [Nagyszombat], 1490. jún. 1).
- 11 MOL DF 242 993. (Gebárt, 1490. okt. 25.)
- 12 *F. Firnhaber*: i. m. N° X. (Graz, 1490. aug. 11.)
- 13 *F. Firnhaber*: i. m. N° LII. (1490.)
- 14 MOL DF 203 964. (Bécs, 1490. szept. 10.)
- 15 *H. Wiesflecker*: Das erste Ungarnunternehmen i. m. 40.
- 16 Salm beszámolója: *F. Firnhaber*: i. m. N° IV. (1490. máj.)
- 17 *H. Wiesflecker*: Das erste Ungarnunternehmen i. m. 41., *Kubinyi A.*: i. m. 15–16.
- 18 Mátyás egykori zsoldosainak a felfogadásával bízták meg Hans Wulfelsdorfert és Deschitz Balázst is. *F. Firnhaber*: i. m. N° VI. (Linz, 1490. jún. 2.): III. Frigyes és Miksa oklevele.

azonban sem neki, sem Corvin Jánosnak nem sikerült megnyernie.¹⁹ Gyakorlatilag egyikük sem tudott nekik zsoldot fizetni. Ekkor lépett a színre Filipecz János váradi püspök, akinek sikerült Beatrix királynét Ulászló pártjára állítania, és Mátyás özvegyénél azt is elérte, hogy tőle 12 ezer forintot kapott a zsoldosok fizetésére. A katonák ekkor Ausztriába vonultak, ahol Szapolyai István parancsnoksága alá kerültek, bizonyára azért, mert a magyar főúr ekkor már Jagelló Ulászlót támogatta.²⁰ Mátyás zsoldosainak felfogadása fontos szerepet kapott a cseh király megválasztásában, hiszen huzamosabb ideig pénzhány miatt sem Corvin, sem Miksa nem tudott elegendő katonát fegyverben tartani.

A római királynak végül sikerült katonákat és támogatást szereznie. Segítséget kapott György és Kristóf bajor, valamint Eberhard württembergi és Zsigmond brandenburgi hercegektől.²¹

A hadjárat pénzügyi háttere

III. Frigyes és Miksa, hogy a Habsburgok örökösödési jogát elismertethessék Magyarországon, azonnal hozzákezdtek a hadjárat pénzügyi hátterének megszervezéséhez. 1490 tavaszán és nyarán Miksa rendelkezésére csak az az 50 ezer forint állt, amelyet Tirolból kapott.²² A császár és a római király egyedül a Német-római Birodalomtól remélhettek hathatós támogatást, de a segély gyors összegyűjtésében egyikük sem bizakodhatott.

Nem olyan régen (1489 nyarán) fejeződött be a frankfurti birodalmi gyűlés, ahol hosszas tárgyalások után sikerült a rendektől némi segítséget kicsikarni. A gyűlés elsőrendű céljaként a meghívólevél a Franciaország és a Magyarország elleni háborúhoz nyújtandó segítségadást említi.²³ A katonai segítség megszavazása már csak azért sem ment könnyen, mert a rendek tiszttában voltak azzal a körülménnyel, hogy III. Frigyes és Miksa mindkét uralkodóval béketárgyalásokat folytat. A júniusi ülésnapok nem is hoztak konkrét eredményt. A birodalmi gyűlésen döntöttek annak a 6 ezer, majd az újabb 10 ezer katonának a 2–3 hónapra történő kiállításáról, amit a császár kért tőlük.²⁴ Valójában III. Frigyes és Miksa ekkorra már egyességre léptek Magyarországgal. Kaspar von Meckau és Sigmund von Rorbach az előző hónap közepén hat hónapra, 1489. december 18-ig fegyverszünetet kötött, de érthető módon ezt nem közölték a rendekkel.²⁵ Frankfurtban átmeneti megoldásként arról tárgyaltak, hogy mivel feltehetően fél éven belül nem lesz fegyvernugvás, szükség esetén egy évig 10 ezer katona segítené majd Miksát Ausztriában, vagy ahol éppen szükség lesz rájuk.²⁶

19 Tóth Zoltán: Mátyás király idegen zsoldosserege. A fekete sereg. Bp. 1925. 309.

20 Kubinyi A.: i. m. 17., Tóth Z.: i. m. 308–312.

21 H. Wiesflecker: Das erste Ungarnunternehmen i. m. 40.

22 F. Firnhaber: i. m. N° XV. (Bécs, 1490. szept. 16.): Miksa oklevele; H. Wiesflecker: Das erste Ungarnunternehmen i. m. 42, Kubinyi A.: i. m. 16.

23 Deutsche Reichstagakten Unter Maximilian I. III/1. Bearbeitet von Ernst Bock. Göttingen, 1972. (=DRTA III/1.) Frigyes 1489 pünkösdjére hívta össze a birodalmi gyűlést Frankfurtba. A meghívólevél szövege: i. m. N° 239. (Innsbruck, 1489. máj. 9.)

24 DRTA III/1. N° 293. (Frankfurt, 1489. jún. 20.) A francia királlyal történő tárgyalásokról a rendek már értesültek, de pontos információval nem rendelkeztek. Vö. i. m. 281. lábjegyzetével.

25 DRTA III/1. 282. lábjegyzet.

26 DRTA III/1. N° 295. (Frankfurt, 1489. aug. 18.)

Hasonló huzavonára 1490-ben nem volt idő, és mivel Mátyás halála után nem ülésezett a birodalmi gyűlés, Miksa rendkívüli kiadásai miatt kénytelen volt kölcsönöket felvenni. A legjobban unokatestvéréénél, Albert szász hercegnél volt eladósodva. 1493 végére az összeg már 273 757 forintra rúgott, majd egy évvel később igencsak meghaladta a 300 ezer forintot.²⁷ János trieri érsek szintén a frankfurti gyűlésen adott Mátyás ellen 5600 forintot, de Miksa György bajor herceg sem maradt ki hitelezői sorából. Tőle 6 ezer forintot kapott.²⁸

Miksa számára a legjelentősebb pénzforrásnak a Fugger-bankház bizonyult. Ezzel a lehetőséggel csak akkor tudott élni, amikor átvállalta Tirol 46 ezer forintnyi adósságát. Ettől kezdve nem volt akadály a pénzfelvételeknek. 1491-re már 60 ezer forinttal tartozott a bankháznak, meghatározatlan visszafizetési terminussal, majd kapott egy 12 hónapon belül kifizetendő kölcsönt, 120 ezer forint értékben.²⁹

A sváb városok 8 ezer rajnai forintot adtak, amit nem sokkal Mátyás halála után szavaztak meg a Magyarország elleni hadjáratra.³⁰

III. Frigyes is megpróbált segíteni a fiának. Felhatalmazta Miksát, hogy a birodalom területén élő zsidóktól pénzegélyt vegyen fel, de ennek pontos összegét nem ismerjük.³¹ Mátyás halála után a császár sorra adta zálogba javait, de az így befolyt összegek sorsáról már nem tájékoztat forrásunk.³²

Az ausztriai és a magyarországi hadjáratához Miksa 168 ezer rajnai forintra számíthatott. Ebből a tiroli kölcsön 50 ezer, a Fugger-kölcsön, a legoptimálisabb esetben is csak 60 ezer, a sváb városok által megszavazott, s talán kifizetett összeg 8 ezer, míg az Albert szász hercegtől kapott kölcsön feltevésem szerint maximum 50 ezer.³³ Ez csak becslés és a fent említett pénzek felhasználásáról nincsen semmiféle adatunk, természetesen fizethettek belőle az udvartartásnak stb. is, de az sem elképzelhetetlen, hogy sikerült más forrásból is pénzt szereznie. Igaz, ez nem lehetett jelentős összeg. Mindenesetre Ausztria és Magyarország vissza-, illetve meghódításához elégtelennek tűnik.³⁴

27 DRTA III/1. Einleitung.

28 DRTA III/1. N° 369. (Koblenz, 1492. okt. 16.): 5600 Ft; N° 370. (Bécs, 1494. jan. 13.): 6 ezer Ft. A pénzt Miksa nem fizette vissza a fenti dátumokig.

29 DRTA III/1. Einleitung 1242.; Egy 10 ezer forintos Fugger-kölcsönre: *F. Firmhaber*: i. m. N° LX. (Nürnberg, 1491. máj. 4.: „... pro redemptione certorum castrorum in confinibus regni nostri Hungarie et Turcorum positorum e manibus quorundam Turcorum...”). A MOL DF 258 549-es. oklevélgyűjteményben az irat dátuma hibásan 1490.

30 Deutsche Reichstagakten. Unter Maximilian I. III/2. Bearbeitet von Ernst Bock. Göttingen, 1973. N° 365/b. (Frankfurt, 1490. máj. 13.). A sváb városok megszavazták ugyan 8 ezer forintot, de ennek tényleges kifizetéséről nincs adatom.

31 *Joseph Chmel*: Regesta chronologico-diplomatica Friderici III. Romanorum imperatoris (Regis IV.). Reichsregistraturbüchern 1440–1493. Wien, 1859. N° 8669. (Linz, 1491. jún. 9.) Az így befolyt pénzt már csak az újabb hadjáratra használhatták volna fel.

32 *J. Chmel*: i. m. N° 8591–8597. és 8600.

33 Albert szász herceg kölcsönét, 300 ezer Ft-ot 1494-re, elosztottam azzal az öt évvel (1489–1494), amikor Miksa a pénzeket felvette, ezért számolok évi 50 ezer Ft-tal. DRTA III/1. Einleitung.

34 Ha csak az Ausztria és Magyarország megszerzésére fordított négy hónapra osztjuk el a pénzt, jól látszik, hogy augusztustól decemberig a hadjáratra átlagban havi 42 ezer rajnai forint jut.

Politikai érvek

Mátyás halála után III. Frigyesnek és fiának már nem csak Alsó-Ausztria felszabadításához, hanem a magyar trón megszerzéséhez is meg kellett teremtenie az anyagi hátteret. A Német-római Birodalom számos városába kiküldött oklevelek egyrészt tudósítanak a magyar király elhunytáról, és közlik, hogy Miksa Magyarország ellen készül. Mivel a birodalmi pénzek nehezen csordogáltak, az oklevelekben politikai érvekkel próbálták alátámasztani a segélykéréseket. A császár már április elején értesíti Nürnberg város tanácsát Mátyás haláláról, és megparancsolja, hogy küldjenek katonákat Linzbe, ahol Miksa és a birodalmi csapatok állomásoznak. Siettetni őket, mert az a veszély fenyegeti a birodalmat és a kereszténységet, hogy Magyarország a törökök vagy más zsarnok kezébe kerül.³⁵ Egy, a városnak szóló, másik oklevélben, a Német-római Birodalom és a Kereszténység javára szolgáló tetteknek minősítik a Magyarország elleni segítséget.³⁶

A politikai érvek között a legkiforrottabbal a Hagenauinak írt oklevélben találkozunk. A III. Frigyes és Miksa által közösen kiállított irat szerint a Német-római Birodalom, a Német Nemzet és a Kereszténység megsegítését jelentené az a hat (!) katona, akiket felszerelve, négy hónapra, késedelem nélkül Ausztriába kell küldeniük az Ulászló elleni harcra, aki az 1463. júliusi 19-i szerződés ellenére elfoglalta az országot. Csehországot és a hozzátartozó részeket, melyek a Német-római Birodalom részei, el akarják választani a birodalomtól és a Német Nemzettől, hogy Magyarországhoz csatolják. Ebben az esetben Lengyelország, Csehország és Magyarország egyesülhet, és így a Német-római Birodalom, de különösen a hercegségek határán állandó veszélyforrással kell majd számolni.³⁷ (Miksa, magyar rendekhez intézett, már említett felszólításában úgy érvelt, hogy megválasztása esetén Magyarország továbbra is megtarthatná a Morvaország, Szilézia és Lausitz feletti uralmát, megszerezné Moldvát, s dinasztikus összeköttetései és birodalma segítségével, a török támadásokat is visszaverné. Abban az esetben, ha a lengyel királyt választanák meg, elvesznének a felsorolt tartományok, Moldva nem kerülne a magyar királyság fennhatósága alá, s az ország egy újabb ellenséget szerezne.³⁸)

A császári felszólításnak, a logikus érvek ellenére, nem lehetett túlságosan nagy fogantatja, mert hónapok múlva újabb felszólítást kapott a város, amelyből kiderül: a katonákat nem küldték el. III. Frigyes egyben arról is tájékoztat, hogy Miksa reményei szerint, aki számos várost és várat visszafoglalt, a birodalmi segítséggel hamarosan sikerülhet a magyar királyságot a birodalomhoz és a német nemzethez csatolni, ami elősegítené, hogy a kereszténység végleges békét kössön a törökkel.³⁹

35 Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493). Herausgegeben von Heinrich Koller. 3–4. Wien–Köln–Graz, 1983–1986. N° 1010. (Linz, 1490. ápr. 8.)

36 I. m. III/4: N° 1020. (Linz, 1491. jan. 28.)

37 I. m. III/3: N° 185. (Linz, 1490. szept. 7.) A hesseni tartománygrófoknak III. Frigyes és Miksa 16 katona küldését parancsolja meg. I. m. III/4. N° 186. (Linz, 1490. szept. 7.)

38 *Fraknoi V.*: i. m. 101–102., *Kubinyi A.*: i. m. 15–16.

39 Regesten Kaiser Friedrichs i. m. III/3: N° 188. (Linz, 1490. nov. 27.) A város a következő év elején sem küldte el a katonákat: i. m. III/3: N° 191. (Linz, 1491. jan. 28.) Miksa elképzelései között, miután császárrá választották, valóban fontos szerepet kapott a török elleni hadjárat kérdése. Vö. *Johann Friedrich Böhmer*: Regesta Imperii. XIV. Ausgewählte Regesten des Kaiserreiches unter Maximilian I. 1493–1513. Bearbeitet von Hermann Wiesflecker, unter Mitwirkung von Manfred Hollegger, Kurt Riedl, Ingeborg Wiesflecker-Friedhuber. I/1–2. (1493–1495), II/1–2. (1493–1495). Wien–Köln–Weimar, 1990–1993.

A hadműveletek

Miksa a magyar király halála után pár hónappal megkezdte Ausztria felszabadítását.⁴⁰ Szapolyai István ausztriai főkapitány a helyőrségeket nem vonta ki a várakból, hogy egy nagyobb város vagy erősség erejére támaszkodva feltartóztassa Miksát, amíg a sziléziai haderő meg nem érkezik, hanem más taktikát választott. A magyar kézen lévő erősségek katonáit nem csoportosította egy helyre, hanem abban bízott, hogy mialatt Miksa sorra ostrom alá veszi a váraknál, megérkeznek a zsoldosok Sziléziából. Miksa azonban csak a legfontosabb várakat és városoknál foglalta vissza. Augusztus 29-én a tíz napja bekerített Bécs került a kezére, szeptember elején nyolc nap alatt Klosterneuburg, majd hamarosan Stein an der Donau, a Lajta melletti Bruck, Bécsújhely városa, majd az ottani vár.⁴¹

Mivel a sziléziaiak csak augusztus 20-a után érkeztek a Duna északi oldalára, és Deutsch-Altenburgnál a birodalmi csapatok vereséget mértek egy másik magyar se-regre, Miksa folytathatta volna tartománya felszabadítását. (A sziléziaiak nem mozdulhattak el a Duna északi oldaláról, mert akkor Csehország maradt volna védtelen.) Tovább javította a római király pozícióját, hogy sikerült Székely Jakab radkersburgi kapitányt is megnyernie magának, aki a stájer és a karintiai várak parancsnoka volt, s egyben Corvin János Varasd megyei javait is a kezében tartotta.⁴²

Ausztria végleges visszafoglalására azonban nem került sor. Miksa inkább Magyarország felé fordult, hogy katonai erővel szerezze meg a magyar trónt. Az elhúzódo királyválasztó gyűlésen (június–július), ahol Miksát senki sem támogatta, kiderült, hogy a korona sorsa csak Ulászló és Corvin János között dőlhet el.⁴³ Annak ellenére, hogy a Habsburg-jelölt maga mögött tudhatta a Német-római Birodalom támogatását, s ez a török elleni harcokban előnyt jelenthetett volna az ország számára, a magyar főurak nem lelkesedtek Miksáért. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy ők olyan királyt akartak, aki az országban tartózkodik, s nem tanácsosaival intézteti az ország ügyeit.

A főurak és a Mátyás fia közti megegyezés, továbbá a csonthegy csata 1490. júliusára nyilvánvalóvá tette, hogy a jelentősnek mondható katonai erővel rendelkező Ulászló lesz Magyarország királya. Július 31-én a Pozsony megyei Farkashidán az új uralkodó elfogadta a választási feltételeket, szeptember közepén pedig Székesfehérvárott már meg is koronázták.⁴⁴

A koronázás után Miksának azonnal lépnie kellett. Tudta, ha meg akarja szerezni a magyar trónt, immár csak katonai erővel kell érvényesítenie akarátát.

A magyarországi hadműveletek megkezdése előtt Miksa Brodersdorfból fel-szólította Sopron polgárait, hogy ismerjék el őt magyar királynak, s egyben támogatást is kért tőlük. A város valójában nem tette meg a kért hűségnyilatkozatot,

40 A visszafoglalásra: *H. Wiesflecker*: Das erste Ungarnunternehmen i. m. 44–47.

41 *H. Wiesflecker*: Kaiser Massimilian I. i. m. I. 288.

42 Az ideiglenes fegyverszünetre Székellyel: *F. Firnhaber*: i. m. N° XVI. (Wien, 1490. szept. 17.), *Kubinyi A.*: i. m. 29–31.

43 Corvin szerepére: *Schönherr Gyula*: Hunyadi Corvin János 1473–1504. Bp. 1894. 105–152.

44 A királyválasztó országgyűlésre, a választási feltételekre és a koronázásra: *Kubinyi A.*: i. m. 18–28., *Uő.*: A királyi tanács az 1490. évi interregnum idején. *Levéltári Közlemények* 48–49 (1978) 61–80., *Uő.*: Die Wahlkapitulationen Wladislaws II. in Ungarn (1490). In: *Herrschaftsverträge, Wahlkapitulationen, Fundamentalgesetze*. Hrsg. von Rudolf Vierhaus. Göttingen, 1977. 140–162.

de mivel semlegességet ígért, Miksa nyugodtabban fordulhatott csapataival Magyarország ellen, megtakarítva katonáinak a város ostromát.⁴⁵ Sopron startégiái fontosságára utal Szapolyai István egyik oklevele: az ausztriai főkapitány 1490. május 4-én, egyebek mellett, felszólított a várost, hogy az ausztriai nagy éhínség miatt ne akadályozzák az élelmiszerek további kiszállítását.⁴⁶

Miután a György bajor herceg által vezetett birodalmi csapatok szeptember végén megérkeztek Bécs alá, és egyesültek a római király seregével, Miksa megindulhatott Magyarország felé.⁴⁷ Erre október 4-én került sor.⁴⁸ Kismartont menetből foglalták el, és a sereg négy nap múlva már Kőszeg alatt volt.⁴⁹ (A római király október 8-án még a Sopron melletti táborban tartózkodott, véleményem szerint csak Szombathely elfoglalása előtt néhány nappal csatlakozott seregével az előhadhoz.⁵⁰) A város kapitánya ekkor Batthyány Boldizsár volt, aki az ellenség megérkezésekor nem tartózkodott az erősségben. Helyette, Csolnoki Albert nem sokat tett a védelem érdekében, azonnal feladta a várost.⁵¹ Cserébe visszakapta azokat a soproni javait, amelyeket Miksa azért vett el tőle, mert parancsa ellenére nem adta át neki Kőszeget.⁵² A városnak egy két évvel később kiadott okleveléből kiderül, hogy a városlakók akarata ellenére, Csolnoki semmit nem tett a védelem megszervezésére. Sőt, megtiltotta a fegyveres ellenállást.⁵³

A fontos határváros eleste után Miksa zsoldosai Szombathely felé vonultak. Miután a Kápolnai által közölt beszámoló szerint a Bakócz Tamás győri püspök birtokában lévő város ellenállt, Miksa szerződést kötött Szombathely védőivel, hogy két hét múlva átadják a várost annak a 400 lovasnak és 3–4 ezer gyalogosnak, akiket hátrahagy. Ez meg is történt, s Szombathely Reinprecht von Reichenburg kezébe került, aki azután csekély őrséget hagyva a városban Miksa után

45 *F. Firnhaber*: i. m. N° XVII. (Brodersdorf, 1490. szept. 21.) és XVIII. (Sopron, 1490. szept. 21.) Sopron szabad királyi város története. I/6. Oklevelek és levelek 1482-től 1520-ig. Közl.: Házi Jenő. Sopron, 1928. 72–73.

46 *Házi J.*: i. m. 64.

47 A sereg egy része Kismartontól nem messze, Brodersdorfnál táborozhatott. Talán ők voltak, akik megállították a Deutsch-Altenburgnál átkelni szándékozó s feltehetően Bécsújhely felmentésére vonuló magyar seregeket. Miksa mindenestre oklevelet keltez e faluból („... geben zu Prodersdorf im Velde ...” *F. Firnhaber*: i. m. N° XVII. 1490. szept. 21.) A tábor megválasztásának stratégiai oka lehetett. Védte a Bécs–Bécsújhely–Lajta melletti Bruck-háromszög által határolt területet, s mivel közel esett a magyar határhoz, az itt állomásozó katonák könnyen csatlakozhattak Bécsből meginduló fősereghez.

48 *H. Wiesflecker*: Das erste Ungarnunternehmen i. m. 48. A bajor herceg által vezetett sereg létszáma nem haladhatta meg a 10–12 ezer embert. A frankfurti birodalmi gyűlésen (1489) 10 ezer katonát szavaztak meg, (DRTA III/1. N° 295/a.) míg a nürnbergi (1491) 8600 főt. A katonák kiállítására akkor nem került sor. Nem valószínű, hogy 1490-ben a 10–12 ezer katonánál többet sikerült volna a bajor hercegnek magával hoznia. Miksa Bécsét 4 ezer katonájával foglalta el, s Deutsch-Altenburgnál 5 ezer embere mért vereséget az átkelni szándékozó magyar seregekre. Feltevésem szerint 6–8 ezer emberrel „fejezte be” Ausztria felszabadítását. (Niklas von Salm figyelmeztető betörésében több mint 3500 ember vett részt. Ausztria felszabadításához kevés az a 4 ezer katona, akik Bécsét ostromolták, nem tartom valószínűnek, hogy Deutsch-Altenburghoz csak őket vezényelték volna, kellett lennie egy másik seregtestnek is.) A magyar hadjáratra Miksa 16–18 ezer katonát mozgósíthatott. Bécs visszafoglalására ld. *H. Wiesflecker*: Kaiser Maximilian I. i. m. I. 287–288. és *Kubinyi A.*: Két sorsdöntő esztendő i. m. 30.

49 *H. Wiesflecker*: Kaiser Maximilian I. i. m. I. 290.

50 *F. Firnhaber*: i. m. N° XX. (Sopron, 1490. okt. 8.) Ezen a napon Kőszeg már elesett.

51 *Solymosi László*: Kőszeg 1490. évi feladása. *Vasi Szemle* 37 (1983) 95–96.

52 *F. Firnhaber*: i. m. N° XX. (Sopron, 1490. okt. 8.)

53 *Solymosi L.*: i. m. 97–98.

vonult.⁵⁴ Valószínűnek tűnik, hogy bár a tárgyalások Miksa távollétében folytak, a római király személyesen jelen volt a város átadásánál.

Szombathely elestével megnyílt az út a Dunántúl irányába.⁵⁵ A sereg Gebárt érintésével Kemend alá vonult.⁵⁶ A települést az október 27. körüli napok egyikén szállhatták meg. Ekkor tette az első ajánlatát Vitéz János veszprémi püspöknek, akinek hűsége fejében ekkor még csak javainak teljes védelmét ígérte meg a római király, és már ekkor tanácsosává nevezte ki.⁵⁷ Az egyezkedés tovább folytatódott. Miksa Rendekek mellett vert tábort,⁵⁸ és október végétől november 4-ig elsősorban csak azzal foglalkozott, hogy megnyerje magának Vitézt.⁵⁹ Ennek értelmében Miksa cserébe a bécsi püspökséget, Magyarországon megüresedő érseki vagy püspöki széket, bíborosi címet és évi 5 ezer aranyat ígért.⁶⁰ Vitéz elfogadta az ajánlatot, és így sümegi, vázsonyi és veszprémi várai harc nélkül kerültek Miksa kezébe. (Az ígéretek közül Miksa csak egyet teljesített: Vitéz valóban megkapta a bécsi püspökséget.)

Miksa csapatai 1490. november 17-én érték el Székesfehérvárt.⁶¹ A koronázószékhelyet 550 katona védte.⁶² Mivel a külvárosok elfoglalására kivezényelt csapatok erős ellenállásba ütköztek, az ostromot vezető Johann Deschitz lovászmester az ágyúkat kivontatta a külvárosból, és távolból a város falait és egyik kapuját kezdte lövettetni.⁶³ A cseh zsoldosok ezalatt bejutottak a városba, gyakorlatilag egy rohammal elfoglalták a magyar királyok koronázószékhelyét.⁶⁴ A bajor források szerint a nap hőse Kristóf bajor herceg volt, aki mászta meg a falat és elsőnek hatolt be a várba.⁶⁵ Úgy tűnt, Miksát már nem lehet megállítani. Serege Székesfe-

54 Miksa okt. 13. és 19. között Szombathely alatt táborozott. *F. Firnhaber*: i. m. XXII. (1490. okt. 13.) A Szombathely melletti táborra: MOL Diplomatikai Gyűjtemény (Továbbiakban: MOL DL) 25 367. (1490. okt. 19. A Szombathely melletti táborból.) Okt. 20-án már a város elestéről írt: „... auch Stain am anger sloss und stat so dem bishove von Rab zusteet an gestern erobert haben.” *F. Firnhaber*: i. m. N° XXIII. (1490. okt. 20.) A Szombathely melletti táborról még vö.: *Kápolnai P. István*: I. Miksa császárnak Bécs és Székesfehérvár elfoglalására vonatkozó 1490-ik évi feljegyzései. Századok 19 (1885) 161–162. A francia nyelvű beszámolót *F. Firnhaber* is közli: *F. Firnhaber*: i. m. N° XLVII. (1490.)

55 Ekkor foglalhatták el a ma Petőmihályfa határában fekvő Márványkő várát, amelyet csak a pozsonyi békében kapott vissza II. Ulászló: *F. Firnhaber*: i. m. N° LXIX. (Pozsony, 1491. nov. 7.) Márványkő elfoglalására: *F. Firnhaber*: i. m. N° XXVI. (1490. okt. 31.)

56 MOL DF 242 993. (Gebárt, 1490. okt. 25.): Miksa oklevele Pozsony városához. (Gebárt Zalaegerszeg közelében volt, északnyugatra: *Csánki Dezsdő*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. Bp. 1897. 55.)

57 *F. Firnhaber*: i. m. N° XXIV. („Datum in castris nostris prope Kemend...” 1490. okt. 27.) Véleményem szerint nem Körmentről van szó, hanem a Zala megyei Kemendről (ma Kemendollár), ahol a középkorban volt egy vár. (Ekkor a Gersei Petők tulajdonában volt: *Csánki D.*: i. m. III. 12.) Körmentet nem kellett elfoglalni, mivel az Ellerbachok birtokában volt, akik Miksa hívének számítottak.

58 Pár nappal előbb foglalhatták el Szentgrótot (ma: Zalaszentgrót is.) Csak a pozsonyi béke után került újból magyar kézre: *F. Firnhaber*: i. m. N° LXIX. (1491. nov. 7.)

59 Okt. végén már itt táboroztak: *F. Firnhaber*: i. m. N° XXVI. (Rendekek, 1490. okt. 31.)

60 *F. Firnhaber*: i. m. N° XXX. (Rendekek, 1490. nov. 4.; *F. Firnhaber* fejregesztáján hibás a dátum.)

61 A *Kápolnai P. I.* által közölt beszámoló két nappal későbbre teszi a város elfoglalását: i. m. 163. Miksa már nov. 17-én oklevelet ad ki a városban: *F. Firnhaber*: i. m. N° XXXII. (Székesfehérvár)

62 *H. Wiesflecker*: Das erste Ungarnunternehmen i. m. 51.

63 A beszámolóban Tysckies (Tüskés) Jánosról beszélnek.

64 *Kápolnai P. I.*: i. m. 162–163. és *Tóth Z.*: i. m. 314.

65 *H. Wiesflecker*: Das erste Ungarnunternehmen i. m. 51.

hérvár mellett vert táborn, katonái pedig zsákmányolással próbálták meg pótolni az elmaradt zsoldot. Eközben rombolták szét Mátyás sírját is.⁶⁶

A város elfoglalása után azonban a zsoldosokat nem lehetett rávenni a további harcra. Addig nem akartak továbbvonulni, amíg nem kapják meg a kétszeres zsoldot és a hadizsákmányból a rájuk eső részt. Miksa azonban nem tudott fizetni, ígéretének, miszerint minden század hagyjon hátra két embert a hadizsákmány átvételére, nem sok foganatja volt. November 22-én ugyan Kristóf bajor herceg 7–8 ezer emberrel megindult a főváros irányába, de két napi járóföldnyire, feltehetőleg a Velencei-tó környékén, táborn vertek. Hiába küldte Budára követként udvari költőjét, Ludovico Bruno-t, hogy kieszközölje a város átadását, a katonákat két hét alatt sem sikerült rávenni a harc folytatására, s mivel a környező településeken már nem találtak élelmet, Miksa visszavonta csapatait Székesfehérvárra.⁶⁷ A koronázó-városban csapatokat hagyott hátra Reinprecht von Reichenburg vezetése alatt.⁶⁸ A római király december 4-én hagyta el Székesfehérvárt.⁶⁹

Miksa a kényszerű tartózkodás alatt képtelen volt normalizálni a város életét. Állítólag 800–900 embert végeztek ki.⁷⁰ Nem maradtak el az adományok sem. Már november 17-én egy, a budai kapu melletti házat kapott a városban György bajor herceg, egy címzés nélküli oklevélben pedig megígéri egy nemesnek, hogy három héten belül valamennyi Szlavóniában található birtokát vissza fogja nyerni.⁷¹ Címereslevelet is adományozott, udvari orvosát, Georg Kirchmayert, emelte nemesi rangra.⁷² Az ostromban kiemelkedő szerepet játszó Deschitz lovászmester Luppewatz várát kapta.⁷³

Híveit megpróbálta megvédeni a zsoldosok fosztogatásától. Ebben a szellemben állíttatott ki oklevelet Újlaki Lőrinc herceg, valamint Székesfehérvár város számára.⁷⁴

Kísérlet történt arra is, hogy hatalmát az ellenőrzése alatt lévő területeken érvényesítse. Mint magyar király megparancsolta a semlegességet fogadó Sopronnak, hogy a városban tartózkodó Bakócz Tamás győri püspököt és egyéb ellenségeit fogják el.⁷⁵

A kezdeti sikerek ellenére a pénztelenség és az utánpótlás megoldatlansága miatt a hadjárat kudarcba fulladt. Miksa december 8-án már Veszprémben van, majd tíz nappal később már Kálnál (minden bizonnyal a Sopron megyei Sajtos-

66 Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. I. Adattár. Bp. 1966. 179. Michael Ebenheim feljegyzése. *F. Firnhaber*: i. m. N° LI. (1490.)

67 Kápolnai P. I.: i. m. 163.

68 Kápolnai P. I.: i. m. 164.

69 H. Wiesflecker: Das erste Ungarnunternehmen i. m. 55.

70 Kápolnai P. I. 8–9 emberről ír (i. m. 162–163.), *F. Firnhaber* kiadásában 800–900 emberről van szó. Az eredeti oklevélben is 800–900 embert írnak: MOL DF 261 159. Egy osztrák krónika szerint 800 magyart végeztettek ki, a dómnál és a királysíroknál ömlött a vér. A városban 400 ezer Ft értéket raboltak össze. (H. Wiesflecker: Das erste Ungarnunternehmen i. m. 52.) Ha az utóbbi igaz lett volna, Miksa katonái nem vonakodtak volna a további harctól.

71 *F. Firnhaber*: i. m. N° XXXII. (Székesfehérvár, 1490. nov. 17.), DL 101 779. (Székesfehérvár, 1490. nov. 27.) A megszólítás: „Egregie fidelis nobis dilecte.”

72 *F. Firnhaber*: i. m. N° XXXIV. (Székesfehérvár, 1490. nov. 29.)

73 *F. Firnhaber*: i. m. N° XXXVI. (Székesfehérvár, 1490. dec. 4.)

74 *F. Firnhaber*: i. m. N° XXXIII. (Székesfehérvár, 1490. nov. 22.): Újlaki oklevele; N° XXXVII. (Székesfehérvár, 1490. dec. 4.)

75 MOL DF 203 974. (Székesfehérvár, 1490. dec. 4.)

kál) találjuk.⁷⁶ A visszavonuló sereg számos falut felgyújtva, helyőrségeket hátrahagyva, kivonult az országból. A római király karácsony estére érkezhetett Bécsűjhelyre.⁷⁷

A hatalmának tetőpontján lévő Miksának kedvező stratégiai helyzetben kellett visszafordulnia. (Gyakorlatilag az egész Nyugat-Magyarországot és Horvátországot a kezében tartotta; 50–60 városot és várat ellenőrzött.)⁷⁸ Villámgyorsan Székesfehérvárig jutott, Budát nem védte számottevő hadsereg, a Dunántúlon Székely Jakab átállta után nem állomásozott olyan katonai erő, amely érdemben szembeszállhatott volna a Habsburg-jelölt csapataival. Corvin a török veszély, míg a felvidéki bárók János Albert miatt nem érdemi ellenállást kifejteni Miksával szemben.⁷⁹

A villámháborús taktika az egész hadjáratra rányomta a bélyegét. Nem azért kellett tehát sietni, mert tartania kellett volna a magyar seregektől. A feszített tempónak három oka volt: a pénztelenség, a kétfrontos háború elkerülése és a kedvező helyzet kihasználása.⁸⁰ Mert minél tovább tartott a hadjárat, annál több pénzre volt szükség. A várostromok idejét még le lehetett rövidíteni azzal, hogy a körülfalazás után a sereg egy része azonnal továbbvonul, hátrahagyva az ostromlókat (Szombathely), vagy az előhad már azelőtt elfoglalja a várat, amíg a fősereg meg nem érkezik (Kőszeg), s az is gyorsítja a seregek mozgását, ha már előre megegyeznek a város átadásáról (Veszprém).

A gyorsaságra alapuló startégiához azonban az is kell, hogy a csapatok ne veszítsenek időt az élelmiszer beszerzésével. Mivel Miksa csapatai nem vittek magukkal számottevő utánpótlást, nem tudtak célirányosan haladni, egyre távolabb és távolabb kellett küldeni az élelmiszer beszerzésével megbízott katonákat. Hátráltatta a sereg mozgását a hidegre forduló időjárás is.⁸¹

Csak becslésekre szorítkozhatunk a magyarországi hadjárat költségeit illetően. Miksa seregének létszámáról három alkalommal beszél ugyanaz a forrás. Mikor Bécsből elindult, 16–18 ezer katona vonult Magyarország elfoglalására. Székesfehérvár eleste után, Kristóf bajor herceg vezetésével, 7–8 ezer embert küldött előre.⁸² Mivel ez az előhad lehetett, elképzelhetőnek tartom, hogy a Miksával maradt derékhadval együtt a birodalmi csapatok elérhették a 16–18 ezres létszámot.⁸³ (A Szombathelynél hátrahagyott 400 lovas és 3–4 ezer gyalogos is a sereg jelentős lélekszámára utal.⁸⁴)

76 *F. Firnhaber*: i. m. N° XXXVIII. (Veszprém, 1490. dec. 8.), N° XL. (Kál melletti tábor, 1490. dec. 18.) Véleményem szerint nem az egyik Balaton-felvidéki Kál településről van szó, hanem a Sopron megyei Kálról (ma: Sajtoskál). Az utóbbi mellett az szól, hogy jóval közelebb van Bécsűjhelyhez, ahová Miksa már karácsony estére megérkezett.

77 *Kápolnai P. I.*: i. m. 163–164. A fosztogatásokra: *Kubinyi A.*: Két sorsdöntő esztendő i. m. 32.; Miksa Bécsűjhelyen: *H. Wiesflecker*: Kaiser Maximilian I. i. m. I. 294., *F. Firnhaber*: i. m. XLI. (Bécsűjhely, 1490. dec. 26.)

78 *H. Wiesflecker*: Das erste Ungarnunternehmen i. m. 53.

79 *Kubinyi A.*: Két sorsdöntő esztendő i. m. 31–32.

80 Miksa ekkor már tudta, hogy hamarosan ratifikálják a szövetségét Angliával, s Bretagne-i Annával is házasságra fog lépni, ami óhatatlanul háborúhoz vezet Franciaországgal. *H. Wiesflecker*: Das erste Ungarnunternehmen i. m. 56., *Uő.*: Kaiser Maximilian I. i. m. I. 281.

81 *H. Wiesflecker*: Das erste Ungarnunternehmen i. m. 54–55.

82 *Kápolnai P. I.*: i. m. 161. és 163. A sereg létszámáról ld. a 48. lábjegyzetet.

83 *H. Wiesflecker* a sereg létszámát 16 ezer-re becsüli: Das erste Ungarnunternehmen i. m. 48.

84 *Kápolnai P. I.*: i. m. 162.

A katonák döntő része a birodalomból érkezhetett, de Miksa seregében szép számmal harcoltak cseh zsoldosok is, akik Székesfehérvár ostrománál elsőnek jutottak be a városba.⁸⁵ Egyes források szerint a sereg 16 „nemzetből” verődött össze, köztük magyarok is szolgáltak.⁸⁶ Jelentősebb vezetőik közül György és Kristóf bajor hercegeket, Reinprecht von Reichenburgot és Deschitzet ismerjük. De Magyarországon harcolt többek között Zsigmond brandenburgi örgróf, és Vilmos hesseni tartománygróf is.⁸⁷

Nem ismerem olyan forrást sem, amiben feltüntették volna a zsoldra fordítandó összeget. Ha a Salm-féle jelentésben említett összeget vesszük alapul — 14 napra egy rajnai forint, tehát 30 napra kettő —, akkor 16–18 ezer ember zsoldja egy hónapra 32–36 ezer rajnai forintba rúgott.⁸⁸ Miksa október 4-én indult el Bécsből és november 17-én foglalta el Székesfehérvárt. Itt már nem tudta a zsoldot fizetni, katonái, akik az ostrom fejében eleve kétszeres fizetést követeltek, gyakorlatilag megtagadták a további harcot. A feszültségek a szabad rablás engedélyezése után sem csökkentek, úgy látszik a katonák nem tartották elegendőnek a zsákmányt.⁸⁹ Erre a 45 napra minimum 48–54 ezer rajnai forintot kellett kifizetni, s a hadjárat hamarabb kezdődött, és valójában csak karácsony táján fejeződött be. Tovább növelte a költséget a lovasok magasabb zsoldja, Miksa és környezetének ellátása, az esetleges dupla zsold ígérete az ostromok fejében.⁹⁰

A pénztelenség mellett akadályozta a hadjáratot, hogy nem működött a „hadtáp” sem. Úgy tűnik, Miksának nem vittek magukkal élelmet, hanem azt éltek fel, amit útközben találtak.⁹¹ A rendeki táborozás alatt már egyre nehezebbé válhatott az ellátmány beszerzése és mindennaposak lehettek a rablások.⁹² A sereg ellátását novemberben már csak úgy lehetett megoldani, ha a felvonulási útvonaltól egyre távolabbi területekre küldték rabolni a katonákat. Ez egyrészt lelassította a hadjáratot, másrészt lazította a fegyelmet. Nem véletlen, hogy amikor Újlaki Lőrinc herceg ígéretet kap Miksától, hogy valamennyi birtoka háborítatlan marad, külön kiemelik a Besenyőt (Fejér vm.), nyilvánvalóan azért, mert a zsoldosok már a falu környékén is jártak. Pedig Újlaki birtoka nincs közel Székesfehérvárhoz.⁹³ Az előhad nem kímélte Hédervári Miklós javait sem, pedig ő már augusz-

85 I. h.

86 H. Wiesflecker: Das erste Ungarnunternehmen i. m. 52.

87 H. Wiesflecker: Das erste Ungarnunternehmen i. m. 53.

88 F. Firnhaber: i. m. N° IV. (1490. máj.) A Salm-féle jelentés csak *fuesknechi*-ekről beszél. A lovasok magasabb zsoldért harcoltak.

89 Kápolnai P. I.: i. m. 163.

90 Mivel a lovasok arányát nem ismerjük, a zsold becslésénél a gyalogosok bérét vettem alapul a sereg egészénél. Úgy tűnik, Miksa seregében egy páncélos lovasnak havi 4 rajnai forintot fizettek. Alsólendvai Bánffy Miklós 100 páncélos lovasra egy hónapra 400 rajnai forintot kapott. MOL DL 33 449. (Graz, 1490. aug. 5.); Frangepán Miklós lovasai is ennyit kaptak a hadjárat alatt. MOL DL 25 367. (Szombathely, 1490. okt. 19.) A könnyűlovasok bére valamivel lehetett csak több, mint a gyalogosoké. Ellerbach István 24 lovasát 300 rajnai forint fejében fogadták fel egy évre. MOL DF 258 549. (Graz, 1490. aug. 7.)

91 Kápolnai P. I.: i. m. 161.

92 Ez alatt kér birtokaira védelmet a Szentlélek-hegyi obszerváns kolostor (F. Firnhaber: i. m. N° XXVII. Rende, 1490. okt. 31.), Romsa Miklós (F. Firnhaber: i. m. N° XXV. Rende, 1490. okt. 31.), és Perei Lajos (F. Firnhaber: i. m. N° XXIX. Rende, 1490. nov. 3.)

93 „... precipue subditis suis in Bessenew...” F. Firnhaber: i. m. N° XXXIII. (Székesfehérvár, 1490. nov. 22.) Csánki D. szerint Besenyő a Fejér- és Komárom megyei határszélen feketett, s Gerencsér várához tartozott; az erősséget 1465 és 1495 között az Újlakiak bírták. (Csánki D.: i. m. III. 305. és 319.)

tusban hűséget fogadott Miksának.⁹⁴ Ozora (Tolna vm.) várát elfoglalták, fiait rabul ejtették, okleveleit pedig megrongálták.⁹⁵ A fosztogatások miatt kértek védelmet birtokaikra a budafelhévi pálosok is.⁹⁶

A visszavonulás alatt tovább romlott a helyzet. A hazatérő katonák zsold és ellátmány hiányában minden mozdíthatót elraboltak. A felvonulási terület mellett fekvő Szentoldor nevű faluban (Vas m., később puszta Hosszúperesztegtől északra) 1478-ban tíz lakott féltelek volt, 1498-ban a település már puszta.⁹⁷

Érdemes néhány szót szólni a felvonulási útvonalról is. Miksa a stratégiai és politikailag egyaránt fontos fővárost, Budát akarta megszerezni. Nem a Duna folyó mentén nyomult előre, mert a katonákkal telerakott határ menti várak és városok elfoglalása hosszú időt vett volna igénybe. Sopron semlegessége is azért vált fontossá, mert a támadást a Nyugat-Dunántúlon kezdeményezte, s mivel a várostól már nem kellett tartania, nyugodtan vonulhatott Kőszeg felé. (1459-ben III. Frigyes is ezt az útvonalat választotta, amikor megpróbálkozott az ország elfoglalásával.⁹⁸) A főserg útvonala ez lehetett: Bécs–Kismarton–Sopron és Kőszeg–Szombathely–Márványkő–Gebárt–Kemend–Szentgrót–Rendek–(Sümege–Veszprém)–Székesfehérvár–Veszprém–Kál–Bécsújhely.

Miksa támogatói

Láttuk, hogy a királyválasztó gyűlésen Miksát gyakorlatilag senki sem támogatta. Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a római király Magyarország ellen készül, egyre több magyar főúr lépett a szolgálatába. Az első között Bornemissza János alkincstartó csatlakozott hozzá, aki ekkor még csak tekintélyes köznemesnek számított.⁹⁹ Az első báró alsólendvai Bánffy Miklós volt, aki havi 50 rajnai forint fejében állt Miksa mellé. A római király ezentúl 100 páncélos lovasra havi 400 rajnai forintot ígért az addig Corvin-párti főúrnak.¹⁰⁰ Mivel Bánffy birtokai a Délnyugat-Dunántúlon terültek el, nem kell csodálkozni a pálfordulásán. Egy nappal később Ellerbach István és János kapott Miksától adományt. Szolgálataik fejében Nidperg várát kapták. A két testvért 24 lovassal fogadta fel, évi 300 rajnai forint fizetéssel.¹⁰¹ Szintén ezen a napon kapott ígéretet egy adományra Kanizsai László bécsújhelyi kapitány is, de a végleges csatlakozására csak közvetlenül a magyarországi hadjárat megkezdése előtt került sor. Igaz, ekkor mindhárom testvér — János, István és László — Miksa pártjára állt.¹⁰² Augusztus 11-én már

94 F. Firnhaber : i. m. N° XI. (Graz, 1490. aug. 11.)

95 A Hédervár-család oklevéltára. Közlök: Radvánszky Béla és Závodszy Levente. I. Bp. 1909. 337. (Palota, 1491. aug. 26.) II. Ulászló király oklevele Hédervári Miklóshoz. *Kubinyi A.* véleménye szerint Hédervári vagy újból pártot cserélt, vagy — és ez a valószínűbb — utólagosan szépítik a dolgot: Két sorsdöntő esztendő i. m. 29.

96 F. Firnhaber: i. m. N° XLVIII. (Dátum nélkül.)

97 1478-ban 10 féltelek mellett van még 2 házas féltelek és 21 lakatlan telek. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien), Archiv Erdődi. D. 10 146. Vö. *Kubinyi A.*: Két sorsdöntő esztendő i. m. 32.

98 *Kubinyi A.*: Két sorsdöntő esztendő i. m. 30.

99 *Fraknói V.*: i. m. 200–201., *Kubinyi A.*: Két sorsdöntő esztendő i. m. 29.

100 MOL DL 33 449. (Graz, 1490. aug. 5.)

101 MOL DF 258 549. (Graz, 1490. aug. 7.; F. Firnhaber nem közli.)

102 F. Firnhaber: i. m. N° IX. (Graz, 1490. aug. 7.), N° XIX. (Bruck an der Leitha, 1490. szept. 28.)

Hédervári Miklóst is a római király emberei között találjuk. A tárnokmester 600 rajnai forint évi fizetésért és a tanácsosi címért vált le a Corvin-pártról.¹⁰³

A hadjárat sikereit látva egyre többen álltak Miksa mellé. Szombathely mellett kap oklevelet Frangepán Miklós, aki 80 lovassal csatlakozott.¹⁰⁴ Alsólendvai Bánffy Jakab október 31-én,¹⁰⁵ Brankovics György szerb despotája és testvére, János, Kishorvát Hlapchith János és testvérei, István és János, Beriszló János és fia, Ferenc, a néhai Beriszló Márton fia, János november elsején ismerik el Miksát uruknak.¹⁰⁶ Gyakorlatilag Újlaki Lőrinc herceg sem utasította el Miksát, inkább kivárt. Pogány Péter alsó-ausztriai kapitánnyal két lépésben fegyverszünetet kötött.¹⁰⁷ Vitézt november elején állít Miksa pártjára.¹⁰⁸

A visszavonulás alatt is szerzett híveket. December 8-án Veszprémbe, Corvin zágrábi kapitánya és medvei várnagy, bajnai Both András — családja, valamint Ernusz Zsigmond pécsi püspök és testvére, János, továbbá Hédervári Miklós nevében — állapodott meg Miksával. Az egyezséghez csatlakoztak Corvin és Ernusz familiárisai is. Többek között enyingi Török Ambrus, mesztegnyői Szerecsen György, kisasszonyfalvai Istvánffy István, Izdenci Benedek. Az oklevélben Miksa megígéri, hogy Ernusz a salzburgi érsekséget fogja megkapni, de a pécsi püspökséget továbbra is megtarthatja.¹⁰⁹ Sárkány László nem sokkal Magyarországra elhagyása előtt kapott adományt.¹¹⁰ Joggal állapítja meg Kubinyi András, hogy a felbomló Corvin-párt zöme áttért Miksa oldalára. A délnyugatról indított támadás már csak azért is szerencsésnek bizonyult, mert a nagybirtokosok zöme itt Corvint pártolta, és nem támogatta Ulászlót.¹¹¹ (Miksa azután az 1491. évi pozsonyi békében mentességet szerzett egykori híveinek.)¹¹²

A hódítások sorsa

A Habsburgok a hadjáratot hosszabb időre tervezhették. 1490 őszén, Miksa magyarországi hatalmának tetőpontján, III. Frigyes már a következő év tavaszára (április 23) rendel katonákat Bécs alá, Ulászló ellen. Ez derül ki a Frankfurt és Hagenau városoknak írt oklevelekből.¹¹³ Miksa a kudarc után sem mondott le a további fegyveres harcról. A császár 1491 januárjában tárgyalások megkezdésére hatalmazza fel Miksát, a választókkal, a fejedelmekkel és a városokkal egy, a Magyarország ellen irányuló hadjárat támogatása érdekében.¹¹⁴

103 *F. Firnhaber*: i. m. N° XI. (Graz, 1490. aug. 11.)

104 MOL DL 25 367. (Szombathely mellett, 1490. okt. 19.)

105 MOL DL 19 686. (Sümeg mellett, 1490. okt. 31.)

106 *F. Firnhaber*: i. m. N° XXVIII. (Nardszentmiklós, 1490. okt. 1.)

107 *F. Firnhaber*: i. m. N° XXII. (Szombathely melletti tábor, 1490. okt. 13.), N° XXXV. (Székesfehérvár, 1490. dec. 1.)

108 *F. Firnhaber*: i. m. N° XXX. (Rendek, 1490. nov. 4.)

109 *F. Firnhaber*: i. m. N° XXXVIII. és N° XXXIX. (Veszprém, 1490. dec. 8.)

110 *F. Firnhaber*: i. m. N° XL. (Kál, 1490. dec. 18.)

111 *Kubinyi A.*: Két sorsdöntő esztendő i. m. 27–31.

112 *F. Firnhaber*: i. m. N° LXIX. (Pozsony, 1491. nov. 7.)

113 Regesten Kaiser Friedrichs i. m. III/4: N° 1018. (Linz [Frankfurt], 1490. nov. 27.); és N° 188. (Linz [Hagenau], 1490. nov. 27.).

114 Regesten Kaiser Friedrichs III/3: N° 189. (1491. jan. 18.)

Miksa azonban képtelen újból sereget gyűjteni. Bretagne-i Annával kötendő házassága, és szövetsége Angliával, elkerülhetetlenné tette a francia háborút.¹¹⁵ A nürnbergi birodalmi gyűlés 1491 nyarán ugyan megszavazott Miksának egy 8600 fős sereget, de ennek a tényleges felállítására már nem került sor.¹¹⁶ III. Frigyes, aki a kezdettől fogva ellenezte fia házasságát, félve a kétfrontos háborútól, nem támogatta Miksát, akitől a rendek is elfordultak. A római királynak nem volt más választása, mint megkötni a békéket.¹¹⁷

A Magyarországgal való a megegyezés már csak azért is szükségessé vált, mert II. Ulászló király hívei a nyáron sorra foglalták vissza az elfoglalt területeket. A magukra hagyott birodalmi katonákat három oldalról támadták. Délen Kinizsi Pál és Geréb Péter verte le a Miksa-híveket, míg Corvin János Zágráb és az elfoglalt szlavóniai és horvátországi területeket szabadította fel. A harmadik se-regtest Székesfehérvárt kerítette be. II. Ulászló emberei Báthori István erdélyi vajda vezetésével július 29-én a koronázóvárost, augusztusban pedig már Nagyvá-zsonyt és Veszprémet is visszafoglalták.¹¹⁸ A római király hódításai gyakorlatilag semmissé váltak. Kőszegtől és néhány vártól eltekintve le kellett mondania ma-gyarországi foglalásairól, ráadásul az Ausztriában magyar kézen maradt erőssé-gek továbbra is állandó fenyegetést jelentettek a Habsburgok számára.

A sikertelen hadjárat ellenére hozzátartozott a politikai protokollhoz, hogy Miksa továbbra is magyar királyként „viselkedett.” Adományokat tett, gyakorolta a főkegyúri jogot.¹¹⁹

Miksa és II. Ulászló végül 1491. november 7-én Pozsonyban kötöttek békét egymással. Ebben gyakorlatilag megújították az 1463. évi bécsújhelyi egyezményt, hiszen elismerték Miksa örökösödési jogát a magyar trónra. A Habsburgok ekkor kapták vissza azokat a várakat és városokat, amelyeket még Mátyás idején vesz-tettek el. De ekkor kerültek vissza Miksának azok a hódításai is (többek között: Szombathely, Szentgrót, Kemend, Márványkő és Kosztel) a magyar korona fenn-hatósága alá, amelyeket nem sikerült a nyári hadjárat alatt visszaszerezni.¹²⁰

Miksa magyarországi hadjárata a kezdeti gyors sikerek ellenére a pénzhány miatt hamarosan kudarcba fulladt: nem sikerült megtartania hódításait és a ma-gyar koronát sem tudta megszerezni. A fegyveres beavatkozás azonban hosszabb távon mégis sikert hozott, hiszen II. Ulászló a pozsonyi békében kénytelen volt engedményeket tenni: erre a római király a magyarországi hadivállalkozás nélkül aligha vehette volna rá.*

115 A házasságot 1490. dec.-ben kötötték meg „per procuram”, az előzetes megegyezés dátuma: 1490. márc. 20. *H. Wiesflecker*: Das erste Ungarnunternehmen i. m. 56., *H. Wiesflecker*: Kaiser Maximilian I. i. m. I. 281. Angliával dec. 12-én léptek szövetségre Wokingban, az előzetes me-gyezés dátuma: 1490. szept. 11.: *H. Wiesflecker*: Das erste Ungarnunternehmen i. m. 56., *H. Wi-esflecker*: Kaiser Maximilian i. m. I. 289.

116 Miksa már 1491. márc. 15-én Nürnbergben van. *H. Wiesflecker*: Kaiser Maximilian I. i. m. I. 296.

117 *H. Wiesflecker*: Das erste Ungarnunternehmen i. m. 59–66.

118 *Kubinyi A.*: Két sorsdöntő esztendő i. m. 38., *Solymosi L.*: i. m. 96.

119 Mindegyikre egy példa: Alsólendvai Bánffy Jakabot valamennyi magyarországi birtokában megerősíti (MOL DL 19 613. 1491. jan. 9.). Miksa VIII. Ince pápától azt kéri, hogy a *ius patronatus* alapján ismerje el, hogy a Fülöp halálával megüresedett „ecclesiam parochialem Sancte Marie virginis Rivuli Dominarum diocesis Albensis in Transilvania” tanácsosának, Mátyás segoviai püs-pöknek adta. (MOL DF 258 549. Wien, 1491. dec. 30.)

120 *F. Firnhaber*: i. m. N° LXIX. (Pozsony, 1491. nov. 7.)

* Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Hajnal Ágnesnek (JPTE), Oborni Teréziának (JPTE), Hiller Istvánnak (ELTE) és Tóth István Györgynek (MTA TTI), akik a dolgozat elkészítésében segítségemre voltak.

THE CAMPAIGN OF MAXIMILIAN IN HUNGARY

Some months after the death of Mathias Corvinus, Maximilian, the King of the Romans, began the liberation of Austria and as he heard about the election of the new king, he launched a campaign against Hungary. He wanted to conquer the capital, Buda, which was strategically and politically extremely important. Maximilian did not follow the river Danube because the siege of the castles and towns there would have demanded too much time. He chose the route his father has taken in 1459. After the fast successes, the campaign of Maximilian collapsed suddenly at Székesfehérvár, as Maximilian was unable to pay his mercenaries. At this moment Maximilian controlled Croatia and Western Hungary with 50–60 castles and towns. There was no army to defend Buda from his soldiers, and neither Johannes Corvinus, nor the barons of Upper Hungary were in the position to resist to Maximilian. However, Maximilian could not continue the campaign as he was not able to organize the supply of his army.

After Maximilian left Hungary, the followers of Wladislaw reoccupied the territory he conquered. As his political situation became unfavourable in the Holy Roman Empire too, he had to make peace with Wladislaw. The peace of Pozsony(Bratislava) was a new edition of the peace of Wiener Neustadt of 1463.

Rákosi-rendszer (1948 ősze–1956 nyara)*

A Rákosi-rendszer első évei

Rákosiék a hatalom teljes kisajátításával együtt könyörtelenül félreállították azokat, akik valamilyen módon és formában akadályát jelenthették volna hatalmuk gyakorlásának. Az 1948 szeptemberétől 1949 márciusáig terjedő tagfelülvizsgálat, amely 300 000 fővel csökkentette a *Magyar Dolgozók Pártja* (MDP) létszámát, a bizalmatlanság és a túlhajtott éberség jegyében zajlott le. A tagfelülvizsgálat nem vált ugyan a volt szociáldemokraták elleni általános retorzióvá, a kizárások mégis inkább a régebbi, politikai tapasztalatokkal rendelkező párttagokat sújtották. Nem egy helyen csak azért távolították el őket az MDP-ből, mert egykor a *Szociáldemokrata Párt* tagjai voltak, vagy egyes kommunista párti vezetők így akartak „törleszteni” a régi valós vagy vélt sérelmekért. Emellett 1949-ben a párttag mezőgazdasági munkások és szegényparasztok nagy többsége saját akaratából kimaradt a pártból. Mindezek természetesen nem maradtak hatás nélkül azokra sem, akik változatlanul az MDP tagjai maradtak.

1949-től — szovjet tanácsadók közreműködésével — újabb koncepciók perek sorozata indult. 1949 februárjában életfogytiglani börtönre ítélték Mindszenty József esztergomi érseket, megrendezték a MAORT-pert és a legnagyobb feltűnést keltő Rajk-pert. Rajk Lászlót 1949. május végén tartóztatták le az *Államvédelmi Hatóság* (ÁVH) nyomozói. A „leleplezett” Rajk-ügy során (1949–1951 között) a több mint 30 perből álló sorozatban 141 személyt vettek őrizetbe, közülük 38-at internáltak, kivégeztek 15 főt, 11-en kaptak életfogytiglani büntetést. A vétkes pártvezetők a törvénytelenések elkövetése után hisztérikus hangulatot szítottak az országban. Rákosi Mátyás 1949. szeptember 30-án a nagybudapesti pártaktíván kiadta a jelszót: „Fokozni kell az éberséget!” Majd felszólított minden pártszervezetet és párttagot, hogy „figyeljen fel a legkisebb ellenséges hangra vagy tetterre; a hibák mögött keresse és találja meg az ellenség kezét”. Azt állította, hogy a Rajk-per bizonyossága szerint az ellenség mindenekelőtt a kommunista pártba igyekszik befurakodni, itt akar fontos pozíciókat szerezni romboló munkájához. Ezért az ellenséget elsősorban a pártban kell keresni. Ezt követően állandósult a gyanúsítás, a mindenáron való ellenségkeresés a pártban és a társadalomban egyaránt.

* Részlet a Magyarország története 1918–1990 c. készülő egyetemi tankönyvből. A tankönyvben külön fejezet tárgyalja a művelődési, demográfiai és településfejlesztési problémákat. Itt a politika és gazdaság korabeli helyzetét mutatjuk be.

1949 második felében megkezdődött a funkcionáriusi gárda Rajk-perrel összefüggő, tudatos lecserélése, majd 1950. február 10-én az MDP Központi Vezetősége határozatot hozott a pártszervek és -szervezetek vezetőségének március és június hónapok közötti újjáválasztásáról.

1950 tavaszán a bizalmatlansági hullám elérte a párton belül a volt szociáldemokratákat is. A támadás a volt baloldali szociáldemokrata vezetők ellen tulajdonképpen már 1949-ben, a Rajk-perben megindult. Ezt követte 1950 áprilisában Szakasits Árpád, majd augusztusban Marosán György és több más olyan politikus bebörtönzése, akiknek kiemelkedő szerepük volt a két munkaspárt „egyesítésében”. A szociáldemokrata perekben 431 személy ellen indult eljárás. 276 főt internáltak, 154 személy ellen koncepciós ítéletet hoztak. Ezután rendezték meg az ún. „tábornokperek”-et. Az ún. Súlyom-ügy során 48 főt tartóztattak le, 4 személyt internáltak. A 44 elítéltből 10 főt kivégeztek, 13 életfogytiglan, a többiek 15 és 5 év közötti fegyházbüntetést kaptak. A katonai bíróságok 1949–1952 között összesen 24 409 személyt ítélték el.

A római katolikus egyház elleni fellépések sorozata 1950. június 9-ről 10-re virradó éjjel folytatódott a déli határsávban élt szerzetesek deportálásával, azaz a kitiltást követően az ország más részeibe történt elhurcolásukkal. 1950. augusztus 30-án aláírták az állam, s a katolikus egyház közötti megállapodást. Ennek első pontjában a püspöki kar kinyilvánította, hogy „támogatja a Magyar Népköztársaság államrendjét” s egyúttal kötelezte magát, hogy minden olyan egyházi személy ellen fellép, akik vétenek a népköztársaság „törvényes rendje és kormányának építőmunkája ellen”. A törvényes rend — természetszerűleg — azonos volt az egész sztálinista berendezkedéssel. A kormány az egyezményben biztosította, úgy mond, a hívők teljes vallásszabadságát, 6 fiú- és 2 leánygimnázium, valamint a szerzetesrendek közül a bencés, piarista és ferences rend működését. Az *Elnöki Tanács* 1949. 5. sz. törvényerejű rendeletével szeptember elején eltörölte az iskolákban a kötelező vallásoktatást.

Az „osztályellenség-keresés” 1950-re elérte az ÁVH-t is. Erről Farkas Mihály tájékoztatta Rákosit. Így pattant ki a Szűcs-ügy (Szűcs Ernő, Péter Gábor helyettese, az NKVD beépített embere volt), amelyben 40 személy ellen indult eljárás, akik közül 24-et internáltak. A perben 2 embert kivégeztek, egy személy életfogytiglani börtönt kapott, Szűcsöt és testvérét pedig még a kihallgatások során agyonverték. 1950 novemberében megalakult a *Honvédelmi Bizottság*, Rákosi, Gerő Ernő és Farkas Mihály részvételével. Ez a bizottság a párt Központi Vezetőségének tudta nélkül jött létre és az elkövetkezendő két évben teljhatalommal és minden ellenőrzés nélkül döntött az ország sorsát érintő valamennyi politikai, gazdasági és katonai stb. kérdésben.

1951 februárjában összehívták az MDP II. kongresszusát, amely tovább mélyítette a párt politikájában meglévő torzulásokat. A kongresszus egészét — az osztályharc állandó éleződésével kapcsolatos sztálini felfogás szinte hisztérikus hangsúlyozása mellett — az a szellem hatotta át, hogy a közeljövőben várható a világháború kiobbantása az imperialista hatalmak részéről.

A kongresszus után, 1951. május 22-én az MDP Központi Vezetősége elrendelte a pártvezetőségek újjáválasztását. Erre az illegális korszak kommunista vezetőinek letartóztatása szolgáltatott ürügyet. Áprilisban Zöld Sándor belügyminiszter letartóztatása előtt végzett családjával és öngyilkos lett. Májusban koholt

vádak alapján eljárást indítottak Kádár János főtitkárhelyettes, Kállai Gyula külügyminiszter, valamint mások ellen és bebörtönözték őket. Az 1951. október–novemberi választások során leváltották a régi vezetőségek tagjainak 46,4%-át, és ezzel a régi párttagok zömmel háttérbe szorultak.

A „klerikális reakció” elleni küzdelem fokozása jegyében 1951 júniusában le tartóztatták Grósz József kalocsai érseket, az állam és a katolikus egyház közötti megállapodás létrehozásában közreműködő egyházi küldöttség vezetőjét. A kalocsai érsek jogtalan letartóztatása tovább mérgezte az állam és az egyház amúgy sem békés viszonyát. Ezen nem változtatott érdemlegesen az sem, hogy 1951 júliusában a katolikus püspöki kar — a Grósz-per elrettentő hatására — letette az esküt a Magyar Népköztársaság alkotmányára.

1951. május–július folyamán a belügyi szervek 12 704 személyt telepítettek ki a fővárosból és még ennél is többet a vidéki városokból. A „hivatalos jelentések” szerint az érintettek a volt uralkodó körök tagjai (földbirtokosok, gyárosok, miniszterek, államtitkárok, tábornokok stb.) és családtagjaik voltak. Ez csak részben felelt meg a valóságnak, hiszen a kitelepítettek között szép számmal voltak értelmiségiek, tisztviselők, alkalmazottak és más dolgozó emberek is. Ennek az akciónak az volt a tulajdonképpeni célja, hogy igazolja a közvélemény előtt: a hatalom az „úri ellenségeivel” szemben is változatlanul a kemény kéz politikáját folytatja. Másfelől pedig a szociális feszültség egyik forrását jelentő lakásgondokon kívánt látványosan enyhíteni. De rövid időn belül kiderült, hogy ez utóbbi elképzelést sem lehet realizálni. A fővárosban megüresedett 5292 lakásnak ugyanis — különböző okok miatt — csak mintegy a felét lehetett másnak kiutalni. A kitelepítési akciójával tehát a kormányzat lényegében egyetlen eredményt ért el: a törvénytértek formáját és számát gyarapította.

A szociáldemokraták elleni támadás azzal kapott új lökést, hogy a Központi Vezetőség 1952. júliusi ülésén meghirdették a „szociáldemokratizmus” elleni kérelhetetlen harcot is. Többek között ekkor börtönözték be Kisházi Ödönt, a *Szakszervezeti Tanács* régebbi elnökét és váltották le Rónai Sándort az Elnöki Tanács éléről. De rajtuk kívül sok egyszerű párttagot is internáltak, illetőleg bíróság elé állítottak koholt vádak alapján. A terror általánossá vált, senki sem tudhatta, nem kerül-e rá a sor, hiszen elegendő volt egy haragos névtelen feljelentése ahhoz, hogy valaki az ÁVH-ra kerüljön, ahol hamarosan „beismerő vallomást” csikartak ki belőle. Mivel a börtönök megteltek, a szovjet „Gulag” mintájára munkatáborokat állítottak fel, ahol a foglyokat embertelen körülmények között tartották, illetve dolgoztatták. Ilyen tábor működött pl. Kistarcsán, Recskén, Kázinbárcikán, Oroszlányban stb. 1950-től az ÁVH hatáskörébe került a katonai elhárítás és a határőrség is, sőt felállították a nyilvántartási osztályokat, ahol a régi „reakciósokat” és új, „potenciális” ellenfeleket tartottak számon mintegy másfél–kétfélmillió személyt. Ezt a munkát több mint 40 000, „informátor”, azaz besúgó segítette. A rendőrállam működését bizonyítja, hogy 1951–1953. május 1. között a rendőrség, mint kihágási bíróság, kereken 850 000 esetben szabott ki büntetést. A bíróságok 1950–1953 első negyede között 650 000 személyt ellenítettek eljárást, foglalkoztak ügyekkel és 387 ezer főt marasztaltak el.

1952 augusztusában Rákosi Máttyás elérkezettnek látta az időt arra, hogy — pártfőtitkári tisztségének megtartása mellett — miniszterelnök is legyen. Rákosi Dobi Istvánt váltotta fel a miniszterelnöki székben, aki ezt követően az Elnöki

Tanács élére került. (A kormányátalakítás során — az 1949 óta háttérbe szorított — Nagy Imre miniszterelnök-helyettes lett.) Ezzel az aktuálisan befejeződött a hatalom teljes kisajátítása Rákosi részéről. Most már egyszerre töltötte be a pártfőtitkári, a miniszterelnöki tiszteket, s ezzel együtt a Honvédelmi Bizottság elnöke és az ÁVH legfőbb irányítója is volt. 1953 elején eltávolította a színről legfőbb „terhelő tanút,” Péter Gábort, akit börtönbe záratott; később életfogytiglani börtönre ítélték.

1949. december 31-én, mintegy fél évvel a határidő előtt befejeződött az újjáépítés hároméves terve. A gazdaság háború előtti teljesítőképessége 1949-re nagyjában-egészében helyreállt. Az ipar nettó termelése ekkor közel 30%-kal meghaladta az 1938. évi szintet, a mezőgazdaságé viszont kb. 10%-kal elmaradt attól. Mivel a földhöz juttatott parasztság élelmiszer-fogyasztása jelentősen megnőtt, a mezőgazdaság árutermelése csak mintegy háromnegyede volt a háború előttinek. A rekonstrukció időszakában bizonyos szerkezeti változások is bekövetkeztek a gazdaságban; nőtt az alapanyag- és energiatermelő ágazatok aránya, csökkent a könnyű- és élelmiszeriparé. A kapacitások újjáépítésének árnyoldala volt, hogy az nem a legkorszerűbb műszaki vívmányok alkalmazásával valósult meg (miként a nyugati országokban általában), hanem az eredeti technikai, hatékonysági szintet állította vissza. A hároméves terv időszakában a nemzetgazdasági beruházások 33%-a az iparra, 17%-a a mezőgazdaságra jutott és kb. fele irányult az egyéb anyagi és nem anyagi ágakba (az ún. „tercier” szektorba). A nemzeti vagyont ért kárt 1949-ig csak részben lehetett pótolni: a lakáskapacitások, a hálózati infrastruktúra stb. helyreállítása a következő évekbe, sőt évtizedekre húzódott át.

Ezután a gazdaságpolitikai elgondolások központjába az önellátásnak a Szovjetunióból másolt koncepciója került. Ennek megvalósításához a magyarországi feltételek különösen alkalmatlanok voltak, tekintettel az ország gazdaságának nyitottságára, ezért erőltetése rendkívül nagy anyagi károk forrásává vált. Nyersanyagbázissal nem rendelkező iparágak gyors fejlesztése, amely már a beruházások időpontjában elmaradott technikai szinten valósult meg, hosszú időre kedvezőtlenül befolyásolta az ipar, sőt az egész gazdaság termelékenységének színvonalát.

A gazdaságfejlesztés arculatát az 1950-es évek első felében a gyors iparosítás, ezen belül is elsősorban a nehézipar erőteljes fejlesztése jellemezte, azon voluntarista elgondolás jegyében, hogy a társadalomra kényszerített, rövid távlatú tehervállalás később bőségesen kamatozik és egy idő után az életszínvonal gyors emelkedésének forrásává válik. Az erőltetett iparosítás eszközeül a felhalmozási (megtakarítási) hányad — nemzeti jövedelmen belüli — állandó növelése szolgált, azon indokolatlan feltételezés mellett, hogy a beruházások mennyiségi fokozása automatikusan a gazdasági fejlődés gyorsulásához vezet.

Az első öt éves terv (1950–1954) az ipari termelés évi növekedési ütemét 26%-ban irányozta elő, amit az adott anyagi stb. feltételek között nem lehetett teljesíteni. Súlyos aránytalanságok keletkeztek az egyes ágazatok, valamint a termelés, elosztás, felhasználás között. A nemzeti jövedelem 35%-át fordították beruházásra, amely a fogyasztási alapot a társadalmilag elviselhető szint alá süllyesztette. A beruházási források közel fele az ipart (és építőipart) szolgált; a mezőgazdaságra 14%-ot fordítottak és 40% sem jutott a többi ágazatra, az infrastruktúrára. A terv nem teljesült, jóllehet a nemzeti jövedelem 1954-ben 50%-kal meghaladta az 1949. évi szintet, ezen belül az ipari bruttó termelés 88%-kal nőtt, ugyanakkor az

életszínvonal a tervidőszak nagy részében csökkent. Ebben a periódusban adták át rendeltetésének a Dunai Timföldgyárat, a diósgyőri 2. sz. nagyolvasztót, a Tiszaamenti Vegyiműveket, a Dunai Vasmű 1. sz. nagyolvasztóját, a különböző új bányaüzemeket.

Az új erőforrások gyorsuló bevonása a termelésbe — az első öt éves tervidőszak során — a gazdaságfejlesztés szélsőségesen extenzív útját testesítette meg. Több, mint 50%-kal gyarapodott az ipari keresők száma, viszont alig nőtt a termelékenységek. Az erőforrások kihasználásának rossz hatásfokát mutatja, hogy az egységnyi állóeszközhöz jutó termelési érték alig 10%-kal emelkedett. Az alacsony hatékonyság a szakszerűtlen gazdaságirányításon, az elkövetett súlyos hibákon túl az ideológiai felfogásban gyökerezett, amely szerint a beruházásokat elsődlegesen politikai szempontok szabják meg; a gazdaságosság szerepe másodlagos.

A fejlesztés irányát külgazdasági szempontból is meghatározták. A *Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa* (KGST) 1949-es megalakulásával az önállóság vált központi elképzeléssé — a KGST-n belül. A korábban is a külkereskedelemre orientált és nyersanyagzegény országnak megnövekedtek az importigényei. A kényszerimport kiviteli kényszerrel párosult — az ország gazdasági függőségbe került a Szovjetuniótól.

A hatalmas új ipari centrumok kiépítése nagyszámú új munkaerő bevonását tette szükségessé. Az utánpótlás elsősorban a mezőgazdaságból érkezett, de meggyorsult a nők munkába állítása is, a nehézipartól az építőiparig. Az állandó tervemelést a munkaütemezés korlátlan fokozására építették. A Sztahanov-mozgalom 1950-re általánosan elterjedt, a mennyiségi szemlélet abszolutizálása a selejtes és eladhatatlan termékek felhalmozásához vezetett. A túlórázás mindennaposá vált és egyre gyakoribb lett a vasárnapi munka.

A mind magasabb teljesítményekért folytatott állandó küzdelmet nem követte az életszínvonal emelkedése. Sőt, az életszínvonal nagymértékben visszaesett. 1951 elejétől bevezették a jegyrendszert több élelmiszerre és iparcikkre, majd decemberben ezt megszüntették. Az életszínvonal csökkenésének, a vásárlóerő elvonásának és a terv finanszírozásának sajátos eszközeit jelentették az „önkéntes” békekölcsön-jegyzések. Az 1949-es tervkölcsönt is beleértve ezek 5,6 milliárd forinttal csökkentették a lakosság jövedelmét.

Súlyos gondokat okozott az adminisztratív apparátus rendkívüli mértékű felduzzasztása. Az első öt éves terv időszakában az államigazgatás létszáma több mint két és félszeresére nőtt (264%), ez a harmincas évekhez képest már háromszoros létszámot (315%) jelentett. A szakszervezetek például már 1950-ben felső- és középszinten 1580 funkcionáriust foglalkoztattak — ezek közül csak 16 volt 1945 előtt is függetlenített képviselő —, s 1112 főt 1949–50 folyamán neveztek ki. A funkcionárius réteg képzettségét, rátermettségét egyetlen adat is jól szemlélteti: 1952-ben a szakszervezeti bér- és termelési iskolák hallgatóinak (zömük funkcionárius) 70%-a nem ismerte a négy számtani alapműveletet.

A kommunista párt 1948 februárjában hozta nyilvánosságra szövetkezetpolitikai irányelveit, amelyek a „mezőgazdaság szocializmusba való átvezetésének” átfogó tervét tartalmazta. Ennek bázisát a földműves-szövetkezetek jelentették, de kimondta azt is, hogy egységes falusi szövetkezeteket kell létesíteni a földműves-szövetkezetek és a többi falusi, nagyrészt fogyasztási és értékesítő szövetkezet egyesítésével, s ezen belül kell létrehozni a közös termelőtevékenységet folytató

csoportokat. A *Tájékoztató Iroda* 1948 júniusi — Jugoszláviát, többek között a kollektivizálást nem erőltető politikáját elítélő — határozata az MDP vezetőit az átszervezés meggyorsítására ösztönözte. Rákosi az MDP Központi Vezetőségnek novemberi ülésén már azt hangsúlyozta „nekünk ezt a kérdést 3–4 éven belül oda kell vinni, hogy a magyar parasztság 90 százaléka rendes szocialista közös társasművelésben művelje földjét”.

1948 decemberében megjelent a termelőszövetkezetek működési szabályzata, amely — a munkaszervezetek fejlettsége, a közösen végzett munka fokozatai szerint — a termelési társulások három típusát határozta meg. Az I. és II. típus még inkább az egyéni gazdasághoz állott közelebb, a III. típusban viszont már a közös gazdálkodás vonásai uralkodtak. 1949-től meggyorsították a tömeges szervezést, ami a parasztság „felszámolásához” vezetett.

A parasztság gazdasági ellehetetlenítése 1953-ig katasztrofális méreteket öltött. 1948-ban a parasztságnak már minden egyes rétege több „közterhet” viselt, mint 1938-ban, s ez 1953-ig megháromszorozódott. Rákosi Mátyás 1950 novemberében kiadta az utasítást: „kényszeríteni kell a parasztot, hogy többet áldozzon a szocializmus építéséért”. A nagy „padlássöprés” — a kötelező beszolgáltatás nem teljesítése miatt — idején 1952/53 fordulóján az élelemtermelő parasztság 2/3-ának (1,2 millió család közül 800 000-nek) nem maradt kenyere, vetőmagja, amire történelmünk során még nem volt példa.

1948 után tömegessé vált a földtől való menekülés, ami a hagyományos paraszti termelés tudatos felbomlasztása (megnövekedett terhek, kényszerre alapozott „földfelajánlások”, tagosítások, illetve kitagosítások stb.) következtében állt elő. 1953-ig kb. másfél millió kh. szántót hagytak el, „ajánlottak fel” földművelők, egyéni gazdák, sőt tsz-tagok. 1950 végéig 120 000 taggal bővült a termelőszövetkezetek taglétszáma, ugyanakkor 180 000 mezőgazdasági kereső adta fel eredeti foglalkozását. 15 000 szövetkezetbe kényszerített középparaszt mellett 11 000 számolta fel gazdaságát. Míg 1953-ra a termelőszövetkezetek taglétszáma 376 000-re emelkedett, a mezőgazdaságból elvándorlók száma megközelítette a 300 000-t. A parlagon hagyott földterület 1953-ban 1 000 000 kh. körül mozgott.

Az MDP vezetői a jómódú parasztságot úgy állították be, mint a hatalom esküdt ellenségét, a termelőszövetkezeti mozgalom legnagyobb kerékkötőjét, amelyet ezért „ki kell iktatni” a magyar társadalomból. 1948–49 fordulóján összeírták az ún. kulákgazdaságokat az országban. Ennek meghatározásánál a gazdasági terület nagyságán (max. 25 kh. föld) kívül számba kellett venni az idegen munkaerő foglalkoztatását, a föld minőségére utaló kataszteri tiszta jövedelmet (minimum 350 aranykorona) és más gazdasági ágakból származó jövedelmet.

„A kulákság elleni harc”, a „falusi osztályellenesség elleni küzdelem” s a „csoportok megfélemlítésének” sztálini politikája nyomán kombinált — gazdasági, rendőri és egyéb- eszközökkel a félelem légkörét és a rendszeres jogtiprás gyakorlatát honosították meg falun. 1948 és 1953 között mintegy 400 000 parasztembert ítéltek el, jórészt „közellátási büntett” címén. Még többen voltak azok, akik ellen eljárás indult. „Kulákkorlátozás” címén gyakorlatilag a falu árutermelő rétegének, illetve gazdaságainak likvidálását valósították meg. 1953 elejéig a „kuláknak” minősítettek földterületének mindössze 30 százaléka maradt meg. Felszámolásukkal együtt a „kuláklistákra felvettek” száma egyre nőtt. 1953 elejére — az önkényes eljárások tömegessége folytán — már teljes volt a zűrzavar ezen a téren

is, emiatt az MDP titkársága új „egységes kuláklista” felállításáról határozott. A helyzetet jól jellemezte a korabeli titkársági jelentés: „A jelenlegi kuláklista adatai alapján a kulákok száma 71 603; ebből földtulajdonnal rendelkező 49 716, összesen 735 146 kh szántóterülettel, de ezek közül 25 kh, illetve 350 aranykoronánál magasabb (kataszteri) tiszta jövedelemmel mindössze 13 447 család rendelkezik, és a tulajdonukba lévő szántóterület 396 706 kh. Földtulajdonnal nem rendelkezik 21 887, ebből értelmiségi 2869.”

A közös gazdaságok alakulásával természetszerűleg együtt járó nehézségeket fokozták a sietségből és a megfelelő előkészítés hiányából eredő üzemi gondok is. A gépállomások fejlesztése nem tartott lépést a termelőszövetkezetek termelési igényeivel. 1948 végén 110 gépállomás 1484 traktorral, 1952 végén pedig 364 gépállomás 9342 traktorral segítette a közös gazdaságok munkáját. Így 1951 és 1953 között az aratásnál mindössze 27,7%-os, a kapálásnál csupán 7,7%-os volt a gépi munka alkalmazása. Ezzel együtt az egész mezőgazdaság mélyen képességei alatt termelt és nem tudta kielégíteni a szükségleteket. Ez viszont a súlyos életszínvonalbeli problémákkal együtt tovább táplálta a politikai – gazdasági válság kialakulását.

Az 1953 tavaszán esedékes országgyűlési választások előkészületei rákényszerítették az MDP vezetőit, hogy a tömegek felé forduljanak. 1953 március 28-án — megalakulása óta először — összehívták az *Magyar Függetlenségi Népfront* (MFN) Országos Tanácsát. Április 12-én nyilvánosságra hozták az Országos Tanács választási felhívását, amelynek emelkedett hangja kiáltó ellentétben állt a valóság rideg tényeivel. A kiáltvány többek között azt állította, hogy a „munkások, dolgozó parasztok, értelmiségiek testvéri egységben építik az új magyar hazát”, „nem volt még országunknak olyan szilárd vezetése, olyan erős kormányzata, mint amilyen ma van”. Ezért arra szólította fel a magyar népet, hogy „kövessük egy emberként a Magyar Dolgozók Pártját, népünk bölcs vezérét, Rákosi Mátyást!” A teljesen meggyengült tömegkapcsolatok újbóli erősítésére való törekvés a változatlan politikai irányvonal mellett eleve nem járhatott sikerrel. Legfeljebb csak a lapangó és mélyülő politikai válság tényét fedhette el, illetőleg felszínre törését odázhatta el átmenetileg.

Az 1953. május 17-i országgyűlési választásokon a szavazók 98,2%-a a népfront képviselőjelöltjeire adta le szavazatát. Minden bizonnyal azért, mert a szavazók — a reájuk nehezedő erkölcsi és adminisztratív nyomás miatt — a választásokat már nem tekintették olyan eseménynek, amely módosíthatja a párt és a kormány addigi politikáját.

A Rákosi-rendszer válsága

1953. március 5-én meghalt J. V. Sztálin, az *Szovjetunió Kommunista Pártja* (SZKP) Központi Bizottsága megkezdte a személyi kultusz bírálását, következményei felszámolását, s ezt tanácsolta a többi kormányon lévő kommunista vezetőnek is. Rákosi Mátyást, az MDP főtitkárát ezért május végén Moszkvába rendelték és figyelmeztették a hibák kijavítására. Rákosi hazatérte után az MDP Titkársága június 3-i ülésén a magyar pártvezetők elismertek bizonyos hibákat, s egyszerűsmind kilátásba helyeztek több jelentős változást: az életszínvonal emelését, a fiatal káderek, s kivált az új értelmiségiek bevonását a „párt és az ország vezetésé-

be”, a 32 tagú kormány létszámának radikális csökkentését, amnesztia-rendelet kiadását, a miniszterelnöki és a párttitkári funkció személyi különválasztását. Az SZKP vezetői ebből a határozatból azt a következtetést vonták le, hogy bár Rákosi hajlandó ugyan korrekciók végrehajtására, de vonakodik a gyökeres fordulat kezdeményezésétől. Ezért az SZKP Elnöksége egy — általa meghatározott személyi összetételű — magyar küldöttséget rendelt Moszkvába, ún. pártközi tárgyalásra.

A magyar küldöttség tagjai a következők voltak: Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Nagy Imre, Hegedüs András, Hidas István, Szalai Béla, Földvári Rudolf és Dobi István, az Elnöki Tanács elnöke. Nem hívták meg a szovjet vezetők a „négyesfogat” két tagját: Farkas Mihályt és Révai Józsefet. A megbeszélések után írásba foglalták a „júniusi határozat” első változatát, amit oroszra fordítva megkapott az SZKP Elnöksége is. Az MDP új politikai irányvétele így szovjet utasításra és szovjet érdekek alapján a Kremlből indult ki.

1953. június 17–18-án az NDK-ban — Kelet-Berlinben és több más városban — felkelés robbant ki, amelyet a Szovjet Hadsereg ott állomásozó egységei vertek le. Csehszlovákiában sztrájkok voltak. Ilyen előzmények után került sor az MDP Központi Vezetőségének 1953. június 27–28-i ülésére és a határozat „meghozatalára”.

A Központi Vezetőség feltárta a pártvezetőség legfőbb hibáit a politikai irányvonallal, a gazdaságpolitikával, a kormányzati módszerekkel és a pártélettel összefüggésben. Az ülésen elfogadott határozat a következőkben jelölte meg a tennivalókat: csökkenteni kell az iparosítás ütemét. Meg kell változtatni a nehézipari, illetve a könnyű- és élelmiszeripari termelés fejlesztésének arányát az utóbbiak javára, fenntartva azt az elvet, hogy a termelőeszközök termelésének viszonylag gyorsabban kell fejlődnie, mint a fogyasztási eszközökének. A mezőgazdaságban emelni kell a beruházásokat, növelni kell a termelést és a hozamokat, lassítani kell a termelőszövetkezetek számszerű fejlesztését. Jelentős termelési segítséget kell adni az egyénileg gazdálkodó parasztoknak, hogy fejleszthessék gazdaságukat. A termelőszövetkezet marad a falu szocialista építésének útja, de a soron következő feladat a meglevő szövetkezetek gazdasági meg erősítése. A szövetkezés önkéntességének következetes biztosítása érdekében lehetővé kell tenni, hogy aki akar, a gazdasági év végén kiléphessen a termelőszövetkezetből, s ott, ahol a tagság többsége ezt kívánja, engedélyezni kell a szövetkezet feloszlását is. Felül kell vizsgálni a termelőszövetkezeteknek és az egyénileg gazdálkodó parasztoknak az állammal szemben fennálló tartozásait, s közülük el kell engedni azokat, amelyek jogosságát az állami szervek megfelelően igazolni nem tudják vagy behajthatatlanok. Gondoskodni kell a tartalékföldek megműveléséről, és engedélyezni kell a föld szabad bérbeadását és bérbevételét; 1954-től kezdve új beszolgáltatási rendszert kell bevezetni oly módon, hogy a kötelezően beszolgáltatandó termékmennyiség, amely egy-egy termelőt terhel, több éven át változatlan maradjon. Gyökeresen meg kell javítani mindenekelőtt a munkásság, s ezen túlmenően a parasztság és általában a lakosság anyagi javakkal való ellátottságát. Lényegesen fejleszteni kell a városok és a falvak kommunális szolgáltatásait. El kell érni, hogy 1954-ben állami eszközökből vagy részben állami támogatással az 1953. évi 24 000 lakással szemben 40 000 új lakás épüljön. Csökkenteni kell a hadsereg és a túlzottan felduzzadt államgépezet létszámát. Minden téren és minden eszközzel helyre kell állítani a törvényességet. Az *Országgyűlés* elé törvényjavaslatot kell terjeszteni az amnesztiáról és fel kell oszlatni az internálótáborokat.

A Központi Vezetőség megszüntette a főtítkári tisztséget, Rákosi Mátyást első titkárrá választotta; a miniszterelnöki posztra pedig Nagy Imrét javasolta.

A júniusi határozat alapján véve helyesen jelölte meg a cselekvés irányát és a konkrét tennivalókat, s alkalmas volt a válságból való kilábalás elindítására. Az 1953. évi fordulatként vagy új szakasként is jellemzett politika volt az első magyar reformkísérlet, amely nem korlátozódott a gazdaságra és a kultúrára, hanem kiterjedt a társadalmi-politikai élet egészére. Ez a reformkísérlet egyúttal nemzetközi jelentőségű is, mivel a szocialista építés egész sztálini felfogásának és az ezzel összefüggésben kiépített politikai intézményrendszernek a kritikájához is kiindulópontot nyújtott. Az ülés után a Központi Vezetőség Titkársága — Rákosi javaslatára — nem hozta nyilvánosságra a határozatot, sőt még a párt közép-szintű szervezeteihez is csak egy rövid, kivonatos változatát juttatták el. (Teljes terjedelemben csak 33 évvel később került nyilvánosságra).

Az országgyűlés 1953. július 3–4-én tartotta meg az 1953. május 17-i választások utáni első ülését, amelyen újjáválasztották a kormányt. A kormány elnöke — a leköszönő Rákosi Mátyás helyett — Nagy Imre lett. A miniszterelnök első helyettesének posztját a fiatal Hegedüs Andrással töltötték be, a korábbi miniszterelnök-helyettesek közül pedig Gerő Ernőt választották újjá, aki egyúttal a belügyminiszteri teendőket is ellátta. Ugyanakkor Farkas Mihály honvédelmi és Révai József népművelési miniszter nem kapott helyet az új kabinetben. A volt kisgazdapárti és parasztpárti politikusok közül Bognár József, illetőleg Darvas József és Erdei Ferenc változatlanul a kormányban maradt, de rajtuk kívül a hajdani szövetséges pártok más képviselője nem került be a kormányba.

Nagy Imre miniszterelnök országgyűlési beszédében kormánya programjaként ismertette az új politika — ezen belül a gazdaságpolitika — fő vonalát és a legfontosabb teendőket. Ennek kapcsán megemlékezett az MDP KV júniusi üléséről, amelyben a kormány számára is javaslatokat dolgoztak ki. A miniszterelnök rádión közvetített beszéde — amelyet szinte az egész ország feszült figyelemmel hallgatott végig — kedvezően hatott a közvéleményre. De a bizakodás sok helyen, elsősorban a párttagság körében bizonytalansággal vegyült. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy a korábbi években szinte kivétel nélkül és minden fontosabb kérdésben az MDP vezetői adták az első hivatalos tájékoztatást.

E fejlemények miatt az MDP Központi Vezetősége 1953. július 11-én Budapesten pártaktíva-értekezletet hívott össze, ahol Rákosi Mátyás és Nagy Imre beszélt a júniusi határozatról. Együttes szereplésük a pártvezetőség egységét volt hivatva bizonyítani. Az aktívaértekezlet azonban tovább növelte a zavart, mert nyilvánvalóvá tette, hogy nincs egység a júniusi határozat értelmezésében. Rákosi Mátyás állást foglalt ugyan a nehézipar fejlesztésének lassúbb üteme mellett, de ugyanakkor leszögezte, hogy „jövőre is több szén és több acélt akarunk termelni, mint az idén, és többet is kell termelnünk”. Sőt, a tervteljesítés érdekében fokozni kell a munkatempót, mert „nem áll az, hogy a mi terveink általában túlfeszítettek”. Ez a vád az ellenségtől ered, aki „azt hirdeti, hogy most már nem érvényes a terv, hogy most már nem kell tartani a normát, hogy most már nincs szükség munkafegyelemre”. Rákosi tehát továbbra sem mondott le az egyoldalú nehézipar-fejlesztésről, ezen belül is a nyers- és alapanyag-termelés mennyiségi felfuttatásának erőltetéséről. Ugyanakkor egyetértését fejezte ki azzal, hogy az egyénileg gazdálkodó parasztságot gazdaságilag támogatni kell, s főleg „meg kell

nyugtatni minden téren”. Ezzel egyidejűleg éles szavakkal ecsetelte a kulákság elleni harc változatlan időszerűségét, hiszen „a kulák kulák marad, listával vagy lista nélkül”. Az éberség és a harckészség fokozására utaló szavai pedig már kifejezetten a „tegnapot” idézték fel. Végül Rákosi Mátyás elismerte, hogy „pártunk és különösen pártvezetésünk munkája közben súlyos hibákat is követett el”, amit azonban néhány mondattal később úgy módosított: „az alkotó munka hevében hibákat is követünk el.” De hibaként konkrétan csupán az ötéves terv célkitűzéseinek 1951-ben történt felemelését ismerte el.

Nagy Imre felszólalásában a kormány hivatalos gazdaságpolitikáját képviselte, de — bizonyos hangsúlybeli eltolódások alapján — már érezhető volt az, ami a végrehajtás során bontakozott ki: az értekezlet inkább a „visszarendeződés” céljait szolgálta, bár igen pozitív kormányintézkedések is születtek.

Az állam irányító szervei még 1953 júliusában hozzáfogtak az igazságszolgáltatás továbbfejlesztéséhez; úgymond, a törvényesség és a jogrend megszilárdításához, illetőleg helyreállításához, valamint a sérelmek orvoslásához. A minisztertanács július 23-án megszüntette a belügyminiszter helyi tanácsok feletti felügyeleti jogkörét. Július 25-én az Elnöki Tanács törvényerejű rendeletet adott ki a közkegyelem gyakorlásáról, amelyet az illetékes hatóságok október végéig végre is hajtottak. Július 30-án az Elnöki Tanács újabb törvényerejű rendeletével létrehozta a *Legfőbb Ügyészséget* és elrendelte az ügyészi szervezet országos kiépítését. Ezenkívül a kormányzat megszüntette a rendőrhatalom őrízeti alárendeltségét és feloszlatta az internálótáborokat, valamint feloldotta a fővárosból — és a vidéki városokból — kitelepített „osztályidegen” személyek kényszerlakóhelyhez kötöttségét, s eltörölte a rendőrbíráskodás intézményét. Majd 1954. március 10-én a minisztertanács rendeletileg megszüntette a rögtönbíráskodást is.

A közkegyelem gyakorlása és az internálótáborok feloszlata után sok ártatlanul elítélt és ítélet nélkül fogvatartott ember szabadult ki, térhetett vissza otthonába és munkájához. (Az ártatlanul elítéltek — bár gyakran megkésetten és nem minden esetben elegendő mértékben — anyagi kártérítést is kaptak az államtól.) Ugyanakkor a párt és a kormány vezetői keveset tettek a személyi kultusz időszakában elítélt személyiségek elleni nyílt vagy titkos politikai perek felülvizsgálatáért. 1953 végén még csak egy-két ismertebb kommunista politikust rehabilitált. 1954 tavaszán, a párt III. kongresszusa előtt a Politikai Bizottság határozatot hozott a „politikai elítéltek ügyének” rövidített úton való felülvizsgálásáról. Ennek alapján Molnár Eriknek, a *Legfelsőbb Bíróság* elnökének a vezetése alatt működő bizottság mintegy 300 személy ügyével foglalkozott, és még ugyanabban az évben rehabilitálták Donáth Ferencet, Haraszi Sándort, Kádár Jánost, Kállai Gyulát, Losonczy Gézát és másokat. A Rajk-pert és a volt szociáldemokrata vezetők (Marosán György, Ries István, Szakasits Árpád stb.) sorsát azonban változatlanul homály borította. De ezen túlmenően is a törvénytelenül elítéltek nagy részét továbbra is fogva tartották, s ezáltal csak növelték azt a politikai kárt, amelyet a törvénytelen perekkel és más törvénytelenességekkel a bűnös pártvezetők okoztak.

Az MDP III. kongresszusát előkészítő testületi ülések vitái már érzékeltették, hogy a kulisszák mögött kemény, elkeseredett politikai harc kezdődött Nagy Imre és a Rákosi mögé felsorakozott konzervatív erők között. 1954. május 19-én a *Politikai Bizottság* ülésén Nagy Imre fontos javaslatokkal állt elő a rendszer de-

mokratizálását illetően. Ekkor fejtette ki véleményét a tanácsok működéséről, a többpártrendszeréről, a koalícióról, valamint a népfront újjászervezéséről. A vitában Rákosi azon nézetének adott hangot, hogy „két dolog van, amiben nem engedhetünk”. Az egyik, hogy a népfront felelevenítésével összefüggésben szó sem lehet a többpártrendszerre való visszatérésről, a másik pedig az, hogy az MDP-nek nem szabad a népfronton kívül maradnia. Ezzel együtt az MDP III. kongresszusa (1954. május 24–30.) a vezetés egységét hangsúlyozta.

Nagy Imre kongresszusi beszédében az államigazgatás és a tanácsok feladatairól szólt. Javaslatai a bürokrácia túlburjánzásának megfékezésére, s a helyi tanácsok részleges önállóságának és demokratikus önkormányzatának helyreállítására irányultak. Emellett erősíteni kívánta az állam központi szervezetének a parlamentáris demokráciákra jellemző jegyeit is. Majd kifejtette, hogy a „népköztársaságunk alkotmányában lefektetett demokratikus elvek és a szocializmus építési platformján” új függetlenségi népfrontot kell létrehozni, amely ne politikai pártoknak vagy törekvéseknek legyen az egyesülése, hanem a Magyar Dolgozók Pártja részvételével és vezetésével a lakosság legszélesebb rétegeit felölelő tömegszervezeteké és a népi bizottságoké, vagyis: a szakszervezetek, a *Dolgozó Ifjúsági Szövetség* (DISZ), a *Magyar Nők Demokratikus Szövetsége* (MNDSZ), az *Országos Béke tanács* és bizottságai stb. tömörüljenek benne. Az új függetlenségi népfront tervét a kongresszus jóváhagyta.

A kongresszuson megválasztott Központi Vezetőség a következő összetételben hagyta jóvá a Politikai Bizottságot: Rákosi Mátyás, Nagy Imre, Gerő Ernő, Farkas Mihály, Hegedüs András, Apró Antal, Hidas István, Ács Lajos, Szalai Béla; póttagjai: Bata István és Mekis József. A Titkárság tagjai pedig a következők lettek: Rákosi Mátyás (első titkár), Farkas Mihály, Ács Lajos, Vég Béla és Matolcsi János.

1954 nyarán és őszén a nem csökkenő gazdasági gondok jelentették valójában az egyik legnagyobb politikai problémát is. Az MDP Politikai Bizottsága 1954 júniusában gazdaságpolitikai bizottságot hozott létre a bajok orvoslására. A Gerő Ernő irányítása alatt működő bizottság azonban — a „rég recept” szerint — a mezőgazdaság és az életszínvonal rovására képzelte el a népgazdaságban keletkezett feszültség enyhítését. De ennek a teljesen hibás elgondolásnak a keresztülviteléhez akkor nem kedvezett sem a belső, sem a nemzetközi politikai helyzet. Így a Politikai Bizottság egészen más oldalról és módon közelített a meglévő problémákhoz a Központi Vezetőség 1954. október 1–3-i ülésén. Ugyanis a beszámoló, amelyet Szalai Béla, az MDP Politikai Bizottságának a tagja terjesztett elő, a bajok forrását az 1953 előtti gazdaságpolitikában jelölte meg, és abban, hogy a párt-, állami és gazdasági funkcionáriusok egy része „nem tette eléggé magáévá a júniusi határozatot, nem tudatosította eléggé magában azt a gyökeres fordulatot, amit a júniusi út jelent” az előző politikával szemben.

A Központi Vezetőség ülésén Friss István próbálta a gazdaságpolitikai bizottság javaslatait képviselni. De ezzel az álláspontjával jóformán egyedül maradt. A vitát Nagy Imre a „baloldali ellenállók”, a visszahúzó erők elleni támadásra használta fel. Az ülésen a Rákosi-csoport egyelőre meghátrált. Nagy Imre a párt központi lapjában, a *Szabad Nép* 1954. október 20-i számában terjedelmes cikket jelentetett meg, amelyben utalt arra, hogy nemcsak a pártvezetésben, hanem az államigazgatásban és a gazdaságirányításban is sokan hátráltatják az 1953. júniusi határozat végrehajtását. Egyúttal újból elítélte a törvénysértéseket, s felvetette az

ártatlanul szenvedők rehabilitációjának szükségességét. Rákosi távollétében — őt 1954 őszén hosszú ideig egy Moszkva melletti szanatóriumban „kezelték” — azt is kimondta, hogy a „múltban nem hibákat, hanem bűnöket követtek el”. 1954 őszén tovább növekedett Nagy Imre népszerűsége, s megélenkült a népfront-mozgalom tevékenysége is.

Rákosi Mátyás — Szovjetunióból való hazatérése után — november 30-án tájékoztatta az MDP többi vezetőjét az SZKP Elnökségének üzenetéről, amely többek között azt tartalmazta, hogy Magyarországon erősen növekedőben van a jobboldali veszély, amit a népfronttal kapcsolatos hibás elképzelések s főleg Nagy Imre nézetei képviselnek. A Politikai Bizottság december 9-i ülésén Nagy Imre javaslatát — azt, hogy a Központi Vezetőség tárgyalja meg a vitás kérdéseket, s csak ezután kérjék ki a szovjet vezetés véleményét — elutasították. Rákosiék támadásba lendültek, ami a reformkísérlet végét jelentette.

Az SZKP Elnöksége 1955. január 8-ra a magyar pártküldöttséget (Rákosi Mátyás, Nagy Imre, Farkas Mihály, Ács Lajos és Szalai Béla) ismét Moszkvába rendelte. A tanácskozáson a szovjet vezetők — Rákosi korábbi tájékoztatása alapján — erőteljesen bírálták Nagy Imrét. Az elhangzottakat N. Sz. Hruscsov foglalta össze, s úgy ítélte meg, hogy Nagy Imre „pártellenes” nézeteket képvisel, s az SZKP Elnöksége Rákosiék támogatása mellett foglalt állást. A moszkvai út után a Politikai Bizottság és személy szerint Rákosi mindenáron önkritika gyakorlására igyekezett Nagy Imrét rávenni, aki elhatárolta magát ezektől a törekvésektől.

A politikai irányvonal újabb módosítását az MDP Központi Vezetősége 1955. március 2–4-i ülésének határozata hozta nyilvánosságra. A márciusi határozat megállapította, hogy az 1953. júniusi határozat teljesen helyesnek bizonyult, de végrehajtásában hibák és fogyatékoságok voltak, sőt „a határozatokat egyesek opportunistá, antimarxista módon eltorzították, ami káros jobboldali hibákhoz, jobboldali elhajláshoz vezetett”. A jobboldali nézeteket és hibákat a határozat mindenekelőtt a nehézipar elsődlegessége elvének tagadásában jelölte meg. Emellett bírálta annak „elhallgatását” is, hogy a munkás–paraszt szövetség célja a szocializmus felépítése, és hogy e szövetséget a munkásosztálynak kell vezetnie. Majd rámutatott: „némelyek” a faluban végzett munkájukban nem támaszkodtak a szegényparasztosságra és nem harcoltak a gazdagparasztosság ellen, tagadni kezdték a mezőgazdaság szocialista átszervezésének szükségességét, és ezen a címen a termelőszövetkezeti mozgalom elgáncsolására törekedtek, sőt helytelenül foglaltak állást a begyűjtés kérdésében is. A határozat kivétel nélkül minden felmerült politikai kérdésben elmarasztalta Nagy Imrét. A következő napokban–hetekben arra kényszerítették Nagy Imrét, hogy írásban gyakoroljon önbírálatot. Nagy Imre 1955. március 25-i levelében a határozatot — a párt tagjaként — magára nézve kötelezőnek ismerte el, és mellékelte lemondólevelét is a miniszterelnökségről. A „márciusi fordulat” rendkívül súlyos politikai következményeket vont maga után: a hatalmi harcban ismét felülkerekedett a Rákosi-csoport, s ezzel együtt elzárta az útját a politikai intézményrendszer átalakításának, megújításának.

Nagy Imre leváltását, illetőleg minden funkcióból való visszahívását a Központi Vezetőség 1955. április 14-én határozta el (a Központi Ellenőrző Bizottság 1955. december 3-án zárta ki a pártból.) A Központi Vezetőség határozatában — a mintegy „márciusi fordulat” igazolásaként — a következőkkel indokolta állásfoglalását: Nagy Imre olyan politikai nézeteket képviselt, amelyek éles ellentét-

ben állnak a párt általános politikájával, a munkásosztály, a dolgozó parasztság, a népi demokrácia érdekeivel; arra törekedett, hogy fékezze a szocialista építés „motorját”, a szocialista iparosítást, különösen a nehézipar fejlesztését, a falun pedig a termelészövetkezeti mozgalmat, mindezzel akadályozta a népjólét emelésének szilárd megalapozását; igyekezett háttérbe szorítani, elhomályosítani a párt vezető szerepét, s megkísérelte szembeállítani az állami szerveket és részben a *Hazafias Népfrentot* is a párttal; antimarxista, antileninista nézetei összefüggő rendszert képeztek és kiterjedtek a politikai, a gazdasági és kulturális élet legkülönbözőbb területeire; jobboldali, opportunista politikájának megvalósítása érdekében pártszerűtlen, pártellenes, sőt frakciós módszerekhez folyamodott. A Központi Vezetőség Farkas Mihályt is visszahívta a párt vezető testületeiből. Farkas Mihály, aki régebben a Rákosi-csoporthoz tartozott és számos súlyos törvénysértés bűnrészes volt, 1953 júniusában Nagy Imréhez csatlakozott, és az MDP vezető szerveiben az ő legfőbb támogatója lett. (1954 decembere óta azonban Farkas szembefordult Nagy Imrével, és ismét az ellenkező oldalra állt.)

1955. április 18-án — négy nappal a Központi Vezetőség ülése után — az országgyűlés Nagy Imrét felmentette miniszterelnöki tisztségéből és Hegedüs Andrászt választotta meg miniszterelnöknek. A miniszterelnök első helyettese ezúttal Gerő Ernő lett. Más tekintetben a kormány összetétele most nem változott. Ennek ellenére létszáma és összetétele mégis különbözött az 1953. július 4-eitől, mivel az azóta eltelt egy és háromnegyed év alatt — a korábbi döntéssel ellentétben — a minisztériumok számát ismét szaporították, és egy-két már meglevő minisztérium is gazdát cserélt.

A fokozott adóztatás miatt a magánkisiparosok száma 1955-ben 11 000 fővel, a magánkiskereskedőké viszont csak jelentéktelen mértékben csökkent. De a magánkisiparosok közül nem annyira a nagy forgalmú üzleti negyedekben működők hagytak fel az iparúzással — ezek szolgáltatásaik árának emelésével ellensúlyozni tudták a magas adók hatását —, hanem sokkal inkább a gyengébb forgalmú helyeken (a városok periferiáin és a falvakban) letelepedett, egyedül dolgozó mesterekből. Ezt bizonyítja az is, hogy miközben a magánkisiparosok száma csökkent, a magánkisiparban alkalmazott munkásoké és ipari tanulóké a szóban forgó esztendőben is növekedett. A spekuláció elleni küzdelem jegyében az állam egyébként átmenetileg megkísérelte felszámolni azokat a boltokat és vásárcsarnoki állandó standokat is, amelyeket mezőgazdasági termelészövetkezetek tartottak fenn. A hentesek, a magán-élelmiszerkiskereskedők üzletei és a termelészövetkezeti boltok felszámolásának kísérlete a spekuláció leküzdésén túl a szabadpiac szűkítését és az 1955-ben ismét felemelt beadási kötelezettségek maradéktalan behajtását célozta.

A kormány — az érvényben levő több évre szóló terménybeszolgáltatási előírásokat megszegve — a termelészövetkezetek és egyéni gazdaságok beszo­l­gá­l­tatá­seit 1955-ben és 1956-ban olyan módon emelte fel, hogy a beszo­l­gá­l­tatási ren­de­letben meghatározott mennyiségeken felül kötelezően előírta annak a termény- és termékmennyiségnek a beszo­l­gá­l­tatását is, amelyet az állam eredetileg a szabadpiacon szándékozott felvásárolni a termelőktől. Ettől az időponttól fogva a parasztság beszo­l­gá­l­tatási kötelezettsége három részből állt: terményadóból, amelyért a parasztság nem kapott ellenszo­l­gá­l­tatást; a beszo­l­gá­l­tatási ren­de­letben meghatározott beadási kötelezettségnek a terményadón felüli részéből; továbbá az alacsony, ún. beszo­l­gá­l­tatási áron kötelezően beszo­l­gá­l­tatandó termény- és

termékmennyiségből. Ez utóbbi anyagilag általában nem volt előnytelen a parasztságnak, de ama szöszegés miatt, amit a kötelező beadás felemelése jelentett, mégis nagyon sokat ártott az állam tekintélyének.

A bérek, a jövedelmek és a fogyasztás növekedésének mérséklésére irányuló intézkedések, valamint a beszolgáltatási kötelezettségek megemlése háttérben elsősorban az ország megnövekedett külkereskedelmi adósságai állottak. Ezeket a Hegedüs-kormány nem annyira a termelési szerkezet javításával, mint inkább a mezőgazdasági és ipari kivitel fokozásával, a kevésbé fontosnak ítélt közszükségleti cikkek és anyagok behozatalának csökkentésével, a munkások és alkalmazottak, valamint a parasztság fogyasztásának korlátozásával, s túlságosan gyorsan akarta megszüntetni.

A Rákosi-csoport 1955-ben — különösen az év első felében — még minden bizonnyal arra számított, hogy a nemzetközi helyzet ismét romlik, a hidegháborús szellem fokozódik, s ennek hatására a szocialista államok belpolitikája is a „régí vágányokra” kanyarodik vissza. (Elképzeléseit alátámasztani látszott, hogy május 14-én — Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, NDK, Románia és a Szovjetunió részvételével — létrejött a *Varsói Szerződés*.) Az események azonban végül is nem igazolták ezt a feltételezést, illetőleg a Rákosi-csoport reményeit. Ellenkezőleg, 1955. május 15-én a Szovjetunió, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország államszerződést kötött Ausztriával, melynek értelmében nyugati szomszédunk — örökös semlegességet vállalva — visszanyerte teljes szuverenitását. Még ugyanebben a hónapban (május 26-án) N. Sz. Hruscsov vezetésével szovjet párt- és kormányküldöttség látogatott el Jugoszláviába, a Tájékoztató Iroda 1948-as határozata után kialakult feszültség felszámolása és a két állam közti kapcsolatok normalizálása céljából. 1955. június 18–23-án Genfben a Szovjetunió, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország kormányfői tanácskozássra ültek össze, hogy megtárgyalják Németország helyzetét, az európai biztonság, a leszerelés, valamint a Kelet és a Nyugat közötti kapcsolatok kérdéseit. A tanácskozás jelentős enyhülést eredményezett a nemzetközi helyzetben. Ennek köszönhetően 1955. december 14-én a Magyar Népköztársaságot — 15 más állammal együtt — felvették az *Egyesült Nemzetek Szervezetébe*.

A szovjet–jugoszláv tárgyalásokról Hruscsov Bukarestben — hazafelé utaztában — tájékoztatta a magyar, a csehszlovák és a román pártvezetőket. Ezután az érintett országok párt- és állami képviselői közös közleményben jelentették be, hogy készek együttműködni Jugoszláviával. Magyarország és Jugoszlávia kapcsolatai megjavításának egyik feltétele a két állam közti gazdasági és pénzügyi problémák rendezése volt. Az erről folytatott első tárgyalások azonban 1955 szeptemberében eredménytelenül végeződtek. De elengedhetetlenül hozzátartozott a két szomszédos állam közti jó viszony kialakításához azoknak a súlyos, alaptalan vádaknak a visszavonása is, melyekkel a Rajk-perben — és e perre hivatkozva másutt is — a magyar hivatalos szervek (személy szerint Rákosi Mátyás is) Jugoszlávia vezetőit és politikáját illették. Úgyisintén hozzátartozott általában a törvénytelenül elítélt személyek rehabilitációjának meggyorsítása is, mert egyedül csak ez bizonyíthatta be, hogy büntetleneknek tekintik őket, másfelől, hogy a párt és a kormány vezetői teljesen szakítottak régi, súlyos hibáikkal.

A Rákosi-csoport megpróbálta lezárni a Rajk-per ügyét. Az MDP Központi Vezetősége 1955. júniusi ülésén azonban Rákosi Mátyás nem mondta meg nyíltan, hogy Rajk László ártatlan volt-e avagy sem azokban a vádakban, amelyekért

elítélték és meggyilkolták. Sőt, azt hangoztatta, hogy Rajk eltitkolta a párt előtt a háború alatti letartóztatásának „súlyos körülményeit” és egyebeket is. Rákosi tehát azt igyekezett sejtetni, hogy ha a Rajk-perben talán félreértés is történt, Rajk László más dolgokban bizonyosan bűnös vagy valami ehhez hasonló volt. Rákosi és szűkebb körének őszintétlensége, elvtelen „manőverezése” nem javította, hanem egyenesen rontotta a belpolitikai légkört.

1955 júniusa után a koncepciós perek bebörtönzött áldozatainak túlnyomó többségét kiengedték a börtönből, de a törvénytelenül elítéltek rehabilitációja ezután is vonatottan haladt. Az SZKP Központi Bizottságának 1955. júniusi ülésén a jugoszláv kérdésben elfogadott határozat egyebek között tartalmazta, hogy a Tájékoztató Iroda — a benne részt vevő pártok megegyezése alapján — érvénytelenítette az 1949-es határozatot (1948-as határozatát — elvi kérdésekben — helyesnek nyilvánította, de hozzáfűzte, hogy már ebben is szerepeltek alaptalan vádak). Ezt a tényt Rákosi Mátyás az MDP Központi Vezetőségének 1955. novemberi ülésén elhangzott beszámolójában nem kerülhette meg, de ha már kitért rá, kénytelen volt a Rajk-perről is szólni. Rákosi azonban ezúttal sem mondta meg az igazságot. Most is azt hangoztatta, hogy Rajk László eltitkolt dolgokat a párt előtt, s a politikai rendőrség ezt használta fel arra, hogy a pártvezetőséget és a kormányt koholt, kierőszakolt vallomásokkal félrevezesse, a Rajk-perrel összefüggésben *Jugoszlávia Kommunista Pártja*, a jugoszláv állam vezetőit megrágalmazza, s ellenségeskedést szítson Jugoszlávia és a többi szocialista állam között. Rákosi Mátyás saját súlyos politikai felelősségét most is csak a másoké mellett ismerte el, holott a fő politikai felelősség őt terhelte a perért. A párt szervezetei ez után az ülés után kaptak először — a fentebbieknek megfelelő értelmű — tájékoztatást a Rajk-perről. E tájékoztatás természetesen nem elégtette ki őket, hiszen még nagyon sokan emlékeztek az országban Rákosinak ama 1949-es beszédére, amelyben azt állította, hogy Rajk „leleplezése” az ő éberségének volt köszönhető.

Az SZKP XX. kongresszusa (1956. február 14–25.) Magyarországon is rendkívül mély hatást és visszhangot keltett; az MDP tagjai és a hazai közvélemény azt várta és remélte, hogy a pártvezetőség levonja a szükséges következtetéseket. Az elkövetkező események azonban rácăfoltak erre. Az MDP KV 1956. márciusi ülésén elhangzott beszámolójában Rákosi Mátyás azt bizonygatta, hogy az SZKP XX. kongresszusa a Magyar Dolgozók Pártja politikájának helyességét igazolja. Ezzel szemben az ülésen felszólalók közül többen (Kádár János, Horváth Márton, Szántó Zoltán, Molnár Erik stb.) bíralták a beszámolót és a politikai gyakorlatot. A Központi Vezetőség „egyhangúlag jóváhagyott” és nyilvánosságra hozott határozata azonban mégis a beszámoló — és nem a vita — mondanivalóját és szellemét tükrözte.

1956 tavaszán ugyanakkor a belső és nemzetközi helyzet lehetetlenné tette Rákosi számára, hogy ismét a kemény kéz politikájának alkalmazásához nyúljon. Időhúzásra próbáltak berendezkedni, ami több hónapos politikai „agonizáció”-hoz vezetett. Ezzel együtt értelmiségi körökben — szinte országszerte — megállíthatatlan gyorsasággal és aktivitással bontakozott ki az antisztálinista mozgalom. Elsősorban a *Petőfi-kör* vált a Rákosi-ellenes erők gyűjtőhelyévé, s ennek fővárosi és vidéki rendezvényei. A volt *Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egyesületeinek Szövetsége* (MEFESZ) tagjainak 1956. márciusi találkozója, majd az ezt

követő — és zömmel júniusban lefolytatott — nyilvános viták a második ötéves terv irányelveiről, a történettudomány helyzetéről és feladatairól, a marxista filozófia kérdéseiről, a sajtó és tájékoztatás helyzetéről stb. már nemcsak az illető szakterület problémáit érintették, hanem döntően általánosabb politikai kérdéseket, s ezzel együtt igyekeztek Nagy Imre nézeteit is népszerűsíteni, és követelték rehabilitációját, sőt a hatalomba való visszatérését is. Mindez nem volt elég Rákosi Mátyás elmozdításához, sőt június elején a helyzet az ő javára változott. A június 7. és 14. között Magyarországon tartózkodó M. A. Szuszlov az SZKP Elnöksége teljes bizalmáról biztosította Rákosit, és azt látszott igazolni a hónap végi moszkvai kommunista csúcstalálkozó is. Ez utóbbin Hegedűs András, Gerő Ernő és Berei Andor is részt vett Rákosi Mátyással együtt.

A szovjet vezetők néhány nappal ezután — valószínűleg J. B. Tito követelésére — mégis Rákosi Mátyás menesztése és a magyar politikai vezetés részleges átalakítása mellett döntöttek. Az MDP KV 1956. július 18–21-i ülése — A. Mikojan ösztönző jelenlétében — felmentette Rákosit első titkári és Politikai Bizottsági tagsága alól. De azért — ahogy az új első titkár, Gerő Ernő hangsúlyozta — tagja maradt a Központi Vezetőségnek, az Elnöki Tanácsnak és az Országgyűlésnek. Rákosi és felesége az ülést követő napon elhagyta az országot és a Moszkva melletti jól ismert kormányüdülőben, Bervihában rendezkedett be. A Központi Vezetőség ülése Farkas Mihályt a törvénytisésekben játszott szerepe miatt kizárta a pártból. A párt Politikai Bizottságát Kádár Jánossal, Kiss Károllyal, Marosán Györggyel és Révai Józseffel egészítette ki. A válságból való kijutás programját azonban nem tudták megfogalmazni.

Legfontosabb irodalom:

Belényi Gyula: A sztálini iparosítás emberi ára 1948–1956. Szeged, 1993.

Charles Gati: Magyarország a Kreml árnyékában. Bp. 1990.

Csonka Emil: A forradalom oknyomozó története 1945–1956. München, 1981.

Izsák Lajos: Polgári pártok és programjaik Magyarországon 1944–1956. Pécs, 1994.

Molnár Miklós: Egy vereség diadala. A forradalom története. Bp. 1991.

Pető Iván–Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968. Bp. 1985.

Törvénytelen szocializmus. A tényfeltáró bizottság jelentése. Bp. 1991.

LAJOS IZSÁK

THE RÁKOSI REGIME (AUTUMN 1948 – SUMMER 1956)

The treatise endeavours to give a detailed analytical account of the so-called Rákosi Regime (embracing the period from autumn 1948 to summer 1956), its most important political and economical activity and its history. Along with the complete expropriation of power, Rákosi and his group put aside unmercifully all those who represented a possible obstacle to the exercise of their power. From 1949, with the collaboration of Soviet consultants, the regime launched a long series of conceptional processes (Mindszenty, MAORT, Rajk, etc.). Then, from 1950, proceedings were started against the social-democratic leaders, then against „The Generals” and later on came the Grósz-process, instituted in view of an

all-round attack against „clerical” reaction. There were moreover mass deportations within the country, etc. In August 1952, Rákosi saw the time was ripe for him to become prime minister – retaining also his position of Party General Secretary. Having taken over control of the State Defence Authority (secret police – ÁVH) Rákosi had the supreme power.

Following the conclusion of the three-year-plan in 1950, the regime launched the five-year-plan based on autarchy, the concept having been copied from the economy of the Soviet Union. The system engendered serious disproportions between the different branches of economy and between the distribution and utilisation of production. The plan miscarried, living standards sagged dramatically; moreover, compulsory import coupled with compulsory export caused the country to become economically dependent from the Soviet Union.

With „the reorganisation of the agriculture into socialism”, its decline assumed catastrophic proportions. Masses of peasants fled the land, the area of arable land left fallow approached one million acres; consequently grave problems of supply arose. After Stalin’s death (in 1953) the Hungarian party leaders were summoned to Moscow for „talks”. Thus the new direction the party took in politics had started in the Kremlin, on Soviet initiative, for Soviet interests. In Rákosi’s place, Imre Nagy became prime minister and a number of positive governmental measures were taken, e.g. amnesty, liquidation of internment camps, development of the jurisdiction, amendment of the councils’ administration. By autumn 1954, Imre Nagy’s popularity had greatly increased and so had the activity of the Popular Front Movement, upon which Rákosi went to Moscow to „denounce” Imre Nagy. At the beginning of 1955, the Soviet leaders summoned the Hungarian party leaders once again to Moscow. These talks moved the Hungarian Communist Party to pass the March 1955 decision; Rákosi got the upper hand in the fight for power and he set in motion the reversal of the reformatory process. In April 1955, Imre Nagy was recalled from all his functions and later on he was expelled from the party, too. In the summer of 1955, Soviet-Yugoslav relations having improved, Rákosi tried to close down the Rajk case as well, but his insincerity, the lability and cowardice of his „manoeuvring” did not improve the internal situation, — rather it worsened it. He kept playing for time even after the XX. C.P.S.U. Congress (February 14–25, 1956); that, however, led to several months of political „death agony”. At the same time, in intellectual circles virtually all over the country, the anti-Stalinist movement was emerging with irresistible speed and momentum. Probably on J.B. Tito’s request, in the summer of 1956, the Soviet leadership decided to sack Rákosi and to partly transform the Hungarian political leadership. The Central Committee of the Hungarian Workers’ Party — in its session of July 18–21 and in the stimulating presence of A. Mikojan — relieved Rákosi of his functions as first secretary and member of the Party Political Committee. They were, however, unable to work up a programme to end the crisis.

TÜSKÉS GÁBOR–KNAPP ÉVA

A barokk és a felvilágosodás között: Koptik Odó (1692–1755)

A *Német 18. Század Kutató Társaság*

1988. évi trieri konferenciájának középpontjában a katolikus egyház és a felvilágosodás kapcsolata állt.¹ A hat nagy téma (eszmei alapok, egyházértelmezés, egyetemek, szerzetesség, jozefinizmus, reformpolitika) köré csoportosított előadások és a viták egyik fontos tanulsága az volt, hogy különösen az ún. „személytörténeti vizsgálatok” és a nemzetközi összefüggések elemzései bizonyultak gyümölcsözőnek.²

Ez a két szempont határozta meg azt a kutatást is, melynek előterében a Magyarországra jött osztrák bencés szerzetes, Koptik Odó pályája, írói és egyházszervezői munkássága állt. A tanulmány azoknak a vizsgálatoknak a sorába illeszkedik, amelyekben a 17–19. századi vallásosság történetében jelentős szerepet játszó egyházi személyek tevékenységét elemeztük.³ Koptik alakja jó lehetőséget kínál egyrészt annak tanulmányozására, hogy a felvilágosodás eszméi a felső egyházi körök képviselőinél különböző időben és formában jelentkeztek, s eltérő reakciókat váltottak ki. Másrészt megmutatja azt is, hogy a 18. század közepének átmeneti szakaszában milyen konfliktushelyzetek adódhattak a konzervatív és az új eszméket képviselő egyházi vezetők között, s hogy egy ilyen konfliktus milyen személyiségbeli vonásoknak, kulturális különbségeknek, vallásosságtörténeti és más változásoknak lehet a következménye.

1 A tanulmány a VII. Nemzetközi Kelet-közép-európai Felvilágosodástörténeti Konferencián (Budapest, 1992. szept. 5–9.) elhangzott német nyelvű előadás bővített változata. — Ezúton is köszönetet mondunk P. Benedikt Plank OSB (St. Lambrecht), P. Ildefons Fuchs OSB (Göttweig), P. Csóka Gáspár OSB és P. Solyos Szilveszter OSB (Pannonhalma) forrásfeltárásban nyújtott segítségéért.

2 *Georg Heilingsetzer*: Bericht über die Tagung der Deutschen Gesellschaft für die Erforschung des 18. Jahrhunderts (16–18. November 1988). Katholische Aufklärung — Aufklärung im katholischen Deutschland. In: Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts 5 (1988/1989) 64–70.

3 *Gábor Tüskés–Éva Knapp*: Ein ungarischer Bischof zwischen Gegenreformation und Aufklärung: Márton Padányi Bíró. In: Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts 6 (1990/1991) 39–54.; *Uők.*: Revitalisierung zwischen Barockförmigkeit und Massenreligiosität. Ein ungarischer Versuch. In: SIEF 4th Congress, Bergen, June 19th – 23rd 1990. Papers II. Ed. Bente Gullweig Alver – Torunn Selberg. Bergen, 1991. 645–674.; *Uők.*: Johannes Nádasdi 1614–1679. Leben und Werk. Archivum Historicum Societatis Iesu 62 (1993) 3–42.

Koptik Odóval eddig elsősorban csupán rendtörténeti összefüggésben foglalkoztak.⁴ Megvalósulatlan nemesi akadémia-tervezetét a magyar művelődéstörténet régóta számon tartja.⁵ A 18. századi magyarországi népi vallásosság vizsgálata során figyeltünk föl rá, amikor három magyarországi zarándokhely történetében is találkoztunk vele. Ezek közül az egyik keletkezésében meghatározó szerepet játszott,⁶ a másikéhoz jelentősen hozzájárult,⁷ a harmadik történetéről írt epikus költeményével az irodalomtörténet is foglalkozott.⁸ A személyére vonatkozó kutatást nehezítette, hogy a források nagyobbik része kézirat, s több helyen szétszórva található.

Életpálya

Koptik (Koptick) Odó (Oddo) 1692. október 18-án született a dél-csehországi Klattauban (Klatovy).⁹ Apja városi tanácsos volt. Gyermekek- és ifjúkorának meghatározó élményei lehettek azok a zarándoklatok, amelyek szülővárosa vérző Mária-képe (a ré-i kép egyik másolata) körül 1685-től kezdve bontakoztak ki, s amelyeknek fontos szerepe volt a környék rekatolizációjában. A gimnázium elvégzése után a salzburgi bencés egyetemen bölcseletet és jogot tanult. 1713. január 2-án a Sankt Lambrecht-i bencés apátságba lépett. 1717. február 20-án Grazban pappá szentelték. Ezt követően különféle lelkipásztori feladatokat látott el először Stein faluban, majd hosszabb ideig Mariazellben. 1732 körül a Mürz-völgyi Neuberg ciszterci apátságában, majd 1733 őszétől a salzburgi egyetemen bölcseletet, 1734 őszétől ugyanott öt évig kontroverziát tanított.

1736 elején a protestantizmus visszaszorítása érdekében létesítendő bencés missziós házak ügyében Magyarországra jött és Sajghó Benedek pannonhalmi főapát segítségét kérte. A gyűjtést az osztrák tartományokban, Németországban, Franciaországban és Belgiumban is folytatta. A külföldön látott akadémiák mintájára a salzburgi egyetem mellett 1737-ben nemesi kollégiumot hozott létre.¹⁰ Ugyanebben az évben a salzburgi bencés apát a Sankt Lambrecht-i bencéseknek apátul való megválasztásra ajánlja, de nem őt választják. A következő évben Sajghó Benedek magyar nemesi ifjakat küldött a salzburgi kollégiumba. A kollégium ügyére hivatkozva Koptik apáti címet kért Sajghótól. A főapát 1739 elején a dömölki apáti címet adományozta neki, ami fordulópontot jelentett életében. A magyar bencések közé lépett és Pannonhalmára jött.

4 A magyar Szent-Benedek-rend megerősödése és bukása az állami mindenhatósággal szemben, 1709–1802. Szerk.: Erdélyi László. Bp. 1907. 542–562.; *Pacher Donát*: A dömölki apátság története. Bp. 1912. 106–295.; *Othmar Wonisch*: Geschichte von Mariazell. Mariazell, 1948. 4.; *Othmar Wonisch*: Die Theaterkultur des Stiftes St. Lambrecht. Graz, 1957. 50., 62.

5 *Károlyi Árpád*: Nemesi Akadémia terve a múlt század első feléből. *Századok* 18 (1884) 1–21.

6 *Gábor Tüskés–Éva Knapp*: Österreichisch-ungarische interethnische Verbindungen im Spiegel des barockzeitlichen Wallfahrtswesens. *Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde* 1990. 20–23.

7 *Tüskés Gábor–Knapp Éva*: Egy dunántúli búcsújáróhely a XVIII. században. (A homokkomáromi mirákulumos könyv tanulságai 1751–1786.) *Ethnographia* 93 (1982) 274.

8 *Szörényi László*: Mária, a magyar történelem tanúja. Koptik Odó: Thalleis. *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92 (1987–1988.) 440–448.

9 Az életrajzhoz vö. *Erdélyi L.*: i. m. 542–547. és *Pacher D.*: i. m. 106–295., 476–562.

10 *Informatio de Collegio Nobilium Salisburgi anno 1737 erecto. Salisburgi 1738.*

Amikor ráébredt, hogy az apáti cím mögött csupán egy elpusztult középkori apátság romjai állnak s az apátság javadalmát nem élvezheti, vissza akart menni Salzburgba. Az egyetem rektora azonban, társai nevében, az időpont alkalmatlanságára hivatkozva felszólította: egyelőre ne térjen vissza. Ezután Morva- és Csehországban próbált támogatást szerezni a salzburgi kollégiumnak, majd Dömölkre ment, és az egykori apátság romjai közelében a magával hozott mariazelli kegy-szobor másolatának kápolnát építtetett. A szobor körül hamarosan rendkívüli események történtek, és zarándoklatok alakultak ki. Ezzel egy időben a bécsi magyar kancellária tanácsosainak biztatására egy magyar nemesi akadémia felállításhoz készített terveket. Olyan akadémia felállítását javasolta, amelyben a 17. század óta működő német lovagi akadémiákhoz hasonlóan a szokásos tárgyakon kívül a társadalmi ranghoz és jövődő tisztségekhez illő képességek (nyugati nyelvek, földrajz, mértan, építészet, államtörténet, nemzetközi jog, tánc, vívás, lovaglás stb.) is elsajátíthatók lettek volna.¹¹

1739 őszén Apponyi Lázár gróf kérésére és költségén annak két fiát Rómába kísérte a család rokoni kapcsolatainak felderítésére. Római tartózkodását többek között felhasználta arra, hogy pápai megerősítést kérjen a salzburgi kollégium alapításához. Megnyerte a pápát a Szent István-lovagrend újjáélesztését célzó tervezetének is. A hosszúra nyúlt római tartózkodás alatt azonban sok adósságot csinált, a salzburgi kollégium működése veszélybe került, majd végleg összeomlott, ami újabb anyagi veszteséget okozott neki. Rómából visszatérve a magyar nemesi akadémia tervéhez keresett pártfogókat. 1742–1743-ban alternatív tervek is készültek különböző helyszínekkel, de a bécsi udvar nem támogatta ezeket az elképzeléseket. Néhány év múlva megnyílt a bécsi „Collegium Theresianum”, amelyben az osztrák nemesi ifjak mellett magyarok is tanulhattak. Koptik másik terve, a Szent István-lovagrend az apát halála után, Szent István-rend néven, módosult formában valósult meg.

Ez idő tájt szorgalmazta Bellarmin *De doctrina christiana* című katechetikai művének nemzeti nyelvekre fordítását a hívek, Petrus Annatus teológiai kézikönyvének kommentált kiadását a plébánosok és prédikátorok számára. Elképzeléseit a pápai követ és a magyar főpapság egy része is támogatta.¹² 1745-ben ismét Dömölkre ment, ahol eleinte elemi körülmények között élt. Rendbe szedette a kápolnát és a kultusz újjáélesztésén fáradozott. Támogatója, Zichy Ferenc győri püspök több vizsgálatot végzett a dömölki szobor ügyében, csodatévőnek nyilvánította, majd 1745. november 17-én elrendelte a szobor nyilvános tiszteletre való kitételét.¹³ Sajghó főapát Dombi Mihály győri kanonokkal együtt nem fogadta el a dömölki jelenségek csodás voltát, és más kifogása is volt Koptikkal szemben. Az

11 *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1983. 107.; *Szelestei N. László*: Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790. Bp. 1989. 29., 118. 10. jegyzet.

12 *Robertus Bellarminus*: Rövid keresztényi tudomány. Nagyszombat, 1744.; *Uő.*: Christianae Doctrinae copiosa explicatio. Budae 1744.; *Petrus Annatus*: De sacris ecclesiae conciliis. Cassoviae 1742.; *Uő.*: Traditiones ecclesiasticae studio et opera. Claudiopoli 1745.; *Vö.* Libri quidam imprimi petiti per Abbatum Dömölkensem, causis causa queritur opinio Primatio. Püspöki Levéltár, Pécs (a továbbiakban: PLP) 1744/15.

13 *Decretum episcopale ... s. imago B. Virginis in campo Dömölkiensi pro miraculosa declarata est die 17. Nov. 1745.; Decretum episcopale, quo compertum redditur ... s. imago Dömölkiensis miraculosa declaratur...* (1745). Mindkettő: Pannonhalmi Főapátság Levéltára, (a továbbiakban: FL) Actorum abbatiae Dömölkiensis, fasc. 2. nr. 5.

apát és a főapát kapcsolata romlani kezdett. Ezzel egy időben kiújult a főapát és a pannonhalmi konvent viszálya is a főapát egyszemélyi kormányzása miatt. Koptik közbeavatkozott, mire a főapát még jobban megharagudott rá. Adósságai törlesztésére Koptik 1746-ban királynői parancsra két évi haladékot kapott.

A dömölki kápolna mellett az Erdődy család kegyúri támogatásával és a zárandokok adományaiból 1747 tavaszán a mariazelli templom mintájára új templomot és kolostort kezdett építeni. A szobrot több tízezer zárandok jelenlétében a következő év szeptember 15-én helyezték át a templom főoltárára. Koptik mindent megtett a zárandoklatok föllendítésére: búcsúengedélyeket szerzett, társulatokat alapított, különféle nyomtatványokat adott ki, s a zárandokok ellátására, saját hatáskörét túllépve, noviciusokat és papokat akart nevelni. Emiatt kapcsolata a főapáttal végleg megromlott. Az ügy a királynő elé került, Sajghó vizsgálatot indított Koptik ellen. Mária Terézia azzal zárta le a viszályt, hogy 1750. október 13-i rendeletével Koptikot a pannonhalmi főapátság költségén vendégként a göttweigi apátságba küldte, a dömölki apátságot egy ideig a kancellária felügyelete alatt kormányoztatta, a főapátnak pedig meghagyta, hogy a megsértett győri püspököt kövesse meg és vádaskodásaival hagyjon föl.

A jószágkormányzó jelentése¹⁴ nyomán Koptiknak királyi rendeletre ismételtén igazolnia kellett magát és az apátság anyagi ügyeit, a főapát pedig eleinte vonakodott megfizetni a tartásdíjat. Utolsó évei saját igazának védelmében és nagy szegénységben teltek. Reménytelen harcát élete végéig folytatta. Szeretett volna visszamenni Dömölkre, de ismételt kérése ellenére sem hagyhatta el Göttweiget. Itt halt meg 1755. október 24-én.

Irodalmi tevékenység

Koptik irodalmi működésének jellemzői: írásainak jelentős tömege, a témák és műfajok ismétlődése, a többműfajúság, a klasszikus műfajok mellőzése, a különféle műfajok, illetőleg a tudományos és áhítati célkitűzés sajátos keveredése egy műben, a kéziratban maradt és befejezetlen munkák viszonylag magas aránya, továbbá, hogy a nyomtatványok és a kéziratok szoros egységet alkotnak. (A nyomtatásban megjelent műveknél döntőnek látszik, hogy sikerült-e mecénást találnia.) Nem volt eredeti alkotó egyéniség, bár rendtársai felfigyeltek irodalmi és szónoki képességére. Irodalmi tevékenysége az életpálya szakaszainak megfelelően négy periódusra bontható. Az első, nagyjából 1717–1732 közé tehető, nagyrészt Mariazellhez köthető időszakban elsősorban történeti és spirituális munkákat írt. A második, 1733–1739 közti salzburgi periódust túlnyomórészt bölcséleti és alkalmi kiadványok jellemzik. A harmadik, 1740–1750 közti magyarországi szakaszt a dömölki és Mária-völgyi zárandokhellyel kapcsolatos különféle írások töltik ki, míg az utolsó, 1751–1755 közötti göttweigi időszakban az öngazoló, vitatkozó írások, egyházi érvelések és alkalmi költemények a meghatározók. A továbbiakban a könyveket és kéziratokat együtt, nagyobb témacsoportok szerint tárgyaljuk.

14 Vö. *Summaria Demonstratiarum Perceptorum in Sacristia Dömölkiensi sub A. R. P. Sigismundo*. Bibliothek und Archiv des Benediktinerstiftes Göttweig (a továbbiakban: BG) Hungarica, Dömölök, jelzet nélkül.

Az első csoportba a szorosabb értelemben vett rend-, illetőleg családtörténeti munkák tartoznak. Egyik első művében a Sankt Lambrecht-i apátság történetét dolgozza föl hexameterben.¹⁵ Kiindulásként az akkori apát, Kilian Werlein műve szolgál, amely harminc apátelődjének történetét tartalmazza. További tizenhat apát életrajzát egy másik forrásból prózában veszi át. A művet Werlein működésének dicsőítése zárja, ugyancsak hexameterben, akinek az egészet névnapi ajánddá szánta. A kéziratához Koptik terjedelmes jegyzetanyagot kapcsolt. Az apátok történetét képekkel díszítette, a képek alatt két-két disztichonnal. Ezen kívül az apátság történetével kapcsolatos töredékes feljegyzések is fennmaradtak tőle.¹⁶

Egy másik, ugyancsak viszonylag korai mű a nemesség kulturális érdekeit képviselő történeti irodalom körébe sorolható. Ebben a Schwarzenberg hercegi család történetét dolgozza fel.¹⁷ A család jó kapcsolatban volt a Sankt Lambrecht-i apátsággal, akkori feje a Mariazellben működő Koptikot is kitüntette jóindulatával. Koptik több éven át gyűjtötte az adatokat, de a mű befejezetlen maradt. A család eredetét a kor nemesi őskultuszának megfelelően távoli ősökig, a frank mitológiai múltba vezette vissza, első őseit Sicambria királyaival azonosította. Állításai alátámasztására Koptik az előszóban különféle tekintélyekre, antik szerzőkre (pl. Ovidius, Juvenalis) hivatkozik. A család erényeinek és tetteinek bemutatását a családtagok életrajzai egészítik ki. A prózai elbeszélés több helyütt versebe vált át: így például a hercegi cím adományozásának ötvenedik évfordulóját disztichonos kronosztichonokkal köszönti, s a család több tagjának emlékét is disztichonokkal dicsőíti. A német és latin nyelvű kéziratához genealógiákat is mellékel.

A második csoportot két, különböző műfajú áhítatirodalmi munka alkotja. Az egyik a salzburgi Nonnberg apátnőjének temetésén mondott halotti prédikáció, amely nyomtatásban is megjelent.¹⁸ A másik egy hosszabb időn át készült, terjedelmes aszketikus-morális mű: elmélkedések és lelkigyakorlatok lazán összekapcsolt, befejezetlen gyűjteménye.¹⁹ Az idézett szerzők antik auktorok (Horatius, Seneca, Plinius, Strabo, Jordanus, Sulpitius), középkori (Hieronymus, Augustinus, Chrysostomus, Gregorius) és újkori (Jeremias Drexel) egyházi írók. Ludovicus Blossius egyik művéből hosszabb részeket kivonatolt. A kézirat három, egymástól többé-kevésbé elkülönülő nagyobb részre tagolódik: „lelki fizika”, „lelki metafizika” és kishitűek vigasztalása. Az elmélkedések, gyakorlatok alapszövegét bibliai, történeti és a szentek életéből vett példák, históriák, exemplumok és szentenciák sorozata alkotja, ezek a különféle szabályok érvényességét bizonyítják. A tárgyalt témák azonosak a 17–18. századi spirituális kézikönyvek kedvelt témáival: az égi boldogság, a lelki élet irányítása, a teológiai erények, a vallásos élet helyes beren-

15 Historia Lambertina dudum ab aliis soluto stylo descripta, nunc vero potiori ex parte in heroicis versus redacta ... anno 1731. Archiv des Benediktinerstiftes St. Lambrecht (a továbbiakban: SL) jelzet nélkül; A művekhez vö. *Erdélyi L.*: i. m. 547–561.

16 FL, Dömlök, fasc 1. nr. 26, 27.

17 Fasti Seinsheimo-Schwarzenbergici. — Jubilae Schwarzenbergae tripudia. Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Budapest (a továbbiakban: BEKK) G 17.; *Erdélyi L.*: i. m. 550. szerint a kézirat további példánya a bécsi Schwarzenberg könyvtárban található.; Vö. *Bró Ferenc*: A barokk és a felvilágosodás között. (A magyar irodalom a XVIII. század középső évtizedeiben.) Irodalomtörténet 72 (1990) 223.

18 Trauer-Red bey der Leich-Begängnus Mariae Victoriae Abtissin in Nunberg zu Salzburg. Salzburg, é. n. (1739 előtt).

19 Sphysica spiritalis eruditiones ex variis collectae libris pro orationibus exornandis maxime panegiricis utilissimae. BEKK A 65.

dezése, a bűn, a lelki ember, lelki tükör, a paradicsom, a gyónás, az aszketikus élet, a lelkiismeretvizsgálat, a kísértés, a halál, az üdvösség és a szerzetesi élet szokásai egyaránt előfordulnak. A munka a 16–17. századi bencés aszketika világi hívők felé forduló ágának kései visszhangjaként értékelhető.

A harmadik csoportba három olyan munkát soroltunk, amelyek 1734-ben bölcsészdoktori viták alapjaként láttak napvilágot, és amelyeknél belső érvek alapján feltételezhető, hogy a prézesként szereplő Koptikot illeti a szerzőség. Az első, mindössze 42 lapos kiadvány sajátos gondolatra épül: a növényekben rejlő gyógyító erőről vallott különféle nézeteket párhuzamba állítja a szavak művészetének, azaz a retorikának feltételezett gyógyító hatásával.²⁰ A második, két részre osztott és két terjedelmes kötetben publikált mű az arisztotelészi logika, illetőleg fizika tankönyvszerű tárgyalása skolasztikus módszerrel, naptári szerkezettel.²¹ Az első kötet 46, a második 64, egy-egy napra szánt részre tagolódik. Az első kötet anyagát december hónap 25. és január 21. napjára, a másodikét február 24. és március 24. valamint április 16. napjára szánta, a hónapok többi napját pihenésre vagy ismétlésre ajánlotta. Minden naphoz egy-egy bencés szentet rendelt, s a szentek életéből vett példákkal, intelmekkel ösztönözte a tanulásra, az erények gyakorlására és a hibák elkerülésére. Az egy napra szánt anyag tárgyalása a tétel kifejtése után vita formájában, az érvek és ellenérvek ismételt szembeállításával történik.

Ezt a módszert folytatja a harmadik bölcséleti munka, amely az arisztotelészi speciális fizikát dolgozza fel.²² A bölcséleti anyag tárgyalását itt nem a bencés szentekkel, hanem egyik pártfogójának, a Firmian családból származó salzburgi érseknek és családjának a dicsőítésével kapcsolja össze. Az egyes részek mögött a Firmian család neves tagjainak életrajza olvasható; az életrajzokat dicsőítő versek és genealógiák egészítik ki.

A negyedik és utolsó csoportba a zárandokhelyekkel kapcsolatos különféle nyomtatványok és kéziratok tartoznak. Ez a csoport a legterjedelmesebb, mivel ez a téma Koptik egész pályáját végigkíséri. Időrendben haladva az első a Mariazell történetét feldolgozó monumentális kézirat. A hét ívrétű kötetet mariazeelli tartózkodása alatt, 1727–1732 között írta latin nyelven. A prózai szöveget számos rajz és beragasztott metszet illusztrálja. A mű a zárandokhely történetével kapcsolatos, körülbelül száz éve folyamatosan készült kéziratok és nyomtatott munkák sorába illeszkedik, s mintegy azok meghatározott szempontok szerinti reprezentatív összegzését adja. Koptik mindezeket forrásként használja és az adatokat egységes rendbe illeszti. A háttérben az a jellegzetesen 17. századi ellenreformációs gondolat áll, melynek értelmében a megújuló Mária-tisztelet keretében a katolikus, illetőleg rekatolizált területeket topografikus értelemben is Mária országává alakulnak. Az első két kötet Mariazell és a vonzáskörébe tartozó terület történetét beszéli el. A harmadik kötet az egyházi rend, a negyedik a világi uralkodók és előkelők, az ötödik az osztrák uralkodóház tagjainak Mariazellhez fűződő kapcsolatát mutatja be.²³ A hatodik kötet a zárandokhelyen feljegyzett csodákat dolgozza fel, a kötet második részében az ezekben szereplő nemesi családok

20 *Natura in Herbis, Ars in Verbis* ... Salisburgi 1734. (Perdoctus Cajetanus Wilhelmseder).

21 *Annus philosophicus scholastico-bellieus. Pars I–II.* Salisburgi 1734. (Candidatus pars I.: Tobias Hoffbauer, pars II.: Paulus Walser).

22 *Mundus firmianus, seu physica particularis.* Salisburgi 1734. (Candidatus: Franz Anton Enzenberg)

23 *Regio Mariana I–V.* SL No. 1487. III A/b 8–12.

címerrajzai találhatók.²⁴ Az utolsó kötet a jeles családok által felajánlott fogadalmi adományokat és hadi eszközöket sorolja fel és értelmezi a családok nevének betűrendjében. A szöveget a családi címerek rajzai díszítik.²⁵

A következő mű a mirákulumos könyvek műfajának tipikus képviselője: egy stájerországi zarándokhely, Spital am Semmering történetét és csodáit tartalmazza.²⁶ Valószínűleg 1732–1733 körül, neubergi tartózkodása alatt, a hely kegysura, a neubergi ciszterci apát ösztönzésére írta, s az apát és a rend teológiai cenzora engedélyével jelent meg 1735-ben. Reklámcímét (*Fons signatus*) a Bernadus a S. Theresia Ágoston-rendi szerzetes által a Bécs melletti Mariabrunn kegyhelyről 1698-ban kiadott mirákulumos könyv azonos címéből kölcsönözhetette.²⁷ A könyv első része 12 fejezetben a kegyhely keletkezését, történetét és kiváltságait, a második 52 fejezetben a szobornál 1624–1730 között feljegyzett csodákat beszéli el.

Csupán témáját tekintve rokon ezzel a kiadványtípussal a csoport első, közvetlenül is magyar vonatkozású műve, a máriavölgyi zarándokhely történetét megverselő epikus költemény, amely a latin verses epikának a 18. század első felében megfigyelhető kibontakozásába illeszkedik.²⁸

Koptikot gróf Esterházy Imre pálos prior 1743-ban hívta meg a Habsburg uralkodói reprezentációban egy időben jelentős szerepet játszó Máriavölgybe. Ellátta a hely történetére vonatkozó forrásokkal és a mű megírására ösztönözte. A könyv a következő évben Hauszer Lőrinc soproni plébános költségén jelent meg, püspöki beiktatása alkalmából Zichy Ferenc győri püspöknek ajánlva. Címét Koptik a zarándokhely német nevéből (*Maria Thal*) alkotta. Szerkezete távolról emlékeztet a Mariazellről szóló kézirat egy részének beosztására: az első könyv húsz énekben a kegyhely történetét beszéli el, a második könyv tizenhat éneke az előkelő máriavölgyi zarándokokat, köztük a császári család tagjait dicsőíti. A költemény összterjedelme mintegy kétezer, heroikus metrumú hexameter.

Mint Szörényi László megállapította, a mű a *Regnum Marianum* gondolat jegyében „egy Mária-kegyhely történetének felhasználásával az egész magyar történelem tengelyébe helyezte Mária oltalmazó szerepét”. Hiteles történeti és földrajzi adatok, *locus amoenus*-toposzok, legendai, mitológiai és emblematisztikus elemek sajátos keveréke alkotja. A Habsburg-ház uralkodóit kora gyakorlatának megfelelően magyar nemzeti színben tünteti fel. A cselekményt a pogányság–kereszténység, illetőleg a remetei szegénység–barokk hierarchikus pompa kettős ellentéte mozgatja. Fő újítása Szörényi László szerint, hogy „a panegyricus eposz claudianusi mintát követő változatába dolgozza be a költő az ovidiusi »Naptár« nemzetiesített változatát, miközben még a vergiliusi modell néhány döntő vonását is alkalmazza”. Másik jelentősége, hogy „ha szigorúan e búcsúsokra, a keresztény népre korlátozott formában is, de először kerül be a »nép« olyan epikus kompozícióba, amely az egész magyar történelmet tárgyalja”.²⁹

24 *Regio Mariana* VI. SL No. 1486. III A/b 13.

25 *Enumeratio illustrum familiarum juxta seriem alphabeticam ... (Regio Mariana VII.)* Österreichische Nationalbibliothek, Wien (a továbbiakban: ÖNB) 8328 (Nov. 573) ch. XVIII. 127. 8.

26 *Fons signatus, seu historia Divae Hospitalensis in Styria. Salisburgi 1735.*

27 *Bernardus a S. Theresia: Fons signatus, das ist ein gezeichnete Brunn.* Wien, 1698. (Újabb kiadás: Prag, é. n.)

28 *Thalleidos Liber I–II.* Sopronii 1745.

29 Szörényi L.: i. m. 448.; Vö. Ud.: A jezsuiták és a honfoglalási epika fordulata. In: *Irodalom és felvilágosodás.* Szerk.: Szauder József, Tarnai Andor. Bp. 1974. 567–645.

A zarándokhelyekkel kapcsolatos munkák között külön csoportot alkotnak a Koptik által kezdeményezett dömlői kegyhelyre vonatkozó nyomtatványok és kéziratok. A nyomtatványok név nélkül jelentek meg, de nagy valószínűséggel Koptiknak tulajdoníthatók, illetőleg az ő ösztönzésére készültek. Többségük kisterjedelmű kiadvány: latin, német és magyar nyelvű hírlevél, ponyvafüzet, gyónócédula és ún. búcsús kép a dömlői szobor ábrázolásával.³⁰ Ezeken kívül egy német nyelvű mirákulumos könyv tartozik ide.³¹ Elsősorban a hely ismertté tételét és a kultusz növelését szolgálták, s az 1745. évi püspöki vizsgálatok és az 1748. évi áthelyezés körüli időben jelentek meg. A történeti hitelesség igényével fellelő hírlevelek és a mirákulumos könyv középpontjában a hely eredetének, az egyházi vizsgálatoknak, a csodáknak és tanúsítványoknak, valamint az átvitelnek és az áhítat nagyságának a leírása áll. A mirákulumos könyvet a győri püspök engedélyével adták ki. Ebben a mirákulumok tanúsítványaihoz, amelyek a hitelesítő hivatkozások szerepét töltik be, ún. reflexiók, lelki elmélkedések kapcsolódnak. A magyar nyelvű hírlevél pontosan tájékoztat a hely megközelítési lehetőségeiről, az út mentén található vendégfogadókról és a zarándokok helyszíni ellátásáról is.³² Mindezek a nyomtatványok a főpát engedélye nélkül jelentek meg, s jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy Koptik és a főpát viszonya nyílt összetűzéssé változott.

A kéziratok egyik részét a mirákulum-feljegyzések gyűjteményei alkotják, többféle formában, nyelven és változatban,³³ ezekhez egy disztichonokban írt latin költemény kapcsolható a kegszoborról.³⁴ A vizsgálat szempontjából kiemelkedő jelentőségű az az 1752-ben Göttweigben keletkezett terjedelmes kézirat, amelyet Koptik önmaga, a dömlői csodák és kiadványok védelmében készített.³⁵ Ez az utolsó nagyobb, összefüggő műve, melynek egy példányát Pannonhalmára is megküldte, s amivel külön foglalkozunk. Csupán közvetve kapcsolódik a dömlői zarándokhelyhez Koptik részben feldolgozatlan göttweigi kéziratanyagátéka, melyben az előző mű részletei, jegyzetei, fogalmazványai, szövegváltozatai, egy, a dö-

30 Synopsis historica de situ, ortu, progressu s. cellae in ... campo Dömlökiensi ... H. és é. n. FL Actorum abbatiae Dömlökiensis, fasc. 2. nr. 1.; Historische Nachricht von dem Ursprung, Merkwürdigkeiten, Wunder und Gnaden des alten und neuen Gnaden-Orths zu Dömelkh. H. és é. n.; Hochfeyerliche Übersetzung des Wunderthätigen Mutter Gottes von Dömelkh ... Raab, 1748.; Hochfeyerliche Übersetzung des Gnaden- und Wunderreichen Bilds Mariae von Dömelkh ... Wien, 1748.; *Szilárdy Zoltán-Tüskés Gábor-Knapp Éva*: Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről. Bp. 1987. 91–94. nr. 61–76.

31 Compendium historicum von dem Ursprung und Merckwürdigkeiten des Gnaden- und Wunderreichen Orths Neu Maria-Zell Bey Dömelck... Ödenburg, 1749.

32 Rövid történetben foglalt fel-jedzés az 6 és új Dömlöki csudálatos helynek eredetiről, emlékezetes jeleiről, csudáiról és malasztiról ... H. és é. n. FL Actorum abbatiae Dömlökiensis, fasc. 2. nr. 3.

33 Miracula et gratiae. N. Z. 1747. Describantur ut sunt. FL Actorum abbatiae Dömlökiensis, fasc. 2. nr. 11; Libellus ... continuatarum gratiarum ab annis ... (14. 9. 1750. – 29. 5. 1773.) FL Actorum abbatiae Dömlökiensis, Naplók 1a/5. 20 füzet; Liber gratiarum purificatarum, et in compendium redactarum, ab anno 1750. ad annum usque 1755 inclusive, Exceptis omissis. FL Actorum abbatiae Dömlökiensis, fasciculi antiquiores, fasc. 2. nr. 10.; Dömlöki csodák. (18. sz. közepe.) FL Actorum abbatiae Dömlökiensis, fasc. 2. nr. 6.; Variae gratiae seu species miraculorum Divae Dömlökiensis (1754). BG Beilage zur Cod. 917 rot.

34 Allusiones ad falconem regium ante s. aedes Thaumaturgae Dömlökiensis procumbentem ex ea, quae ipso sunt observata. FL Dömlök, fasc. 2. nr. 7.

35 Crises malevolorum super miraculis, libellis et gestis Dömlökiensibus solidis rationibus refutatae... FL Dömlök 63. fasc. 5. nr. 9.; A mű további példánya: BG Cod. 917 rot.

mölki apátság jogi helyzetéről szóló munka, a vita iratanyaga és a személyes iratok, levelek mellett alkalmi köszöntőversek, máriás, bibliai és más témájú költemények találhatók.³⁶

Koptik és Sajghó: a csodahit és az egyházi felvilágosodás konfliktusa

A Koptikkal és a dömölki eseményekkel kapcsolatos vádak 1745 október–novemberében Dombi Mihály győri kanonok 12 pontban foglalta össze — nem egészen elfogulatlanul.³⁷ Ezzel egy időben Sajghó leveleiben és más irataiban találunk rájuk utalást, s ő tetteiben is kifejezésre juttatta véleményét: megtagadta Koptik különböző kéréseit, mellőzte a dömölki ünnepeket, akadályozta a zarándoklatokat, szét tépett dömölki szentképeket. A Pannonthalmán kiújult vi-szályt Koptiknak, illetve az általa neki küldött dömölki homoknak tulajdonította.³⁸ 1746. január 9-én kelt levelében Koptik Sajghó előtt a vádakkal szembeni ártatlanságát bizonygatta, de részletesen csak több év múlva, terjedelmes apologetikus kéziratában válaszolt, melyben a vádak újabbakkal kiegészítve rendszerbe foglalta és pontról pontra cáfolta.³⁹ A kézirat egyrészt rávilágít az apát és a főapát konfliktusának részleteire, másrészt az ellene felhozott vádak, a válaszok és bizonyítások tükrében megragadhatóvá teszi a csodákkal, mágiával, ördöggel kapcsolatos hagyományos és felvilágosult elképzelések összeütközését.

A munka három részre, azon belül változó számú ún. „crises”-re tagolódik, a végén összegzés és tárgymutató található. Koptik egymás után sorra veszi az ellene felhozott vádak és igyekszik válaszolni rájuk. Az első rész a dömölki csodák lehetőségét tárgyalja, a második a mirákulumos könyvvel kapcsolatos, a harmadik a dömölki csodákat mágia, varázslat eredményének nevező vádakra válaszol. A „crises”-ek szerkezete mindenütt azonos: a vád megnevezése után a cáfolat, majd a bizonyítás következik. A szokásos tekintélyi hivatkozások köre széles: a Biblia és az egyházatyák mellett egyaránt hivatkozik például Arisztotelész, Aquinói Tamás, Clairvaux-i Bernát, Caesarius von Heisterbach, Laurentius Surius, Dionysius Carthusiensis, Sienai Bernát, Cornelius a Lapide, Jacques de Vitry, Justus Lipsius, Wilhelm Gumpenberg, Michael Pexenfelder és Calmet műveire, Samuel Clarke és Jacobus Serces (?) protestáns teológusokra, a hollandisták szentéletrajzaira és ferences évkönyvekre. A művet Koptik a dömölki Máriának és a győri püspöknek ajánlja. Az ajánlásban segítséget kér, hogy ügyében számára kedvező döntés születessék.

Az első rész vádpontjai a következők: 1. a főapát szerint ma a világon nem lehetségesek csodák, 2. érthetetlen, hogy miért éppen Dömölkön lennének ilyenek, 3. a dömölki mirákulumok mágia következményei, mert Koptik ún. „hominibus superstitionibus” tartott kapcsolatot, 4. a főapáthoz eljutottak bizonyos, Koptik ellen szóló hírhedt könyvecskék a mágiával kapcsolatban, 5. Koptik sok

36 *Controversiae inter Archiabbatem S. Martini in Hungaria et Oddonem Abbatem Demölkiensem.* BG o. Sign. (alte Sig.: III/9. olim. Cod.); *Miscellanea aus dem Nachlass des Odo Koptik Abtes von Dömölk in Ungarn.* BG Cod. 24 rot und Cod. 918.

37 *Pacher D.*: i. m. 527–530.; Vö. *Dombi Mihály: Vízből és vérből készítettett üdvösséges fürdők.* Az az penitencia-tartó bűnös léleknek töredelmes szívből származott könyhullatási... Győr, 1742.

38 *Pacher D.*: i. m. 213. 2. jegyzet, 230–231. 1. és 4. jegyzet.

39 I. m. 533–534.; Vö. 36. jegyzettel.

mindenbe belefogott, s a mágiára is hajlik, 6. a győri püspököt hamis csodákkal vették rá a jóváhagyásra, 7. lehetetlen, hogy bármely szent szobor élőként viselkedjen.

A második rész vádpontjai szerint Koptik Dömölkről kiadott könyvében 1. hamis és kitalált csodákat írt le, 2. ez a mű hemzseg a látomások megfoghatatlan, hihetetlen és nevetséges jeleitől és más hasonló dolgoktól, 3. ezeket nem hagyták jóvá, a győri püspök elhamarkodottnak vallotta magát a jóváhagyásban, ezért a csodák hamisak, sőt mágikusak, 5. a könyvet a főapát nem engedélyezte, 6. Koptik mértéktelen volt a csodák kijelentésében.

A harmadik rész részben már ismert vádak ismételt: 1. Koptik mágusokkal volt kapcsolatban, 2. előre megjövendölte a dömölki csodákat, 3. elhagyta St. Lambrechtet és riválist támasztott Mariazellnek, 4. az ördög össze tudja keverni a saját „erényeit”, a csodákat és az isteni erényeket a képekben (szobrokban), tehát a dömölki szoborban is cselekedhet az apáttal kötött paktum révén, 5. a dömölki szobrot az ördög megfertőzte, ezért az apáttal együtt el kellene égetni, 6. a szobor arcának elváltozása, mozgása ígézet révén történt, 7. Koptik éjnek idején hatvan látomással a főapáthoz ment, 8. Koptik mágus, mert a homokból bűbájosságot csinált, 9. sáskákat küldött Szentmártonba a főapát ellen, 10. félelmetes időt csinált Kisbarátban, az egész falut megrontotta és a főapát ellen lázította.

Mindezek a vádak a racinális, irracionális és a néphitből származó elemek sajátos keveredését mutatják. Közös vonásuk Koptik dömölki szervező tevékenységének és a nyomában kialakult jelenségeknek a kritikája. A cáfolatok és bizonyítások közül különösen figyelemreméltóak a mágia, az ördöggel kötött szövetség és a rontás, ígészés vádjára adott válaszok. Ezekből kitűnik, hogy a mágia vádjának volt némi valóságos alapja: Koptik először aranyat vélt felfedezni a dömölki homokban, s a győri püspök káplánja, majd két salzburgi asszony a helyszínen aranyelválasztással próbálkozott. 1746-ban Bécsben egy magát Conrad bárónak nevező aranysinálóval került kapcsolatba. Amikor a csalót elfogták és elítélték, Koptik is gyanúba került. Ezenkívül kapcsolata volt egy trinitárius szerzetessel, aki ugyancsak foglalkozott mágiával. Védekezésül elmondja: a mágia vádját a főapáton kívül a jezsuiták is terjesztették róla, mivel a salzburgi jezsuitákra rosszat mondott.

Az ördöggel kötött paktum vádjá ellen Koptik különféle teológiai fejtegetésekkel védekezik. Az ördög létezését elismeri, de az nem tud csodát tenni; a csodákat Isten művének tartja. Az oltáriszentséget, az ereklyéket, a szentelményeket és az imádságot az ördög nem tudja elviselni, s az előbbieket Dömölkön mind megvoltak. A megtérések és a bűnbánó emberek is őt igazolják. A rontás, varázslás vádjának alapja szerinte az volt, hogy a sáskajárás idején az oltáriszentséget vitte, a rossz idő alatt pedig, másokkal együtt, a templom közepén imádkozott, processziót tartott és ördögűzést végzett. A dömölki csodás események lehetőségét a tekintélyi érvek mellett az Esterházy Pál által említett csodatévő dömölki szobor egykori meglétével, az egyházzal elismert európai és magyarországi zarándokhelyek, továbbá más párhuzamos jelenségek felsorolásával igyekeznek igazolni. Hitelességüket a zarándokok (köztük több egyházi és más tekintélyes személy) tanúbizonyságaival, a püspöki vizsgálatok jegyzőkönyveivel és oklevelekkel támasztja alá. Hivatkozik a tridenti zsinat, VIII. Orbán és XIV. Benedek pápa vonatkozó dekrétumaira, valamint arra, hogy a máriavölgyi kegy-

helyről kiadott könyve ellen a főapátnak nem volt kifogása, jöllehet azt sem engedélyeztette vele. Ahogy a többi magyarországi és külföldi mariazelli másolat, úgy a dömölki sem „riválisa” Mariazellnek, mert akik ide járnak, elmennék Mariazellbe is — állítja Koptik.

Ennyiből is kitűnik, hogy Koptik az akkor érvényes egyházi tanítást képviselte, annak alapján következetesen érvelt. A vádak valóságos alapjaként szereplő tények ugyanis az ő idejében általánosan elfogadott gyakorlatot jelentettek. Az okkult jelenségek (aranycsinálás) iránti érdeklődése sem számított különlegességnek, folyamatos pénzhiánya kellő okot adott rá. Kudarcának oka egyrészt az volt, hogy nem ismerte fel a vallásgyakorlat, ezen belül a zárandoklatok megítélésének gyökeres megváltozását a felső egyházi és világi rétegekben, s hogy a saját társadalmi közegében egyre archaikusabbnak számító nézeteket fanatikusan képviselte. Másrészt konfliktusba keveredett maga választotta egyházi fölöttesével, aki már az új, felvilágosult felfogás híve volt, s akinek álláspontját anyagi és presztízs-motivációk is befolyásolták. Ehhez járult, hogy a két szembenálló fél negatív személyes tulajdonságai nem fértek meg egymással. Koptik természetének alapvonásai az erős küldetéstudat, a hiszékenység, a csekély helyzetfelismerési képesség, a körültekintés hiánya voltak, míg Sajghót elsősorban a kompromisszumkészség és a könnyedség hiánya, továbbá energikus határozottság jellemezték. S bár Koptik eltávolítása Dömölkről Sajghó és az általa képviselt eszmék győzelmét jelentette, Koptik kezdeményezése végül is megvalósult és messze túlélte őt. A dömölki templom és kolostor felépült, fontos településképző tényezővé vált. A zárandoklatok csökkenő intenzitással ugyan, de tovább folytatódtak, s Dömölk ma is Nyugat-Magyarorszáig jelentős zárandokhelyei közé számít.

Vallásosság- és eszmetörténeti háttér

A missziós küldetéssel Magyarországra jött Sank Lambrecht-i szerzetes élete és tevékenysége lehetőséget nyújtott egy kezdeményező személyiség vallásosságra gyakorolt hatásának, közvetítő, szervező szerepének és az általa képviselt eszmék felvilágosult kritikájának, az egyházi felvilágosodás korai szakaszának közvetlen megragadására. Sajátosnak kell mondanunk, hogy a konzervatív eszmék e megkésett képviselője Nyugat felől érkezett Magyarországra. Idejövételének fő okát abban kereshetjük, hogy személyes tulajdonságai, térítő szándéka és küldetéstudata túlnőttek a bencés rend Ausztriában elfogadott keretein, távozását — más „renitens” rendtársai „szárműzetéséhez” hasonlóan — korábbi környezete is előmozdította, s hogy elképzeléseit az ausztriainál kevésbé ellenőrzöttnek feltételezett magyarországi területeken látta megvalósíthatónak. Sorsa példázza a késő barokk fanatikusainak életvitelét, eszményeinek kivirágzását és rombadőlését, továbbá azt a folyamatot, melynek során, míg a régi világkép konzerválásán dolgozott, több vonatkozásban maga is hozzájárult az új eszmék elterjedéséhez. Irodalmi és egyházszerző munkásságának vizsgálata hozzájárult a saját korában egyre inkább a superstitio, mágisa, babona fogalomkörébe sorolt jelenségek közvetítési folyamatainak és e jelenségek folyamatosan változó egyházi megítélése egy szakaszának árnyaltabb megismeréséhez.

Koptik helyzetét az előtte addig ismeretlen, új kulturális környezetben egyrészt az nehezítette, hogy míg Ausztriában a bencés rend a 17–18. században a

zarándoklatok egyik legfőbb pártfogója volt,⁴⁰ Magyarországon ilyen szerepet ekkor nem vállalt magára. Másrészt éppen akkor jött Magyarországra, amikor a barokk vallásosság történetében, Európa más területeihez hasonlóan, Magyarországon is jelentős változások mentek végbe, s amikor az egyházi vezetők körében a felvilágosodás első jelei mutatkoztak. Átalakulóban volt a vallásosság társadalmi szerkezete: az 1730-as, 1740-es évektől kezdve észlelhető volt a felső egyházi és világi rétegek felfogás- és magatartásbeli eltávolodása az alsó rétegektől, miközben azok vallási szükségletei alapvetően még nem változtak.⁴¹ Ezzel a visszavonulással párhuzamosan erősödött az alsó rétegek kultúrájának megújítási kísérlete a társadalmi elit részéről, s terjedt az ún. népi vallásosság formáinak ambivalens megítélése.⁴² A két főpap konfliktusa, a kortárs Padányi Bíró Márton veszprémi püspök sorsához hasonlóan, paradigmaticus értékű: míg Koptik a túlnyomórészt középkori és későközépkori alapokon nyugvó barokk vallásosság heves védelmezőjeként lépett fel, Sajghó kritikája már egy felvilágosult egyházi szellemiséget tükrözött. Győzelme néhány évvel megelőzi a babona, mágia, varázslás ellen hozott megszorító állami intézkedéseket,⁴³ s előre jelzi a klasszikus barokk vallásosság formáinak széthullását és a felvilágosult eszmék terjedését.

40 *Edmund Friess–Gustav Gugitz*: Die Wallfahrt nach Adlwang im Lichte der Mirakelbücher (1620–1746). Wien, 1951. 8.; Vö. *Edgar Krausen*: Die Pflege religiös-volksfrommen Brauchtums bei Benediktinern und Zisterziensern in Süddeutschland und Österreich. Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens 83 (1972) 274.

41 *Gábor Tüskés–Éva Knapp*: Mirakelliteratur als sozialgeschichtliche Quelle: barockzeitliches Wallfahrtswesen in Ungarn. Schweizerisches Archiv für Volkskunde 84 (1988) 79–103.; Vö. *Walter Hartinger*: Kirchliche Frühaufklärung in Ostbayern. Massnahmen gegen Wallfahrten und geistliche Spiele in den Bistümern Passau und Regensburg am Beginn des 18. Jahrhunderts. Ostbairische Grenzmarken 27 (1985) 142–157. — *Walter Hartinger*: „... nichts anders als eine zertrunkene Bierandacht...“ Das Verbot der geistlichen Schauspiele im Bistum Passau. In: Volkskultur — Geschichte — Region. Festschrift für Wolfgang Brückner zum 60. Geburtstag. Hg. Dieter Harmening, Erich Wimmer. Würzburg, 1990. 395–419.

42 *Klaus Guth*: Liturgie, Volksfrömmigkeit und kirchliche Reform im Zeitalter der Aufklärung (Ein Beitrag zur kirchlichen Aufklärung in den alten Bistümern Bamberg und Würzburg). Würzburger Diözesan-Geschichtsblätter 41 (1979) 183–201.; *Bernard Plongeron*: Recherches sur l'„Aufklärung“ catholique en Europe Occidentale (1770–1830). Revue d'histoire moderne et contemporaine 16 (1969) 555–605.

43 *Klaniczay Gábor*: Gerard van Swieten és a babonák elleni harc kezdetei a Habsburg monarchiában. In: A felvilágosodás jegyében. Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára. Szerk. Klaniczay Gábor, Poór János, Ring Éva. Bp. 1985. 35–36.

GÁBOR TÜSKÉS-ÉVA KNAPP
BETWEEN BAROQUE AND ENLIGHTENMENT ODO KOPTIK (1692–1755)

The subject-matter of this essay is the life, the literary and the church organisatory activity of Odo Koptik, Abbot of Dömölk who came to Hungary in 1739 from St. Lambrecht. Koptik's example shows that in the upper ecclesiastical leadership the ideas of Enlightenment appeared at different times, in different forms and elicited various responses, giving rise to conflicts between church leaders representing the conservative and the new ideas, between people with different personal traits and culture.

A characteristic feature of Koptik's literary activities is the vast quantity of his writings, the use of traditional Baroque genres, as well as his mixing of different genres in order to fulfil literary, scientific and practical aims. He wrote e.g. the history of the St. Lambrecht Abbey, of the Schwarzenberg family, of the places of pilgrimage Mariazell, Spital, Máriavölgy and Dömölk, he published and wrote philosophical, ethnical and meditative works, too. In connection with Dömölk (which he himself transformed into a place of pilgrimage), and with the miraculous events that took place there, Koptik got into serious conflicts with his church superior, the arch-abbot of Pannonhalma, in the course of which he was accused among others of magic, black art, association with the devil and alchemy. Since he fanatically professed ideas regarded in his milieu as increasingly archaic, in 1750 the queen ordered him to leave the country.

The main reason for Koptik's failure was the changed relationship of the different social layers to religiosity: in Hungary, already in the years 1730–1740 a divergence in thinking and behaviour began to separate the upper ecclesiastical and secular strata from the lower ones — in line with the élite trying to reform the culture of the lower classes. Koptik defended Baroque religiosity based on medieval and late-medieval ideals while the objections raised against him reflected the enlightened ecclesiastical mentality. His defeat came about shortly before the measures taken by the state against superstition, magic and black art, foretelling the disintegration of the different forms of classical Baroque religiosity.

GYARMATI GYÖRGY

Gratz Gusztáv a Monarchia felosztásának következményeiről

Gratz Gusztáv a szepességi Gölnicbányán született 1875. március 30-án.¹ Iglón, Kolozsvárott és az erdélyi Besztercén járt középiskolába. Egyetemi tanulmányait Kolozsvárott kezdte, majd a fővárosban folytatta, s a budapesti Királyi Magyar Tudományegyetemen avatták a jog- és államtudományok doktorává.

Közírói munkásságát a kolozsvári *Ellenzék*nél kezdte, 1895-ben. Az ekkor húszéves ifjú esetében talán érthető, hogy első tárcái „A nő”-ről, „A modern irodalom”-ról szóltak.² A fővárosba kerülve és a hazulról hozott perfekt német tudását is kamatoztatva 1896-tól rendszeresen publikált a *Pester Lloyd*-ban is. Ugyanezen évben, diplomája megszerzése után ez utóbbi lapnak lett politikai és parlamenti tudósítóként belső munkatársa (1902-ig). 1899-től egyúttal a *Kölnische Zeitung*, emellett 1902-től, az akkor alapított bécsi *Zeit* budapesti tudósítója is.

A századforduló körüli években meghatározó — és egzisztenciáját is biztosító — műfaja a publicisztika. Az a tény azonban, hogy ugyanezen időszakban *Alkotmánypolitika* és *Nemzetközi jog* címen két, tanult hivatására rímelő összefoglaló munka is kikerül tolla alól, arra enged következtetni, hogy még nem döntött egyértelműen a tudományos pályán való próbálkozás, illetve a sajtó által biztosítható karrier között.³

1 Apja Gratz Mór (1844–1907) evangélikus lelkész, egy, a 15. század elején Magyarországra telepített — s többnyire a Felvidéken élő — német család leszármazottja. A korabeli evangélikus egyházi közelet aktív résztvevője és krónikása mind a Felvidéken, mind pedig — Kolozsvárra költözésüket követően — Erdélyben. Utóbbi helyen a kolozsvári állami tanítóképző evangélikus hitoktatójaként is tevékenykedett. Emellett több népnevelői célzatú felvilágosító írás szerzője. Anyja Dax Emma. Testvérei: Gratz Ottó (Gölnicbánya, 1879. nov. 30. Budapest – Csillaghegy, 1956. máj. 6.) közgazda, állatorvos, a mezőgazdasági tudományok doktora. A 20. század első évtizedében előbb a magyaróvári, a keszthelyi, majd a debreceni gazdasági akadémia tanára. Külföldi tanulmányútját követően, 1910-től a Magyar Királyi Tejgazdasági Kísérleti Intézet vezetője, 1933-ig. Állattenyésztési, tejgazdálkodási kérdésekről számos, korában jegyzett szakmai tanulmányt publikált. Gratz Márta, (Gyulai Zoltánné, Kolozsvár, 1887–?) tanár. 1911–1919 között a segessvári evangélikus szász tanítóképző, utána a cinkotai általános tanítóképző tanára. 1928-tól 1936-ban kérelmezett nyugdíjazásáig a szegedi polgári leányiskola tanára. Több pedagógiai tárgyú cikk szerzője.

2 A modern irodalom. *Ellenzék* (Kolozsvár) 1895. jún. 20., A nő. I–II. *Ellenzék*, 1895. júl. 17., 18. A naturalizmus. I–II. *Ellenzék*, 1895. júl. 30., 31., Harcz a háború ellen. *Ellenzék*, 1895. szept. 13.

3 *Nemzetközi jog*. Bp. 1899., II. bőv. kiad. Bp. 1906.; *Alkotmánypolitika*. Bp. 1900.

Az előkészületekben is aktívan közreműködő alapító tagja, majd három éven át a lapot jegyző szerkesztője volt az 1900-ban megindított *Huszdik Századnak*. Hasonlóképpen alapító tagja és titkára az egy évvel később életre hívott *Társadalomtudományi Társaságnak*. Az 1903–1906 közötti évek a kezdetben meglehetősen heterogén összetételű, s leginkább közéleti ambícióiban egységű társaság fokozatos belső differenciálódásának az időszaka. Mivel 1903 után mind a lap, mind a társaság arculatát egyre inkább a a szocialista gondolkör felé elköteleződő, s a „rég Magyarországgal” radikális szakítást hirdető Jászi Oszkár formálta, Gratz 1905-ben megvált a *Huszdik Századtól*. Egy év múlva pedig — gróf Andrássy Gyula elnökkel, Hegedűs Loránt alelnökkel egyetemben — távozott a Társadalomtudományi Társaság vezérkarából is.⁴

A szakítással végződő eltávolodást az elvi differenciálódás mellett az új század első évtizedének közepén kirobbanó aktuálpolitikai válság is erősen befolyásolta. 1904-ben amikor a Társadalomtudományi Társaság ankétot rendezett, „A társadalmi fejlődés irányairól” Gratz a liberalizmusról tartott előadást. Ebben — többek között — a következő megállapításokat tette: „A liberalizmus csillaga széles e világon letűnt, s elvesztette régi varázserejét. ... Nyíltan beszélnek mindenütt a liberalizmus csődjéről, az igazán szabadelvű pártok egész Európában visszafejlődőben vannak, és két front ellen lévén kénytelenek küzdeni, mind szűkebb és szűkebb körökre szorulnak, helyükbe pedig új eszmék, új irányok lépnek. A helyzet kétségkívül nem hálás arra nézve, ki ma a liberalizmus védelmére vállalkozik, és — bocsássák meg — engem is némileg bátorítalná tesz, márpedig egy küzdő, ki a győzelemben kételkedik, majdnem legyőzött számba megy. ...

A liberalizmus, ha tisztultan fogjuk fel, nem tűrhet osztályállamot, sem a felső osztály, sem a középosztály, sem az alsóbb osztályok államát, s ezért kötelessége a gazdaságilag gyengéknek védelmét magára vállalni azon károk ellen is, melyet a gazdaságilag erősebbek okoznak neki. A gazdasági szabadság elvét így keresztültörő a nagy szociálpolitikai elv: bizonyos hendikep terhet kell az erősebbekre rakni és bizonyos terhet a gyöngéktől elvenni, hogy egyenlő feltételek mellett, egyforma esélyek között indulhassanak a nagy életharcnak, melyben egyéniségüknek méltó helyet küzdhetnek ki maguknak. ... Az osztályelölítésekben felnevekedett liberalizmus is már mindinkább erre a felfogásra jut és önfenntartási ösztöne hozza magával, hogy erre a felfogásra térjen át, mert a *jövő liberalizmusa vagy szociális liberalizmus lesz, vagy egyáltalában elpusztul* [Kiemelés tőlem. Gy. Gy.]. [...]

A szocializmus azzal, hogy az államnak mindennapi életünk szabályozására kiható hatalmat ad, oly súlyosan sértő volna egyéni szabadságunkra nézve, hogy abban személyes jólétünk, jólérzésünk biztosítását éppoly kevésbé találhatnók meg, mint bármely más rendszerben, mely zsarnokilag beleavatkozik magányügyeinkbe. A szocializmus ezért alapelvénél fogva sértő jólétünkre, a liberalizmus

4 A *Huszdik Század*, valamint a Társadalomtudományi Társaság — leginkább Jászi munkásságát központba állító — tevékenységére ld. A szociológia első magyar műhelye. A *Huszdik Század* köre. I–II. Vál., bev. Litván György, Szűcs László. Bp. 1973.; Jászi Oszkár publicisztikája. Vál., szerk., jegyz. Litván György, Varga F. János. Bp. 1982.; Jászi Oszkár válogatott levelei. Vál., szerk. Litván György, Varga F. János. Bp. 1991.; *Pók Attila: A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása*. Bp. 1990.; *Uő.: Néhány dokumentum a „Huszdik Század” történetéhez*. Századok 108 (1974) 1187–1206.

csak hibáinál fogva, oly hibáknál fogva, melyeket egyenesen a liberalizmus ellen követtek el és amelyek mindenestre kiküszöbölhetők.

A szocializmus az emberszeretet nagy jelszava alatt támad, most szabadságszeretőnek mutatkozik, hogy megnyerhesse a hatalmat, de megszűnnék az lenni, mihelyt hatalomra jutott. A liberalizmus a szabadságszeretetet hirdeti, de emberszeretővé kell válnia, hogy megtarthassa a hatalmat, mely kezéből már-már ki kezd siklani. E célból meg kell tölteni a liberalizmus üres kereteit pozitív szociálpolitikai tartalommal. A liberalizmusnak csak úgy van jövője, ha gazdasági téren fölveszi a gondoskodást a gyengék, szegények és elnyomottak érdekében és sohasem felejtí el, hogy az éhező ember természetén alapuló jogot formálhat jóllakott embertársainak kenyerére.”⁵

Fenti sorokat közel egy évszázad távlatából olvasva mind a szociális töltetű liberalizmus, mind a hatalomra jutott szocializmus kapcsán van némi prófétikus mellézköngéje. A maga idején viszont világosan rögzítette a szocialistákkal mindinkább eszmei — majd politikai — frigre lépő Jászi nevével fémjelzett radikalizmusból való elhatárolódásának elvi indítékait.

Ez azonban korántsem tartotta vissza attól, hogy részt vegyen a következő évben kibontakozó választójogi reformküzdelmekben. Több írásában, előadásában kardoskodott az általános választójog bevezetése mellett.⁶ 1905-ben alapító tagja, később főtitkára a *Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesületének*. 1906 márciusában a szabadkőműves *Demokratia* páholy tagjává avatták. Ugyanezen évtől a bécsi *Neue Freie Presse* budapesti szerkesztője lett. Az eddig elősorolt lapokban tíz éve folytatott hírlapírói tevékenysége, a Huszadik Században havonkénti rendszerességgel megjelentetett *Kortörténeti Szemléje*, az egzisztenciális rendezettségén túl olyan közéleti ismertséget, kapcsolatrendszert, tájékozottságot és felkészültséget is biztosított számára, amit immáron politikai pályán is megkísérelhetett kamatoztatni.

Az 1906. évi országgyűlési választásokon a Nagyszebenhez közeli (etnikailag román, választójogosultságot tekintve pedig evangélikus szász többségű) újgyházi kerület pártonkívüli programmal választotta képviselővé. A parlamentbe kerülve belépett az Andrássy Gyula vezetésével szerveződött *Alkotmánypártba*. Előbb az országgyűlés naplóbírója, majd, 1907 októberétől a munkásügyi bizottságának lett tagja. Ez utóbbi tiszttét a későbbi ciklusokban is megtartotta, egészen 1917. március 1-ig. Az Alkotmánypárt felbomlása után ugyanabban a kerületben Tisza István *Munkapártjának* programjával választották ismét képviselővé.

1911-től a *Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének* ügyvezető igazgatója, s e tiszteből eredően delegálta a GYOSZ az *Országos Ipartanács* tagjainak sorába. Az első világháború kitörése után előbb a *Hadsegélyző Bizottság*, majd több háborús (készletgazdálkodási) központ elnöke, illetve tagja volt.⁷ Emellett, 1917-

5 A liberalizmus. Huszadik Század, 1904. I. 165–182. Újabbán ld. Magyar liberalizmus. Vál. Tőkész-László. Bp. 1993. 255–265.

6 Általános választójog és nemzeti politika. Bp. 1905., Az általános választójog és Tisza István gróf. Bp. 1905., Az általános választójog szociológiai szempontból. Bp. 1906. (Az Általános Titkos Választójog Ligájának Kiadványai, 8.)

7 Ezek: Országos Közéletnevelési Tanács, Háborús Ócskapapír Átvételi Bizottság, valamint az Országos Magyar Kiállítási Központ.

től az *Országos Munkás-betegsegélyző és Balesetbiztosító Pénztár* alelnöke, vezetőségi tagja a *Közép-Európai Gazdasági Egyesületnek* valamint a *Német–Magyar–Osztrák Gazdasági Szövetségnek*.

1917. február 25-én gróf Tisza István magyar miniszterelnök javaslatára Ottokar Czernin gróf, a Monarchia külügyminisztere, a közös külügyminisztérium kereskedelempolitikai osztályának élére nevezte ki. 1917. június 15-től gróf Esterházy Móric rövid életű kormányának pénzügyminisztere,⁸ s egyúttal császári és királyi valóságos belső titkos tanácsos. Tisztségétől Wekerle Sándor harmadik kormányalakítása után egy hónappal, szeptember 16-án vált meg, s Bécsbe tért vissza, korábbi osztályfőnöki posztjára. E minőségében vett részt a breszt-litovszki orosz, és a bukaresti román béketárgyalásokon. Itt végzett munkája elismerésül tüntette ki IV. Károly császár és király 1918-ban a Lipót-rend nagykeresztjével.⁹ Szolgálat a Monarchia összeomlásával, a k.u.k. külügyminisztérium 1918. november 5-i megszűnésével egyidejűleg ért véget.

Az 1918. évi őszirózsás forradalom, majd az 1919. évi proletárdiktatúra időszakában Bécsben maradt, és bekapcsolódott a Bethlen István gróf vezetésével szerveződő *Antibolsevista Komité* tevékenységébe. Gratz volt a közvetítő, aki az ABC nevében felajánlotta az akkor Bécsben tartózkodó Garami Ernőnek, hogy az ő vezetésével szervezendő (polgári + szociáldemokrata) politikusokkal váltsák fel a budapesti tanácskormányt. Garami csak „tisztá” szociáldemokrata kormányzat esetében vállalta volna a szerepet, így nem jött létre megállapodás.¹⁰ A komün bukása után Gratz Gusztáv 1919. október 7-től 1921. január 16-ig rendkívüli

8 Ld. Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából. Szerk. Iványi Emma. Bp. 1960., Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch–Ungarischen Monarchie (1914–1918). Hrsg. Miklós Komjáthy. Bp. 1966.

9 Iróniától sem mentesen rekonstruálja a kitüntetés kiérdemlésének körülményeit Hatvany Lajos a Karinthy Frigyessel és Kosztolányi Dezsővel együtt szerkesztett *Esztendő* c. irodalmi lap egyik korabeli számában: „A világtörténelmi fotográfiaikon, amiket magnézium-fény mellett készítettek, [...] az összes urak frakkban vannak, szmokingban és díszgyenruhában, csak egy úr, Czerninnek nemcsak az asztal mellett helyrajzilag, de politikailag is jobb keze, van szerény polgári ruhában — Gratz Gusztáv. Azt mondják, nem véletlenség, hogy a békét késő éjszaka kötötték meg. Délután már minden rendben volt, tisztázott a helyzet, s ekkor Czernin gróf azt javasolta, hogy a tárgyalást szakítsák félbe éjfélig és közben jól vacsorázzanak meg. Nem tudjuk, de valószínűnek tartjuk, hogy e vacsorán Gratz Gusztáv nem vett részt. Ő a vacsora alatt dolgozott, mindent magára vállaló lelkiismeretességgel elvégezte mindenkinek a dolgát. Gratz Gusztáv tudniillik maga a megtestesült szorgalom, egész élete a tiszta és egyenletes munka és ez minden dicséret és minden gáncs, ami érheti. Szorgalmas munkás, tud, szeret és akar dolgozni, és ami a legfőbb, egyforma lelkesedéssel, akár parlamenti tudósítást csinál a Pester Lloyd-nak, akár békeszerződést a világtörténelemnek. ... Csöndes, elmélyedő, alapos, minden iránt érdeklődő bölc ember nagy műveltséggel és nagy intelligenciával. Élete és kétségtelen szerencséje bizonyítéka az öreg igazságnak, hogy ha az ember nem akar semmit, akkor mindent elérhet. Csak nem kell akarni excellenciás úrnak lenni és okvetlenül az lesz az ember. Gratz biztosan nem akart, és amikor a világháború elején a parlamenti hírlapírók szobájából rekedtre telefonálta magát, hogy a Semmeringben üdülő Benediktet a Pressétől értesítse Tisza beszédének egy fontos momentumáról, dehogy is képzelte azt, hogy március harmadikán ő köti meg a békét az oroszokkal. Gratz az első újságíró, akit, bár sokra vitte, nem irigyelnek, hanem büszkék rá a volt kollégái. [...]” Személyleírás. *Esztendő*, 1918. 3. sz. 179–181. Később megkapta az I. osztályú polgári és hadi érdemkeresztet, a III. osztályú porosz vörös sasrendet, a német vaskezesztet, a bajor Lajos-király érdemkeresztet.

10 *Romsics Ignác*: Gróf Bethlen István politikai pályája, 1901–1921. Bp. 1987. 176–177; *Uő.*: Bethlen István. Bp. 1991. 82–83.

követ és meghatalmazott miniszteri rangban Magyarország első bécsi követe volt. E minőségében tárgyalta 1920 elején az osztrák kormány, illetve az ottani politikai közelet számos vezető személyiségével az ún. burgenlandi kérdésnek a két ország közötti békés rendezéséről, de a megbeszélések — ekkor — sikertelenül véződtek.¹¹

1921. január 18. és április 12. között, gróf Teleki Pál második kormányában külügyminiszter, s február 26-tól egyidejűleg a nemzeti kisebbségek tárca nélküli miniszteri posztját is betöltötte. Idézésre érdemes az a felszólalása, mely a Teleki-kormány programja fölött meginduló parlamenti vita során hangzott el, s amelyben — több, tárcáját érintő észrevételre reagálva — miniszterként követni kívánt cselekvési szempontjait fogalmazta meg. „A politika művészete abban áll, hogy az ember minden adott helyzetben összhangzásba hozza a legitim aspirációt a megvalósításukra kínálkozó lehetőségekkel és a rendelkezésre álló eszközökkel. De céljaink világosan ki vannak tűzve és mindnyájan ismerjük azokat, úgyhogy róluk sokat beszélnünk nem is szükséges. Annál közelebb fogunk hozzájuk jutni, minél jobban összefogunk, minél konszolidáltabb állapotokat tudunk teremteni, s minél inkább vagyunk képesek a gazdasági jólét előfeltételeinek megteremtésével vonzerőt gyakorolni minden irányba.

Ami a politikai célok megközelítésére alkalmas eszközöket illeti, t. Nemzetgyűlés, két út áll rendelkezésünkre. Az egyik a forradalmi út, amely a reánk erőszakolt békeszerződéseknek szét tépésével, az azok ellen való nyílt ellenszégüléssel, a leggonoszabb indulatoknak és szenvedélyeknek felkavarásával az anarchiát akarja szembehelyezni a mai világhatalmasságok akaratával. Ez az az út, amelyet Oroszország követ és ez a példa minden inkább, mint megbízható. A mi egész geográfiai helyzetünk, ellenséges államok közepette való izoláltságunk, területünk viszonylagos szűk volta, de az általunk tudatosan követett, a rend és a tekintély helyreállítását célzó politikánk is megtiltja nekünk, hogy erre az útra lépjünk. A másik út, amelyet a Nemzetgyűlés eddig is követett amidőn a trianoni szerződést ratifikálta, az az út, amely a szerződések által teremtett helyzetet a viszonyok kényszere alatt elfogadja új politikájának a kiindulópontjául és abból kiindulva igyekszik új erőre kapni és távolabbi céljai felé törekedni. Meg vagyok győződve róla, hogy ezen az úton is el tudjuk érni a célokat, amelyeket fel nem adunk akkor, amikor lemondunk arról, hogy különben is meddő, kalandos vállalkozásokkal igyekezzünk azokat megvalósítani. Ez azonban nem zárja ki, sőt egyenesen megköveteli, hogy sérrelmeink meggyógyítása érdekében minden erre kínálkozó alkalmat megragadjunk, és hogy azokon a fórumokon, amelyekbe való bejutásunkra a trianoni szerződés elfogadásával jogcímet nyertünk, újból és újból hangoztassuk a velünk szemben a békekötéssel és az azóta elkövetett igazságtalanságok reparálásának abszolút szükségességét.

A békeszerződés erre különösen egy fórumot állapított meg, a népek szövetségét, amelynek nagy és nemes céljaival Magyarország teljesen szolidaritásban

11 Ld. *Soós Katalin*: Burgenland az európai politikában, 1918–1921. Bp. 1971., *Bellér Béla*: Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása. Bp. 1975. 105. *Kerekes Lajos*: Olaszország, Magyarország és az osztrák Heimwehr-mozgalom (1920–1930). *Történelmi Szemle* 4 (1961) 199–216.

érzi magát. A magunk gyöngé erőivel, de kivált a magunk példájával támogatni is fogunk minden törekvést, amely oda irányul, hogy a népek szövetsége a maga céljainak elérésére valóban alkalmassá tétessék, föltéve, hogy abba Magyarországot teljesen egyenrangú félnek fogadják be. Mi csak az eszmét nézzük és nem az annak megvalósítására szolgáló eszközök tökéletlenségét, és teljes hajlandóságunkat nyilvánítjuk ki már most is, hogy az azok tökéletesítésére irányuló minden törekvésben magunk is résztveszünk. ...

El vagyunk határozva arra, hogy politikánkat a trianoni béke alapjára helyezvén, nehéz érzelmi áldozatok árán is a most említett két európai nagyhatalom [Franciaország és Anglia] vezetése alatt álló európai civilizáció érdekében igyekszünk összhangzásba hozni az ő politikai törekvéseikkel, abban a reményben, hogy az európai béke fenntartására és a konszolidáció előmozdítására irányuló politikájukban be fog következni az a pillanat is, amikor be fogják látni, hogy a magyarság legitim törekvéseinek felkarolása és érvényesítése éppen ennek az európai békének és konszolidációnak is elsőrangú érdeke.”¹²

Teleki oldalán részt vett a 1921. március 14–15-én Bruckban folytatott magyar-csehszlovák kormányközi tárgyalásokon. A Beneš külügyminiszter és Hotovetz kereskedelmi miniszter vezette csehszlovák küldöttséggel folytatott, részben politikai (kisebbségi jogvédelem), részben gazdasági–kereskedelmi tárgyú megbeszélések reményteljesen indultak, de IV. Károly király hűsvéti Magyarországra érkezése miatt megállapodás nélkül félbeszakadtak.¹³ IV. Károly első visszatérésének kudarca nyomán Gratz leköszönt posztjáról,¹⁴ de II. fizetési osztályba soroltan a külügyminisztérium követjeinek rendelkezési állományában maradt, és az új miniszterelnök, gróf Bethlen István, Lehár Antal báróval egyetemben bevonta azokba a titkos megbeszélésekbe, melyek Burgenland — erőszakos fellépést sem kizáró — visszaszerzését célozták.¹⁵

Tevékenyen közreműködött IV. Károly 1921. októberi, második visszatérési kísérletének megszervezésében. Az ex-uralkodó a Rakovszky István vezetésével kinevezni szándékozott (ellen)kormány pénzügyminiszterévé designálta. E minőségében vett részt az 1921. október 23-ról 24-re virradó éjszakai tárgyalásokon,

12 Az 1920. évi február hó 16-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. VII. 1921. február 4-i ülés. 382–383.

13 A tárgyalásokat ismerteti *Bellér B.*: i. m. 168–169. Jegyzőkönyveit ld. *Papers and Documents relating to the Foreign Relations of Hungary*. Published by the Hungarian Ministry for Foreign Affairs. II. January to August 1921. Bp. 1946. 225–241. *Ádám Magda* kutatásai szerint ugyanitt Teleki és Gratz diplomáciai körökben is vállalt legitimizmusuk ellenére szóbeli kötelezettséget vállaltak a Habsburg-restauráció elkerülésére. *Ádám Magda*: A kisantant és Európa, 1920–1929. Bp. 1989. 94–95., 102–104., 202–208. A brucki tárgyalások 1921 júniusában Marienbadban, majd szeptemberben Brünntben folytatódtak, az őszi második királypuccs-kísérlet azonban végképp zátonyra futtatta a magyar–csehszlovák közeledést, s nagymértékben elősegítette a kisantant gyűrdű létrejöttét. Ld. *Ádám Magda*: Magyarország és a kisantant a harmincas években. Bp. 1968. 34. Ugyanezen tárgyalásoknak másik irányú kihatása az volt, hogy Benešéknek az új magyar kormányzat képviselőivel folytatott tárgyalásai szétfoszlatták a bécsi magyar októberista emigráció addig dédelgetett reményét, hogy Prága őket a regnáló magyar rezsim valamifajta alternatívájaként hajlandó lesz tartósan támogatni. Ld. Károlyi Mihály levelezése. II. Szerk. Hajdu Tibor. Bp. 1990. 44–46.

14 Az első királypuccsot követően mondott — lemondását megelőző — beszédét ld. Az 1920. évi február 16-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. IX. Az 1921. április 6-i ülés. 161–165.

15 *Soós K.*: i. m., *Bellér B.*: i. m. 196–197., *Ádám M.*: Magyarország és a kisantant i. m. 114–120., *Kerekes L.*: i. m., *Romsics I.*: Bethlen István i. m. 134–135.

melyet Károly hívei a Bethlen-kormány képviselőivel folytattak, de az újfent kudarcba fulladt királypuccs után letartóztatták. Tízheti vizsgálati fogság után 1922 januárjában Gratzot és karlista társait (akik közül gróf Andrássy Gyula a külügyminiszteri, báró Lehár Antal a hadügyminiszteri, Beniczky Ödön a belügyminiszteri, gróf Apponyi Albert a kultuszminiszteri tárca várományosa volt) szabadlábra helyezték. A királypuccs hazai résztvevői, köztük Gratz ellen „lázasadás” címén megindított bünvádi eljárás — IV. Károly 1922 áprilisában bekövetkezett halála után —, 1924 nyarán a kormányzó és az akkori igazságügyminiszter által aláírt pertörléssel végződött.¹⁶ Közben, 1922. július 30-án a köztisztviselői kar racionalizálásának egyik hullámában — 47 éves korában — nyugdíjazta a Külügyminisztérium.¹⁷

A kortárs politikai közéletben — és a későbbi historiográfiai utalásokban — mindezek után hajlíthatatlan legitimistaként elkönyvelt Gratznak azért érdemes egy, a pozicionált politizálástól való visszavonulása után elhangzott és publikált előadásáról megemlékezni, mivel az — valamint még szinte feldolgozatlan gazdaságpolitikai elemzéseinek szériája — arról tanúskodik, hogy a gazdaság működéséről-működtetéséről vallott felfogásában továbbra is kitartott korábbi liberális elkötelezettsége mellett. Pontosítva, politikai értelemben is elutasította azt a legismertebb változatában Szeckfű Gyula *Három nemzedékében* képviselt álláspontot, mely a Monarchia összeomlásáért, a forradalmakért, és Trianonért is a liberalizmust tette meg egyik legfőbb bűnbakká. Emellett — érvel tovább — „azt sem tartom indokoltnak, hogy a háborúban tett új tapasztalatok igazolnák a liberális elvektől való eltérést. A háború folyamán tényleg több kísérlet történt a gazdasági életbe, való mesterséges benyúlások formájában, amelyek merev elentétben állnak a liberális gazdasági tanokkal. Ha ezek a kísérletek fényes eredményeket tudnának felmutatni, akkor a liberalizmustól való elfordulás talán érthető volna. De ennek éppen ellenkezője áll. Éppen a háború alatt tett kísérletek bizonyították be, hogy minden mesterkélt állami beavatkozás a gazdasági életbe akkor, amikor bizonyos bajokat meg akar szüntetni, csak új bajokat teremt, amelyek sokszor lényegesen túlhaladják azokat az előnyöket, amelyeket az intézkedések segítségével el akar érni. [...]”

A mesterséges beavatkozás által teremtett helyzet oly bonyolult viszonyokat hozott létre, amelyek között senki nem tudott eligazodni. Senki sem tudja, hogy melyik gazdasági belenyúlás mikor fog valamely közvetett hatásával az ő saját területén valahol robbanásokat okozni. Ez az állapot teljesen megbénítja az üzleti életet, az üzleti forgalmat. A kalkuláció mind nehezebbé válik. A legszolidabb termelési ágak kénytelenek spekulatív mozzanatoknak tág teret engedni. Biztosnak látszó számítások máról holnapra megdőlnék. Az üzleti élet tele van csapdákkal, amelyek ellen a tőketulajdonos, az árubirtokos a maga feltételeinek a megszabásánál eleve védekezik. A következmény, szertelen üzleti hasznok mellett, a fogyasztóknak szertelen megterhelése. A legegyszerűbb gazdasági funkciókba otrombán állami szervek kapcsolódnak bele és komplikálttá teszik a leg-

16 Ld. IV. Károly visszatérési kísérletei. H. é. n., Iratok az ellenforradalmi rendszer történetéhez. Szerk., bev. Nemes Dezső. II. Bp. 1956. 230–245.

17 Ld. Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez, 1918–1945. Szerk., vál., jegyz. Pritz Pál. Bp. 1994. 143–144., 450.

egyszerűbb gazdasági tranzakciókat, járhatatlanokká a legsimplább utakat. Ahol a kereskedelem azelőtt öt percen belül döntött, ott most hetekig kell bizonytalan eredménnyel szaladgálni kiviteli és behozatali engedélyek után, és amikor ezek megvannak, sokszor maga az üzlet, amelyről szó van, nem lehetséges többé. Azelőtt, ha valaki üzleti útra indult, egy órával a vasút indulása előtt is elhatározhatta magát arra és másnapra visszatérhetett, most útleveleknek, vízumoknak beszerzésével előbb napoknak kell eltelniük. A következmény az, hogy a termelés és a kereskedelem mindenütt stagnál, dacára annak, hogy a fogyasztás távolról sincs kielégítve. [...] Mindaddig, amíg ez a mentalitás meg nem változik, amíg vissza nem térünk a nemzetközi gazdasági életben régebben szokásban volt szabad forgalom rendszerére, amíg egyszóval a gazdasági életben bizonyos a mainál liberálisabb elvek érvényesülni nem fognak, a gazdasági élet mai bénasága nem lesz megszüntethető.”¹⁸

1924 augusztusában, fél évvel a Szovjetunió diplomáciai elismerése után, amikor Berlinben magyar–szovjet tárgyalások kezdődtek a követcseréről és a miszsiók megnyitásáról, Gratz Kánya Kálmán külügyminiszter-helyettesnél és Walko Lajos kereskedelmi miniszternél kezdeményezte egy, a két ország közötti kereskedelmi egyezmény megkötését is. Bár ez utóbbira nem került sor, *Tolnai Világlapjának* egyik korabeli száma — tévesen — mint a Szovjet-Oroszországba dezignált első magyar követet mutatta be.¹⁹

A húszas években, kormányzati szerepvállalásának megszűnését követően is számos gazdasági vállalkozásban és társadalmi egyesület vezető tisztségeiben bukkanhatunk nevére.²⁰ Ezek közül — annak közvetlen politikai összefüggései miatt — csak egy megbízatásáról szólunk részletesebben.

1924-től alapító tagja és — közel másfél évtizeden át — elnöke volt a *Magyarországi Németek Közművelődési Egyesületének* (MNKE; Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein). A szerveződő nemzetiségi egyesület vezetőjéül való megválasztása mögött két konvergáló mozzanat munkált. A hazai németiség legismertebb korabeli vezetője, Bleyer Jakab egyetemi tanár és ex-nemzetiségi miniszter elsősorban azért hajlott Gratz elnökké választására, mert — szűkebb környezetének álláspontját respektálva — hasznosnak vélte Gratznak mind a

18 *Gratz Gusztáv*: Gazdasági és politikai liberalizmus. Bp. 1922. 26. Utánközlés: Magyar liberalizmus i. m. 469–478.

19 Magyarország első moszkvai követe Jungerth-Arnóthy Mihály volt, aki eleinte Ankarából adminisztrálta a két ország diplomáciai kapcsolatait, majd — a követtség moszkvai épületének elkészülte után — 1935 májusában kapott utasítást új állomáshelyének elfoglalására. Ld. Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon, 1924–1926. Bev., szerk. Nemes Dezső. Bp. 1959. 703–704., *Tolnai Világlapja*, 1924. okt. 15., *Jungerth-Arnóthy Mihály*: Moszkvai napló. Sajtó alá rendezte, bev. Sipos Péter, Szűcs László. Bp. 1989.

20 Elnöke és vezérigazgatója volt a Biedermann-féle vasútfelszerelési társaságnak; a Magyar Kereskedelmi Bank igazgatótanácsának tagja; a Dorogi és Társa Gumigyár Rt. igazgatótanácsának elnöke; az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár Rt. ügyvezető igazgatója, majd elnök-vezérigazgatója; a Pesti Viktória Gőzmalom Rt. igazgatósági tagja; a Pénzüntézet Központ választmányának tagja; az Országos Gazdaságstatisztikai és Konjunktúrakutató Bizottság tagja; 1928-tól a Magyar Külügyi Társaság, emellett 1931-től a Magyar Szemle Társaság alelnöke; 1935-től a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság választmányi tagja; a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara állandó magyar delegátusa, tagja a szervezet tanácsának és végrehajtó bizottságának; a Magyar-Román Kereskedelmi Kamara elnöke; az Interparlamentáris Unió tagja, s ugyanott tagja a szervezet nemzetközi jogi bizottságának; 1941-től a Magyar-Olasz Bank alelnöke.

kormánykörökben, mind a gazdasági eliten belül élvezett jó kapcsolatait. (Másodszorban azért, mert mellette ő kapta meg az ügyvezető alelnöki tiszteletet.) Kormánykörökben pedig azért támogatták jelölését, mert a nemzetiségi vezetőknél mérsékeltőbb álláspontot képviselt a nemzetiségi rendeletek, illetve az 1924. évi nemzetiségpolitikai törvény ügyében, továbbá mert az 1919. évi Antibolsevista Bizottságban való szorosabb együttműködésük óta Bethlen bizalmi emberei közé számított.²¹ Mindezeknek is része lehetett abban, hogy az 1926. évi választásokon kormánytámogató pártok kívüli programmal kapott képviselői mandátumot a sváb többségű bonyhádi választókerületben. 1931-ben ugyanitt újraválasztották. Az országgyűlés külügyi bizottságának kezdetétől, a pénzügyi bizottságának 1927. február 1-től volt tagja. Szerepvállalása az MNKE vezetésében a harmincas években vált politikailag még inkább jelentőssé, midőn — a disszimiláció álláspontját képviselő Bleyer Jakab 1934. évi halála, illetve Hitler időközbeni hatalomra kerülése után — tovább erősödött a hazai német nemzetiség politikai ambíciókat is dédelgető reprezentánsainak álláspontja. Bleyer halála után a Basch Ferenc nevével fémjelvezhető irányzat — a *Külföldi Németek Egyesületének* (Verein für das Deutsche im Ausland) konspiratív pénzügyi támogatását is élvezve — orientálódott egyre inkább a német nemzetiszocialista törekvések felé, emellett kisebbségi kollektív politikai jogok szentesítését követelte a magyar kormányzattól.

A Gratz Gusztáv által is képviselt mérsékelt irányzat az államhatalom iránti feltétlen lojalitást vallotta, s nem kívánt túllépni a kulturális autonómia — ezen belül az anyanyelvi oktatás, lap- és könyvkiadás intézményes biztosításának — követelésén. 1934–35-ben még Hitler is olyan értelmű instrukciókkal látta el a Budapesten akkreditált német követeket, hogy „a magyarországi kisebbségi kérdést semmi esetre sem szabad olyan formában kezelnünk, hogy az megterhelje az [...] általános magyar–német viszonyt”. Ekkor még a magyar fővárosból Berlinbe küldött német diplomáciai jelentések is tolerálták Gratz — visszatérően megemlített — kormánya iránti lojalitásának elsődlegességét. A harmincas évek közepén ennek ellenére egyre inkább elmérgesedett a szervezeten belül a Gratz-féle „hazához hű”, illetve a Basch–Kusbach csoport által képviselt „germánhű” irányzat viszonya. Még inkább a szakadást stimulálta az évtized második felében Berlin álláspontjának megváltozása, és az, hogy az ún. *Wandervogel* (Vándormadár)–mozgalom révén közvetlen nagynémet agitációba kezdtek Magyarországon. A birodalmi külpolitika a magyar területi revízió támogatása fejében politikai üzlet részeként tette a hazai németiség helyzetének revideálását, s nyíltan a kollektív politikai jogosítványokat követelő irányzat mögé állt. Ezzel egyenes arányban vált Gratz Gusztáv fokozatosan persona non grata — egy bizalmas feljegyzés szerint „a birodalmi határokon belül maradéktalanul visszaautasított személlyé”. Különösen 1937-től, amikor nyilvánosan tiltakozott az ellen, hogy a kormány engedélyezte a pángermán szellemiségű mozgalom megszerveződését. A hazai németiség — mint mondta — „hazájához legyen hű, és ne a nagynémet

21 Az egyesület megalakulásának részletes leírását ld. *Bellér B.*: i. m. 276–285.; A két világháború közötti parlamenti almanachokban visszatérően az olvasható rövid életrajzaiban, hogy Bethlen személyes kérésére vállalta el a MNKE elnöki tiszteletét. Ugyanezt erősíti meg *Bellér Béla*: A magyarországi németiség rövid története. Bp. 1981. 156.

politikai eszméket igyekezzék szolgálni”.²² Amikor pedig a magyar kormány a Felvidék déli részének visszaszerzését lehetővé tevő első bécsi döntés „meghálálásaként” 1938 december elején ellenjegyezte a *Magyarországi Németek Népi Szövetségének* (Volksbund der Deutschen in Ungarn) működési szabályzatát — méghozzá a lázításért korábban már elítélt Basch Ferenc elnöklete alatt —, Gratz Gusztáv ez elleni tiltakozásul még ugyanabban a hónapban lemondott a MNKE elnöki tisztségéről.²³

A kormányzati szerepvállalás utáni munkásságának másik jelentős vonulataként külön érdemes szólni szerkesztői, közírói tevékenységéről. Bár a hírlapírással sem hagyott fel, a húszas évek második felétől sokkal inkább a különböző folyóiratokban közölt külpolitikai és külgazdaságpolitikai elemző esszék alkották tevékenységének nagyobb részét. 1925-ben indította meg — és szerkesztette másfél évtizeden keresztül — az *Ungarisches Wirtschafts- Jahrbuch* (Magyar Gazdasági Évkönyv) című kiadványt. Útra bocsátásától kezdve (1927) rendszeres tanulmányírója és szerkesztőbizottsági tagja a *Magyar Szemlének*, valamint a *Külügyi Szemlének*. A harmincas évek végéig ezekben a lapokban több mint félszáz elemző írása látott napvilágot, de az Anschluß követően leköszönt a Külügyi Szemle tíz éven át betöltött szerkesztőbizottsági elnökségi tisztségéről, és a bizonyos értelemben „örösváltó” lap további szerkesztésében nem vett részt. Nem ilyen gyakorisággal, de ugyancsak rendszeres tanulmányírója volt a húszas években a *Revue de Hongrie*-nek. A következő évtizedben a *Nouvelle Revue de Hongrie*, valamint a *Hungarian Quarterly* is többször közölte írásait. A mindkét lapot szerkesztő Balogh József fennmaradt hagyatékából tudható, hogy gyakori cikk-kérését Gratz, nagyarányú elfoglaltságai miatt visszatérően elhárítani volt kénytelen.²⁴ Ennek ellenére ezek az idegen nyelvű folyóiratok is másfél tucat elemzését jelentették meg. Eközben jelentette meg — egy szerzőtárssal — német, illetve angol nyelven a Monarchia összeomlásának gazdasági összetevőiről írott nagy lélegzetű elemzését,²⁵ majd a harmincas évek közepén, a dualizmus fél századáról és az 1918–19. évi forradalmi időszakról írott monográfiáit.²⁶

22 L. Nagy Zsuzsa: Liberális pártmozgalmak, 1931–1945. Bp. 1986. 63., Esti Kurír, 1937. aug. 5., Újság, 1937. júl. 16.; Ugyanennek a kérdésnek a másik — kormányzati — vonatkozására hívta fel a főre nyíltsággal a figyelmet Darányi Kálmán miniszterelnöknek írott 1937. szept. 14-i memorandumában: „Ha ennek a mozgalomnak nem tudjuk útját állni, akkor számolnunk kell azzal, hogy rövid néhány esztendő múlva a magyarországi németiség a német politika egyszerű eszközévé fog válni.” Idézi: Tilkovszky Loránt: Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország, 1938–1945. Bp. 1978. 16.; Gratz eltávolítását a MNKE éléről nyíltan felvetette Frick német belügyminiszter 1938. márc. 5-én, Sztójay Döme magyar követtel folytatott tárgyalásán. I. m. 17–18., 24–27.

23 Ld. A Wilhelmstraße és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944. Összeáll., bev. Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Bp. 1968., különösen a 12–13., 64–65., 90–96., 127–137., 175–177., 215–217., 241–243., továbbá: Bellér B.: A magyarországi németiség i. m. 161–169.; Gratz, a MNKE élén kifejtett tevékenységéről — számos dokumentumot is közölve — maga ad számot a *Deutschungarische Probleme* címen 1938-ban Budapesten közzétett munkájában. A Volksbund történetét, széleskörű forrásfeltárást is végezve önálló — már idézett — monográfiában Tilkovszky L. dolgozta fel.

24 Balogh József hagyatékából Gratzcal való levélváltásait ld. OSZK Kézirattára. F/1.

25 Die äussere Wirtschaftspolitik Österreich–Ungarns. Mitteleuropäische Pläne. (Richard Schüllerrel társszerzőségben) Wien–New Haven, 1925. (angolul: New Haven, 1925.) Der wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich–Ungarns. Die Tragödie der Erschöpfung. (Richard Schüllerrel társszerzőségben) Wien–New Haven, 1930.

26 A dualizmus kora. I–II. Bp. 1934.; A forradalmak kora. Bp. 1935.

Gratz publicisztikai munkásságában a húszas évek második felétől — s időnként a kormány felkérésére vállalt tájékoztató szerepkörben a magyar diplomácia nem hivatalos szürke eminenciásaként — a közép-európai utódállamok együttműködésének megteremtésén fáradozott. Ennek megfelelően szorgalmazott az 1927-ben megkötött magyar–olasz egyezmény után, egy magyar–dél-szláv gazdasági–kereskedelmi megállapodást.²⁷ 1929-ben egy sajtópolémiaiban éppúgy elutasította az ekkor aktivizálódó német külgazdasági expanzionizmus irányába való elköteleződést, mint ahogy illúzióknak tekintette, hogy Németország térnyerését esetleg valamifajta egyoldalú francia orientációval lenne ellensúlyozni.²⁸ Ez egészült ki azzal, hogy 1930-tól az öt évvel korábban életre hívott nemzetközi gazdaságkutató intézményhálózat, a *Mitteuropäische Wirtschaftstag(ung)* keretében működő budapesti *Közép-európai Intézet* megszervezője és igazgatója lett.²⁹ A harmincas években az egyre inkább érzékelhető német expanzió ellenében érvelt a Monarchia utódállamainak szorosabb együttműködése mellett. A gazdasági válságból való kilábalás reménye is erre látszott indítani a magyar kormányt; legalábbis ez tűnik ki azokból az óvatos, tapogatózó lépésekből, amelyeket a Csehszlovákiával való szorosabb együttműködés érdekében 1931 végén — nem hivatalos felhatalmazással, de kormányzati felkérésnek eleget téve — előbb Hantos Elemér, egy év múlva pedig Gratz Gusztáv tett E. Beneš csehszlovák külügyminisztert, hogy a két állam közeledésének esélyeiről cseréljenek eszmét.³⁰ Beneš, immáron Csehszlovákia államelnökeként, csak hat évvel később hajlott volna egy Bécs–Budapest–Prága blokk megformálására — amiről ugyancsak Gratz adott hírt a magyar külügyminisztériumnak. De ekkor már meglehetősen késő volt a szándék realizálásához; a kalendárium az Anschluß előtti napokat mutatta.³¹

27 Interjú G.G.-val a magyar–olasz szerződéshez kapcsolódó magyar–szerb szerződésről. *Neue Freie Presse*, 1927. máj. 30. Ld. ugyanerről felszólalását az olasz–magyar szerződés becikkelyezésekor, az országgyűlés 1928. nov. 21-i ülésén. Az 1927. január 15-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XVI. Az 1928. november 21. ülés. 171–176.

28 *Bleyer Jakab*: A magyar és német viszony. *Magyar Szemle*, 1929. febr. 115–125., *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Új helyzet — új magyar politika az új német imperializmussal szemben. *Előrs*, 1929. márc. 2., *Gratz Gusztáv*: Magyarság és németiség. *Magyar Szemle*, 1929. jún. 192–203., Ld. *Fejes Judit*: Magyar–német kapcsolatok, 1928–1932. Bp. 1981. 64–65.

29 Korábban a *Mitteuropäische Wirtschaftstag(ung)*-ban Hantos Elemér képviselte Magyarországot. Neki azonban — átmenetileg — megromlott a kapcsolata a szervezettel, s a budapesti intézet megszervezésével egy időben őt váltotta fel Gratz. Ld. *Kövics Emma*: Az európai egység kérdése és Németország, 1919–1933. Bp. 1992. 53., 55.

30 *Ádám M.*: Magyarország és a kisantant i. m. 50., *Priiz Pál*: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején, 1932–1936. Bp. 1982. 84.; Gratz 1931 nov.-ben az államháztartás egyensúlyba hozásáról értekezve, majd az 1932–33. évi költségvetés parlamenti vitáján a Tardieu-tervezettel egyetértve ugyancsak közép-európai országok — akkor konkrétan Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország — gazdasági összefogása mellett érvelt. Az 1931. évi július hó 18-ra hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. VII. 1931. november 10-i ülés. 57–61. 1932. május 7-i ülés. 66–75.; Vámbéry Rusztem a Népszava egyik, 1932. januári számában „konföderációs vigéceknek” nevezte Gratzot és Hantost részben prágai útjaikért, részben a Monarchia utódállamai közötti szorosabb gazdasági koordináció szorgalmazásáért, mondván: „akik politikamentes gazdasági közeledést hangoztatnak, maguk is tudják, hogy az lából vaskarika”. *Márkus László*: A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája. Bp. 1968. 258.

31 *Ádám M.*: Magyarország és a kisantant i. m. 191–193.

Míg 1931 tavaszán még — újságcikkben is — elkötelezte magát Bethlen István — bukása előtti — „nemzeti összefogást” sürgető törekvése mellett, ugyanazon év őszén, Károlyi Gyula kormányalakítása után már Rassay Károly pártjának reprezentánsaival együtt tömörültek ellenzékbe a legitimisták és a liberálisok.³² Ugyancsak ott találjuk Gratzot 1933 második felében a liberális és a legitimista ellenzék időközönkénti társas összejövételén, az ún. Ottó–vacsorákon.³³ 1935 tavaszán pedig formálisan is csatlakozott Rassay Károly *Polgári Szabadelvű Pártjához*.³⁴ 1936-ban — Sándor Pál halála után — a budapesti északi választókerület képviselőjeként került a törvényhozásba. 1939-ben ugyanitt a *Polgári Szabadságpárt* programjával választották képviselőnek. Előbb a közgazdasági és a társadalompolitikai bizottságnak, majd, 1940 októberétől 1944. márciusig a zárszámadásvizsgáló bizottságnak volt tagja. 1939 júniusától — a lap 1939. november 17-i megszűnéséig — a *Pesti Napló* főszerkesztője volt. Ugyanezen évtől a korábbi német nyelvű változat mellett, — mert a megváltozott nemzetközi viszonyok miatt fontosnak tartotta —, angol nyelven is kiadta a *Magyar Gazdasági Évkönyvet* (The Hungarian Economic Year Book).

A képviselőházi vitákban korábban meglehetősen ritkán megszólaló Gratz két leghosszabb — esetenként majd egy-egy órányi — beszédét az első és a második ún. zsidótörvény parlamenti tárgyalása során mondta el. 1938 májusában, majd 1939 márciusában egyaránt több tucat pontba rendezte határozott elutasításának szempontjait. Markánsan liberális–demokrata álláspontból minősítette a már addig is gyakorolt diszkrimináció törvényesítését antihumánusnak, keresztényietlennek, a polgári szabadságesszményeket, a jogegyenlőséget sértőnek, s nem csupán a civilizációt megcsúfolónak, hanem az ország érdekei ellen hatónak is. Mindezek tételes kifejtése mellett egy hatvanadik életévét már túlhaladott ember életbölcességével egészítette ki érveinek arzenálját: „Végül nem fogadhatom el ezt a törvényjavaslatot azért sem, mert bizonyos engedékenységet látok benne olyan jelszókkal szemben, amelyeknek érvényesülése nálunk felforgatásra vezethet és elszakadásra az ezeréves alkotmány leglényegesebb alapjaitól. A politikai felfordulásokat rendszerint nem az okozza, hogy azok szóvivői nagy igazságokat hirdetnek, vagy nem tudom milyen titokzatos úton nagy erőre kapnak, hanem az, hogy azok, akik vele szemben védekeznek, gyengék, bátortalanok, gyávák és mindig meghátrálásra készek. Forradalomra törekvő célokkal szemben egyetlen gyógyszer van: erélyt és erőt kell mutatni az ellenállásban. A mindent felforgató áramlatokba az embereket rendszerint az a hit tereli, hogy ezeknek az áramlatoknak a képviselőiben látják a jövő urait, akik majd állásokat, jövedelmeket osztogatnak. Ha a velük szemben álló erők nem tudják azt a meggyőződést kelteni, hogy a holnap urai is ők lesznek, máris elvesztették a játszmát. Márpedig minden meghajlás a szélsőséges áramlatok előtt, minden engedékenységg az azok eszmekörével szemben, megerősíti azt a hitet, hogy a holnap a felfor-

32 L. Nagy Zs.: i. m. 20., 33.

33 I. m.: 36.

34 I. m.: 46.

gatóké. Részletengedményekkel az ilyen mozgalmaknak lehet új motorikus erőt adni, de megállítani az ilyen mozgalmakat ilyen úton és módon nem lehet.”³⁵

Életútjának eddig felidézett szakaszaihoz képest is kevesebb publikus forrással rendelkezünk világháború alatti tevékenységének rekonstruálásához. Lapjának az újabb világháború kitörését alig két hónappal követő megszűnése, s egyáltalán, a liberális orgánumok fokozatos ellehetetlenülése is közrejátszhatott abban, hogy észrevehetően megcsappant aktuálpolitikai tematikájú publicisztikája. A következő években mindenestre zömmel történeti tárgyú írások kerültek ki tolla alól. 1940-ben közel 300 nyomtatott oldalnyi terjedelemben jelentette meg a két világháború közötti nemzetközi viszonyok, illetve magyar belpolitika történetét.³⁶ 1941. május 16-án a *Magyar Tudományos Akadémia* levelező tagjává választotta. A bölcséleti, társadalmi és történeti tudományok osztályának tagjaként *Politikai irányezsmék a kiegyezés korában* címmel 1941. december 15-én tartotta meg székfoglaló előadását.³⁷ 1942 nyarán ő is csatlakozott ahhoz a — Bajcsy-Zsilinszky Endre által fogalmazott — memorandumhoz, mely az újvidéki vérengzés kivizsgálását sürgette.³⁸ 1943. január 4-én, amikor akadémikus-társát, az egykori minisztert és pénzügyi szakembert, Hegedűs Lorántot búcsúztatta, gyászbeszédében az „áthallásos” képes beszédén messze túlmenő, direkt politikai állásfoglalást is tett. A ravatalnál elhangzottakkal Hegedűst jellemezte, de bizvást tekinthetjük azt saját közéleti krédójának is. „A végletek között ide-oda himbálódzó politikai fejlődést az ‘ép ész’ kormánykerekével akarta biztos révbe vezetni. Az a politika, amely a fejlődést csakis a régi előítéleteknek új előítéletekkel való felváltásában látja, idegen volt számára. Tisztában volt azzal, hogy a politikai élet sajnos oly gyakran irányító, önkényesen kidobott jelszavai nem egyebek, mint a politikai életnek gyakran mesterségesen megkonstruált babonái, amelyek mögött az embereknek nem éppen legnemesebb ösztönei húzódnak meg. Meg volt győződve, hogy ezek a jelszók köpönyegébe bújtatott politikai, gazdasági, faji és egyéb babonák, bármily csökönyös életűek legyenek is, egyet nem bírnak el: az ‘ép ész’ napfényét. Ezt szegezte velük szembe minden megnyilatkozásában, egész élete végéig. [...] Neki a politika nem eszköz volt az érvényesüléshez, hanem lelki szükséglet, amely őt fiatal korától haláláig arra hajtotta, hogy szembehelyezkedjék az ostoba előítéletek épp oly üres, mint hangos szólamok zsarnoksága — és sok-

35 Az 1935. évi április hó 27-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XVIII. 1938. május 9-i. ülés. 368–376. XXII. 1939. március 10-i ülés. 290–298. Mindezt a Volksbund vezetése a német népiség renegátjának, „a zsidók védelmezőjének és pártfogójának” tekintette. *Tilkovszky L.*: i. m. 23.

36 A mai világ képe. Szerk. Frey András. Bp. 1940. I. Nemzetközi viszonyok. 143–304. II. A világháború utáni kor története. 21–139.

37 Gratz székfoglalójának szövegét még nem sikerült fellelni. Ezzel együtt is jellemzőnek tekinthető az a levél, melyet dr. Lukinich Imre akadémikus, osztálytitkár írt neki, annak szövegével még a felolvasás előtt megismerkedvén: „Az a tanulmány, amit már volt szerencsém átnézni, meggyőződésem szerint igen alkalmas lesz erre a célra, de legyen szabad Téged, Kegyelmes Uram, arra kérnem, hogy tanulmányodnak inkább az első felét mutasd be, mert a II. felében már van bizonyos politika.” Lukinich Imre levele Gratz Gusztávnak 1941. november 15-én. MTA Kézirattár. RAL. II. Osztály iratai. 180/1941. sz.

38 *L. Nagy Zs.*: i. m. 150.

szor véres zsarnoksága — ellen.”³⁹ Az 1943. május 10-i osztályülésen *A bukaresti béketárgyalások, 1918-ban* címen tartott előadást.⁴⁰

Ugyanezen év nyarán lett „bedolgozó” tagja annak az informális csapatnak, melyet Kállay Miklós miniszterelnök különbéke-tapogatódzásainak részeként bizalmas munkatársainak egyike, Szegedy-Maszák Aladár szervezett meg. Életének ezt a mozzanatát nem csupán azért érdemes némileg részletesebben felidézni, mivel ehhez kapcsolódik a pályarajzot követően olvasható, eddig nem publikált tanulmánya. Azért is indokolt némileg hosszabban időzni ennél a kérdésnél, mivel a háború alatti békeelőkészítő tevékenységnek néhány olyan mozzanata csak az utóbbi időben kezd ismertté válni, melyeknek ő is részese volt. *Az Osztrák–Magyar Monarchia felosztásának következményei* című tanulmány 1943 decemberében készült el. Közvetlen „megrendelője” Szegedy-Maszák Aladár volt, aki akkor a Külügyminisztérium Politikai Osztályának vezetőjeként tevékenykedett, legalábbis hivatalosan. Az anyag viszont korántsem „hivatalos”, sokkal inkább konspiratív bizalmi megrendelésre készült. A megbízatás hátterében az húzódott, amit a második világháború időszakának magyar belviszonyaiban Kállay Miklós ún. hirtapolitikájának szoktak volt nevezni. Ennek egyik ágát azok a különbéke-tapogatódzások jelentették, melynek során magyar diplomaták és más „alkalmi” megbízottak próbáltak kapcsolatba lépni az angolszász szövetséges hatalmak képviselőivel, hogy informálódjanak: milyen mértékben, illetve milyen feltételek mellett támogatnák a nyugati hatalmak Magyarországnak a háborúból való kilépését.⁴¹

A szigorúan bizalmas kísérlet — kevésbé ismert — másik leágazását a háborút követő béketárgyalásokra való belső felkészülés megkezdése jelentette. Ennek politikai megszervezésével Kállay miniszterelnök Bethlen Istvánt bízta meg, míg az adminisztratív koordinálás szálai Szegedy-Maszák Aladár kezében futottak össze. A felkészülés részeként láttak hozzá egy nagyszabású statisztikai, demográfiai, etnikai, diplomáciai, történetpolitikai dokumentációs bázis létrehozásához. A mindezekhez kapcsolódóan készítettett különböző összefoglaló tanulmányokkal kiegészítve ez a muníció lett volna hivatott biztosítani, hogy a leendő magyar béke delegáció számára megbízható háttéranyag álljon rendelkezésre a háború utáni új status quo megállapító konferencián, a békecélok megfogalmazása és a mellette való aktuális érvelés érdekében.⁴² Több visszaemlékezés egybehangzóan tanúskodik arról, hogy Gratz sorsa a fentebb említettekéhez több szálon kapcsolódott. A korabeli magyar gazdasági, illetve politikai eliten belül az ún. angol-orientációs, németellenes csoportnak, a német szövetségről való leválást tervező konspiratív „társaskörnek” is részvevője volt.⁴³ Legrészletesebben

39 A fentebbi adatok, illetve az idézet forrásai: Akadémiai Értesítő 1941. illetve 1943. évi évfolyamai.

40 Ez angol nyelven, elhurcoltatása napjaiban jelent meg a *The Hungarian Quarterly* utolsó számában. 1944. 1. sz. 4–27.

41 Ld. *Juhász Gyula*: Magyar–brit titkos tárgyalások, 1943-ban. Bp. 1978. Mindezeknek a magyar belpolitikai életben kitapintható előzményeiről, a Kállayt is inspiráló, Bethlen István vezette „Magyar Nemzeti Társaskör” megszerveződéséről ld. *Romsics I.*: Bethlen István i. m. 188–291.

42 Mindezekről két újabb feldolgozás, illetve memoár szól részletesebben. *Kertész István*: Magyar békeillúziók, 1944–1947. (sajtó alatt) és *Szegedy-Maszák Aladár*: Az ember ősszel visszanéz... (sajtó alatt).

43 *Andorka Rudolf*: A madridi követségtől Mauthausenig. Bp. 1978. 213., 215., 285., *Barcza György*: Diplomataemlékeim, 1911–1945. II. Bp. 1994. 74.

Szegedy-Maszák Aladár — kiadás előtt álló — emlékirata tárgyalja ezeknek a szigorúan bizalmasan kezelt munkálatoknak a megindulását. Az ebbe bevont diplomaták, illetve külügyminisztériumi munkatársak szűk köre bár formálisan egy, a miniszterelnök vezetésével létesítendő 'békeelőkészítő bizottságban' gondolkodott, de mivel „Bethlenben látta a jövő Apponyiját”, Kállayt igyekeztek rávenni, hogy mint „miniszterelnök felkéri gróf Bethlen Istvánt, hogy a békétárgyalások anyagának előkészítését az általa szükségesnek és alkalmasnak ítélt személyek bevonásával irányítsa.”⁴⁴ Az egész ügyet kezdetben Szegedy-Maszák fogta össze. Amikor pedig őt az 1944. március 19-i német megszállás után Mauthausenbe hurcolták, Bethlen pedig illegálisba kényszerült, Kertész István vette át az operatív irányítást, ami ekkor már leginkább csak abból állott, hogy az addig elkészült anyagokat a németek vizslató szemei elől biztonságba helyezték.⁴⁵

A háborús Magyarországon, az MTA II. Osztályának 1944. március 13-i ülésének jegyzőkönyve rögzítette utoljára Gratz jelenlétét.⁴⁶ Egy héttel később, Magyarország német megszállásának napján — a köztudottan németellenes közéleti személyiségek, politikusok tucatjaihoz hasonlóan — őt is letartóztatta a Gestapo.⁴⁷ Mauthausenbe deportálták, de a koncentrációs táborból — vélhetően igencsak ritka példaként — ismeretlen, befolyásos német barátjának közbenjárására kiengedték. Ugyanakkor továbbra is osztrák területen tartották, a haláltáboroknál mindenestre enyhébb, akkor életben maradást jelentő őrizet alatt.

Hetvenéves elmúlt, midőn 1945 nyarán súlyos betegen hazavergődött. A tudós társaság korabeli főtitkára 1945. szeptember 17-én „hivatalosan igazolja, hogy dr. Gratz Gusztáv az MTA tagja az Akadémia körében és ezen kívül is állandóan nagybecsű tudományos munkásságot folytat, s ez okból számára a munkahelyiségül szolgáló külön szoba meghagyását kéri.”⁴⁸ Ezután Kertész István, aki időközben az *Ideiglenes Nemzeti Kormány* újjászerveződő Külügyminisztériumában a *Békeelőkészítő Osztálynak* lett a vezetője, újabb anyag elkészítésével bízta meg. Ennek eredményeként született *A Duna-szövetség megalkotása során felmerülő problémák* c. tanulmányának szinopszisa.⁴⁹ Más, a hazatérését követően született munkájáról nincs tudomásunk.

44 *Szegedy-Maszák A.*: i. m. VIII. fejezet, „Békeelőkészítés”, kézirat 175–179., 185. A memoár kiadás előtt áll az „Extra Hungariam” sorozatban. Ezúton is köszönöm Antal Lászlónak, a kötet és a sorozat kiadói szerkesztőjének, hogy a még kéziratos anyagra nem csupán felhívta a figyelmemet, hanem azt rendelkezésemre is bocsátotta.

45 *Kertész I.*: i. m.

46 MTA Kézirattár. RAL. K. 1539. A II. Osztály jegyzőkönyvei, 1939–1945.

47 *L. Nagy Zs.*: i. m. 179. *Ránki György*: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. Bp. 1978. 130., *Tilkovszky L.*: i. m. 307., *Randolph L. Braham*: A magyar holocaust. I. Bp. 1988. 384.

48 MTA Kézirattár. RAL. Főtitkári Iratok. 219/1945.

49 Magyar Országos Levéltár. (=MOL) XIX-J-1-a. 22/rcs/Be./1945. I.D.–2.t. A gépirat datálás nélküli. Csak egy irattári regisztrálás tudósít arról, hogy az anyag 1945-ben készült. Erre utaló megfigyelések találhatók a szövegben is. Az elaborátum ugyanakkor kidolgozatlan maradt, noha az elkészült rövid változat is illeszkedett az 1945 utáni magyar külpolitika egyik „hivatalosan” is többször deklarált programjába: pozitív válasz volt a környező államokból érkező, a Duna-menti kisállamok valamifajta integrációját felvető kezdeményezésekre. Ld. erről: *Gyarmati György*: Föderációs törekvések a második világháború után. Politikatudományi Szemle 2 (1992) 111–122.

Gratz, ha értesült róla, elégtétellel állapíthatta meg, hogy korábbi — alább következő — 1943. évi dolgozata sem maradt asztalfiókban elfekvő, irattárban ad acta tett „holt anyag”. Amikor a *Szövetséges Ellenőrző Bizottság* felszólítására a magyar kormány elkészítette első jegyzékét ún. békecéljairól, a diplomáciai dokumentum nem csupán szellemiségében, hanem helyenként szövegszerűen is átvette gondolatmenetét. „Az Osztrák–Magyar Monarchia politikai okokból kétségtelenül elavult államalakulat volt, de az is bebizonyosodott, hogy Passautól Poláig és Predeálig terjedő határai folytán tisztán gazdasági szempontból jobban tudta biztosítani állampolgárai összességének boldogulását, mint a területén keletkezett új államok. Ezek egy túlzó sovinizmustól ösztökélve egészségtelen autarkiaira törekedtek és egymástól elzárkózó gazdaságpolitikát folytattak, ami népek jóléte szempontjából szerfölött hátrányosnak bizonyult. [...] A békeszerződésben tehát mindenekelőtt intézményesen kellene gondoskodni arról, hogy a természetes adottságok folytán egymást kiegészítő és egymásra utalt Duna-melléki kis államok ne a gazdasági elzárkózás, hanem a legszorosabb együttműködés politikáját folytassák. Egy szoros gazdasági együttműködés a politikai ellentéteket és súrlódásokat is jelentékenyen csökkentené, s egyben az egész világ gazdaságnak is hasznára volna, mert a dunai térség gazdasági feldűlése annak, mint fogyasztópiacnak jelentőségét nagymértékben növelné.”⁵⁰

Tanúként hallgatták meg Imrédy Béla és Basch Ferenc népbíróági perében, de ezen túlmenő nyilvános közszereplésének nem akadtunk nyomára. Többen megemlékeznek arról, hogy a halálát megelőző hónapokban memoárjait írta, s tudunk róla, hogy az el is készült, de eddig nem publikálták. 1946. november 21-én délután, egy barátjánál tett látogatása során érte szívinfarktus és ugyanott be is fejezte evilági pályáját.⁵¹

50 Jegyzék a Három Szövetséges Nagyhatalomhoz Magyarország szempontjairól a békétárgyaláson. MOL XIX-J-1-a. 44/Bé.-res./ 1945. augusztus 14. A dokumentum teljes terjedelmében olvasható *Kertész I.: i. m.*

51 Magyar Nemzet, 1946. nov. 23.; Ebből annyi tudható, hogy a *Magyar Ruggya-táru-gyár Rt.* tette közzé halálhírét, ami egyben azt is jelentette, hogy a háború utáni Magyar Tudományos Akadémia nem tekintette saját halottjának. *Szegedy-Maszák A.* a következőképpen emlékezik meg róla, illetve munkásságáról: „Újságíró, közgazdász, a Ballhausplatzon gazdasági osztályfőnök, legitimista érzelmű külügyminiszter, pártatlan történetíró, Bethlen István külpolitikájának állandó bírálója és Bethlen István egyéniségének és történelmi szerepének méltatója, a magyarországi német népművelési egyesület elnöke, akinek a magyar kormány sohasem adta meg azt az iskola- és művelődéspolitikai támogatást, amelyet kért, és amely az ország érdekében állott volna, és akit ebből a tisztségéből a radikális volksdeutschok szorítottak ki. A XIX. század türelmes, emberséges liberalizmusa volt a hitvallása, a tárgyilagosságot erkölcsi kötelezettségnek érezte. Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági és politikai okokból egyaránt szükségesnek és az azt alkotó népek érdekében állónak tartotta. 1919 után a legfontosabb politikai feladatot Magyarország és az utódállamok kapcsolatainak normalizálásában és gazdasági együttműködésében látta. Rövid külügyminiszersége alatt a brucki tárgyalásokon tett is kísérletet erre, amely azután a királylátogatások által kiváltott krízisek következtében abbamaradt. Legitimista volt, de a Horthy- és Bethlen-korszakot objektíven tudta megítélni. Bámulatos munkabírással megírta a két háború közötti időszak történetét is, a kézirat '45 őszén már készen állt, de az adott viszonyok között nem lehetett kiadni, tapogatózásaim ebben az irányban negatív eredménnyel jártak. A kéziratot, és ha vannak emlékezései, fel kellene kutatni, érdekes forrásmunkák lennének, és sok helytálló kritikával együtt. Öreg korában is megértéssel viseltetett az új dolgok iránt, mosolygós, derűs, érdeklődő szemmel nézte a világot, és a tényleges helyzetet tudomásul tudta venni akkor is, ha másképpen alakult, mint szeretne volna. Elgondolásaiban a kiindulópont

DOKUMENTUM

Gratz Gusztáv: Az Osztrák–Magyar Monarchia felosztásának következményei

(*Magyar Országos Levéltár. Külügyminisztérium Levéltára
XIX–J–I–a. 22/res. Be/1945. I. D.–2. t.*)

A két világháború közötti időben sokat vitatott kérdés volt, hogy a párizskörnyéki békekötések által teremtett helyzet, különösen pedig az Osztrák–Magyar Monarchia felosztása az azelőtti fennállottaknál jobb viszonyokat teremtett-e egyfelől az érdekelt népek, másfelől az európai béke szempontjából. Hogy ezeknek a békekötéseknek haszonélvezői — az általuk megteremtett vagy megnagyobbított nemzeti államok — üdvöseknek tartották a békeszerződések hatásait, az éppen olyan természetes, mint az, hogy a békeszerződésekben megcsönkített és életképességükben megnyomorított népek az ellenkező nézetet képviselték. A nyugati államok politikusai és publicistái, akik a békeszerződésekért különböző fokozatokban — mint azok megteremtői, jóváhagyói, alkalmazói vagy helyeslői — felelősek voltak, természetesen inkább hajlottak az előbbi felfogás felé. Ha nem azt vallották volna, ez saját művük elítélésével lett volna egyenértékű.

A legyőzöttek között felsorakozó Ausztria–Magyarországgal szemben a vae victis elve alapján különben sem mutatkozott semmi rokonszenv. Akik az új helyzetből hasznot reméltek, azok inkább azon voltak, hogy még utólag is egy-egy szeget verjenek Magyarország koporsójába. Il y a des morts qu'il faut encore tuer [*vannak halottak, akiket még meg kell ölni*] — mondja a francia — és úgy látszik, az Osztrák–Magyar Monarchiát is ezekhez számították. Egy kissé mindig tartottak attól, hogy ismét feltámadhatna. A Monarchia lebecsülésére irányuló törekvésben találkoztak a Monarchia volt ellenségei annak barátaival: ellenfelei, a nyugati hatalmak, mert a Monarchia felosztását múltjának lehetőleg sötét színben való kifestésével kellett igazolniuk, barátja, a német birodalom pedig azért, mert arra számított, hogy ha a Monarchia nem támad fel ismét, akkor ő lesz elsősorban birtokállományának örököse, és annak alkatrészei egymás után az ő gravitációs körzetébe fognak kerülni, ami Ausztriával és Csehszlovákiával később meg is történt.

Védője a Monarchiának alig akadt. Még azok is, akik benne annak idején az első hegedűt játszották, — Ausztriában az osztrák németek és Magyarországon a magyarok, — kevés kedvet éreztek ahhoz.

mindig a tényleges helyzet volt. Amikor Kállay alatt megindult a békeelőkészítés, kéresemre Gratz néhány kitűnő memorandumot írt az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági jelentőségéről, és a szomszéd- vagy utódállamok együttműködésének szükségéről. Akkor és 1945-ben is gyakran láttam, Szekfüéknél is találkoztunk, az ő házában is többször megfordultam. Mái is sajnálom, hogy nem lehettem vele többet együtt, hogy nem jegyeztem föl beszélgetéseinket. Sértődöttség nélkül tudott beszélni például a királylátogatásokról, személyes él nélkül bírálta a revíziós politikát, lelkesedés, de keserűség nélkül is vette tudomásul az 1945-ös fordulatot, a szovjet érdekszférának akkor még nem egészen egyértelmű és nem egészen véglegesnek látszó tényét." *Szegedy-Maszák A.: i. m. 710–712. Kövics E. már idézett könyvének az 56., illetve 120. oldalán visszatérően megemlékezik arról, hogy alkalma volt tanulmányozni Gratz Gusztáv „Aus mein Leben von Brest-Litowsk 1917 bis Ende des zweiten Weltkrieges 1944” című kéziratot visszaemlékezését, s azt akkor Kerekes L. bocsátotta rendelkezésre. Ez az emlékirat is kiadás előtt áll.*

Az osztrákok azért, mert bennük különösképpen mindig bizonyos teljesen indokolatlan Minderwertigkeitsgefühl [*kisebrendűségi érzés*] élt, ha magukat a birodalmi németekkel összehasonlították. A német birodalom nagy technikai és gazdasági kultúrája, valamint nemzeti egységében rejlő ereje iránti bámulatukban nem vették észre, hogy a szellemi kultúra, a művészi ízlés és a humánus lelkeség dolgában felette állnak a birodalmi németeknek. Mindaddig, míg a nemzetiszocializmus rendszerében való bennélés ki nem józanította őket, irigyledve néztek a gazdagabb és hatalmas önbizalommal fellépő birodalmi németsegre és azt hitték, hogy jól járnak, ha abban felolvadnak. Amíg az így táplált illúziókból fel nem ébredtek, nem érezhettek kedvet arra, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiát, a humánus osztrák szellemnek ez értékes politikai alkotását megvédjék vagy dicsőítsék. Magyarország viszont, amely annak idején szűknek érezte volt a függetlenségét megszorító kereteket, amelyen belül a Monarchiában élt, szintén nem állhatott be a Monarchia utólagos panegyrikusai közé akkor, amikor a visszanyert állami függetlenség érzetében még rózsás illúziókban ringatta magát, mielőtt az események meg nem ismertették vele a kis területen, megfelelő erő nélkül, teljes önállóságban és függetlenségben élő kislepeket fenyegető veszélyeket is.

Az idők múltával azonban mindinkább feltámadt az a tudat, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia nemcsak az európai békének, hanem a benne élt népek békés együttélésének is egyik értékes és mással alig pótolható alapja volt. Ez a tudat hamarabb támadt fel egyes, a nagy európai összefüggéseket ismerő és tisztán látó külföldi körökben, mint a volt Ausztria–Magyarország népeiben. A külföldön előbb vették észre, hogy akkor, amikor Ausztria–Magyarországot alkateleire bontották fel, a porosz vezetés alatt álló német nemzetnek tettek szolgálatot, amelynek egyik-másik vezető államférfia már az első világháborúban cinikusan bevallotta, hogy ha Németország elveszti a háborút, majd kárpótolni fogja magát szövetségeseinek, Ausztriának a bekebelezésével. Majdnem érthetetlen államférfiúi inszufficiencia [*szűklátókörűség*] jele, hogy a békeszerződések megteremtői ezt annak idején nem látták előre. Pedig voltak a Nyugaton államférfiak, akik tisztában voltak Ausztria–Magyarország szerepével, amelyet Németország túlságos megerősödésének megakadályozásában játszott. Hisz a francia köztársaság egy volt elnökétől származik az a jóval az első világháború előtt elhangzott kijelentés, hogy éjszakái álmatlanokká válnak, ha arra gondol, mi fog történni, ha Ausztria–Magyarország megszűnnék létezni.¹ Ismeretes különben az is, hogy Ausztria–Magyarország fenntartásának a világháború végén az Entente vezető államférfiainál sok híve volt és hogy Masaryknak és Benešnek saját bevallásuk szerint nagy ellenállásokat kellett legyőzniük, míg végül sikerült nekik megnyerni a döntő tényezők hozzájárulását Ausztria–Magyarország destruálásához.

Az utolsó évtizedben bekövetkezett események most már megdönthetetlen bizonyítékokként hozhatók fel amellest, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia megszüntetése súlyos hiba volt, amely másként, mint valami hasonló szervezet létesítésével alig hozható helyre. De rájöttek erre a Németországgal szembenállt nagyhatalmakon kívül az Osztrák–Magyar Monarchia népei is. Így az osztrákok, amikor azt látták, hogy az élet Németország gyomrában távolról sem olyan kellemes, mint azt gondolták. De rájöttek a csehek is, amikor kiderült, hogy egymagukban nem voltak képesek magukat fenntartani, mert a nagy államokkal kötött szövetségek válságos időben mit sem érnek, és távolról sem pótolhatják azt a biztonságot, amelyet a csehek a közép-európai népek együttműködésének gondolata alapján állt Monarchián belül élveztek. És rájöttek végül a magyarok is, amikor azt kellett tapasztalniuk, hogy a Monarchia felosztása révén elért és oly nagyra tartott függetlenségük, mivel ez kellő erővel nem párosult, nem tette lehetővé a magyarságnak sem az ország határainak megvédését, sem az államfői kérdés megoldását, sem a gazdasági válságtól való

1 Paul Eugène Deschanelről (1855–1922) van szó, aki 1912–1920 között a francia nemzetgyűlés, majd néhány hónapig Franciaország köztársasági elnöke volt. *Gratz Gusztáv: A forradalmak kora.* Bp. 1935. (reprint, 1992.) 284.

megmenekülését, sem az újabb háborúba való besodródás veszélyének elhárítását, alapjában véve tehát nem volt akkora jótétemény, mint ahogy azt annak idején gondolták.

Hogy ezzel szemben mi a valóságos helyzet, azt úgy Ausztriában, mint Csehországban és Magyarországon is ma már igen sokan belátják. Lehetnek még osztrákok, bár már igen kevesen, akik még szívesen vallják magukat nem osztrákoknak, de németeknek. Vannak csehek, de inkább kinn az emigrációban, mint benn az országban, akik még nem jöttek annak tudatára, hogy az a szörnyű sors, amely országukat érte, sohasem következett volna be, ha a Monarchia fel nem oszlott volna, és akik nem látják, hogy ha újból arra az útra lépnek, amelyen a múltban jártak, előbb-utóbb megint oda fognak érni, ahová ez az út első ízben vezetett, s vannak magyarok is, akik ma sem látják, hogy függetlenség kellő erő nélkül nem igazi függetlenség, és hogy a számra nézve gyenge országok, ha megkötve lenni nem akarnak, a falevél sorsára jutnak, amelyet minden szél elkap és elvisz, nem tudni, merre és hová. E népek társadalmának két rétege azonban mindenesetre tisztában van azzal, hogy az élet a régi Ausztria–Magyarországban felette állt annak, amely a Monarchia felosztása után indult itt meg: a mélyebben gondolkodók és az egyáltalában nem sokat gondolkodók, akik csak ösztönösen hasonlítják össze a sivár jelent a termékeny múlttal, amelyet személyes tapasztalatból sajnos már mind kevesebben és kevesebben ismernek.

Hogy azonban ezekben a dolgokban tisztán lássunk, a kérdést ki kell emelnünk a szubjektív érzések szférájából és azt bele kell helyoznunk az objektív érzések világába. Össze kell hasonlítanunk a régi Ausztria–Magyarországban fennállt viszonyokat a Monarchia felosztása után kialakult állapotokkal. Egyikben is, másikban is volt, ami hasznosnak bizonyult, és volt, amit kielégíteni nem tudtak. A kettő közül melyiknek mérlege volt kedvezőbb? Mivel pedig úgy az egyiknek, mint a másiknak mérlegét lehet kedvezőbbé is alakítani, mert hiszen úgy a régi Monarchiának, mint az annak helyébe alakult nemzeti államok rendszerének lehet elképzelni jobb és kevésbé jó alakulatait, melyik rendszernek lehet könnyebben és gyorsabban jobb mérlegét megteremteni?

Az Osztrák–Magyar Monarchia történeti szerepét, európai jelentőségét, sőt mondhatni, létjogosultságát, a határain belül összefoglalt területek sajátos néprajzi konfigurációja adta meg. E területen több, a nagy európai népcsaládokkal összehasonlítva kicsiny nép él egymás mellett, sokhelyütt annyira keveredett állapotban, hogy egymással szemben való területi elhatárolásuk teljesen lehetetlen. Az együttélés természetes sűrűdéseket is teremtetett közöttük. Az idők folyamán mindegyik nép továbbfejlődött, mégpedig nem mindig ugyanabban a mértékben és ugyanabban a tempóban, úgyhogy a közöttük fennálló erőviszonyok állandóan módosultak. Ha valamely időpontban bölcs államférfiaknak sikerült egymáshoz való viszonyukat az adott helyzetnek még oly tökéletes figyelembevételével is megfelelően szabályozniuk, bizonyos idő múltán, éppen az egyes népek egyenlőtlen fejlődése folytán, ezt a szabályozást itt-ott már hiányosnak és igazságtalannak érezték. Olyan elasztikus konstrukció, amely az erőviszonyoknak minden eltolódásához azonnal hozzáalkalmazkodhatott volna, elképzelhetetlen. Azért a Monarchia vezetői évszázadokon keresztül mindig kénytelenek voltak újból és újból hozzálátni a Monarchia népei közötti összhangnak mindig új és új módon való megteremtéséhez, így tartván lépést — nagy időközökben — a helyzetben bekövetkezett változásokkal. Teljes nyugalmi állapot a Monarchiában élő egyes népek között, ha egyáltalában, úgy csak nagyon ritkán állt fenn. Fajilag egységes nemzetek sincsenek ilyen ellentétek híjával, és ezek az ellentétek élesebbek és mérgesebbek, ha a nemzetiségi vagy faji különbségekkel kapcsolatosak. A Monarchia feladata volt, hogy ezeket az ellentéteket a maga határain belül áthidalja és kiegyenlítsse. Amíg a Monarchia létezett, a benne élő népek között a faji ellentétek a belpolitika legsúlyosabb kérdései közé tartoztak, elkeseredett parlamenti harcokra, sokszor utcai zavargásokra és ablakbeverésekre vezettek, és mindez éppen-séggel nem volt épületes látvány a külföldiek szemében, de sohasem válhattak nemzetközi jellegű ellentétekké, amelyek a nagyhatalmak érdekeit is érintik. A Monarchiának az volt a történeti hivatása, hogy ezeket a faji vetélkedéseket és villongásokat semlegesítse és immunizálja, úgy, hogy azokból nemzetközi kérdések, nemzetközi összeütközések ne keletkezhesse-

nek, és hogy azok az európai békét sohase veszélyeztessék. Ezt a történeti hivatását a Monarchia valóban teljesítette is.

A Monarchia felosztása mindezeket az ellentétes erőket teljesen felszabadította. Most már összecsapások nem belpolitikai bonyodalmakat, de nemzetközi konfliktusokat okozott. Ezzel bekövetkezett az, amit Közép-Európa balkanizálódásának neveznek. A régi Monarchiában léteztek nemzeti ellentétek, de nem léteztek határkérdések, amelyek sorompóba hívták az egyes nemzeteket. Most Közép-Európát a Balkán-félszigethez hasonlóan új határok metszették keresztül, amelyeknek egyike sem keltett általános megnyugvást és amelyek ezért nem is kecsegtettek igazi állandósággal. A volt Monarchia által egységként összetartott terület most apró államokra bomlott fel, amelyeknek mindegyike ellentétben állt közvetlen szomszédjával, ellenben rokonszenvet érzett szomszédja túldolali szomszédjával, mert ezek a kettőjük közé ékelődő harmadik állammal szemben rendszerint hasonló érzelmeket tápláltak, mint ők maguk. Így Európának ez az egész része ellenséges gyűrűkre bomlott. A Monarchia által oly hosszú ideig összetartott és egymással csak házi perpatvarokat folytató népek most egyszerre egymástól rettegő és egymás ellen fegyverkező ellenségekké váltak. Ezt a változást a közép-európai népek szempontjából nehéz javulásnak minősíteni.

De ugyancsak káros hatásai voltak ennek a helyzetnek az európai béke szempontjából is. A közép-európai államok közötti ellentétek által teremtett helyzet szükségszerűen felkeltette a nagyhatalmak érdeklődését. Észrevették a lehetőségeket arra, hogy a közép-európai nemzetek sorában saját céljaik számára szövetségeseket fognak található, és világos volt, hogy ha az egyik vezető nagyhatalom e célból összeállt az egyik közép-európai kisállammal, akkor az illető nagyhatalom ellenlábasa azonnal összeköttetést keresett ez állam közép-európai szövetségeseinek antagonistájával. Amikor a trianoni béke megkötése után Franciaország érdeklődést kezdett mutatni Magyarország iránt, Olaszország azonnal Csehszlovákiához közeledett. Amikor azonban 1921-ben Franciaország egy nagy chassé croisée-val [keresztlépéssel] Csehszlovákiával lépett közelebbi kapcsolatba, Olaszország egyszerre otthagya a cseheket és nem sokkal azután Magyarországgal kötött baráti szerződést.²

A volt Monarchia, ha valamely irányba orientálódott, ezt összes népeire kiterjedőleg tette, és volt ereje ahhoz, hogy ezek érdekeiért helytálljon. Most ezek a népek, anélkül, hogy egy nagyhatalom hatalmi eszközeivel bírnának, egyenkint keveredtek bele a nagyhatalmak közötti viszályokba, és ez már magában véve is oly veszélybe sodorta őket, amelyek kiegyensúlyozására nem volt elég erejük. Állandóan két veszély fenyegette őket, és ezek az európai béke szempontjából sem voltak közömbösek. Az egyik veszély az volt, hogy a Közép-Európában az egyes államok között felmerülő nemzetközi konfliktusok szükségképpen konfliktusokra fognak vezetni az egyes államok nagyhatalmi protektorai között is, ami az európai békét veszélyeztette. A másik lehetőség az volt, hogy a nagyhatalmak között felmerülő esetleg egészen más, bennünket nem is érintő kérdések miatt kiütöző konfliktusok a különböző szövetségi megállapodások alakjában létesült csatornákon keresztül igen könnyen gyakorolhatnák visszahatását a közép-európai nemzetekre is, és háborús bonyodalmakba vihetik azokat. Ezt a helyzetet joggal lehetett Közép-Európa balkanizálódásának nevével illetni. Ez az állapot a múlthoz képest nem volt kedvezőbb sem a Monarchia népeinek jóléte, sem az európai béke szempontjából.

Ha egyik-másik közép-európai állam vezető politikusainak szájából mégis gyakran halljuk azt, hogy az első világháború után kifejlődött viszonyok szerencsésebbek voltak a régieknél, akkor ezt az állítást — bár az utolsó évtized tanulságai után ma nehezebben fog hitelt találni, mint valaha — mégis komolyan kell mérlegelni.

Nem tagadható, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia népei nem voltak mindig megelégedve azzal a bánásmóddal, amelyben a régi Monarchiában részesültek. 1867 óta Ausztriában többnyire az osztrák németek kezében volt a vezetés, Magyarországon állandóan a magyarokéban. A szlávok Ausztriában igazságtalanságnak tartották, hogy a politikai vezetés

2 Ld. *Ádám Magda*: A kisantant és Európa, 1920–1929. Bp. 1989. 79–152., 161–166., *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája, 1919–1945. Bp. 1988. 104–109.

túlnyomóan az Ausztria népességének csak 35 %-át kitevő németiség kezébe legyen letéve, s nem is tagadható, hogy ebben igazuk volt. Magyarországon a lakosság 46 %-ot kitevő nem magyar nemzetiségei szintén úgy érezték — hogy joggal-e vagy jogtalanul, azt ehelyütt nem kell kutatni —, hogy az ország ügyeinek vitelére való befolyásuk kisebb volt, mint amilyen őket népességük számaránya alapján megillette volna. Emellett is lehet érveket felhozni. A Monarchia két állama különböző elveket követett az elégedetlen faji csoportokkal szemben. Ausztria elejétől kezdve az egyes tartományok autonómiáján belül igyekezett az elégedetlen népcsoportok függetlenségi vágyát kielégíteni és hajlandó volt ezt állandóan tágítani, habár nem olyan mértékben, hogy ezzel a szláv nemzetiségeket megbékítette volna. Magyarországon, amely más elveket követett, Ausztria e politikájáról általában nem voltunk jó véleményekkel, mert azt nálunk többnyire úgy ítéltük meg, hogy e politikával Ausztria maga egyengeti felbomlásának útját. Ezzel szemben Magyarország végig ragaszkodott az egységes magyar nemzet álláspontjához, és egyik területnek vagy nemzetiségnek sem adott területi jogokat vagy éppenséggel autonómiát, amely politikára viszont Ausztriában mondták, hogy az túlságosan szűkkeblű, és ezért szükségszerűen vulkanikus erupcióra fog vezetni. Végül a háború szerencsétlen kimenetele után beigazolódtott, hogy a két ellentétes politika egyikével sem lehetett az ország egységét megvédeni. Ausztriában történtek komoly kísérletek a nemzeti kérdések kompromisszum útján való elintézésére, de ezek eredménytelenek maradtak. Magyarországon 1868 óta erre kísérlet sem történt, mert Tisza Istvánnak a világháborúban a románokkal folytatott tárgyalásai nem jutottak olyan stádiumba, amelyben komoly kompromisszumos kísérlet jellegét nyerték volna.³

Az első világháború és az azt követő békekötésekben tett tapasztalataink után ma már igen komolyan lehet érvelni amellett, hogy azok a keretek, amelyeket az 1867. évi kiegyezés adott a Monarchiának az Osztrák–Magyar dualizmus megteremtésével, ötven évvel később már túl szűknek, túl merevnek bizonyultak, úgyhogy komolyan fontolóra kellett venni azok kitágítását és esetleg gyökeres megváltoztatását. Hogy ez az érzés a magyar államférfiaktól sem volt idegen, azt bizonyítja Tisza István gróf egyik bizalmasának, Teleszky János pénzügyminiszternek⁴ egy 1915 októberében tartott minisztertanácsos elhangzott és azóta nyilvánosságra került nyilatkozata, amelyben a legnagyobb pesszimizmust vallja a dualisztikus alkotmány fenntartása tekintetében. Kézenfekvő volt, hogy a Monarchia 1867-ben megteremtett konstrukciójában észlelt hibákat csakis a dualizmusnak valamely federalisztikus alkotmánnyal való felcserélése útján lehetett volna kiküszöbölni, oly módon, hogy Csehország és esetleg a délszláv tartományok, sőt bizonyos körülmények között még Galícia is a Monarchián belül önállóságot nyertek volna. Egy ilyen átfogó reformra azonban nem voltak meg a kellő előfeltételek sem Ausztriában, sem Magyarországon. Ausztriában, ahol a nemzeti elvakultság a trautebau-i járásbíróság és a cilli gimnázium párhuzamos osztályainak ügyét fontos államproblémákká tudta avatni,⁵ a német hegemoniát biztosító dualizmustól való el-

3 Ld. Erdély története. III. 1830-tól napjainkig Szerk. Szász Zoltán. Bp. 1986. 1678–1687., 1692–1694., Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. VI. 1913–1914. Összegejt. Kemény G. Gábor. Kiadásra elők. Kemény Gábor. Bp. 1985. 40–60.

4 Teleszky János (1868–1939) pénzügyi szakember, 1911-től a pénzügyminisztérium államtitkára, 1912 áprilistól előbb Lukács László kormányának, majd 1913–1917 között Tisza István második kormányának pénzügyminisztere.

5 Az 1890-es évek közepén a szlovéniai cilli (Celje) gimnázium alsó osztályaiban is általánossá tett szlovén oktatási nyelv az osztrák közfelháborodást keltett, hogy az akkori osztrák (Windischgrätz) kormány bukásához vezetett. 1918 szeptemberében határoztak arról, hogy az észak-csehországi Trautenuau-ban (Trutnov), a többségében német anyanyelvű lakosság több évtizedes követelését figyelembe vévő, német nyelven működő járásbírósaát állítanak fel. Ez a tervek szerint 1919 januárjában kezdte volna meg működését, amire azonban a Monarchia időközbeni összeomlása miatt nem került sor. Mindkét kérdésre ld. Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Hrsg. Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch. III. Die Völker des Reiches. 2. Wien, 1980. 821., 831., 1047., 1123–1124.

térés a németeket tömegesen hajította volna bele a német birodalommal való egyesülés vágyába, úgyhogy minden ebben az irányban megtett kísérlet visszafelé sült volna el.

Magyarországon viszont éppen a dualizmus volt az, amelynek fenntartására súlyt helyeztek, mert amíg az létezett, az Ausztriával egyenlő paritásos jogokat élvező Magyarország a Monarchia minden politikai lépését, amelyet esetleg aggályosnak tartott, egyszerű vétőjával meg tudta akadályozni, míg minden olyan konstrukció esetén, amely a Monarchiában nem két, de több nép akarátának összehangolását tette volna szükségessé, ki lett volna téve annak, hogy saját érdekei a szövetség többi tagjainak érdekeivel szemben háttérbe fognak szorulni. Ezért Magyarország volt az, amely Hohenwart idejében megakadályozta Csehországnak a Monarchián belül való önállósítását⁶ és amely délszláv vonatkozásban is ellenzett minden trialistikus törekvést, amire még az a körülmény is készítette, hogy ebben az esetben eddig Magyarországhoz tartozott területek, — összekapcsolódván eddig Ausztriához tartozott területekkel — továbbá olyanok, amelyekre — mint Dalmácia esetében — *jogilag* Magyarország tartott igényt, míg azokat *tényleg* Ausztria kormányozta, végül olyan területek, amelyekre mindkét ország igényt tartott, — mint Bosznia — végleg kikerültek volna a magyar állam kötelékéből. Valószínű, hogy békés evolúció útján még igen soká nem lehetett volna eljutni a Monarchia megfelelő átalakításához, és ezen nem is kell csodálkozni. Hisz Anglia és Írország harca is egy évszázadnál tovább tartott, amíg végül nyugvóponttra került.⁷ Az is valószínű, hogy az átalakulás, ha azt a Monarchia vezetői tényezői kezükbe veszik, súlyos belső megrázkódtatásokkal járt volna, amelyekkel Magyarországon abban az esetben, ha Ferenc Ferdinánd trónörökös kísérli meg ezeket a változtatásokat, általában számoltak is. A világháborúnak a Monarchiára nézve kedvezőtlen befejezése azonban megnyithatta volna az utat olyan reform részére, amely a Monarchiát visszaállította, illetve megtartotta volna az európai egyensúly és az európai béke szempontjából játszott nagy szerepében. Végtelen kár, hogy azok a tényezők, akiknek a békeszerződések megalkotására befolyásuk volt, túllövagoltak a célon és nem ezt, hanem Közép-Európa felparcellázását vitték keresztül, amivel rosszat cselekedtek akkor, amikor sok jót tehettek volna.

Hogy a békekötések ebbe az irányba tévedtek, az leginkább arra vezethető vissza, hogy azok, akik a Monarchia szláv lakosainak szószólóiként léptek fel, el tudták hitetni a hatalmakkal, hogy az az új rend, amelyet ők akarnak a Monarchia helyébe léptetni, nemcsak megfelelhet annak a hivatásnak, amely az európai egyensúly szempontjából az Osztrák–Magyar Monarchiára hárult, hanem azt még sokkal jobban fogja betölteni. Leplezték a nemzeti egoizmust, amely őket vezérelte, és mindig azt hangoztatták, hogy Európa új organizációja, a közép-európai állapotok stabilizációja az a cél, amely szemük előtt lebeg. Sajnos, kevesen voltak, akik erre vonatkozó javaslataikat ellenőrizhették volna, mert hiszen a legfőbb kérdéseket eldöntötték anélkül, hogy az osztrákokat és a magyarokat akár csak megkérdézték volna. Akik a viszonyokat jobban ismerték, azok rögtön észrevették volna, hogy a Közép-Európa újjászervezésére vonatkozólag cseh részről kidolgozott konstruktív tervek súlyos hibákat szenvedtek, mégpedig különösképpen tökéletesen ugyanazokat a hibákat, amelyeket a cseh politikusok a régi Ausztria–Magyarországnak súlyos bűnül tudtak be. Terveikben csak utánozták mindazt, amivel Ausztria–Magyarország megszűntetésének szükségességét bizonyították. Olyan államokat alkottak, amelyek nemzetiségi tekintetben semmivel sem voltak egységesebbek, mint a régi Monarchia.

6 Ld. Magyarország története 1848–1890, Főszerk. Kovács Endre. Szerk. Katus László. In: Magyarország története tíz kötetben. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. 6/2. Bp. 1979. 851–856. (Írta: Kolossa Tibor.)

7 A konfliktus kezdete a 18. sz. végére nyúlik vissza, amikor a francia forradalom, majd Napóleon iránti szimpátiája miatt „ifjabb” William Pitt brit miniszterelnök feloszlatta az ír parlamentet. Ezt követően vált az Egyesült Királyság állandósult problémájává az „ír kérdés”. A szerző vélhetően az Ír Szabad Állam 1921. évi létrehozását tekintette „nyugvópontnak”. Közismert, hogy az „ír kérdés” ehhez képest napjainkig sem oldódott meg. Ld. Szánó György Tibor: Anglia története. Bp. 1994., Martin Roberts: Európa története, 1900–1973. Az új barbárság kora. Bp. 1992.

A megtört német–magyar hegemoniát pedig nem valamilyen tökéletesebb gondolattal igyekeztek pótolni, hanem egyszerűen arra szorítkoztak, hogy helyébe egyoldalú szláv hegemóniát ültetnek. Akár azért, mert Közép-Európa helyzetében ezek a hibák elkerülhetetlenek voltak, akár azért, mert egész politikai múltjukat a Monarchián belül töltötték el és a maguk részéről is át voltak itatva a Monarchiában érvényesült politikai felfogásokkal, a cseh politikusok nem láttak maguk előtt más utat, mint ugyanazt, amelyben azelőtt a Monarchia igyekezett a maga feladatát megoldani. Végeredményben harcuk nem az ellen irányult, amit a Monarchia szervezetében helytelennek és tarthatatlannak mondtak, hanem csak azt célozta, hogy az általuk állandóan támadott és szerintük igazságtalan intézmények a cseheknek és nem a magyarságnak és németységnek kedvezzenek. Céljuk nem egy tökéletesebb rendszer megalkotása volt, hanem csakis egy olyan új rend megalkotása, amely az ő befolyásuk érvényesülésének kedvezett. Az új közép-európai rend tehát már az első pillanatban is csak a csehekre nézve látszott kedvezőbbnek, de általános európai szempontból semmiféle haladást nem jelentett. Csak utóbb igazolódott azután be, hogy a Közép-Európában élő nemzeteket összekötő és a Monarchia felbomlásával megszűnt kapocs hiánya a cseheknek is katasztrófába vitte, tehát alapjában véve sem volt előnyös.

Számos jel van arra, hogy a csehek tudatosan törekedtek saját hegemoniájuknak a közép-európai államok keretében való elismertetésére, ami semmivel sem volt helyesebb, mint az a német, illetve magyar hegemoniára alapított rendszer, amely a Monarchia vesztét okozta. Prágából akarták Közép-Európa sorsát irányítani. Gondosan igyekeztek meghiúsítani minden olyan elgondolást, hogy az új közép-európai rend megalkotását a közép-európai népekre kell bízni és hogy ezért ezeket közös értekezletre kellene összehívni. Ők egyedül akarták az új rend alapjait megszabni és hogy a szláv vezetés feltétlen lehessen, még Ausztriának Németországba való bekebelezése ellen sem lett volna kifogásuk. A régi Ausztria–Magyarországban a német és a magyar hegemonia — bár ennek fenntartása egyik oka volt a Monarchia katasztrófájának — évszázados hagyományokon alapult és még így is tarthatatlannak bizonyult. Hogy az ilyen hegemonisztikus alakulatot ilyen hagyományok nélkül, tisztán hatalmi szóval lehessen megalapítani és fenntartani, eleve elképzelhetetlen volt. Ha az Osztrák–Magyar Birodalom fenntartása a német–magyar hegemonia fenntartásának lehetetlenségén bukott meg, akkor az új rendnek a szláv, jobban mondva cseh hegemonia megalapozásának lehetetlenségén kellett megbuknia.

A háború után bebizonyult, hogy a békeszerződések alapján megalakult Csehszlovákia a maga hegemoniáját nem tudja rákényszeríteni sem Magyarországra, sem Ausztriára. Nem tudná azt rákényszeríteni a jövőben sem. A kisanant létesítése nem volt az, aminek Beneš mondotta: az új közép-európai renchez vezető első lépés, hanem ellenkezőleg, az új közép-európai rend kialakulásának legnagyobb akadály. Egy szövetség, melynek célját kimondottan elsősorban a Magyarország ellen való védekezés alkotta, eleve lehetetlenné tette Magyarországnak a szövetséghez való csatlakozását, mert hiszen senki sem csatlakozhatik egy önmaga ellen alakult szövetséghez. Ezzel pedig lehetetlenné vált annak a „jobb közép-európai rendnek” a megvalósulása, amelyről a cseh államférfiak oly sokat beszéltek, amikor arról volt szó, hogy a hatalmakat rávegyék Ausztria–Magyarország feloszlására. A Csehszlovákia részéről húsz éven át folytatott politika ilyformán nemcsak nem vezetett a közép-európai népek összefogására, hanem ellenkezőleg, mind mélyebb és mélyebb szakadékokat vont közöttük. Az egyetlen út, amelyen talán valóban el lehetett volna jutni valamilyen új és jobb közép-európai renchez, a hegemonisztikus törekvésekről és az ilyen célt szolgáló akciókról és szövetségekről való lemondás, és az összes közép-európai népek szabad akaratán nyugvó új rend megalapítása lett volna. Ez volt az, amit a cseh államférfiak a békétárgyalások előtt kilátásba helyeztek. Ha megvalósult volna, az új rend körülbelül ugyanaz lett volna, amely a régi Ausztria–Magyarországon azok szeme előtt lebegett, akik belátták a dualisztikus rendszer fenntartásának lehetetlenségét, és azt valami új federalisztikus rendezéssel akarták pótolni. Lehetséges, hogy ez a háborút közvetlenül követett időben lényegesen kisebb akadályokba ütközött volna, mint azelőtt, és hogy talán be is váltotta volna a hozzá fűzött

reményeket. De a csehek nem tudták megtalálni az ide vezető utat. Az az út, amelyen ők jártak, fenyegetésekkel és kényszerrel volt kikövezve és ezért a magyarok és az osztrák-németek részére járhatatlan volt. Azzal, hogy hegemonisztikus törekvéseikhez ragaszkodtak, a csehek nem megteremtették, hanem megakadályozták a közép-európai népek összefogását. Hogy ez nem sikerült, annak ők voltak előbb előidézői, később pedig első áldozatai.

Ehhez járul, hogy a nemzetiségi villongások a monarchia területéből megalakult vagy megnagyobbodott országok mindegyikében ugyanolyan nagy és kellemetlen szerepet játszottak, mint a régi Osztrák–Magyar Monarchiában, ami azt bizonyítja, hogy azok oka inkább az Európa e részén létező viszonyokban rejtett, mint a Monarchia intézőinek hibáiban vagy tehetségtelenségében. Sem a csehek, sem a románok és szerbek nem tudtak ebben a tekintetben kielégítőbb állapotokat és nagyobb megelégedettséget teremteni, mint a volt Osztrák–Magyar Monarchia. Az egyetlen változás az volt, hogy a Monarchiában a csehek voltak elégedetlenek, az új Csehszlovákiában a szlovákok, a magyarok és a szudétanémetek, hogy azelőtt az erdélyi románok érezték magukat háttérbe szorítottak, most viszont az erdélyi magyaroknak volt okuk panaszkodni, hogy azelőtt a horvátoknak volt autonómiájuk és a szerbek érezték magukat szerencsétlennek, most pedig a horvátok folytattak állandó eredménytelen küzdelmet autonómiájuk visszaszerzéséért. Az egyedüli igazi változás a múlttal szemben az volt, hogy az új többségek túlhajtották a kisebbséggel szemben alkalmazott erőszakos eszközöket. A béketárgyalások előtt mindig hangoztatták, hogy az ő vezetésük alatt álló új államokban nem lesz kisebbségi probléma, mert azok minden kisebbségnek biztosítani fogják a leghabakozottabb fejlődésre való lehetőséget, de a valóságban az egyetlen különbség egyfelől az új államok, másfelől a régi Ausztria és Magyarország kisebbségi politikája között az volt, hogy az új államok a kezükben lévő hatalmat nyersebben és kíméletlenebbül alkalmazták a kisebbségekkel szemben, mint ahogyan ezt a régi monarchiában akár Ausztria, akár Magyarország tette. A kisebbségeknek agrárpolitikai reformok címén való kifosztása például sem a régi Ausztriában, sem a régi Magyarországon nem lett volna elképzelhető. Türelmesebb szellemet a kisebbségi politikában az új rend nem mutatott, és azt a problémát, mint lehetne a vegyes fajú közép-európai népeket elválasztó ellentéteket annyira letompítani, hogy ezzel a különböző népek együttműködése lehetővé váljék, az új államok még a régi Ausztriánál és Magyarországnál is tökéletlenebbül, azaz sehogy sem oldották meg. Az új közép-európai rend megteremtésének egyik legfontosabb előfeltétele bizonyára a kisebbségi kérdés kielégítő megoldása, de azt az új államok meg sem kísérelték.

Előbb-utóbb el kell majd érkeznünk ahhoz az állapothoz, amelyben minden népcsoport az államon belül éppen úgy megteremtheti magának a saját faji jellegének és nyelvi kultúrájának ápolásához szükséges intézményeket és fejlődési lehetőségeket, mint ahogyan ma a legkülönbözőbb vallásfelekezetek is megtalálják az államon belül a lehetőségeket hitéletük szabad fejlesztésére. Ezekhez az elgondolásokhoz azonban a régi rend közelebb állt, mint a helyébe lépett nemzeti államok új rendje, és ezen a téren az új államok vezetőinek ténykedése csakis az éppen általuk állandóan támadott türelmetlen szellem utánzásában, sőt eltűzésében merült ki, de semmi újat nem alkottak, ami haladást jelentett volna. Csak közvetlenül Csehszlovákia bukása előtt határozta el magát Beneš — amint ezt velem közölte — arra, hogy a nemzetiségi kérdést valósággal liberális szellemben fogja megoldásra vinni, de már nem volt ideje ez elhatározás megvalósítására, és kérdés, hogy azt a nacionalista szellemű cseh közvélemény elbírta volna-e.

A békeszerződés időpontjában a hatalmak csak azt látták, amit nekik ígértek, de nem látták azt, ami később bekövetkezett. Ha előre láthaták volna, hogy ezek az ígéretek hogyan váltódnak be, nem lehetett volna kedvük arra, hogy megszüntessék a régi rendet, amelynek szemére vetették, hogy egyes népekkel szemben igazságtalan, amely azonban mégiscsak alkalmas volt az európai egyensúly biztosítására és a közép-európai népcsoportok közötti ellentéteknek a nemzetközi kérdések köréből való kikapcsolására, egyedül csak azért, hogy ennek helyébe olyan új rendet léptessenek, amely a régitől csak abban különbözik, hogy *más* népekkel szemben igazságtalan — mégpedig fokozott mértékben az — és amely emellett

még a régi Monarchiának európai szempontból fontos szerepét sem tudta betölteni, sőt még azoknak sem tudott biztonságot nyújtani, akik ezt az új rendszert kívánták és létrehozták, mert ezek rövidesen nagyobb megpróbáltatásokon mentek keresztül, mint amilyenek őket a régi Monarchiában egyáltalában érthették volna.

Az utolsó évtizedben lejátszódott események világításában nem nehéz felismerni azokat a súlyos tévedéseket és hibákat, amelyek a Monarchia szláv népeit és az ő befolyásuk alatt a nagyhatalmakat arra bírták, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiát eltöröljék Európa térképéről. Csehországnak német protektorátus alá helyezése, Szerbiának megszállása és a jugoszláv népcsoportok közötti kegyetlen és gyilkos harcok sokakban, akik annak idején lelkesedéssel üdvözölték az első világháborút befejező békekötéseket, mint egy új és jobb kornak hajnalát, talán némi kételyt támasztott azok bölcsessége iránt, akik az új rendszer megteremtésében elől jártak. A Monarchia népei között valóban súlyos ellentétek álltak fenn, és a helyzet megkövetelt valamilyen gyökeres változást. Ezt nem lehet tagadni. De nem következett ebből a helyzetből okvetlenül az, hogy a Monarchiát alkotó népeknek széjjel kell menniük. Volt más mód is e helyzetből adódó bajok meggyógyítására, — így esetleg az, hogy az együttélésnek régi formái a megváltozott viszonyok szükségleteihez képest új formákkal pótolhatók. Annak a kérdésnek eldöntésénél, hogy a két út közül melyik a helyesebb, a döntő tényező az kellett hogy legyen, hogy azt a szerepet, amelyet a Monarchia játszott az európai egyensúly biztosításával, a német terjeszkedési törekvések visszaszorításával és a közép-európai nemzetek közötti egyenlenségek távoltartásával azoktól a kérdésektől, amelyek a nagyhatalmak egymás közti viszonyát determinálták — nem is beszélve a Monarchiát lakó népek békéjének és fennállásának biztosításáról —, jobban teljesíti-e a Monarchia valamilyen megjavított alakban, avagy pedig jobban lehet-e azt teljesíteni a Monarchia népeinek egymástól való elválása esetében.

Lehetséges, hogy azok, akiknek legnagyobb részük volt abban, hogy a dolgok a Monarchia felosztására vezettek, ezt a kérdést ebben az alakban fel sem tették önmaguknak. Ha feltették, akkor az a felelet, amelyet erre a kérdésre adtak, nagyfokú politikai dilettantizmusról tesz tanúbizonyságot. Ez tíz évvel ezelőtt könnyelmű állításnak tűnt volna fel. A második világháború kezdete óta Közép-Európában lejátszódott események után azonban minden kétséget kizáró módon beigazolódt. A Közép-Európára vonatkozó békeszerződések előkészítői, a Wickham Steed-ek⁸ és Benešek, minduntalan azt fejtették, hogy: „Until Austria-Hungary were dismembered, Germany could not be truly defeated” [*Németország iga-zából nem volt megverhető addig, amíg Ausztria–Magyarországot fel nem darabolták*]. Fejtették ezt olyan időben, amikor a német politika még csak felületes ismeretében is tisztában kellett volna lenniük azzal, hogy éppen Németország egyik legfontosabb célja két szomszédjának, Oroszországnak és Ausztria–Magyarországnak feldarabolása, mert a legnagyobb és legzsírosabb darabokat önmagának akarta megszerezni. A Monarchia szétzúzását sürgető szláv politikusok és az általuk összehozott és irányított angol és francia „szakértők” nem eszméltek rá, hogy a Monarchia feldarabolásával mennyire dolgoznak a szó betű szerinti értelmében: „Pour le roi de Prusse”! [*A porosz királyért!*] Ha ráeszméltek volna,

8 Henry Wickham Steed (1871–1956) újságíró, a századforduló évtizedében a londoni Times római, illetve bécsi tudósítója, az első világháború éveiben a lap külpolitikai szerkesztője, majd 1918–1922 között főszerkesztője. Széles körben kiépített közép-európai politikai, társasági, diplomáciai kapcsolatai révén a Monarchia, illetve a korabeli Magyarország — nyelvünket is megtanuló — jó ismerője volt, egy idő után a Foreign Office-ban is respektált tudósításaiban, cikkeiben az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának következetes szószólója volt. Ld. erről: *Jeszzenszky Géza: Az elvesztett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában, 1894–1918.* Bp. 1986. különösen 64–74.; Érdemes megjegyezni, hogy Gratz ezen írásában nem emlékezik meg a Monarchia felosztását szorgalmazók között Steednél is nagyobb befolyással bíró, Scotus Viator néven publikáló R. Woodrow Seton-Watson professzorról. Ld. erről: *Jeszzenszky Géza: A „Vándor Skót” és Magyarország.* In: *Magyarok a Kárpát-medencében.* Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. 207–211., továbbá: *Fejő Ferenc:* Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása. Bp. 1990. 255–256.

bizonyára nem sürgették volna, hogy „the Germans of Austria are free, if they desire it, to join the peoples of the present German Empire” [Az ausztriai németek, ha úgy óhajtják, szabadon csatlakozhatnak a jelenlegi német birodalom népeéhez]. Ennek, ti. az osztrák németeknek a Német Birodalomhoz való csatlakozásának, valóban meg kellett történnie, amíg a cseh állam alkotói rájöttek arra, hogy Ausztria Németországhoz való csatlakozása befejezi Csehországnak német részről való bekerítését és ezért halálát jelenti. Ma az azóta lejátszódott események tükrében, az ilyen kijelentések szerzőinek több mint rövidlátásáról, mondhatni teljes vakságáról tesznek tanúbizonyságot.

A hatalmak azonban nem vakok, hanem tudva, hogy helytelenül járnak el, járultak hozzá az Osztrák–Magyar Monarchia feldarabolásához. Wilson és Lloyd George a fegyverszünet megkötését követő hónapokban állandóan hangoztatták, hogy Ausztria–Magyarországot fenn kell tartani, csak népeinek kell bizonyos önrendelkezési jogot biztosítani. Az Egyesült Államoknak Európába küldött tanulmánybizottsága azt jelentette, hogy az amerikai politikának vissza kell utasítania az Ausztria–Magyarország felosztására vonatkozó kívánságot. Wilson előtt — mint House ezredes írásából kitűnik — teljesen világosan állt a helyzet. Tisztában volt azzal, hogy Közép-Európában csak két lehetőség áll fenn: az egyik Ausztria–Magyarország megsemmisítése, amely azonban „a dunai térség balkanizálódásához” vezetne — ami nemkívánatos, a másik Ausztria–Magyarország fenntartása és népeinek autonóm jogokkal való felruházása, amely lehetővé tenné a gazdaságilag egységre teremtett terület egymásra utalt nemzeti szétforgácsolódásának elkerülését.⁹ Wilson józan ítéletére vall, hogy ez utóbbi politika mellett döntött, mert hitt abban, „that the political union of the Austro–Hungarian peoples was a necessity” [Ausztria–Magyarország népeinek politikai egysége szükségszerűség volt]. Világosan állt előtte, hogy ami Ausztria–Magyarország ellen szólt, az nem az e területen lakó népeknek politikai összefogása volt, mert ezt a maga részéről is szükségesnek találta, hanem a Monarchiának akkor fennállt konstrukciója, különösen pedig a német és magyar hegemoniának fenntartása. Az adott helyzetből azt következtette, hogy a Monarchiát át kell alakítani, azon a federatív alapon, amelynek elfogadására mások is sokan gondoltak, akik észrevették a dualisztikus alkotmány fenntartásának mind fokozódó nehézségeit, de nem azt, hogy a monarchiát meg kell semmisíteni.

Hiszen még az orosz politika is Szazonov idejében¹⁰ csak valamilyen Osztrák–Magyar–cseh trializmusra gondolt, amihez csak később járult hozzá Izvolszkij¹¹ befolyása alatt egy délszláv autonóm terület követelése is. Hogy a békekötésekben mégsem érvényesült a vezető államférfiaknak — Wilsonnak, Lloyd George-nak, Cambon-nak¹² — a közép-európai helyzetről való okos és egészséges felfogása, az azoknak tulajdonítható, akik a vezető államférfiaknál kevesebb tisztánlátással, viszont nagyobb szívóssággal és lelkiismeretlenséggel „Détruisez l’Autriche–Hongrie!” [Romboljátok le Ausztria–Magyarországot!] jelszavával in-

9 Eduard M. House ezredes (1858–1938), „a titokzatos texasi” — ahogy A. J. P. Taylor professzor nevezte Az első világháború képes krónikája c. munkájában (Bp. 1988. 151.), — ahhoz hasonló különleges státusú külpolitikai tanácsadó és bizalmas, „homo regius” szerepet töltött be W. Wilson amerikai elnök mellett, mint a második világháború idején Harry Hopkins F. D. Roosevelt elnök mellett. A House ezredes vezette vizsgálóbizottság tevékenységéről ld. *Adám Magda*: Közép-Európa-terv, 1918. In: *Magyarok a Kárpát-medencében* i. m. 218–219., *Fejtő F.*: i. m. 261–270.

10 Szergej Dmitrijevics Szazonov (1861–1927) 1910–1915 között a cári Oroszország külügyminisztere, aki nyugati antant szövetségeseinek felzúdulását kiváltva ígérte oda Romániának már a „jóindulatú semlegesség” fejeében is Erdélyt, 1914. okt. 1-én. *Herczeg Géza*: Magyarország külpolitikája, 896–1918. Bp. 1987. 316.

11 Alexandr Petrovics Izvolszkij (1856–1919) diplomata, 1906–1910 között Oroszország külügyminisztere, majd 1917-ig párizsi orosz követ.

12 Gratz keresztnév nélküli utalásából csupán valószínűsíthetjük, hogy a század első évtizedeinek francia külpolitikájában egyaránt kiemelkedő szerepet játszó diplomata testvérpár, Pierre Paul Cambon (1843–1924), és Jules Martin Cambon (1845–1935) közül az utóbbiról van szó. Ő maga 1897–1902 között az Egyesült Államokban, 1907–1914 között Németországban, fivére 1898-tól 1920-ig Angliában képviselte Franciaországot. Míg Jules Cambon Berlinben azon munkálkodott, hogy leszerelje Németország — illetve a központi hatalmak — háborús terveit, testvérének, Pierre

dultak harcba. Hogy keresztülvigyék eszméiket, az Osztrák–Magyar Monarchia felbontását, az nagyobb mértékben válik ügyességük, mozgékonyaságuk és szívósságuk, mint államférfiúi tisztánlátásuk és lelkiismeretességük dicsőségére.

Hogy a béketárgyalások vezető személyiségei eltértek eredeti elgondolásuktól, az annál sajnálatosabb volt, mert azok, akik őket eredeti álláspontjuktól eltérítették, hamis érvekkel dolgoztak. Maga Lloyd George mondja 1934-ben egy francia folyóiratban megjelent cikkében: „Toute la documentation, qui nous a été fournie par certains de nos alliés, pendant la négociation de la paix, était mensongère et truquée, nous avons décidé sur des faux” [*Az egész dokumentáció, melyet a béketárgyalások folyamán némely szövetségesünk előterjesztett, hazug és meghamisított volt, mi pedig hibásan döntöttünk*]. Ha ezek után a „szakértők”, akik a „szakértői” tisztséget úgy magyarázták, hogy az hamis adatoknak valamely előre kitűzött cél érdekében való felállításából áll, utólag dicsekedtek azzal, hogy „néhány céljával tisztában lévő szakértő, akik összes erejüket egy adott cél elérésére fordítják, miként tudnak tekintélyes és elismert államférfiakkal szemben is keresztülhatolni,” akkor ezt a dicsőséget alig fogja valaki tőlük irigyelni. Sikerük titka az volt, hogy a hatalmaknál meg tudták akadályozni az érdekelt felek meghallgatását, akik könnyűszerrel tudták volna adataik és állításaik helytelenségét bebizonyítani. Meg tudták különösen akadályozni Smuts tábornok bölcs javaslatának elfogadását, hogy a hatalmak, mielőtt Ausztria–Magyarország sorsát eldöntik, hallgassák meg a közép-európai népek képviselőit egy, e célból összehívandó értekezleten.¹³ Nem hiábavaló dolog ezeket a remesscencákat feleleveníteni, mert nem bizonyos, hogy a második világháború végén hasonló ügyeskedések nem fogják-e újból elhomályosítani a világosan felismerhető igazságtalanságokat.

Ha ilyen előzmények után rá lehetett venni a hatalmakat az Osztrák–Magyar Monarchia feldarabolására, lehetett volna azt legalább mint gazdasági egységet fenntartani. A Monarchia utolsó külügyminisztere, Andrásy Gyula gróf, még tett erre kísérletet. Megbízást adott mindazoknak, akiknek közvetítése révén remélni lehetett, hogy valamely izenet el fog jutni a győztes hatalmak vezérférfiaihoz, hogy ha már a monarchia politikai egységét szétbontják, legalább tartsák fenn annak hosszú évtizedek közös munkája alapján szervesen kialakult

Paulnak kiemelkedő szerepe volt az antant életre hívásában. Jules Martin Cambon 1915-től a francia külügyminisztérium főtitkára lett — ezt a posztot számára kreálták —, Georges Clemenceau közvetlen munkatársaként kulcsszerepet játszott az 1919. évi párizsi békekonferencia tárgyalásain. A versailles-i, majd a trianoni szerződés egyik aláírója, s 1919–1931 között a békeszerződések végrehajtását és betartását felügyelő nemzetközi diplomáciai testület, az ún. nagykövetek konferenciájának elnöke. E minőségében a húszas években állandó diplomáciai kapcsolatban állt a kisantant országok, illetve Magyarország külpolitikai exponenseivel, diplomátaival is. Ld. erről: *Ádám M.*: A kisantant és Európa i. m. Az eddig mondottakat két további mozzanat bonyolítja. *Ádám M.* monográfiájában a Jules Cambon megnyilatkozásait is gazdagon dokumentáló leírások épp oly kevésbé vágnak egybe Gratznak a szövegben olvasható — Cambon-ra is vonatkozó — summázatával, amiképpen *Ormos Mária*: Padovától Trianonig, 1918–1920 (Bp. 1984.) c. könyvének Cambon-ra vonatkozó megállapításaival sem. *Fejtő F.* már szintén idézett munkájának 390–392. oldalain, ahol az Olaszország és a szövetségesek közötti 1915. évi titkos szerződést közli (az *Izvesztíjja* 1917. febr. 28-i száma alapján), Jules Cambon-t, mint Franciaország londoni nagykövetét nevesíti, holott ezt a posztot minden biográfiai lexikon szerint bátyja, Pierre Paul Cambon töltötte be.

- 13 Jan Christian Smuts (1870–1950) az 1910-ben, jórészt az ő szorgalmazására létrehozott Dél-Afrikai Uniónak 1912-től belügy-, az első világháború éveiben hadügyminisztere, majd két alkalommal, (1919–1924, illetve 1939–1948 között) miniszterelnöke. Mind az első, mind a második világháborúban tagja volt az angol háborús kabinetnek s mint Lloyd George, illetve Winston Churchill brit miniszterelnökök politikájának támogatója több esetben nemzetközi diplomáciai missziót is vállalt. A Gratz által Smuts tábornoknak tulajdonított „bölcs javaslat” a Forradalmi Kormányzótanács álláspontja volt, melyet Kun Béla tolmácsolt Smutsnak, a vele 1919. ápr. 4-én folytatott budapesti megbeszélésen. Ezt a tábornok magáévá tette, s a javaslatot támogatólag terjesztette tovább a párizsi békekonferencia főtanácsának. Ld. *L. Nagy Zsuzsa*: A párizsi békekonferencia és Magyarország, 1918–1919. Bp. 1965. 108–111.

gazdasági egységét.¹⁴ A Monarchia évszázadokon keresztül olyan gazdasági egységgé fejlődött, amely mind mezőgazdasági, mind ipari szükségleteinek legnagyobb részét maga tudta előállítani, és amelyben a gazdasági termelés egyes ágai között olyan egyensúly állt fenn, mint az európai országok között talán csak még az e tekintetben ideális viszonyokat feltüntető háború előtti Franciaországban. A háború utáni diadalmármorban élő győztes népek ezt az egységet könnyelműen felbontották. Autarkióról álmodtak és az eddig a régi Ausztria–Magyarország egyik vagy másik részéből vásárolt árucikkeket siettek ezentúl Franciaországban vagy Olaszországban bevásárolni. Csehszlovákia volt az első, amely differenciális vámokat állapított meg a magyar bor hátrányára és a francia borok előnyére. Lengyelország követte a példát. Így bontakozott ki lassanként az autark fejlődés örülete, amelynek végén ott áll az a súlyos gazdasági válság, amely Európát 1928-tól kezdve megrázkódtatta. Ha az egyik állam igyekezett a másik malomtermékeit kiszorítani, a másik viszont abban lelte becsvágását, hogy az elsőnek textilbehozatalát tegye feleslegessé. Az egyik azt gondolta, hogy saját malomiparát szomszédja malomiparának rovására, a másik azt, hogy saját textiliparát szomszédja textiliparának rovására fogja fejleszteni. Ha a végén megvonták a mérleget, rá kellett jönniük, hogy az egyik malomiparának fejlődését saját textilipara fizette meg, míg a másik textiliparát voltaképpen saját malomiparának rovására fejlesztette. Ez sem volt haladás azzal a helyzettel szemben, amely régebben az Osztrák–Magyar Monarchián belül fennállt.

Ma nem nehéz bebizonyítani, hogy az első világháborút követő időben kialakult, az Osztrák–Magyar Monarchia helyébe lépett koncepciók elhibáztak és a politikai dilettantizmus termékei voltak. Csehország, Ausztria, Jugoszlávia népei voltak áldozataik. Voltak a nyugati hatalmak vezetői sorában bölcs államférfiak, akik tisztán látták a helyzetet, de nem tudták megakadályozni, hogy végül is a kontárok vigyék keresztül akarukat. A békeszerződések ilyen formán nem az államférfiúi belátás, de a nemzeti egoizmus bélyegét viselik magukon. Am a rosszakarat és gyűlölet rövidlátással párosulva, mindig megbosszulja magát. Pedig a békeszerződések inspirálói ezektől vezettettek magukat. Hadakoztak a múlt ellen és feláldozták ennek a jövőt. Mialatt igyekeztek árkokat vonni maguk és velük eddig századokon keresztül együttélő szomszédaik között, nem vették észre, hogy a hátuk mögött ott leselkedik az igazi ellenség, amellyel szemben rászorulóan szomszédaik segítségére. Eljött az idő, amikor a maguk által teremtet helyzetnek ők maguk lettek áldozatai. Ha e népek kérdik, hogy azok, akik a német hódoltság idejében életükkel fizettek, ezt kinek tulajdonítsák, úgy ne feledkezzenek meg államalapítóik felületességéről és rövidlátásáról sem.

Az előadottakból az következtethető, hogy a közép-európai népeknek az Osztrák–Magyar Monarchián belül századokon át fennállt egyesülése kíváncsú és hasznos, sőt talán több ennél: szükséges politikai alakulat volt. Az a forma, amelyet 1867-ben nyert, nagyjában megfelelt a közép-európai népek akkori erőviszonyainak. Nem tagadható ugyan, hogy néhány évtizeddel később ezek az erőviszonyok már nem voltak ugyanazok, és hogy akkor a Monarchia szervezetének megváltoztatása kíváncsú lett volna. Az a rend azonban, amelyet az első világháborút befejező békeszerződések valósítottak meg, nem tudta pótolni a Monarchiát és nem is bizonyult életképesnek, illetve fenntarthatónak. Hogy egy hasonló rendszer a jövőben annak fogna-e bizonyulni, az alig hihető. A háború után létesült független államok eddig is tagadták, ha valaki életképességüket kétségbe vonta. Semmi ok nincs annak feltevé-

14 Andrassy egyhetes külügyminiszterségéről — 1918. okt. 24-i gödöllői kinevezése után okt. 31-én adta be lemondását —, és kísérleteiről a Monarchia megmentésére ld. *Andrassy Gyula: Diplomácia és világháború*. Bp. 1990. 161–192. Wilsonnak címzett különbéke-ajánlatáról azonban maga is megjegyzi, hogy mire az erről való tárgyalásra felhatalmazott delegátusai Svájcba érkeztek, „az a Monarchia, mely tárgyalni akart, nem létezett többé” (187.). Politikailag ugyan már nem volt jelentősége, csupán hivataltörténeti, illetve historiográfiai szempontból érdemel említést, hogy formailag — a köztudattal ellentétben — nem Andrassy volt az összehmórlófelben lévő közös Monarchia utolsó külügyminisztere. Károly császár és király 1918. nov. 3-án éjjel, egy hosszúra nyúlt koronataács végén Ottokar Czernint nevezte ki külügyminiszterre, aki azonban a megbízatást néhány órával később visszaadta. Ld. *Barcza György: Diplomata emlékeim, 1911–1945*. I. Bp. 1994. 119.

sére, hogy a jövőben hasonló körülmények között hasonlóan vallott esetleges bizalmuk erősebb alapokon nyugodnék-e. Bizonyos azonban, hogy a Monarchia régi konstrukciójához visszatérni nem lehet és nem szabad, mert még ha az annak idején helyes is lett volna, azóta a népek közötti erőviszonyok megváltoztak. A közép-európai népek együttélésének és együttműködésének biztosítására tehát mindenestre új, a mostani viszonyokkal számot vető formát kell találni.

Nem feladatunk itt annak részletes kifejtése, hogy ez az új forma milyen legyen. Az együttélést százféle módon lehet elképzelni és százféle mód között lehet ötven olyan, amely járható útnak látszik. Csak néhány alapelvet szeretnék a mondottakból levezetni.

1./ A közép-európai népek együttélése csakis az egyes népek *szabad elhatározásából* történhetik, azért, mert az ahhoz való csatlakozást saját érdekükben állónak tekintik.

2./ Az egyesülés célja elsősorban a *közös védelem*, amelynek eszközei a közös külpolitika és a közös hadsereg.

Ha a közép-európai népek külön-külön folytatnák a maguk *külpolitikáját*, előbb-utóbb az a helyzet adódna, amely a két világháború közötti korszakot jellemezte: egymás ellen folytatnának külpolitikát és ennek támogatására szövetségeseket keresnének. Éppen ennek az állapotnak megszüntetése, illetve elkerülése a közép-európai hatalmaknak az elsőrendű érdeke, amely együttműködésükhöz és szövetségükhöz fűződik.

Mivel a közép-európai népek összes tagjainak a kifelé való egységes védelem egyaránt nagy, mégpedig azonos érdeke, ezért az a külpolitikai irány, amelyet a szövetség követni fog, önmagától adódik. Ez a külpolitika párhuzamosan fog haladni azokkal a törekvésekkel, amelyek a nemzetközi társadalomnak szilárd, a béke fenntartását biztosító megszervezését célozzák. Hiszen alapjában véve maga ez a közép-európai szövetség is ugyanazoknak az elveknek alapján fogja biztosítani a hozzá tartozó népek együttélését, amely elvek alapján ugyanennek a célnak tágabb körben való elérésére az általános nemzetközi szervezetek fognak törekedni.

Egyébként egy, a volt Ausztria–Magyarország népeit egyenlően összekötő új szövetség külpolitikai érdekei természetesen lényegesen eltérők lesznek a német–magyar hegemoniára alapított régi Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai érdekeitől. Ez utóbbinak szükségyszerűen összeköttetésbe kellett jutni Németországgal és ellentétbe Oroszországgal. A közép-európai államok a szláv népcsoportok teljes jogú bevonásával újjászervezett szövetségének nem volna különösebb oka az Oroszországgal való ellentét fenntartására sem. A régi Ausztria–Magyarország szervezetében fontos érdek volt, hogy az orosz hatalom ne terjedjen ki a Balkánra is, mert ezzel Oroszország délről is körülölelte volna a Monarchiát, ez pedig a Monarchián belül élő elégedetlen szláv népekre való tekintettel előbb-utóbb felrobbantotta volna az Osztrák–Magyar birodalmat. Az ettől való félelem volt legmélyebb oka Ausztria–Magyarország sok olyan külpolitikai állásfoglalásának vagy akciójának, amely az orosz politikát kereste. Ám ez az aggály nem állna többé fenn, ha a közép-európai államok szövetségében az egyes népfajok — szlávok és nem szlávok — saját jól felfogott érdekeik megővésére, szabad akaratukból egyesülnének. Megelégedett szláv népeknek, amelyek biztonságukat megvédettnek érzik, nem lenne többé okuk arra, hogy a szövetségen kívül kereszenek támaszt. Viszont az orosz politika szempontjából is a közép-európai népeknek ily módon való egyesülése nem hátrányos, hanem előnyös volna. Mindenekelőtt biztosítaná Oroszország nyugati határait. Ha a közép-európai népek megmaradnának szétforgácsolt állapotukban, elképzelhető volna, hogy sikerülne a népek egyikét-másikát oroszellenes törekvéseknek megnyerni. Ha azonban a közép-európai népek egyesülésén belül a szláv népcsoportok hozzájuthatnak ahhoz a befolyáshoz, amely őket abban a számarányuk alapján megilleti, akkor éppúgy kizártnak látszik, hogy a szövetség oroszellenes irányt folytathasson, mint ahogyan régebben, a német–magyar hegemonia idejében, kizárt dolog lett volna egy Németország ellen irányuló külpolitika.

A közös védelem másik folyamánya volna a *közös hadsereg*, ha ugyan nemzeti hadseregek a háború után egyáltalában még létezni fognak.

3./ A közép-európai népek szövetségének második fő célja *nagyobb gazdasági egység* megteremtése volna, amely egységes pénz- és hitelrendszerrel bírna, és amelyben a gazdasági életet lehetőleg egybehangzó törekvések (kereskedelmi, váltójog, csődjog, stb.) szabályoznák.

Nagyobb gazdasági területek alakítása a modern gazdasági fejlődésnek elengedhetetlen követelménye. Az autarkiaira való törekvések zsákutcába vezettek. A nagyobb gazdasági területeken belül vámhatárok elvileg nem állhatnának fenn. Ha átmenetileg ilyenekre szükség volna, akkor csak előre meghatározott rövid ideig bírhatnának érvénnyel, de ez sem kívánatos.

4./ Az egyesülésnek úgy kell megtörténnie, hogy abban a *népek egyike se gyakorolhasson hegemoniát*. A szövetség vezetésének minden néppel szemben egyenlően pártatlan kezekben kell lennie. Olyanok kezében, akiket egyik nép sem vallhat kizárólag a magáénak, és akik már ezért is felelősséget minden nemzeti elfogultságon. Ilyen, a nemzetek felett álló, supranacionális tényező nemlétében a központi államhatalmat váltakozva kellene átengedni az egyes nemzeteknek, ami rossz és sok elégedetlenséget keltő megoldás volna, mert eltekintve attól, hogy ez a rendszer a stabilitás rovására menne, vajmi ritkán fog akadni oly valaki, aki akkora tekintéllyel bír, hogy ez előtt nemcsak saját népének, hanem más népcsoportoknak fiai is kénytelenek meghajolni, elismervén, hogy az illető képes lesz fontos kérdésekben kizárólag csak a szövetség érdekeinek szemmel tartásával eljárni, anélkül, hogy saját népének esetleg külön érdekei vagy szempontjai befolyásolnák. De ha ez a megoldás kétségkívül helytelen és rossz is volna, még mindig jobb lenne annál, amely állandóan egyetlen nemzet számára akarná biztosítani a hegemoniát. Ezt a rendszert az egyes népek idegen rabszolgaságnak éreznék és az nem volna maradandóan fenntartható.

Annak a supranacionális tényezőnek szerepét, amely a közép-európai szövetség élén kívánatos volna, a régi Monarchiában az *uralkodóház* töltötte be. Jelenleg is alig van olyan tényező, amely azt ebben a szerepben még csak megközelítően is pótolni tudná.

5./ Akárhogyan is oldatik meg az állam legfőbb vezetésének kérdése, intézményeket kell teremteni, amelyek lehetővé teszik az egyes szervezetek közép-európai népek között felmerülő *nézeteltérések vagy ellentétek* pártatlan elintézését oly módon, hogy az államfő ne legyen minduntalan kénytelen az ilyen vitákat saját tekintélyének latbavetésével eldönteni. E célt szolgálhatják állandó vagy esetről-esetre kiküldendő bíróságok, de egyes nagyfotosságú kérdések eldöntését lehet esetleg a nemzet összességének ügyeit tárgyaló népszövetségre is bízni.

6./ Célszerű volna, ha a közép-európai szövetséghez tartozó népek mindegyike azt a területet, amelyen belül autonóm életet akar folytatni, úgy állapítaná meg, hogy lehetőleg *egynyelvű területek* álljanak egymással kapcsolatban. Ez még abban az esetben is, ha elérkez-nénk — ami aligha fog hamarosan bekövetkezni — ahhoz az állapothoz, amelyben a nyelvi és származási különbségeknek nem lesz többé jelentősége, rendkívül fontos volna. Nemcsak azért, mert egyszerűsíteni és olcsóbbítani a közigazgatást, és a polgárok szempontjából is kényelmesebb volna, mint ha idegen nyelven kellene a hatóságoknál érdekeik védelmében eljárniok, hanem azért is, mert ezzel csökkennének a különböző népcsoportok között még sokáig egészen el nem tűntethető súrlódási felületek. A megmaradó *nemzeti kisebbségek* viszonyait úgy kell elrendezni, hogy kulturális és gazdasági fejlődésük előmozdításáról ők maguk gondoskodhassanak, állami segítséggel ugyan, de úgy, hogy ilyen irányú törekvések keretein belül kifejtett tevékenységüket semmiféle ellenkező akarat ne béníthassa meg.

7./ A szövetségben belül szükség van egy olyan szervre, amely állandóan őrködnék afelett, hogy a szervezetek országok népeiben bizonyos *közösségi érzet* alakuljon ki, és mindaz elkerültesse, ami az ilyen közösségi érzés kifejlődését akadályozza vagy nehezíti. Az Osztrák–Magyar Monarchia szétbontását nagymértékben előmozdította, hogy ilyen szerv nemlétében Ausztriában mindig azt tanították a magyarságról, hogy az javíthatatlan rebellis faj, Magyarországon pedig az osztrákokról azt, hogy azok minden szabadság állandó elnyomói. Ha ilyen szerv létesül, akkor lehetne mellette tanácsadó szervezetet is létrehozni, amelybe a szövetséghez tartozó minden ország bizonyos számú tagot küldhetne ki részben saját polgárai, részben a többi szövetséges államok polgárai közül. Jótékony hatással volna a szervezett

népek érzelmi összeforrására, ha ilyenformán mindegyik igyekeznék szövetségeseinél is találni oly egyéneket, akik iránt bizalommal van, és akik iránt ezt a bizalmát — azzal, hogy őket küldi ki a közösségi érzet fenntartására megalakult tanácsba — kifejezésre is tudná juttatni.

8./ Belügyeikben az összes szövetséges országok önállóan és teljes függetlenségben járhatnak el. Egyéni és polgári *szabadság*, az összes polgárookra kiterjedő *jogegyenlőség és jogbiztonság* és az egyes államok demokratikus alapon való megszervezése az egész szövetség védelme alá volna helyezendő.

9./ Számolni kell azzal, hogy a szövetkezett országok között *szociális* tekintetben lesznek haladottabb és lesznek elmaradottabb népek. Az utóbbiaknak tisztában kell lenniük azzal, hogy a maguk részéről is kénytelenek lesznek messze kiható szociális reformok útjára lépni, nemcsak azzal, hogy jóléti intézményeket teremtenek az alsóbb néposztály számára, de azzal is, hogy az alsóbb néposztályoknak befolyást biztosítanak a reformok tervezésére, kezdeményezésére és végrehajtására.

A közép-európai államok szövetségének megteremtésére irányuló törekvések harmóniában állnak Magyarország múltjával. Megfelelnek annak a politikának, amelyet Magyarország évszázadok óta követett és amelynek nagy része volt abban, hogy nemzeti létét minden viszontagságon keresztül meg tudta óvni.

Magyarország Közép-Európa szívében fekszik, kontinensünk igen exponált területén. Hosszú, nyugodt fejlődésre soha biztosan nem számíthatott. A viszonylag kisszámú magyarság itt töle teljesen idegen, másnyelvű népek közé van beékelve. Ezeknek egyike-másika egyenesen többségben van vele szemben. Politikai képességeinek dicsőségére válik, hogy ebben a helyzetben is meg tudta őrizni a maga fennsőbbiségét. De éppen ezért szomszédai körében inkább tekintélynek, mint szeretetnek örvendett. A Duna és Tisza melléke, amelyen a magyarság lakik, egyébként sem volt sohasem oly terület, amely lakóinak nyugodt és zavartalan életet biztosíthatott volna. Földrajzi okok ennek a területnek olyan fontosságot adtak, hogy azt a századok folyamán mindig újból és újból kellett megvédeni a különböző irányból kiinduló támadások ellen: a törökök ellen, akik rajta keresztül indultak nyugat felé vezető hódító útjukra, a szláv népeknek egymással való egyesülésére irányuló törekvések ellen, — amelyet csak Magyarország letiprása árán érvényesíthettek volna, — vagy a német „Drang nach dem Osten”-ből eredő veszélyek ellen. A magyarság egymagában, népességének viszonylag kis számánál fogva, mindig túl gyenge volt ahhoz, hogy az érdekeit és sokszor létét veszélyeztető sokféle tendencia mindenikével szemben biztos eredménnyel védekezhessék. Vezetői ezt mindig világosan látták és politikai ösztönük felismerte a helyzet aggályos voltát. Ezért Magyarország a múlt századok folyamán ismételtelen szoros összeköttetésbe került egyik vagy másik szomszédjával. Egyszer a Habsburgokkal, máskor a csehekkel, még máskor a lengyelekkel állt össze, azokból választván meg uralkodóit, míg végül a XVI. századtól kezdve állandóan Ausztriával ment együtt, ebben az összeköttetésben találván meg leginkább azt a támaszt, amelyet kifelé szükségesnek érzett. Mondhatni, hogy Magyarország az Árpád-ház kihalta óta a Hunyadiak korát és az utolsó huszonöt esztendőit kivéve, sohasem mulasztotta el biztonságának megerősítését valamely szomszédjával való szövetkezés útján. Amikor egy ízben mégis megkísérelte az Ausztriától való elszakadást, szintén nem gondolt arra, hogy most már egyedül és elszigetelten fog maradni, mert egy Ausztria kikapcsolásával létesítendő dunai konföderáció megalkotásának tervével foglalkozott. Az 1867. évi kiegyezés és a Németországgal való szövetségnek magyar részről történt odaadó támogatása mind azon az alapfelfogáson nyugszik, hogy Magyarország azon a veszélyes területen, ahova sorsa állította, sohasem maradhat egyedül és hogy szomszédainak legalábbis egy részével szövetkeznie kell.

Az első világháború szerencsétlen befejezése után a magyarság nem hasznosította a múlt tanulságait. Az 1867. évi kiegyezés által megteremtett biztonság érzetében, amelyben a magyarság majdnem két nemzedéken át élt, elhalványult a valóságos helyzet felismerésére való képessége. Független akart maradni, nem kívánta a szomszédjaival való megegyezést és a nagyhatalmak sorában keresett összeköttetéseket, ami, ha azt kis nemzet teszi, lutrijáték az ország sorsával. Talán érthető, hogy azok, akik az első világháború befejezése óta állandóan

a szomszédokkal való együttműködés mielőbbi megvalósítása mellett szálltak síkra, kevés visszhangot találtak olyan korban, amikor a trianoni szerződés határintézkedései folytán támadt szörnyű sebek még erősen sajogtak, de ez mit sem változtat azon, hogy az a politika, amelyet követtünk, nem az volt, amely hagyományainknak megfelelt és amely érdekeinket a legjobban megvédte. A teljes függetlenség, amelynek érdekében a szomszédokkal való meg egyezés elől kitértünk, a XX. században éppen úgy a Danaidák ajándékának bizonyult, mint ahogyan annak ítélték azt 500 évvel ezelőtt, amikor is nem kértek belőle. A magyar külpolitika kontinuitása nem ezt a politikát követelte volna meg, hanem olyan politikát, amely a szomszédokkal egyesülve keresett volna kifelé nagyobb biztonságot. Az a függetlenség, amelynek érdekeinket feláldoztuk, sok tekintetben csalóka illúziónak bizonyult, mert nem vezetett régi pozíciónk visszaszerzésére, sőt, nem akadályozván meg a nagyhatalmak közötti viszályokba való belesodródásunkat, még biztonságot sem teremtett nemzeti létünk számára. Belső nemzeti életünk függetlenségét bizonyára senki sem akarja feláldozni. Magyar életet akarunk folytatni ezentúl is. De ha megalkuszunk azzal, hogy minden a külfölddel való viszonylatban — politikaiakban és gazdaságiakban egyaránt — megosztozzunk szövetségeseink befolyásával, ha igyekszünk a közös érdekeink megóvásához vezető utak tekintetében vallott nézeteinket közös nevezőre hozni abban a tudatban, hogy a velük való elmentét mily veszélyeket rejt magában nemzeti életünkre nézve, akkor az az áldozat, amelyet ezzel hozunk és amelyet a magyarság évszázadok óta különböző alakokban állandóan meghozni volt kénytelen, nem túlságosan nagy ára annak, amit a közép-európai szövetség megalkulása esetében érte kapnánk: hogy ti. nem kellene gyermekeinket és unokáinkat féltetni attól, hogy ők maguk, rokonaik, barátaik, vagyonuk és munkájuk gyümölcse valamikor majd a maihoz hasonló világváratban el fognak pusztulni.

1943. december 10.

GUSZTÁV GRATZ ON THE CONSEQUENCES OF THE FALL OF THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY

Since its disintegration, the Austro-Hungarian Monarchy has been discussed not purely in descriptive historical works: it has become equally well a permanent topic of political papers and polemical treatises. The majority of the latter endeavour at the same time to draw the conclusion that the erstwhile Monarchy, or even those states which grew up later in the same region — in a broader sense, Central Europe — were of use partly to the balance of power in Europe and partly for the prosperity of the peoples and ethnic groups living almost indistinguishably mixed together in these areas. The issue may be approached in various ways and has been characterised, for three quarters of a century now, by the alternation of intensively polemical and more peaceful periods. We can ascertain only that the long-lasting absence of consent is the result so far of all these events. The paper does not set out to pass judgement on the lack of reconciliation between the various interests, merely to state the bare fact; but it is not difficult to discern the causative factors. Similarly to politics, in relations within a state or within nations, they are motivated far more by the immediately valid, current, short-term interests and forces which can be brought to bear, so enabling them to achieve their objectives, rather than by long-range, human rationality based upon wise discretion. In the same way, people addressing the question were

guided by various considerations — national or even supra-national ones — and their arguments for and against it were also shaped by these factors. Sometimes, those who professed national and national-state exclusivity remained unyielding on this matter vis-à-vis political dissidents, even when the quest for regional accord possibly coincided with the most essential „national interests” of the lesser states concerned.

This study ranks among those memoranda which take into account partly the consequences of the disintegration and dissolution of the Monarchy and, instead of the prime importance of a nation's own aims — something practised until then — they pressed for the means for co-operation and reconciliation. This in itself is not what gives this writing a particular appeal, indeed specialist libraries for history hold a large number of works dealing with this subject. Rather, it deserves attention due to the circumstances surrounding its conception, the fate of the work and its influence and also, to a certain extent, the course of life of its author.

Born exactly 120 years ago, Gusztáv Gratz belonged to that generation which proclaimed at the beginning of the century an extremely ambitious programme for „a new Hungary”. Certainly, the way of achieving this was soon the subject of disagreements between colleagues and members of the same generation who emulated liberal, socialist and radical democratic convictions — this turning even into acute rivalry among themselves. As the very first Editor of the journal „Twentieth Century”, launched during that period, Gratz already announced his commitment to liberalism which was being nourished by social sensitivity, and was to be revived in this way. Whilst, in more recent times, people used to remember him rather as a legitimist because of his co-operation with King Charles IV to return to throne, he remained true to his liberalist convictions still afterwards in a significant but less known part of his activities. This has still to be worked up. In many of his economic analyses treating the Central European countries and published in the 1920's and 1930's, he argued in favour of intensive economic co-operation and the search for a consensus between states now covering the territory occupied by the Monarchy. He embodied a striking alternative to compliance with the vehement revisionism predominant at that time, an alternative founded upon a different conceptual starting point. Essentially, this approach is summed up in the study written by Gratz at the end of 1943. This work was originally intended as international material: part of endeavours to prepare for peace commenced under conspirant circumstances and for which purpose the political co-ordination work was assigned by the then Prime Minister, Miklós Kállay to Count István Bethlen. Whilst these efforts were considered a settled affair by the German occupation of March, 1944, what is all the more worthy of attention is the fact that taken the guiding principle of Gratz's conceptions was basically taken over and integrated into the first peace plans of the post-war „regime changing” Temporary National Government, prepared in August, 1945, at the request of the Allied Control Committee.

The short career description printed before the study was inspired not only by the 120th Anniversary of Gusztáv Gratz's birth — considered also as a historian in the profession — but by the fact that even the briefest reconstruction of his life is now long-awaited.

A budapesti osztrák követség titkárának beszélgetése Tildy Zoltánnal (1956. november 13–14.)

Miután a szovjet csapatok elfoglalták a Parlamentet, 1956. november 4-én reggel Tildy Zoltán, a Nagy Imre-kormány államminisztere, néhány munkatársa kíséretében elhagyta az épületet. Hazaindult, de a hidakon nem lehetett átjutni Budára. Kísérete egyik tagjának javaslatára a Trefort utcai orvosi rendelőbe ment, ahol Egyedi László főorvos nyújtott menedéket számára.¹ Öt-hat nap múlva Zoltán fia XII. ker. Tóth Lőrinc u. 4. szám alatti lakásába költözött át. Ugyanebben a házban lakott Dr. Johan Pasch fiatal osztrák diplomata, az osztrák követség titkára, aki 1955-ben került Budapestre, és itt kezdte külügyi pályáját. Pasch és Tildy Zoltán fia jó barátságban voltak egymással, s az osztrák diplomata 1956. október 23-a után, a felkelés alatt többször segített barátja családjának.²

Pasch azután, hogy Tildy a Tóth Lőrinc utcába költözött, november 13-án és 14-én meglátogatta és beszélgetett vele. E beszélgetések alapján készült az alábbi követjelentés. A Nagy Imre-per iratanyagából az is kiderül, hogy Tildy — még november folyamán — Pasch lakásán dr. Walther Peinsipp osztrák követtel is találkozott. A magyar származású osztrák tolmácsnő írásos tanúságtétele szerint a következők hangzottak el: „Itt Peinsipp érdeklődött arról, hogy tárgyalnak-e a koalíció megalakításáról, mire Tildy úr közölte, hogy ők semmit sem kezdeményeznek. Továbbiakban a kiscgazdapártól és a parasztpárttól beszéltek, megemlítve, hogy az utóbbi most Petőfi Párt lett. Peinsipp úr érdeklődött a kiscgazdapárt eredetéről és arról, hogy milyen kategóriákból tevődött össze a párt. Az Írószövetséggel kapcsolatban ugyancsak tett fel kérdéseket, és itt főleg Háy Gyula személye érdekelt. Ezután szó volt még a termelőszövetkezetekről, majd visszatértek a novemberi események tárgyalására. Itt Peinsipp úr megjegyezte, hogy nem volt nagyon okos dolog Nagy Imre azon ténykedése, hogy segítséget vett igénybe. Tildy úr közölte, hogy őt is hívták, de ő a hívásnak nem tett eleget. Peinsipp úr kérdéseit igen hosszadalmasan tette fel, Tildy úr röviden egy-két szóval válaszolt.”³ Az egykori köztársasági elnök kihallgatása során 1957-ben nem tagadta a

1 Magyar Országos Levéltár (=MOL) XX-5-h. A Nagy Imre per iratai. V. 17. d. 21. k. Jegyzőkönyv Tildy Zoltán 1957. nov. 15-i kihallgatásáról.

2 MOL XX-5-h. V. 16. d. 19. k. Jegyzőkönyv Tildy Zoltán 1957. júl. 31-i kihallgatásáról.

3 MOL XX-5-h. V. 17. d. 21. k. Másolat V. Erzsébet leveléről készült fotómásolatról.

találkozó tényét, de csupán azt ismerte el, hogy a *Független Kisgazdapárt* politikai jövőjéről és a történetek értékeléséről cseréltek eszmét.⁴

Amíg a Peinsippel folytatott beszélgetéskor Tildy feltűnően óvatosan és tartózkodóan viselkedett, Pasch látogatásakor, mint az alábbi dokumentumból is látható, közlékenyebb volt, talán azért, mert a szovjet intervenció óta az ifjú osztrák diplomata volt az első külföldi, akivel találkozott. Nyilvánvalóan feltételezte, hogy Pasch jelenteni fogja az általa elmondottakat, ezért tényszerűen ismertette a szovjet katonai beavatkozás körülményeit. Érdekes, hogy Mindszenty híres rádióbeszédéről és az amerikai követségre történt meneküléséről elítélőleg nyilatkozott. Kádár személyét nem bírálta, de joggal mutatott rá kormánya teljes elszigeteltségére és népszerűtlenségére. Figyelemre méltó, hogy a kisgazdapárti politikus külön feljegyzésében a Nagy Imre-kormány törvényességét hangsúlyozta, ily módon is jelezvén, hogy a szovjet beavatkozás a törvényes magyar kormány ellen történt. A Paschsal folytatott beszélgetés azt is mutatja, hogy Tildy ekkor — november közepén — úgy gondolta, van remény a kibontakozásra, a szovjetekkel való tárgyalásokra.

W. Peinsipp¹ osztrák követ jelentése Leopold Figl² külügyminiszternek

(Budapest, 1956. november 17.)

121-Pol/56. sz.

Tildy³ közlése a november 3-ról
november 4-re virradóra történetekről

Van szerencsém Dr. Pasch követségi titkárnak Tildy Zoltánnal, a Nagy-kabinet államminiszterével folytatott beszélgetése tartalmát a mellékletben felterjeszteni. Mindketten ugyanabban a házban laknak. Tildy közlései különösen annyiban érdekesek, hogy hiteles felvilágosítást adnak a kormányzónak a november 3-ról 4-re virradó kritikus éjszakán történetekről, és megerősítik azt, hogy a Nagy-kormányt az oroszok nem tartóztatták le, hanem egyszerűen megtisztították a terepet.

További jelentéstétel az eseményekről ebben a pillanatban még nem lehetséges, nem utolsósorban azért, mert nem volna tanácsos a kényes jelentéseket olyan úton küldeni, ahol a futár nincs biztonságban.

Engedje meg a Szövetségi Miniszter úr, hogy teljes elkötelezettségemről biztosítsam.

Dr. Peinsipp

4 Tildy a következőket vallotta: „Én tájékoztattam őt, hogy a Független Kisgazdapárt legális működése megszűnt, ezért nem tudok különösebb véleményt mondani. Valószínűnek tartom, hogy elbeszélgettünk az események értékeléséről is, azonban a részletekre már nem tudok visszaemlékezni.” MOL XX-5-h. V. 16. 19. k. Jegyzőkönyv Tildy Zoltán 1957. júl. 31-i kihallgatásáról.

1 Peinsipp, Walther, Dr. (1906–1990) meglehetősen későn, 41 éves korában lépett külügyi szolgálatba. Állomáshelyei a berni követség (1947), a zürichi főkonzulátus (1947–1951), az ottawai követség (üggyvivő 1952–1956) voltak. 1956. március 19-én érkezett Budapestre, ahol 1962-ig volt követ. Itteni küldetését követően tel-avivi (1962–1968), majd belgrádi (1968–1971) nagykövet.

2 Figl, Leopold, Dipl. Ing. (1902–1965) osztrák politikus, az Osztrák Néppárt (ÖVP) egyik megalapítója, 1945–1951 elnöke. 1945–1953 között kancellár, 1953. nov. 26-tól külügyminiszter (1959-ig) majd a parlament elnöke (1962-ig), végül Alsó-Ausztria tartományfőnöke.

3 Tildy Zoltán

a.,
(Az osztrák követség feljegyzése)

November 13-án és 14-én Dr. Pasch követségi titkár személyes beszélgetést folytatott Tildy Zoltánnal. (Tildy a Nagy-kormányhoz tartozott mint miniszter.)

A Szovjetunió második katonai akciójának lefolyásáról (nov. 4.) Tildy a következőket nyilatkozta:

A Nagy-kormány számára az események nem meglepetésszerűen következtek be. Az orosz csapatmozgásokat már október 30-a óta megfigyelték, tehát már abban az időben, amikor Magyarországnak a varsói paktumból való kilépéséről még szó sem volt. Nagy tiltakozásai az orosz nagykövetnél, valamint a csapatvisszavonásokról az orosz hadsereggel folytatott közvetlen tárgyalások nem jártak sikerrel. November 3-án este főként katonákból és Erdei Ferencből, mint politikai megbízottból álló magyar kormányküldöttség érkezett az oroszokhoz, ahol letartóztatták őket. A küldöttség tartózkodási helyéről a mai napig semmi sem ismeretes.⁴ Tildy kifejezetten köszönetet mondott azért, hogy az osztrák kormány budapesti követén keresztül azonnal és energikusan cáfolja a fasiszta bandák beszivárgásáról és a fegyverszállításokról szóló jelentéseket.⁵

November 4-én hajnali 4 órakor kezdődött az orosz csapatok támadása Budapest ellen. A Parlamentet a legrövidebb időn belül harc nélkül megszállták. A Nagy-kormány tagjai akadály nélkül elhagyhatták a Parlamentet: Nagy a jugoszláv követségre érkezett, Tildy elutasította azt a gondolatot, hogy egy követségen keressen menedéket. A kérdéses reggelen Mindszenty bíboros is a Parlamentben tartózkodott. Ő az amerikai követségen talált menedéket. Azt, hogy a bíboros kiszámítottan az amerikaiakhoz ment, Tildy negatívan ítéli meg.

Tildy kerüli, hogy véleményt mondjon Kádárról. Kádár mindig a Nagy-kormány határozataira szavazott. November másodikától távol maradt a Parlamenttől. Tildy nem zárja ki a lehetőségét annak, hogy az oroszok hozták Szolnokra, ahol a kormányalakítás ismeretesen megtörtént.⁶ Tildy hangsúlyozza, hogy Kádár baráti viszonyban van Titoval.

4 Ekkor még nem tudták, hogy 1956. november 3-án este 10-kor Tökölön, a Magyarországi Szovjet Haderők Főparancsnokságán a magyar delegáció tagjait (Erdei Ferencet, Maléter Pál honvédelmi minisztert, Kovács István vezérőrnagy, vezérkari főnököt, Szücs Miklós ezredest) a szovjet hatóságok hol tartják fogva. Erdei néhány hét múlva szabadon bocsátották, a katonákat átadták a magyar hatóságoknak. Malétert a Nagy Imre perben halálra ítélték és 1958. június 16-án kivégezték. Kovács István 1958. szeptember 9-én a Vezérkar pere során hat évet kapott. Szücs Miklós is majd két évet töltött börtönben.

5 Tildy megjegyzése azokra, a kommunista országok sajtójában és rádióadásáiban először november 2-án felbukkant hírekre vonatkozott, amelyek az osztrák kormányt a semlegességi törvény megsértésével, légi úton Magyarországra történő fegyverszállítások engedélyezésével és felfegyverzett személyeknek Ausztrián keresztül Magyarországra történő átengedésével vádolták. Julius Raab szövetségi kancellár ezeket a vádakait nov. 3-án mondott rádióbeszédében határozottan visszautasította és egyúttal felhatalmazta a budapesti, moszkvai és prágai osztrák diplomáciai missziók vezetőit, hogy az illető kormányoknál határozottan lépjenek fel a híresztelésekkel szemben. Raab kancellár megemlítette azokat az osztrák diplomáciai fáradozásokat is, amelyekkel a magyarországi harci cselekmények beszüntetését próbálták elérni és szolt azokról a humanitárius segítségnyújtásokról, amelyekkel az Osztrák Vöröskereszt a magyarok segítségére sietett. Felhívította az osztrák lakosságot, az újságírókat, hogy ne üljenek fel a rémhíreknek, fegyelmезetten támogassák a hatóságok munkáját, hiteles képet adjanak az eseményekről. Wiener Zeitung 1956. november 4. (címlap). Az osztrák követség november 3-án délután táviratban jelentette Budapestről, hogy Nagy Imre miniszterelnök köszönetét fejezte ki a kancellár nyilatkozatáért.

6 Ismeretes, hogy szovjet kezdeményezésre, amelyet Münnich Ferenc közvetített, Kádár János szembefordult a Nagy-kormánnyal. 1956. november 1-én este Tökölre vitték, majd onnan másnap Moszkvába. Az SZKP Elnökségével folytatott tárgyalások során készítették elő az ellenkormány megalakítását, amelyet november 4-én a szolnoki rádió hullámhosszán hoztak nyilvánosságra. Kádár és kísérete természetesen szovjet segítséggel érkezett Munkács érintésével Szolnokra.

Kádár kormánya Tildy szerint a lakosság körében semmiféle bizalmat nem élvez. Munkások, értelmiségiek és forradalmárok egyaránt elutasítják őt. A jelenlegi helyzetben nem található olyan politikus, aki kész volna Kádárral együttműködni. Négy-öt kormánytagjával karöltve teljesen elszigetelt és tekintély nélküli.

Azzal a megjegyzéssel, hogy az oroszok nyilvánvalóan zsákutcába manőverezték be magukat, Tildy egyetértett. Véleménye szerint egy új Nagy-kormány a következő feltételek mellett tudná elismertetni magát: a./ a varsói paktum egyoldalú felmondása helyett Magyarország kilépését tárgyalások útján kellene elérni; b./ az oroszoknak lehetőséget kellene adni, hogy presztizsük megőrzése mellett visszavonulhassanak a konfliktusból, körülbelül oly módon, hogy arra hivatkozhatnának: a második katonai beavatkozásukat magyar bizalmi embe-reik (a sztálinista csoport) hamis információi okozták. Tildy lehetségesnek tartja, hogy az oroszok ezeket a hamis információkat (fasiszták, nagybirtokosok, kapitalisták visszatérése) Rákosi és Gerő embereitől valóban megkapták.

Mellékelve egy Tildy által átadott memorandum fordítása, amely mindenekelőtt a Nagy-kormány jogszerűségének bázisával foglalkozik, de áttekintést ad az eseményekről is.

Mindszenty november 2-i beszédét⁷ Tildy inkább negatívan értékelte.

b.,

(Tildy Zoltán emlékeztetője)

Nagy Imre „nemzeti kormánya” az 1949-ben elfogadott alkotmány jogszerű bázisán jött létre: a Hazafias Népfrent elnöksége és Országos Tanácsa javaslatára az Elnöki Tanács nevezte ki. Ez a kormány, melynek Kovács Béla és Tildy Zoltán már tagjai voltak, vasárnap, október 28-án délután tette le az esküt. A kormány a legfontosabb ügyek intézését egy hat tagból (Nagy Imre, Kádár János, Losonczy Géza, Tildy Zoltán, Kovács Béla, Erdei Ferenc) álló kabinetre ruházta, és ebbe a kabinetbe kellett a Szociáldemokrata Párt, a Parasztpárt és a forradalmi erők képviselőit is bevonni. A kormány ily módon kiegészült: Maléter Pál ezredessel, mint honvédelmi miniszterrel,⁸ Kéthly Annával, Dr. Kelemen Gyulával,⁹ Fischer Józseffel¹⁰ a Szociáldemokrata Párt részéről, valamint Bibó Istvánnal és Farkas Ferencel¹¹ a parasztpárt részéről.¹² A kormány tehát teljesen jogszerűen alakult és a forradalmárok: a katonaság, a fiatalság, a munkások, a parasztok pártja¹³ és a forradalmi szervezetek is elismerték. A forradalmi katonaságot a kabinetben Maléter Pál képviselte, míg a többi felfegyverzett csoport: a rendőrség, a fiatalok, és a munkások Király Béla ezredes parancsnoksága alatt álltak, akinek megválasztását a magyar kormány saját kinevezése útján is megerősítette és törvényesítette.¹⁴ Ezt a nemzeti kormányt a Szovjetunió is elismerte: szóbeli jegyzékeket cseréltek, tárgyalásokat folytattak. A kormány nem mondott le.

Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik. Bundeskanzleramt Auswärtige Angelegenheiten. Pol. II. Ungarn. 3 A 511.190/56., (520685/56) Másolat.

7 Mindszenty rádióbeszéde nov. 3-án este 8-kor hangzott el.

8 Malétert 1956. nov. 2-án vezérőrnaggyá nevezték ki.

9 Kelemen Gyula — szociáldemokrata politikus, 1956. okt. 31-től az újjáalakult Magyar Szociáldemokrata Párt főtitkára, nov. 3-tól államminiszter.

10 Fischer József — szociáldemokrata politikus, 1956. okt. 31-től az újjáalakult MSZDP vezetőségének tagja, nov. 3-tól államminiszter.

11 Farkas Ferenc parasztpárti politikus, 1956. nov. 1-től a Petőfi Párt főtitkára, nov. 3-tól államminiszter.

12 Tildy nem említi, de a kormánynak államminiszteri rangban tagja lett a kisgazdapárti B. Szabó István is.

13 Valószínűleg a Független Kisgazdapárt.

14 Király Bélát, akit időközben rehabilitáltak és vezérőrnaggyá neveztek ki, 1956. okt. 30-án Tildy jelenlétében fogadta Nagy Imre és a kormány nevében megbízta, hogy az általa vezetett Forradalmi Karhatalmi Bizottság a felkelők, a honvédség és a rendőrség egységeiből szervezze meg az új karhatalmat. Nov. 2-án megválasztották Király Bélát a Nemzetőrség főparancsnokává.

LAJOS GECSÉNYI-ISTVÁN VIDA
THE CONVERSATION OF THE SECRETARY OF THE AUSTRIAN EMBASSY
IN BUDAPEST WITH ZOLTÁN TILDY (13–14 NOVEMBER 1956)

This document from the archives of the Austrian Ministry of Foreign Affairs, which is published here for the first time, relates the conversation of the secretary of the embassy with the former president Zoltán Tildy, the state minister of the Imre Nagy government, held mid-November 1956. Tildy related the circumstances of the Soviet intervention, the events in the building of the Parliament on 4 November in the early hours. He condemned the speech of cardinal Mindszenty held in the radio on 3 November. He did not criticize János Kádár personally, but he pointed out the complete isolation of his unpopular government.

He thought that in spite of the Soviet invasion there was still a possibility for the political development and for the negotiations with the Soviet government. The Austrian embassy sent to Vienna together with the report of the ambassador the short memorandum wrote by Tildy, which pointed out that the government of Imre Nagy was formed legally and it did not resign, thus the Soviet military intervention was directed against a legal government.

Barta Gábor (1943–1995) publikációinak jegyzéke

1966

Bemerkungen zur Kriegsgeschichte Daziens im II. Jahrhundert (167–171). Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 2 (1966) 81–87. l.

1967

Látogatás a Hadtörténeti Múzeumban. Századok 101 (1967) 1446–1448. l.

1968

Legende und Wirklichkeit – das Regenwunder des Marcus Aurelius. Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 4 (1968) 85–91. l.

1969

Nagy István: A magyar kamara pénzügyigazgatása és államgazdasági tevékenysége 1686–1785. [Beszámoló a kandidátusi disszertáció vitájáról.] Századok 103 (1969) 1331–1335. l.
Szekeres József: A magyar bányamunkásság harcai 1934–1944. [Beszámoló a kandidátusi disszertáció vitájáról.] Századok 103 (1969) 271–275. l.

1971

Lucius Verus and the Marcomannic Wars. Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 7 (1971) 67–71. l.

Ludovicus Gritti magyar kormányzósága (1531–1534). Történelmi Szemle 14 (1971) 289–319. l.

Prosopographia belli marcomannici (165–166). Studium 2 (1971) 11–15. l.

Rácz István: A hajdúk a XVII. században. [Beszámoló a kandidátusi disszertáció vitájáról.] Századok 105 (1971) 886–891. l.

1972

1514. Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, [Bp.] 1972. 115 l.

Dózsa hadai Temesvár alatt. Élet és Tudomány 27 (1972) 915–919. l.

Dózsaírok. Élet és Irodalom 16 (1972) 26. szám 3. l.

Dózsa-krónika – korabeli források alapján.

1. A keresztes hadjárat meghirdetése. Népszabadság 30 (1972) 137. szám 6. l.

2. Ki volt Dózsa György? Népszabadság 30 (1972) 138. szám 6. l.

3. A keresztes had elindul. Népszabadság 30 (1972) 139. szám 6. l.

4. A fordulat. Népszabadság 30 (1972) 140. szám 6. l.

5. A felkelés gócai. Népszabadság 30 (1972) 141. szám 6. l.

6. A paraszthad összetétele. Népszabadság 30 (1972) 142. szám 6. l.

7. Nagylaktól Temesvárig. Népszabadság 30 (1972) 143. szám 6. l.
 8. A parasztháború közéről. Népszabadság 30 (1972) 144. szám 6. l.
 9. A nemesi had szervezése. Népszabadság 30 (1972) 145. szám 6. l.
 10. A temesvári csata és a nemesi bosszú. Népszabadság 30 (1972) 146. szám 6. l.
 11. Az igazi megtorlás. Népszabadság 30 (1972) 147. szám 6. l.
 12. A parasztháború mérlege. Népszabadság 30 (1972) 148. szám. Vasárnapi melléklet. 6–7. l. (Érszegi Gézával és Szakály Ferencel közösen)
- Dózsa népe és a magyar társadalom. Társadalmi Szemle 27 (1972) 6. szám 75–85. l. (Szakály Ferencel közösen)

1973

- Parasztháború 1514-ben. Gondolat, Bp. 1973. 359 l. + 16 t. (Fekete Nagy Antallal közösen)
 Az 1514. évi parasztháború és a Dunántúl. Vasi Szemle 27 (1973) 231–240. l.

1975

- Az 1514. évi parasztháború résztvevői. Békési Élet 10 (1975) 193–207. l.
 Georgius Zekeltől Dózsa Györgyig. Századok 109 (1975) 63–88. l.
 Történelemről írni. Valóság 18 (1975) 12. szám 94–107. l.
 Fügedi Erik: Uram, királyom. (Budapest, Gondolat Kiadó. 1974. 253 l.) [Könyvismertetés.] Századok 109 (1975) 1138–1140. l.
 György Bónis: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon (Intellectuels de formation juridique dans la Hongrie d'avant 1526) Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó. 446 p. [Könyvismertetés.] Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 21 (1975) 223–226. l.

1976

- Mohács ürügyén. (Szaktudomány és ismeretterjesztés.) Jelenkor 19 (1976) 918–927. l.
 Bónis György: A jogtudós értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. Akadémiai Kiadó. 1971. [Könyvismertetés.] A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 25 (1976) 351–353. l.
 Szakály Ferenc: A mohácsi csata. (Sorsdöntő történelmi napok 2., Bp. Akadémiai Kiadó, 1975.) [Könyvismertetés.] A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 25 (1976) 357. l.

1977

- Keresztesek áldott népe. Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp. 1977. 220 l.
 Keresztesek áldott népe. Madách Könyvkiadó, Bratislava, 1977. 220 l.
 Die ungarische Bauernkrieg vom Jahre 1514. In: Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16.–17. Jahrhundert. Hrsg. von Gusztáv Heckenast. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977. 63–69. l.
 Illúziók esztendeje. (Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez.) Történelmi Szemle 20 (1977) 1–30. l.
 Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után. (Szapolyai János király kormányzása 1526 november–1527 augusztus.) Századok 111 (1977) 635–680. l.
 [Részletek a Mohács ürügyén c. tanulmányból.] In: Nézetek és nézeteltérések Mohács körül. Összeáll. Diószegi István. Látóhatár 27 (1977) január 151–155. l.

1978

- An d'illusions. (Notes sur la double élection de rois après la défaite de Mohács.) Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 24 (1978) 1–40. l.
 Az 1514. évi parasztháború mezőúri epizódja. Jászkunság 24 (1978) 3–4. szám 75–82. l.

1979

Az erdélyi fejedelemség születése. Gondolat, [Bp.] 1979. [második kiadás: 1984.] 279 l. (Magyar História)

Legende und Wirklichkeit – Das Regenwunder des Marcus Aurelius. In: Marc Aurel. Hrsg. von Richard Klein. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1979. 347–358. l. (Wege der Forschung Bd. 550.)

[Válaszok a Mozgó Világ kérdéssorozatára.] In: Történészek felelnek. Mozgó Világ 5 (1979) 5. szám 111–113. l.

Részekből az egész. R. Várkonyi Ágnes: Magyarország keresztútjain. [Könyvismertetés.] Népszabadság 37 (1979) 256. szám 7. l.

R. Várkonyi Ágnes: Magyarország keresztútjain. (Budapest 1978. Gondolat.) [Könyvismertetés.] A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 28 (1979) 253–255. l.

1980

Az országút szélére vetett vita. Magyar Tudomány 25 (1980) 113–121. l.

Az önálló erdélyi állam első országgyűlése. História 2 (1980) 4. szám 5–6. l.

Hogyan halt meg II. Lajos király? História 2 (1980) 1. szám 5–6. l.

Vita és gyümölcsei. Magyar Tudomány 25 (1980) 635–639. l.

1981

A társadalmi és gazdasági fejlődés főbb vonásai 1526–1734 között. In: Szentgotthárd. Szerk. Kuntár Lajos, Szabó László. Szentgotthárd Nagyközség Tanácsa, Szombathely, 1981. 81–115. l.

A Sztambulba vezető út 1526–1528. (A török–magyar szövetség és előzményei.) Századok 115 (1981) 152–205. l.

Fráter György. In: Olvastam valahol... Történészek a rádió ismeretterjesztő műsoraiban. RTV–Minerva, Bp. 1981. 176–185. l. (Benda Kálmánnal és Sinkovics Istvánnal közösen)

Emlékirat Nándorfehérvár bukásáról. [Könyvismertetés Zay Ferenc: Az Lándorfejtúrvar elveszésének oka e vót, és így esött. c. művéről.] Magyar Nemzet 37 (1981) 27. szám [13.] l.

[Teke Zsuzsa:] Hunyadi János és kora. [Könyvismertetés.] Magyar Hírlap 14 (1981) 144. szám 10. l.

Magyar adóztatás a török hódoltságban. Szakály Ferenc monográfiája. [Könyvismertetés.] Magyar Nemzet 37 (1981) 156. szám 13. l.

Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata 1540–1690. [Könyvismertetés.] A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei 30 (1981) 130–132. l.

Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata 1540–1690. [Könyvismertetés.] Valóság 24 (1981) 3. szám 108–110. l.

1982

[Magyarország történeti kronológiája 1526–1556.] In: Magyarország történeti kronológiája. Főszerk. Benda Kálmán. II. 1526–1848. Szerk. Péter Katalin, Somogyi Éva. Akadémiai Kiadó, Bp. 1982. [második kiadás: 1983., harmadik kiadás: 1989.] 361–390. l.

Szántó Imre: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon (1541–1593). Budapest 1980. Akadémiai Kiadó 160 l. [Könyvismertetés.] Századok 116 (1982) 1110–1111. l.

1983

A Sztambulba vezető út (1526–1528). Magvető Kiadó, Bp. [1983.] 248 l. (Gyorsuló idő)

A mohácsi csatától a sztambuli egyezségig. (I. János király története, első könyv). Kéziratos kandidátusi disszertáció, Bp. 1983. 341+131 l.

1984

[Források] A magyarok eredetéről és a honfoglalásról.; Az államalapításról és a magyar feudalizmus koráról. Vál. Barta Gábor. In: Emberek és századok. Források a történelem kezdeitől 1711-ig. Tankönyvkiadó, Bp. 1984. 111–216. l. (Hegyi Klárával és Kertész Istvánnal közösen)

Bakács vagy Bakócz Tamás? In: Olvastam valahol... II. Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban. RTV–Minerva, Bp. 1984. 95–98. l. (Benda Kálmánnal közösen)

1985

Nándorfehérvár, 1456. Móra Ferenc Könyvkiadó, Bp. 1985. 316 l.

Nándorfehérvár, 1456. Madách Könyvkiadó, Bratislava, 1985. 316 l.

Bedingungsfaktoren zur Entstehung religiöser Toleranz im Siebenbürgen des 16. Jahrhunderts. In: Luther und Siebenbürgen. Hrsg. von Georg und Renate Weber. Böhlau Verlag, Köln–Wien, 1985. 229–241. l. (Siebenbürgisches Archiv, Bd. 19.)

Intellectuels, laïcité et pouvoir au tournant des XVe–XVIe siècles. In: Intellectuels français, intellectuels hongrois. XIIIe–XXe siècles. Ed.: Jacques Le Goff et Béla Köpeczi. Akadémiai Kiadó, Budapest – Éditions du CNRS, Paris, 1985. 307–309. l.

Székely Dózsa György. In: Ezer év. Arcképek a magyar történelemből. A szerk. biz. eln. Kálai Gyula. Főszerk. Pozsgay Imre. A Hazafias Népfront kiadása, [Bp.] 1985. 63–69. l.

1986

Az Erdélyi Fejedelemség első korszaka (1526–1606). In: Erdély története. Főszerk. Köpeczi Béla. I. A kezdetektől 1606-ig. Szerk. Makkai László, Mócsy András. Az I–III. kötet szerkesztésében közreműködött: Barta Gábor. Akadémiai Kiadó, Bp. 1986. [második kiadás: 1987., harmadik kiadás: 1988.] 409–541., 600–611. l.

A XVI. századi erdélyi vallási türelem kérdéséhez. In: Hungaro–Polonica. Tanulmányok a magyar–lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Szerk. Kiss Gy. Csaba, Kovács István. MTA Irodalomtudományi Intézete, Bp. 1986. 37–43. l.

Egy magyar politikus a középkori Magyarország széthullásának éveiben (Werbőczy István kancellár, 1526–1541). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Rúzsás Lajos, Szakály Ferenc. Akadémiai Kiadó, Bp. 1986. 275–322. l.

Király, vajda, fejedelem. História 8 (1986) 2. szám 6–7. l.

1987

A törökös ideológia kezdetei Magyarországon. Keletkutatás 1987 tavasz 8–19. l.

A történeti Erdély és határai. In: Erdély és a Részek térképe és helységnévtára. Szerk. Herner János. JATE, Szeged, 1987. 207–215. l.

Humanisták I. János király udvarában. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk., előszó: R. Várkonyi Ágnes. Gondolat, Bp. 1987. 193–216. l.

1988

Vajon kié az ország? Helikon Kiadó, [Bp. 1988.] 223 l. + 8 t. (Labirintus)

Egy sikertelen humanista a 16. században (Tranquillo Andreis és Magyarország). In: Az értelmiség Magyarországon a 16.–17. században. Szerk. Zombori István. Szeged, 1988. 61–76. l.

Barta Gábor hozzászólása [az Erdély története (Főszerk. Köpeczi Béla. I–III. Bp. 1986.)-ról 1987. október 9–10-én Debrecenben tartott konferencián]. In: Tanulmányok Erdély történetéről. Szakmai konferencia Debrecenben 1987. október 9–10. Szerk. Rác István. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1988. 241–242. l. (Rövidített, angol nyelvű összefoglalása: Gábor Barta's Comment. Uo. 301. l.)

Mendemondák és valóság II. Lajos király haláláról. In: Olvastam valahol... III. Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban. Minerva, Bp. 1988. 73–79. l. (Benda Kálmánnal közösen)

1989

Erdély. I. Írta és összeáll. Barta Gábor. II. Összeáll. Barta Gábor. Progresszió Gt. [Bp.] 1989. 54, 54 l.

A fejedelemség kialakulása és első válságai (1526–1606). In: Erdély rövid története. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Barta Gábor. Akadémiai Kiadó, Bp. 1989. [második kiadás: 1993.] 217–265., 619–621. l.

Illúzió: a méltányos hódító. A Hármaskönyv írója: Werbőczy István. História 11 (1989) 1–2. szám 10–12. l.

Meghalt a király, éljen a király. II. Lajos temetése. História 11 (1989) 3. szám 9–10. l.

1990

Mátyás király 1458–1490. Szerk. és előszó: Barta Gábor. Akadémiai Kiadó, Bp. 1990. 226 l.+8 t. (Előszó: 7–15. l.)

Die Anfänge des Fürstentums und erste Krisen (1526–1606). In: Kurze Geschichte Siebenbürgens. Hrsg. von Béla Köpeczi unter Mitarbeit von Gábor Barta, István Bóna, László Makkai, Zoltán Szász. Akadémiai Kiadó, Bp. 1990. 243–301., 703–705. l.

A csapda. Hítel 3 (1990) 22. szám 20–23. l.

A kompromisszumok és kollaborációk kora: a 16. század. Magyar Tudomány 35 (1990) 1258–1272. l.

Siebenbürgen im Königreich Ungarn (997–1690). In: Etudes Historiques Hongroises 1990. 1. Settlement and Society in Hungary. Ed. by Ferenc Glatz. Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences, Bp. 1990. 79–96. l.

1991

A XVI. századi erdélyi vallási türelem kérdéséhez. Egyház és Világ 2 (1991) 12. szám 10–14. l.

1992

La première période de la Principauté de Transylvanie (1526–1606). In: Histoire de la Transylvanie. Sous la direction de Béla Köpeczi. Akadémiai Kiadó, Bp. 1992. 241–292., 677–679. l.

Episcopul orădean Gheorghe Martinuzzi și pacea de la Oradea (1538). Crisia (Museul Țăru Crișurilor XXII. Oradea 1992. 87–96. l.

1993

A kora újkor ürügyén – vélemény az egyetemi történelemoktatás mai problémáiról. In: Új törekvések a történelemtanításban. Szerk., bev. V. Molnár László. Keraban, Bp. 1993. 71–81. l.

Adalékok az 1543. évi török hadjárat történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények 106 (1993) 3. szám 3–17. l.

Államapparátus-váltás Mohács után. História 15 (1993) 7. szám 8–10. l.

III. Béla király jövedelmei. (Megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről.) Századok 127 (1993) 413–449. l. (Ifj. Barta Jánossal közösen)

Román–magyar vita Párizsban. Erdély történelme. História 15 (1993) 1. szám 17–18. l.

1994

La route qui mène à Istanbul 1526–1528. Akadémiai Kiadó, Bp. 1994. 132 l. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, Vol. 195.)

The Emergence of the Principality and its First Crises (1526–1606). In: History of Transylvania. General Editor: Béla Kópeczi. Eds. Gábor Barta, István Bóna, László Makkai, Zoltán Szász. Akadémiai Kiadó, Bp. 1994. 247–300., 712–714. l.

A vitélő rend világa. A magyar nemesség a 16. században. Rubicon 5 (1994) 4–5. szám 22–26. l.

Félelem. Hírel 7 (1994) 5. szám 43–51. l.

1995

Az elfelejtett hadszíntér 1526–1528. (Megjegyzések a török–magyar szövetség előtörténetéhez.) Történelmi Szemle 37 (1995) l.

E számunk szerzői

BARTA GÁBOR	(1943–1995)
E. KOVÁCS PÉTER	a tört. tud. kandidátusa, tudományos munkatárs (Római Magyar Akadémia)
IZSÁK LAJOS	tört. tud. doktora, egyetemi tanár (ELTE BTK)
TÜSKÉS GÁBOR	a tört. tud. kandidátusa, tudományos főmunkatárs (MTA Irodalomtudományi Intézet)
KNAPP ÉVA	az irodalomtudomány kandidátusa, főosztályvezető (Egyetemi Könyvtár, Kézirat- és Ritkaságtár)
VIDA ISTVÁN	tudományos főmunkatárs (MTA TTI)
GYARMATI GYÖRGY	a tört. tud. kandidátusa, egyetemi docens (ELTE ÁJTK)

ELTE ÁJTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar

ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

MTA Irod. tud. Int. = Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete

MTA TTI = Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

HU ISSN 0040–9634

Kiadja

MTA Történettudományi Intézet

Kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató

A szerkesztési, tördelési munkákat az

MTA Történettudományi Intézet

számítógépes kiadványcsoportja végezte.

Felölös vezető: Burucs Kornélia

Tördelőszerkesztő: Turcsán Anita

Nyomtatás: KRÓNIKÁS BT. Batorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)

1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri utca 53., telefon: 155-8539)
és az Akadémiai Kiadó Stúdium
(1368 Budapest, Váci utca 22., telefon: 118-5881)
és a Magszter (1052 Budapest,
Városház utca 1., telefon: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Külföldön terjeszti
a *KULTÚRA* Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

95/2

54432

54432

430

1995 AUG 1 1

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

- *TEKE ZSUZSA*
FIRENZEI ÜZLETEMBEREK
MAGYARORSZÁGON
- *HILLER ISTVÁN*
A FIRENZEI DIPLOMÁCIA
ÉS MAGYARORSZÁG
- *TOMKA BÉLA*
BANKURALOM,
BANKÉRDEKELTSÉG,
BANKELLENŐRZÉS
- *VESZPRÉMY LÁSZLÓ*
A MAGYAR HADI
ZÁSZLÓHASZNÁLAT KEZDETEI
- *BERKES TÍMEA*
A BÜROKRÁCIA
TEHETETLENSÉGE
- *REISZ T. CSABA*
LIPSZKY JÁNOS PESTEN

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXXVII. ÉVFOLYAM, 1995. 2. SZÁM

Szerkesztők:

SZAKÁLY FERENC (főszerkesztő), GECSÉNYI LAJOS (rovatvezető),
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (rovatvezető), STARK TAMÁS (rovatvezető)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőszéki munkatárs)

Szerkesztőbizottság:

BUZA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, ENGEL PÁL, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, HANÁK PÉTER, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA,
KUBINYI ANDRÁS, LACKÓ MIKLÓS, LITVÁN GYÖRGY,
L. NAGY ZSUZSA, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Teke Zsuzsa: Firenzei üzletemberek Magyarországon 1373–1403	129
Hiller István: A firenzei diplomácia és Magyarország 1604–1648	151
Tomka Béla: Bankuralom, bankérdekeltség, bankellenőrzés: A magyarországi pénzintézetek ipari kapcsolatai a századfordulón, 1895–1913	171

ARCOK, ÉLETKÉPEK

Veszprémy László: Az 1167-es magyar zászlókocsitól (carroccio) a székesfehérvári zászlóbontásig. A magyar hadi zászlóhasználat kezdetei	209
Berkes Tímea: A bürokrácia tehetetlensége	217

MŰHELY

Reisz T. Csaba: Lipszky János Pesten. Kísérlet Pest-Buda térképének kiadására 1802-ben	229

TEKE ZSUZSA

Firenzei üzletemberek Magyarországon 1373–1403

A firenzeiek rendszeres magyarországi tevékenységének kezdetei az 1360-as, 1370-es évekre nyúlnak vissza. A köztársaság 1365 márciusában és augusztusában arra kérte I. Lajos dalmáciai tisztségviselőjét, Baltasare de Sorba de Janua-t, hogy ajánlja Firenzét a király jóindulatába.¹ Hasonló kérelmek rendszerint kiterjedtek arra, hogy az országban tevékenykedő firenzei polgárok pártfogását is kérjék. Ez alkalommal azonban erről még nem esett szó. 1374 óta az olasz ügyekbe aktívan beavatkozó király és Firenze között rendszeres levelezés folyt. Firenze első ízben 1374-ben utalt a firenzei üzletemberek magyarországi jelenlétére: „Magyarországról néhány firenzei kereskedőnek ezekben a napokban levelei érkeztek” („de Hungaria nuper littere fuerint ad quosdam mercatores florentinos his diebus destinate”).² A levelekből a köztársaság főembereit egyelőre csak a politikát érintő hírek érdekelték. 1376-ban azonban már kereskedők érdekében is szót emeltek.³ Több polgártársunk kereskedés céljából („plurimi nostri cives mercandi causa”) Magyarországra ment — írták a királynak —, akik az elviselhetetlenül magas vámok és más terhek miatt („propter exactiones magnas et intollerabiles tributorum et alia onera angaria”) oly mértékben károsodnak, hogy az ország és a kincstár számára egyaránt hasznos kereskedésüket nem tudják folytatni. Könnyítést és a genovaiakéhoz hasonló kiváltságokat kértek a számukra. A tét nagyságát bizonyítja, hogy levelükkel ugyanakkor az új esztergomi érseket, De Surdis Jánost is felkeresték, közbenjárását kérve a királynál.

Habár a kiváltságok elnyeréséről nincs tudomásunk, a firenzeiek továbbra is felkeresték Magyarországot. Mi sem bizonyítja jobban, hogy Magyarország az 1370-es években fontos volt számukra, mint az a megkülönböztetett figyelem, amellyel a Signoria követte polgárai itteni sorsának alakulását, súlyt helyezve zavartalan működésük biztosítására. Nem érte be követte, az 1377 januárjában⁴ Magyarországról hazatért Simone Peruzzi híradásával arról, hogy a magyar királynak nincs szándékában érvényesíteni az interdictumot az országában tartózkodó firenzeiekkel szemben, 1377 júliusában újabb levélben fordult ez ügyben Lajoshoz,⁵ aki a jelek szerint hű maradt eredeti elhatározásához, és nem üzte ki országából a firenzeieket. Forrásaink néhányuk esetében lehetővé teszik, hogy mind Itáliában, mind Magyarországon folytatott üzleti tevékenységüket megis-

1 1365. márc. 21., aug. 26. *Simonyi Ernő*: Flórenczi Okmánytár. I–II. MTA Kézirattára (= Flórenczi Okmt.) I. 54., 56. sz.

2 1374. márc. 8. Flórenczi Okmt. II. 107. sz.

3 1376. aug. 4. Flórenczi Okmt. II. 126., 127. sz.

4 1377. jan. 8. *Diario d'anonimo fiorentino*. Documenti di Storia Italiana VI/1. Firenze, 1876. 101–102.

5 1377. júl. 8. Flórenczi Okmt. II. 130. sz.

merjük, és meghatározzuk e kapcsolatok jelentőségét a firenzei gazdaság szempontjából.

Niccolo és Zanobio Macigni, Marco del Buono, Piero di Banco degli Albizzi — mindnyájan kereskedők és egyben a Posztószövő céh (a *Lana*) tagjai — társaságot alakítottak a Magyarországon és Szlavóniában folytatandó kereskedelemre. Társaságuk valamikor az 1370-es évek legelején jöhetett létre⁶ és kezdhette meg tevékenységét, mert Zanobio Macigni 1373 áprilisában Lajos király familiárisaként és udvari kereskedőjeként szerepelt. 1373. április 21-én⁷ kelt a király oklevele, amelyben valamennyi szárazföldön és tengeren uralkodó barátját arra kéri, hogy az oklevelet felmutató Macignit áruival szabadon engedjék közlekedni. Mivel az oklevelet a piacenai származású De Surdis János váci püspök, kincstartó előterjesztésére állíttatta ki a király, elképzelhető, hogy a püspök és a kereskedők között lehetett némi kapcsolat. Ez annál is inkább feltételezhető, mert a váci püspök 1372-ben Dalmácia vikáriusa és Zára város comese volt, s a Dalmáciában és Szlavóniában is működő társasággal már itt kapcsolatba kerülhetett. A társaság 1380-ban feloszlott, és magyarországi követelései — „a pénzeszközök és az áruk igen nagy mennyisége” („molte grandi quantitate di denari pecunie e merchantie”) — behajtására faktorát, Rubacontet küldte Budára. A faktor 3 hónapig a városban tartózkodván, mintegy 3000 aranyforint értékben össze is szedett mindent, de az árukkal és a pénzzel együtt meglépett. Az ügy a firenzei kereskedelmi bíróság elé került, és ennek köszönhető, hogy több érdekes részletére is fény derült. Többek között kiderül, hogy a szövetgyártók üzletkönyve szerint az említett faktor 2300 aranyat vett át a cég budai képviselőjétől, Cione Macignitől, tehát a 3000 aranyból 2300 minden valószínűség szerint szövetért járt a társaságnak.⁸ A megbízott Rubaconte 1381 júniusában Budáról írt leveléből azt is megtudjuk, hogy nemcsak Cione-tól, de másoktól is több árut vett át megbízói részére. Az áruk részletezésére azonban sajnálatos módon nem került sor.

Ugyancsak a fenti társasággal egy időben jelent meg Magyarországon egy másik szövettel kereskedő társaság is. 1372-ben a Pénzváltók céhe (*Arte del Cambio*) tagjai sorába először jegyezték be Giovanni di Sandro Portinarit két másik társával, Ardigno di Corso Riccivel és Cristiano di Migliore Albizzivel együtt.⁹ A Portinarik önálló üzleti tevékenysége a század második felében kezdődött. Korábban, a század 30-as éveiben a Bardik szolgálatában állott a család néhány tagja.¹⁰ Úgy tűnik, Giovanni Portinari nem is annyira Firenzét, mint inkább Velencét tekintette üzleti tevékenysége központjának: 1372 májusában 25 évre engedélyt kapott, hogy Velencében tartózkodjék. 1373-ban társaságot alapított, amelybe két előbbi társa mellé belépett Agostino di Paolo Marucci és annak testvére, Maruccio is. A társaság alapító tőkéjét csak az első három tag adta össze. Az összeg 8000 aranyforintra rúgott, ami már elég jelentős vállalkozást sejtet. A két utóbbi tag csak munkájával járult hozzá a vállalkozás sikeréhez, és ennek megfelelően részesültek a haszonból is: a befolyt pénz 1/6-a illette meg őket. Az alapítók szerint a társaság azzal a céllal alakult, hogy szövetet és egyéb

6 1382. jan. 9. Archivio di Stato di Firenze (=ASF) Mercanzia, N° 1183.

7 H-cz.: Nagy Lajos király udvari szállítója. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 2 (1895) 245.

8 1382. máj. 16. ASF Mercanzia, N° 1184.

9 ASF Arte del Cambio, fol. 67.

10 1330. júl. 11. *Jan Ptasnik*: Monumenta Poloniae Vaticana — Acta Camerae Apostolicae. 1207–1374. Cracoviae 1913. I–II.

árakat adjanak és vegyenek Velencében, Perugiában és Firenzében, ahol egyébként két szövetüzlettel is rendelkeztek. 1376 októberéig működtek együtt, és az adatok tanúsága szerint a jelzett városokon túl tevékenységi körüket kiterjesztették Magyarországra, Budára is. A három esztendő alatt megszerzett 18 292 aranyforintból — az alaptőkét tehát sikerült megduplázniuk — 2568 forint (az összeg 1/7-e) Budáról származott, amelyet Agostino juttatott el a társaság kasszájába. Agostinónak egyik rokona, Michele Marucci, nyilván a társaság ügyeinek intézésére, Budán tartózkodott, ahol saját háza volt.¹¹

Feltehetően szövettel kereskedett az első időkben az a Francesco Bernardi is, akiről 1373-ban tettek először említést a magyar források. 1373 márciusában a padovai Azzoni de Curtessinóval együtt — mindketten „mercatores in Buda” — 200 aranyforintot kellett volna Padovába vagy Velencébe átutalnia a padovai udvarban titkárként szolgáló Michael de Rabbattanak.¹² Rabatta Nagy Lajos Padovában állomásozó hadvezérének, Himfi Benedek bánnak kölcsönözte ezt az összeget, amelynek visszaszerzéséről így akart gondoskodni. Az átutalás valamilyen oknál fogva elmaradt, Rabatta végül is személyesen vette át a pénzt Budán.¹³ 1373 decemberében, tehát még ugyanabban az évben Bernardit újabb pénzáttalalással bízták meg. Ezúttal a pápai adó beszedőjétől kapott pénzeket kellett átváltania, illetve átutalnia a kúriának. Bernardi a következő évben még két ízben járt el hasonló ügyben,¹⁴ és mindannyiszor Velencébe, Donato di Guido és Maffeo Lotto firenzei kereskedőknek utalta át a pénzt,¹⁵ akiknek feltehetően megbíztuk lehetett, és akiknek áruival az első időkben Budán üzletelhetett. Maffeo Lotto egy későbbi, az 1380-as évek elejéről származott híradás szerint firenzei szövettel kereskedett Zágráb körzetében, valamint a dalmát tengerparton.¹⁶ Testvére, Laurentio szintén Velencéből folytatta üzleti tevékenységét, 1378-ban 15 évre szóló velencei tartózkodásra kapott engedélyt.¹⁷ Ha volt is kapcsolat Francesco Bernardi és Maffeo Lotto között, az nem lehetett túlzottan szoros, mert Bernardit máshoz is fűzték üzleti szálak. Legalábbis erre következtethetünk egy velencei forrásból, amely jelentős mennyiségű réz Velencében történt eladásáról tájékoztat.¹⁸ A reze két raguzai, Petrus Ivanus és faktora, Lucas de Medio még a chioggiai háború (1378–81) kitörése előtt adta be a Zeccába finomításra, és a háború idején lefoglalták, majd értékesítették a velencei hatóságok. A raguzai polgár eredetileg másodmagával vett részt az üzletben, örökösei pedig Bernardit kérték fel, hogy a kárpótlás ügyében tárgyaljon Velencével, és ő Mária magyar királynő ajánlólevelével el is utazott a tárgyalásra. Mindezek a tények arra engednek következtetni, hogy az üzletben érdekelt lehetett, és a réz Magyarországról származhatott.¹⁹

11 Cronaca di Buonaccorso Pitti. Ed. Alberto Bacchi della Lega. Bologna, 1905.

12 1373. márc. 31. *Aldássy Antal*: Adatok Nagy Lajos király olaszországi összeköttetéseihez. *Történelmi Tár* 11 (1910) 4–5.

13 1377. nov. 8. l. h.

14 *Rationes Petri Stephani collectoris decimae papalis in regnis Hungariae et Poloniae*. Monumenta Vaticana Hungariae, *Rationes Collectorum Pontificorum in Hungaria*. 1281–1375. Bp. 1887. 458.

15 *Yves Renouard*: Les relations des papes d'Avignon et des compagnies commerciales et bancaires de 1316 à 1378. Paris, 1941. 310.

16 1385. febr. 17., 1387. aug. Archivio di Stato di Venezia (=ASV) Misti del Senato.

17 1378. szept. 23. ASV Misti del Senato.

18 1384. jún. 17. ASV Misti del Senato.

19 *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp. 1984. 158., 1397. okt. 23. ASV Misti del Senato.

Ugyanebból az időből, a 70-es évek végéről való egy másik rézüzletről szóló híradás is, amely Magyarországgal és Bernardival is kapcsolatban állhatott. Firenze 1379. július 15-én²⁰ azzal fordult a velencei hatóságokhoz, hogy az Adrián egyes firenzeiektől elkobzott árukat szolgáltatassák vissza. A rakományt katalán és nápolyi hajókon szállították, és 30 vég firenzei szövetből, 19 köteg (fasciculus) önből, valamint jelentős mennyiségű rézből (800 rézcipóból) állott. A szállítmányon két firenzei — Andrea di Ugo és Antonio di Sancti — és egy genovai osztozott. A firenzei folyamodvány értelmében az elkobzott árut Laurentio Lottonak kellett visszaszolgáltatni Velencében, amiből következik, hogy a szállítmányhoz neki is lehetett valami köze. A két firenzei magyarországi kapcsolatára abból következtethetünk, hogy Giovanni Portinari és társa felkérésére döntőbírákként szerepeltek 1381-ben a társaság és Agostino Marucci között a haszon felosztása körüli vitában.

Bár Giovanni Portinari társasága 1376-ban feloszlott, a Portinarik magyarországi üzleti tevékenysége nem szűnt meg a későbbiekben sem. 1380-ban Giovanni helyett testvére, Gualterio tűnt fel Zarában, ahová „az ő és társainak ügyeit intézendő” („pro suis et sociorum suorum negociis ordinandis”) jött, és ahol mint velencei polgárt és kémet letartóztatták.²¹ Miként Firenzének a magyar királyhoz ebben az ügyben írott leveléből kiderült, Gualterio Buda és Zára között bonyolította üzleteit. Ő is szövettel kereskedett,²² de a későbbiek ismeretében azt is feltételezhetjük, hogy magyarországi réz már ekkor is szerepelt az általa forgalmazott áruk között. Nem lehetetlen, hogy társai, akiknek ügyében Zarába jött, Andrea di Ugo és Antonio di Sancti voltak. Velük együtt lépett be ugyanis abba a kereskedőtársaságba, amelyet 1382 körül Vieri di Cambio di Medici azzal a céllal alapított, hogy Magyarországon tevékenykedjék. Ez a tevékenység a jelek szerint elsősorban a réz exportjára irányult.²³ A velencei szenátusban 1382 májusában megállapították, hogy a magas vámok miatt a rezet, amelyet korábban Velencébe hoztak eladni, most Velencét elkerülve közvetlenül Levantéba szállítják. Külön megemlítették az „új kohóból való rezet” („rame fuxine nove”) mint ami az utóbbi időkben szintén elkerülte a velencei piacot.²⁴ Mivel a magyar réz Itália felé történő kivitelében jelentős szerepet játszó bécsiek nem szállítottak rezet közvetlenül Keletre, itt elsősorban olaszokról, nevezetesen firenzeiekről lehetett csak szó, akik nápolyi, katalán és raguzai hajókat vettek igénybe az értékes rakomány elszállítására.

Vieri di Cambio di Medici 1348-ban lépett ki az ismeretlenség homályából, amikor felvették a Pénzváltók céhébe. 1369-ben szerepelt azon firenzei kereskedők között, akik a pisai kikötőt használták, tehát a pénzüzlet mellett kereskedelemmel is foglalkozott.²⁵ Itálián kívül folytatott üzleti tevékenységéről a nyolcvanas éveket megelőzően keveset tudunk. Avignonban 1374-ben Niccolo di Pegnozzo képviselte őt és a Pénzváltók céhébe vele együtt bejegyzett társát.²⁶

20 ASF Signori, Carteggi, Missive, Cancelleria, c. 33.

21 1380. ápr. 16. Flórenczi Okmt. II. 145. sz.

22 *Hidetoshi Hoshino*: L'arte della lana in Firenze nel basso medioevo. Firenze, 1980. 200. sk.

23 Az Arte di Cambio-ban 1382-ben jelenik meg először Jacobus Francisci Ventura mint Verius Cambio Medici társa. ASF Arte del Cambio, f. 79.

24 *Wolfgang von Störmer*: Medici Unternehmen in den Karpatenländern: Versuche der Beherrschung des Weltmarkts für Buntmetalle. In: *Aspetti della vita economica medievale*. Firenze, 1985. 380.

25 *Gene Brucker*: The Medici in the fourteenth century. *Speculum* 32 (1957) 1–26.

26 *Y. Renouard*: i. m. 310.

Itália jelentős pénzületi központjai közül Padovában bírhatott érdekeltséggel. Egy 1389. évi híradás szerint „Verri úr társasága virágzik Padovában” („societas domini Verri vigebat Padue”).²⁷ Egyes híresztelések szerint egy padovai polgárral, Milanus Jacomellivel állott volna társas viszonyban, aki pedig a Frangepán grófokkal kereskedett. Az említett forrás éppen arról tudósít, hogy a padovai bizonyos mennyiségű rezeset („certam quantitatem eris sive ramis”) vásárolt a gróftól, és a szállítmányért adója maradt. (A Frangepánok fennhatósága alá tartozó Zengg városa egyébként a 70-es évek végére a firenzei üzletemberek egyik fontos tartózkodási helyévé vált a térségben, ahol az Adria mindkét partjának a kereskedőivel kapcsolatot létesíthettek, ahonnan egyaránt vezetett az út Levante és Magyarország belső területei felé.²⁸) Akár társa volt a padovainak, akár nem, Medici magyarországi kapcsolatát előbb, mint az 1380-as évek, nem tudjuk igazolni. Ekkorra már tekintélyes vagyonnal rendelkezett.²⁹ Az újonnan alapított kereskedőtársaságnak az említett firenzeieken kívül tagja volt még Guido di Tommaseo és Jacopo di Francesco Ventura is. Guido di Tommaseo 1380-ban bukkan fel először forrásainkban, amikor Giovanni Portinarival és más firenzei kereskedőkkel egyetemben szövetet és más árukat szállított a leendő nápolyi uralkodónak, Durazzói (Kis) Károlynak.³⁰ A társaságba valószínűleg rokona, Bartolomeo révén kerülhetett be, aki 1380-ban a Pénzváltók céhében Medici társa volt.³¹ Ugyancsak a Pénzváltók céhében volt 1382 óta társa az említett Ventura is. A társaság tehát részben olyan kereskedőkből verbuválódott, akik a magyarországi viszonyokról már némi tájékozottsággal bírtak, akik a jelentős tőkével rendelkező Medicit meggyőzhették a vállalkozás előnyeiről.

A Magyarországra Lajos uralkodása alatt „mercandi causa” jött firenzeiek az esetek többségében nem egyenként szállingózva, egy-egy alkalommal látogattak az országba, hanem többen összeállva, a pénzt összeadva társaságot alakítottak („societatem contraxerunt”), miként a Signoria maga jellemezte a polgárai itteni tevékenységét. Bár a társaságok alapító tagjai is megfordultak az országban, többnyire faktoraik, illetve a társaságba tőke nélkül belépő tagok intézték ügyeiket. Természetesen akadtak olyan firenzeiek is, akik minden társasági kapcsolat, különösebb anyagi fedezet nélkül, egy-egy jó üzlet reményében látogattak az országba, ahonnan aztán rövidesen távoztak is. Volt közöttük azonban olyan is, aki végleg Magyarországon telepedett meg, előbb-utóbb megszakítva kapcsolatát szülőváro-

27 1389. szept. 28. Flórenczi Okmt. II. 103. sz.

28 1380. szept. 25. Zenggben firenzei polgárokat raboltak ki. A velenceiek vasat vettek el tőlük, amelyet Anconába, illetve innen a Levantéba akartak szállítani. Flórenczi Okmt. II. 158. sz. 1380. ápr. 11. Paulo Bamaiane nevű firenzei egy zenggi kereskedő megbízottja Velencében. MTA Kézirat-tára. MS. 4987. (Óváry másolatai a velencei közjegyzői levéltár anyagából.) Zágrábban is ekkortájt jelenhettek meg a firenzeiek, mert a 90-es években már jónéhányan a város vezetésében is szerepet vállaltak. Chun de Florentia mercator et vexillifer — minden valószínűség szerint azonos Cione Macignivel —, Rogerius de Florentia mercator et vexillifer zágrábi polgárok. 1397. jan. 8. *Johannes Baptista Tkalčić*: Monumenta historica... civitatis Zagrabiae. I–XI. Zagrabiae, 1889. (=Mon. Zag.) I. 397. Pero juratus nosterque concivis, mercator de Florentia. 1398. Mon. Zag. IX. 100. sz.

29 1378-ban, amikor a firenzei állam 30 000 Ft kölcsönt kért polgáraitól, 78 Ft-ot fizetett, nálánál csak 15 honfitársa fizetett többet. Ugyanebben az évben megközelítően 1000 forint értékben adott kölcsönt mintegy 800 személynek. *G. Brucker*: The Medici i. m. 20.

30 1386. jún. 6. *Wenzel Gusztáv*: Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. I–III. Bp. 1874–1876. (=Anjou-kori dipl. eml.) III. 345. sz.

31 ASF Arte del Cambio, fol. 78.

sával. Az előbbi típusra jó példa Matteo de lo Scelto Tinghi, az utóbbira Simone di Talenti. Matteo Avignonból menekülve 1375-ben Velencébe költözött, ahonnan egy rakomány sáfránnyal utazott Magyarországra. Áruját 100%-os haszonnal eladva, búcsút mondott az országnak, ahová többé nem tette be a lábát.³² Simone di Talenti magyarországi szerepléséről az első ismert adat 1380-ból való,³³ amikor mint kassai polgár egy szintén Kassán honos genovaival kötött üzleteiről értesülünk. Simonet a magyar források bolognainak mondják, de több adat is amellett szól, hogy firenzei volt. Bologna emlegetése arra utalhat, hogy innen került Magyarországra, abból a városból, amely a firenzeiek üzleti tevékenységének szintén fontos színhelye volt. (Bologna különösen állatpiacával tűnt ki, ahonnan Velence mellett a lovat, marhát beszerezték.)³⁴ Simone az 1380. évi forrásban szövetkereskedőként jelenik meg. Kassa város hatósága előtt kötött egyezség szerint a genovai 6405 forintnyi értékű posztót és más árucikket vett át Simonetől („recepit in pannis et aliis rebus mercimonialibus”), és ezen adóssága fejében zálogba adta neki minden vagyonát mint „creditor principalis”-nak. Kinek a megbízottja lehetett, honnan szerezte be a szövetet, nem tudjuk, de a későbbi adatokból ítélve a szálak Lengyelország felé vezetnek, ahol ebben az időben a genovaiak mellett egyre több firenze is feltűnt.³⁵ A Lengyelországgal élénk forgalmat bonyolító Kassán való megtelepedés is ezt látszik igazolni. Természetesen ezt csak feltételelesen állíthatjuk, ugyanígy lehetett kapcsolata a Budán működő firenzeiekkel, sőt Velencével is, ahol hasonló nevű firenzeiek többen is előfordultak. Egy 1388-ból származott adat szerint Lorenzo Monaci velencei követ a rokona volt.³⁶ Testvére, Giovanni Talenti egyébként Dalmáciában bukkant fel először, ahol 1381-ben egy rövid ideig másodmagával a só- és harmincadkamarákat bérelte.³⁷

Miként Dalmáciában, úgy az országon belül is a firenzeiek csak a 70-es évek második felétől kezdve tűnnek fel a jelentős tőkebefektetést igénylő királyi hivatalokban. Az első, akinek a nevét ismerjük, Bartolomeo di Guido Baldi, a budai pénzverő kamara ispánja 1376-ban. A magyar forrásanyagban nem szerepel, nevét Buonaccorso Pitti írása³⁸ őrizte meg, aki felgyógyulása után Bartolomeo di Guido Baldi da Firenze pénzverőmester („maestro della moneta a Buda”) házában vendégeskedett. Talán ő lehet az a Bartolomeo Galicus pécsi lakos is, aki Zámbo Miklós kincstartóval együtt elkobozta azt a sőt egy, a királyi só eladásával megbízott pécsi polgártól, amit az De Surdis János esztergomi érsektől és testvérétől Lippán átvett.³⁹ Az eset 1376 és 1378 között történhetett, amikor De Surdis esztergomi érsek volt. Hasonló vezetéknevű firenzei, Mathias Baldi 1408-ban

32 *Gene Brucker*: Florentine Politics and Society. 1343–1378. Princeton, 1962. 244–296.; Cronaca di Buonaccorso Pitti i. m.

33 1380. aug. 6. Magyar Országos Levéltár (=MOL) DL 6728.

34 *Johannes de Talendis de Florentia habitator Venetiae*, Toma Talenti mercante fiorentino. 1349. máj. 30. ASV Provveditori di San Marco. 1382. szept. 13., nov. 14., dec. 15., 1383. febr. 3. ASF Mercanzia, N° 1184., 1185.

35 *Jan Pránsnik*: Włoski Kraków za Kazimierza Wielkiego i Władysława Jagielly. Rocznik Krakowski 13 (1911) 50. sk.

36 1388. júl. 14. Zsigmondkori oklevéltár. Összeáll. Mályusz Elemér. I–II. Bp. 1951–1958. (=Zsigmondkori oklt.) I. 651. sz.

37 *Tomislav Raukar*: Zadarska trgovina solju u XIV i XV stoljecu. Radovi filozofskog fakulteta. Zagreb 7–8 (1969–1970). 38.

38 Ld. Cronaca di Buonaccorso Pitti i. m.

39 1392. márc. 12. Zsigmondkori oklt. I. 2429. sz.

mint vízaknai sókamarás szerepelt, aki még Ozorai Pipo előtt kezdte meg itteni pályafutását.⁴⁰ Elképzelhető, hogy a két Baldi között volt valami rokoni kapcsolat. Mivel megalapozottnak látszó feltevések szerint I. Lajos uralkodásának utolsó tíz esztendejében a pénzügyigazgatás a padovai Szerecsenek — Szerecsen Jakab 1375-ben bekövetkezett halálával Szerecsen János — kezében összpontosult, és az egyes verdék működése másodrendűvé vált,⁴¹ feltételezhető, hogy Bartolomeo Guido Baldi a Szerecsenek embere, netán társa lehetett a kamarában. Ugyanerre gondolhatunk Francesco Bernardi esetében is. I. Lajos 1382 februárjában Szerecsen Jánossal együtt úgy emlékezett meg róla, mint aki hozzáértő igazgatásával („considerate fidelitate et solerti procuracione fidelium nostrorum magistri Johannis Saraceni et Francisci Bernardi”) fontos szolgálatot tett neki és a koronának.⁴² Az uralkodó éppen ezért újabb fontos tisztséggel ruházta fel mindkettőjüket, az ország harmincadispánságát bízva rájuk. Míg 1373-ban mint „mercator in Buda” aposztrofálják Bernardit, addig most budai polgárként emlegetik, ami magyarországi megtelepedésére enged következtetni.

A firenzeiek árubehozatalának összetételét tekintve, az adatok többsége amellett szól, hogy abban a szövet mindannyiszor meghatározó szerepet játszott. Sokkal kevesebb támpontunk van arra nézve, hogy a magyar aranyforintokon kívül mit vittek ki az országból. A réz mellett feltehetően állatot, lovat⁴³ exportáltak. Az a tény, hogy a firenzeiek éppen az 1370-es években létesítettek rendszerebb kapcsolatot az országgal, több tényező együtthatásának az eredménye. A firenzei gazdaság 1360–1378 között komoly nehézségekkel küzdött.⁴⁴ Az 1360-as években a szövetiparban a túltermelési válság elsősorban a piacok beszűkülése miatt következett be. A firenzei szövet piaca eddig elsősorban Itáliára és a Mediterráneumra terjedt ki: Velence, Genova, Nápoly voltak fő elosztó központja. A Pisával 1356 és 1369 között folytatott háborúskodás következtében a firenzeiek nem használhatták a pisai kikötőt, így a genovai piac bezárult előttük. Velence és Nápoly piaca egy ideig még felszívta a felesleget, de az 1360-as években mind Velencében, mind pedig Nápolyban nehézségek mutatkoztak az eladás körül. Ettől az időtől számíthatjuk a firenzei szövet nagyobb mennyiségű kivitelét az Adria két partjának kikötővárosai felé, ahol a vámregiszterekben egyre gyakrabban szerepel ez az értékes portéka.⁴⁵ A kivitt nyilvánvalóan megkönnyítették azok a kedvező feltételek, amelyek a politikai változások következtében alakultak ki. A kapcsolatok kialakulását a firenzei gazdasági élet zavarai ösztönözték, hisz szükség volt újabb élettérre azoknak, akik Itáliában és Nyugat-Európában nem találtak megfelelő piacot áruiknak, jövedelmező tisztséget meggazdagodásuk előmozdítására. Magyarország ezen a téren minden igényüket kielégítette. Az úri fogyasztók kereslete a 14. század második felére megsokszorozódott, jelentős

40 1408. ápr. 8. Zsigmondkori oklt. II/2. 1613. sz.

41 *Kubinyi András*: A középkori körmöcbányai pénzverés és történeti jelentősége. In: Emlékezés a 650 éves Körmöcbányára. Bp. 1980. 15.

42 1382. febr. 5. *Georgius Fejér*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis. I–XI. Budae 1829–1844. IX/7. 452.

43 Michele Marucci, a Portinari társaság képviselője azt tanácsolta Buonaccorso Pittinek, hogy lovat vegyen. Pitti megfogadta a tanácsát, és hat lóval távozott az országból.

44 1362-ben a firenzei városi hatóságok megállapították: „Quod status mercantie in civitate Florentie est adeo pessimus et obscurus, quod mercatores et artifices civitatis dampnis non modicis pregravantur.” ASF Provvisioni, 49. fol. 57.

45 *H. Hoshino*: i. m. 153–211.

készpénzek halmozódtak fel egyes főurak, főpapok kezén.⁴⁶ Ugyanakkor hiányzott az a polgári réteg, amely a nagyobb tőkebefektetést igénylő királyi hivatalokat bérbe vette volna. Ehhez járult az is, hogy Magyarország olyan árucikkeket kínált, amelyeket haszonnal értékesíthettek az itáliai és levantei piacokon.

A firenzei szövet akkor jelent meg a magyar piacokon, amikor a németalföldi posztógyártás jelentős átalakuláson ment keresztül. A legújabb kutatások szerint az 1330-as évektől válságban lévő németalföldi posztógyártás a század végére vált újra versenyképessé, ekkortól kezdve azonban — a korábbi gyakorlattal ellentétben — elsősorban a drágább kelmék gyártására és exportjára rendezkedett be. A 14. század utolsó harmadában már csak a drága és legdrágább posztófajták kerültek mind Közép-, mind pedig Kelet-Európába.⁴⁷ Magyarország viszonylatában módosítani kell a külföldi irodalom megállapításait. Nem beszélve arról, hogy a magyarországi szövetkínálatban ebben az időszakban és később is szerepeltek az olcsóbb németalföldi szövetfajták,⁴⁸ a legdrágább szövetfajta, amióta csak megjelent, a firenzei szövet volt.⁴⁹ A firenzei szövet a középkorban megőrizte egyeduralmát ebben a magas értékkategóriában.

Az I. Lajos halála utáni zavaros idősziakra esik a firenzei kereskedők legjelentősebb magyarországi üzleti vállalkozása: Vieri di Cambio di Medici és társasága rézkivitele. A társaság rézkereskedéséről csak a velencei források alapján alkuhatunk képet. 1384 közepe táján már jelentős mennyiségben szállíthattak magyar rézet Velence elkerülésével közvetlenül Levantéba is, mert különben egy fél évvel a társaság velencei képviselőjével, Giovanni d'Adoardo Portinarival kötött szerződés előtt a velencei szenátus nem hozott volna annyi rendelkezést annak érdekében, hogy megkönnyítse a magyar réz behozatalát. Így többek között a beszercebányai új kohóból („fuxina nova”) származott réz ún. „avantagium de affinitura”-t kapott, azaz a finomításnál csak 5%-t vonhattak le belőle a korábbi 7% helyett.⁵⁰ Az 1385 tavaszán kötött szerződés szerint a társaság tagjai „rézbányával rendelkeznek Magyarországon” („habent montem raminis Hungarie”),⁵¹ amiből az következne, hogy bányatulajdonosok voltak. Paulinyi Oszkár és Danuta Molenda azonban meggyőzően bizonyította,⁵² hogy nem erről van szó. A bányák továbbra is a kisvállalkozók kezén maradtak, akik a kereskedőktől csak kölcsönöket kaptak, amelyeket természetben vagy pénzben fizettek vissza. Ha-

46 Így pl. 1347-ben I. Lajos Sopchfalvai Polyan fia András fia Miklós budai plébánostól és testvérétől 13 000 aranyforint kölcsönt vett fel. Zsigmondkori okl. II/1. 1557. sz.

47 John Munro: Urban regulation and monopolistic competition in the textile industries of the late-medieval Low Countries. In: Textiles of the Low Countries in European Economic History. Leuven, 1990. 41–53.

48 Székely György: A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII–XVII. századi Közép-Európában. Századok 102 (1968) 4–11.

49 Vö. a Siebenlinder-féle 1436. évi budai vámtarifa és az 1457–58. évi pozsonyi harmincadkönyv vonatkozó adataival. A firenzei szövet vámtétele végenként két aranyforint volt, sorrendben utána következett a veronai szövet 1,5 aranyforinttal, majd a különböző németalföldi finomposztó-fajták. G. Fejér: i. m. X/8. 662–669.; Kovács Ferenc: Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján. Bp. 1902. 98–105.

50 1384. aug. 26. ASV Misti del Senato.

51 1385. ápr. 3. Anjou-kori dipl. eml. III. 312. sz.

52 Paulinyi Oszkár: A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége. Klny. az Emlékkönyv Károlyi Árpád születésének nyolcvanadik fordulójának ünnepére, 1933. okt. 7. Bp. 1933. c. kötetből 12–13.; Danuta Molenda: Investments in Ore Mining in Poland from the 13th to the 17th Centuries. The Journal of European Economic History 5 (1976) 157. sk.

sonló szerepet tölthetett be a raguzai mellett annak idején Francesco Bernardi is, azzal a különbséggel, hogy ő nem a bányavállalkozónak, hanem a kereskedőnek kölcsönözte a pénzt⁵³ „mint annak hitelezője” („tamquam eius creditor et aliorum qui dicunt se fore creditores”).

Paulinyi számításai szerint a társaság a magyar réztermelés igen tekintélyes, ha nem túlnyomó részének értékesítését kisajátította. Az 1385. évi szerződés értelmében a társaság a magyar bányákból 1385 és 1387 között nyert rezet — leszámítva a szárazföldi úton Flandriába vitt mennyiséget — köteles Velencébe szállítani. A Velencébe szállítandó réznek csak egy kis hányadát, mintegy 950–1190 q-t, finomíthatták Magyarországon. Ez a mennyiség mintegy az 1/4-ét tette ki a Velencébe szállítandó réznek, tehát az kb. 3800–4768 q-ra rúghatott. S ha ehhez még hozzászámítjuk a Flandriába szállított mennyiséget is, akkor valóban elmondhatjuk, hogy a társaság a kitermelt réz jelentős hányada felett rendelkezett. A 16. század közepén a magyar réztermelés évi átlagban 11–14 000 q körül mozgatható,⁵⁴ ami mögött nem maradhatott el sokkal a 14. századi átlag sem. A Velencébe szállított rezet eladhatták vagy finomíthatták. A finomított réz 1/4-ét ugyanolyan feltételek mellett exportálhatták a Levantéba vagy máshová, mint a velencei kereskedők. A Portinari révén a társaságnak Alexandriában és Damaszcusban is voltak képviselői, akik ügyeiket bonyolították. Alexandriában Guido di Ricci, Damaszcusban Andrea da Prato képviselte őket, értékesítve a rezet és a szövetet.⁵⁵ Magyarországon a társaság ügyeit ugyanaz a Maruccio di Paolo intézte, aki Giovanni di Sandro Portinari 1373-ban alapított társaságának is tagja volt. Az első adatunk,⁵⁶ amely budai jelenlétéről tanúskodik: 1384 novemberéből való; „civis de Florentia”-ként „mercator Budensis”-ként említi a forrás, ami arra vall, hogy már hosszabb ideje a városban tartózkodott. Úgy tűnik, a Velencével kötött megállapodás 1391-ig lehetett érvényben, mert a magyar réz Velencébe való behozatala ekkortól újra akadózni kezdett. 1391 és 1397 között több szenátusi rendelkezés is utalt a magyar réz Velencétől független adriai forgalmára.⁵⁷ Vieri di Cambio di Medici társasága feltehetően ekkortájt bomolhatott fel a bank életében bekövetkezett változások következtében. Vieri bankja 1391-ben 3 önálló egységre hullott szét, ő maga pedig visszavonult az üzleti élettől.⁵⁸ Unokaöccse, Antonio Jacopo di Francesco Venturival és Giovanni Salvestrivel alapított bankot. A második bankot Vieri volt társa, Francesco di Bicci di Medici fia, Averardo számára létesítette, míg a harmadik bankalapító a római fiók volt vezetője, Francesco testvére, Giovanni di Bicci di Medici volt.

A fémmel való kereskedelem a társaság magyarországi tevékenységének csak egyik ágát alkotta. Firenze Mária királynőhöz 1388 februárjában⁵⁹ írott leveléből tudjuk, hogy a társaság, amely régóta („olim”) kereskedik Magyarországon, egyeseknek, így mindenekelőtt a királyi udvarnak, jelentős pénzeket kölcsönzött, hi-

53 1384. jún. 17. Anjou-kori dipl. eml. III. 294. sz.

54 Hermann Kellenbenz: Final Remarks: Production and Trade of Gold, Silver, Copper, and Lead from 1450 to 1750. In: Precious Metals in the Age of Expansion. Ed. by Hermann Kellenbenz. Stuttgart, 1981. (Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, 2) 307–361.

55 Elia Ashor: Levant Trade in the Later Middle Ages. Princeton, é. n. 137.

56 1384. nov. 30. MOL DL 7350.

57 Teke Zsuzsa: Velencei–magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XV. században. Bp. 1979. (Értekezések a történeti tudományok köréből 86.) 80.

58 Raymond Roover: The Rise and Decline of the Medici Bank. 1397–1494. New York, 1966. 35–37.

59 1388. febr. 10. Flórenczi Okmt. II. 91. sz.

telbe árukat szállított. De nemcsak a királyi udvartól, hanem „többektől, különböző okokból nem kevés pénzt” („a pluribus personis non parvas pecunie quantitates ... variis de causis”) kellett kapniuk. A szolgáltatások közé tartozott az is, hogy 1386-ban Maruccio di Paolo megelőlegezte Zsigmondnak a Velencétől járó pénzeket, 1387-ben pedig Giovanni d'Adoardo Portinarit bízta meg a velencei szenátus a 7000 aranyforint átutalásával.⁶⁰ Vieri di Medicinek és társaságának természetesen Velencében is volt képviselete, sőt úgy tűnik, az 1380-as években a társaság jobbra Velencéből irányította ügyeit. Vonatkozik ez mindenekelőtt a pénzüzetekre. 1386-ban pl. Velence és Zára között bonyolítottak le egy váltóügyletet Velencében és Zarában működő firenzei kereskedők között. Zarában állandó megbízottjuk volt Paolo di Berto Gracini személyében.⁶¹ Ez egyáltalán nem meglepő, ha meggondoljuk, hogy milyen fontos szerepet játszott Zára a térség kereskedelmi forgalmának lebonyolításában, Zengg-gel együtt a Velencétől független levantei kereskedelem egyik fontos kiindulópontját alkotva.⁶² Nincs támpontunk arra nézve, kik voltak a „plures personae”, akiknek a társaság pénzt kölcsönzött. Egyedül Garai Miklós nádor esetében gyanítható, hogy igénybe vette a bank pénzügyi támogatását politikai tervei megvalósításához. 1384 novemberében a kalocsai érsek 6000 forintért bérbe adta birtokait Garai Miklósnak, a pénzhez Maruccio di Paolonak is lehetett valami köze, mert a kifizetés a jelenlétében kellett, hogy történjék.⁶³ 1388-ban a társaság ügyeinek képviseletében Marucciót Giovanni de Tosinghi váltotta fel,⁶⁴ akinek elsősorban az volt a feladata, hogy a kintlévőségeket királyi segítséggel behajtsa. Giovanni Tosinghinek a volt nádortól is volt követelnivalója („certam pecunie quantitatem”), miként kiderül Firenzének a nádor fiához írott leveléből.⁶⁵

A magyarországi üzletekbe befektetett tőke nagyságáról némi fogalmat alkothatunk VI. Orbán pápa 1389. évi utasításából, amely a Magyarországon beszédett pápai adóból 10 000 forintot a Medici-társaság budai képviselőjének rendelt átadni.⁶⁶ Annak ellenére, hogy a kintlévőségeket nehéz volt behajtani, a magyarországi vállalkozás nem jövedelmezhetett rosszul. 1389-ben Manetto Davanzati a velencei pénzpiac állásáról írott jelentésében megemlíttette, hogy a váltási kurzus igen magas a sok pénz miatt, amelyet Vieri di Cambio és a Portinarik társasága gyűjtött össze, hogy külföldre küldje.⁶⁷ Ennek a sok pénznek egy jelentős része nyilván a magyar réz eladásából származhatott. Érdekes módon a társaság tagjai között senki sem akadt, aki az ország bánya-, pénzverőkamaráiban, harmincad-szervezetében hivatalt viselt volna, megkönnyítve a hozzájutást a fémekhez, illetve azok kivitelét. Egyes jelekből ítélve ugyanis arra következtethetünk, hogy nem-

60 1386. nov. 22., 1387. júl. 2. Anjou-kori dipl. eml. III. 351. sz., MTA Kézirattára. MS Óváry-féle másolatok a Velencei Állami Levéltár anyagából.

61 1386. febr. 14., jún. 28. *Alois Teja*: Aspetti della vita economica di Zara del 1289–1409. I. La pratica bancaria. Zara, 1936.

62 1384. jún. 10., 1398. máj. 12., 1401. márc. 5. *A. Teja*: i. m.; *Elia Ashur*: Il commercio levantino di Ancona nel basso medioevo. *Rivista Storica Italiana* 88 (1976) 217. sk.

63 MOL DL 7350.

64 1388. júl. 25. Flórenczi Okmt. II. 95. sz.

65 Anjou-kori dipl. eml. III. 396. sz.

66 1389. febr. 6. Zsigmondkori oklt. I. 921. sz.

67 *Robert Mueller*: „Come ucciello di passaggio”. La demande saisonnière des especès et la marché des changes à Venise au Moyen Age. In: *Études d'histoire monétaire XIIe–XIXe siècles. Textes réunis par J. Day*. Lille, 1984.

csak rézzel, hanem ezüsttel is kereskedtek. A velencei pénzverőház ezüstszükségletéről 1388 és 1411 között gondoskodó Giuglielmo Condulmer számadásaiban Gualterio neve is előfordul, mint akitől 1390–1393 között többször vásárolt ezüstöt.⁶⁸ A társaság az ezüstöt a réz finomításából is nyerhette, mert a magyar réz ezüsttartalma magas volt. Bár az is igaz, hogy az ország pénz-, bányaugyét irányító, külkereskedelmét ellenőrző hivatalokat az 1380-as években olaszok, köztük zömmel firenzeiek töltötték be. Mária királynő gazdaságpolitikájában apja nyomdokain haladt, így az apja idejében hivatalt viselő firenzeiek karrierje nem tört derékba, sőt a firenzeiek befolyása ezekben az években csak növekedett a királyi pénzügyigazgatásban.

Francesco Bernardi továbbra is Szerecsen János mellett, vele együtt tűnik fel a különböző hivatalokban: 1387-ben kamarahaszna-ispánok, 1389-ben a harmincadszervezet élén állnak. 1392-ben Bernardi egyedül tűnt fel mint országos kamaraispán, de nem lehetetlen, hogy ezúttal is megosztotta a tisztséget Szerecsennel, miként Szerecsen országos kamaraispánsága (1385–88) idején is felkerült Bernardi monogramja a pénzekre.⁶⁹ Az együttműködésükre vall az is, hogy 1388-ban, amikor Szerecsen János az országos kamaraispán, Bernardi Selmezbányán „scan-sor domini regis” minőségében volt jelen két besztercebányai polgár egyezkedésénél.⁷⁰ Szerecsen 1385. évi kamaraispánságát megelőzően, 1384-ben a tisztséget egy firenzei, a korábban aktív kereskedőként működő Simone di Talenti kassai polgár töltötte be — Lajos idejében Budán már előfordul — padovai Gallico Azzoneval együtt. Mária királynő valamikor 1384 első felében kiállított oklevele Simone di Talenti még kassai polgárnak mondja, és az oklevél alapján nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy országos vagy csak helyi (Zágráb) hatáskörrel rendelkezett.⁷¹ Az a tény azonban, hogy 1384 júniusában már mint pesti polgár vesz bérbe egy házat az esztergomi egyház kormányzójától, arra enged következtetni, hogy Kassáról az ország középpontjába tette át a székhelyét.⁷² Így feltehető, hogy nem csak a zágrábi, de a többi kamara felett is fennhatóságot gyakorolt. Egyébként a későbbiekben sem vált meg a kamarai szervezettől. 1392-ben mint kamarahaszna-ispánról emlékeznek meg róla a források.⁷³

A régi nevek mellett újabbak is felbukkantak. Mária uralkodásának első, zavaros éveiben a harmincadispánságot eddig ismeretlen firenzeiek — 1383 áprilisában Nanni Kustelli di Florentia, 1384 márciusában Rambuscus di Florentia — töltötték be.⁷⁴ E két firenzeiről sem ezt megelőzően, sem ezt követően nem rendelkezünk adatokkal. Nem valószínű, hogy Mária olyan fontos posztra új embereket állított volna, amikor ott voltak apja kipróbált emberei, Szerecsen és Bernardi, akiket a király kevéssel a halála előtt nevezett ki harmincadispánoknak. Talán megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy a két firenzei ugyanúgy az előbb említettek környezetéhez tartozott, mint azt korábban Bartolomeo di Guido Baldi eseté-

68 1388–1411. Fogli riassuntivi di entrate e uscite di argenti in Zecca. Condulmer Giuglielmo qd. Niccolo. ASV Procuratori di S. Marco de Citra. Commissaria, N° 182.

69 Kubinyi A.: A középkori körmőcbányai pénzverés i. m. 17.

70 1388. ápr. 7. *Fejérpataky László*: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Bp. 1885. 89.

71 Mon. Zag. I. 301. sz.

72 1384. jún. 4. MOL DL 7089.

73 1396. jan. 10. Zsigmondkori oklt. I. 4225. sz.

74 1383. ápr. 4., 1384. márc. 14. *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története (= Soproni Oklt.). Sopron, 1921. I/1. 266.; *G. Fejér*: i. m. X/1. 82.

ben feltételeztük. Ezt látszik megerősíteni az is, hogy 1384 és 1396 között az országos kamaragrófság, a harmincad-, a kamarahaszna-ispánság Szerecsen János, Francesco Bernardi, Simone di Talenti, Azzone Gallico kezén volt. Sőt, egy 1387. évi adat szerint a sókamarák élére is az ő körükből került ki az ispán, aki Simone di Talenti testvére volt.⁷⁵

1388 januárjában Zsigmond Kassa városának a Lengyelországból jövő kereskedőkkel szembeni árumegállító jogát megerősítő oklevelében egyeseket kiemelt az árumegállító jog hatálya alól: „az olaszok pedig, akik magyar királyságunkban a harmincad- és adójövedelmeket bérelték, a harmincad és más vámok megfizetése után áruikkal szabadon át- és továbbmehetnek” („nunc vero Galici, qui redditus et proventus tricesimarus et tributorum in regno nostro Hungarie conveniunt, cum eorum mercimoniis salvis tricesimis et aliis dationibus, pergere et transire conarentur”).⁷⁶ A fentebb említett olaszok tehát — mert csak róluk lehetett itt szó — úgy látszik Lengyelországra is kiterjesztették üzleti kapcsolataikat. Bár további adatokkal erre nézve nem rendelkezünk, elképzelhető, hogy a velük kapcsolatban álló olasz vállalkozókon keresztül folytattak ilyen jellegű tevékenységet. Különösen állhat ez Bernardi és Talenti esetében. Francesco Bernardi, aki az 1380-as, de még az 1390-es években is az udvar osztatlan bizalmát élvezte, jelentős pénzületeket bonyolítva le mind az uralkodókkal, mind egyes egyházi és világi birtokosokkal, kapcsolatát a firenzei és a velencei üzleti élettellel egyként megőrizte.⁷⁷ A Magyarországon tevékenykedő Vieri Medici és társaságával is egyes esetekben együttműködhetett. Ismeretes, hogy korábban a velencei Maffeo Lotto megbízottjaként működött, akinek a testvére, Laurenzio viszont a firenzei Antonio di Sancti és Andrea di Ugo üzlettársa volt. 1390 áprilisában Giovanni Tosighi, a társaság budai képviselője egy zárai polgár számára 200 magyar aranyforintról állított ki váltót, megjelölve azon személyeket, akik számba jöhetnek a váltó kifizetésénél. A megjelölt személyek között a társaság egyik tagja, Guido di Tommaseo is szerepelt, aki Francesco Bernardinak éppen 200 forinttal tartozott.⁷⁸

Simone Talenti számára sem voltak közömbösek a társaság ügyei. 1388-ban pl. vállalta, hogy a társaság Garai Miklós elhalt nádorral szembeni követelését kiegyenlíti.⁷⁹ Simone lengyelországi tevékenységére későbbi pályafutásából következtethetünk. Feltehetően a két ország közötti fémkereskedelemben vett részt. A Consul. Crac. 1392–1412. évi anyagából tudjuk, hogy valamikor a 90-es években, a krakkói Carnissa Andrással együtt, II. Ulászló lengyel király „comes monetarius”-a, „socius in moneta” volt, majd e tisztsége megszűnése után is üzleti kapcsolatban maradt a krakkóival. 1403-ban arról értesülünk, hogy annak pénzével és ónjával Kassára jött,⁸⁰ ahol rokona vagy testvére, az 1399-ben már kassai polgárként emlegetett Giovanni Talenti segédletével kellett volna ezüstöt vásárolnia számára. (Giovanni Talenti nyilván azonos az 1381-ben a harmincad- és sójövedelmeket Dalmáciában bérlő hasonló nevű olasszal.) A Talentik alaposan megká-

75 1387. jún. 23. Zsigmondkori oklt. I. 126. sz.

76 1388. jan. 24. Zsigmondkori oklt. I. 409. sz.

77 Mátyusz E.: i. m. 160–162.

78 1390. ápr. 11. A. Teja: i. m.

79 1388. Anjou-kori dipl. eml. III. 396. sz.

80 J. Ptasnik: Włoski Kraków i. m. 176.

rosíthatták András mestert, mert még 1406-ban is volt követelése Giovanni di Talentivel szemben.⁸¹

Az 1382 és 1396 közötti időszakban a királyi pénzügyigazgatásban egy rövid időre feltűnt egy másik firenzei is, Jacobus Venturi. Jacobus Venturi azonban — bármennyire önként kínálkozik az azonosítás —⁸² nem azonos személy Vieri di Medici hasonló nevű társával. Az 1358 körül Pozsonyban megtelepedett Ventura Gallicus de Florentia leszármazottja⁸³ Pozsony illusztris polgára volt, akinek üzleti tevékenysége túlnt a város határain. 1390-ben a pozsonyi bíró és a városi tanács a város egyik utcáját, ahol a Venturák laknak („da die Venturen siczent”), 400 fontért eladta a család akkor Pozsonyban élő tagjainak, Jakabnak és Jánosnak.⁸⁴ Jakab 1392 októberében már mint pozsonyi harmincados járt el a pozsonyi polgárok érdekében Zsigmondnál. 1393 márciusában Zsigmond az ő relációjára zálogosította el Segesd mezővárost (Somogy m.) Zámbo Miklós tárnokmesternek, 1395. május 8-án pedig főkamagrófként, nyilván Bernardit egy rövid időre felváltva, azt a megbízatást kapta az uralkodótól, hogy Pozsony taksáját szedje be. Egy nappal később azonban már volt kamaragrófként emlegették.⁸⁵ Pénzügyi kapcsolata az uralkodóval nem szakadt meg a továbbiakban sem, mert 1402-ben nagy birtokadományban részesült, 1409-ben pedig összes birtokaira immunitást nyert az uralkodótól, aki a fiát familiárisává fogadta.⁸⁶

Az üzleti és hivatali tevékenység tehát nem egy esetben összefonódott egymással, ami minden bizonnyal nem lebecsülendő előnyöket jelentett a Magyarországon tevékenykedő firenzeiek számára. Ehhez járultak még a különböző kedvezmények, amelyekben az uralkodók a nekik hasznos szolgálatot tevőket részesítették, miként ez több hivatalos és nem hivatalos megnyilvánulásból kiderült.⁸⁷

Az 1389-ben keletkezett *Paradiso degli Alberti* c. novellagyűjtemény egyik novellája éppen ezt a kedvező légkört tükrözi, a korlátlan lehetőségek földjeként mutatva be Magyarországot.⁸⁸ A korlátlan lehetőségek vonzereje mellett természetesen visszatartó erők is hatottak. Így mindenekelőtt az, hogy nehéz volt be-

81 1406. máj. 25. Zsigmondkori oklt. II/1. 4749. sz.

82 *Wolfgang von Stromer* azonosítja a két egyént, holott Medici társa sohasem volt pozsonyi polgár. Egyébként a vonatkozó adatok összevetéséből is könnyen megállapítható, hogy névrokonságról lehetett csak szó. Így pl. a Pénzváltók céhkönyvének bejegyzése szerint Antonio Medici, Venturi és Salvestri 1392. ápr. 22-én szerepeltek először társakként. Ugyanakkor két nappal később a magyarországi Venturi a pozsonyi káptalan előtt kötelezte magát, hogy a pannonnalmi apátság pozsonyi házáat hat év alatt helyreállítja, és évente 1 dénármárkát fizet bér fejében. Különben is a Medicivel egykor társaságban lévő Venturi fiai valamennyien Nyugat-Európa városaiban folytatták apjuk mesterségét, a pozsonyi fiáról ugyanez nem mondható el. *W. v. Stromer*: Medici Unternehmen i. m. 377.; ASF Arte del Cambio N° 14., fol. 100.; Zsigmondkori oklt. I. 2487. sz.; ASF Catasto, 1127, 46.

83 *G. Fejér*: i. m. IX/2. 706.

84 *Lederer Emma*: A középkori pénzületek története Magyarországon (1000–1458). Bp. 1932. 149.

85 Zsigmondkori oklt. I. 2655., 2880., 3791. sz.; Soproni Oklt. I/1. 317.

86 *Lederer E.*: i. m. 149–150.

87 Firenze 1389. márc. 16-án a nádornak frott levelében felemlítette, hogy Lajos a firenzei polgárokat és kereskedőket „quantaque cum prerogativa” ruházott fel. Flórenczi Okmt. II. 101. sz. Vö. a 76. jegyzettel.

88 *Il Paradiso degli Alberti*. Ritrovie e ragonamenti del 1389. Romanzo di Giovanni da Prato. A cura di Alessandro Wesselofsky. III. Bologna, 1867. 100–112.

hajtani a kintlévőségeket, amit a firenzeiek többször sérelmeztek is.⁸⁹ Ennek ellenére nem hagytak fel magyarországi üzleteikkel.

Vieri di Medici társaságának feloszlása után a volt társak közül egyesek továbbra sem szüntették be itteni tevékenységüket. Gualterio di Sandro Portinari az *Arte del Cambio* bejegyzése szerint 1392 áprilisában Corsi di Riccit és Jacobus di Prato-t nyilvánította társainak. Magyarországi kapcsolatairól 1390 és 1393 közötti velencei ezüsteladásai nyomán tettünk említést.⁹⁰ Offenbányán 1387 és 1401 között a pénzekben szereplő jel alapján W. v. Stromer arra következtet, hogy firenzei kézben volt a pénzverés, habár ezt más adattal alátámasztani nem tudjuk. Guido di Tommaseo egy 1396. évi okmány szerint üzletei intézésére már hosszabb ideje az országban tartózkodott.⁹¹ Ugyanez állt Vieri di Medici társaságának volt budai képviselőjére, Giovanni Tosinghire is, aki társaságot szervezve kapcsolódott be az üzleti életbe.⁹² Testvére vagy rokona, Giovanni di Tommaseo az 1390-es évek elején a Zarában és Velencében működő Francesco Lapi Federighivel⁹³ és Niccolo di Giovanni di Uzzanoval társult a magyarországi kereskedelemre. Miként Firenze Zsigmondhoz írott levelében jellemezte őket, mindhárman „a világ különböző részein híres és kiterjedt kereskedést űznek” („notabilem et amplam in diversis mundi partibus mercaturam exercent”).⁹⁴ A három közül a legtekintélyesebb Niccolo di Giovanni di Uzzano lehetett, aki Firenze egyik jelentős családi vállalkozása, a kiterjedt üzleti hálózattal rendelkező, gyapjúval és szövettel kereskedő és egyben bankügyletekkel is foglalkozó Uzzano-társaság tagjaként csatlakozott az előbbi kettőhöz.⁹⁵

A firenzei üzleti élet egyik fő sajátossága az volt, hogy egy-egy vállalkozás lebonyolítására nemegyszer különböző anyagi fedezettel rendelkező egyének alkottak ideig-óráig társaságot. Arra azonban vigyáztak, hogy olyan egyénekkel társuljanak, akik némi vagyonnal rendelkeznek, és üzleti ügyeik rendben vannak. Így a fent említettek sem vették be társaságukba Agostino di Paolo Marucciót, akinek „ügyletei már hosszú idő óta bizonytalanok” („negocia ... jam multis temporibus vacillasse”). Agostino ugyanaz a személy, aki 1373-ban Giovanni di Sandro Portinari társaságának volt a tagja, de most a tekintélyesebb kereskedők csak arra méltatták, hogy üzleteiket alkalmazottjukként Magyarországon bonyolítsa, bízva a magyarországi kereskedelemben szerzett jártasságában. Agostino tehát az említettek pénzével és árujával érkezett Budára, hogy a pénzt javukra kamatoztassa, az árut haszonnal eladja, majd „kereskedők közti szokás szerint” („secundum mercatorum consuetudinem”) megbízóinak hitelesen számot adjon. Firenze 1395 februárjában Zsigmondnak írott leveléből ismeretes, hogy Agostino kliensei részben a királyi udvar, részben a király környezetében lévő nagyurak, királyi hivatal-

89 1388. febr. 10., 1395. febr. 8. Flórenczi Okmt. II. 91., 86. sz.

90 1392. ápr. 22. ASF Arte del Cambio, fol. 101.

91 W. v. Stromer: Medici Unternehmen i. m. 391., 1396. ápr. 25. *Nicolae Jorga*: Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle. 2. ser. Paris, 1899. 64–65.

92 „Johannis de Tosinghis et socii”. 1404. febr. 6. Flórenczi Okmt. I. 60. sz., 1406. jún. 26. Királyi felhatalmazásra az egri káptalantól 158 forintot vett át a királyi adóból. Zsigmondkori oklt. II/1. 4836. sz.

93 1387. ápr. 10-én 1224 dukátot kölcsönöz Casser zsidótól Zarában. A pénzt Velencében kell visszafizetnie. A. Teja: i. m.

94 1395. febr. 8., márc. 28. Flórenczi Okmt. II. 86., 87. sz.

95 Victor I. Rutenburg: La compagnia Uzzano (su documenti dell' archivio di Leningrado). In: Studi in onore di Armando Saporì. I. Milano, 1957. 690–706.

nokok voltak, akiknek pénzéből és árujából nem csekély mennyiséget adott át. Mivel sem a királyi udvar, sem pedig az előkelők nem nagyon jeleskedtek a kölcsönök visszafizetésében, a hitelbe adott áruk árának kiegyenlítésében, a társaság Agostino munkájának elősegítésére és egyben ellenőrzésére Antonio di Niccolo Macignit, valamint az egyik társ fiát, Domenico Federighit küldte Budára. Antonio annak a Niccolo Macigninek volt a fia, aki az 1370-es években — miként erről már volt szó — három firenzeivel együtt tevékenykedett Magyarországon. Bár a társaság 1380-ban feloszlott, az együttműködés a későbbiekben sem szűnt meg a volt tagok között. Az országban 1380 után is előforduló Zanobio Macigni 1389-ben például magyarországi ügyeinek intézésére volt társát, Marco del Buotot küldte.⁹⁶

Vieri di Cambio di Medici bankjának három új részlege közül kettőnek nem szakadt meg a kapcsolata teljesen Magyarországgal. Az Averardo és Giovanni vezette bankok 1393 és 1397 között lényegében egy bankot alkottak, közös ügyvitelt vezettek be.⁹⁷ Egy 1395-ből fennmaradt számadáskönyvből képet alkothatunk e bankok tevékenységéről.⁹⁸ A hazai és nemzetközi pénzületekben egyaránt érdekeltiséggel bíró cég elsősorban váltóügyletekkel foglalkozott. Ügyfelek között főként németek — Nürnbergből, Mainzból, Frankfurtból — fordultak elő, de akadtak Lengyelországból, Csehországból, Morvaországból való egyháziak és világiak is. Sok németnek letét formájában volt pénze a banknál. A pénzületek lebonyolítása többnyire Velencén keresztül történt. Itália és Nyugat-Európa nagyobb városaiban mindenütt voltak megbízottjaik. Buda ugyan nem szerepelt e városok között, de azért voltak csatornák, amelyek a bankot Magyarországgal is összekötötték. A számadáskönyv adatai szerint ugyanis több olyan firenzei kereskedő akadt, aki Magyarországra indulva, hajóútját a bankkal biztosíttatta. Fanóból, Riminiből Zengbe szállítottak hajón árukat, főként szövetet, és erre kötöttek biztosítást a banknál. Zanobio Macigni ebben az időben is szállított az országba; a róla szóló bejegyzés arról tanúskodik, hogy nem csak a saját, Riminiből Zengbe szállítandó árujára, hanem Guido Cavalcantiéra is kötött biztosítást, akivel talán társas viszonyban volt. (A Cavalcantik közül egyébként Antonio és Uberto Cavalcanti a Mediciekkel is üzleti összeköttetésben állott.⁹⁹ E két utóbbi az üzleti életben Andrea és Bernardo Lamberteschi szövetkereskedőkkel is együttműködött,¹⁰⁰ akik szintén élvezték a bank hiteleit, és a 15. század elején szövetkereskedésüket kiterjesztették Magyarországra is.) Ugyancsak a bank állandó adósai közé tartozott az ebben az időben Magyarországon is előforduló Gualterio di Sandro Portinari és társasága, Guido di Tommaseo és társasága, Giovanni Tommaseo és Francesco Federighi. Egy ízben a veszprémi püspök famulusa is fizetett a banknak, bizonyos Giovanni di Sude d'Ungheria-nak viszont ők fizettek váltóra.

Adataink azonban nem szólnak arról, mit forgalmaztak az említett firenzeiek Itália, illetve Levante felé, folytatták-e a Mediciek számára oly jól jövedelmező rézexportot. A velencei források, miként már említettük, 1391 és 1397 között többször utaltak a magyar réz Velencétől független adriai forgalmára, és ezt a

96 1389. márc. 16. Flórenczi Okmt. II. 101., 102. sz.

97 *R. de Roover*: i. m. 39.

98 ASF Medici avanti Principato filz. 133. N° 1.

99 ASF Medici avanti Principato filz. 133. N° 1. fol. 33.

100 1402. nov. 15. Flórenczi Okmt. II. 135. sz.

forgalmat a raguzaiak mellett csak az itáliaiak, köztük a firenzeiek bonyolíthatták le. 1397 után azonban némiképp megváltozott a firenzeiek pozíciója a magyar gazdasági életben. Bernardi 1396 januárjában szerepel utoljára mint „comes monetarum et tricesimarum”. Feltehetően még ebben az évben kénytelen megválni tisztségeitől, és e fontos hivatalok jó időre kicsúsznak az olaszok kezéből. Helyüket a németek foglalják el, akiknek befolyása a magyar gazdasági élet irányítására az 1390-es évek elejétől fokozatosan növekedett.¹⁰¹ Kézenfekvő lenne a változást politikai természetű okokkal magyarázni, erre azonban forrásaink nem szolgáltatnak elegendő alapot. Igaz ugyan, hogy Lajos halála után Firenze Máriával és Zsigmonddal szemben nem folytatott mindenkor lojális politikát, de ez, miként látni fogjuk, magában nem indokolhatta az őrsváltást.

Durazzói (Kis) Károly magyar királyságához — azontúl, hogy örömmel fogadták, és Mária királynőnél közbenjártak kiszabadulásáért — nem volt köze Firenzének.¹⁰² A magyarországi firenzeiek sem tekinthetők Károly magyarországi uralma szálláscsinálóinak. Sőt, miként ez a rendelkezésre álló gyér számú adatból kiderül, inkább Máriát és párthíveit, elsősorban Garait támogatták kölcsönükkel,¹⁰³ Francesco Bernardi pedig Garai Miklós nádor legszűkebb környezetéhez tartozva, fontos szerepet vitt Velence és a nádor tárgyalásaiban, amelyek Velence és Magyarország Nápoly-ellenes szövetségének megkötését célozták.¹⁰⁴ Kis Károly halálával Firenze itáliai érdekei úgy kívánták, hogy a Nápolyi Királyságban Károly özvegyének és fiának a helyzete erősödjék.¹⁰⁵ Míg az elégedetlenkedő magyar főurak kérelmét, hogy László magyar trónigényét támogassa, kereskedelmi érdekeire hivatkozva visszautasította, Margit királyné hasonló kérelmét már mérlegelés tárgyává tették a tanácsban.¹⁰⁶ A királyné — a magyarok (Horváti Pál zágrábi püspök és más előkelők) felkérésére hivatkozva — fia magyarországi vállalkozásának segítségét szorgalmazta. 1386 augusztusában Firenze megígérte a királynénak, hogy magyarországi kereskedőin keresztül igyekszik előkészíteni számára a terepet. Az augusztusi levél azonban korántsem tartalmazta a végleges firenzei álláspontot. Kevéssel utóbb már azt tanácsolták a fia nevében kormányzó Margitnak, hogy előbb Nápolyban szilárdítsa meg uralmát, és csak azután próbálkozzék Magyarországon. 1387 márciusában azonban újra az az irányzat kerekedett felül Firenzében, amely a vállalkozás elsőbbsége mellett foglalt állást, azt tartva, hogy a nápolyi siker Magyarországon Firenzének sem lenne előnytelen. Annak felmagasztalása a köz javára szolgálna („quia exaltatio eiusdem est exaltatio communis”) — hangoztatták a tanácsban.¹⁰⁷ Végül is úgy határoztak, hogy 25 000 forinttal járulnak hozzá a vállalkozás sikeréhez.¹⁰⁸ Margit királyné, aki

101 Kubinyi A.: A középkori kőművbányai pénzverés i. m. 19–20.; Wolfgang v. Stromer: Die ausländischen Kammergrafen der Stephanskronen unter den Königen aus den Häusern Anjou, Luxemburg und Habsburg, Exponenten des Grosskapitals. Hamburger Beiträge zur Numismatik 27–29 (1973–1975) 91. sk.

102 1386. febr. 15., márc. 15. Flórenczi Okmt. II. 1., 3.; Agostino de Regibus: Il declino degli Angioini in Ungheria. Rivista Storica Italiana (1935), fasc. III–IV.

103 Vö. az 59. és 79. jegyzettel.

104 1384. dec. 20., 1385. jan. 16., márc. 9. Anjou-kori dipl. eml. III. 301., 303., 309. sz.

105 Firenze a franciák itáliai befolyásának ellensúlyozására a Durazzo-ház igényét támogatta Nápoly trónjára.

106 ASF Consulte, reg. XXV. c. 87.; Antonio Mancarella: Firenze, la chiesa e il avvento di Ladislao di Durazzo al trono di Napoli. Archivio Storico Napoletano 44 (1920) 96. sk.

107 1387. márc. 27. ASF Consulte, reg. XXVI. c. 14.

108 ASF Consigli Maggiori, Provvisioni, reg. 76. cc. 41–48.

időközben már felvette a magyar királynői címet, 1387 júniusában nyugtázta a pénzt,¹⁰⁹ és még abban a hónapban viszonzandó a segélyt („ob remunerationem et compensationem servitorum multorum hactenus a dicto communi Florentie receptorum”) átadta Arezzo városát a köztársaságnak.¹¹⁰

Kérdés, hogy a Magyarországon tevékenykedő firenzeiek mennyiben járultak hozzá a nápolyi vállalkozás előkészítéséhez? Kétségtelen, akadtak egyesek — így a királyné szolgálatában is álló Zanolbio Macigni,¹¹¹ vagy rokona, a Horváti-párttal kapcsolatot tartó Cione Macigni,¹¹² a Margit királyné „servitora”-ként, diplomáciai küldetésben is eljáró, Budán „nagy üzleteket és kereskedelmet” bonyolító Luca Pecchia¹¹³ —, akik tehettek valamit az ügy érdekében, de a többség közömbösen szemlélhette a nápolyi erőfeszítéseket. Erre enged egyébként következtetni Firenze 1388 februárjában Máriához írott, már idézett levele, amelyben a köztársaság örömmel nyugtázta, hogy a királynő kegyesnek mutatkozik a firenzeiek irányában és polgárai nagy megbecsülésnek örvendenek országában. Úgy tűnik, Firenze ekkor már letett Margit királyné és fia tervének támogatásáról, és Magyarország hivatalos urai felé tett lépéseket. Nyilván meggondolásra késztette Velence és a pápa, VI. Orbán szembehelyezkedése a nápolyi tervekkel, valamint Zsigmond erőteljes fellépése az ellenpárttal szemben. A Signoria 1388 májusában¹¹⁴ Margit királyné és az udvarában tartózkodó Pál zágrábi püspök tudomására hozta, hogy kereskedői érdekében a továbbiakban el kell tekintenie attól, hogy bármilyen támogatást nyújtson a terv kivitelezéséhez. A királyné magyarországi vállalkozása, hála Velence közreműködésének, végül is kudarcba fulladt.

Az 1390-es években a firenzei diplomácia egy Visconti-ellenes koalíció létrehozásán dolgozott. Milánó ura ellen potenciális szövetségesként számba jött Zsigmond is. Erre akkor gondoltak Firenzében, amikor Mária halála után néhány magyar főúr követséget menesztett hozzájuk, javasolva a köztársaságnak, működ-jék közre egy házassági terv megvalósításában. A házasság Durazzói László húgát, Giovannát és Zsigmondot kapcsolta volna össze.¹¹⁵ A javaslat lehetőséget kínált Firenzének, hogy megakadályozza a Visconti-barát bajor herceg és László húgá-

109 1387. jún. 2. ASF Diplomatico, Riformazioni, Atti pubblici.

110 1387. jún. 17. Anjou-kori dipl. eml. III. 368. sz.

111 Zanolbio Macigni Margit királyné megbízásából Genovában tárgyalt. A királyné Genovát is be akarta vonni a magyarországi vállalkozásba, ami, tekintve a köztársaság adriai aspirációt, nem látszott reménytelennek. 1387 áprilisában Genova közölte Velencével, hogy a magyar korona jogainak védelmében védnöksége alá vette Dalmáciát. 1388 májusában pedig az a hír keltett riadalmat Velencében, hogy Margit királynét és fiát a genovaiak szállítják Dalmáciába. Velence sürgősen követeket küldött Genovába, hogy ezt megakadályozza. A követet egyébként azzal is megbízták, hogy javasolja a genovaiaknak, álljanak el magyar felségterületek megszerzésétől, mert Velence is ehhez tartja magát. *A Mancarella*: i. m. 105.; Zsigmondkori oklt. I. 19., 531., 593. sz.

112 Cione Macigni, aki 1380-ban a Macigni társaság budai képviselője volt, 1387 januárjában Palisnai János vránai perjeltől 18 000 dukátért egy évre bérbe vette a dalmáciai só- és harmincadkamárát. „Nobili et prudenti viro Chiono Macigni de Florentia nostro dilecto familiari” — olvashatjuk az oklevélben, amiből nyilvánvaló, hogy a perjellel közeli kapcsolatban állhatott. *A. de Regibus*: i. m. 403.; *T. Raukar*: i. m. 41.

113 1388. máj. 16. Anjou-kori dipl. eml. III. 387. sz.; *Jacopo Poggio*: Filippo Scolari élete. In: Ozorai Pipo emlékezete. Szerk. Vadas Ferenc. Szekszárd, 1987. (Múzeumi füzetek) 15.

114 1388. máj. 16. Anjou-kori dipl. eml. III. 387. sz. „Nam oportet nos pro idempnitate nostrorum mercatorum et civium, qui undique sparsi sunt, necessitati cedere nosque citra votum vestre dilectionis... continere.”

115 1395. szept. 10. *A. Mancarella*: i. m. Archivio Storico Napoletano 45 (1921) 45. sk.

nak tervezett házasságát és békét teremtsen a Durazzóiak és a Luxemburgok között, remélve, hogy így mind Gian Galeazzo Visconti ellenében, mind pedig az Adria térségében megerősítheti pozícióját.¹¹⁶ A nápolyi vállalkozás támogatásának háttérében ugyanis Firenzének az a nyíltan be nem vallott törekvése állt, hogy az Adrián Velence ellenében megvesse a lábát. Velence ez ellen is védekezett, amikor Zsigmond és Mária ügyének szolgálatába szegődött, amely ezt a házassági tervet éppen úgy ellenezte, mint annak idején Margit királyné vállalkozását.

Firenze 1396 áprilisában küldte követeit Budára.¹¹⁷ A követek feladatuk kapta, hogy biztosítsák az uralkodót Firenze vele szemben táplált baráti érzelmeiről és arról, hogy ugyanolyan barátságos viszony kialakítására törekszik vele, mint annak idején Lajossal. Gian Galeazzo Visconti ellen egyelőre nem akarták nyíltan szövetségesül felkérni, csak ahhoz kérték a hozzájárulását, hogy a Visconti elleni háborúra zsoldosokat toborozhassanak területein. A követeknek természetesen meg kellett pendíteniük a házasság tervét is, és ennek realizálásához fel kellett ajánlaniuk Firenze szolgálatait. A követeket megbízták azzal is, hogy követségük célját fedjék fel néhány magyar előkelő előtt (a Kanizsaiak, Szepesi János zágrábi püspök, Stibor erdélyi vajda, valamint a pécsi püspök szerepel az utasításban, akikkel eszerint feltehetően volt már némi kapcsolata Firenzének), és kérjék ki tanácsukat. Az 1396 júliusában kelt követjelentés¹¹⁸ Zsigmondot ugyan igen jóindulatúnak és tárgyalókésznek mutatta be, a házasságot illetően azonban semmi biztatót nem tartalmazott. A még ugyanabban a hónapban a török ellen induló király érthető módon nem adott konkrét választ. A házasságból azonban később sem lett semmi, ami jelzi, hogy a tervet nem tudta magáévá tenni. Az ellentét közte és Nápolyi László között sokkal mélyebb volt annál, mintsem hogy egy házasság elsimíthatta volna.

Abban az időszakban, illetve évben tehát, amikor a pénzügyi hivatalok élén a váltás bekövetkezett, Firenze és Zsigmond viszonya kiegyensúlyozottnak mondható, és a budai olaszokkal sem volt semminemű összeütközése. Sőt, továbbra is hasznos húzott kölcsöneikből, amelyek visszafizetésére, miként a mantovai követ 1395. évi jelentésében olvashatjuk, nemigen gondolt.¹¹⁹ A váltást talán az indokolja, hogy e fontos hivatalok irányításának módjában történhetett változás. 1388-ban még bérlet formájában igazgatták őket, meglehet, hogy ekkortól kezdve az ispánok nem bérlők, hanem királyi hivatalnokok. Ulrich Kamberer ugyanis az urbura jövedelmeit keveslő király kifejezett utasítása szerint járt el, amikor urbura- és harmincadispánként az ezüst és réz kivitelét 1397 decemberében Lengyelország felé korlátozta.¹²⁰ Ezt látszik alátámasztani az is, hogy 1397 novemberében

116 *Fabio Cusin*: Il confine orientale d'Italia nella politica europea nel XIV e XV secolo. I–II. Milano, 1937. I. 197.

117 1396. ápr. 25. *N. Jorga*: Notes i. m. 65–66.

118 1396. júl. 21. Flórenczi Okmt. I. 67. sz.

119 1395. dec. 6. Zsigmondkori oklt. I. 4184. sz.

120 1397. dec. 3., 6. Zsigmondkori oklt. I. 5096. sz. Későbbi analógia alapján feltételezhetjük azt is, hogy Zsigmond a nürnbergi Kamberer–Seiler kereskedőtársaságnak, amelynek Ulrich a magyarországi képviselője volt, eladósodott, és így akarta a társaság szolgálatait rekompenzálni. A társaság akkor kerülhetett szorosabb kapcsolatba Zsigmonddal, amikor a Medici társaság felbomlott, ügyesen betöltve azt az űrt, amelyet az utóbbi társaság működésének szünetelése okozott. 1392-ben Zsigmond ugyanis Conrad Gran és Peter Puchelberger nürnbergi kereskedőket bízta meg, hogy számára Velencében a pénzt felvegyék, amivel korábban a Medicieket szokta megbízni. A két kereskedő az említett társaság tagja volt. Anjou-kori dipl. eml. III. 436. sz.

Zsigmond az erdélyi és lippai sókamarák ispánságát, valamint a harmincadok kezelését Verebi Péter volt alvajdára bízta,¹²¹ akitől aztán a harmincadok feletti ellenőrzést Kamberer átvette.

Bár az 1390-es évek végéről, és a 15. század elejéről vannak adatok, amelyek az olaszok fémkereskedelmére engednek következtetni, az kétségtelen, hogy a Medici-társasághoz hasonló méretű vállalkozásról többé nem lehetett szó. Így 1397-ben Kassán — amely lévén a Lengyelország, illetve Flandria felé irányuló fémkereskedelem központja — Buda mellett az olaszok kedvelt telephelye volt, a bolognai Guidotti-ház kassai képviselője 1100 forintért 200 mázsa rezet adott el a nürnbergi Kamberer-Seiler-ház magyarországi megbízottjának, az akkor már Bernardi helyébe lépett Ulrich Kamberer pénzverő-, urbura- és harmincadispánnak.¹²² IX. Bonifác pápa 1393-ban a bolognai Filippo de Guidotti bankárt bízta meg a kis-lengyelországi adó adminisztrálásával.¹²³ A bankárt Krakkóban fiai képviselték, akik közül az egyik, Bartolomeo Budán is folytatott banktevékenységet. A mantovai követ jelentése szerint Bartolomeo Guidotti bensőséges kapcsolatban áll az udvar körül legyeskedő magnásokkal és más bárókkal („magnam habet amicitiam et conversationem magnatum in curia et tam cum baronibus[!]”). A bank Urbanus de Chazaninneis de Bononia személyében Kassán is tartott ügyvivőt, aki nyilván mind a budai, mind a lengyel ügyekben illetékes lehetett. Urbanus — a Talentiekhez hasonlóan kassai polgárként („habitor et civis Cassovie”) — tevékenykedett. 1395-ben például „nomine Bartolomei de Guidotis” Domonkos leleszi préposttól vett át 100 aranyforintot, amelyet Bartolomeo Budán kölcsönzött annak.¹²⁴ Minden bizonnyal ő bonyolíthatta le a rézeladást is. Mivel a bolognai Filippo Guidotti 1395-ben Averardo Medici társaként szerepelt,¹²⁵ könnyen elképzelhető, hogy a rézügyletnek neki, illetve bankjának is volt némi köze. Annál is inkább, mert a bank ügyfelei között igen sok német cég akadt, amelyekkel részben Itáliában, részben éppen a magyar réz flandriai exportja révén, Lengyelországban és Magyarországon léphetett kapcsolatba. Az olaszok fémkereskedelmére utaló másik adatunk a már említett Talenti fivérek Lengyelország és Magyarország között bonyolított fémkereskedelmére vonatkozik az 1403. évből.

A színes- és nemesfémbányászat, illetve a kereskedelem feletti ellenőrzést gyakorló hivatalok német kézbe kerülése után tehát a firenzeiek fokozatosan kiszorultak a bányatermékekkel való kereskedelemről, és a németekkel szemben nem tudták megőrizni elsőbbségüket. Bár az is igaz, hogy nem is nagyon törekedhettek a régi pozíciók megtartására, mert üzleti tevékenységükre a bányaügyekkel való foglalkozás, a bányatermékekkel való kereskedelem nem volt különösebben jellemző.¹²⁶ Bizonyítja ezt az is, hogy a németek térnyerése után sem hagytak fel az országban folytatott üzleti tevékenységükkel. Francesco Bernardi és Szerecsen

121 1397. nov. 1. Zsigmondkori oklt. I. 5047. sz.

122 W. v. Stromer: Medici Unternehmen i. m. 389.

123 Armando Saporì: Gli Italiani in Polonia nel medioevo. Archivio Storico Italiano 83 (1925) 132.

124 Zsigmondkori oklt. I. 4212. sz.

125 R. de Roover: i. m. 40.

126 Éppen ezért némiképp eltúloztottnak tartom Wolfgang von Stromer vélekedését, aki a németeknek és az olaszoknak a magyarországi bányáért folytatott vetélkedéséről beszél. Wolfgang von Stromer: Das Zusammenspiel Oberdeutscher und Florentiner Geldleute bei der Finanzierung von König Ruprechts Italien Zug 1401–1402. In: Forschungen zur Sozial und Wirtschaftsgeschichte. Stuttgart, 1971. 79–87.

János sem hagyta el az országot, a főurakkal, főpapokkal, a királyi udvarral való üzleti kapcsolataik továbbra is kellő haszonnal jártak. Francesco Bernardi Itáliával való üzleti összeköttetésére mindössze egy adatunk van ebből az időből: 1397-ben 54 vég firenzei szövetet vásárolt Zsigmond számára Velencében.¹²⁷ Nem valószínű azonban, hogy régi kapcsolatait, amelyek őt Firenzéhez, Raguzához fűzték, teljesen felszámolta volna. Habár ennek a feltevésnek némiképp ellentmond az, hogy 1397-ben Velencében már nem tudnak firenzei származásáról, hanem magyarnak tartják. A budai olaszok, közöttük természetesen zömmel a firenzeiek, állandó kapcsolatot tartottak fenn a hazai piacokkal, mindenekelőtt a szövetpiacal. Veszprémnél 1401-ben hatalmaskodások áldozatai lettek egyes „olaszok” („scilicet mercatores budenses”), akik közúton Buda felé igyekeztek posztóikkal.¹²⁸ Ezek a kereskedők nyilván Velence felől jöhettek az országba, mert nem a zágrábi úton, hanem Pettau keresztül közelítettek céljuk felé.¹²⁹

Budát egyébként előszeretettel választották tartózkodási helyül a firenzeiek.¹³⁰ Sokan közülük polgárjogot is nyertek, de érdekes módon a városi igazgatásban nem igényeltek maguknak szerepet. A többi magyar városban polgárjogra szert tett firenzeiek ugyanakkor aktívan kivették részüket a közösségi életből. Így Giovanni Talenti kassai polgárként 1399-ben egy másik kassai polgárral együtt a város universitásának nevében terjesztett Zsigmond elé bizonyos kéréseket. Hasonló volt a helyzet Zággrában is, ahol a polgárjoggal rendelkező firenzeiek közül többen is szerepelnek a városi közigazgatásában.¹³¹ Egyesek, mint pl. a Talenti fivérek, több magyar város polgárjogát is elnyerték, mindig oda telepedve, ahol nagyobb haszonra tehettek szert. Simone Talenti kassai polgárként kezdte, majd pestiként folytatta, hogy végül pécsi polgárként fejezze be pályafutását.¹³²

Az 1403. évi retorziók alapján nem vetették vissza a firenzeiek magyarországi tevékenységét. Bár Durazzói László utolsó próbálkozása idején Firenze háttérben maradt, mégis az a hír terjedt el, hogy IX. Bonifác pápával egyetemben szövetségben áll Lászlóval, pénzzel és fegyverekkel segíti annak magyarországi vállalkozásait.¹³³ Zsigmond Firenzének írott leveléből ismerjük ezeket a vádakait, amelyeknek a valóságtartalma mindössze annyi, hogy a köztársaság nem nézte ellenszenvvel László újabb kísérletét a magyar trón megszerzésére, és élénk érdeklődéssel figyelte az eseményeket. A várost a firenzei Mateo di Sancto Miniati — aki az esztergomi érsek szolgálatából László titkárává lépett elő — informálta szinte napról napra a történetekről, és a Zárából érkezett hírek is kedvezőek voltak. Így érthető, hogy az augusztusi koronázás hírére elküldték az ilyen alkalmakkor szokásos üdvözlő sorokat.¹³⁴ Pénzzel és fegyverrel már csak azért sem

127 1397. okt. 23. ASV Misti del Senato.

128 1401. szept. 3. Zsigmondkori oklt. II/1. 1221. sz.

129 Az 1403–1439 között szerkesztett Budai Jogkönyv utalása szerint Pettau felől is érkeztek idegen kereskedők az országba, ill. Budára: Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Hrsg. von Karl Mollay. Bp. 1959. Art. 405.

130 1388. júl. 12. Magyar Mihály ötvös eladja házát Onofrio di Zanolio di Florentia budai polgárnak. MOL DL 39 268., 1390. feb. 27. Onofrio di Francesco di Florentia budai polgár házát, amelyet Bartolomeo di Padua-tól örökölt, eladta Kanizsai Miklós tárnokmesternek. Uo. 42 435., 1391. márc. 7. Angelo di Bertu di Florentia budai polgár ugyancsak eladta házát a tárnokmesternek. Zsigmondkori oklt. I. 1921. sz.

131 1399. jan. 2. Zsigmondkori oklt. I. 5645. sz. Vö. a 29. jegyzettel.

132 MOL DL 11 500.

133 1404. febr. 6. Flórenczi Okmt. I. 60. sz.

134 1403. szept. 7. Zsigmondkori oklt. II/1. 2604. sz.

segíthették a nápolyi uralkodót, mert alig egy évvel ezelőtt zajlott le Ruprecht német király itáliai vállalkozása, amelyet Firenze jelentős pénzekkel támogatott, alaposan kimerítve az államkasszát.¹³⁵ Zsigmond el is fogadta a köztársaság érveit, és egyben felvilágosítást adott arról, miért került sor a budai olaszok, köztük a firenzeiek letartóztatására.¹³⁶ Nem a már említett szövetség miatt, vagy azért tartóztatták le őket, hogy vagyonukat kisajátítsa, hanem, mert László számára kémkedtek („in sciscitandis et scribendis novis exploratione solesti”), és jövetelének hírére nagy örömet mutattak. Zsigmond maga is tisztában lehetett azzal, hogy ezek a vádak nem olyan súlyúak, hogy a firenzeiekkel szemben további retorziókat rendelhessen el, ezért ígéretet tett az ügyek kivizsgálására, amit Firenzében nagy megnyugvással vettek tudomásul.¹³⁷

Ismereteink meglehetősen hiányosak arról, kik voltak a fogságba esett firenzeiek. Csupán az esztergomi érsekhez szorosan kötődő Bernardiról tudjuk, hogy a letartóztatottak között volt. Az egykori Medici faktor, Giovanni Tosinghi és társai, akiket országszerte híres kereskedőknek („in regno ... mercantes ubilibet sunt famosi”) mondanak,¹³⁸ nem szerepeltek az áldozatok között. Francesco Bernardi is hamarosan kiheverhette a fogságot, mert az esztergomi érsektől örökbérletként bírt budai házáat továbbra is megtarthatta,¹³⁹ vagyoni helyzete is változatlan maradt. Bár hátralévő éveiben országos hivatal — rövid, két éves altárnokmesterségét leszámítva — nem viselt, a király továbbra is méltányolta szakértelmét. Így 1417-ben, amikor az esztergomi érsek tizedjoga a *lucrum camerae*-t illetően kérdéssé vált, Zsigmond Bernardi mint szakértő bevonásával rendelt el vizsgálatot.¹⁴⁰ Fia vagy rokona, Gaspere Bernardi pedig ugyanebben az évben Borbála királyné harmincadispánjaként tűnt fel, aki egy másik olasszal, Marioth Gallicussal együtt azt a megbízatást kapta a királynétól, hogy számára Velencében ékszereket vásároljon.¹⁴¹ Nyilván nem véletlen, hogy éppen őt küldte a királyné a bevásárlás lebonyolítására, tekintettel a Bernardik velencei kapcsolataira.

Az a firenzei kereskedő, aki pedig megérdemelte volna a büntetést, mert ugyancsak tevékenykedhetett László ügye érdekében, ha a király több dalmát szigetet neki adományozásával jutalmazta szolgálatait,¹⁴² feltehetően akkortájt nem tartózkodott Budán. A Kanizsai testvérek „jóindulatát” elnyerni igyekvő Luca di Pecchiáról van szó, aki az 1390-es években tartózkodott Magyarországon. Utoljára 1400 áprilisában hallunk róla, amikor a pápa, IX. Bonifác közbenjárásával igyekezett az erdélyi püspököknek kölcsönzött pénzét visszaszerezni.¹⁴³

135 Ruprecht itáliai vállalkozásának támogatása Firenze Visconti-ellenes politikájának egyik fontos láncszeme volt. A firenzei állam a királynak nyújtandó segélypénzek egy részét Giovanni di Averardo de' Medici és Andrea di Neri Vettori bankároktól kölcsönözte. A király vállalkozását olasz és német bankárok és kereskedők együttesen finanszírozták, ami az olasz és német tőke összefonódása mellett bizonyít. *F. Cusin*: i. m. I. 217. sk.; *W. v. Stromer*: Das Zusammenspiel i. m. 80.

136 1404. ápr. 19. Flórenczi Okmt. I. 62. sz.

137 1404. júl. 11. Flórenczi Okmt. I. 63. sz.

138 Ld. a 133. sz. jegyzetet.

139 MOL DL 9625.

140 *Kubinyi András*: A kincstartói hivatal története és fejlődése Mátyás király haláláig. Bp. 1952. (Kézirat) 11.

141 Soproni Oklt. I/2. 124–125.

142 1400. dec. 2. Zsigmondkori oklt. II/1. 671. sz.

143 1400. ápr. 8. Zsigmondkori oklt. II/1. 192. sz.

Firenze 1404 júliusában Zsigmondhoz írott levele a bizonyíték, milyen nagy súlyt helyezett a köztársaság a magyarországi piac megtartására, ott tartózkodó és a jövőben oda igyekvő polgárainak akadálymentes, nyugodt tevékenységére. „Most pedig állhatatosan törekszünk arra, hogy Felséged kegyes és jóindulatú maradjon irányunkban” („Nunc autem quoniam intentio nostra constans est Cel-situdinem colere et eam nobis benevolam atque propitiam conservare”) — írták Zsigmondnak, kegyeibe ajánlva polgáraikat.

S hogy ez sikerült is a firenzeieknek, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az országban Zsigmond uralkodásának hátralévő éveiben folytatott élénk üzleti tevékenységük.

ZSUZSA TEKE

FLORENTINE BUSINESSMEN IN HUNGARY 1373–1403

The onset of the Florentines' regular business activities in Hungary dates back to the beginning of the seventies of the 14th century. The development of these relations was fuelled by troubles in the economy of Florence, since the merchants who, in Italy and Western Europe, could not find markets for their goods (cloth) or lucrative posts furthering their enrichment, needed a new *Lebensraum*. In this respect Hungary could satisfy all requirements. The demand in upper class consumers' economy had grown in the second half of the century; significant amounts of ready cash had accumulated in the hands of a number of barons and church dignitaries. At the same time the strata that could have leased establishments that required greater capital investment and controlled mining, coining and foreign trade, were missing. The Florentines filled that void successfully and in the last decade of the 14th century nearly every post of greater importance was in their hands. Their tenancy enabled them to obtain, or to export metals, resp. In Italy as well as in the Levante metals were rated as articles much called for and, in fact, in the export of Florence, metals prevailed.

After 1397 the position of the Florentine merchants in Hungary underwent some changes. They lost their control of coining and foreign trade; their posts went over to Germans whose influence in the management of the country's economy increased gradually from the beginning of the nineties. This, however, did not stop the Florentines' participation in Hungary's economic life. On the contrary: numerous data prove that also in this period they continued transacting business with the same intensity as before. In their export pelts and live-stock took the place of metals.

A firenzei diplomácia és Magyarország 1604–1648

Giovanbattista Concini számára 1569. december 13-a élete végéig emlékezetes nap maradt. Kancellárként az a feladat várt rá, hogy Firenzében, a Palazzo Vecchio nagytermében fennhangon ismertesse V. Pius bulláját, amelyben a pápa Toszkána nagyhercege címmel ruházta fel Cosimo de' Medicit. Úgy tűnt, egyedülálló aktusról van szó, hiszen a „granduca” címnek nem volt protokolláris előzménye, nem nagyon illeszkedett be sem az Itáliában megszokott, sem az azon kívüli hierarchiába.

A viták nem is maradtak el. A feljegyzések szerint az ünnepség idején Firenzében úgy látszott, „az emberek arcán nem sok öröm mutatkozik”.¹ Cosimo nagyherceg alattvalói komorságát még csak elviselte volna, II. Fülöp spanyol király s II. Miksa német-római császár fenntartásai azonban már sokkal érzékenyebben érintették. Célja egyértelmű volt, elfogadtatni rendszerét Európa minden udvarával, minden hatalmával, ezek közül is mindenekfelett a Habsburgokkal, akiknek befolyása meghatározó volt Toszkána további sorsára nézve. A granduca működésbe hozta tehát a firenzei diplomáciát, teljes követi hálózatával, teljes információszerző és feldolgozó apparátusával, hogy politikai pozícióit külföldön és belföldön egyaránt megszilárdítsa. A gépezet fennakadás nélkül működött. Pontosan felmérte a lehetőségeket, tájékozódott a várható reakciókról, információkat szállított, előterjesztéseket tett, javaslatokkal állt elő, s közben mindent archivált, rendszerezett s egy esetleges későbbi felhasználás érdekében megőrizte. Az eredmény nem maradt el. 1576. január 26-án II. Miksa császár dekrétumában elismerte Toszkána nagyhercegének Francesco de' Medicit, aki apja 1574. április 21-én bekövetkezett halála után vette át az uralmat Firenzében.² „Serenissimo” cím járt neki, vagyis a legmagasabb, külön privilégiumokkal járó titulus, amit csak a császár adományozott. S épp itt volt a bökkenő. A granducato rendszerét elfogadták s beillesztették az itáliai, illetve az európai államrendbe, de Firenzének világosan értésére adták, hogy a hatalmi viszonyok alapvető változásokon mentek keresztül. Elmúlt Lorenzo il Magnifico kora, amikor a Via Largáról — itt áll a Medici-palota — pénzzel és ügyes politikával úgy lehetett Itália sorsát irányítani, hogy közben az egész kontinenst is figyelemmel kísérték.³ Firenze, illetve Toszkána nem volt nagyhatalom többé, s ezt bár többé-kevésbé az Arno partján is belátták, végérvényesen a

1 Christopher Hibbert: A Medici-ház tündöklése és bukása. Bp. 1993. 252.

2 Dr. Viktor Bibl: Die Erhebung Herzog Cosimos von Medici zum Grossherzog von Toscana und die kaiserliche Anerkennung (1569–1576). Archiv für österreichische Geschichte 103 (1903) 1–163.

3 A firenzei diplomácia és Magyarország középkori kapcsolatairól: Teke Zsuzsa: A firenzei külpolitika és I. (Nagy) Lajos. In: Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és a régmúltból. (Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára.) Bp. 1994. 69–73. A reneszánsz korának diplomáciájáról: Garrett Mattingly: Renaissance Diplomacy. London, 1965.; Riccardo Fubini: Italia quattrocentesca - Politica e diplomazia nell'età di Lorenzo il Magnifico. Milano, 1993.; Peter Burke: Az olasz reneszánsz. Bp. 1994. 220–228.

császári dekrétum mondta ki. A nagyfejedelemség adomány volt, amelynek létrejötte persze nemcsak a Medicik, hanem más-más szempontok alapján a Vatikán, Franciaország, Spanyolország s a Német-római Birodalom érdekeit is szolgálta.⁴ Adomány, a szónak nem feudális értelmében, tehát nem valamiféle hűbéri jogkötöttség formájában, hanem a kibontakozó újfajta rend alapján, amelyben a kontinentalitás, az erőegyensúly, az államhatalmi érdekérvényesítés vált mércévé. Alapvető szempontként fogalmazódott meg, hogy ebben a rendszerben ne csak a valós katonai-politikai hatalommal rendelkező államok kapjanak teret, hanem — egyelőre teoretikusan, még nem szabályozott módon — a kisebb országok is. Így lehetségesnek tűnt, hogy olyan politikailag is jól körülírható területek — régiók —, mint Itália stabilitása ne kizárólag külső erők közvetlen hatásán múljon, hanem garanciális alapon, belső mechanizmusok révén működjék. Ebben a felállásban fontos szerep jutott a Toszkán Nagyfejedelemségnek, ennek összes lehetőségével s korlátjával együtt. Lehetőség volt, mert expressis verbis kimondatott, hogy az új európai koncertben kórustagként helyet kapott, s korlátot is jelentett, mert egy egykori szólistának nyilván nem volt könnyű beletörödni abba, hogy most már „csupán” egyetlen hang a többi között. Az állami lét továbbélésének, a relatív függetlenségnek azonban ez volt az ára, s minthogy mindez párosult a Medicik sajátos érdekeivel, a megoldásnak nem volt alternatívája. A létrejött állam külső formájában kétségkívül szokatlannak tetszett, hiszen Firenze élén évszázadok óta nem állt uralkodó, működésében azonban alapvető normákat vett át a köztársaság idejéből; így első ránézésre valami egészen különös egyvelegét nyújtotta a történelmi múltnak s a történelmi jelennek. „A változás olyan, mint a bontott fal: újra kell rakni” — írta néhány évtizeddel korábban II. Lorenzonak ajánlott művében Machiavelli⁵, s az egymást követő nagyhercegek állandóan forgatták az *Il Principét*. Az eredmény legérdekesebben épp a diplomáciában volt nyomon követhető.

„Col Nome di Dio e di Bona Ventura” — Isten és a Jó Szerencse nevében — ez volt a Medici-bankház jelmondata, s ebben a szellemben tevékenykedtek szerte Európában. Cosimo de’Medici, Pater Patriae szívós kitartással, határozottsággal, s a kortársai által is megcsodált szervezőkészséggel építette, gyarapította a családi vagyont, és a hírnevet. Nem kétséges, hogy a legnagyobb hasznót a pápai Kúria pénzügyeinek kezelése jelentette, — ezt a Mediciek a 15. század eleje óta végezték — tevékenységi körük azonban hallatlanul széles skálán mozgott a mandulától a selyemig, az erélyektől a timsóig, de ha kellett, akár zsiráfot is beszereztek és szállítottak.⁶ A Medici-bankház eleven hidat képezett a Kelet, Itália s Nyugat-Európa között, s ehhez létrehozta a megfelelő hálózatot. Állandó képviselőket, filiákat tartott fenn Rómában, Nápolyban, Anconában, Pisában, Bolognában, Velencében, Genfben, Lyonban, Avignonban, Baleban, Kölnben, Bruggesben, Antwerpenben, Lübeckben s Londonban, de ezekből a központokból kiindulva — a 15. század közepétől — gyakorlatilag Európa bármely területét elérhették.⁷ Elsődleges feladatuk ugyan kereskedelmi jellegű volt, mégse mondhatjuk, hogy a filiák, „igazgatóságok”, klasszikus kereskedelmi-pénzügyi centrumokként működtek. Tevékenységükhöz szorosan hozzátartozott az adott terület, ország politikai-katonai helyzetének szemmel tartása, a biztonsági szempontok megítélése, rendszeres írásos jelentések elkészítése. Az információk a

4 *Furio Diaz: Il Granducato di Toscana - I Medici.* Torino, 1987. 183–191.

5 *Niccolò Machiavelli: A fejedelem.* Bp. 1993. (Heti Klasszikusok) 9.

6 *C. Hibbert: i. m. 78.*

7 *C. Hibbert: i. m. 76–77.*

Via Largán álló Medici-palotáig jutottak, ahol az egyes tranzakciók elindításáról vagy éppen visszatartásáról a döntések megszülettek. Az a speciális viszony azonban, amely a Medici-család és a Firenze Köztársaság, mint állam, vezetése között fennállt — tudniillik, hogy a Mediciek ugyan csak a legritkább esetben viseltek köztisztviselést, gyakorlatilag azonban a 15. század közepétől kezdve ők irányították a város életét és politikáját — a megszerzett információk más irányú felhasználását is magával hozta. Arról volt szó, hogy az egyes városokban, uralkodói központokban a Medici-bankház vezető tisztviselői nemcsak a filiák irányítói voltak, hanem hol esetenkénti felkérésre, hol folyamatosan a Köztársaság képviselőit is ellátták. Nyilvánvaló, hogy a hazaküldött jelentések sem kizárólag a bankház érdekében kerültek felhasználásra, hanem maga az állam is tájékozódott belőlük. Nem volt semmiféle törvény vagy akár csak szabály arra, hogy a Medici-alkalmazottak külföldön állami feladatokat lássanak el, mint ahogy arra sem, hogy Firenze külföldön dolgozó képviselői Medici-alkalmazottak legyenek, de az esetek döntő többségében ez mindenféle rendelkezés nélkül is a legkézenfekvőbb, a leginkább praktikus megoldásnak látszott. Volt arra is bőven példa, hogy külföldön, fontos helyen nem a Medici-bankházzal kapcsolódó személy töltött be meghatározó funkciót. Firenze első velencei rezidense Diotisalvi Neroni volt, aki éppenséggel Medici-ellenes szervezkedésben is részt vett, Giovanni de' Medici viszont úgy volt Firenze követe a pápai Kúriánál, hogy nem vezette az ottani bankházat. Mindennek ellenére a Medici-képviseltek olyan láncolatot, hálózatot alkottak, hogy annak megléte, működése nyilvánvaló lehetőséget kínált az állami politika számára is.

A Nagyhercegség korszakának diplomáciájára mindez alapvető hatással volt.

1494. a Mediciek második elűzése és a Nagyhercegség létrejötte közötti nyolc évtized alatt Firenze nem szütkölködött belpolitikai változásokban. Különböző, a társadalomra ráerőszakolt életnormák, ideológiai nézetrendszerek, egymástól eltérő, de jellegükben mégis hasonló hatalmi ambíciók gyors egymásutánban többször is felforgatták az állam berendezkedését, s külsőségeiben igen látványos változásokat hoztak. Savonarola a világiasság sokszínűsége helyett a harmóniának titulált egyszínűséget vezetett be. Uralma végével a köztársaság eredeti értékrendjét hirdették meg, de a valóságban ez már túlságosan is szürkének bizonyult ahhoz, hogy hosszabb időn keresztül életképes maradjon. S amikor 1512-ben a Mediciek visszatértek és pozícióikat folyamatosan megerősítették a háttér egyre gyorsabban váltott bíborszínbe, ami a dinasztizmus megbízhatóbb jeleként volt értékelhető.

Az egymást követő rendszerek bármilyen felfordulást okoztak is a belpolitikában, sohasem a diszkontinuitás jegyében léptek fel. Nem akartak mindent előlről kezdeni, s főként nem akartak lerombolni mindent, aminek intézményes fejlődése világos eredményeket produkált. Érdekeiknek megfelelően formálták a döntéshozó testületeket, többször teljes, erőszakos személycserét hajtottak végre az államapparátusban, de a különböző felfogások ellenére a politika bizonyos pontjain egyértelműen építettek a korábbi időszak struktúráira.

Az itáliai hatalmakkal és a külfölddel való folyamatos és rendszeres kapcsolattartás mindenkor elsődleges feladat volt a Palazzo Vecchio urai számára. A 15. század derekán, második felében kialakított, a Mediciektől örökölt, hálózatszerűen működő diplomáciai rendszer nemcsak hogy túlélte a századforduló viharait, hanem egyre bővült. Elméleti kereteit, működési szabályait, feltételrendszerét több alkalommal rögzítették. 1498. április 24-én a Consiglio Generale 821 igenlő és 230 ellenszavazattal

szabályozta a diplomáciai rendszer fontos területeit, majd az 1501. szeptember 23-i, az 1502. június 17-i, az 1503. április 11-i s végül az 1529. július 23-i döntések egészítették ki, s tették ezt kerek egésszé⁸. Feltételekhez szabták a firenzei diplomáciába való bejutást, szabályozták a fiatalok részvételét, erkölcsi és politikai kikötéseket tettek, pontosították a hierarchiát, az előrelépés módozatait, ugyanakkor kellő szabadságot hagyva a követeknek a munka elvégzéséhez. Elméleti követelményrendszer és technikai feltételek tehát szervesen kapcsolódtak egymáshoz, közös elemként a kontinuitásra építkezve. Mindennek alapján a 16. század közepére a firenzei diplomácia a kör legmagasabb színvonalán működő, szinte egész Európát behálózó diplomáciai hálózattal, információszerző bázissal rendelkezett. Diplomatai pontosan ismerték az elvárásokat, képzésük magas színvonalon folyt. A kezdők rutinos, nemzetközi híri követek mellett sajátították el a szakma fortélyait, s folyamatosan egyre nagyobb felelősséggel járó feladatokat bízta rájuk. Bizalom és megbízhatóság jellemezte a diplomáciával foglalkozó apparátust úgy a feldolgozó-irányító központban, mint az egyes külföldi követségeken. A 15. századi hagyományokra alapozva az 1550-es évekre Firenze olyan széles állandó követi hálózattal rendelkezett, amelyhez csak a Vatikán nunciusi rendszere, s Velence diplomáciája volt hasonlítható. A 16. század második felében a hálózat tovább bővült, így a századfordulóra Toszkána folyamatosan a legmagasabb szintű állandó követekkel (ambasciatore, residente) képviseltette magát Itáliában a Vatikánban (1537), Velencében (1589), Milánóban (1585), Itálián kívül pedig Franciaországban (1544), Spanyolországban (1536), Angliában (1603) és a császári udvarban, Bécsben (1537)⁹. Alacsonyabb szintű állandó képviselőkkel rendelkezett, illetve gyakori alkalmankénti követséggel tartotta a politikai kapcsolatot számos más hatalommal, így Itáliában Modenával, Genovával, Mantovával, Pármával, Urbinoval, Nápolyval és Savoiaival, külföldön Németalfölddel és Lengyelországgal¹⁰. Ha ezt összevetjük a Habsburg Birodalommal, amely a 16-17. század fordulóján csak a Vatikánban, Párizsban, Madridban, Velencében s — másfél évtizedes kényszerű megszakítással — Konstantinápolyban rendelkezett állandó képviselőkkel, hatalmi befolyása azonban Európában mégis összehasonlíthatatlanul nagyobb volt, önként adódik a kérdés, mire volt jó Firenzében ennek a költséges, rengeteg embert s energiát igénylő rendszernek a fenntartása? Miért volt szüksége a hatalmi fénykorán túljutott Toszkán Nagyhercegségnek arra, hogy az európai politikát alapjaiban meghatározó hatalmakkal azonos, vagy annál még szélesebb követi rendszert működtessen?

A kérdésekre a bécsi követség munkáján keresztül adható meg a válasz.

Alessandro Giovanni Bandinivel kezdődik Firenze bécsi követeinek sora, akik a hierarchiában különböző fokokon álló diplomataként 1737-ig képviselték országukat a Hofburgban. 1537-től öt éven át „residente”, utána majd egy évszázadon keresztül folyamatosan „ambasciatore”, vagyis a legmagasabb beosztásban teljesítették feladatukat. 1641-től ismét „residente” áll a követség élén, 1675-től pedig alacsonyabb rangú, „inviato straordinario” dolgozott Bécsben¹¹. Az állandó követek — residente,

8 *Giuseppe Vedovato*: La preparazione dei giovani alla diplomazia nella repubblica fiorentina. *Rassegna degli Archivi di Stato* XXII (Gennaio-Aprile 1962.) 86.

9 *Marcello del Piazze*: Gli Ambasciatori toscani del Principato (1537–1737). Roma, 1953.

10 I. m.

11 *Marcello del Piazze*: Carteggio della Legazione Toscana presso l'Impero (1537–1737). In: *Festschrift zur Feier des zweihundertjährigen Bestandes des Haus-, Hof- und Staatsarchivs*. Hrsg. von Leo Santifaller. I–II. Wien, 1949. I. 686–689.

ambasciatore — a császári udvarba szabályos megbízólevéllel érkeztek, amelyben a követ teljes nevén, rangján, a küldő személyén és titulusán kívül feltüntették a fogadó országot, illetve országokat, s meghatározták a követ feladatkörét is. A protokoll legapróbb részleteire is ügyelő diplomáciai dokumentumok világosan különbséget tettek a Német-római Birodalom s a Habsburgok uralma alatt álló országok között. A bécsi követek megbízatása a császári udvarba szólt, de minden egyes esetben külön feltüntetve a császári, illetve magyar és cseh királyi címet.¹² Volt olyan eset is, amikor ugyanazon diplomata a magyar királyhoz szóló alkalmankénti követi minőségben kezdte munkáját, majd közvetlenül ennek befejezése után állandó követként (residente) folytatta tevékenységét a Hofburgban¹³. Ennek a kérdésnek a jelentősége természetesen nem csak abban áll, hogy egy fejlett diplomáciával rendelkező ország szisztematikusan különbséget tett császári és királyi titulus között, hanem hogy a követek munkája Magyarországra is kiterjedt, követjelentéseikben az ott történt eseményekről is hivatalyszerűen várták a beszámolót.

A követek elődeiktől részletes helyzetjelentést kaptak. Giovanni Altoviti, aki 1618-tól 8 éven keresztül képviselte Toszkánát Bécsben, előzőleg Milánóban teljesített szolgálatot. Utódát itt 38 pontos jelentéssel várta és egy olyan jegyzékkel, amely vagy tucatnyi nevet tartalmazott, azokét, akiktől a firenzei követ a legtöbb információt várhatta¹⁴. Amikor Milánó után Bécsbe került, ottani elődje — Giuliano de' Medici — hasonló iratokkal fogadta.

Az új követ a fogadó ország befolyásos személyeinek címzett üdvözlő és ajánlólevelekkel érkezett szolgálati helyére. Matteo Bartolini, aki 1619-ben kezdte meg munkáját a francia király udvarában, nem kevesebb, mint 48 ilyen iratot vitt magával¹⁵, de a Bécsbe indulók sem keltek útra 14–18 levélnél kevesebbel.¹⁶

A követségen a szakmai munkát a követen kívül általában két követségi titkár végezte. A követségi titkárok olyan tehetséges fiatal diplomata-k voltak, akik már megtették a pályán az első lépéseket, a rutint a követek, mintegy „mesterek” mellett szerezték meg. A bécsi követség ebből a szempontból kiemelkedő jelentőségű volt. Sok bécsi követségi titkárból lett később neves követ, vagy magas rangú állami hivatalnok. Belisario Vinta, aki 1568–1573 között Ludovico Antinori mellett volt titkár, a századfordulóra a firenzei külügyek egészét irányító államtitkárként dolgozott. Hasonlóképpen Curzio Picchena, aki 1585-től öt éven keresztül két követ — Orazio Urbani és Francesco Lenzone — mellett is követségi titkár volt, majd egyre magasabb rangú beosztások után 1613-tól vezette a diplomáciai apparátust. Előfordult az is, hogy követségi titkár és követ között feszült lett a viszony. Matteo Rossi titkár leveleiből világosan kiderül, hogy ő és főnöke, Giovanni Altoviti ki nem állhatták egymást. A vita odáig fajult, hogy a titkár, akinek a beszámoló szerint Altoviti követ többször a tudomására hozta, hogy szívesebben látja a követség épületén kívül, mint belül, panaszlevelet írt Firenzébe. Ez a lépése nem sok jót hozott neki, ugyanis függetlenül attól, hogy sérelmei jogosak voltak-e vagy sem, megszegte azt az alapvető szabályt, hogy a követ megbízása vagy tudomása nélkül politikai jellegű információ nem hagyhatja el

12 Niccolò Sacchetti instrukciója, 1627. nov. 30. Archivio di Stato di Firenze (= ASF) Fondo Mediceo del Principato (= Mediceo) 2633. II. fol. 469–474.

13 Giovanni Altoviti instrukciója, 1618. okt. 22. ASF Mediceo 2633. I. fol. 295.

14 Istruzione [per] la carica di Milano, datami da Mon[signore] Altoviti dopo ch'io fui dichiarato suo successore. ASF Mediceo 2633. II. fol. 317–323.

15 1619. nov. 17. ASF Mediceo 2633. II. fol. 340.

16 Niccolò Sacchetti instrukciójával, 1627. nov. 30. ASF Mediceo 2633. II. fol. 469–474.

a követséget¹⁷. Matteo Rossit így hamarosan Cosimo Bartolini váltotta fel Bécsben, s bár a volt követségi titkár megmenekült utált főnökétől, karrierje megtört, sohasem lett belőle vezető diplomata.

A követség politikai munkájának alapvető feltétele volt a folyamatos és rendszeres kapcsolat az anyaországgal. Toszkána azon országok közé tartozott, amelyek viszonylag ritkán alkalmaztak futárt, bár a rendkívül sürgős, fontos, vagy egészen bizalmas ügyekben azonnal külön hírvivő indult Bécsből vagy Firenzéből. Diplomáciai postaszolgálatot vettek igénybe, amelynek hagyományai voltak Itáliában, s amely tulajdonképpen vállalkozásszerűen funkcionált. A firenzei követ felélenként fizetett díjat a postai szállítás császári privilégiumát elnyerteknek — többségében a Pestalozzoknak —, akik Velence és Bécs között hozták-vitték a leveleket¹⁸. Velencében Firenzének postai kirendeltsége volt, ahol átvették a leveleket, s gondoskodtak a további útról Firenzéig. A követek sokat panaszkodtak a posta hiányosságára, drágaságára, botrányos lassúságára, a legjelentősebb problémát azonban mégiscsak Velence kíváncsisága jelentette. A Serenissima Repubblica minden információt meg akart szerezni, akár konfliktusok árán is, hogy pozícióit javítsa, s ehhez az átmenő diplomáciai levélforgalom remek lehetőséget teremtett. „Ezen a héten hiányzik minden olyan levél, amelyet a velencei futár szállít...”¹⁹, „...a velencei útvonalon a levelek igen kevésbé biztonságosak”²⁰, „a Császár továbbra is igen ingerült, hogy a Velencei Köztársaság megmakacsolta magát, s vitatja a Bécs–Velence közötti postaszolgálat vezetője kiválasztásának régi szokását...”²¹ Ilyen és hasonló kifakadások sora érkezett Firenzébe. A gondok enyhítésére többféle megoldással próbálkoztak. Megkísérelték kerülőúton Mantova irányába hozni-vinni a leveleket, ez azonban automatikusan késedelmet okozott. Alkalmaztak saját futárokat, ez viszont igen költségesnek bizonyult. Maradt tehát a régi, „bevált” módozat, meg a *ius murmurandi*. Természetesen nemcsak Toszkána élvezte a velenceiek ilyen jellegű „szolgáltatásait”. A bécsi Haditanács rengeteget kínlódott a konstantinápolyi rezidens leveleinek biztosításával. A Duna menti útvonal — Bécs–Pozsony–Komárom–Buda–Nádorfehérvár–Hadrianapolis–Konstantinápoly — igen lassú volt, s ezt még tetézte, hogy a budai pasa előszeretettel tartotta vissza a futárt. A tengeri út Velencén át sokkal gyorsabb volt, a Haditanács tolmácsának észrevétele szerint azonban így a velenceiek szinte szó szerint ismerik a császári rezidens jelentéseit²². Külön bosszúságot jelentett, hogy bár egyértelmű volt a köztársaság kémtevékenysége, bizonyítani sohasem tudták. „Nem tudom miből fakad ez a szokatlan késedelem [ti. a leveleké], mivel a velenceiek minket hibáztatnak, mi meg

17 Matteo Rossi panaszos levelei: Bécs, 1620. febr. 8. és febr. 14. ASF Mediceo 4372. (folioszám nélkül)

18 „Ho fatto pagare alla Posta da S[ignor] Pestalozzi di Vienna il semestre de porti di lettere che mando a V[ostra] S[ua] I[llustrissi]ma...” Giovanni Altoviti Curzio Picchenanak, Bécs, 1625. szept. 30. ASF Mediceo 4376. (folioszám nélkül) Giovanni Altoviti Toszkána bécsi állandó követe (ambasciatore) 1618. okt.–1627. szept., több alkalommal állandó követ Milánóban (ambasciatore, residente), 1635-ben halt meg.

19 „Mancano questa settimana tutte le lettere che vuole portare la stafetta di Venezia...” Giovanni Altoviti Curzio Picchenanak, Bécs, 1625. jan. 25. Uo.

20 „...le lettere per questa strada di Venezia sieno troppo malsicure.” Giovanni Altoviti Curzio Picchenanak, Bécs, 1625. jún. 1. Uo.

21 „L'Imperatore resta molto risentito che la repubblica di Venezia si sia ostinata a contenderli l'uso antico dell'elezione del Maestro della Posta.” Giovanni Altoviti Curzio Picchenanak, Bécs, 1625. febr. 1. Uo.

22 Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv-, Türkei I. 1640–41. 1640. fol. 233. h. n. d. n.

őket, úgy tűnik, nincs egyetértés a posta körüli ellentétek dolgában” — írta haza Altoviti, de közben rendületlenül foglalmazta beszámolóit²³. Az összes vita ellenére ugyanis a firenzei követek hallatlan pontossággal és rendszerességgel gyűjtették az információkat, s foglalmazták a dispaccikat. Minden héten küldtek egy minimum 6-7 oldalas jelentést, sőt pontosabb lenne úgy fogalmazni, hogy minden hetedik napon, hiszen a hét meghatározott napjára készült el végleges formájában a dokumentum. Ha valamilyen rendkívüli esemény nem törte meg a sort, hónapokon, sőt majd egy éven keresztül sorjázta így hétről-hétre a követjelentések, amelyekhez naptárt lehetett volna igazítani. Megesett, hogy „hét közben” is összeállt egy jelentés, ez azonban általában a főjelentés egy konkrét témáját részletezte, esetleg pontosította, de a rendes ütemet nem bontotta meg. A jelentésekhez mellékeltek egyéb iratokkal, másolatokkal együtt egy-egy követ évi hivatalos irattermelése vasos, az ezer foliot jócskán meghaladó kötetre rúgott. Nem kis gondot okozhatott Firenzében a feldolgozó apparátus számára ennek a hallatlan mennyiségű politikai információnak a kezelése, ha arra gondolunk, hogy a már említettek alapján hetente több, mint féltucat állandó követségről érkeztek hasonló terjedelmű követjelentések, — az alkalmi követségek anyagairól nem is szólva. A diplomáciai ügyiratok áttekintését csak az tette lehetővé, hogy az Uffiziben erre a feladatra specializált hivatalnokok minden egyes jelentésről kivonatot, úgynevezett minutát készítettek. A minuták egy-másfél oldalon összegezték a dispaccik lényegét, s lehetőséget nyújtottak a döntéshozóknak, hogy a beérkezett és kivonalt információk alapján megfelelő döntéseket hozzanak. A beszámolóra természetesen válaszok, utasítások is érkeztek, amelyeknek szó szerinti pontos másolata eleve Firenzében maradt. A követjelentés önmagában tehát csak részét képezte egy adott heti diplomáciai iratkötegnek, hiszen csak a másolatokkal, a minutával, a döntési jegyzőkönyvvel, a válasz-utasítással és ennek duplikatumával volt egyseggként értelmezhető. A nehézségek mellett ennek az idő- és energiaigényes diplomáciai technikának nagyon komoly előnyei is voltak, ugyanis szinte lehetetlen volt bármit is elveszíteni. Több helyen, teljes terjedelmében és tömörítve, részleteiben és egészében, kronologikus rendben, követségek szerint rendezve archiválták az iratokat, s minthogy nem volt olyan természeti csapás vagy háborús esemény a kora újkorban, amely a diplomáciai archívumban jelentősebb kárt okozhatott volna, az Uffiziben különösebb akadály nélkül visszakereshető s kontrollálható volt minden egyes politikai híradás.

1576-ban, amikor Miksa császár elismerte a Toszkán Nagyhercegséget, több dokumentumban is rendezték, szabályozták az újonnan elfogadott ország státusát. Ezek közül a legfontosabbnak az az augusztus 18-án Regensburgban kiadott okmány számított, amely a Nagyherceg bécsi követének a császári kápolnában elfoglalandó helyét szabtta meg²⁴. A jelentéktelennek tűnő részlet meghatározóan fontos szereppel bírt a Habsburgok kora újkori diplomáciájában. Arról volt szó, hogy a Hofburg a kor szokásrendjének megfelelően a protokoll segítségével fejezte ki más európai országokhoz fűződő kapcsolatainak minőségét. A Bécsben akkreditált állandó követek

23 „...io non sò d'onde dependa tanta insolita tardanza perchè i Veneziani ne danno la colpa a noi, e noi a loro, non sendosi accordata per ancora quella controversia della posta.” Giovanni Altoviti Curzio Picchenanak, Bécs, 1625. márc. 22. ASF Mediceo 4376. Velence és Magyarország kapcsolatára ld. *Jászay Magda*: Velence és Magyarország. Bp. 1990.

24 *Decretum pro oratore magni Heturiae Ducis de loco in Capella de 18va Augusti 1576.* (másolat). Andrea Cioli Niccolò Sacchettiinek, Firenze, 1631. márc. 29. ASF Mediceo 4387.

részt vehettek a császári kápolnában az uralkodóval együtt a szentmisén. A kápolnában mindenkinek előre meghatározott helye volt, amelyet véletlenül sem cserélhetett fel a Hofburg legfontosabb politikai döntéshozó testülete, a Titkos Tanács határozata nélkül. Az egyes helyek világos hierarchia alapján kerültek kiosztásra, s nemcsak a császárhoz, hanem — a Német-római Birodalom szempontjai szerint — az egymáshoz való fontossági sorrendet is megmutatták. A részletesen kimunkált ordo alapján a császárt, a császárnét, s a császári családot a Titkos Tanács tagjai követték, majd a diplomáciai testület tagjai, vezetői következtek. Első helyet a pápai nuncius kapta, őt követte Spanyolország követe, majd Velence képviselője. Az 1576-os dekrétum értelmében Toszkána számára „locum in Capella sua Ca[el]sarea immediate post Venetos dare et concedere statuit”²⁵, vagyis az uralkodó a firenzei követ helyét a császári kápolnában közvetlenül a velencei követ után jelölte ki. A kápolnában elfoglalt hely a politikai gondolkodásnak megfelelően természetesen szimbolikus volt. Minden zárt és nyilvános politikai rendezvényen, udvari ünnepségen, audiencián, köztéri ünnepségen, egyházi és világi ceremónián, beleértve a császár- és királykoronázást, s ahol csak az uralkodó jelen volt a követek ennek a sorrendnek megfelelően jelentek meg ország és világ előtt. Tartalmi vonatkozásában pedig azt jelképezte, hogy a császár milyen politikai súlyú hatalomként ismeri el és kezeli az adott országot. Az „ambasciatori della Cappella”, vagyis a kápolna követei a Birodalom területén minden más diplomatával és diplomáciai képvisellel szemben előjogokat élveztek, így egyértelmű, hogy nem volt hatalom, amely ne pályázott volna erre a megtiszteltetésre.

Toszkána pozíciója igen előnyösnek számított. Követe helyet kapott a kápolnában, méghozzá olyat, amely politikai, hatalmi státusát nagyon kedvezően tüntette fel. A császári dekrétum igen sokat jelentett a Spanyolországhoz fűződő viszonyban is, amely a Medicik számára elsőrangú kérdés volt. Ha arra gondolunk, hogy olyan országok mint Lengyelország és Dánia mennyivel nagyobb katonai, politikai súlyt jelentettek, mint Toszkána, s alkalmi követei egy-egy ünnepségen mennyivel kevesebb megtiszteltetést jelentő helyhez jutottak, Firenze meglegedése még inkább érthető. Ez a pozíció nagyon megfelelt a nagyhercegek igényeinek, s diplomáciájuk teljes erejével és hatékonyságával arra törekedtek, hogy Európa egyik meghatározó birodalmában ezt a helyet megőrizzék. Az újonnan kinevezett követek instrukcióiban nem véletlenül szerepelt legfontosabb kitételként a kápolnában kijelölt hely megtartása. A kápolnabeli hely volt az a pont, ahol Firenze a legkisebb vita vagy félreértés esetén is a leggyorsabban és a renszánsz diplomácia összes eszközét felhasználva, igen határozottan lépett fel. Alaptételként értékelhetők Andrea Cioli államtitkár 1631-ben Niccolò Sacchetti követnek írt sorai, amelyben azt fogalmazza meg, hogy a leginkább annak a meglegedésre okot adó helynek a megőrzése a kívánatos, amely Firenzét addig is megillette²⁶. A Toszkan Nagyhercegség diplomáciája végül is erre a gondolatra épült. Megőrző, konzerváló diplomácia volt, amely megszületése pillanatában elérte végcélját. Egész fennállása alatt a születésével járó privilégiumok megtartásáért, s ebben az értelemben a változatlanságért munkálkodott. Helyzete mégis egyedülállónak volt mondható, hiszen valós politikai hatalom nélkül, de szervezett és remekül

25 Uo. A császári kápolnában elfoglalt hely Velence számára is igen fontos volt, ld. *Jászay M.*: i. m. 283.

26 „In materia del Luogo, che gode in coteca Cappella l'Ambasciatore del Gran Duca N[ost]ro Sig[no]re, facendo S[ua] A[lt]ezza la stima, che deve di tale honore, et desiderando infinitamente di conservare il possesso con quella dignità, et sodisfazione, che sin adhora è seguito.” Andrea Cioli Niccolò Sacchettiinek, Firenze, 1631. ápr. 12. ASF Mediceo 4387.

működő diplomáciai gépezetével olyan előjogokat élvezett, amelyekkel a kora újkori Európa szinte minden mozdulatát megörökíthette.

A királyi Magyarország története szemszögéből mindez elsőrendűen fontos. Toszkána azon kevés országok közé tartozott, amelyek rendelkeztek Bécsben állandó követséggel, s így lehetőségük volt gyakorlatilag minden olyan információról beszámolni, amely a Hofburgba eljutott. Ugyanakkor az esetek döntő többségében semmiféle közvetlen érdeke nem fűződött a magyarországi események alakulásához, s így — bár nem is nagyon tudta volna — nem is akarta azokat befolyásolni. Ezt egyetlen más bécsi követség sem mondhatta el magáról, hiszen úgy a pápai nuncius, mint Spanyolország, nem is szólva Velencéről, igen gyakran próbálták saját érdekeiknek megfelelően alakítani a magyarországi politikát. A firenzei diplomácia tehát számunkra is koronatanú, mégpedig olyan, amely hatalmi státusa és diplomáciai mechanizmusa alapján pontos képet alkothatott a 16–17. századi Magyarországról. A legmeggyőzőbb bizonyítékokat működése közben szolgáltatta erre.

Toszkána követségének minden, 1606–1648 közötti, Magyarországról szóló, vagy azzal kapcsolatos híradásának ismertetése jócskán meghaladná egy tanulmány kereteit. Így néhány olyan, az ország számára meghatározó, de a diplomáciai munkában más-más információszerző-feldolgozó technikát igénylő helyzetet mutatok be, amelyek jól értékelhetővé teszik, mennyire tartotta lényegesnek a firenzei diplomácia a magyarországi fejlemények figyelemmel kísérését.

I. Konfliktus az Udvarral — A Bocskai-szabadságharc

A Bocskai-felkelés kitörésének körülményei, majd a szabadságharc gyors térnyerése a firenzei követségen hamar világossá tette, hogy nem egyszerűen egy helyi lázadásról, hanem országos méretű, politikailag jelentékeny mozgalomról van szó. Giovanni Uguccioni állandó követ (ambasciatore) irányításával és Giovanni Francesco Guidi követségi titkár koordinálásával arra törekedtek, hogy a folyamatosan több helyszínen és egymástól viszonylag nagy távolságra történt eseményekről megbízható jelentéseket kapjanak²⁷. Regionális információgyűjtő hálózatot építettek ki, ami abból állt, hogy a követségnek dolgozó informátorokat szemeltek ki és szerveztek be, akik egy adott területről rendszeres híradásokkal, avvisikkel szolgáltak. 1604 végére lépett működésbe a rendszer. Eperjesről az ország keleti részeit és Erdélyt figyelték, Pozsonyból az északnyugati történésekről számoltak be, Grazból pedig a nyugati határszél, s a határos örökös tartományokban bekövetkezett eseményekről érkeztek összefoglalók. Az avvisik a pozsonyi jelentések kivételével anonimek. Pozsonyból Cesare

27 Giovanni Uguccioni Toszkána állandó köve (ambasciatore) Prágában 1601. okt.–1605. febr. Firenzei velencei állandó köve (residente) 1592–1596. Prágában halt meg 1605-ben. Francesco Guidi követségi titkár ugyanekkor.

A Bocskai-szabadságharc kitörésének körülményeire ld. *Benda Kálmán–Kenéz Győző*: Barbiano generális jelentése a Bocskai szabadságharc első hónapjairól. In: A Debreceni Déri Múzeum évkönyve 1969–70. 155–179. A szabadságharc eseményeire ld. *Benda Kálmán*: Bocskai István. Bp. 1942. A hálózatszerűen működő információszerzés az itáliai reneszánsz diplomácia egyik maradandó újítása. A firenzei diplomácia különös előszeretettel, s nagy tapasztalattal alkalmazta. Erre utal az is, hogy a Habsburgok is szívesen fogadtak alkalmazásukba — erre a célra is — firenzeieket, ld. *Elisabeth Springer*: Die Brüder Ridolfi in Rom — Habsburgische Agenten im Schatten des Bruderzwistes. In: Archiv und Forschung. Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in seiner Bedeutung für die Geschichte Österreichs und Europas. Hrsg. von Elisabeth Springer und Leopold Kammerhofer. Wien, 1993. 78–95.

Cambi, a követség állományába tartozó diplomata jelentett, mint ideiglenes kiküldött, de 1605 júniusában Bocskaiék újabb sikerei nyomán feladta állomáshelyét és Bécsbe ment. Eperjesről mindvégig folyamatosan érkeztek a jelentések. A névtelen informátor magyar volt, vagy legalábbis tudott magyarul írni, olvasni. Kitűnően ismerte a felső-magyarországi helyzetet, s az erdélyi körülményeket. Összeköttetésben állt a grazi informátorral, s jelentéseit több ízben neki juttatta el. Így például 1605. március 18-án, majd 20-án arról számolt be, hogy többek között Szatmár, Kővár, Karánsebes, Lugas, Lippa, Léva, Világosvár Bocskaiék biztos ellenőrzése alatt áll, de várhatóan Újvár és Déva is a kezükre kerül. Mindez bekerült a grazi informátor március 25-i, illetve március 28-i jelentésébe²⁸. Május 2-án arról szólt a beszámoló, hogy Buda és Pest között hidat vernek, amelyen Bocskai serege könnyebben átkelhet Nyugat-Magyarország és az örökös tartományok irányába²⁹. Május 16-án magyarországi híradásokra hivatkozva a grazi informátor azt írta, hogy Pozsonyból³⁰ a Kamara iratit, és a királyi Magyarország minden fontosabb ottlevőségét Bécsbe szállították. A lakosság retteg a hajdúktól, menekül a városból. Cesare Cambi is ekkortájt, június legelején távozott Pozsonyból. A firenzeiek grazi emberének jó kapcsolatai lehettek Nyugat-Magyarországon, Nádasdy környezetében is, mivel július 4-i keltezéssel másolatban, teljes terjedelemben közölte Nádasdy levelét Batthyányhoz és Ferdinánd főherceghez a felkelés indítékairól, majd a válasz megérkezéssel július 25-én a Ferdinánd táborából keltezett írást³¹.

1605 őszétől egyre többször szerepeltek a jelentésekben a törökök. Szeptember elején Grazból magyarországi, még pontosabban komáromi híradásra támaszkodva arról jelentett az informátor, hogy a budai pasa több ezer katonával támogatja Rédey Ferenc seregét és megerősítették azt az információt, hogy Rédey és Némethi György egységei egyesültek³². A jelentések a béketárgyalások megindulásával a részletek mellett egyre többször foglalkoztak a lehetséges végkifejlettel, visszatérve az indítékokra is, ti. hogy miért is volt szükség a Bocskai-felkelésre. Legfontosabb okként a rendi szabadságjogok megsértését nevezték meg. Külön figyelmet szenteltek a nádori tisztségnek. „...gl'Unheri vorebbero che l'Im[perato]re lasciasse elegger il Palatino del Regno” — szól a grazi indoklás 1605. szeptember 26-án. Leírja, hogy a nádort a rendek közös akarattal és szavazással választják, a tisztség nem örökölhető. A firenzei apparátus tájékozódását megkönnyítendő közli, hogy végső soron a spanyolországi „Iustitita d'Aragon” tisztséghez hasonlít a legjobban. A jelentés hangsúlyozta, hogy ezt a fontos tisztelet hosszú ideje nem töltötték be, s helyette „vicepalatinusként egy igazi katolikust, és okos embert tettek, név szerint Istvánffy”³³.

28 „Scrivono da Eperies de 18 del Corrente” Graz, 1605. márc. 25., márc. 28. ASF Mediceo 4575.

29 „Avvisano che tra Buda e Pest sia stato fatto un Ponte sopra al Danubio...” Eperjes, 1605. máj. 2. Uo.

30 „si è inteso che di Possonia eran state transportate a Vienna tutte le scritture et cose importanti e concernenti la Cam[er]a et negotii del regno d'Ungharia, et che quasi tutti que Cittadini eran anche essi fuggiti...” Graz, 1605. máj. 16. Uo.

31 Copia di l[ette]ra del Nadasti Ungaro ribelle scritta al Bodiana Ungaro fedele all'Im[perato]re e all'Arcid[uc]a Ferdinando. 1605. jún. 21. Graz, 1605. júl. 4. — A válasz: „Copia di l[ette]ra del G[e]n[er]ale dell'Armi dell'Arcid[uc]a Ferdinando al Nadasti ribelle Ung[ar]o...” 1605. júl. 25. Uo.

32 „Con gl'ultimi avvisi che s'hanno d'Ungh[er]ia et particolar[me]nte di Comar, si ha che il Visir haveva mandato alcuni mila soldati per rinforzar Redei Ferenz.” Graz, 1605. szept. 5. ASF Mediceo 4575. Rédey és Némethi egységeiről, uo.

33 „Nella trattatione de l'accordo con gl'Unghari trà le difficoltà che si scoprono le maggiori sono le infirascritte che gl'Ungheri vorebbero che l'Im[perato]re lasciasse elegger il Palatino del Regno del quale

A firenzei információk szerint a magyarok az ország teljes irányítását kezükbe akarják venni, minden politikai és katonai tisztség felett ők akarnak rendelkezni, amelynek segítségével igazgatnák az igazságszolgáltatást és a katonai ügyeket. A királynak a jelenleginél lényegesen kisebb befolyást szánnak. Fontos szempontként emelte ki a jelentés, hogy a magyarok nem hajlandók semmiféle megegyezésre a császárral abban az esetben, ha nem köt békét a törökkel³⁴. (1605. szeptember!) 1606-ra a firenzei követjelentésekben a legfontosabb magyarországi híradások a békekötésekkel állnak kapcsolatban. Beszámolnak az előtárgyalásokról, Cesare Gallo, Andrea Negroni, Johann Molart, Johann Teuffel (akit nemes egyszerűséggel csak „Il Diavolo-nak” írtak) megbeszéléseiről³⁵. A zsitvatoroki békéről november 11-én, a békekötés napján tudósította Bécsből Cesare Cambi a firenzei ügyeket irányító Belisario Vintát. A hírforrás a tárgyalásokon résztvevő Siegfried Kollonich titkára volt, aki a trakta helyszínéről Bécsen keresztül Prágába igyekezett, hogy ott jelentést tegyen a császárnak. A megszerzett információk ekkor még nem egyezhettek teljes mértékben az egyébként aznap aláírt békeokmány pontjaival, hiszen a hírvívó két nappal korábban, november 9-én jött el a tárgyalások színhelyéről, de a témaköröket — a béke időtartama, az uralkodói ajándékok kérdése, a korábbi évi adó rendszerének megszüntetése, a háború során megszerzett területek, a Kanizsa és Eger körüli viták — jól jelezték.³⁶ A zsitvatoroki béke megkötését ezután már tényként kezelték, ám a ratifikáció nehézségeiről és a további alternatívákról a követjelentések ezután is írtak. Bocskai haláláról az 1607-es év második jelentésében, január 15-én szóltak³⁷. Beszámoltak róla, hogy a halál körülményeiről sokan sokat beszélnek, de a leginkább megbízható hírek szerint a halál oka hidropisia, vizenyősség volt. A figyelmet azonban igazából mégsem az avvisikben évekig központi szerepet játszó fejedelem sorsára fordították, hanem már ekkor a közeljövő eseményei foglalkoztatták őket. Jelentették, hogy Erdélyben Homonnai állt „kormányzóként” Bocskai helyére, Nyáry Pál pedig Kassán tartózkodik, s innen irányítja Felső-Magyarországot³⁸.

A toszkán követség regionális információgyűjtése feltétlenül eredményesnek mondható. Az eperjesi, grazi, — s a nem túl hosszú ideig működő pozsonyi — informátorok minden lényeges momentumról tájékoztattak, s jelentettek Firenzének. A sávós figyelés másrésztől szükségmegoldásnak is tekinthető, hiszen a Prágában rezidáló követség túlságosan is messze volt ahhoz, hogy közvetlen információkat szerezzen. Ez a felállás így persze némiképp módosította a követség rendszerét. Graznak egyre nagyobb jelentősége lett, hiszen ésszerűtlen lett volna az oda eljuttatott híradá-

offizio così si legge nelle consuetudini, et leggi del Regno d'Ungheria." „In somma questo è officio simile à quello, che si chiama el iustitia d'Aragon in Spagna." „Son molti anni che questo officio vaca ne gl'Imp[er]i che sono stati sen'hora Re d'Ungheria lo hanno lasciato eleggere da molto tempo in quà, et in suo luogo è al presente un'Unghero chiamato Istva[n]fi con titolo di Vicepalatino solam[en]te, huomo veram[en]te Cat[oli]co et prudente." Graz, 1605. szept. 26. ASF Mediceo 4575.

34 „Si aggiunge à tutto questo che gl'Ungheri si lasciano intendere di non voler accettar accordo con l'Imp[er]atore se non si farà anco la pace co'l Turco." Uo.

35 Graz, 1606. júl. 24. ASF Mediceo 4575.

36 „Questa mattina è passato p[er] qui il segre[tari]o del Vecchio Coloniz, il quale va a Praga da S[ua] M[ajestà] e porta, che alli 9 del presente, se concluda la paci con li Turchi..." Cesare Cambi Belisario Vintanak, Bécs, 1606. nov. 11. ASF Mediceo 4575. A zsitvatoroki béke körülményeiről: *Karl Nehring*: Magyarország és a zsitvatoroki szerződés (1605–1609). Századok 120 (1986) 3–50.

37 Graz, 1607. jan. 15. ASF Mediceo 4575.

38 „Doppo la morte del Boscai si scrive che l'Homonnai sia stato posto al governo di Transilvania et che Niari Paulo si trovi in Cassovia, per governar quel tratto d'Ungheria Sup[er]iore che si trovava all'obediencia del Boscai." Uo.

sokat Prágába küldeni, majd onnan ismét vissza Firenzébe. Úgy döntöttek tehát, — ahogy ez a konkrét híradásoknál is kiderült —, hogy az eperjesi informátor is Grazba továbbítja a híreket, s innen az avvisik összegezve egyenesen Firenzébe kerülnek. Prága pontosan ellenkező irányban volt, de természetesen az itt dolgozó állandó követséget is tájékoztatták mindezekről az információkról. A távolságok miatt azonban könnyen elképzelhető, hogy a Bocskai-szabadságharcra kapcsolatos híradásokat ugyanakkor kaphatták meg Ferdinánd nagyherceg Rudolf környezetében dolgozó diplomatái, mint az Uffizi apparátusa.

II. Tudósítás kiemelkedő országos eseményről — Az 1622. évi országgyűlés

A királyi Magyarország országgyűléseire a Bécsben dolgozó állandó követek meghívót kaptak. A diéta szervezése, előkészítése persze jóval előbb megkezdődött, mintsem a meghívókat kézbesítették volna, így a diplomaták már a hivatalos meghívás előtt értesülhettek az eseményekről, s jelenthették a fejleményeket. Az 1622. május közepén megnyílt országgyűlés dolgában Giovanni Altoviti követ március 12-én írt először haza. Tudósította Firenzét, hogy az országgyűlés biztos megrendezésre kerül, de az időpont még kétséges, s elképzelhető némi halasztás³⁹. Egy hét múlva már arról írt, hogy a diéta Sopronban lesz, napirendre kerül a császárné, illetve királyné megkoronázása és várhatóan Ferdinánd Ernő főherceg királlyá jelölésének problémája is szóba jön. A legkeményebb viták a végvárok ügyében várhatók, — folytatta Altoviti —, ennél még a vallási kérdések, és a privilégiumokon esett sérelmek megtárgyalása is könnyebbnek tűnik⁴⁰. Ettől kezdődően az országgyűlés több hónapon keresztül folyamatosan téma volt a firenzei jelentésekben. Hétről-hétre, néha hetente többször is, összesen 41(!) alkalommal tudósítottak politikai és protokolláris dolgokról. Március 26-án megírták, hogy a diétát május elejére halasztották⁴¹, április 2-án, hogy Pázmány érsek a rendek némely képviselőivel előtárgyalásokat folytat⁴². Április végén — a dispacchi szerint — Sopronban a megfelelő mennyiségű takarmány biztosítása okozott gondokat, „mivel a magyarok bizonyos okokból mindig óriási kísérettel járnak”, majd Bethlen török tárgyalásai tették bizonytalanná a kezdést⁴³. Május elején Altoviti azt jelentette, hogy visszaérkezett Pázmány, mindent elrendezett, a nikolsburgi béke végrehajtásának részleteiben is stabilizálódott a helyzet⁴⁴. Május közepétől már az utazása volt a főszerep. A firenzei követ a császári, illetve királyi udvarral együtt

39 „La dieta del Regno si farà infallibilmente, ma può havere qualche proroga di settimane...” Giovanni Altoviti Curzio Picchenanak, Bécs, 1622. márc. 12. ASF Mediceo 4374.

40 „S'attende ora a disporre i negozii che s'hanno a trattare nella dieta d'Eidemburgh dove non ostante quello che s'è scritto con altre, andrà l'Imperatrice stessa, e vi si tratterà della sua incoronazione come anche di disegnare la successione di quel regno nell'Arciduca Ferdinando Ernesto.” „Si prevedono grandissimi contrari nel punto de presidii...” Giovanni Altoviti jelentése Curzio Picchenanak, Bécs, 1622. márc. 19. ASF Mediceo 4374.

41 „La dieta d'Ungheria che doveva farsi a mezzo Aprile e prorogata per il principio di Maggio...” Giovanni Altoviti Curzio Picchenanak, Bécs, 1622. márc. 26. ASF Mediceo 4374.

42 Giovanni Altoviti Curzio Picchenanak, Bécs, 1622. ápr. 2. ASF Mediceo 4374.

43 „...intorno a Eidemburgh non vi sarebbe stato recapito per i Cavalli si dichiarava di non potervi mandare, poiche gl'Ungheri certe occasioni conducono sempre con loro grandissima comitiva.” Giovanni Altoviti jelentése Curzio Picchenanak, Bécs, 1622. ápr. 23. ASF Mediceo 4374.

44 Giovanni Altoviti Curzio Picchenanak, Bécs, 1622. máj. 7. ASF Mediceo 4374.

először Bécsújhelyre ment, előbb azonban még Velencén keresztül biztosította a folyamatos érintkezést Firenzével.

A helyszíni tudósítások részletessége, az események aprólékos bemutatása olyan benyomást kelthet, mintha a Toszkán Nagyhercegségnek valamilyen közvetlen és lényegi érdeke fűződött volna a soproni országgyűléshez. A valóságban semmiféle ilyen kapcsolat nem volt, egész egyszerűen a diplomáciai gépezet mintaszerűen dolgozott. Az uralkodói bevonulás, a fogadtatás, az elszállásolás, az országgyűlés megnyitása, a politikai tárgyalások, a különböző rendezvények és ünnepségek magától értetődően egy-egy jelentés kiemelt, néha kizárólagos témái voltak egészen a diéta lezárásáig, s a király távozásáig. Az országgyűlésről szóló beszámolókat a követelményeknek megfelelően az eredeti dokumentumok másolatai egészítették ki, kronologikus sorrendben. (Proposta, Risposta di S[ua Maestà], Seconda Proposta, Seconda Risposta, Gravamina, Resolutio S[ua] M[aestà])⁴⁵. A jelentések részletes bemutatása és elemzése meghaladja e tanulmány kereteit, a teljesség igénye nélkül is jellemző azonban a diplomáciai manőver egy fontos része, a „terepszemle”.

Giovanni Altoviti 1622 előtt sohasem járt a királyi Magyarország nyugati vármegyéiben, Sopronban sem volt soha. A meghívás és a protokoll is egyértelművé tette, hogy az országgyűlésen meg kell jelennie, és az uralkodócsalád jelenlétében képviselnie Toszkánát. Ahhoz, hogy feladatát mindenben méltó módon tudja ellátni, szükség volt alapinformációkra, s helyismeretre. A követség egyik diplomatája tehát, azt az egyáltalában nem szokatlan feladatot kapta, hogy „derítse fel a terepet”, s tájékoztassa Altovitit.

Giovanni Francesco Buonamici követségi jelentésben mutatta be az országgyűlés helyszínét. Elmondta, hogy Sopron Alsó-Ausztria közelében fekvő város, két mérföldnyire van Kismartontól, s négy mérföldnyire Bécsújhelytől. A magyarok a város építtetője, Sopron vármegye egykori előjárójának, Semproniusnak neve után Sopronnak hívják. (A firenzei jelentésekben a város a német név alapján rendszeresen Edemburgként szerepel.) Buonamici nem túl nagy, de szépen megépített helyként jellemzi, amelynek belső részében 600 ház áll, külvárosában pedig ennek kétszerese. Felhívja a figyelmet, hogy a várost vizesárok, s háromszoros városfal veszi körül, de nincsenek bástyák, s a falak nem állnának ellen az ágyútűznek. A város lakói régtől fogva protestánsok, alig találni néhány katolikust. Csodák csodájára a város főterén a ferenceseknek megmaradt egy szép temploma, annak a háznak a szomszédságában, ahol az uralkodó lakosztályát is előkészítették. Itt egy átjárót is készítettek, amelyen át a király a rövid utat a szállástól a templomig megetheti⁴⁶.

45 1622. jún. 25. ASF Mediceo 4374. Teljes másolat a Propositionesből, majd az említett dokumentumok másolatai.

46 „Il[ustrissim]o sig[no]re mio P[ad]ron[er] Col[endissim]o Si trova adesso la Corte Cesarea in Edemburg Città Confinante con l'Austri[a] Inferiore vicina quattro Leghe à Neustatt, et due ad Eisenstatt. Gli Ungheri la chiamano Sopronio con voce corrotta da Sempronio, che ne fù l'edificatore et è Capo del Comitato Soproniense...”

„Non è molto capace ma ben'fabbricata, et assai piena di Case, che non possono esser'meno di 600, et il doppio più ne conterranno i Borghi, che sono assai belli, e ricenti in alcuni luoghi di debole muraglia. La Città é honestam[en]te forte con buona fossa ripiena continuam[en]te d'acqua. Ha tre giri di mura, ma senza fianchi, et inhabile a resistere al Cannone. Gl'Habitatori da molti anni indietro seguono l'errore di Calvino, ne se ne trova niu'Catt[oli]co nella Città, dove quasi per miracolo si conserva ancora in tante angustie in poter de'frati zoccolati una bella Chiesa posta nel mezzo della Piazza principale, vicino alla quale sono alloggiato loro Maestà, essendosi prese tutte le Case, che da una banda cingono detta Piazza, et per un'Corridoro fatto à posta vanno Loro Maestà in Chiesa à Divini Ufizii.” Giovanni Francesco Buonamici Giovanni Altovitinek, Bécsújhely, 1622. máj. 29. ASF Mediceo 4374.

A jelentésnél részletesebb és alaposabb leírás több tucat is készült a 17. századi Sopronról. Olyan közvetlen politikai szándékkal írott beszámoló azonban, amely ki-mondottan a diplomáciai tájékoztató célját szolgálta, igen ritka. Értéke nem is ön-magában áll, hiszen szerves részét képezi egy egész eljárási folyamatnak. Jól érzékelteti azt a munkamétódust, amelyet a firenzei követség „kitelepüléskor” alkalmazott. A követ minden protokolláris eseményen részt vett, mindenhol megjelent ahol az uralkodó, — természetesen az őt megillető helyen — s mindenről hosszú jelentéseket írt Firenzébe. Hogy a politikai döntéshozók mire használták az információkat, egyáltalán használták-e vagy sem, nem a követ feladata volt eldönteni. Annyi azonban tény, hogy 3 évvel később, amikor újabb igen fontos országgyűlést tartottak Magyarországon, s amelyre ismét Sopronban került sor, a firenzei diplomácia már az Uffizi-ban őrzött beszámolókra tudott alapozni.

III. A török kérdés

Az Oszmán Birodalom megítélése Toszkánában más alapokon nyugodott, mint Magyarországon, vagy bárhol másutt Közép-Európában. Firenze számára a törökök természetesen ellenségnek minősültek, de hódító mivoltukból vajmi keveset éreztek. Állandó követségük Konstantinápolyban nem volt, kereskedelmi kapcsolataik volumenje meg sem közelítette a velenceiekét, így első ránézésre úgy tűnhet, mintha Firenze számára a Fényes Porta annyira lett volna szembenálló hatalom, amennyire azt az ideológia, meg a *Respublica Christiana* megkövetelte volna. Ennél azonban a helyzet jóval bonyolultabb volt.

A Toszkan Nagyhercegség, mint szuverén állam elfogadásának — és befogadásának — megvolt a maga ára. Cosimo de' Medici előrelátóan nem csak azért fejlesztette a firenzei hajóhadat, hogy országa partvidékét vigyázza és biztosítsa a tengeri kereskedelmet, hanem hogy alkalmassá tegye Toszkánát a vízi hadi vállalkozásokra — elsősorban nem önállóan, hanem szövetséges társként⁴⁷. Számításai beváltak, s a lepantói csatában a toszkan hajóhad legalább olyan komoly szerepet játszott, mint amilyen hatékonyan hangsúlyozta ezekután a diplomácia a közös ellenség elleni győzelem jelentőségét, Firenze nélkülözhetetlen részvételét. Az Oszmán Birodalommal való szembenállás, az ebben való teljes közösség vállalása tehát nem csekély jelentőséggel bírt Toszkánában, és a sor nem tört meg Lepantoval.

A hosszú török háború kitörésének időszakában Firenze számára igen fontos volt a császár támogatása. S bár önmagában a tengeren nem sokra jutott volna, ismét megtalálta a módját, hogy szövetségesként — a későbbi kellő jóindulat reményében — csatasorba álljon. Don Giovanni Medici parancsnoksága alatt, Don Virginio Orsini és Don Antonio Medici vezetésével 1594 júniusában 2000 gyalogos indult Toszkánából a török elleni harcokba, Magyarországra⁴⁸. Augusztus elején Komáromnál csatlakoz-

47 F. Diaz: i. m. 190. és Mirella Niccolai: Il contributo toscano nelle guerre contro il turco in Ungheria (1590–1606). Corvina Ser. III. I. (1952) 59. A Toszkan Nagyfejedelemség törökkel kapcsolatos tengeri hadi vállalkozásairól, terveiről: Peter Bartl: Der Westbalkan zwischen spanischer Monarchie und osmanischem Reich. Zur Türkenkriegsproblematik an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert. Wiesbaden, 1974. 67–74. és Jan Paul Niederkorn: Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II. (1593–1606). Wien, 1993. 397–411.

48 M. Niccolai: i. m. 61. és Jászay Magda: Párhuzamok és kereszteződések. A magyar–olasz kapcsolatok történetéből. Bp. 1982. 263–266. és J. P. Niederkorn: i. m. 397–401.

tak a császári sereghez, s végig részt vettek Győr védelmében. Hősiesen küzdöttek és a katonák közül, akik bementek a várba, alig ötszázan jöttek ki, s tértek haza később Itáliába.⁴⁹

Toszkánában éppúgy számon tartották ezeket a hadi cselekményeket, mint ahogy a diplomácia feladatává tették, hogy senki más se feledkezhes meg róluk. Mindemellett egyértelmű, hogy Firenze számára az Oszmán Birodalom nemcsak katonai ellenfél volt, hanem politikai kihívás, olyan hatalom, amellyel a szembenállás, s ha kellett, a véráldozat későbbi politikai, hatalmi célok érdekében történt.

Ennek megfelelően a törökkel kapcsolatos információk folyamatosan számíthatnak a firenzei diplomácia érdeklődésére. Megkülönböztetett figyelemmel kísérték a zsitvatoroki békekötést megerősítő, azt érvényben tartó tárgyalásokat. 1625 tavaszán számos alkalommal számolt be Giovanni Altoviti a szőnyi trakta előkészületeiről, körülményeiről. Még a megbeszélések előtt jelezte, hogy jó esély van az eredményre, mindkét fél meg akarja erősíteni a békét⁵⁰. Márciusban megnevezte a császári delegáció vezetőit, Rambaldo Collaltot, a Haditanács elnökét, Johann Jacob Kurtzot, akit a török ügyek egyik legjobb ismerőjeként tartottak számon, s Adolf ab Althant, aki már a zsitvatoroki tárgyalásokon is részt vett⁵¹. A követ megírta, hogy a felek Komárom térségében, Szőny falu közelében találkoztak, és a megegyezést leginkább a Vác hovatartozása körüli problémák gátolják. Májusig elhúzódó tárgyalásokról tudósított, majd amikor a delegációk a várakozásoknak megfelelően befejezték munkájukat, a firenzeiek sem folytatták az információgyűjtést, s Magyarországgal kapcsolatban egyre inkább a megrendezendő országgyűlés híreivel törődtek. 1642-ben Attanasio Ridolfi jelentett hasonló módon a törökkel létrejött béketárgyalásokról, amelyek „in Son villagio vicino a Komar” folytak⁵². Végvári kiutések, követségek eredményei, csaszok bécsi látogatásai gyakori hírként szerepeltek a jelentésekben, elmondott orációikról másolatokat, s összefoglalókat is küldtek⁵³. A legfontosabb információ azonban — s ez közös pontja a legkülönbözőbb jellegű, törökkel kapcsolatos híradásoknak a 17. század első felében —, hogy a Zsitvatorok óta meglévő status quo nem került veszélybe, így a firenzei magatartás továbbra is változatlan maradhat az Oszmán Birodalommal kapcsolatban.

IV. Az erdélyi probléma — Bethlen Gábor, a rivális

Az Erdélyi Fejedelemség és a Toszkán Nagyhercegség közötti viszony a firenzei diplomácia feladatkörét és mozgásterét különösen érdekes aspektusból láttatja. Erdély és Firenze között Báthory István uralkodása óta igen aktív kapcsolat élt, amelynek

49 *M. Niccolai*: i. m. 62–65.; *Jászay M.*: Párhuzamok i. m. 263.

50 Giovanni Altoviti jelentése Curzio Picchenanak, Bécs, 1625. febr. 22. ASF Mediceo 4376.

51 Giovanni Altoviti jelentései Curzio Picchenanak, Bécs, 1625. márc. 8., 15., 22., 29., ápr. 12., 19., máj. 3., 10., 21., 25. ASF Mediceo 4376.

52 „Fu concordata da Commissari dell’Imp[erato]re e del Turco di fare il congresso sopra le differenze de Confini in Son Villagio vicino a Komar.” Attanasio Ridolfi Giovan Battista di Alessandro Gondi államtitkárnak, Bécs, 1642. jan. 11. Attanasio Ridolfi további jelentései a tárgyalásokról, ill. előzményeiről: Bécs, 1641. nov. 29., 30., dec. 7., 1642. jan. 25., febr. 8., márc. 29. ASF Mediceo 4393. — Attanasio Ridolfi Toszkána állandó követe Bécsben (residente) 1641. márc.–1651. máj., ágens Velencében, követségi titkár Nápolyban, majd Spanyolországban. Később a Vatikán szolgálatába áll.

53 „Copia dell’oratione dell’Amb[asciatore] Turchesco, che fece a S[ua] M[ajestà], a Linz li 5 Ottobre 1645” Attanasio Ridolfi jelentése Giovan Battista di Alessandro Gondinak, Bécs, 1645. okt. 7. ASF Mediceo 4395.

intenzitása egészen a hosszú török háború végéig töretlennek volt mondható, a Báthoryak hatalomvesztésével azonban más jellegűvé vált⁵⁴. Bethlen Gábor megjelenése, s politikája új szintet hozott a két állam kapcsolatába; a fejedelem tevékenységét egyre nagyobb aggodalommal figyelték Toszkánából. Félreértések elkerülése végett nem Erdély helyzetéért, s nem is közvetlenül Bethlen politikája miatt idegeskedtek, hiszen mindez semmilyen direkt hatással nem volt Firenzére. A fejedelem személyét, a Habsburgokhoz fűződő viszonyát azonban nagy érdeklődéssel szemlítették, értékelték. Az összpontosítás akkor érte el a tetőpontját, amikor Bethlen Gábor 1625-ben II. Ferdinándtól megkapta a „serenissimus” címet. Erre az időpontra az Uffizi apparátusa már igen sokat tudott a fejedelemlről. Részletekbe menően tájékozódott a törökkel kialakított kapcsolatáról, hadi vállalkozásairól, szövetségi terveiről, a fontosabb szerződésekről, mint például a nikolsburgi békéről pontos és teljes másolatot szerzett be⁵⁵. Külön követet küldtek az 1620-as pozsonyi fegyverszüneti tárgyalások figyelemmel kísérésére; Bartolommeo Bibboni eléggé különös módon a zárt tárgyalásokon is részt vett, s hosszú jelentésekben számolt be a látottakról, óráról órára követve az eseményeket⁵⁶. Jellemző, hogy nemcsak a megbeszélés tárgyáról, az érvekről és ellenérvekről írt, hanem Bethlen modoráról, tárgyalási stílusáról is.⁵⁷

Mindemellett Toszkána számára a Bethlenről és a Fejedelemségről szóló információk összegyűjtése 1625-ig rutinmunkának számított. A „serenissimus” címmel azonban minden megváltozott. Giovanni Altoviti 1625. július 31-én Bécsűjhegyről jelentette, hogy II. Ferdinánd császár okiratban értesítette Bethlen Gábort arról, hogy a „serenissimus” titulussal ruházza fel, ennek használatát bármely hivatalos iratban engedélyezi, irányában pedig gyakorolja⁵⁸. Altoviti természetesen másolatban a teljes latin nyelvű adománylevelet mellékelte. Még mielőtt Firenzéből bármiféle reakció érkezett volna, a követ — nyilván átlátva az ügy jelentőségét — néhány nap múlva, augusztus 9-én ismét visszatért a kérdésre⁵⁹. Curzio Picchena, a külügyeket irányító államtitkár szeptember 2-án értesítette bécsi diplomatáját az otthoni fejleményekről. Leírása szerint II. Ferdinánd nagyherceg maga foglalkozik a kérdéssel és Bethlen titulását igen különösnek s új fejleménynek tartotta, olyannak, amelyről feltétlenül tárgyalni kell⁶⁰. A megbeszélésre aznap, 1625. szeptember 2-án a Palazzo Vecchióban került sor. Az első levélen még meg sem száradt a tinta, amikor az államtitkár ismét tollat ragadott. „Míután a másik, csatolt levelet megírtam Nagyságodnak, voltam a Palazzóban, ahol Őfensége előtt Bethlen Gábornak a Császártól kapott

54 Lettere del Principe di Transilvania dal 1589 al 1612 e molto notizie di essa. ASF Mediceo 4469.

55 Giovanni Altoviti jelentései 1618. okt. – 1628. márc. passim, ASF Mediceo 4379–4382. Niccolò Sacchetti jelentései 1627. dec. – 1629. dec. passim. — Uo. Avvisi 1613–1622. ASF Mediceo 4576. A nikolsburgi békeokmányok másolatai: Bécs, 1622. jan. 7. ASF Mediceo 4374.

56 Bartolommeo Bibboni jelentései Giovanni Altovitinek a pozsonyi tárgyalásokról: Pozsony, 1620. jan. 3., 5., 6., 12., 13., 14., 15., 17., 21., 26., 27., 30. ASF Mediceo 4372.

57 „Prego à V[ost]ra S[ua] Ill[ustriss]ima à perdonarmi se anco in me ha tolto il vino la cognizione...” Bartolommeo Bibboni Giovanni Altovitinek, Pozsony, 1620. jan. 6. ASF Mediceo 4372.

58 Giovanni Altoviti jelentése Curzio Picchenának, Bécs, 1625. júl. 31. ASF Mediceo 4376.

59 Giovanni Altoviti Curzio Picchenának, Bécs, 1625. aug. 9. Uo.

60 „Lor Alt[ez]ze hanno veduto il nuovo Titolo che l'Imper[ato]re ha dato à Betlem Gabor, et la copia del Privilegio che V[ost]ra S[ua] Ill[ustriss]ima ha mandato, et sebene è parsa Loro una cosa molto nuova, non dimeno fin'à hora non m'hanno comandato di dire à V[ost]ra S[ua] Ill[ustriss]ima cosa alcuna sopra di ciò, perche si restò di tornare à parlarne di nuovo con più agio, il che potrebbe seguire oggi, mentre io vado hora à Palazzo per altri negotii.” Curzio Picchena Giovanni Altovitinek, Firenze, 1625. szept. 2. ASF Mediceo 4378. Minute di lettere della segreteria di stato all'ambasciatore (1618. nov. 21. – 1626. jún. 16.)

új titulusról volt szó...”⁶¹ Az eseményekből egyértelműen kitűnik, hogy a Toszán Nagyhercegség megkülönböztetett figyelemmel kísérte az ügyet, hiszen nemcsak Firenzében, hanem egész Itáliában ritkán fordult elő, hogy magyar, illetve erdélyi vonatkozású kérdésben az adott állam vezetése együttesen külön megbeszélést tartott. Itt azonban közvetlenül a dinasztiai érintő problémáról volt szó, olyan dologról, amely a Mediciek számára a legkényesebbnek számított. Teljesen függetlenül a földrajzi távolságtól és az erdélyi fejedelem direkt politikai érdekeitől, a Palazzo Vecchio-ban riválist sejtettek Bethlen Gáborban. Olyan valakit, aki a legmagasabb titulust, s a vele járó rangot éppen úgy a birodalmon kívüliként kapta meg, mint Toszkána uralkodója, aki a protokoll szerint ugyanazon megítélés alá esik a Hofburgban, mint a Mediciek, s aki ilyenformán ott bármely pillanatban veszélyes vetélytársá lehet. Firenze politikai hatalma nyilván kevés volt ahhoz, hogy bármit tegyen Bethlen „sere-nissimus” címe ellen, de Picchena II. Ferdinánd kívánságára nyomatókosan utasította Altovitit, hogy legyen éber.⁶² Ezek után nem csodálható, hogy a következő években Erdély, pontosabban Bethlen a firenzei követjelentések szinte állandó szereplője. A bécsi követség már két héttel az utasítás után megkezdte a munkát, s minden lehetséges, a fejedelemtől származó, vagy róla szóló információt összegyűjtött és továbbított. Bethlen megköszönte a titulust, s biztosította az Udvart, hogy minden megállapodást betart. Bethlen irányából nem várható semmiféle támadás. Bethlen visszatért Erdélybe. Ilyen és hasonló, rövidebb és részletesebb hírek jutottak el Bécsből Toszánába. Különös érdeklődés, sorozatos beszámolók kísérték a fejedelem és Brandenburgi Katalin esküvőjének előkészületeit. Egyes mozzanatok csak megerősítették a firenzeiek rivalizálást sejtő gyanúját; Bethlen „meghívta a nunciust és a spanyol követet is [ti. az esküvőre] de mi nem vagyunk a kegyében” — írta a jelentés.⁶³ A Bethlen iránti „érdeklődés” az évek múltával sem szakadt meg. Giovanni Altoviti már régen hazatért állomáshelyéről, az új bécsi követ, Niccolò Sacchetti azonban ugyanazzal az intenzitással folytatta a munkát, mint elődje.⁶⁴ 1629 nyarától folyamatosan Bethlen egészségi állapota állt a középpontban. Júliustól november végéig 10(!) alkalommal foglalkoztak a fejedelem betegségével. Bethlenről az a hír járja, hogy napjai meg vannak számolva (júl. 25.). Bethlen a végét járja (aug. 22.). Azt mondták, hogy Bethlen meghalt, de ez még nem biztos, betegsége azonban gyógyíthatatlan (aug. 29.). A Bethlen haláláról szóló hírek hamisak voltak (szept. 5.). Bethlen életben van (szept. 15.). Bethlen se nem él, se nem holt (okt. 6.). Bethlen kúrálhatja magát, állapota javul (okt. 20.).⁶⁵ A fejedelem tényleges haláláról november 28-án számolt be Sacchetti, két jelentést is írva egymás után, hogy a hír valóságtartalmát igazolja.⁶⁶

61 „Doppo havevo scritto a V[ostre] S[ua] Ill[ustrissi]ma l'altra lettera alligata, sono stato a Palazzo, et s'è discorso davanti a Lor Alt[ezze] sopra il nuovo Titolo dato dall'Imperatore a Betlem Gabor...” Curzio Picchena Giovanni Altovitinek, 1625 szept. 2. ASF Mediceo 4378.

62 „...V[ostre] S[ua] Ill[ustrissi]ma stia desta et vigilante...” Uo.

63 Bethlen „ha anche invitato il Nunzio e l'Amb[asciato]re di Spagna ma noi non siamo in sua gratia.” Bécs, 1625. nov. 26. ASF Mediceo 4376.

64 Niccolò Sacchetti Toszkána bécsi állandó követe (ambasciatore) 1627. dec.–1634. ápr., Volterra püspöke, 1618–1627 között Firenze velencei követe (residente).

65 Niccolò Sacchetti jelentései Andrea Ciolinak: „...Bettelem Gabor cammina al fine...” Bécs, 1629. aug. 22.

„Qui s'è detto, che Betelem Gabor sia morto, ma non se ne hanno riscontri certi, seben naturalm[ente] non potrà superare questa malatia.” Bécs, 1629. aug. 29.

„S'era sparsa voce della morte di Betelem Gabor senza certo Autore...” Bécs, 1629. szept. 5.

„Betelem Gabor va tuttavia vivendo...” Bécs, 1629. szept. 15.

„Betelem Gabor si mantiene ne vivo, ne morto...” Bécs, 1629. okt. 6. ASF Mediceo 4382.

Niccolò Sacchetti s az öt követő diplomaták, Tommaso Capponi⁶⁷ és Attanasio Ridolfi követek a későbbiekben is szemmel tartották Erdélyt, I. Rákóczy György politikáját azonban korántsem tekintették Firenzére nézve olyan kellemetlennek, mint Bethlent, így jelentéseikben jóval ritkábban számoltak be a '30-as, '40-es évek erdélyi ügyeiről, mint korábban. Az önálló fejedelemség azonban mindaddig, amíg Toszkána állandó követséggel képviseltette magát Bécsben, a firenzei diplomaták figyelési sávjába tartozott, lehetővé téve ezzel, hogy adott esetben a kellő intenzitással fordulhasanak irányába, s a szükséges információkkal lássák el a Medici-udvart.

A példák alapján többfajta következtetés szűrhető le. Először is egyértelmű, hogy a Magyarországgal kapcsolatos híradások nem egyszeri, szubjektív személyi kapcsolatok, vagy ismeretség révén jutottak el a toszkán követség útján Firenzébe. 1604–1648 között hét állandó követ és több mint húsz beosztott diplomata dolgozott a Toszkán Nagyhercegség prágai, illetve bécsi követségén, ők valójában csak a képviselőt hivatásos, szűk stábját alkották. A követváltások, a követség állományának személycseréi azonban nem, vagy csak alig érzékelhetően befolyásolták a megszerzett információk mennyiségét és minőségét, s ez éppúgy vonatkozik Magyarországra, mint a követség hatósugarába tartozó más területekre. Amennyiben egy-egy eseményt, vagy eseménysort lényegesnek ítélték, olyannak látták, amelyre az állomáshegyen, jelen esetben Prágában, illetve Bécsben figyelmet fordítottak, úgy az természetes módon bekerült a jelentésekbe, függetlenül attól, hogy direkt vagy indirekt módon érintették-e Firenzét vagy sem. Magától értetődően a Toszkán Nagyhercegség érdekeit érintő kérdéseket megkülönböztetett hely illette meg. A vizsgált négy és fél évtized alatt Magyarország végig „munkaterape” volt a firenzei követségnek, s Giovanni Uguccionitól (1604) Attanasio Ridolfiig (1648) minden állandó követ kötelességének tudta az itt történekről rendszeresen beszámolni. Másodszor világosan látható, hogy az információáramlás az esetek döntő többségében egyirányú volt, azaz a toszkán követség Magyarországról csak szállított információt, de nem hozott. Amíg ugyanis az információszerezés — történjék az legális vagy illegális formában — hajszálérszerűen sokcsatornás volt, az egész kontinenst lefedő diplomáciai hálózat híradásaiból az Uffizi révén csak maga az állandó követ kapott tájékoztatást, aki ezt megtartotta magának, pontosabban rutinszerűen használta a mindennapi munkájában. Harmadszor, a követség és az irányító központ tevékenységét vizsgálva bizonyítható, hogy a reneszánsz kor diplomáciáját a szó eredeti értelmében mestéri módon alkalmazó Firenze Magyarországon is minden eszközt, s diplomáciai technikát „bevetett” annak érdekében, hogy a fejleményekről megfelelő tájékoztatást nyerjen. Ebből az aspektusból nézve külön is figyelemreméltó, hogy a toszkán követség bizonyos esetekben nem elégedett meg a Habsburg uralkodói központba eljutott hírek megszerzésével és továbbításával, hanem azt az egyébként igencsak pénzigényes megoldást választotta, hogy saját, vagy fogadott emberei révén a helyszínen, Magyarországon tájékozódott, s innen, „első kézből” szerezte az információkat. Ilyen volt Cesare Cambi, az eperjesi, s a grazi informátor 1605–1606-ban, Bartolommeo Bibboni a pozsonyi tárgyalásokon 1620-ban, Giovanni Francesco Buonamici az országgyűlés ide-

66 Niccolò Sacchetti jelentései Andrea Ciolinak: „Mori Betelm Gabor.” Bécs, 1629. nov. 28.

„Mori finalmente Betelm Gábor, più gravato dalle incommodità personali, per havere estenuata la sua complessione ne i vitii, che gravato dagl'anni.” Bécs, 1629. nov. 28. ASF Mediceo 4382.

67 Tommaso Capponi (1586–1646) Montecchio márkija, Toszkána állandó követe (ambasciatore) Bécsben 1638. okt.–1640. febr. között.

jén 1622-ben, hogy magának az állandó követnek a kötelességszerű látogatásait az országgyűlésekre ne is említsem.

Végezetül le kell szögezni, hogy a 17. század első felében a firenzei diplomácia a korábbi évtizedek, sőt évszázadok alatt felhalmozott tapasztalatból élt, s nem újabb és újabb lendület, hanem önnön tehetetlenségi ereje hajtotta. Összehasonlítva azonban más, politikailag már ekkor sokkal súlyosabb államok külpolitikai gépezetével nem kétséges, hogy Firenze még ekkor is magasán az átlag feletti, kitűnő színvonalú mechanizmussal rendelkezett. Giovanbattista Tartaglino, amikor 1637 februárjában II. Ferdinánd német-római császár meghalt, amellett hogy mintaszerűen tájékoztatta az Uffizi apparátusát a történekről, arról gondolkodott, hogy az uralkodó eltávoztával kitűnő muzikusok és énekesek maradtak patrónus nélkül, amely egyrészt szomorú dolog, másrészt viszont kitűnő lehetőség. S amíg mindenki az utódlás kérdésével, a politikai taktikázgatásokkal, a leendő császár várható intézkedéseivel foglalkozott, ő a rutinmunka mellett azon fáradozott, hogy a művészek ezentúl Firenzét kápráztassák el.⁶⁸ Ez pedig olyan diplomáciai teljesítmény, amelyre a modern Európa tervező hatalmak még jó ideig tisztelettel nézhetnek.

ISTVÁN HILLER

FLORENTINE DIPLOMACY AND HUNGARY 1604–1648

The grand duchy of Tuscany did not count among the determining powers of 17th century Europe; there were but faint traces of the wealth and power of Florence of the Medici of the second half of the 15th century. The state of the grand dukes of the Medici was one of the small states on the continent whose diplomatic apparatus, however, was extremely refined, one of the highest standards of the age, with embassies in many European capitals, including Vienna. Hungary did not escape the attention of Viennese ambassadors whose reports are perspicacious accounts of the political conditions of 17th century Hungary. The Viennese ambassadors of Florence wrote their reports on the events of the Bocskai-war of freedom with ample background information, and their accounts contain many important facts about the work of the Hungarian parliament, all attesting to a widespread information network. The Medici's diplomats were especially keenly interested in the problem of the Turks and Gábor Bethlen's politics cherishing European ambitions; their hitherto unknown reports are an important source of Hungarian history.

68 „Restano senza P[adro]ne per la morte di S[ua] M[ae]stà alcuni virtuosi sudditi di S[ua] A[lt]ezza[re], et particularm[en]te Musici, cioè un'Garzi basso, un Grarseschi contralto, et un Salvadori castrato...” Giovanbattista Tartaglino jelentése Andrea Ciolinak, Bécs, 1637. febr. 21. ASF Mediceo 4391. Giovanbattista Tartaglino követségi titkár, 1637–1638 októberéig a követség ideiglenes vezetője (reggente).

Bankuralom, bankérdekeltség, bankellenőrzés: A magyarországi pénzintézetek ipari kapcsolatai a századfordulón, 1895–1913

A banktörténetírás mindmáig klasszikusnak számító művei az 1950-es és 1960-as években születtek. Elsősorban Rondo E. Cameron, Alexander Gerschenkron és tanítványaik munkái bizonyultak igen megtermékenyítőnek.¹ Ezek kiemelten vizsgálták a pénzügyi intézményeknek az iparosodásban betöltött szerepét. A gazdaságtörténészek és közgazdászok ekkoriban nem utolsósorban a fejlődő országok égető gyakorlati problémáinak megoldásához kívánták segítségül hívni a történelem példatárát, megismerni az egyes növekedési tényezők súlyát. A pénzügyi szektort is e szempontok figyelembevételével tanulmányozták. Egy másik, elsősorban Rudolf Hilferding nevével fémjelvezhető — fél évszázaddal korábban született — kérdésfeltevést mindenekelőtt a bank–ipar kapcsolat hierarchikus jellegének vizsgálata, a bankuralom létének, illetve nemlétének problémája jelentette.² E két eltérő kérdésfeltevés máig meghatározza a 19. századra, illetve az iparosodás korára vonatkozó banktörténeti kutatásokat.³

- 1 *Rondo E. Cameron*: France and the Economic Development of Europe. Princeton, N. J. 1960.; Banking in the Early Stages of Industrialization. Ed. Rondo E. Cameron. New York, 1967.; Banking and Economic Development. Ed. Rondo E. Cameron. New York, 1972.; *Alexander Gerschenkron*: Economic Backwardness in Historical Perspective. Cambridge, Mass. 1962.; magyarul: A gazdasági elmaradottság — történelmi távlatból. Vál. Berend T. Iván, Ránki György. Bp. 1984.; *Richard H. Tilly*: Financial Institutions and Industrialization in the Rhineland 1815–1870. Madison, 1966.; *Richard Rudolph*: Banking and Industrialization in Austria–Hungary. Cambridge, 1976.
- 2 Magyar kiadása: *Rudolf Hilferding*: A fináncnöke. Bp. 1959. Ld. hozzá újabban: *Hans-Ulrich Wehler*: Rudolf Hilferding. Theoretiker des „Finanzkapitals”. In: *Uö.*: Aus der Geschichte lernen? München, 1988. 272–287.
- 3 Ld. pl. a legutóbb megjelent kötetet, amely a gerschenkroni kérdésfeltevések kritikus vizsgálatát tartalmazza: *Patterns of European Industrialization. The Nineteenth Century*. Eds. Richard Sylla–Gianni Toniolo. London–New York, 1991. Néhány más jelentősebb munka: *Charles Kindleberger*: A Financial History of Western Europe. London, 1984.; *International Banking, 1870–1914*. Eds. V. I. Bovykin–R. Cameron. Oxford, 1991.; *Richard H. Tilly*: Banken und Industrialisierung in Deutschland: Quantifizierungsversuche. In: *Entwicklung und Aufgaben von Versicherungen und Banken in der Industrialisierung*. Hrsg. Friedrich–Wilhelm Henning. Berlin, 1980. 165–194.; *Richard H. Tilly*: German Banking, 1850–1914: Development Assistance for the Strong. *The Journal of European Economic History* 15 (1986) 113–152.; *Richard H. Tilly*: Die Industrialisierung des Ruhrgebiets und das Problem der Kapitalmobilisierung. In: *Uö.*: Kapital, Staat und sozialer Protest in der deutschen Industrialisierung. Göttingen, 1980. 65–76.; *Richard H. Tilly*: Banken und Industrialisierung in Deutschland, 1815–70: Ein Überblick. In: *Uö.*: Kapital, Staat und sozialer Protest i. m. 29–54.; *Richard H. Tilly*: Banking Institutions in Historical and Comparative Perspective: Germany, Great Britain and the United States in the Nineteenth and Early Twentieth Century. *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 145 (1989) 196. sk.; *William P. Kennedy–Rachel Britton*: Portfolioverhalten und wirtschaftliche Entwicklung im späten

Magyarországon az utóbbi évtizedekben a banktörténeti kutatások a gazdaságtörténetírás igen elhanyagolt területét jelentették, így nem csodálkozhatunk azon, hogy a századforduló hazai bankjainak ipari kapcsolatairól sem létezik modern monografikus feldolgozás.⁴ E kapcsolatok legszisztematikusabb, adatokkal-számításokkal legrészletesebben dokumentált leírását mindmáig Sándor Vilmos, Berend T. Iván és Ránki György 1950-es években megjelent gazdaságtörténeti szintézisei tartalmazzák. Ezen munkák idevágó megállapításai a hilferdingi-lenini finánc-tőke-konceptió jegyében fogantak⁵ — szinte teljesen figyelmen kívül hagyva a növekedéseméleti kérdéseket —, s a banktőke és az ipari tőke mind teljesebb összeolvadását írják le az első világháború előtti mintegy két évtizedben.⁶

Sándor Vilmos szerint 1867 után a — túlnyomórészt külföldi alapítású — nagybankok jó ideig csak igen ritkán foglalkoztak iparvállalatok gründolásával, a legnagyobb fővárosi cégek ekkoriban nagykereskedők és magánbankárok tevékenységének köszönhették létrejöttüket.⁷ Változást az 1890-es években jelez a szerző, amikortól „fokozódik a nagybankok részesedésvállalása a gyáripari alapításokban, illetve vállalkozásokban.” Ennek oka, hogy ekkor már „előrehaladt mind az osztrák, mind pedig a magyarországi belső tőkefelhalmozás és a gyáripar termelés-koncentrációja.”⁸ Sándor munkája szerint legkorábban — 1875-ben — a *Magyar Általános Hitelbank* szerzett tartós vállalati érdekeltségeket. A 80-as években nyolcra nőtt a bank érdekkörébe tartozó cégek száma. A 90-es években a malomiparban terjeszkedett nagy erővel a bank, ezután pedig a gépiparban (például *Ganz és Tsa Rt.*), a cukoriparban (például *Magyar Cukoripar Rt.*), a vegyiparban (például *Kőolajfinomító Rt.*) nyomult előre az intézet, s így 1900-ban a „Hitelbank érdekkörébe tartozó nagyipari vállalatok... összesen 67,09 millió K alaptőkével rendelkeztek, összesen kb. 14 000 főnyi munkáslétszámmal.”⁹ Egy

19. Jahrhundert. In: Beiträge zur quantitativen vergleichenden Unternehmensgeschichte. Hrsg. Richard H. Tilly. Stuttgart, 1985. 45–89.; Volker Wellhöner: Großbanken und Großindustrie im Kaiserreich. Göttingen, 1989.; Manfred Pohl: Entstehung und Entwicklung des Universalbankensystems. Frankfurt am M. 1986. 61–69.

4 Bár a Habsburg-állam banktörténete az utóbbi évtizedekben az utódállamokon kívül is felkeltette a nemzetközi gazdaságtörténetírás érdeklődését, a Monarchiáról született munkák szinte kizárólag a ciszlajtán területekkel foglalkoztak, s csupán néhány elszórt utalás található bennük a magyarországi viszonyokra vonatkozóan. Érthető okokból, hiszen a két terület gazdasági potenciálja között lényeges volt a különbség, ugyanakkor valószínűleg szubjektív, például nyelvi tényezők is közrejátszottak ebben. (Alexander Gerschenkron: The Economic Spurt that Failed. Princeton, N. J., 1977.; Richard Rudolph: Banking and Industrialization i. m.; John Komlos: The Diffusion of Financial Technology into the Habsburg Monarchy toward the End of the Nineteenth Century. In: Economic Development in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century. Ed. by John Komlos. New York, 1983. 137–163.) A két világháború közötti időszakra vonatkozóan valamivel bővebb irodalmat találhatunk. Ld. Rudolf Nötel: Money, Banking and Industry in Interwar Austria and Hungary. The Journal of European Economic History 13 (1984) N° 2. special issue. 137–202.; Ágnes Pogány: From the Cradle to the Grave? Banking and Industry in Budapest in the 1910s and 1920s. The Journal of European Economic History 18 (1989) 529–549.; Ud.: The Industrial Clientele of the Hungarian General Creditbank. The Case of the Ganz Concern. In: 20th Century Universal Banking: International Comparisons. III. Bp. 1992. 29–43.

5 R. Hilferding: A finánc-tőke i. m.; Berend T. I. és Ránki Gy. idézi: Lenin Művei. 22. Bp. 1951. 222., 234., 247., 287.

6 Sándor Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon, 1867–1900. Bp., 1954. 459–493.; Berend T. Iván–Ránki György: Magyarország gyáripara, 1900–1914. Bp. 1955.

7 Sándor V.: i. m. 24.

8 I. m. 397.

9 I. m. 473.

félmondat azt sejteti, hogy a szerző a jelentősebb tulajdonosi részesedést tekinti az érdekelttség kritériumának.¹⁰ A *Pesti Magyar Kereskedelmi Bank* (a továbbiakban: PMKB) csak lényegesen később, 1890-től kezdődően „terjeszkedett a gyáriparban”. A vegyipar mellett főként a malomipar és a villamossági ipar volt tevékenységének terepe. 1900-ban a bank érdekköre 12 iparvállalatra terjedt ki, ezek együttes alaptőkéje 33,57 millió K volt.¹¹ 1900-ban összességében a Hitelbank, a PMKB, a *Leszámlitolóbank*, a *Hazai Bank* és a *Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank* „összesen 120,96 millió K alaptőkével rendelkező iparvállalati érdekeltséggel [rendelkezett], a magyarországi részvényes iparvállalatok összes alaptőkéjének körülbelül 17,2%-ával”¹² — írja Sándor.

A Berend–Ránki szerzőpáros szerint — kötetük az imént idézett Sándor-munkának kronológiailag folytatása — „mindinkább néhány nagybank kerül a kapitalista gazdaság élére, s ezek az addig szerény közvetítő szerepükből kiemelkedve ’mindenható monopolistákká’ (V. I. Lenin) változnak.”¹³ Mindez a gazdasági koncentráció, de különösen a bankügy koncentrációja eredményeképpen történik, aminek előrehaladtával mind kevesebb intézethez fordulhatnak az iparvállalatok hiteligényeikkel — veszik át ugyancsak Lenin gondolatmenetét —, s így nő a nagyipar néhány bankcsoporttól való függése.¹⁴

Nem hagynak kétséget afelől, hogy „a bankoknak az iparral való egybeolvadása, illetve összenövése”¹⁵ a bankok vezetésével ment végbe, s így azok az iparvállalatok mind hatalmasabb hányadát uralták. A bank–ipar kapcsolatnak, vagyis — ami számukra ezzel egyenértékű — „a független iparvállalatok megszerzésének”¹⁶ kiindulópontja rendszerint a hitelösszeköttetés, ami gyakran az ipari cégre nézve igen súlyos feltételekkel jött létre. „A magyarországi nagybankok a hitelnyújtást már a 19. század kilencvenes éveiben is felhasználták az iparvállalatok megszerzésére, s nem egy esetben azok megszerzésére. A hitelnyújtásnál már eleve olyan feltételeket szabtak, amelyek a legtöbb esetben [kiemelés — T. B.] egyenesen a vállalat megszerzéséhez vezettek. Különösen világosan megmutatkozott mindez a századforduló után, amikor a bankügy koncentrációjának előrehaladása folytán a jelentősebb iparvállalatoknak történő hitelnyújtás még inkább néhány nagybank monopóliumává vált.”¹⁷ (Miután tehát a vállalatot a bank hitelnyújtás útján függőségbe vonta, lehetőség nyílt számára annak „teljes megszerzésére”, azaz a részvénytőke biztosítására.) Más útja is lehetett azonban a bank–ipar érdekeltségi viszony kialakulásának: „Az egyszerű hitelezés mellett a bajbajutott vállalatok szanálása, a részvénytőke felemelése stb. ugyancsak az iparvállalatok függetlenségének megszüntetésére, a bankok, a finanszírozó uralmának kiszélesedésére vezet”¹⁸ — vélik a szerzők.

10 Az Urikány–Zsilvölgyi Kőszénbánya Rt.-t „a Hitelbank érdekköréhez ... nem számítottuk ... mert a banknak nem volt részesedése a vállalatban.” (Sándor V.: i. m. 473.)

11 I. m. 488.

12 I. m. 562.

13 Berend T. I.–Ránki Gy.: Magyarország gyáripara i. m. 115.

14 Ld.: Lenin Művei. 22. 227.; mint idézi: Berend T. I.–Ránki Gy.: Magyarország gyáripara i. m. 115.

15 Lenin művei. i. m. 234.; mint idézi: Berend T. I.–Ránki Gy.: Magyarország gyáripara i. m. 115.

16 Berend T. I.–Ránki Gy.: Magyarország gyáripara i. m. 143.

17 I. m. 143.

18 I. m. 147.

A folyamat eredményeként „a vezető bankcsoportok monopolista helyzetük megszilárdulásával kiszélesítik ipari érdekkörüket, azok állandósulnak és tartóssá válnak...”¹⁹ Szinte egyetlen jelentősebb iparvállalat sem tudta megőrizni függetlenségét. A Kereskedelmi Bank például éppúgy érdekkörébe vonta a *Rimamurányi Vasművet* a maga — a bankét megközelítő — 62,5 millió K alaptőkéjével, mint a viszonylag kicsiny *Első Magyar Postógyárat*.²⁰ 1913-ban a PMKB 55, a Hitelbank 63, a Hazai Bank 29, a Magyar Bank 50, a Leszámtolóbank 24 ipari érdekeltséggel rendelkezett. A világháború előtti időszakra a századfordulóhoz képest is megtöbbszöröződött az ipari érdekeltségek száma. Összességében a hazai nagybankok „kezében 225 ipari részvénytársaság volt, kereken 711 millió K részvénytőkével,”²¹ vagyis 1913-ban „az ipari termelésnek körülbelül 2/3-a ... a finansztőke érdekeltsége volt. Az állami vállalatokkal együtt... a részvényes ipar 91%-a tartozott a finansztőke érdekeltségi körébe.”²² Sőt, „a finansztőkétől független iparvállalatok 9%-os részesedési arány[a] nem is tükrözi teljesen az erőviszonyokat, mivel részesedésük éppen a legfontosabb iparágakban, a vas- és gépiparban, a szénbányászatban, a textil- és vegyiparban még ennél is kisebb volt.”²³ A „független” ipari cégek főként a helyi jelentőségű ipari ágazatokban, mint kőbányák, kisebb nyomdák, malmok, szeszfőzdék, téglagyárak voltak megtalálhatók — vélik Berendék.

Az 1970-es évekre már a gazdaságtörténetírásból is jórészt eltűntek az ideológus megfogalmazások és koncepciók, ugyanakkor azonban — más gazdaságtörténeti vonatkozásban is megfigyelt jelenségként²⁴ — a bank-ipar viszony leírásának tartalma meglepően hasonló maradt. Berend T. Iván és Szuhay Miklós tankönyvként is használt munkájában még a 70-es évek végén is megtalálható a finansztőke-konceptió minden lényeges eleme,²⁵ és ide sorolható Ránki György egy 1983-ban másodszor megjelent munkája is.²⁶ Sőt, a reprezentatív *Magyarország története* hetedik kötetének egyébként ítéleteiben mértéktartó gazdaságtörténeti fejezetére a bank-ipar viszony interpretációját illetően ugyanez jellemző: Katus László megállapítása szerint „a nagybankok fokozatosan ellenőrzésük alá vonták a gazdaság egész tőkés szektorát. ...Nálunk is lejátszódott tehát a kapitalizmus új szakaszának legjellemzőbb folyamata: az ipari és a banktőke egybenővése, a finansztőke kialakulása. A tőkés gazdaság kulcspozíciói egy szűk körű finansz-oligarchia kezébe kerültek...”²⁷ „Az új típusú nagybankok nem szorítottak csupán a hitelezésre, az ipari, közlekedési és kereskedelmi vállalkozások finanszírozására, részvényeik és kötvényeik kibocsátására és elhelyezésére, hanem köz-

19 I. m. 115.

20 I. m. 131., 161.

21 I. m. 155. A hiányzó 4 vállalat a szerzők szerint a PMKB „csoportjához” tartozott, de nem a bank érdekkörébe.

22 Berend T. I.—Ránki Gy.: i. m. 158.

23 I. h.

24 A tőkeimport esetében ugyanerre a tartalmi állandóságra ld. Kövér György: A dualizmus-kori tőkeimportszámítások historiográfiai és módszertani kérdései. *Aetas* 1992. 4. szám 7.

25 Berend T. Iván—Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848–1944. Bp. 1978. 129.

26 Ránki György: A Magyar Általános Hitelbank a 20-as években. In: *Uő.*: Mozgásterek, kényszerpályák. Bp. 1984. 289.

27 Katus László: Magyarország gazdasági fejlődése (1890–1913). In: *Magyarország története, 1890–1918.* 7/1. Főszerk. Hanák Péter. Bp. 1978. 269–270.

vetlen kezdeményező és irányító szerepet játszottak új vállalatok alapításában, meglévő vállalatok fejlesztésében, csődbe jutott vállalatok szanálásában, egész iparágak termelésének és értékesítésének megszervezésében. ...Az ország legnagyobb ipari, bányai, kereskedelmi és közlekedési vállalatai egy fél tucatnyi budapesti nagybank érdekkörébe tartoztak.”²⁸ Az öt legnagyobb budapesti bank érdekkörébe 1913-ban 225 „nagy ipari részvénytársaság”-ot sorol Katus „711 millió korona alaptőkével, ami az összes részvénytársasági bányai- és iparvállalatok tőkéjének... 51%-át jelentette.”²⁹

Lényegében illeszkedik ezekhez a megállapításokhoz néhány nyugati magyar szerző újabb munkája.³⁰ Az 1980-as évtizedben azonban már napvilágot látott olyan írás is, amely az eddigiektől eltérő megközelítésben tárgyalta a bank-ipar kapcsolatot. Kövér György tanulmánya elsőként hívta fel a figyelmet az érdekeltség fogalmának elmosódottságára, definíció nélküli alkalmazásának veszélyeire korszakunkban, kijelölve az utat a további vizsgálódások számára is.³¹ A későbbi időszakra vonatkozóan Pogány Ágnes mutatta ki, hogy mennyire nem volt állandó a bankok és az iparvállalatok kapcsolata.³²

E még a hazai banktörténeti irodalom csekély terjedelme ellenére sem teljeskörű historiográfiai áttekintésben mindenekelőtt az utóbbi évtizedek főbb kutatási eredményeinek bemutatását tartottuk feladatunknak, s nem a kortársak — ma már inkább forrásnak számító — megnyilvánulásainak ismertetését. Ezért végezetül csupán röviden utalunk arra, hogy az utóbbi évtizedek hazai gazdaságtörténetírásának fináncióke-konceptiója, a bankuralom tézise — külföldi vélemények mellett — kortárs hazai tradíciókhoz is kapcsolódhatott. A marxista szerzők közül Szabó Ervin³³, Basch Imre³⁴, Varga Jenő³⁵ neve említhető meg. A nem marxista irodalomban szintén kedvelt toposz volt a bankuralom, amely itt a bankok szervező és tőkeellátó funkciójának hangsúlyozásával kiegészülve jelent meg.³⁶

Mint láttuk, a századforduló időszakának bank-ipar kapcsolatát illetően dominálnak azok a koncepciók, melyek a nagybankok gigantikus „érdekkörének” kialakulását feltételezik, s azt, hogy az „érdekeltségek” közé tartozó iparvállalatok függetlenségüket elveszítve, a bankok korlátlan „ellenőrzése” alá kerültek. Bár a fentiekben ismertetett munkák széleskörűen használták az „érdekeltség”, „érdekkör” stb. fogalmakat, s gyakran igencsak messzemenő következtetéseket vontak le — például arra vonatkozóan, hogy a nagybankok az iparvállalatok hány

28 Katus L.: i. m. 373–374.

29 I. m. 350.

30 R. Nöel: i. m.; Elisabeth Boross: Financing of Hungarian Industry by the Commercial Bank of Pest. In: The Role of Banks in the Interwar Economy. Ed. Harold James–Hakan Lindgren–Alice Teichova. Cambridge, 1991. 158–178.

31 Kövér György: Banking and Industry in Hungary before 1914. In: Banking and Industry in Hungary. Uppsala Papers in Economic History. Working Paper. N° 6. Uppsala, 1989. 29–40.

32 Á. Pogány: From the Cradle i. m.

33 Szabó Ervin: Imperializmus és tartós béke. Bp. 1917. 31–33.; Uő.: Gazdasági szervezet és háború. In: Uő.: Válogatott írásai. Bp. 1958. 384.

34 Basch Imre: Bankkoncentráció. Szocializmus. 1910–1911. 1. szám 36.

35 Varga Jenő: A pénz uralma békében és bukása a háborúban. Bp. 1918.; Uő.: A kartellek. Szocializmus. 1911–1912. 6. szám; Uő.: A magyar kartellek. Bp. 1912.

36 Zsoldos Géza: A bankkoncentráció. Bp. 1913. 62.; Szádeczky-Kardoss Tibor: A magyarországi pénzintézetek fejlődése. Bp. 1928. 155.; Eckhart Ferenc: A magyar közgazdaság száz éve, 1841–1941. Bp. 1941. 180.; Jirkovsky Sándor: A magyarországi pénzintézetek története az első világháború végéig. Bp. 1945. 155–157.

százalékát „ellenőrizték” —, ezeket a fogalmakat meg sem kísérelték definiálni, legfeljebb implicit módon, amikor kimerítően írtak a „bankuralom” tüneteiről.³⁷ Az „érdekkört” tehát azonosították a korlátlan banki befolyással, érdekérvényesítő képességgel, annak ellenére, hogy nem vizsgálták szisztematikusan a bankok ipari vállalatokkal kialakított kapcsolatait, hanem mindenekelőtt a — jórészt pénzügyi adatszolgáltatás alapján készült — pénzügyi évkönyvek és a hitelintézetek üzleti jelentéseinek közlései révén, valamint a személyi összeköttetéseken keresztül próbálták e viszonyt dokumentálni. Noha a kimutatott bank–iparvállalat viszonyt azonosították a legteljesebb bankuralommal, a tőkekapcsolatok rendszeres vizsgálatára nem került sor, annak intenzív meglétét szinte magától értetődőnek tartották. Csupán feltételezték azt, hogy a bankok az ipari cégek hatalmas hányadában rendelkeztek szilárd tulajdonosi részesedéssel, hiszen a séma szerint a kapcsolat mindenekelőtt az alapítási üzletek kiterjedt voltából származott, s az intenzív hitelkapcsolatok erősítették, illetve kiegészítették ezt.

A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy rekonstruáljuk a bank–ipar kapcsolat fent említett különböző formáit az első világháború előtti két évtizedben — mindenekelőtt a tőkekapcsolatok vonatkozásában —, mivel az „érdekkör” nagysága és az „érdekeltségi viszony” tartalma véleményünk szerint csak ilyen módon állapítható meg.

A bank–ipar kapcsolat

Az áttekinthetőség miatt célszerűnek tűnik a következő három nagy részre bontani ezt a kapcsolatot, s ennek megfelelően tárgyalni azt:³⁸

- 1., hitelkapcsolatok;
- 2., részvénykibocsátások, alapítási üzletek;
- 3., az úgynevezett intézményes összefonódás, azaz a tulajdonosi és személyi összeköttetések.

A vizsgálat fókuszában a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank áll. Az esettanulmány mellett szól az, hogy segítségével a bankok ipari és egyéb kapcsolatainak

37 A két világháború közötti irodalomban *Siftár Zoltán* ugyan az érdekeltség pontos, s igen szigorú definícióját adja, de aztán — forrásai megnevezése nélkül — a bankok által kiadott üzleti jelentések — éppen általa bírált — következtetlen érdekeltségfogalmát használja (*Siftár Zoltán: A magyarországi pénzügyintézetek ipari érdekeltségei*. Bp. 1927. Doktori értekezés. BKE Könyvtár. 6.). Hasonlóan definíciót közöl *Szádeczky-Kardoss T.* is (*Szádeczky-Kardoss T.: i. m. 139.*), majd lakonikusan megállapítja, hogy „a pénzügyintézetek érdekeltségeinek statisztikáját a hivatalos adatok hiányában a pénzügyintézetek üzleti jelentései és a pénzügyi kompasszok alapján dolgoztuk fel.” (*Szádeczky-Kardoss T.: i. m. 161.*) A zavar az irodalomban odáig fokozódik, hogy egy szerző kijelenti, „a 19. század utolsó évtizedeiben a PMKB érdekszférájába vonta a nagy iparvállalatot, a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt.-t”, majd ugyanezen mondat lábjegyzetében közli, hogy „sajnos, nincs definíciója annak, hogy mit jelent „a bank érdekszférájába vonta” kijelentés.” (*E. Boross: Financing i. m. 161., 177.*) A következtetlenségre az is jellemző, hogy többször egyazon munkában is különböző érdekköri csoportot találhatunk például a PMKB-ra vonatkozóan. *Sándor V.* 1900-ban 12 vállalatot sorol a bank érdekkörébe, míg később 18 vállalatot. Utóbbi lista nem egyszerűen bővebb, hanem egyéb eltérések is tapasztalhatók benne. (*Sándor V.: i. m. 488.*)

38 A hármas tagolásra ld. *Volker Wellhöner–Harald Wixforth: Unternehmensfinanzierung durch Banken — Ein Hebel zur Etablierung der Bankenheerrschaft? Ein Beitrag zum Verhältnis von Banken und Schwerindustrie in Deutschland während des Kaiserreichs und der Weimarer Republik*. In: *Zur Geschichte der Unternehmensfinanzierung*. Hrsg. Dietmar Petzina. Berlin, 1990. 11–33.

szisztematikusabb feltárására nyíltat lehetőség mint egyébként. A bank kiválasztásában döntő súllyal szerepelt, hogy a Magyar Általános Hitelbankkal a korszak két kiemelkedő magyarországi pénzintézete közé tartozott. 1913-ban számos mutató — alaptőke, mérlegfőösszeg — szerint az első helyen állt, sőt a világháború előttre már nemzetközi méretekben is jelentős nagyságúnak számított. A Monarchiában ekkor saját tőke alapján csak a *Creditanstalt* és *Wiener Bankverein* előzte meg, s idegen tőkeállománya terén is a hatodik helyet foglalta el.

Ez egy rendkívül sikeres üzletpolitika, egy igen dinamikus növekedés eredménye volt. A PMKB vagyona 1890 és 1913 között 706%-kal növekedett, ami még a német nagybankok átlagos növekedési ütemét is meghaladta a korban.³⁹ A kimagasló teljesítmény vállalatérténeti szempontból is vonzóvá teheti a banki üzletpolitika — s ebben természetesen az ipari üzletek — vizsgálatát.

A bank ipari kapcsolatainak reprezentativitása azért is feltételezhető, mert minden számba vehető tanulmány a legnagyobb vagy második legnagyobb ipari „érdekkör”-t tulajdonítja neki a világháború előtt. Szintén a bank adatainak reprezentativitása mellett szól — a statisztikai adatszolgáltatás feltételezhető torzításait figyelembe véve is —, hogy a bank 1913-ban a hivatalos statisztikák alapján a hazai hitelintézetek által birtokolt hazai iparvállalati részvények (88 911 000 K) 37,7%-ával rendelkezett.⁴⁰

A kutatás szempontjából nem elhanyagolható az a gyakorlati szempont sem, hogy a magyarországi nagybankok közül a PMKB rendelkezik a legjobb forrásadottságokkal a korszakban. Igaz, még ez a banki levéltár sem teljes a háborús károk miatt — mindenekelőtt az igazgatósági jegyzőkönyvek hiánya nehezítő körülmény —, de a bank fennmaradt intern mérlegei kiváló lehetőséget nyújtanak üzletpolitikájának rekonstrukciójához.

Meg kell jegyeznünk, hogy a hazai gazdaságtörténeti irodalom jelentős csoportját képező iparvállalat-történeti monográfiák nem nyújtanak semmiféle segítséget a századfordulós bank-ipar kapcsolat jellegének megértéséhez. Ezek — ily módon is teljesen megtagadva a „business history” módszertanát — alig foglalkoznak a vállalatok pénzügyi helyzetével, ehelyett a naturális mutatókra fordítanak szinte kizárólagos figyelmet. Így gyakran még a beruházások esetében sincs⁴¹ egyetlen utalás sem a pénzügyi kérdésekre, s e munkákban alig jelennek meg a bankok, ezekről legfeljebb, mint a fináncsőke — közelebből be nem mutatott —

39 Ugyanebben az időszakban a német nagybankok vagyona a következő ütemben bővült: Deutsche Bank 530%, Discontogesellschaft 465%, Dresdner Bank 790%, Commerz und Disconto-Bank 759%, Bank für Handel und Industrie 540%. (Manfred Pohl: Festigung und Ausdehnung des deutschen Bankwesens zwischen 1870 und 1914. In: Deutsche Bankengeschichte. Hrsg. von Günther Ashauer et al. 2. Frankfurt am M. 1982. 286–287.)

40 Az országos adata vonatkozóan ld. Magyar Statisztikai Évkönyv. 1913. Bp. 1915. Magyar Országos Levéltár (=OL); A bankra vonatkozóan: OL Z 49. PMKB Könyvelőség. Mérlegek. 191–192. cs. 1913. decemberi mérleg.

41 *Koroknai Ákos*: Cukortermelet Selypen a Monarchia idején. In: *Bencze Gábor–Koroknai Ákos*: A Selypi Cukorgyár története. Selyp, 1989. 11–52. Ld. az Ózdi kohászati üzemek történetének Koroknai Ákos által írt, 1881–1915-re vonatkozó fejezeteit: In: *Az Ózdi Kohászati üzemek története*. Szerk. Berend T. Iván. Ózd, 1980. 103–150.; *Berlász Jenő*: A Ganz-gyár első fél százada, 1845–1895. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. XII. Bp. 1957. 349–458. A korabeli ipartörténeti munkákból szintén hiányoznak a számunkra hasznosítható pénzügyi vonatkozások. Ld. pl. *Alliquander Odón*: Magyarország bánya- és kohóipara az 1912–1926. évben. I–II. Bp. 1931.; *Wiener Moszkó*: A magyar cukoripar fejlődése. I–II. Bp. 1902.

képviselőiről szerezhetünk tudomást lapidáris megállapításokból.⁴² A PMKB történetéről újonnan született kiadvány⁴³ — másutt részletezett okok miatt⁴⁴ — szintén nem hasznosítható.

Technikai okok indokolnak egy korlátozást: a PMKB ipari kapcsolatainak bemutatása során — több külföldi kutatáshoz hasonlóan⁴⁵ — csak hazai részvénytársasági iparvállalatokat veszünk figyelembe. Ezek azonban a hazai ipari termelés döntő részét adták. Erre vonatkozó statisztikával ugyan nem rendelkezünk, de sokatmondó adat, hogy 1913-ban a részvénytársasági üzemek az összes gyáripari munkabér 59%-át fizették.⁴⁶

Természetesen tudatában kell lennünk annak, hogy egy esettanulmány ugyan lehetőséget nyújthat elmélyültebb ismeretek szerzésére egyes területeken, de bizonyos korlátozásokat is szükségessé tesz az eredmény általános érvényességét illetően. Ezenkívül az alapkutatások hiányából is adódik, hogy megállapításaink az egész hazai bankrendszer vonatkozásában gyakran inkább hipotetikus jellegűek, s későbbi pontosítást igényelhetnek.

A hitelkapcsolat

A hitelkapcsolat jellemző típusainak áttekintése során megpróbáljuk megbecsülni a rövid, illetve hosszú lejáratú hitelek jelentőségét mind a bankok, mind az iparvállalatok szempontjából. Mivel az országos adatok nem minden kérdésünkre adnak megfelelő választ, kiemelten vizsgáljuk azt, hogy a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank rövid lejáratú hitelkapcsolatai milyen főbb vonásokkal bírtak korszakunkban. Vizsgálódásunk során messzemenően támaszkodunk a PMKB említett intern mérlegeire és azok mellékleteire, melyekből egyenként elkülönítve az ipari részvénytársaságok hitelállományát, kiszámítható volt az ipar (illetve részvénytársasági ipar) együttes aránya. Ezenkívül néhány jellemző — részben a bankkal kapcsolatban álló — ipari cég oldaláról is közelítünk a problémához. A hitelkapcsolatok kiterjedtségének vizsgálata mellett a hitelezés feltételeinek ismerete is fontos lehet annak eldöntéséhez, hogy a hitelkapcsolat hierarchikus viszonyt eredményezett-e vagy sem bank és iparvállalat között. A feltételeket azonban most csak érinteni tudjuk.

Egy bank rövid lejáratú aktív hitelügyletei során a váltóhitel (váltóleszámlító-lás) és főként a folyószámlahitel révén kerülhetett kapcsolatba iparvállalattal

42 Berend T. Iván–Ránki György: A Csepeli Vasmű rövid története. In: Csepel története. Bp. 1965. 33–128.

43 Botos János: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank története. Bp. 1992.

44 Kritikájára ld. recenziómat: Budapesti Könyvszemle 4 (1992) 102–105.; A Magyar Általános Hitelbank történetének új feldolgozása szintén inkább a szponzoráló intézmény közvetlen „public relations” célkitűzéseit szolgálja: Tallós György: Fejezetek a Magyar Általános Hitelbank történetéből, 1867–1948. Bp. 1991.

45 Ld. pl. Alice Teichova–Alois Mosser: Investment Behaviour of Industrial Joint-stock Companies and Industrial Shareholding by the Österreichische Credit-Anstalt. In: The Role of Banks in the Interwar Economy i. m. 122–157.

46 Kanus L.: i. m. 350.

korszakunkban.⁴⁷ Utóbbi gyakran az adósok tételében könyvelték el — különösen a nagyobb pénzintézetek —, de az előlegek értékpapírokra és árukra tételben foglalt kölcsönöket is folyószámlára nyújtották.

1. táblázat.

**A magyarországi pénzintézetek rövid lejáratú hitelállománya^a, 1890–1913
(1000 K)**

	A., Váltó- tárca	%	B., Folyó- számla- hitelek ^b	%	C., Előlegek	%	D., A+B+C	%	E., D a va- gyon %- ában
1890	525 034	67,2	154 646	19,8	101 530	13,0	781 212	100	36,0
1895	809 610	56,4	571 770	39,8	53 653	3,7	1 435 033	100	38,7
1900	1 059 046	59,8	590 059	33,3	122 950	6,9	1 772 055	100	36,4
1905	1 348 394	60,0	769 663	34,3	128 221	5,7	2 246 278	100	34,3
1910	2 347 992	56,4	1 549 880	37,2	263 130	6,3	4 161 002	100	39,7
1913	2 884 769	55,1	2 080 577	39,7	272 645	5,2	5 237 991	100	42,3

a Bankok, takarékpénztárak, földhitelintézetek állománya.

b Fedezet mellett engedélyezett folyószámlahitelek és adósok.

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv. 1890–1913. Bp. 1891–1915.; A magyar szent korona országainak hitelintézetei az 1894–1909. években. Bp. 1913. (Magyar Statisztikai Közlemények 35.) 104–110., 132–134.

A váltóleszámlítás az egyik legrégebb bankügylet, s ennek megfelelően a hazai bankok üzletágai között is korszakunkban mindvégig kiemelkedő jelentőséggel rendelkezett. Növekedési dinamikája csak az 1900-as évek második felétől volt kisebb a folyószámlahiteleknél. (Ld. 1. táblázat.)

Annak ellenére, hogy elvileg kimondottan kereskedelmi hitelfajtáról van szó, a váltóhitelzésnek fontos ipari vonatkozásai is voltak periódusunkban, különösen addig, míg a folyószámlahitel viszonylag fejletlen volt Magyarországon. Közismert, hogy a váltóhitelzés nem csupán a mezőgazdaságban öltött nagy méreteket („parasztváltók”), hanem az ipar bizonyos ágaiban is, főként az élelmiszer-, s ezen belül a malomiparban. Még 1913-ban is a malomipari részvénytársaságok 170,7 millió K-s „folyó teher”-összegéből 109,3 millió K-t (64,3%) tett ki a váltótartozás, szemben például a vegyipar 124,4, illetve 15,1 millió K-s (12,1%) megfelelő adataival.⁴⁸

Az ipari hitelszükségletek kielégítése során az elvileg rövid lejáratú (3-6 hónap) váltóhitel ún. „lánc hitel” („line-credit”) formáját ölthette, azaz folyamatosan megújították az esedékességgel, s így előfordult, hogy a gyakorlatban hosszú

47 Az irodalomban megtalálható az az álláspont is, hogy az úgymond „köznyelvi” folyószámlahitel helyett helyesebb az üzemi hitel elnevezés, mivel minden banküzemi hitelügyletet folyószámlán kell nyilvántartani. (Szász Antal: Banküzemtan. Bp. 1947. 54.) Mi kitartunk a folyószámlahitel elnevezés mellett, mert ez a mérleg tételek azonosítására alkalmasabb, és forrásainkban is ez a terminus szerepel. Véleményünk szerint tehát nemcsak jogi, hanem közgazdasági tartalma is van.

48 Magyar Statisztikai Évkönyv. 1913. Bp. 1915. 124–125.

lejáratúvá vált. Ez nem csupán Magyarországon, hanem a 19. századi Európa számos országának bankjainál elterjedt gyakorlat volt.⁴⁹ Mindazonáltal nehéz megítélni, hogy a váltóhitel milyen hányada jelentett hosszú lejáratú hitelt a valóságban.

A PMKB váltóüzletének fejlődése hasonló képet mutat, mint az országos adatok, sőt itt a megfigyelt tendenciák még markánsabban jelentkeznek. (Ld. 2. táblázat.)

A váltótárca 1913-as összetételéről az intern mérlegek alapján kaphatunk képet — korábban a mérlegmellékletek nem részletezték az állományt. A központnál leszámított 85 048 000 K értékű váltóból a pénzintézetek részesedtek a legnagyobb arányban, 50 356 000 K-val (59,2%).⁵⁰

2. táblázat.

A PMKB rövid lejáratú hitelállományának változása^a, 1892–1913 (K)

	A., Folyószámlahitel ^b		B., Váltóhitel		C., B/A
	Összege	Vagyon %-ában	Összege	Vagyon %-ában	
1892	47 276 662	18,2	44 740 076	17,3	0,946
1896	31 792 663	8,6	21 776 096	5,9	0,685
1901	81 718 566	15,6	53 774 545	10,2	0,658
1906	119 748 872	16,8	69 451 859	9,7	0,58
1910	164 156 058	17,4	68 429 550	7,2	0,417
1913	224 694 076	18,5	85 048 000	7	0,379

a A központ állománya.

b Adósok és előlegek értékpapírokra és árukra folyószámlában.

Forrás: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. Mérlegek. 18., 43–44., 79–80., 115–117., 159–160., 191–192. cs. (saját számítás)

Az iparvállalatok hitelhányadát közvetett módon határozhatjuk meg, mivel a bank által a mérlegben „vidéki cégek, budapesti cégek” elnevezés alá sorolt adósok 30 825 000 K-s hitelösszegéből csak a 100 000 K-s hitelt elérő és meghaladó cégek állományának megoszlása ismert, ami összesen 24 648 000 K-ra rúg. Ebből 10 214 000 K (41,4%) a hazai ipari részvénytársaságok állománya. Ha a „vidéki cégek, budapesti cégek” állományának egészében — tehát nem csak a 100 000 K-n felüli adósoknál — ugyanez a megoszlás — aminek feltételezése semmiképpen sem jelenthet az ipari részesedés hátrányára való torzítást, hiszen a kisebb hitelösszegeket nagyobb valószínűséggel kisebb, nem részvénytársasági vállalkozások jegyezték —, akkor összesen 12 773 713 K-s ipari állomány valószínűsíthető.

49 Erre ld. *Jean Bouvier*: Banktőke, ipari tőke és fináncióke a XIX. századi francia növekedésben. Történelmi Szemle 19 (1976) 601.

50 Amennyiben másként nem jelezzük, a PMKB intern mérlegadatainak forrásai a továbbiakban: OL Z 49. Könyvelőség. Mérlegek. 18., 43–44., 79–80., 115–117., 159–160., 191–192. cs. (1892. dec.–1913. dec.)

tő. Ez a központ egész váltótárca-állományára vonatkoztatva 15,01%-os, mérsékelt arányt jelent.

A rövid lejáratú hitelek másik típusára, a folyószámlahitelekre áttérve, emlékeztetünk arra, hogy a bankoknak ez a tőkekihelyezési formája a fejlettebb pénzügyekkel rendelkező országokban és régiókban korszakunkra már háttérbe szorította a váltóhitelt.⁵¹ Magyarországon ez a folyamat lényegesen lassabban haladt⁵² (ld. 1. táblázat.), sőt a világháborúig csak egyes pénzintézeteknél — döntően fővárosi nagybankoknál — zajlott le, ahol a folyószámla korszakunkban mindvégig központi tényezője volt az ügyfélforgalomnak.

A PMKB folyószámlahitelei esetében előnyösebb forrásadottságokkal számolhatunk, mint a váltótárcánál, azaz ennek megoszlásáról már kezdettől rendelkezünk részletes kimutatással. (Ld. 3. táblázat.) 1892-ben a folyószámlahiteleken belül az ún. „folyószámlahitel értékpapír-fedezettel” elnevezésű tétel még igen jelentős volt, 20 079 166 K-ra rúgott. Ez az állomány döntően kisebb kereskedőcégek hiteleit tartalmazta, ugyanakkor egyetlen ipari részvénytársaságot sem foglalt magában, sőt vasúti vállalatot és bankot, takarékpénztárt is csak keveset — a legnagyobb az *Arad-Csanádi Takarékpénztár* 360 050 K-s hitele volt.

3. táblázat.

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank folyószámlahitelei és azok ipari vonatkozásai 1892–1913 (K)

	1892	1896	1901	1906	1910	1913
A., Előlegek értékekre folyószámlá- ban és adósok	47 276 662	31 792 663	81 718 566	119 748 872	164 156 058	224 694 076
B., Ebből hitelek ipar- vállalatoknál	207 212	1 812 010	13 519 586	19 306 971	52 350 321	70 040 511
B az A %- ában	0,44	5,70	16,50	16,10	31,9	31,20
Vagyon össz.	258 360 544	371 442 148	525 201 533	714 634 790	945 953 053	1 212 854 412
B a vagyon %-ában	0,08	0,49	2,57	2,7	5,53	5,77

Forrás: OL. Z. 49. PMKB. Könyvelőség. Mérlegek. 18., 43–44., 79–80., 115–117., 159–160., 191–192. cs. (saját számítás)

A folyószámlahitel-állomány másik összetevője, az adósok tétele 1892-ben a belső mérleg szerint 27 197 496 K-t tett ki.⁵³ Itt is csupán néhány ipari társaságot

51 J. Komlos: The Diffusion i. m.

52 Kövér György: Az Osztrák-Magyar Monarchia bankrendszerének fejlődése. Közgazdasági Szemle 33 (1986) 319–320.

53 Adatgyűjtésünket a 200 K-n felüli hitelállományú hazai részvénytársaságokra korlátoztuk, ami azonban minimális hibahatárok között tartja eredményünket. (A forintban megadott összegeket a könnyebb összehasonlíthatóság kedvéért átszámítottuk koronára.)

találhatunk, s ezek is igen alacsony összeggel tartoztak a banknak: még az újvidéki *Első Gőzmalom Rt.* is az elsők között volt a maga 304 K-s, minimális hitelállományával. Az iparvállalatok együttesen az adósok tételének 0,76%-ával, azaz 207 212 K-nyi állománnyal rendelkeztek. Összegezve a fenti számokat azt mondhatjuk, hogy 1892-ben a PMKB folyószámlahiteleinek csak igen alacsony hányadát, 0,44%-át folyósították ipari részvénytársaságoknak.

Négy évvel később, 1896-ban a bank által nyújtott folyószámlahitelek 31 792 663 K-t tettek ki. Az előlegek értékpapírokra folyószámlán tétel 12 896 613 K volt ekkor, míg az adósoké 18 896 050 K. Ezen belül az ipari társaságok hitelállománya 1 812 010 K-ra rúgott,⁵⁴ ami 5,7%-ot jelentett. Ez a négy évvel korábbi állapothoz képest már jelentős növekedés, jóllehet az elmozdulás az egy százalék alatti, igen alacsony szintről következett be. A vállalatok ágazati megoszlása szinte esetlegesnek tekinthető, annál is inkább, mivel az állomány nagy részét egyetlen kiemelkedő tétel, a Popper Lipót-féle *Faipari Rt.* 1 319 834 K-s hitele összpontosította. A többi iparvállalat folyószámlahitel-állománya még mindig szerény volt.

1901-ben a dinamikusan növekvő folyószámlahitelek 81 718 566 K-s értékéből arányaiban is lényegesen nagyobb összeg, 13 519 586 K, azaz 16,5% jutott ipari vállalkozásoknak. A bank ipari kapcsolatainak expanzióját azonban ismét egyetlen cég, az *Egyesült Építő és Ipar Rt.* 8 410 523 K-ás tartozása magyarázza, ami az állomány közel 2/3-át (!) tette ki. Ez a bank ipari hitelüzleteinek korlátozott, kevéssé diverzifikált voltára utal a századfordulón.

1906 végére a folyószámlahitelek összege 119 748 872 K-ra nőtt. Ebből összesen 19 306 971 K-t tettek ki az ipari hitelek, azaz arányuk (16,1%) lényegében stagnált az öt évvel korábbihoz képest.

A „második Gründerzeit” rajta hagyta nyomát a bank mérlegein is. Így 1910-re a folyószámlahitelek 164 156 058 K-ra emelkedett összegéből 52 350 321 K (31,89%) volt ipari jellegű, ami az évtized közepi adatokhoz képest igen jelentős, közel kétszeresére való növekedést jelent arányaiban is. Az adósok összetétele is diverzifikáltabb, de a legnagyobb adósok listáján továbbra is sok az egyezés.

1913-ra a folyószámlahitelek összege tovább nőtt, 224 694 076 K-ra, amiből a három évvel azelőttinél arányaiban valamivel kevesebbet, 70 040 511 K-t (31,2%) nyújtottak ipari társaságoknak.

Az ipari hitelezés növekedése tehát nyilvánvaló tendencia korszakunkban, ami különösen a századforduló előtti néhány évben, s az 1900-as évtized közepe utáni periódusban gyorsult fel. Ugyanakkor — legalábbis a PMKB esetében — összességében nem állíthatjuk azt, hogy a folyószámlahitelek növekedése döntően az ipari hitelezésre vezethető vissza. Még a világháború előtt is a folyószámlahiteleknek kevesebb, mint 1/3-át vették igénybe ipari részvénytársaságok. Egyedül az 1900-as évek második felének nagy ipari expanziója során adta a növekedés háromnegyedét az ipari állomány.

Meg kell jegyeznünk azt is, hogy az ipari vonatkozású tőkekihelyezések növekedésében bizonyosan tükröződik, hogy az általunk — adathiány miatt — részletesen nem vizsgált váltóállományból mindinkább a folyószámlahitelek felé tolódott el az ipari hitelezés. Feltételezhetően ugyanebbe az irányba hat a nem társasági ipari cégek figyelmen kívül hagyása is számításainkban. Az idő előrehaladtával — főként a századfordulót követően — az ipari aktivitás mind nagyobb

54 Az 1000 K-n felüli tartozások.

része köthető a részvénytársaságokhoz, s így azok növekvően jelenhetnek meg adatainkban is, a ténylegesnél nagyobb növekedési dinamikát jelezve az ipari hitelezésben.

Periódusunk első felében gyakran igen egyenetlenül oszlik meg az ipari hitelállomány. A legszélsőségesebb példa erre az 1901-es év, amikor nem csak a hiteleknek, hanem a 19 277 358 K-s összes ipari tőkekihelyezésnek közel felét egyetlen cég, az Egyesült Építő és Ipar Rt. folyószámla-tartozása tette ki (8 410 523 K). Az 1900-as évek második felében — ha nem is ilyen mértékben —, de a hitelállomány megoszlása továbbra is erősen koncentrált maradt. 1910-ben a tíz legnagyobb ügyfél 29 015 645 K-val, azaz a hitelek 55,4%-val tartozott a banknak.

A kölcsönök feltételei igen sokszínűek lehettek, s elvileg lehetőséget nyújthattak a banknak arra, hogy befolyást gyakoroljon az iparvállalatra — egyrészt a hitel felmondása vagy az új hitel megtagadása révén, másrészt a pénzügyi tranzakciók során nyújtott kedvezmények által. Ez a potenciális hatalmi viszony azonban természetesen nem jelentette azt, hogy a valóságban is mindig jelentkezett a bank–ipar kapcsolatban. A banktól, illetve annak hiteleitől való függőség lényegesen nöhetett, illetve csökkenhetett az ipari cég vagy a gazdaság egészének nehézségei, ill. prosperitása függvényében. Ebből következően az általános gazdasági helyzet is igen változatos módon gyakorolt befolyást a viszonyra: például ipari depresszió idején a bank javára tolódhattak el az erőviszonyok, pénzbőség idején pedig az ipari cég kerülhetett jobb alkupozícióba.

A bank ipari hitelezésének jelentősége csak akkor ítéltető meg, ha — legalább futólag — az iparvállalatok oldaláról is szemügyre vesszük a kapcsolatot, s választ keresünk arra a kérdésre, hogy a bankok rövid lejáratú hitelezésének növekedése azt jelentette-e, hogy az ipar növekvő függőségbe került a bankhitelektől?

A kérdés maradéktalan megválaszolását nehezíti, hogy átfogó, az összes hazai pénzintézet iparvállalati hitelállományára — vagy az ipar bankhiteleire — vonatkozó adatokkal nem rendelkezünk. Ezért ismét a Kereskedelmi Bank és az egyes iparvállalatok adataira vagyunk ráutalva.

Hasonló problémába ütközve a német irodalomban Wellhöner a nyilvános iparvállalati mérlegek hitelezők tételének az állótőkéhez viszonyított arányának alakulásából von le következtetéseket.⁵⁵ Feltételezi, hogy ez kifejezheti a bankhitelek arányának alakulását az iparvállalati felhalmozásban, azt, hogy az iparvállalat függősége nőtt vagy csökkent a „line credit”-té vált hitelektől. Néhány hazai ipari nagyvállalat példája azonban azt mutatja, hogy a hitelezők tétel alig vagy egyáltalán nem tartalmazott bankhiteleket, hanem csupán más iparvállalatokkal szembeni kötelezettségeket, amit a korban „áruadósok”-nak neveztek. (Ld. 5. és 6. táblázat.) A mérleginterpretáció ezen problémáját figyelembe véve, az ilyen jellegű számításokat — hazai viszonylatban — nem tartjuk igazán megbízhatónak.

Ennek ellenére — Wellhönerhez hasonlóan — egy ipari nagyvállalati mintán — ahol az egyes mérlegtételek összehasonlítása sikeresebben végrehajtható, mint az összes iparvállalat esetében — mi is elvégeztük e számítást. (Ld. 4. táblázat.) A mintába — némileg önkényesen meghúзва a határt — az 1912-ben 10 millió K alaptőkét elérő ipari részvénytársaságok kerültek. 1912-ben kilenc ilyen cég létezett (*Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű, Salgótarjáni Kőszénbánya, Hernádvölgyi Magyar Vasipar, Magyar Általános Kőszénbánya, Magyar Cukoripar, Magyar Textilipar, Urikány-Zsilvölgyi Kőszénbánya, Dreher Antal Serfőzdei Rt. és a Ganz Villa-*

mossági Gyár).⁵⁶ A korábbi években is (1896, 1901, 1906) ugyanezen vállalatok mérlegeit vizsgáljuk.⁵⁷

4. táblázat.

Ipari nagyvállalati minta^a állótőkéjének és hitelezők tételének alakulása (1000 K)

Év	A., Állótőke	B., Hitelezők	C., B az A %-ában
1896	69 662	20 836	29,9
1901	113 471	29 245	25,8
1906	127 820	44 189	34,6
1912	232 573	41 179	17,7

a A minta összetételét ld. a szövegben.

Forrás: Magyar Compass 1896–1912. Szerk. G. Nagy Sándor. Bp. 1897–1913/14. (saját számítás)

Eredményünk azt mutatja, hogy a hitelezők állótőkéhez viszonyított aránya — jóllehet 1906 jelentős kivétel — tendenciájában csökkent. Wellhöner interpretációja szerint ez Hilferding tézisének érvénytelenségét jelenti az iparvállalatok fokozódó banki eladósodottságáról.

Ezt az eredményt mindenestre megerősíti a két legnagyobb alaptőkéjű hazai ipari társaság, a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű és a Salgótarjáni Kőszénbánya Kereskedelmi Bankkal kialakított hitelkapcsolatainak alakulása (5–6. táblázat), amit különösen érdekessé tesz számunkra az a tény, hogy e vállalatokat rendszerint a PMKB érdekkörébe sorolják.⁵⁸

5. táblázat.

A PMKB hitelei a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-nek, illetve a vállalat betétei a banknál (K)

A., A vállalat hitelezők tétele	B., A bank hitele	C., Betét a banknál
1892	1 476 006	–
1896	4 225 112	401 098
1901	2 040 906	756 607
1906	3 403 404	^a
1910	4 007 165	5 435 693
1913	3 775 834	2 481 523

a 1906 betéteiről nem rendelkezünk adattal.

Forrás: OL Z 233. Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Könyvelőség. 41. kötet.; OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. Mérlegek 18., 43–44., 79–80., 115–117., 159–160., 191–192. cs. (saját számítás)

56 A röviddel azelőtt megalakult Nyugatmagyarországi Kőszénbánya Rt.-t nem vettük fel a mintába.

57 A kilenc vállalat közül 1896-ban 6, 1901-ben 7, 1906-ban szintén 7 működött.

58 Berend T. I.–Ránki Gy.: Magyarország gyáripara i. m. 149–150.

6. táblázat.

**A PMKB hitelei a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Rt.-nek,
illetve az iparvállalat betétei a banknál (K)**

A., A vállalat hitelezők tétele ^a		B., A bank hitele	C., Betét a banknál
1892	1 431 012	—	—
1896	5 959 720	—	—
1901	4 548 959	42 583	—
1906	7 258 047	—	^b
1910	3 578 990	—	918 394
1913	4 417 974	—	3 043 875

a A vállalat mérlegelési rendjének megfelelően mindig a következő év június 30-i állapot.

b 1906 betéteiről nem rendelkezünk adattal.

Forrás: Magyar Compass 1892–1913. Szerk. G. Nagy Sándor. Bp. 1893–1914/15.; OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. Mérlegek. 18., 43–44., 79–80., 115–117., 159–160., 191–192. cs. (saját számítás)

A vállalati mérlegekből azt láthatjuk, hogy bármilyen mutatót veszünk is alapul, korszakunkban — kis megingásokkal — folyamatosan csökkent a Salgótarjáni Kőszénbánya adósságainak aránya (5. táblázat). 1892-ben a „hitelezők” még a saját tőke 57,02%-át — azaz meglehetősen magas arányt — tett ki. Négy év múlva ez 51,5%-ra csökkent, s 1901-re már igen drasztikusan visszaesett, 12,69%-ra. Ezután viszonylagos romlás következett be ebben a mutatóban (1906: 17,86%), de ez csak időleges volt, mert 1910-ben tovább csökkent 9,94%-ra, 1913-ban pedig 9,14%-ra. Lényegében ugyanezt a tendenciát tapasztalhatjuk, ha a saját tőke helyett a vagyont választjuk viszonyítási alapul: 16,66%, 22%, 7,48%, 10%, 6,55%, 5,6% voltak az arányok ugyanezen években.⁵⁹

A tendencia egyértelműen az önfinanszírozás, illetve a hosszú lejáratú tőke-szükséglet növekedése, s ennek a tőkepiacon való kielégítése irányába mutat. Mint az 5. táblázat mutatja, a PMKB hitelei gyakorlatilag nem jutottak szerephez a vállalat finanszírozásában. Ellenkezőleg: bármilyen meglepőnek is tűnhet, rendszeresen az iparvállalat helyezett el — esetenként igen tetemes — betéteket a bankban.

Szinte azonos a kép, amit a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű hasonló adatai alapján nyerünk. (6. táblázat.) Alátámasztják ezt a Rima igazgatósági ülési jegyzőkönyvei is, melyekben műszaki, üzemviteli ügyek dominálnak, s például 1895 és 1898 között alig található utalás bármiféle bankkapcsolatra vonatkozóan. Sőt, a Rima nem csupán saját üzemének finanszírozására volt képes, hanem törekedett a „csatlakozott vállalatok” bankadósságainak teljes kifizetésére is. E célra gyakran alaptőke-felemeléssel biztosította a forrásokat. 1909 nyarán a részvény kibocsátás előkészítését jellemzően azzal indokolták az igazgatósági ülésen, hogy „a vállalatra nézve felette előnyös, ha figyelemmel a közeli investíciókra, de a csatlakozott vállalatok bankadósságának kifizetése céljából is, nagyobb szabad tőke felett rendelkezik...”⁶⁰

⁵⁹ OL Z 233. Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Könyvelőség. 41. kötet.

⁶⁰ OL Z 368. RMST. Igazgatósági iratok. 2. cs. 1. t. Igazgatósági ülés jegyzőkönyvei. 1909. jún. 26.

Az iparvállalati önfinanszírozás, a saját tőkefelhalmozó képesség másik mutatója lehet az, hogy a profitból mennyit fordítottak felhalmozásra az iparvállalatok. Erre a leírásokból és a felhalmozott tartalékokból következtethetünk.⁶¹ Ezek alakulását ugyanezen iparvállalati minta esetében a 7. táblázat mutatja. A mérleginterpretáció problémái — az egyes tételek összehasonlíthatósága — itt nem jelentkeznek olyan zavaróan, mint az előzőekben, így megállapíthatjuk, hogy a trend egészen egyértelmű. A kilenc legnagyobb hazai ipari részvénytársaság 1896 és 1913 között mind nagyobb mértékben vált képessé arra, hogy saját erőből finanszírozza felhalmozását.

7. táblázat.

Ipari nagyvállalati minta^a önfinanszírozó képességének alakulása,
1896–1912 (1000K)

	1896	1901	1906	1912
A., Állótőke	69 662	113 471	127 820	232 573
B., Leírások és tartalékok	25 220	50 255	74 803	163 040
B az A %-ában	36,2	44,3	58,5	70,1

a A minta összetételét ld. a szövegben.

Forrás: Magyar Compass 1896–1912. Szerk. G. Nagy Sándor. Bp. 1897–1913/14. (saját számítás)

Összességében megállapíthatjuk, hogy a PMKB üzleteiben növekvő, de még korszakunk végén is alárendelt szerepet játszottak az iparvállalatoknak nyújtott hitelek. Másfelől a vizsgált nagyvállalatok a legdinamikusabb növekedési periódusokban sem elsősorban a hitelre alapozták felhalmozásukat. Ellenkezőleg: a hitelek aránya állótőkéjükhez viszonyítva — néhány év kivételével — csökkent. Sokkal inkább a saját profitból történő tőkefelhalmozás, az önfinanszírozás volt a tőkeszükségletük biztosításának fő módja, természetesen a hazai és külföldi tőkepiacokon történő részvénykibocsátásokkal együtt, amivel később még részletesen foglalkozunk.

Nyilvánvaló ugyanakkor az is, hogy az ipari cégek nem mindegyike tudta megkerülni a bankokat tőkeigényének kielégítésekor. A PMKB-tól nagyobb hitelben részesülő üzletfelek döntően a közepes méretű vállalatok egy meglehetősen stabil, bár nem túl széles köréből kerültek ki.

Az ipari hitel korlátait egyes, főként nagyobb iparvállalatok önfinanszírozó képessége — vagyis a keresleti oldal sajátosságai — mellett a kínálati oldal jellemzői is magyarázzák. A bankok ugyanis a rizikóminimalizálás parancsának engedelmeskedve korántsem voltak hajlandók bőkezűen nyújtani ipari hiteleiket, s — mint alább látjuk majd — minden társaság alapításában közreműködni.

Wellhöner és Wixforth a hitelkapcsolatok viszonylag alacsony foka alapján német viszonylatban arra a következtetésre jutott, hogy a német iparvállalatok növekvő függetlensége felhalmozási folyamatukban a hosszú lejáratú folyószámlahitelektől egyben a bankuralom funkcionális alapjának hiányát is jelentette.⁶² Az

61 V. Wellhöner: i. m. 63.

62 V. Wellhöner–H. Wixforth: i. m. 19.

elmondottak hazai viszonylatban ugyancsak erre utalnak — legalábbis a nagyvállalatok esetében —, messzemenő megállapításokat azonban egyelőre nem tehetünk.

Az alapítási és más értékpapír-kibocsátási üzletek

Az előzőekben azt vizsgáltuk, hogy a bankok miként bocsátották az iparvállalatok rendelkezésére az általuk összegyűjtött tőkét rövid lejáratú kölcsönök formájában. A hosszú lejáratú iparvállalati tőkeszükséglet biztosítását a bankok azáltal segítették, hogy közreműködtek részvény-, illetve kötvénykibocsátásaikban. Mivel az ipari kötvények jelentősége Magyarországon korszakunkban elhanyagolható volt, ezért az úgynevezett „kibocsátási üzletek” bemutatása során mindenneke-lőtt a részvénykibocsátásokkal kell foglalkoznunk.

Részvények emissziójára sor kerülhetett új iparvállalat megalakítása esetén, egy már működő cég társasággá való átalakítása során, de már működő társaság is elhatározhatta alaptőke-emelését.⁶³ A kibocsátások lebonyolítása során a bankok — a konstrukciótól függően — egyrészt hasznosíthatták tőkeerejüket, másrészt üzleti, tőkepiaci kapcsolataikat, adminisztratív apparátusukat (fiókok stb.) bocsátották rendelkezésre. Az iparvállalatoknak ugyanis nem volt meg feltétlenül a megfelelő felkészültségük ahhoz, hogy saját részvényeik elhelyezését lebonyolítsák. Ugyanakkor a fenti adottságokkal a bankok közül is csak a nagyobbak rendelkeztek megfelelő mértékben, így ezek szerepe az ipari kibocsátásokban még az ipari hitelezésben betöltötténél is nagyobb volt.

Korszakunkban a hazai ipari alapítások első csúcspontja 1895-ben volt, amikor összesen 51,24 millió K-t fektettek részvénytársaságokba. Ezt követően jelentősen visszaesett ez a tevékenység — 1898-ra mintegy a felére. A következő nagy, s még az 1890-es évek közepénél is intenzívebb részvénykibocsátási periódus az 1900-as évek második felére tehető. Ekkor először 1907-ben tetőztek mind az új alapítások, mind a tőkefelemelések, majd pedig 1910–12-re esett egy következő nagyarányú fellendülés. Ennek az időszaknak az emisszióit a 8. táblázat mutatja.

8. táblázat.

Ipari részvénykibocsátások alakulása Magyarországon, 1906–1913 (millió K)

Év	Új alapítások	Tőkefelemelések	Összesen
1906	59,4	35,6	95,0
1907	87,0	39,0	126,0
1908	68,5	27,0	95,5
1909	55,0	21,0	76,0
1910	114,3	35,0	149,3
1911	118,7	56,7	175,4
1912	107,0	84,8	191,8
1913	93,5	72,5	166,0

Forrás: Kereskedelmünk és iparunk az 1907. évben. Bp. 1908.; *Katona Béla*: Közgazdaságunk az 1912. évben. Bp. 1913.; Magyar Statisztikai Évkönyv. 1913. Bp. 1915. 123–127.

63 A részvénykibocsátások jogi vonatkozásainak összefoglalása korszakunkban: *Ödön Makai*: Gründungswesen und Finanzierung in Ungarn, Bulgarien und der Türkei. Berlin, 1916. 3–116.

A bankok tevékenységéről ebben az igen intenzív alapítási folyamatban nem rendelkezünk közvetlen adatokkal, ezért újra a PMKB forrásaira vagyunk ráutalva. Ezek — üzleti jelentések, ügyvezetőigazgatósági jegyzőkönyvek, valamint mérlegek — alapján megállapítható, hogy 1895 és 1913 között a bank — összesen 25 ipari részvénytársaság alapításában vett részt.⁶⁴ Jóllehet a kortárs gazdasági sajtó a nagybankok ipari kapcsolatait úgy jellemezte, hogy „a Magyar Általános Hitelbank a trösztök bankja, a Magyar Leszámlító- és Pénzváltóbank a kartellek patronusa, míg a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank az új vállalatok bábája”⁶⁵, a 25 alapításból csupán 9 jelentette új vállalat létrehozását — ez sem mind önálló akcióként —, és 16 részvénytársasággá alakítását. Ha figyelembe vesszük azt, hogy egyedül 1898 és 1907 között 464 olyan ipari részvénytársaság alakult Magyarországon, amely tartósan életképesnek bizonyult, s még 1914-ben is működött⁶⁶, valamint azt, hogy az ipari részvénytársaságok száma 1895 és 1913 között 249-ről 966-ra nőtt,⁶⁷ akkor ez nemzetgazdasági méretekben mindenképpen csekély közvetlen iparfejlesztési hozzájárulásnak tekinthető a bank részéről.

Az alapítások számbavétele sem sokat mond azonban arról, hogy ezek milyen jelentőséget foglaltak el a bank üzletei között. Ezért ezúttal is a belső mérlegekhez fordulunk.

A többi bankhoz hasonlóan a PMKB is a „befizetések szindikátusokba” tételben könyvelte el az ipari értékpapír-kibocsátásokat. A tétel maga egészében nem azonosítható ezekkel, hiszen mint a 9. táblázat mutatja, a közlekedési vállalatok és pénzüintézetek részvényei mellett változó arányban mindvégig jelen voltak benne állampapírok és más közkölcsönök, korszakunk elején pedig egyéb értékpapírok (sorsjegyek stb.) is.

9. táblázat.

A PMKB befizetések szindikátusokba állománya, 1892–1913 (K)

	1892	1896	1901	1906	1910	1913
Állampapírok és más közkölcsönök		1 007 838 (28%)	1 924 766 (12,4%)			7 005 525 (19,95%)
Bank-részvények		60 396 (1,7%)	245 232 (1,6%)			1 861 690 (5,3%)
Iparvállalati részvények	500 000 (16,9%)	1 222 145 (33,97%)	3 942 041 (25,34%)	4 598 164 (44,2%)	15 776 184 (36,5%)	11 487 465 (32,7%)
Közlekedési vállalati részvények	1 111 144 (37,6%)	1 226 052 (34,1%)	7 590 302 (48,8%)			11 992 456 (34,12%)
Egyéb	1 340 614 (45,4%)	81 058 (2,2%)	1 851 565 (11,9%)			2 766 781 (7,88%)

64 OL Z 34. PMKB. Ügyvezetőigazgatósági jegyzőkönyvek. 1895. jan.–1913. dec.

65 Budapesti pénzüintézetek az iparban. Hazai Gyáripar, 1910. dec. 31. 7.

66 A magyar közgazdaság és az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés tevékenysége, 1904–1914. Szerk. Szende Pál. Bp. 1914. 14.

67 Magyar Statisztikai Evkönyv 1895–1913. Bp. 1896–1914. kötetei alapján.

	1892	1896	1901	1906	1910	1913
Összesen (1)	2 951 758	3 597 489	15 553 906	10 401 500	43 191 629	35 113 917
Vagyon (2)	256 635 460	371 442 148	525 201 533	714 634 790	945 953 053	1 212 854 412
(1) a (2) %-ában	1,2	0,97	2,96	1,46	4,56	2,9

Forrás: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. Mérlegek. 18., 43–44., 79–80., 115–117., 159–160., 191–192. cs. (saját számítások)

Mint a táblázatból ugyancsak látható, a szindikátusi számla olyan csekély volt 1892-ben, hogy alig haladta meg a mérlegfőösszeg 1%-át. Belső összetételének elemzéséből következtetés alig vonható le, hiszen csupán néhány tételből állt. Utóbbi tény elvileg lehetett volna annak következménye, hogy az év közbeni kibocsátások rendkívül sikeresek voltak, s így az év végére alig maradt a bank birtokában értékpapír, de a nyereségszámlából kitűnik, hogy nem erről volt szó. Megállapítható, hogy 1892 végén egyetlen ipari cég, a Magyar Cukoripar részvényei terhelték a bank szindikátusi tételét, 500 000 K értékben, ami annak 16,9%-át tette ki. A legnagyobb hányadot már ekkor is a közlekedési vállalatok (Brassó–Háromszéki Vasút részvények, Adria részvényelőleg) értékpapírai összpontosították (37,6%).

Négy év múltán (1896) a számla értéke valamelyest nőtt (3 597 489 K), de nem tartott lépést a többi üzletág növekedésével. Ekkor azonban már több ipari kibocsátás jelenik meg a mérlegben, mint korábban. A legnagyobbak a *Hungária Műtrágyagyár és Vegyipar Rt.* 369 830, a *Magyar Aszfaltipar* 247 511, a Magyar Általános Kőszénbánya részvénytőzsdei tőzsdéje 112 921 és a Hernádvölgyi Vasipar 100 000 K-s tételei voltak. Az ipari részesedés növekedése (33,97%) viszonylagos, csak az adott tételben belüli. Továbbra sem érte el a közlekedési vállalatok részesedését, s összességében még mindig meg sem közelítette a mérlegfőösszeg egy százalékát.

1901-ben a szindikátusi üzlet jelentős expanzióját figyelhetjük meg, négy év alatt több mint négyszeresére duzzadt az állomány. Az ipari emissziók összege is nőtt, ez azonban egyetlen pénzügyi műveletnek, a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű részvénykibocsátásának volt köszönhető, ami a 3 942 041 K-s állomány 87 %-át adta. Mellette még két kisebb ipari tétel regisztrálható (*Esztergom–Szászvári Kőszénbánya és Urikány–Zsilvölgyi Kokszgyár* részvényei). A kimagaslóan legnagyobb hányad ekkor is a közlekedési vállalatoké volt.

1906-ra a szindikátusi számla erősen leapadt. Ezen belül ebben az évben érte el a csúcspontot korszakunkban az ipari papírok aránya 44,2%-kal.

1910 igen termékeny évnek bizonyult az alapítások szempontjából. A szindikátusi részesedések a négy évvel korábbinak több mint négyszeresére rúgtak (43 191 629 K) december 31-én, s közel ilyen arányú volt az ipari papírok kibocsátására fordított összeg növekedése is (15 776 184 K).

1913-ban az értékpapíruzletre már erősen rányomta bélyegét a gazdasági hullámvölgy és a politikai feszültség. Így a vizsgált mérlegtétel összesen 35 113 917 K-ra csökkent. Ezen belül az ipari papírok aránya csak kis mértékben esett vissza, 32,7%-ra. Továbbra is szembevető a közlekedési papírok nagy, 34,12%-os részesedése.

A hazai irodalomban több szerző mindenekelőtt azzal hozza összefüggésbe az alapítási és kibocsátási üzleteket, hogy a bankok ezek révén igyekeztek szert tenni

iparvállalati tulajdonra, azaz érdekeltségre.⁶⁸ A PMKB alapítási tevékenysége legfeljebb a csekély számú új vállalati alapítás esetében erősíti meg ezt a kapcsolatot, a kibocsátások nagyobb hányadát jelentő alaptőke-felemelések esetében azonban cáfolni tűnik ezt. Azt láthatjuk ugyanis, hogy a bank leggyakrabban továbbadta a kibocsátott részvényeket, amint erre képes volt, s nem tartotta azokat tárcájában — igaz, ez gyakran hosszabb időt, akár több évet is igénybe vehetett. Az alapítási nyereségből való részesedés ugyanis a tőke magasabb értékesülését eredményezte, így jobban megfelelt a profitszempontoknak, mint a tartós részvénybirtok, e mellett pedig a bankok túlzott immobilizációt elkerülni kívánó üzletfilozófiájának is. Az alapítási nyereségnek a tranzakció nagyságához viszonyított aránya mindazonáltal sok tényezőtől függött. Találkozhatunk olyan esettel, amikor a kibocsátott részvények értékének kevesebb, mint 1%-ára rúgott, s volt, hogy ennél lényegesen magasabb összegre. Gyakran azonban a bank nem az alapítási nyereségből részesedett, hanem fix összegű jutalékot számított fel. A Salgótarjáni Köszénbánya 1909. évi alaptőke-felemelése során például a kibocsátott 2 millió K névértékű, s 10 060 000 K árfolyamértékű részvény átvételének garanciájáért a bank 150 000 K jutalékot kapott.⁶⁹

Az alapítási üzletek átlagos színvonalat meghaladó profitja nem csupán a kibocsátási nyereségből származott, hanem egyéb forrásai is lehettek. Sok esetben a bank nem is vett át részvényeket, hanem csupán garantálta a tőkeemelést. Ilyen volt például a tekintélyes Salgótarjáni Köszénbánya Rt. 1907. évi esete, amikor a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank — annak ellenére, hogy kezessége nem vétetett igénybe — 300 000 koronát kapott az ügyletért. A bankoknak e tranzakciók során gyakran sikerült biztosítaniuk a kizárólagos bankösszeköttetést vagyis a folyó üzletek monopóliumát. Gyakran az alapítás, érdekeltségvállalás célja éppen az volt, hogy ezen keresztül sikerüljön biztosítani a kizárólagos bankösszeköttetést. Szintén gyakori volt, hogy az illető cég forgalma után is jutalékot kötöttek ki, minimális évi összeget meghatározva, és előfordult, hogy opciót kaptak a jövőendő alaptőke-emelésre, esetleg *al pari* előre meghatározva az árfolyamot — szintén jutalékkal arra az esetre, ha nem élt a bank jogával. A szindikátusi üzletek tehát a folyó üzletek szempontjából is előnyösek lehettek, hiszen az alapított vagy átalakított iparvállalatok a lebonyolító bankkal ezen a téren is szorosan kapcsolatba kerülhettek. Hangsúlyozni kell azonban, hogy súlyos feltételeket csak viszonylag behatárolt vállalati kör esetében sikerült érvényesíteniük a bankoknak, amibe főként kisebb cégek tartoztak.

Ezenkívül az alapítási üzletekben sokáig nem lehetett határozott, hosszú távú stratégiát kitapintani egy ipari érdekkör kiépítésére vonatkozóan. Feltűnő, hogy a részvénytársaságga alakítások egy jelentős része — különösen a korszak első felében — szanalás eredménye volt. A Löw-féle zsolnai posztógyár mellett az *Egyesült Magyarhoni Üveggyárak* és a *Magyar Építő és Ipar Rt.* gründolása is ilyen akció eredménye volt, s a Suess-féle bórgyár társasági átalakításánál is befagyott követeléseikért cserébe kapott a bank részvényeket.⁷⁰

68 Szász Antal: A magyarországi tőkés bankok üzleti politikája és technikája. Bp. 1961. 333.; Szádeczky-Kardoss T.: i. m. 142.

69 OL Z 34. PMKB. Ügyvezetőigazgatósági jegyzőkönyvek. 1909. jún. 21.

70 OL Z 34. PMKB. Ügyvezetőigazgatósági jegyzőkönyvek. 1909. jún. 2.

A nagyobb és jól prosperáló ipari cégek igen kedvező alkupozícióban voltak még részvénykibocsátásuk esetén is a bankkal, illetve bankokkal szemben. Ilyen vállalatok esetében a részvények elhelyezése nem okozott különösebb gondot, ezeknek szinte készpénzlikviditásuk volt: 1900-ban a Kereskedelmi Bank készpénz helyett részvényekben is elfogadta volna a hitel visszafizetését a Magyar Általános Kőszénbánya Rt.-től.⁷¹

E nagyvállalatok már esetelt tőkeerejét mutatta az is, hogy esetenként saját maguk is képesek voltak alapításokat lebonyolítani. Erre kiváló példa volt az 1909-ben a Salgótarjáni Kőszénbánya és a Magyar Általános Kőszénbánya közreműködésével hatalmas tőkével megalakult *Nyugatmagyarországi Kőszénbánya Rt.*⁷² Az említett kedvező alkupozíció kialakulásához mindenképpen hozzájárult, ha egy cég olyan helyzetben volt, mint a Salgótarjáni Kőszénbánya, amely 1909-ben a PMKB-kal megállapodott, hogy a kibocsátott „részvények ellenértéke legnagyobb részben állandó betétként marad nálunk [ti. a banknál — T. B.]”.⁷³ Gyakran előfordult, hogy egy iparvállalat alaptőke-felemelés nélkül is jelentős beruházásokat tudott végrehajtani. A Rima alvállalatait még ösztönözte is arra, hogy tőle vegyenek fel hitelt beruházásaikhoz.⁷⁴ Az igazgatósági jegyzőkönyvek sorozatosan állapítják meg a századforduló után, hogy „dacára annak, hogy az új építkezésekre már tetemes összegek fordítottak, ezideig nem szorultunk arra, hogy idegen pénzt vegyünk igénybe és ez irányban hitelezőink követeléseai ezidáig nem emelkedtek.” Sőt, teszi hozzá, „kүнnlevőségeink ez idő szerint 7 197 731 K 76 fillért tesznek ki...”⁷⁵ Egy évvel később ugyanezt nyugtázza: „az építkezésekhez szükséges pénz eddigelé saját készletünkéből tudtuk fedezni és így nem voltunk kénytelenek idegen pénz igénybe venni.”⁷⁶ 1906-ban Ózdon egy 8 800 000 K-s óriásberuházás megkezdéséről döntöttek úgy, hogy remélhetőleg „ezen befektetések is idegen segítség igénybe vétele nélkül lesznek eszközölhetők.”⁷⁷

A bank és a Rima közötti kapcsolat egészére nézve is igen tanulságos az iparvállalat 1909. évi részvénytőke-emelési terve. Ekkor, „tekintettel a pénzpiac jelenlegi kedvező helyzetére is”, a közgyűlés elé kívántak terjeszteni „egy oly irányú indítványt, hogy a társulat ez idő szerint 32 millió k alaptőkéjét 75 000 darab egyenként 200 koronáról szóló elsőbbségi részvény kibocsátása által 15 000 000 koronával 47 000 000 koronára emeltessék fel...” A Wiener Bankverein és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank jelenlévő igazgatói késznek mutakoztak az elsőbbségi részvények 50, illetve 40%-nak átvételére *al parin*, vállalva, hogy ezeket tíz évig „blokkolva” tartják. A jegyzőkönyv ezután arról tudósít, hogy „az indítvány felett hosszas eszmecsere és tárgyalás indulván meg, ennek folyamán több irányban nyilvánult aggályok eloszlattak, mások figyelembe vetettek, ellenindítványok elutasítottak”, végül azonban jóváhagyták az indítványt. A megfogalmazás azt sejteti, hogy a döntés komoly érdekeket sértett, s valóban: alig négy nap múltán, június 30-án a két bank képviselője, „Lánczy Leó és Popper Bernát igazgatósági

71 OL Z 34. PMKB. Ügyvezetőigazgatósági jegyzőkönyvek. 1900. dec. 21.

72 Magyar Pénzügyi Compass, 1913–1914. I. Szerk. Kormos Alfréd. Bp. 1914.

73 OL Z 34. PMKB. Ügyvezetőigazgatósági jegyzőkönyvek. 1909. jún. 21.

74 Pl. a Kaláni Bánya és Kohó Rt.-nak, a szlovinkai bányáknak nyújtott hitelekre ld. OL Z 368. RMSTV. Igazgatósági iratok. 2. cs. 1.

75 OL Z 368. RMSTV. Igazgatósági iratok. 1. cs. 1. 1904. júl. 2.

76 OL Z 368. RMSTV. Igazgatósági iratok. 2. cs. 1905. jún. 26.

77 OL Z 368. RMSTV. Igazgatósági iratok. 2. cs. 1. 1906. márc. 28.

tag urak bejelentik, hogy a részvényesek egy csoportja az elsőbbségi részvények kibocsátása feletti aggodalmának adva kifejezést oly irányban interveniált náluk, hogy az igazgatóság a tőkefelemeléstől tekintsen el. Miután pedig az igazgatóságnak ezen elsőbbségi részvények kibocsátására irányuló indítványa a részvényeseknél nem talált visszhangra, de mert kívánatos, hogy az a régi harmónia, mely a részvényesek és az igazgatóság között régóta fennállott és a melynek köszönheti tulajdonképpen a vállalat mai felvirágzását, továbbra is sértetlenül felmaradjon” az igazgatóság visszavonta indítványát.⁷⁸ A bankok érdekei ellenére tehát a kibocsátás ekkor a kisebb részvényesek tiltakozása miatt elmaradt.

A tervezett alaptőke-felemelésre végül 1911-ben került sor. A vasműnél több tízmillióس beruházásba kezdtek, s Bíró Armin „a pénzszükséglet fedezésének kérdését úgy vélte megoldandónak, hogy a részvénytőke 8 millió k-val 40 millió k-ra emeltetnek fel. Az e célból kibocsátandó 40 000 db, egyenként 200 k névértékű részvény 600 k áron bocsátatnék ki, miáltal a társaság tulajdonképpen 24 millió k fedezethez jutna, a melyből azután úgy az új beruházások, mint a társvállalatoknak a régi beruházásokból fennálló függő adóssága is fedezetet nyerne.”⁷⁹ Az emisszióban közreműködött a PMKB is, de számára a korábbinál kedvezőtlenebb feltételekkel. A 40 000 db-ból 25 600 db-ot az eddigi részvényeseknek ajánlottak fel, a fennmaradó részt (14 400 db) vette át a Wiener Bankverein és a Kereskedelmi Bank, de csak közel másfél év múlva kezdődő osztalékjogosultsággal.⁸⁰

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy korszakunkban mindvégig alárendelt szerep jutott a PMKB szindikátusi üzleteinek, s ezen belül az ipari részvénykibocsátások sem domináltak. Az ipari emissziók jelentősége ugyan a századforduló után számottevően megnövekedett, de még mindig elmaradt, főként a közlekedési (vasúti) vállalatok alapítására-tőkeemelésére fordított tőke mennyiségétől. 1895 és 1913 között a PMKB az újonnan alakult iparvállalatok töredékének megszületésénél segédkezett. Figyelembe véve azt, hogy a kibocsátási üzletekben — kortárs vélemények szerint is — csak a legnagyobb budapesti pénzintézetek vettek részt, szám szerint mintegy féltucatnyi, s ezek között a PMKB mindenképpen a legnagyobbak közé tartozott, nem tűnik valószínűnek, hogy a pénzintézetek az ipari alapítások többségénél közreműködtek volna. Alátámasztják e megállapítást a pénzügyi évkönyvek adatai is.⁸¹ A részvénytőke-emelésekben mindenképpen nagyobb szerepet játszott a bank. Itt azonban már kisebb kockázatú üzletekről volt szó, azaz a bank vállalkozói funkciói is kisebb szerephez jutottak. Az ipari részvénykibocsátások főként közepes és nagyvállalatokhoz kapcsolódtak.

Csak kételkedve fogadhatjuk tehát Láczy Leó retrospektív értékelését a credit mobilier-típusú bank programjának megvalósulásáról, különösen ami annak ipari vonatkozásait illeti. A bankvezér egy alkalommal egyenesen azt állította, hogy „alig van magyar iparvállalat, melynek bölcsőjénél valamely magyar pénzintézet ne állott volna.”⁸² Láczy 1917-ben is úgy emlékezett vissza az általa meghirdetett „új

78 OL Z 368. RMSTV. Igazgatósági iratok. 2. cs. 1. 1909. jún. 26., 1909. jún. 30.

79 OL Z 368. RMSTV. Igazgatósági iratok. 2. cs. 1. 1911. jan. 21.

80 OL Z 368. RMSTV. Igazgatósági iratok. 2. cs. 1. 1911. jan. 21.

81 Ld. pl. Magyar Pénzügyi Compass, 1913–14. I. Bp. 1914.

82 Láczy Leó: A magyar bankok szerepköre a magyar iparfejlesztés körül. Honi Ipar, 1904. dec. 15. 1.

bankstílus"-ra, hogy annak fő tartalma „a régi hitsablonok megtörése, bátor kezdeményezéssel új feladatok felkarolása és annak a célnak elszánt követése, hogy a hitelt a magyar vállalkozások szolgálatába állítsuk ..., új cégeknek erőteljes finansziális eszközökkel való felkarolása s a vállalkozási szellem felébresztése”⁸³ volt.

Sokkal hitelesebbnek tűnik Lánczy egy másik, az előbbivel aligha összeegyeztethető kijelentése: „A hazánkban működő bankokat nem azon rendeltetéssel alapították, hogy az ipari vállalatok alapításából kivegyék a maguk részét...”⁸⁴ Hozzátehetjük: Lánczy nem állt egyedül ezzel a véleményével. A szaklap egyenesen úgy fogalmazott, hogy „bizony ... a hazai pénzüzetek ... ritkán alapítanak nagyobb szabású vállalatokat. E tértelenségükért mégis nem gáncsol, de elismerést érdemelnek”⁸⁵, mivel ez nem az ő feladatuk.

A Credit Mobilier programjával már létezett bank ekkoriban Magyarországon: ez a Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank volt, melynek üzletpolitikáját az igen sikeres PMKB gyakorlatával összehasonlítva válik érthetővé az, hogy miért nem működtek döntően alapítási üzletekkel foglalkozó hazai pénzüzetek a korban.

A Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank az ipari alapítások ösztönzésére hivatott 1890. évi XIII. törvénycikkely és az ipart támogató pénzüzeteknek kedvezményeket nyújtó 1890. évi XIV. tc. nyomán alakult ugyanezen évben.⁸⁶ A kortársak számára is egyértelmű volt, hogy — mint Pólya Jakab írta — „a bank fő feladata az iparfejlesztés, különösen új gyárak és gyártási ágak létesítése.”⁸⁷ Ehhez képest a célját csak kevésbé érte el, Pólya megállapítása szerint az általa „közvetlen iparfejlesztési célokra ... fordított ... összeg egy csepp a tengerben. Sőt sokkal jelentékenyebb összeg[gel] ... sem lehetne kiváló eredményeket elérni.”⁸⁸

Egy külföldi megfigyelő is hasonlóan értékelte a bank tevékenységét: „Úgy tűnik, hogy az 1890. évi XIV. tc.-nek, ami a nagyobb, a hazai ipart támogató hitelintézetek alapítását adókedvezményekkel támogatni kívánta, nem volt nagy sikere. Hiszen az ezen törvény alapján ... alapított Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank részvénytőkéjét ugyan már 20 millió K-ra emelte, de 1900-ban csak kevesebb, mint 5% osztalékot tudott fizetni...”⁸⁹ „A konzorciális részesedések rubrikában ugyan az 1893–1898 években kereken 8,5 millió K-t mutattak ki, de azt ennek alapján nem lehet állítani, hogy ez az összeg kizárólag hazai vállalkozások hasznára vált volna, s azt sem lehet megállapítani, hogy ezek a részesedések a társaságnak nyereséget hoztak volna. Általában éppen úgy tűnik, hogy a hazai iparvállalatok alapításában való részesedések nem voltak túlságosan nyereségesek.”⁹⁰

Kevésbé meglepő ezek után, hogy a bank a folyó üzleteket is kiterjedten művelte. A konzorciális üzletek még így is túldimenzionáltak bizonyultak, aminek

83 Lánczy Leó: Előszó. In: Hegedüs Loránd: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története. II. 1892–1917. Bp. 1917. 4.

84 Lánczy L.: A magyar bankok i. m. 1.

85 Omikron: Pénzüzetek és a hazai ipar. Közgazdaság, 1902. febr. 3. 92.

86 Az állami ipartámogatásra ld. pl. A magyar korona országainak gyáripára az 1898. évben. I. rész. Bp. 1901. 5–18.

87 Pólya Jakab: A budapesti bankok története az 1867–1894. években. Bp. 1895. 125.

88 I. m. 128.

89 Julius Bunzel: Zur Kritik der ungarischen Industriepolitik. In: Uő.: Studien zur Sozial- und Wirtschaftspolitik Ungarns. Leipzig, 1902. 213.

90 I. m. 214.

következtében 1902-ben kénytelen volt megkezdeni — évekig elhúzódó — felszámolását, jóllehet nagyobb pénzintézetek bukása egyáltalán nem volt gyakori a korban.

Egy tisztán „credit mobilier”-típusú — azaz az alapításokat középpontba helyező — banki üzletpolitika nyilvánvalóan nem lehetett sikeres a kor Magyarországon, de a Monarchia másik felében sem volt ismeretlen az a jelenség, hogy egy bank nagy iparfinanszírozási tervek — pontosabban hosszú lejáratú finanszírozási elképzelések — után a folyó üzletet preferálta. Ez történt a *Česká průmyslová banka* (Cseh Iparbank) esetében is, melyet 1898-ban alapítottak szintén kimondottan iparfejlesztési célokra. Ez a bank a célul kitűzött ipari beruházásfinanszírozást hosszú lejáratra kibocsátott kötvényekkel szerette volna fedezni. A bankvezetés azonban kénytelen volt módosítani programján, mivel az alacsony kamatok miatt nem tudott elegendő jelzáloghitelt nyújtani, ellenben a folyószámlaüzlet jövedelmezőnek bizonyult. Szinte ugyanez játszódott le a *Česká společnost*tal, s a negyedik legnagyobb pénzintézettel, a *Pražska úvěrní bank*aval is. Ezek az intézetek szintén a kereskedelmi — vagy univerzális — bankok számát szaporították Csehországban.⁹¹

A bankok és az ipar intézményes összefonódása

A hitelezés és a kibocsátási üzletek során kialakult bank–iparvállalat kapcsolat a tulajdonosi viszony — azaz iparvállalati részvények tulajdonlása a bank által — és a személyi összeköttetés — vagyis a bank vezető tisztségviselőinek az ipari cég igazgatóságában, felügyelő bizottságában való jelenléte — révén intézményesülhetett. Ezek a bank–ipar kapcsolat kétségkívül leglátványosabb aspektusait jelentették. Az iparvállalatok részvénytöbbségének, sőt, esetleg ennél kisebb részvényhányadnak a birtoklása és a vezető grémiumokban való jelenlét lehetőséget nyújthatott a bank számára, hogy érvényesítse akarát az ipari cég üzletpolitikáját illetően.⁹² Az alábbiakban kizárólag a tulajdonosi kapcsolat jellemzőinek bemutatására szorítkozunk, mivel az irodalomban oly nagy súllyal szereplő személyi összeköttetésekre másutt szeretnénk részletesebben visszatérni.

A bankok iparvállalati tulajdonának kiterjedtségét a századfordulón, tudomásunk szerint, eddig nem vizsgálták magyar vonatkozásban.⁹³ Annak ellenére nem, hogy az érdekeltségi kör definíciójában gyakran szerepel a (rész)tulajdon mint kritérium — esetenként implicit módon —, hiszen ez jelenthette a bankérdekeltség legtisztább formáját.⁹⁴ Rendszerint az értékpapírtárca nagyságából szokás következtetni a bankok ipari részvényállományának változására, előbbi növekedését

91 *R. Rudolph*: i. m. 141–142.

92 A német irodalomban újabban legkimerítőbben tárgyalja ezt a problémát: *N. Horn*: Aktienrechtliche Unternehmensorganisation in der Hochindustrialisierung (1860–1920). In: *Recht und Entwicklung der Grossunternehmen im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. Hg. N. Horn–J. Kocka. Göttingen, 1979. 124. sk.

93 A nemzetközi irodalomban szintén igen kevésbé vizsgálták a problémát. Jellemző ebből a szempontból *V. Wellhöner* és *H. Wixforth* megjegyzése: „a bankok iparvállalati részvénybirtoka ... rendszerint csak nehezen rekonstruálható [eruierten].” (*V. Wellhöner–H. Wixforth*: i. m. 29.)

94 Ld. pl. *Siftár Z.* definícióját: i. m. 6.

egyértelműen az utóbbi expanziójának tulajdonítva.⁹⁵ A pénzüintézetek értékpapírtárcája azonban korántsem csupán az ipari részvényeket tartalmazta. Messze a legnagyobb hányadát a fix kamatozású tételek tették ki korszakunkban mindvégig, ezen belül az állampapírok erősen csökkenő és a záloglevelek erősen növekvő arányával. A legdinamikusabban a közlekedési vállalatok részvényeinek, majd pedig a banki részvényeknek az állománya nőtt. Ami az ipari papírokat illeti, a hivatalos országos statisztikák rovatolása korszakunkban nem különítette el az iparvállalati részvényeket más vállalatok — például kereskedelmi cégek — értékpapírjaitól, így ezek együttes adataira vagyunk utalva. Figyelembe véve tehát, hogy ezek az adatok nyilvánvalóan túlbecsülik az ipari részvények mennyiségét, megállapíthatjuk, hogy a két tételnek a századfordulót megelőző és követő években együttesen 3,5–5% közötti aránya az 1900-as évek második felében valamelyest megugrott, de még így is csak 6–7%-ot ért el a világháború előtti évekre a hazai papírok vonatkozásában, s árnyalatnyival magasabbat a külföldieket is beleszámítva. (Ld. 10. táblázat.)

Ha csupán a statisztikában „bányák, iparvállalatok részvényei” cím alatt található adatot vennénk figyelembe, ezeknél lényegesen alacsonyabb értékeket kapnánk.

10. táblázat.

A magyarországi hitelintézetek értékpapírtárcájának megoszlása, 1894–1913 (1000 K)

	1894 ^a	1901	1906	1910	1913
Államadósság	110 939	148 526	204 188	252 157	278 895
Más közkölesönök	12 121	31 756	47 547	76 764	54 377
Záloglevelek és kölcsönkötvények	75 120	152 133	307 892	390 881	523 201
Elsőbbségi kötvények	8 174	20 679	46 668	43 489	59 613
Bankok, takarékpénztárak részvényei	20 954	34 909	66 817	122 288	206 627
Ebből hazai:	20 651	34 155	63 013	111 408	185 469
Biztosítók részvényei	473	1 160	873	2 139	8 868
Bányák, iparvállalatok részvényei ^b (1)	3 267	10 156	14 778	33 210	40 111
Ebből hazai: (2)	3 233	10 119	12 909	32 680	39 179
Különféle vállalatok ^c (3)	5 490	11 201	19 765	49 565	57 276
Ebből hazai: (4)	5 324	10 261	18 709	43 973	49 732
(1) + (3)	8 757	21 357	34 543	82 775	97 387
(2) + (4)	8 557	20 380	31 618	76 653	88 911
Közlekedési vállalatok	2 527	19 533	29 094	93 138	137 077
Sorsjegyek	1 816	2 154	5 197	5 643	5 318
Összesen	240 881	432 207	742 819	1 069 274	1 371 363

⁹⁵ „Bank és iparvállalat viszonyában csak a századfordulón következett be fordulat, ami elválaszthatatlan volt az újabb alapítási láztól és a bankok értékpapírtárcájának felduzzadásától.” (Kövér Gy.: Az Osztrák–Magyar Monarchia i. m. 320.)

a Földhitelintézetek nélkül.

b Gözmalomok; bányák és téglagyárak; vasművek, gépgyárak; könyvnyomdák.

c A különféle vállalatok tétel is tartalmaz ipari vonatkozásokat a Statisztikai Évkönyvek által nem közölt mértékben.

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv. 1894–1913. Bp. 1895–1915.; A magyar szent korona országainak hitelintézetei az 1894–1909. években i. m. 116–119.

Bár a hazai pénzüintézetek iparvállalati tulajdonának és így közvetlen ipari befolyásának megállapítása szempontjából értékes adatot jelentene, a magyarországi bankok ipari értékpapír-állománya és az összes iparvállalati részvénytőke-állomány közvetlen összehasonlítására nincs mód, mert míg az előbbi valamilyen árfolyamértéken van megadva, addig az utóbbi — természetesen — névértéken szerepel a statisztikákban.

A Kereskedelmi Bank vonatkozásában azonban — az intern mérlegek mellékleteinek felhasználásával — elvégeztük ezt a számítást. Mielőtt ennek ismertetésére rátérünk, vegyük szemügyre a PMKB értékpapír-állományának, s azon belül ipari részvényállományának alakulását.

A bank 1892-ben amúgy is kis értékpapírtárcájában mindössze egyetlen ipari címlet, a *Berg Olajfinomító* 60 000 K értékű részvénye volt található. 1896-ra a csak kis mértékben nőtt értékpapír-állományból már hat tétel volt ipari vonatkozású, de még mindig csekély, 283 589 K értékben. A következő évek minden tekintetben dinamikusabb fejlődést hoztak, s így 1901-re az értékpapír-állomány 36 942 552 K-ra nőtt, amiből 1 815 731 K volt a hazai ipari részvénytársaságoké, majd 1906-ra a 68 498 175 K-s tárcából 4 885 224 K-ra emelkedett a hazai ipari részvények állománya. Az 1900-as évek közepének ipari fellendülése a bank értékpapír-állományára is jótékony hatással volt: 1910-re az állomány rendkívül megduzzadt, négy év alatt éppen kétszeresére nőtt (137 390 354 K), s az ipari papírok értéke is igen dinamikusán, mintegy négyszeresére, 19 153 986 K-ra növekedett. (11. táblázat.)

1913-ban a bank 41 cégben rendelkezett kisebb-nagyobb tulajdonosi részesedéssel. Összehasonlításképpen megjegyezzük, hogy a Creditanstalt 1914-ben 102 ipari vállalat részvényeit birtokolta.⁹⁶ Az értékpapírok összállománya stagnált, viszont az ipari vonatkozású részvények árfolyamértéke ismét majdnem megduplázódott, s ezzel elérte az összállomány értékének közel negyedét. Még mindig messze elmaradt azonban a közlekedési vállalatok — döntően vasutak — részvényeinek mintegy 61 milliós összegétől. A vasúti és bankpapírok nagy aránya egy olyan jellemző, amit már az országos adatoknál is láthattunk. Ugyanakkor a bank az átlagosnál jóval kisebb arányban tartott állampapírokat tárcájában, az ipari részvényállomány pedig lényegesen meghaladta az összes pénzüintézet átlagarányát. A PMKB értékpapírtárcájának megoszlását 1913-ban a 12. táblázat mutatja.

96 *Eduard März*: Österreichische Bankpolitik in der Zeit der grossen Wende, 1913–1923. Wien, 1981. 54., 69.; *Dieter Stiefel*: Finanzdiplomatie und Weltwirtschaftskrise. Frankfurt am M. 1989. 83.

11. táblázat.

A PMKB ipari értékpapírjainak állománya 1892–1913 között (K)

	1892	1896	1901	1906	1910	1913
Hazai ipari és bányaváll.	60 000	283 589	1 815 731	4 885 224	19 153 986	31 693 656
Értékpapírok össze-sen ^a	9 274 610	10 011 370	36 942 552	68 498 175	137 390 354	136 637 457

a Záloglevelek és kölcsönkötvények nélkül.

Forrás: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. Mérlegek. 18., 43–44., 79–80., 115–117., 159–160., 191–192. cs. (saját számítás)

12. táblázat.

A PMKB értékpapírtárcája és annak megoszlása 1913-ban (K)

Államadósságok és más közkölcsönök	4 724 163
Bankok	24 340 395
Biztosítók	4 402 575
Mezőgazd.-i vállalatok	233 150
Hazai ipari és bányaváll.	31 693 656
Közlekedési váll.	60 976 076
Kereskedelmi vállalatok	650 000
Egyéb	9 617 042
Összesen	136 637 457

Forrás: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. Mérlegek. 191–192. cs. (saját számítás)

13. táblázat.

A PMKB ipari értékpapírtárcájának ágazatok szerinti megoszlása 1913 végén^a

	Vállalatok száma	Árfolyamérték (K)	A tárca %-ában	Névérték ^b (K)(1)	Részv. tőke egész Magyarországon (1000 K) (2)	(1) a (2) %-ában
Bányászat	2	2 753 276	8,7	723 920	n. a	–
Vas és fémipar	–	–	–	–	85 220	–
Gépgyártás, villamossági ipar	5	5 398 218	17	3 644 800	188 713	1,9
Vegyipar	8	5 645 149	17,8	6 043 000	155 141	3,9
Textilipar	8	2 082 750	6,6	2 187 555	102 009	2,1
Építő(anyag)-ipar	4	3 274 166	10,3	3 723 900	120 048	3,1
Cukoripar	3	2 598 405	8,1	4 107 500	103 800	4,0

	Vállalatok száma	Árfolyamérték (K)	A tárca %-ában	Névérték ^b (K)(1)	Részv. tőke egész Magyarországon (1000 K) (2)	(1) a (2) %-ában
Malomipar	6	8 610 932	27,2	5 385 400	90 324	6,0
Egyéb élelmiszeripar	3	726 442	2,3	585 000	74 973	0,8
Egyéb	2	604 318	1,9	480 000	141 394	0,3
Összesen	41	31 693 656	100	26 881 075	1 061 622	2,53

a A Magyar Statisztikai Évkönyv ágazati beosztását követve; hazai vállalatok.

b A névértéknél a törédkérszvény-birtok eredményezi a nem kerek összegeket.

Forrás: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. Mérlegek. 191–192. cs. (saját számítás); Magyar Statisztikai Évkönyv. 1913. i. m. 125.

A bank 1913 végi 31 693 656 K-s ipari részvénybirtoka az összes hazai pénztézet ipari állományának 35,6%-át tette ki.⁹⁷

A részvények névértékre való átszámítása lehetővé teszi, hogy a bank részvénytulajdonát egészében és ágazati szinten is összevegyük a magyarországi részvénytársaságok alaptőkéjével. 1913-ban a 26 881 075 K névértékű részvénybirtok az összes hazai iparvállalati részvénytőke 2,53%-át tette ki. (Ld. 13. táblázat.) Ez az adat — úgy véljük — mutatja a bank részvényeken keresztül történt ipari befektetéseinek viszonylag kicsiny összgazdasági súlyát.

Azt is láthatjuk, hogy az érdekeltségek túlnyomó része a malomiparban, vegyiparban, gépgyártásban és villamosiparban, textiliparban és építő(anyag)iparban volt található (13. táblázat).

A bank — az értékpapírtárca alapján — 7 iparvállalatban rendelkezett 50% feletti, többségi tulajdoni hányaddal. 22 cég esetében haladta meg tulajdonosi részesedése a 20%-ot.⁹⁸ Még a kapcsolatok egyéb lehetséges formáit is figyelembe véve, mindkettő igen kis számnak tűnik a korábbi feltételezésekhez képest. Tudjuk persze azt, hogy a bank informális csatornákon keresztül is képes lehetett befolyást gyakorolni iparvállalatokra, s vezetői gyakran magánvagyonként rendelkeztek jelentős ipari részesedésekkel. A bankvezérek azonban általában ott voltak résztulajdonosok, ahol a bank is jelentős részvényhányaddal bírt.⁹⁹

Kiemelendő, hogy 1913-ban a bányászatban és kohászatban egyetlen cégnek sem volt tulajdonosa a bank 5% feletti mértékben, s a gépgyártásban és villa-

⁹⁷ Magyar Statisztikai Évkönyv. 1913. i. m. 125.

⁹⁸ A bankbefolyás érvényesítése szempontjából fontos 20%-os határral kapcsolatban ld. *Franz Urban Pappi-Peter Kappelhoff-Christian Melbeck: Die Struktur der Unternehmensverflechtungen in der Bundesrepublik. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 39 (1987) 699.

⁹⁹ A Felsőmagyarországi Posztógyár 1909. febr. 12-i közgyűlésén például Lányi Leó 600 darab részvénnel volt képviselve a 9000-ból, ugyanezen gyár 1913. márc. 15-i közgyűlésén Fellner Henrik és Weiss Fülöp együttesen 1368 darabbal, az összes részvény 15,2%-ával. (OL Z 41. PMKB. Okmánytár. 17. cs. 577. i.) Hasonló példa az Egyesült Téglá és Cementgyár is arra a jelenségre, hogy a bank az értékpapírtárcájában lévő állományánál több részvényt tudott prezentálni a közgyűlésen. 1913. dec. 31-én 12 620 db részvény volt a birtokában, az 1911 és 1914 közötti közgyűléseken azonban folyamatosan 15 500 db részvénnel volt jelen a bank. (OL Z 38. Egyesült Építő és Ipar Rt. 7. cs. 71.) Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy összességében ez nem változtat lényegesen az értékpapírtárca vizsgálata alapján nyert képen.

mosiparban is csupán kettőnek (*Schlick–Nicholson, Budapesti Általános Villamossági Rt.*). (Ld. Függelék.)

A bankok változatos módon juthattak ipari részvényekhez. Kialakulhatott tulajdonosi viszony tőkebefektetés céljából történő vásárlás és szanálás következtében, befagyott követelés konvertálásával, elhelyező („alapítási”) tevékenység révén és tőzsdei műveletek során.¹⁰⁰

A Kereskedelmi Bank — mint láttuk — a századfordulóig alig rendelkezett ipari részvényekkel. Ekkoriban a csekély mennyiségű ipari papír között is jelentős számban voltak olyanok, melyekhez a bank nem tudatos tulajdonszerzési politika következtében, hanem valamilyen kényszerítő körülmény miatt jutott.

A pénzügyi nehézségekbe került iparvállalatok felvásárlása a századforduló után is fontos forrása maradt a bank tulajdonosi érdekeltségeinek. A *Délmagyarországi Textilipar Rt.* 1910-ben csődbe került, s ez adott alkalmat a banknak, hogy felvásárolja a céget, miután 1911-ben *Lugosi Textilipar Rt.* néven újjáalakította 1 millió K alaptőkével, s hitellel is ellátta. A cég újjászervezésében szakértőként részt vettek a Kammer gyár vezetői,¹⁰¹ s a bank képviselői kerültek az igazgatóságba és felügyelő bizottságba. Hasonlóan szanáláshoz kötődött a beszercecbányai *Első Magyar Posztó- és Gyapjúgyár Rt.* részvényeinek Kereskedelmi Bankhoz kerülése, amikor a textilgyár nehéz pénzügyi helyzetbe jutva „más pénzügyi intézeteknél megértő szóra nem tudott találni,” és „a bank felkarolta a vállalatot”.¹⁰²

A századfordulótól, de legfőképpen a világháború előtti évektől a bank a korábbinál lényegesen tudatosabban igyekezett iparvállalatok tulajdonosává válni. A tudatosságra a legjobb példát mindenképpen a malomipar jelentette. A bank már 1902-től kimutathatóan végzett gazdaságossági számításokat a legnagyobb fővárosi malmokra vonatkozóan (örölképesség, pénzügyi helyzet), sőt tervezetet is készített az esetleges összevonásukból származó hatékonyságnövekedésre.¹⁰³ A nagymalmokat nem sikerült megvennie, de a következő években a PMKB valóban aktivizálódott a malomiparban. Először közvetítésével ment végbe a Lujzamalom és a Budapesti Gőzmalom kvázi-fúziója (részvéncsere),¹⁰⁴ majd a Királymalom részvénytársasággá alakításában volt döntő része, s a háború előtt több kisebb vidéki malmot is megvásárolt.¹⁰⁵

Nem túlzás azonban azt állítani, hogy a bank vállalatainak jelentős része még 1913-ban is a gyengébb eredményű cégek közé tartozott. Ez a tény jól látható 13. táblázatunkból. Egyrészt az ipari cégek nem a legjövődelmesebb ágazatokból rekrutálódtak, de még ennél is feltűnőbb, hogy a vegyiparban, a textiliparban és a cukoriparban a részvények névértéke meghaladta — igaz a nyomott árfolyamú 1913-as évről van szó — árfolyamértéküket. A bank értékpapírszámlája 1911-ben, 1912-ben és 1913-ban ugyanebben a sorrendben 55 000, 1 054 000, illetve 2 007 000 K veszteséget mutatott a korábbi jobb évek után.¹⁰⁶ Az ügyvezető igazga-

100 Erre ld. *Szász A.*: A magyarországi i. m. 325.

101 *Hegedűs L.*: A Pesti Magyar i. m. 283.

102 I. m. 280–282.

103 OL Z 40. PMKB. Projektumok. 50. cs. 938.

104 OL Z 40. PMKB. Projektumok. 50. cs. 934.

105 A Királymalomra ld. OL Z 40. PMKB. Projektumok. 51. cs. 946.; A váci, zombori, pancsovai, zentai malmokra: OL Z 34. PMKB. Ügyvezetőigazgatósági jegyzőkönyvek különböző évfolyamai.

106 OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. Mérlegek. 189. cs.

tósági jegyzőkönyvek is gyakran beszámoltak a „bankhoz közel álló” vállalatok veszteségeiről.

A részvények csekély jövedelmezősége igazolta a bank vonakodását a nagyobb tulajdonosi részesedéstől, s összefüggött azzal, hogy a bank nem válogathatta kedve szerint ipari érdekeltségeit. Mutatja ezt, hogy a világháború előtti néhány évben a legcéltudatosabb erőfeszítések eredményeként szerzett malomérdekeltségei — a váci, zentai, zombori, pancsovai malmok — olyan vidéki kisebb vagy közepes méretű üzemek voltak, melyek jövedelmezősége nem volt kiemelkedő. A PMKB vállalatainak üzleteredményei alapján azt mondhatjuk, hogy az ipari portfolió-befektetések kockázata miatt — főként a világháború előtti években — az értékpapír-birtoklás nem elsősorban befektetési céllal történt. Célja inkább a folyó üzletek biztosítása volt a bank számára. Csak így értelmezhető az, hogy „a részesedés [ti. a tulajdoni részesedés — T. B.] egyik fontos célja éppen a vállalatokra gyakorlandó befolyás biztosítása”¹⁰⁷ volt. Mindazáltal a tulajdon nem jelentett minden esetben döntő befolyást. A kismértékű, néhány százalékos részvényhányad természetesen nem járt ezzel, ennek célja csak korlátozott lehetett: állandó kapcsolattartás a vállalattal, s ennek révén rendszeres információszerzés, vagy éppen egy kapcsolat felszámolásának kifejezője volt, esetleg korábbi kibocsátásból megmaradt értékpapír-kontingensről volt szó. Ráadásul a tulajdonjogon gyakran más nagybefektetőkkel, például bankokkal kellett osztózni. Az Egyesült Építő és Ipar Rt. (később *Egyesült Téglá és Cementgyár Rt.*) tulajdonosai között például éveken keresztül több bank szerepelt, meglehetősen kiegyensúlyozott, 18–36% közötti arányban.¹⁰⁸

Összefoglalóan szinte ugyanazt állapíthatjuk meg, mint a szindikátusi részesedések kapcsán: a világháborúig a PMKB és a magyarországi pénzügyi intézetek iparvállalati részvénybirtoka tendenciájában növekvő volt, de még 1913-ban is relatíve alacsony maradt.

Az érdekeltségek száma

Az eddigiekben az érdekeltség fogalmának alkalmazását elmosódottsága és inflatorikus elhasználódottsága miatt igyekeztük elkerülni és az ún. „érdekeltségi kör” elkülönítésénél fontosabbnak tartottuk a bank–ipar viszony különféle formáinak bemutatását. Mivel azonban az irodalomban igen nagy hangsúllyal szereplő problémáról van szó, nem akarjuk megkerülni azt a kérdést, hogy milyen iparvállalati kört tartunk a PMKB érdekkörébe tartozónak a világháború előtt?

A válasz nyilvánvalóan az érdekeltség alkalmazott definíciójától függ. Mint erre már utaltunk, az érdekeltség fogalmának széles körű használata ellenére csak igen kevés definíciós kísérlettel találkozhatunk. E néhány próbálkozás között Hegedüs negatív módon írta körül az érdekeltséget: nem tartotta annak, ahol csak személyi kapcsolat létezett a bank és az iparvállalat között, ahol nem volt tőkével képviselve a bank, ahol a bank nem volt a fő alapító, csak részt vett az alapításban, ahol a bank csak kisebbségi részvénybirtokkal rendelkezett, s — mint fogalmazott — nem játszott vezető szerepet.¹⁰⁹ Ennél határozottabb meghatáro-

107 Szádeczky-Kardoss T.: i. m. 145.

108 OL Z 38. Egyesült Építő és Ipar. 7. cs. 71.

109 Hegedüs L.: A Pesti Magyar i. m. 277.

zást adott Siftár Z. idézett munkájában. E szerint „ipari érdekeltségnek nevezzük a jogilag önálló vállalatoknak olyan csoportját, amelyek bizonyos gazdasági egységet alkotnak és amelyek az érdekeltnek mint legalább résztulajdonosnak egységes vezetése alatt állanak.”¹¹⁰

Mint látjuk, a fenti meghatározásokban kvantitatív és kvalitatív szempontok egyaránt szerepelnek. Közös bennük az, hogy a bank — egyszerűbben megragadható — (jelentősebb mértékű) résztulajdonosságát, s — az ennél nehezebben vizsgálható — banki érdekérvényesítési képesség magas fokát feltételezik.

A PMKB mérlegeinek értékpapír-állománya-hitelállománya és az ügyvezető igazgatósági jegyzőkönyvek meglehetősen pontossággal körülhatárolják azt a vállalati kört, melyekhez tartozó cégeknek nagyobb hitelezője volt a bank és melyekben nagyobb résztulajdonosként szerepelt, illetve melyeknek üzleti eredményeiről a bankvezetés rendszeresen belső információkkal rendelkezett, s figyelemmel is kísérte azokat. A magunk részéről a banki érdekérvényesítésre vonatkozóan nem látunk megbízhatóbb forrásokat az utóbbinál. E források ráadásul egymást is megerősítik. Jelentős az egyezés az 1913–14-es ügyvezető igazgatósági jegyzőkönyvekben szereplő iparvállalati üzleti eredmény-kimutatások és az 1913. december 31-i belső mérlegek szerint jelentősebb részvénytulajdon szerinti érdekeltségek között.

Eddig négy számítás készült a PMKB érdekkörének felmérésére a világháborút közvetlenül megelőző időszakra vonatkozóan. Varga Jenő úgy vélte¹¹¹, hogy 1910-ben 41, míg a kortárs Zsoldos Géza szerint¹¹² 1911-ben 33 vállalatból állt az érdekkör. Berend és Ránki szerint 1913-ban 59 iparvállalat tartozott az érdekeltségek közé 243,09 mó K alaptőkével,¹¹³ Siftár Z. pedig ugyancsak 1913-ban 30-at sorolt oda.¹¹⁴

Olyan — több idézett munka által a PMKB érdekkörébe tartozónak ítélt — nagyvállalatok, mint például a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű, a Hernádvölgyi Magyar Vasipar Rt., az Esztergom–Szászvári Kőszénbánya Rt. sem a bank értékpapírtárcájában, sem az adósok tételében, de a váltótárcában sem szerepelnek a világháború előtt. Ez arra enged következtetni, hogy a bank ezen vállalatok jelentős részével kiterjedtebb üzleti kapcsolatot ekkor nem tartott fenn, s tulajdonosa sem volt azoknak. Következésképpen e vállalatokat csak akkor sorolhatjuk az érdekszférájába, ha egy igen tág érdekkör-fogalmat használunk, amely azonban a fenti kritériumokat már nem foglalja magában, s még kevésbé a „bankuralmat”.

Megállapíthatjuk, hogy — bár az érdekeltség fogalma igen elmosódott, számtalan jelentése lehet, s volt korszakunkban is —, az irodalomban korábban megjelenő érdekeltiségi kör eltúlzottnak — esetenként rendkívül eltúlzottnak — tekinthető. Eredményünk alapján úgy tűnik, hogy az érdekeltség kritériumának a jelentősebb részvénytulajdon és az érdekérvényesítési képességet tartva legfeljebb a legkisebb eredményű becslés fogadható el. Még ebben a vállalati körben sem minden esetben beszélhetünk azonban korlátlan bankuralomról. Véleményünk szerint az érdekeltség semmiféle tág, de még használható meghatározása

110 Siftár Z.: i. m. 6.

111 Varga J.: A magyar kartellek i. m. 87.

112 Zsoldos G.: A bankkoncentráció i. m. 62.

113 Berend T. I.–Ránki Gy.: Magyarország gyáripára i. m. 151. A szerzők a „bank érdekcsoportja” kifejezést is használják.

114 Siftár Z.: i. m. 59.

sem igazolhatja a PMKB 59 iparvállalatból álló érdekkörét 1913-ban, s különösen nem az érdekkör 243,09 mó K-s alaptőkéjét.

Összefoglalás

Mielőtt a tanulságok összefoglalására térnénk rá, ismét hangsúlyoznunk kell, hogy a vizsgálódás alapjául szolgáló minta korlátozott volt: döntően egy bank — a PMKB — üzletpolitikájának alakulását követtük nyomon a világháború előtti mintegy két évtizedben.

Ezért a hazai bank-ipar kapcsolat egészét illetően megállapításaink gyakran hipotetikus jellegűek voltak, a kontrolladatok és a szakirodalom hiányának, illetve hiányosságainak megfelelően. Ugyanakkor azonban a PMKB mérete és jelentősége a kor gazdasági és hiteléletében önmagában is indokoltá teszi a vizsgálatát, és semmiféle jel nem mutat arra sem, hogy a vizsgált bank különleges helyzetben lett volna a többivel szemben az ipari kapcsolatokat illetően. Így, ha az eredmények nem is alkalmasak minden további nélkül az általánosításra, úgy véljük arra megfelelni, hogy legalább fő vonalaiban jelezzék a vizsgálatok lehetséges és szükséges további szempontjait, a századforduló magyarországi bank-ipar kapcsolatának egyes sajátosságait.

Befejezésül főbb eredményeinket a következő pontokba sűrítethetjük:

1., A vizsgált korszak két legnagyobb hazai bankjának egyike — a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank — a 90-es évek közepéig számottevő irreguláris üzleteket nem folytatott. Ugyancsak csekély volt az iparvállalatokkal kialakított folyó üzleti kapcsolatainak jelentősége. Ennek ellenére a bank már ekkor rendkívül dinamikus növekedésen ment keresztül. Ez azt mutatja, hogy a kor hazai gazdasági viszonyai között csupán a hagyományos folyó üzletekre támaszkodva is üzleti sikereket érhetett el egy nagybank.

2., A Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak az 1890-es évek közepétől meginduló és jelentősen növekvő irreguláris üzletei még periódusunk végén, a világháború előtt is viszonylag csekélyek maradtak a folyó üzletekkel szemben. Az irreguláris üzleteken belül mindvégig alárendelt maradt az iparvállalatok jelentősége, mivel a bank az ipariakhoz legalábbis hasonló mértékben foglalkozott közlekedési vállalatok finanszírozásával még a világháborút közvetlenül megelőző időszakban is.

3., Bár ekkor sem jelentették a bank üzleteinek döntő hányadát, a bank látványos fejlődésének fő forrását, a bank ipari kapcsolatai jelentős dinamikával rendelkeztek korszakunkban. Az 1890-es évtizedhez képest a világháborúig szinte minden területen sokszorosára nőtt volumenük. A bank által az iparba áramoltatott tőke az 1900-as évek közepén csupán vagyonának 3-4%-át érte el, de az 1900-as évek második felének gyorsabb növekedésével is a világháború előttre a vagyon nem egészen 10%-át közelítette meg.

4., Az iparvállalatokkal kialakított kapcsolatok leglátványosabb jelei a személyi összeköttetések terén figyelhetők meg. A bank kiterjedt jelenléte az ipari felügyelő bizottságokban és igazgatóságokban azonban önmagában nem jelenthetett bankdominanciát, elsősorban azért, mert ezeket az esetek jelentős részében nem egészítette ki hitel, ill. tőkekapcsolat. Az iparvállalatok nagy része csupán alkalmi pénzügyi kapcsolatba került a bankkal. A bank minden jel szerint igyeke-

zett elkerülni a — kor szóhasználatával élve — „nem bankszerű” ipari beruházási üzemek túlbujánzását, ami megmutatkozott ipari értékpapír-állományának és ipari hiteleinek viszonylag alacsony voltában.

5., Eredményeink alapján jó okkal feltételezhető, hogy a legnagyobb magyarországi iparvállalatok (Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű, *Weiss Manfréd Művek*, Salgótarjáni Kőszénbánya stb.) korszakunkban pénzügyileg és üzletpolitikájukban függetlenek voltak a bankoktól, növekedésükhöz a bank nem járult hozzá döntően. Nem kétséges persze, hogy voltak cégek, ahol a bank a vállalat méreteihez képest jelentős tőkekihelyezést hajtott végre, s így képes volt érdekeinek érvényesítésére. Ez esetben egy viszonylag kicsiny, jól behatárolható vállalati kör-ről volt szó. Forrásaink szerint a világháború előtt mintegy másfél-két tucat vállalat tartozott ide — melyek üzleti eredményeit, személyi kérdéseit rendszeresen megvitatták a PMKB vezető testületei —, élükön a kisebb vidéki malmokkal, s azon vegyi- és textilipari vállalatokkal, melyekben a bank nagyobb tulajdoni hányaddal rendelkezett. Így a banktőke és az ipari tőke kapcsolata közel sem volt olyan egyirányú folyamat, sem a pénzügyi kapcsolatokat illetően, sem pedig a személyi kapcsolatok vonatkozásában, mint azt a hagyományos finánciókon-cepció sugallja.

Függelék.

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank iparvállalati részvénybirtoka, tőke- és hitel-, valamint személyi kapcsolatai (1913. december 31.)

	Alaptőke (1000 K)	A bank részvény- birtoka ^b (%)	A PMKB hitelei és a bank szindikátusi részesei (K)		A bank igaz- gatószá- ga, fűb.-i tagsága
			Hitelek	Szindikátusi részesei	
<i>Élelmiszeripar</i>					
Bácsmezei Cukorgyár	5 000	24,85	–	1 927 582	2
Első Bp.-i Gőzmalom	6 500	29,65	–	–	2
Erzsébet Gőzmalom	2 700	0,7	1 870 000	91 332	2
Fejérmegyei Cukorgyár	3 000	–	4 795 545	–	–
Király Sörfőzde	1 500	1,08	–	402 516	3
Királymalom Hedrich és Str.	4 000	33,9	6 530 510	–	1
Zombori Hengermalom	1 000	97	2 897 258	–	2
Váci Hengermalom	750	95,1	1 287 154	–	2
Pancsovai Gőzmalom	400	100	1 515 191	–	2
Zentai Hengermalom	600	–	903 242	–	1
Szolnoki Cukorgyár	5 000	23,3	327 543	–	3
Szatmári Cukorgyár	5 000	34	–	–	1
Ungvári Malom	300	–	100 000	–	–
Lujza Gőzmalom	2 800	–	–	–	1
István Gőzmalom	5 200	–	–	490 717	–
Gizella Gőzmalom	3 200	–	–	–	1

	Alaptőke (1000 K)	A bank részvény- birtoka ^b (%)	A PMKB hitelei és a bank szindikátusi részesedései (K)		A bank igaz- gatósági, fűb.-i tagsága
			Hitelek	Szindikátusi részesedés	
Haggenmacher Sörgy.	5 000	–	–	–	1
Kőbányai Sörgyár	5 000	1,3	–	–	–
Tejgazdasági Rt.	445	–	–	–	2
Fiumei Magyar Olajipar	2 000	25,25	332 546	–	2
Első Békéscsabai Gőzm.	2 000	–	200 000	–	–
Magyar Cukoripar	12 000	–	1 234 217	–	–
Dreher A. Serfőzdei Rt.	11 200	–	–	–	1
Első Magyar Részvényserfőződe	1 800	–	–	–	1
<i>Bánya- és acélművek</i>					
Salgótarjáni Kőszénb.	22 000	3,2	–	7 758 342	3
Felsőmagyarországi Bánya és Vasmű	3 000	–	135 040	–	1
Budai Kőbánya és Mészégető	230	–	–	–	1
Esztergom–Szászvári Kőszénbánya	6 000	–	–	–	1
Nyugatmagyarországi Kőszénbánya	10 000	–	–	–	1
M. Szalmaanyaggyár	1 000	–	–	–	1
Lapp Henrik Mélyfúró	250	–	315 126	133 983	–
Kaláni Bánya és Vasmű	3 000	–	413 852	–	1
Rimamurány–St.-i Vasmű	40 000	a	–	–	1
Első Erdélyi Földgázvez.	1 495	–	15 040	–	1
Bihari Bánya	1 200	1,66	–	–	–
Weiss M. Művek	10 000	–	–	–	1
<i>Gép- és vegyipar</i>					
Schlick és Nicholson	8 000	30,5	4 783 797	48 935	3
Hofherr és Schrantz	500	–	311 137	48 800	–
Bp.-i Ált. Villamossági	7 000	15,9	–	–	1
Egy. Izzólámpa és Vill.	6 000	–	3 072 016	–	3
Felten és Guilleaume	2 000	1,09	676 472	–	1
Nemzetközi Gázizzófény	2 400	2,5	–	–	1
Ganz és Tsa Vasöntőde és Gépgyár	8 640	–	–	–	1
Ganz Villamossági Gyár	12 000	–	–	–	1
Tudor Akkumulátorgyár	4 000	–	–	–	2
Első M. Gazdasági Gépgyár	1 500	–	–	–	1
Fegyver- és Gépgyár	5 400	–	–	–	1
Egyesült Vill. és Gépgyár	10 000	0,1	1 268 241	1 288 909	1
M. Motor- és Gépgyár	1 100	–	100 000	–	–

	Alaptőke (1000 K)	A bank részvény- birtoka ^b (%)	A PMKB hitelei és a bank szindikátusi részesei (K)		A bank igaz- gatósági, fűb.-i tagsága
			Hitelek	Szindikátusi részesei	
Hirsch és Frank	1 100	–	902 156	–	–
Magyar Automatagyár	400	–	–	–	1
<i>Textilipar</i>					
Első M. Posztógyár, Besztercebánya	750	26,45	393 403	–	1
M. Gyapjúárugyár, Zsolna	3 200	2	4 403 418	–	1
Soukup és Korb	640	1,56	–	–	2
Rajeci Posztógyár	1 800	8,2	–	–	1
Lugosi Textilipar	1 000	52,25	1 195 639	–	2
Kammer Testv. Textilip.	1 600	–	2 798 605	–	2
Első M. Gyapjúmosó	280	3,57	713 731	–	–
Danubius Textilművek	3 000	40	1 973 054	–	3
Felsőm.-i Posztógyár					
Csaca	1 800	1,95	–	–	1
Első M. Szővő- és Kötőgyár, Vác	1 500	–	56 721	–	1
Texas Vattagyár	1 500	–	–	–	1
Hung. Jacquard Szővőgy.	400	–	–	–	1
Első M. Gyapjúmosó és Bizományi	280	–	–	–	1
<i>Vegyipar</i>					
Zsolnai Cellulóze Gyár	2 500	2,4	371 580	–	2
Titanit Robbantószergy.	900	24	–	–	1
Magyar-Horvát Aszfalt	500	33,3	–	–	–
M. Fémkohó- és Vegyip.	3 000	21,25	–	–	3
Magyar Aszfalt	3 000	15,3	2 211 924	–	1
Hungária Műtrágyaipar	4 000	30,4	1 344 906	–	1
Első Kecskeméti	500	25,6	343 760	–	1
Gyufagyár					
Danica Vegyigyár	4 000	79	3 495 046	–	3
Bp.-i Ásványolajgyár	2 500	–	1 884 083	–	–
Bihar-Szilágyi Olajipar	2 000	–	811 294	–	1
Vesuvius M. Gyufagyár	300	–	–	–	1
Hydroxigén Gáz- elválasztó	700	–	219 576	–	–
Hazai Kőolajipar	900	–	–	–	1
<i>Építő- és építőanyagipar</i>					
Tordai Cementgyár	4 500	51,1	–	–	–
Palatinus Építő	3 000	–	1 240 000	–	2
Pittel és Brausewetter	700	–	–	–	3
Hungária Mészipar	300	20	–	–	–

	Alaptőke (1000 K)	A bank részvény- birtoka (%)	A PMKB hitelei és a bank szindikátusi részesei (K)		A bank igaz- gatósági, fűb.-i tagsága
			Hitelek	Szindikátusi részesei	
Egyesült Téglá- és Cementgyár	5 000	50,5	5 034 061	–	4
M. Üveggyári Művek	500	–	–	–	1
Első Zsol. Agyagáru- gyár	270	–	–	–	1
Bp.–Szentlőrinci Tégl- gyár	640	16	–	–	–
Debreceni Építő Rt.	1 000	–	–	–	2
<i>Egyéb</i>					
Athenaeum Nyomda	5 000	4,6	–	420 818	3
Székpataki Erdőipar	500	–	2 613 395	–	3
Egyesült Fatermelők	1 500	–	450 570	–	–
Dolhai Faipar	1 000	–	554 732	–	1
Lomási Erdőipari Rt.	3 000	–	–	–	1
Rigler J. Papíráru- gyár	1 500	–	96 207	–	–
Pesti Könyvnyomda	441	–	–	–	1
Börgyár, azelőtt Suess	500	50	210 000	–	2
Kronberger-féle Faipar	1 000	–	674 831	–	–
<i>Mindösszesen</i>					115

Forrás: OL Z 49. PMKB. Könyvelőség. Mérlegek. 191–192. cs. (saját számítások)

Megjegyzések:

a A vállalat részvényeit a PMKB és vele kapcsolatban álló személyek bizonyíthatóan jelentős mértékben birtokolták ebben az időpontban, azonban ezt nem könyvelték el a bank értékpapírtárcájában és szindikátusi részesei alatt.

b Részvénybirtok az értékpapírtárca alapján megállapítva.

A vállalatok kiválasztásának szempontjai:

- 1., Társaságok, melyekben a PMKB tulajdonos volt;
- 2., Társaságok, melyek igazgatóságában vagy felügyelő bizottságában a bank képviseltette magát;
- 3., Társaságok, melyek hiteltartozása a PMKB-nak és a bank szindikátusi részesei meghaladta a 100 000 K-t, vagy a cég alaptőkéjének 20%-át.

Ezúton szeretnék köszönetet mondani Kövér Györgynek, aki munkámat nagy hozzáértéssel és türelemmel segítette. Az esetleges tévedések azonban — mint mindig — a szerző sajátjai.

BÉLA TOMKA
BANK DOMINANCE, BANK INTERESTS, BANK SUPERVISION:
THE INDUSTRIAL RELATIONS OF FINANCIAL INSTITUTIONS IN
HUNGARY ON THE TURN OF THE CENTURY, 1895–1913

The study examining the relations of banking and industry on the turn of the century in Hungary looks at two classical problems in the history of banking of the era: primarily the hieratic traits of banking and industry, the problem of so-called „bank dominance”, as well as the role of banks in industrial development, taking into consideration aspects of growth theory.

The most spectacular signs of relations between banks and industrial companies on the turn of the century is in the field of personal connections. The broad presence of banks in industrial supervision committees and boards of directors alone, however, could not have implied bank dominance, primarily because this presence, in most cases, was not supported by credit or capital relations. Industrial companies, to a larger extent, had only occasional financial contacts with banks. All evidence points to the fact that banks strove to avoid the overgrowth of „non-bank-like” (to use contemporary terminology) industrial investment businesses - which is demonstrated by the relatively small stock of industrial securities and credit.

Consequently, the traditional functions of banks may be stressed during industrial development. The banking system could contribute to industrial development not only by establishing companies (which is especially stressed in its literature) but also through so-called current trading.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Az 1167-es magyar zászlóskocsitól (carroccio) a székesfehérvári zászlóbontásig. A magyar hadi zászlóhasználat kezdetei

Az 1167. július 8-án a Száva és Duna összefolyásánál lezajlott ütközetet a magyar hadtörténetírás nem kis nyereségére több korabeli, hitelt érdemlő forrás is megörökítette. Két bizánci szerző illesztette be a csataleírást történeti munkájába. Leírásuk egybehangzó, bár ez részben abból a tényből is fakadhat, hogy Niketas Choniates ismerhette Ioannes Kinnamos művét. Kinnamosnál (†1203 körül) a következőket találjuk a magyarok vereségének leírásánál: „Akkor fogták el a zászlót [szémeion], mely nagyon nagy volt, s amelyet ezek a barbárok szekéren vittek, továbbá Dénes lovát teljes fegyverzetével együtt.” Niketas Choniates (†1213) sem hagyja említés nélkül a magyarok zászlóskocsiját: „Zászlója is fennen lobogott [szémeion] egy vastag és magasba feszülő rúdon, amelyet négy pár ökör vont kerekeken.”¹

Az idézett tudósítások kétségtelenné teszik, hogy a magyar sereg 1167-ben a bizánciak elleni ütközetbe a sereg fő királyi hadizászlóját szekéren vitte magával. A zászlóskocsi használatának említése elsősorban abból a szempontból érdekes, hogy egy alapvetően nyugat-európai katonai újítás megtalálta útját a magyar seregbe. Magának a zászlóskocsinak az emlegetése végre egy olyan kétségbevonhatatlan tárgyi bizonyíték, ami a magyar királyi sereg 12. századi feudalizációját igazolhatja. Ismeretes, hogy Tóth Zoltánnak a 12–13. századi magyar sereg lovagi jellegére vonatkozó — valóban túlzó — nézetei óta éppen a könnyűlovas elem dominanciájának a hangsúlyozása került előtérbe.²

Ezzel szemben a források a 12. században sokkal inkább a lovagi formák és szertartások átvételéről tanúskodnak, anélkül persze, hogy ez magának a lovagságnak a kialakulásához vezetett volna. Magától értetődő, hogy a könnyűlovasoknak semmi szükségük sincsen zászlóskocsira, amely a gyors mozgásra, meglepetésszerű támadásokra, színlelt visszavonulásra teljesen alkalmatlan eszköz lehetett volna. Sokkal inkább használhatták azonban az olyan seregekben, ahol nehézlóvaság és gyalogság kombinált alkalmazására került sor, s különösen nagy igény mutatkozott egy szilárd taktikai igazodási pontra. Éppen az említett két bizánci forrás valószínűleg a lovagságnak megfelelően írta le a bizánciakkal szemben felvonult magyar sereget páncélosnak. Ha valamiről elfeledkeztek, akkor az éppen a magyar gyalogság szerepének a tárgyalása, amely a szomszédos déli határ menti vármegyékből rekrutálódhatott. A magyar gyalogságról nem tudunk meg többet, mint hogy ott voltak a csatában.

1 Ioannes Kinnamos szövegének id. helyét ld. Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Össze-gyűjt., ford., bev., jegyz. Moravcsik Gyula. Bp. 1984. 245.; Niketas Choniates szövegének id. helyét ld. Az Árpád-kori i. m. 289. A csatáról összefoglalóan: Borosy András: Magyarország hadügye és háborúi a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig. In: Magyarország hadtörténete. I. Szerk. Boros József. Bp. 1984. 39–40.; Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. 90–95.

2 Tóth Zoltán: A hadakozó nép. In: Ösműveltség és középkori kultúra. Szerk. Váczy Péter. Bp. [1939.] (Magyar Művelődéstörténet 1.) 277–284. Jellemző idézet művéből: „Miután azonban Freisingi Ottó tudósítása a lajmenteni ütközetről szinte feltűnően egyezik a magyar krónikáiséval, nem lehet egyebet tennünk, minthogy újra hangsúlyozzuk: a magyar hadügy egy évszázaddal Szent István halála után javában nyugati utakon járt már.” (278.) Vö. Borosy András: A lovagi haditechnika és a lovagság Magyarország az Árpád-korban. In: Mátyusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva et al. Bp. 1984. 47–57.

E fejtegetéseinket jól alátámasztani látszik II. Géza 1146. évi felővezése a Lajta menti csata előtt, ami teljesen a nyugati minták szerint történt. A 12. század közepére a század elején, Kálmán király idején megkezdett hadseregreform meghozhatta gyümölcsét. A század közepére a királyi sereg magja nyugat-európai módra felfegyverezve és kiképezve vonult harcba. Ez már lovagi, pontosabban nehézlóvas harcmodorban küzdő seregek jellemzője, amely egyházi és világi szertartásaiban és külsőségeiben, így vezéri zászlájában is sikeresen hasonult a nyugati példaképekhez. Az elhúzódozó, és sokszor magyar részsikereket is hozó bizánci háborúk, vagy például a már említett 1146. évi Lajta menti siker ezt látszanak igazolni.³ Ennek egyáltalán nem mond ellent az íjászok alkalmazásának ténye a magyar seregekben, akik többször szerepeltek előhadként a kor ütközetekben. (Elég, ha arra gondolunk, hogy Angliában még a 16. században is komoly vita folyt arról, hogy a tűzfegyverek vagy a hagyományos íjászok a hasznosabbak-e.)⁴

Maga a zászlóskocsi (közélatin *carroccium*) olasz nevén (*carroccio*) vált ismertté az európai hadtörténelemben, jelezve, hogy kialakulásának és harci használatának fénykora az itáliai városállamok történetéhez kötődik.⁵ E zászlóskocsikról ma is könnyen képet alkothatunk, részben kódexillusztrációknak, részben a rekonstrukcióknak köszönhetően, miként a kölni Városi Múzeum előtt ott áll a worringeni csatában használt példány másolata.⁶ Minden kétséget kizáróan először a milánói érsek seregében tűnik fel 1039-ben. A kontinens több országából is tudunk róla, így német földön először 1086-ban a Würzburg melletti pleichfeldi csatában használták, első angliai előfordulása pedig az 1138-as northallertoni, éppen a zász-

3 A Lajta melletti ütközetre ld. *Borosy A.*: Magyarország hadügye i. m. i. h.; *Kristó Gy.*: i. m. 79–81. Ld. még: *Otto Frisingensis episcopus*: Gesta Friderici I imperatoris. (Részletek) In: *Catalogus fontium historiae Hungariae*. Közzét. Albinus Franciscus Gombos. III. Budapestini 1938. 1766–1768.; magyar fordítása: *Freisingi Ottó*: I. Frigyes császár tettei. Ford., bev., jegyz. Dr. Gombos F. Albin. Bp. 1913. (Középkori Krónikások XV–XVI.) 105–106., 109–110.; ld. még: *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. In: *Scriptores rerum Hungaricarum*. I. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini 1937. 453–457.; magyar fordítása: *Képes Krónika*. Kísérőtan. Dercsényi Dezső et al., jegyz. Kristó Gyula. Bp. 1986. (Pro memoria) 204–208. *Freisingi Ottó* némi rosszindulattól sem mentes leírása valóban megerősíti, hogy a királyi zászlóalj (legio) nehézfegyverzetű volt. Ez a kor magyar hadseregéről adott általános jellemzéséből derül ki: vannak vitézeik között olyanok, „...akik a vendégektől nyertek oktatást vagy éppen tőlük is származtak. Nem velük született, hanem mintegy kívülről rájuk ragadt vitézséggel felruházva a harci jártasságban s fegyverzet csillogásában csak a mi fejedelminket és vendégeiket utánozzák”.

4 *Sir John Smythe*: *Certain Discourses Military* (1590). Ed. by J. R. Hale. Ithaca, N.Y. 1964.

5 *Carl Erdmann*: *Kaiserfahne und Blutfahne*. Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wiss. Phil. Hist. Kl. 1932. 868–881.; *Uő.*: *Kaiserliche und päpstliche Fahnen im hohen Mittelalter*. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 25 (1933–34) 11–47.; *Percy Ernst Schramm*: *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik*. II. Stuttgart, 1955. (Schriften der Monumenta Germaniae historica 13/II.) 643–684.; *George T. Dennis*: *Byzantine Battle Flags*. Byzantinische Forschungen (Amsterdam) 8 (1982) 51–59.; *Walther Rose*: *Der mittelalterliche Fahnenwagen (carroccio) der italienischen und deutschen Städte*. Zeitschrift für historische Waffen- und Kostümkunde 15 (1937) 78–81.; *Hannelore Zug Tucci*: *Il carroccio nella vita comunale italiana*. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 65 (1985) 110–4.; *Uő.*: *Der Fahnenwagen in der mittelalterlichen italienischen Militäremblematik (11–13. Jh.)*. In: *Les origines des armoires*. Ed. H. Pinoteau. Paris, 1983. 163–172.; *Ernst Volmer*: *Standart, Carroccio, Fahnenwagen*. Zur Funktion der Feld und Herrschaftszeichen mittelalterlicher Städte am Beispiel der Schlacht von Worringen 1288. In: *Der Tag bei Worringen 5. Juli 1288*. Hg. Wilhelm Jassen H. Stehkämper. Köln–Wien, 1988. (Mitteilungen aus dem Stadtarchiv Köln, H. 72.) 187–209.; *Uő.*: *Nel segno della Croce. Il carroccio come simbolo del potere*. In: „Militia Christi” e Crociata nei secoli XI–XIII. Milano, 1992. (Miscellanea del Centro di Studi Medioevali 13.) 193–205.; *Uő.*: *Fahnenwagen*. In: *Lexikon des Mittelalters*. Hrsg. und Berater: Robert-Henri Bautier et al. IV. München–Zürich, 1989. 229–230. hasáb. (Hivatkozott munkáját a Trierer historische Forschungen 11 [1987] köteteként nem értük el.)

6 Ábrázolásaira: *Der Tag bei Worringen* i. m. 230. old. követő mellékletek. Méreteikre: *E. Volmer*: *Standart* i. m. 187.; *P. E. Schramm*: *Herrschaftszeichen* i. m. 671–672.

lőskocsiról elnevezett ún. zászlócsatában (Battle of Standard). Különböző elnevezések alatt azonban Flandriától a Szentföldre számtalan esetben találkozunk vele (standart, étandart, karrosch, lampartsche van stb.)⁷

A legtöbb feljegyzés mégis a zászlóskocsi itáliai történetét világítja meg, s így azt ismerjük legrészletesebben. (Ami persze még nem jelenti azt, hogy a magyar használat mintája feltétlenül Itália volt, mivel a zászlóskocsi abban az időben már német területen is ismert volt.) A magyarországi zászlóhasználat kezdeteit illetően némi bizonytalanságban vagyunk, az azonban bizonyos, hogy a zászlók és hadijelvények használata mindig is szükséges volt a hadsereget alkotó egyes csapategységek mozgatásához, az egységek együvé tartozásának a demonstrálásához.⁸ A zászló elhelyezése egy 4 keréken guruló szekéren, egy magas rúdon jól biztosította láthatóságát, és egyúttal a csatatéren való mozgathatóságát, így követhető lett vele a frontvonalak mozgása. Az ellenfél ugyanakkor nem tudta olyan könnyen birtokba venni, mint amikor egy zászlótartó kezében volt. A szekeret sokszor mellvéddel látták el, s külön odarendelt gyalogosokkal, íjászokkal védték. Szó sincsen arról, hogy a harcokcsik ősenek volna tekinthető, sokkal inkább egyfajta megerősített irányítási pontnak. Tudjuk, hogy a középkori csatákban milyen nagy súlyt helyeztek a zászlók őrzésére, s az itáliai városok statútumai ilyen célból sokszor egységek kirendeléséről rendelkeznek. Irányító szerepüküket támasztják alá azok az adatok, miszerint egyes alkalmakkor a zászlóskocsin foglaltak helyet a kürtösök — *praelii ordinatores et incentores* —, az írnokok és a papok. Az előbbieket hangjelzésekkel irányították a csapatokat, az írnokok pedig a dicsőre méltó vitézi tetteket figyelhették. Nem lebecsülendő az ellenségre gyakorolt provokatív hatása sem, ami-re szép leírás a már említett northallertoni ütközet kapcsán olvasható.⁹

A kutatás azt is hangsúlyozta, hogy a harci zászlók, mint a zászlók általában is, milyen szorosan kötődtek a város, illetve az ország védőszentjeinek a tiszteletéhez, s így bizonyos kultikus erővel bírtak. Magán a zászlón több esetben a közösség védőszentjének a képe kapott helyet, így Milánóban Szt. Ambrus vagy a Szt. Szűz, Magonzaban Szt. Márton, Strassburgban a Szűz a kisdéddel, Yorkban Szt. János, vagy Würzburgban Szt. Kilián (ez utóbbi zászló mérete egy 1266. évi adat szerint 5 x 3 méter). A már említett northallertoni csatáról tudjuk, hogy egy ezüst tartóban az oltáriszentséget is a csatatérre vitték, hogy „Iesus Christus, Dominus noster per praesentiam sui corporis eis dux belli esset”.¹⁰

Sajnálhatjuk, hogy semmit sem tudunk meg a magyar zászló ábrázolásáról. Valószínű, hogy Dénes ispán a 37 megyei kontingenst magába foglaló sereget egy országos zászlóval vezette, amelynek őrzési helyeül könnyen lehet, hogy a fehérvári királyi bazilika szolgált. Ez esetben ábrázolása a fehérvári káptalan patrónájával, azaz Máriával egyezhetett meg. Az itáliai városállamokban a zászlóskocsikat általában a város székesegyházában őrizték, s a főtérre való kivontatásuk az általános hadra kelés meghirdetésével volt egyenértékű (*extrahe-re carrocium*).¹¹

7 Elnevezéseire: E. Volmer: Standart i. m. 199.

8 Legutóbb ld. Bertényi Iván: A címerek katonai felhasználása Magyarországon a XIII–XIV. században. Hadtörténelmi Közlemények 34 (1987) 395–412. Máig alapvető: Kumorovitz L. Bernát: A magyar zászló és nemzeti színeink múltja. Hadtörténelmi Közlemények 1 (1954) 3–4. szám 19–30.

9 A zászlóskocsi védelmére: H. Zug Tucci: Carroccio i. m. 47.; G. T. Dennis: Battle Flags i. m. 55.; irányító szerepükre: H. Zug Tucci: Carroccio i. m. 69. id. a Gesta Florentinorumból: il carroccio, „cui sicut debet membra capiti deservire et invicem patrocinantes in bello et simul uno et in eodem tantum super victoria conferentes”. Kürtösökre: uo. 25., 48–49.; ellenséget provokáló szerepükre: H. Zug Tucci: Carroccio i. m. 67.: „ecce standard cum vexillis haud procul aspiciunt, moxque ipsius regis ac suorum corde ingenti pavore et horrore obstupuerunt”.

10 Védőszentekre ld. Cl. Gaier: Le rôle militaire des reliques et de l'étendard de saint Lambert dans la principauté de Liège. Le Moyen Age 72 (1966) 235–249.; H. Zug Tucci: Carroccio i. m. 20. skk., 78. A magyarországi városi védőszentek zászlajaira csak Anjou-kori adatot találtunk az Obsidio Iadrensisben: vexillum B. Grisogoni. In: Ioannes Georgius Schwandmerus: Scriptores rerum Hungaricarum. III. Vindobonae 1748. 707.

11 Itáliai zászlóskocsik és katedrálisok kapcsolatára ld. E. Volmer: Standart i. m. 189.; W. Rose: Fahnenwagen i. m. 79.

Igen fontos szempont a zászlóskocsi és a gyalogos fegyvernem viszonya. E kocsi a források tanúsága szerint elsősorban a gyalogság számára volt fontos, amelyet nem tekintettek olyan fegyvernemnek, amely önmagában képes lenne a csatatéren való mozgásra. A gyalogosok a zászlóskocsiban pszichológiai támaszra találtak, illetve egy olyan támpontra, amihez a harc hevében igazodni tudtak. Együttal a különböző előképzettségű és közös gyakorlatozás nélküli gyalogos kontingensek igényelhettek is valamiféle összetartó erőt nyújtó hadijelvényt.

A zászlónak tulajdonított pszichológiai jelentőség jól kitűnik a Templomos lovagrend vulgáris, azaz francia nyelvű szabályzatából.¹² A rend seregében harcolók a támadás megkezdése után a saját zászlóik alatt harcoló egységeiket nem hagyhatták el (szabályzat 166. pontja). Külön kitérnek a marsall zászlójának a védelmére, s tíz lovagot jelölnek ki erre a feladatra (164. pont). A zászlótartóknak a zászlókat egy pillanatra sem volt szabad leengedniük, de ha egy templárius mégis így tett, akkor súlyos következményekkel kellett számolnia. Azonos súlyú véteknek tekintették az eretnekséggel, keresztények megölésével, a szaracénokhoz való dezertálással vagy a szexuális kilengésekkel, s eredménye akár életfogytiglani börtönbüntetés is lehetett. Amennyiben a marsall zászlaja lehanyatlott, akkor a lovagoknak a még fenn lógó zászlókhoz kellett csatlakozniuk. Majd csak az összes zászló lehanyatlása után kerülhetett sor a táborba való visszavonulásra, illetve a menekülésre (231., 241., 242. pontok). Az itt leírtakat szépen értelmezik a történeti és szépirodalmi források. A *Geste de Girart de Roussillon*ban azt olvashatjuk, hogy miután egy természetfeletti erejű vihar tönkverte a szembenálló felek zászlajait, a csata a legnagyobb kavarodásban és összezavarodottságban végződött. A zászlók szerepét Kézai egyik leírása is szépen megvilágítja. A ménfői csatában Aba Sámuel seregében lévő Péter-pártiak úgy mutatták ki átállási szándékukat, hogy zászlajaikat a földre dobták, majd ezt követően dezertáltak. A 14. századi krónikaszerkesztés pedig a Salamon–László-történet elbeszélése során örökítette meg a zászlók csata közbeni irányító szerepét.¹³

E zászlóskocsik mozgékonyaságukat vontatásuknak köszönheték. A bizánci forrásnak a négy pár ökröre vonatkozó megállapítása pontosan megfelel a korabeli gyakorlatnak, amikor is általában 2–3–4 pár ökrőről olvashatunk. Az Alpokon túl, szemben az itáliai gyakorlattal, kedvelt volt a lóvontatás is, mint például Worringennél, ez azonban még nem kérdőjelezi meg a bizánci tudósítás hitelét. Az ökrök is éppúgy alkalmasnak bizonyultak az állami reprezentáció céljaira, mint a lovak. Gondosan válogatták őket, jó tartásúaknak kellett lenniük — „mire magnitudinis et fortitudinis” —, hiszen már megjelenésükben is tükrözniük kellett a zászló méltóságát, a zászlóskocsi bevehetetlen voltába vetett hitet.¹⁴

A hagyományos nézetek szerint, amint az Verbruggen kézikönyvében is megtalálható, a zászlóskocsi helye mindig a gyalogos támadó ék, a „cuneus” közepén, mintegy a legvédelemben lett volna. A kocsi elhelyezését azonban a középkorban nem ítélték meg ennyire doktriner módon, s általában a csatában alkalmazott harcrendhez igazították. Alkalmasint a lovasság, vagy kombináltan a lovasság és gyalogság is körülvehette. A támadásban nyilván nem a legelső sorokban vett részt, de feltétlenül olyan pozíciók kellett elfoglalnia, hogy a sereg jó része számára látható legyen. A támadásban is ezért kellett a sereggel haladnia, miként azt nagyon szépen leírja egy forrásunk a milánói kocsi esetében 1213-ban. Megsem-

12 *Matthew Barnett*: La Règle du Temple as a military manuel or how to deliver a cavalry charge. In: *Studies in Medieval History Presented to R. Allen Brown*. Ed by Christopher Harper-Bill et al. Woodbridge, 1989. 12., 17–18.

13 *Simonis de Keza Gesta Hungarorum*. In: *Scriptores i. m. l. 176.*, értelmezi *Bertényi I.*: i. m. 397. Salamon–László történetre: „Rex... precepit signiferis declinare labia [V: agmina] super agmina ducis Geyse.” *Chronici Hungarici i. m. 390.* A zászló irányító szerepére hasznos példákkal: *Peter Czerwinski*: Die Schlacht- und Turnierdarstellungen in den deutschen höfischen Romanen des 12. und 13. Jahrhunderts. Zur literarischen Verarbeitung militärischer Formen des adeligen Gewaltmonopols. Berlin, 1975. 125–126.; *C. Erdmann*: Kaiserfahne i. m. 881.

14 Ökrökre ld. *H. Zug Tucci*: Carroccio i. m. 26–39.

misfő vereség esetén azonban a legnagyobb óvintézkedések ellenére is törvényszerű volt elvesztése, az ellenfél általi megszerzése, s a haditrófeák közé való besorolása.¹⁵

Nem tűnik nehéznek megjelölni annak okát, hogy miért nem vált népszerűvé hazánkban a zászlóskocsi. A magyar sereg szerkezete olyannyira különbözött az egyre nagyobb gyalogos egységeket felvonultató itáliai vagy nyugat-európai városi egységektől, hogy alkalmazásának nem találhatták sok értelmét. Állandósulni látszik az a gyakorlat, hogy a sereg előhadaként könnyűlovas egységeket vetettek be (besenyők, székegyek, majd kunok), mint arról az 1146-os Lajta melletti csatában is tudomásunk van. Számukra a zászlóskocsi használhatatlan volt, míg az őket követő nehéz, vagy éppen kombinált fegyverzetű egységek nem igényelték ezt a megoldást.

A zászlóskocsi egyszeri magyarországi előfordulásának nem csak azért érdemes ekkora figyelmet szentelnünk, mert a korabeli hadsereg „modernizációjának” egyik jelét látjuk benne, hanem mert általában a hazai zászlóhasználati szokásokhoz vezet el bennünket.

Jól ismertek a hazai udvari kultúrával és udvari szertartásokkal kapcsolatos kutatási nehézségek. Magyarországi lovagi szertartásokra utaló forrásadatok — Anonymus historizáló említéseit kivéve — II. Géza felővezésétől és néhány, a 13. század végéről származó, lovagi tornán való részvételre tett utalástól eltekintve egyáltalán nem ismertek.¹⁶ Úgy véljük, hogy éppen a zászlókkal kapcsolatos adatok azok, amelyek elvezethetnek bennünket a valóban meglévő udvari szokások egy területére: a harcban megszerzett zászlóknak az udvarba való elküldésére. E zászlók fogadásának minden bizonnyal meglehettek az ünnepélyes kereitei, hiszen ezzel maga a király is igazolni tudta a körében tartózkodó előkelők előtt, hogy ő és fegyveresei nem nélkülözik az égiek támogatását, és sikerrel hadakoznak bel- és külhoni ellenfeleikkel szemben.

Ennek különleges esete lehetett, amikor — talán hálaadó istentisztelet, szertartások keretében — elhelyezték a zsákmányolt zászlókat a székesfehérvári bazilikában. Erről a legszebb leírás Kézainál található meg, amikor Kun László a Morvamezőn aratott sikere után zsákmányolt pajzsokat és zászlókat helyez el Székesfehérváron.¹⁷ A pajzsok ilyen értelmű előfordulása teljesen érthető, hiszen azokon is az ellenfél jelvényei, címerei voltak megtalálhatóak, s alkalmasak lehettek arra, hogy örök időkre tanúsítsák a királyi hadi sikereit. (Ebben a vonatkozásban nincsen jelentősége annak, hogy a 12. század végi említéseknél valóban címe-ekkel van-e dolgunk, vagy az azokat megelőző jelvényekkel, *vorheraldische Zeichen*).

Érdekes tanulmányok íródtak már eddig is az Árpádok uralmi székhelyének európai párhuzamairól, így például Fehérvár és Aachen kapcsolatáról. Ide sorolnánk a királyi zászló ünnepélyes felvételét is hadjáratok alkalmával. A zászlóbontással kapcsolatban a magyar koronázóváros középkori művelődéstörténete egy újabb aspektussal gyarapszik. Ez ugyan-csak Kézai krónikájának egy helyén, valamint egy okleveles említésen alapszik a 13. század végéről (l. alább), mégis a Kézai krónikájában leírtak értelmezésünket maradéktalanul megerősíteni látszanak. A hadizászló Fehérvárhoz kapcsolódása nem volt törvényszerű, ez nyugodtan lehetett volna Pannonhorma is. Ezzel kapcsolatban az István-legendákban említett Szt. Márton-, és Szt. György-zászlókra gondolhatunk. Eszerint azonban a királyi hadizászló — a 13. században mindenképpen — a Boldogasszony oltalma alá került, hadjáratba induláskor, nyilván ünnepélyesen, a főoltárról vették fel. Erőt adó, a dinasztia és az ország patrónusa közbenjárását biztosító ereklyének is tekinthették, amely sajátosan egybemosódott a fehérvári káptalan alapítójával, Szent Istvánnal is. Arról természetesen nincsenek adataink,

¹⁵ E. Voltmer: Standart i. m. 204–208.; H. Zug Tucci: Carroccio i. m. 40–42., 51.

¹⁶ A gazdag irodalomból ld. Erik Fügedi: Turniere im mittelalterlichen Ungarn. In: Das ritterliche Turnier im Mittelalter. Hg. Josef Fleckenstein. Göttingen, 1985. 390–400., valamint Szűcs Jenő és Vízkelety András egy-egy szemletanulmányát: Szűcs Jenő: Magyar és európai lovagi kultúra. BUKSZ 1 (1989) 1. szám 43–50.; Vízkelety András: Megjegyzések Kurcz Ágnes: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században című könyvéhez. Irodalomtörténeti Közlemények 94 (1990) 520–528.

¹⁷ „Scuta et vexilla in Albensi ecclesia sede regni ac solio in pariete... in aeternum perseverant.” Simonis de Keza i. m. 186.

hogy a 12. századra visszavetíthető-e a 13. századi helyzet. A *carroccio* újszerű, nyilvánvalóan idegen eredete talán valószínűsítheti, hogy a királyi sereg egyedi zászlójának az őrzési helye talán már ekkor Fehérvár lehetett. Ezt a zászlóskocsival kapcsolatos, már idézett egykorú külföldi példák is sejtetik, ahol a zászlóskocsi általában a helyi védőszentnek szentelt egyházban áll, s jórészt ennek köszönheti tekintélyét is. Egy másik kínálkozó párhuzam a híres francia hadizászló, az ún. Oriflamme és Saint Denis egyházának a kapcsolata. Éppen a 12. században, elsőként 1124-ben értesülünk arról, hogy VI. Lajos király a fenyegető német támadás hírére kéri az ország patrónusának, *Saint Denis*nek közbenjárását „pro regni defensione” és a szent oltáráról veszi fel zászlaját. Dénes zászlajához hasonlóan minden bizonnyal a magyar hadizászló is eredetileg templomi zászló lehetett, amely sajátosan egyesítette magában az ereklék és a csatairányító hadijelvények szerepét.

Fehérvár 12. századi szerepének növekedése mellett szól az is, hogy Kálmán, illetve II. Béla korától válik a magyar királyok kizárólagos temetkezőhelyévé (egészen III. Lászlóig). Ha ebben feltételezhető valami tudatosság, akkor nem érdektelen, hogy a zászlóskocsi megjelenése is pontosan arra a fél évszázadra esik, amikor Fehérvár királyi temetkezőhelyként is népszerűvé vált. Ez az időszak alkalmas lehetett arra, hogy a 13. század második felében kétségkívül meglévő zászlóbontás kezdeteit — zászlók és hadijelvények, valamint a kultikus központ kapcsolatát — hipotetikusán már az előző század második felében valószínűsíthessük. Sejtésünket a liturgikus kéziratok tanúságával nem tudjuk alátámasztani, mivel fennmaradt néhány korai misekönyvünk nem tartalmazza a zászló megszentelésére vonatkozó könyörgéseket. Ez természetesen nem jelenti, hogy ezek ismeretlenek lettek volna az Árpád-korban. A benedictio vexilli bellici már a 10. századi német-római pontifikálékban előfordul, miként a 10. század végi corbei sacramentariumban is olvasható. („...Szt. Mihály arkangyal közbenjárásával add meg nekünk jobbod segítségét, miként megáldottad az őt király felett győztes Ábrahámot és neved dicséretével győzedelmeskedő Dávid királyt, úgy áldjad meg és szenteljed meg ezt a zászlót, amelyet a szent egyház védelmében a dühöngő ellenséggel szemben emelnek fel”) Az áldás számtalan változatában az alap gondolat mindvégig változatlan marad: az oltárról felvett zászló a hitért folytatott küzdelem szimbóluma.

További nehézséget okoz, hogy Fehérvárt központi földrajzi fekvése miatt sok esetben érintették a hadba vonuló seregek, de éppen ezért e tényből további következtetést nem vonhatunk le. A várost érintette a nyugatra és délnyugatra induló hadi út. Így például bizonyosra vehető, hogy II. András, amikor 1217-ben a Szentföldre indult s Zágráb felé vette útját seregével, megállt a városban, vagy hogy korábban, 1146-ban II. Géza a mosoni kapu felé indulva erre haladhatott. Továbbá Rogerius jegyezte fel (16. fej.), hogy a muhi csata előtt a királyi seregek Fehérvárnál és Esztergomnál gyülekeztek, mielőtt Pestre vonultak volna.¹⁸

Végezetül a források tanúságát csoportokra osztva próbáljuk bemutatni:

1. Szertartásos zászlóbontás: erről sajnos csak az Árpád-kor végétől, a 13. század második feléből van két adatunk. Eszerint a morvamezei csatába (1278) vonuló IV. (Kun) László megállt Székesfehérvárott, majd zászlóbontását a krónikás a városból való indulásakor említi („egressus igitur de Albensi civitate...erecto banerio regiae maiestatis Rudolphum ...coniun-

18 A címerek előtti korszakra ld. C. Erdmann: Kaiserfahne i. m. 878–885.; a francia párhuzamra: C. Erdmann: i. m. 891–896., legutóbb Anne Lombard Jourdon: Fleur de lis et Oriflamme. Signes célestes du royaume de France. Paris, 1991. 151–176. Székesfehérvárra: Josef Deér: Aachen und die Herrschersitze der Arpaden. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 79 (1971) 1–56.; újabb kiadása: In: Uő.: Byzanz und das abendländische Herrschertum. Hrsg. von Peter Classen. Sigmaringen, 1977. 372–423. Eddig csak a zászlóknak a magyar koronázási szertartásban játszott szerepével foglalkoztak, ami témánkat nem érinti ld. Fügedi Erik: A magyar király koronázásának rendje a középkorban. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Székely György. Bp. 1984. 255–273.; Engel Pál: Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában. Századok 121 (1987) 613–622. Liturgikus kéziratokra: Jean Flori: L'essor de la chevalerie. XIe–XIIe siècles. Genève, 1986. 92–93., 105–106., 378–386.

xit cum exercitu...”) Majd III. András 1291 nyarán azért vonult Székesfehérvárra, hogy ott Albert osztrák herceg ellen zászlót bontson („ad venerabilem Albensem ecclesiam nostram pro elevando vexillo nostro accessissemus”). Nehéz megállapítani, hogy egyszeri alkalomról van-e szó, vagy a *generalis exercitus* esetében általában Fehérvárról indult el — nem feltétlenül a király jelenlétében — a királyi zászló s csatlakozott a királyi sereghez.¹⁹

2. A legyőzött ellenfél zászlajainak, pajzsainak megküldése a királynak. Erről szerzünk tudomást 1268-ban, amikor Drug fia Sándor küldi meg Istvánnak egy legyőzött vitéz pajzsát, vagy amikor Iván fia András az ellenfél egy zászlótartóját szúrta le. 1269(?) -ben Márk fia Miklós foglyokkal együtt Uros zászlaját is megküldi királyának. Az egyébként vitatott hiteltől oklevél érdekessége, hogy a zászlónak közszemlére való tételéről is megemlékezik. Hasonló esetről tesz említést egy 1287-es királyi oklevél. Gutkeled nembeli Kozma fia Kozmának a II. Ottokár elleni morvamezei ütközetben több érdeme között említést nyer, hogy egy morva előkelőt valószínűleg zászlajával együtt (az oklevél sajnos pont itt töredékes !) a királynak átadott.

1294-ben Menoldus fia Ábrahám Albert osztrák herceg ellen Nagyszombat váránál vitézkedett, s a foglyokkal együtt az ellenfél zászlajait is megküldte a királynak („in signum victoriae”).²⁰

3. A királyi zászló fontosságának és jelentőségének megnövekedéséről tanúskodik a 13. századi királyi oklevelek sora. Különösen azok, amelyek a királyi szervisek és nemesek közé való fogadásról, vagy hospes kiváltságokról rendelkeznek, miként a környező vendégek 1244. évi oklevelében világosan a királyi zászló alatti hadakozást állítják szembe a főúri kontingensekkel („sub nostro tantum vexillo”). Nem véletlen, hogy a királyi zászlóvivőkről is a 13. század második felében értesülünk, amikor is egy 1264. évi oklevél Nazvod földjét mint az egykori királyi zászlóvivők földjét említi.²¹

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a 13. századra, bizonyíthatóan annak második felére kialakult az ellenféltől zsákmányolt zászlókkal kapcsolatos udvari szertartás: a zászló megküldése a királyhoz és közszemlére tétele. Hasonlóképpen ehhez az időszakhoz köthető a királyi zászló hadjárat előtti ünnepélyes felemelése, aminek azonban kezdeteit nehéz rekonstruálni. A tanulmány kiindulópontjául szolgáló 1167. évi zászlóskocsiról szóló tudósítás magában áll, s forrásadatok híján szinte lehetetlen a hazai zászlóhasználat későbbi, 13. századi, immár forrásadatokban gazdagabb korszakához és történetéhez kapcsolni. Ennek ellenére nem zárjuk ki, hogy a későbbi meghatározó jelentőségű országos hadizászló kialakulására, ha nem éppen kezdetekre sikerült hipotetikus fejtegetéseinkkel a figyelmet ráirányítani.

19 1278-ra ld. Simonis de Keza i. m. 185. (74. c.), értelmezésére: *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. II. Bp. 1899. 339.; 129-re: *Szenyő Péter Imre*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp. 1923. (= Regesta) N° 3741., 3735., 3737., 3738. Az anyaggyűjtés során a magyarországi Középleltár szótár cédulaanyagát is hasznosítottuk, amiért köszönetünket fejezzük ki Boronkai Ivánnak és Szovák Kornélnek.

20 1268-ra: *Pauler Gy.*: i. m. II. 260., kiad. Hazai okmánytár. VI. Kiad. Ipolyi Arnold et al. Bp. 1876. 153–155.: „cuius clipeum nobis misit in nostram recreaci(onem et) consolationem, nam misso ipsius clipei, nobis pro... materiam gaudiorum fuit enim primum donum in signum nostre victorie et triumph...” Regesta N° 1882.; 1269(?) -re: *Pauler Gy.*: i. m. II. 270., kiad. Hazai okmánytár. VIII. Szerk. Nagy Imre. Bp. 1891. 96–97. és *Tadija Smičklas*: Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. V. Zagrabiae 1907. 485.: „in signum triumphus vexillum eiusdem Uros regis ante aulam nostre maiestatis erectum exhibuit et ostendit, quo viso, accrevit nobis nova materia gaudiorum...” Regesta N° 1604.; 1294-re: Regesta N° 3960., 3961., 4088.; 1287-re: Regesta N° 3459.

21 Zászlóvivőkre ld. *Bertényi I.*: i. m. 403.; 1264-re: Regesta N° 1822.

LÁSZLÓ VESZPRÉMY
FROM THE HUNGARIAN FLAG-CAR (CARROCCIO) OF THE YEAR 1167
TO THE FLAG-UNFURLING AT SZÉKESFEHÉRVÁR.
THE BEGINNING OF THE USE OF FLAG IN THE WAR IN HUNGARY

The first mention of the use of banner for military purposes is to be found in the writings of Byzantine historians who recorded the Hungarian-Byzantine encounter of the year 1167. The author throws light upon the military and historico-cultural significance of the flag-car (carroccio), quoting Western European parallels. Finally he evaluates the 15th century mentions of the military use of banners in Hungary which up to now have escaped the notice of Hungarian research (Chronicle of Simon Kézai, 13th century royal diplomas). All these data render probable the fact that passing on to the king the banners captured from the enemy, and their subsequent exhibition in the cathedral of Fehérvár, was one of the palpable elements of the small scale „knightly” culture existing in the Hungarian royal court in the 13th century.

A bürokrácia tehetetlensége

A magyar zsidók kifosztása, gettózása és deportálása különböző hivatalok többé-kevésbé összehangolt együttműködésével, a normálisnak tekintett hivatali úgymeneten belül történt. A zsidók megsemmisítése egész Európában nagyrészt régóta létező intézmények újfajta felhasználásával zajlott.¹ Hannah Arendt a „népirtás” kifejezést nem is tartja megfelelőnek a Holocaust leírására; szerinte az „adminisztratív tömeggyilkosság” meghatározás jobban érzékelteti a Holocaust megkülönböztető vonását.² Zygmunt Bauman szerint a „végső megoldásnak” már az elgondolása is csak egy bürokratikus kultúrából nőhetett ki.³ Ha a „végső megoldásról” szóló döntés időpontját 1941-re tesszük,⁴ akkor ez elfogadható, hiszen a német uralom alá került zsidók nagy száma által okozott gyakorlati probléma megoldási kísérletei vezettek el végül a „leghatékonyabb” és „leggazdaságosabb” módszerhez, a gázkamrához.⁵ Raul Hilberg a német adminisztráció szerepét vizsgálva kiemelte, hogy a programot nem lehetett volna végrehajtani, ha a bürokrácia nem teljesítette volna a kapott utasításokat, de akkor sem, ha csak a kapott rendeleteket hajtotta volna végre. Szükség volt a hivatalnokok saját ötleteire, a feltételezett elvárásokhoz való alkalmazkodásra.⁶

A magyar közigazgatás szerepének megítélésénél fontos tényező, hogy a magyar zsidók gettózása és deportálása 1944-ben zajlott. Ekkorra már Európa zsidó lakosságának nagy részét kiirtották, amiről mind a magyar politikai vezetésnek, mind a zsidó közösség vezetőinek tudomása volt.⁷ Ekkorra már nyilvánvaló volt, hogy a németek elvesztették a háborút; a németek számára kedvezőtlenül alakuló katonai helyzet következménye volt az is, hogy rendkívül rövid idő állt rendelkezésre a program végrehajtásához. A közigazgatás felelősségét vizsgálva Bibó István kiemelte, hogy ekkor már a passzivitás is komolyan veszélyeztette volna a program végrehajtását.⁸

Ezúton szeretném megköszönni Karsai László tanácsait.

- 1 A különböző hivatalok működésének leírását adja *Raul Hilberg* klasszikus Holocaust-története: *The Destruction of the European Jews*. Revised and definitive edition. I–III. New York, 1985. (Első kiadás: 1961)
- 2 *Hannah Arendt*: *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. Harmondsworth, 1964. 288.
- 3 *Zygmunt Bauman*: A Holocaust szociológiája. *Magyar Tudomány* 35 (1990) 15–25.
- 4 Vitatott a végső megoldásról szóló döntés időpontja. Egyesek szerint Hitler szándéka kezdettől a zsidók kiirtása volt, mások úgy látják, hogy a döntés a világháború alatt született meg. A vita része a náci rendszer jellegéről folytatott vitának. Minderről részletesen: *Tomka Béla*: A Holocaust genezise. Újabb koncepciók és viták. *Valóság* 35 (1992) 10. szám 40–48.; *Christopher R. Browning*: The Decision Concerning the Final Solution. In: *Unanswered Questions. Nazi Germany and the Genocide of the Jews*. Ed. by François Furet. New York, 1989. 96–118.
- 5 A németek először kivándorlattással akarták Európát „zsidómentessé” tenni. E tervek kudarca után kerestek más módszert. A Szovjetunió megtámadása után *Einsatzgruppen* gyilkolták a megszállt területek zsidó lakosságát, ez azonban túl nagy pszichológiai terhet rótt a gyilkosokra, és nem is volt „alkalmas” módszer a nagyszámú zsidó lakosság elpusztítására. Így hozták létre végül a megsemmisítőtáborokat.
- 6 *Raul Hilberg*: The Bureaucracy of Annihilation. In: *Unanswered Questions* i. m. 119–133.
- 7 Vitatott, hogy a magyar vezetők, elsősorban Horthy Miklós kormányzó, mennyit tudtak a „végső megoldásról”. Viták folynak a zsidó vezetők szerepéről és felelősségéről is. Erről ld. *Randolph L. Braham*: A magyar Holocaust. II. Bp. 1988. 89–114.
- 8 *Bibó István*: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Bp. 1994. 32.

1944 tavaszán–nyarán két erő hatott a közigazgatásra a zsidók kérdés „megoldásával” kapcsolatban. Az egyik a Sztójay-kormány politikája, ami radikális változást jelentett a Kállay-kormány politikájához képest, így a kormányrendeletek pusztá végrehajtása is gyorsító erőként jelentkezett. A másik erő az emberi lények megaláztatása láttán fellépő együttérzés, részvét lehetett, ami fékezte volna az eseményeket. Ezt a lelkiismereti problémát a propaganda úgy oldotta meg, hogy a zsidókat kirekesztette az emberi közösségből.⁹ Egyes hivatalnokoknál lehetett a részvét és a belőle fakadó felháborodás erősebb; az apparátus egésze azonban a megváltozott körülményeket figyelmen kívül hagyva, szakmája hagyományos értékeinek megfelelően a rendeletek pontos végrehajtását tekintette feladatának, ezáltal tömeggyilkosság eszközévé vált.

A rendeletek végrehajtása során sokszor kerültek a hivatalnokok döntési helyzetbe. A következőkben két teljesen eltérő típusú iratcsomó olvasható. Az első egy egyéni kezdeményezésből született rendelet sorsát mutatja be Győr, Moson és Pozsony vármegyék különböző járásaiiban. A második részben olyan esetek láthatók, amikor a hivatalnok döntésétől emberi életek függttek.

I.

1944. március 19-e, az ország német megszállása után az ország zsidónak minősített lakóit állampolgári jogaiktól megfosztották, megkülönböztető jelzéssel látták el, mozgásszabadságukat fokozatosan korlátozták, míg végül eljutottak a nem zsidó lakosságtól való teljes elzárásukig, végül a deportálásukig. A következő rendelet tartalmi szempontból így nem keltett meglepetést.¹⁰

M. kir. rendőrség gönyői révkapitánysága.
Szám: 35/5–1944.

Rendelet

A 74.500/1939.B.M. rendelet 1.§-a¹¹ és a 39.820/1921.B.M. rendelet 38.§-a¹² alapján a következőket rendelem:

1./ Az 1240/1944. M.E. rendelet¹³ 1.§-ában meghatározott megkülönböztető jelzés viselésére köteles zsidónak vízijárművön (ladik, motorcsónak, komp, rév) az Oroszvár–Gönyű közötti Dunaszakaszon közlekedni nem szabad.

2./ Győr város területén átfolyó Duna-ágban a zsidók a Cziráky-csónakgarázs és a MFTR hajóállomás közötti részen, a Rábán a Horthy Miklós-híd és a Rába torkolata közötti részen közlekedhetnek vízi^a járművel.

3./ Szombat, vasárnap és ünnepnapon a zsidók a 2. pontban felsorolt folyóvizeken vízijárművel nem közlekedhetnek.

4./ Zsidók a csónakkölcsönzőktől semmiféle vízijárművet nem kölcsönözhetnek ki.

9 Jaross Andor belügyminiszter Nagyváradon tartott beszédében „úgynevezett embertársainknak” nevezte a zsidókat. Győri Nemzeti Hírlap, 1944. máj. 18. 1.

10 Győr–Moson–Sopron Megye Levéltára, Győr (=GYMSML Gy.). Főispáni általános iratok, 388/1944. Az iratokat az eredeti helyesírással közlöm.

11 A 74.500/1939. B.M. rendelet idézett szakasza a folyamrendészet feladatát határozza meg: a fennálló törvényes rendelkezések érvényesítése és a közrend fenntartása. Magyarországi Rendeletek Tára. 1939. II. Bp. 1940. 1433.

12 A 39.820/1921. B.M. rendelet a Rendeletek Tárában nem található, így lehetséges, hogy ez elírás.

13 E rendelet tette kötelezővé a sárga csillag viselését a hat éven felüli zsidók számára. Budapesti Közlöny, 1944. márc. 31. 3.

5./ Amennyiben a cselekmény súlyosabb büntető rendelkezés alá nem esik, rendszegést követ el és 80 P-ig terjedhető rendbírsággal büntethető az, aki a 1–4. §-ban foglalt tilalmat megszegi.

Jelen rendelet a kihirdetés napján lép hatályba.

Gönyű, 1944. május 22-én

A révkapitányság vezetője.
Dr. Buday Zoltán s.k.
m.kir. rendőrkapitány

Hivatalos másolat a révkapitányság pecsétjével, aláírás nélkül.

A szót utólag, kézzel írták a szövegbe.

A rendelet a révkapitányság vezetőjének saját kezdeményezéséből született, mint azt a Kászonyi Richárd főispánhoz írt kísérőlevelével bizonyított:

35/6–1944.

Tárgy: Zsidók csónakkal való
közlekedésének korlátozása
Mell.: 1 db.

Főispán Úr!

Tisztelettel jelentem, hogy a közrend biztosítása, valamint a keresztény magyar közönség szabad mozgása és sportszeretete érdekében a zsidóknak csónakkal közlekedését a győri vizeken korlátozni láttam indokoltnak és így erre vonatkozólag 35/5–1944. szám alatt rendeletet adtam ki.

A révkapitányság által hozott rendeletet tudomásvétel végett tisztelettel megküldöm azal, hogy a rendelet kiadását a m. kir. rendőrség vidéki főkapitánya 9198/1944 szám alatt jóváhagyta. A rendelet egy példányát Győr sz. kir. város polgármesterének is megküldöttem tudomásvétel, valamint Győr város közönsége előtti megfelelő kihirdetés végett.

Gönyű, 1944. május 23.

A révkapitányság vezetője.
Dr. Buday Zoltán
m.kir. rendőrkapitány

Gépelt tisztázat, Buday Zoltán aláírásával.

A rendelet kiadását a korabeli propaganda általános érveivel, a zsidók feltételezett veszélyességével, és a zsidók és nem zsidók elválasztásának szükségességével indokolta a rendelet kiadója.

A rendelet május 22-én keletkezett. A vármegye zsidó lakóit azonban május 15–17. között Mosonmagyaróvárra vitték a gettóba, a falvakban csak néhány beteg, illetve a munkaszolgálatosok maradtak, ők is legkésőbb május 31-ig, mert akkor őket is gettózták. Győrtől május 31-ig kellett a gettóba költözniük a zsidóknak, így ott sem közlekedhettek szabadon. Gyakorlati hatása tehát nem sok lehetett a rendeletnek; inkább arra szolgálhatott, hogy a révkapitány bizonyítsa felettese előtt, hogy ő is kiveszi részét a „zsidókérdés gyakorlati megoldásából”. Ugyanakkor a felsőbb rendőri hatóság engedélyére való hivatkozás a felelősség megosztását szolgálta.

Dr. Telbisz Miklós, Győr–Moson–Pozsony alispánja május 31-én adta ki a rendeletet a vármegye főszolgabíráinak és Mosonmagyaróvár polgármesterének: „Felhívom Címeteket, hogy hatóságuk területén a vonatkozó rendeletben foglaltakat tegyék közhírré és annak megtörténtét a gönyűi révkapitánysággal közöljék.”¹⁴

A rendelet további sorsa a főszolgabírák döntésétől függően járasonként eltérően alakult. Dr. Fülöp Kálmán, a sokoróaljai járás főszolgabírája kiadta a rendeletet járása jegyzőinek közzétételre. Június 7. és 17. között Gyirmót, Újmalomsok, Gyarmat, Felpéc, Kajár, Gyömöre és Tét jegyzője jelentette a rendelet közzétételét, annak ellenére, hogy falvaikból már hetekkel korábban elvitték a zsidókat. Június 24-én a főszolgabíró az addig jelentést nem tett jegyzőket a jelentés megtételére szólította. Rábacsécsény és Koroncó jegyzője jelentette, hogy a rendeletet a hónap elején kihirdették. Sokorópátka jegyzője megállapította, hogy „községemben zsidó nincs és nem is volt, így a benti rendeletet nem is tettem közhírré”. Csikvánd jegyzője is hasonlóan döntött, mivel „Csikvánd területén zsidó nincs”. A tényői jegyző — a rendelet szövegét figyelmen kívül hagyva — jelenti, hogy „víz híján Tényő községben csónakkal való közlekedésre alkalom nincs”. Gyórszemere községi jegyzője, Szalóky Kálmán érezhető ingerültséggel reagál a főszolgabírói felszólításra: „Jelentem, hogy a benti ügyre vonatkozó rendelet közhírré tétele tárgytalan, mert a gyórszemerei zsidók addig sem közlekedtek csónakon a rendőrkapitányság által kiadott hirdetményben megjelölt folyókön, amíg itt laktak a községben. A községben ezidőszent csak Grünbaum Dezső és családja¹⁵ tartózkodiknak, akiknek sem idejük, sem kedvük, sem lehetőségük nincs, hogy a tiltott vizeken csónakázzanak.”

Dr. Fülöp Kálmán az alispáni rendeletnek megfelelően július 5-én jelenti a révkapitányságnak a rendelet közhírré tételét.

Dr. Schmack Leó, a magyaróvári járás főszolgabírája viszont június 4-én utasítást kért az ügyben Dr. Telbisz Miklós alispántól: „Tekintettel arra, hogy a magyaróvári járás területén volt zsidók még az elmúlt hó 15-ével Mosonmagyaróvárra lettek áttelepítve és Mosonmagyaróvárról az elmúlt hó utolsó napjaiban a Gettó megalakított és így az abban lakók rendőrhatalósági engedély nélkül ki nem mehetnek, — tisztelettel kérek értesítést, hogy Alispán Úr rendeletéhez képest a gönyői M.kir. Rendőrség Révkapitányság 35/5–1944. számú rendeletét a járás területén közzétegyelem vagy sem, mert annak szerény véleményem szerint ma már értelme nincsen.”¹⁶ Az alispán június 9-én utasítja a főszolgabírót, hogy a rendelet közzétételét mellőzze, „miután arra a zsidók gettójának felállítása után valóban semmi szükség nincsen”. Ezt az alispán már akkor tudhatta, amikor a rendeletet kiadta; ha akkor hozta volna meg ezt a döntést, akkor meg lehetett volna előzni ezt a procedúrát.

A vármegye többi részén még ennyi problémát sem csináltak a rendeletből. Ott Jenő, a tószigetcsilizközi járás főszolgabírája június 5-én értesítette az alispánt, hogy járásában „megkülönböztető jelzés viselésére köteles zsidó nincs”.¹⁷ A mosonmagyaróvári polgármester „Tudomásul”¹⁸ vette az iratot, míg a győri polgármesteri hivatalban augusztus 11-én írta az iratra Horváth István tanácsnok, hogy „A zsidóknak gettóba való elszállításával illetve Győrből való elszállítására való tekintettel intézkedés nem szükséges.”¹⁹

II.

A közigazgatás tisztviselői a rendeletek végrehajtása során többször szembekerültek azzal a kérdéssel, hogy kit kell zsidónak tekinteniük. A következőkben három ilyen eset látható. A döntés mindegyik esetben az adott ember élete feletti döntést jelentette. A közigazgatás

14 Az alispáni rendelet és a sokoróaljai járásban keletkezett iratok megtalálhatók: GyMSML Gy. sokoróaljai járás főszolgabírói iratok 3550/1944.

15 Grünbaum Dezső az első világháború 75%-os hadirokkantja volt, így ő és családja mentesültek a zsidórendeletek hatálya alól, a nyilas hatalomátvételig.

16 GyMSML Gy. tószigetcsilizközi járás főszolgabírói iratai 4112/1944.

17 OL Mf. I. 85. Mosonmagyaróvár polgármesterének iratai 4069/1944.

18 OL Mf. I. 70. Győr polgármesterének iratai 5563/1944.

szerepének vizsgálata során alapvető kérdés, hogy az érintett hivatalnokok tudták-e vagy sejtették-e, hogy ez a tét.

A zsidónak minősített emberek gettózásának és deportálásának célja „Magyarország teljes zsidótlantítása”, ami a deportáltak nagy részének meggyilkolását jelentette. A propaganda nyíltan — és büszkén — hangsúlyozta, hogy közel jutottak a teljes zsidómentességhez. A folyamat különböző szakaszaiban azonban eltérő érvekkel indokolták az intézkedéseket. A gettózást azzal magyarázták, hogy elérkezett a zsidóság és magyarság teljes elválasztásának az ideje; a megoldás pedig a háború után várható, amikor a zsidóságot kitelepítik az országból.²⁰ Ezt az érvet május második felében olvashatjuk a lapokban, tehát abban az időszakban, amikor a gettózás lezajlott. Ezt követően a lapok másfél hónapig hallgattak a zsidókérdés „megoldásáról”. Július második felében, tehát több mint egy hónappal a zsidók deportálása után megváltozott az érvelés, nyilván azért, mert a „kivándoroltatás” előbbre hozatalát meg kellett indokolniuk. A július végi cikkek alaphangneme a védekezés az ellen a vád ellen, hogy a deportált zsidókat megölték. Ez azt mutatja, hogy a lakosság körében voltak ilyen „rémhírek”, amikre a sajtónak reagálnia kellett. A cikkek azzal igyekeztek megnyugtani az olvasókat, hogy a zsidókat dolgozni vitték.²¹ Az előző érv alapján, tehát hogy a zsidóságot és magyarságot el kell egymástól választani, igazolható minden zsidó gettóba szállítása. A deportálás után hangoztatott érv utólag megkérdőjelezi a munkaképtelenek (gyerekek, öregek, rokkantak, stb.) deportálását. Abban az időben tehát, amikor még volt döntési lehetőség, a sajtó nem használt olyan érveket, melyek gyanút ébreszthettek volna a gettózandók további sorsát illetően, így ez valószínűleg segített a döntéshozók lelkiismeretének megnyugtatózásában.

Az első iratcsomó a magyaróvári járásban keletkezett, Steiner József gettóba szállításával kapcsolatban.²² A tizennégy hónapos kisfiút a szombathelyi gyermekmenhely Halászi községbe adta ki nevelőszülőhöz. Hevesi Elek, Halászi jegyzője nem szállította el a falu többi zsidó lakosával együtt.

A halászi jegyzőségtől
1324/1944.

Tárgy: Izraelita vallású
Steiner József menhelyi
gyermek bejelentése.

Főszolgabíró Úrnak,

Mosonmagyaróvár

Jelentem, hogy a szombathelyi Állami Gyermekmenhely kötelékébe tartozó 35074. törzsszámú fenti menhelyi gyermek, aki Budapesten, 1943. március 9-én Steiner Margittól

20 Ezt kifejtette Endre László belügyi államtitkár a Zsidókérdést Kutató Magyar Intézet megnyitóján: „A kormányzat elhatározása... hogy a zsidókérdést a körülményekhez képest a legrövidebb idő alatt a végső megoldáshoz juttatja. A zsidókat és nem zsidókat egymástól elkülönítik... A zsidóság munkaerejét természetesen felhasználják, de a kormány előkészíti a háború utáni kivándoroltatásukat.” Pesti Hírlap, 1944. máj. 16. 5. A Győri Nemzeti Hírlapban máj. 14-én, 16-án és 31-én jelentek meg hasonló tartalmú cikkek.

21 *Pohárnok Jenő*, a Győri Nemzeti Hírlap újságírója a lap júl. 20-án és 23-án megjelent számában szentelt hosszabb cikket a témának. Júl. 25-én ugyancsak ő egy „jámbor nénikét” nyugtatott: „Kedves Jámbor Nénike, nem tudjuk, hol beszélték tele a fülét azzal, hogy az elszállított zsidókat »mind megölték«. ...Az elszállított zsidók mind megérkeztek már új munkahelyükre és most kapaszkodják meg félrevezetett Nénike: Még levelet is írnak... Saját kézzel jámbor Nénike, hát élnek, nem haltak meg.” (4.)

22 OL Mf. I. 71. magyaróvári járás főszolgabírói iratai 3339/1944. Az irat megtalálható a mosonmagyaróvári levéltárban is.

született, Halászi községbe, özv. Gondár Lajosnéhoz van gondozásra kiadva. Miután itt meg nem állapítható, hogy zsidónak tekintendő-e vagy sem, és csecsemő volta miatt a zsidók beköltöztetése rávonatkozólag nehézségekbe ütközik, a gyermeket visszatartottam, egyúttal a követendő eljárás ügyében a Gyermekmenhelyt egyúttal megkerestem.

Halászi, 1944. május 14.

Hevesi Elek
vez. jegyző

Gépelte tisztázat.

A fő ok tehát, ami miatt a gyermeket nem vitette Mosonmagyaróvárra, az volt, hogy nem tudta eldönteni, hogy zsidónak tekintse-e vagy sem. Ez a probléma valószínűleg nem volt új a jegyző számára, hiszen április 8-án már állított össze listát a faluban lakó zsidókról, amire egyébként nem vette fel a kisfiú nevét.²³

A gyermekmenhely vezetője a kisfiú anyjának vallására vonatkozó adatok birtokában a következőképpen döntötte el a kérdést:

2439/1944. sz.

Tárgy: Steiner József ügye
Hiv. szám: 1234/1944.

Községi Elöljáróság

Halászi

Steiner József gyermek izr. vallású, így elkülönítendő táborba kell helyezni. Az itteni rendőrkapitánysági hivataltól nyert értesítés szerint a főszolgabíró úrnak kell a járás területén lévő kijelölt elkülönítendő helyre [szállítani] azokat a menhelyi gyermekeket, akik a járás területén laknak és származásuk szerint zsidónak tekintendők.

Szombathely, 1944. május 15.

Dr. Pankotay-Niedermayer
s.k.

Gépelte tisztázat.

Május 20-án a jegyző felterjesztette az iratot Schmack Leó főszolgabírónak, aki június 5-én kért jelentést a jegyzőtől: „Jelentse, hogy fentnevezett már Mosonmagyaróvárra szállított-e és mikor, valamint hogy ez a menhely igazgatóságának 2439/1944. sz.-ra bejelentette-e.” A halászi jegyző június 9-én jelentette, hogy „fentnevezett május 29-én szállított be Mosonmagyaróvárra. Ezen körülményt a szombathelyi m.kir. Állami Gyermekmenhelynek bejelentettem”. A jegyző valószínűleg azért várt május 29-ig a kisfiú Mosonmagyaróvárra szállításával, mert egy alispáni rendelet szerint akkor kellett Mosonmagyaróvárra szállítani azokat a zsidókat, akik május közepén még a vármegyében maradtak.²⁴

Az információ kézhezvétele után a főszolgabíró a menhely vezetőjétől kapott értesítés hátlapjára a következő feljegyzést írta: „A gyermek f. hó 29-én Mosonmagyaróvárra szállított. M. 1944. V.30.” Az antedatálással valószínűleg hivatala működésének hatékonyságát akarta kifejezni a főszolgabíró.

²³ Uo. 2506/1944.

²⁴ Az alispáni távmondattal megtalálható: GyMSML Gy. pannonhalmi járás főszolgabírói iratok 3034/1944. Az irat mellett megtalálható a győri csendőrszárnyparancsnokság felhívása is, ami felkéri a főszolgabírót, hogy a hatósága alá eső csendőrsőkeket bízsa meg ezeknek a zsidóknak a Mosonmagyaróvárra indításával. Valószínű, hogy ez a többi járásban is hasonlóan zajlott.

Tehát mihelyt eldőlt a kérdés, hogy a gyermek zsidónak tekintendő-e vagy sem, az első iratban említett „nehézségek”, melyek „csecsemő volta miatt” álltak fenn, rögtön leküzdhetővé váltak. Az iratokban használt passzív igealak miatt nem derült ki, hogy ki vitte be a kisfiút a mosoni gettóba, azonban valószínű, hogy ez a csendőrség feladata volt.

Ahhoz tehát, hogy Steiner József a mosoni gettóba kerüljön, szükség volt a községi vezető jegyző kezdeményező lépésére, a szombathelyi gyermekmenhely adatszolgáltatására és további informálódására, a szombathelyi rendőrség tájékoztatására, a helyi csendőrség tényleges részvételére, valamint a járás főszolgabírájának ellenőrző szerepére. Steiner József neve a Halászigetben lakó zsidókról összeállított listán nem szerepel. A mosoni gettóban a beszállítottak névsorát ellenőrzőknek nem tűnt volna fel az, hogy a kisfiú hiányzik.

A második esetben a győri izraelita hitközség kereste meg Dr. Fülöp Kálmánt, a sokoróaljai járás főszolgabíráját azzal a kéréssel, hogy Mann Jutka két éves gyermek Tényőn maradjon. A főszolgabíró Telbisz Miklós alispánhoz fordult²⁵:

A sokoróaljai járás főszolgabírájától.

3162/1944. sz.

Tárgy: A győri zsidó hitközség kérelme egy Tényőre kimenekült két éves zsidógyermek tartózkodásának ügyében leendő döntés végett.

Mell.: 1 db.

Alispán Úr!

A beadványt felterjesztem és kérem döntését, mert bár igaz az, hogy e két éves gyermek sárgacsillag viselésére nem köteles, mégis Tényő község zsidók lakásául nincs kijelölve és így ott zsidó még keresztény család körében sem tartható.

De mert magam a kérdést eldönteni nem tudom, kérem Alispán úr tájékoztatását, hogy a döntést közölhessem folyamodomál.

Tét, 1944. május hó 19.

Dr. Fülöp Kálmán
főszolgabíró

Gépelt tisztázat, Fülöp Kálmán aláírásával.

A főszolgabíró tehát ellentmondást érzékel a Sztójay-kormány rendeletei között. A sárga csillag viselését elrendelő rendelet szerint a megkülönböztető jel hordására a hat éven felüli zsidók kötelesek. A „zsidók lakhelyének kijelölése” tárgyában április 7-én hozott bizalmas belügyminiszteri rendelet viszont kimondta, hogy „a zsidóságot nemre és korra való tekintet nélkül a kijelölt gyűjtőtáborokba kell szállítani”.²⁶ Ugyanakkor a zsidók átköltöztetéséről szóló nyilvános rendelet 14. §-a kimondta, hogy a rendelkezéseket „nem kell alkalmazni arra a zsidóra, aki az 1240/1944. M.E. számú rendeletben meghatározott megkülönböztető jelzés viselésére nem köteles”.²⁷ Ezzel természetesen nem a hat éven aluliakat akarta a rendelet hatálya alól kivonni a jogalkotó, hanem a mentesített zsidókat. A fenti iratban megjelenő probléma nem is merült fel senkiben a vármegye többi hat éven aluli zsidó lakosa esetében, teljesen természetesnek vették, hogy őket is be kell szállítani a gettóba.

Május 23-án az alispán a tisztai főügyész véleményét kérte az esetről, aki a következőkben foglalta azt össze:

25 GyMSML Gy. Alispáni iratok 8096/1944. A hitközség kérelme nem volt megtalálható az iratok között.

26 A rendelet szövegét közli: Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. I. Szerk. Benoschowszky Ilona–Karsai Elek. Bp. 1958. 124–127.

27 1610/1944. M.E. Budapesti Közlöny, 1944. ápr. 28. 2–3.

8096/1944. alp.sz.

RU!²⁸
Alispán Úrnak!

Az 1610/1944. M.E. sz. rend. 14.§-ában foglalt kivételezés csakis a teljeskorú zsidókra vonatkozhatik, mert csak ezek választhatnak maguk lakást és lakhelyet. Nem vonatkozhatik azonban a 7 éven aluli zsidó kiskorúakra, akik a gyámtörvény szerint atyai vagy gyámi hatalom alatt állnak s akik atyjukkal illetőleg gyámjukkal közösen laknak. Nem vonatkozhatik a kivételezés a 7 éven aluli zsidó kiskorúakra már azért sem, mert az 1894. évi XXXII. tc. 2. §-a²⁹ szerint a kiskorúakat szülei vallásában kell nevelni és ez zsidó gyermekekre vonatkozóan csakis zsidó környezetben lehetséges.

A kért engedély megtagadását javasolom.

1944. május 25.

olvashatatlan aláírás
vm.t. főügyész

Gépelt tisztázata a főügyész aláírásával.

A főügyész mindkét érve egy normális helyzet feltételezéséből indul ki, és ez komolyan felveti a jóhiszeműség kérdését. Az első érvet ugyanis pontosan a főügyész által hivatkozott rendelet dönti meg, hiszen ez szüntette meg — nyilvánosan is — a felnőtt zsidó lakosság szabad lakóhelyválasztási jogát. A második érvet sem szembesítette a valósággal, hiszen nem valószínű, hogy a gettóban lehetőség lett volna a zsidó gyermekek vallási nevelésére.

Az alispán a főügyészi javaslat szövegét az utolsó mondat kivételével kijelölte, az utolsó mondatban foglalt javaslatból döntés lett: „A kérelmet teljesíteni nem lehet.”

Az ügyben a döntés joga eredetileg a főszolgabíróé volt. Ő azonban a döntést az alispánra hárította, aki a főügyésznek adta tovább a rendeletek értelmezésének feladatát. A döntést így végül a vármegyei tisztí főügyész hozta meg. A három hivatalon átmenő intézés a felelősség áthárításának, megosztásának az eszköze volt.

A harmadik eset ismét a magyaróvári járásban történt.³⁰ Három gyermeket, akik nem voltak megkülönböztető jelzés viselésére kötelezettek, a zsidók gettóba szállítását végző csendőrszolgabíró beszállított a mosoni gettóba. Édesanyjuk másnap, május 16-án panaszt tett a főszolgabírói hivatalban. Schmack Leó, a járás főszolgabírája még aznap elrendelte a gyerekek hazaengedését:

3356/1944.

Tárgy: Stern Irén 1929, Stern József 1934 és Stern Berta 1936. évi születésű zsidóknak nem minősülő levéli lakosok Mosonmagyaróvárra beszállítása

Frischmann Oszkár Úrnak
a zsidó kp-i Tanács megbízott elnöke...^a

Mlaka Ferencné Ormos Rozália bejelentette, hogy fentnevezett gyermekeit Levél községből f. hó 15-én a zsidókra vonatkozó rendeletek értelmében Mosonmagyaróvárra szállították.

²⁸ „Rövid úton”

²⁹ Az idézett szakasz kimondja, hogy ha a szülők előzetesen nem egyeztek meg a gyerekek vallásáról, akkor a gyerekek szülei vallását nemük szerint követik. Magyar Törvénytár. 1894–1895. évi törvények. Bp. 1897. 194.

³⁰ OL Mf. I. 71. magyaróvári járás főszolgabírói iratok 3356/1944. Az irat megtalálható a mosonmagyaróvári levéltárban is.

Mint hogy megállapítást nyert hogy fentnevezettek megkülönböztető jel viselésére nem voltak kötelezve^b miután csak apai részről két nagyszülőjük volt zsidó és maguk keresztényként anyakönyvezettek, illetve József nevű gyermeke születése után pár napra kereszteltetett meg, beszállításuk tévedésen alapul.

Kérem ezért a gyermekeket anyjuknak kiadni.
M. 1944. V. 16. fszb.

Kézzel írott tisztázat.

a Az utolsó szó olvashatatlan

b Eredeti szöveg: nem kötelezettek

Három nappal később Schmack Leó jelentést kér a levéli jegyzőtől, hogy a gyerekeket hazavitték-e már, illetve felhívja a jegyzőt, hogy szólítsa fel Mlaka Ferencné József fia keresztlevelének bemutatására, „mert ha ennek a legrövidebb idő alatt nem tesz eleget József fiát mint zsidót kell kezelnem”. A levéli plébános igazolását kielégítőnek találta, így a következő határozat született meg.

Magyaróvári járás főszolgabírájától

3356/1944.

Tárgy: Stern Iván,^a Stern József és Stern Berta 1929, 1934 illetve 1936 évi születésű zsidóknak nem minősülő levéli lakosok hazaszállítása.

Határozat

Fentnevezetteket az illetékes hegyeshalmi csendőrrés a zsidókra vonatkozó elkülönítési illetve kijelölt helyre telepítési rendelet értelmében Levél községből Mosonmagyaróvárra szállította.

Miután megállapítottam, hogy a gyerekek elhalt atyja volt csak zsidó, anyja és anyai felmenői nem, a gyermekek születésük után közvetlenül, tehát 7 éves koruk előtt keresztény hitfelekezet tagjává lettek így az 1942 évi XV. tc. 10. § 9. bek.³¹ alapján nemzsidónak tekintendők, azért nevezetteknek Levélre való visszaszállítását rendelem el. Anyjuk, jelenleg Mlaka Ferencné a gyermekek hazaszállítását ugyancsak kívánja. Miután az anya a fentieket okmányokkal igazolta s kétséget kizáróan megállapítottam, hogy a gyermekek zsidóknak nem minősülnek, hazaszállításukat engedélyezem.

Indoklás

A beszerzett születési anyakönyvi kivonatok szerint izr. Stern Mór és Ormos Róza házastársak 1929. VIII.19-én született Irén nevű és 1936. VIII. 18-án született Berta Antónia nevű gyermeke római katolikus vallásban született. Az 1934. X. 16-án született Stern József nevű gyermek 1934. X. 26-án a győrbelvárosi plébánián megkereszteltetett. Ezek szerint a gyermekek, akiknek csak 2 nagyszülője zsidó és akik születésüktől, illetőleg csecsemő koruktól keresztény hitfelekezet tagjai nemzsidóknak tekintendők. Atyjuk 1938-ban elhalt, a gyermekeket anyjuk katolikus vallásban is nevelte.

Erről értesítetek:

- 1./ Győr, Moson és Pozsony k.e.e. várm. Alispánja, Győr 5 drb. melléklettel jelentés kapcsán
- 2./ M.kir. Csendőrszárnyparancsnokság, Győr
- 3./ Elöljáróság Levél
- 4./ Mlaka Ferencné Levél
- 5./ M.kir. Csendőrrsparancsnokság Hegyeshalom

31 Elírás, a főszolgabíró az 1941:XV. tc. 9. §-ra gondolt. Ld. az ügy további iratait.

Mosonmagyaróvár, 1944. V. 30.

Lébényi
tb. főszolgabíró

Gépelt tisztázat, Lébényi Béla aláírásával.
a Elírás, helyesen: Irén

Dr. Telbisz Miklós alispánt azonban nem elégtette ki a határozat:

Győr, Moson és Pozsony k.e.e. vármegyék alispánja
8559/1944.alp.

Tárgy: Stern Iván, József és Berta zsidófajú egyének hazaszállítása

Mell.: Összes irat.

Főszolgabíró Úrnak

Mosonmagyaróvár

Visszaadom az ügyiratokat azzal, hogy jelentse [milyen] jogalapon minősíti nem zsidóknak fentnevezetteket.

Ugyanis az 1942. évi XV. tc. 10. §. 9. bek. nem létezik, az 1941. évi XV.tc. 10.§-nak pedig nincsen utolsó bekezdése. Azonkívül az úgy döntő határozat véghatározat pontjában adandó ki és a jelen esetben a törvényhatóság első tisztviselőjének van hatásköre határozathozatalra a 1610/1944. M.E. rendelet 8.§-a³² alapján.

Az ügyiratokból kitűnően ugyanis a hazaszállított egyének zsidóknak tekintendők, mivel két nagyszülőjük az izraelita hitfelekezet tagjaként született, maguk keresztény hitfelekezet tagjaként születtek, de szüleik közül az egyik annak a házasságnak a megkötésekor, amelyből ők születtek zsidó volt sőt haláláig az is maradt.

Győr, 1944. június 5.

Dr. Telbisz Miklós
alispán

A kiadmány hitelül
olvashatatlan aláírás
vm. irodaigazgató

Hivatalos másolat, az irodaigazgató aláírásával.

Az alispán tehát a rendeletek szigorúbb értelmezését és ezzel negatív döntést akart az ügyben. Ezenkívül formai kifogása is volt, hiszen a határozatot nem a járás főszolgabírája, hanem a rajkai főszolgabírói kirendeltség vezetője, Lébényi Béla írta alá. Schmack Leó azonban ragaszkodott döntéséhez:

A magyaróvári járás főszolgabírájától
3356/1944.

Tárgy: Stern Irén, József és
Stern Berta zsidónak nem minősülő
személyek hazaszállítása
Hiv. sz.: 8559/1944.alp.
Melléklet: 6 drb.

Alispán Úrnak

Győr

Jelentem, hogy fentnevezettek anyja nemzsidó, elhalt atyjuk pedig zsidónak tekintendő személy volt. A gyermekek valamennyien születésük után közvetlenül megkereszteltettek, így az 1240/1944. M.E. rend. 2. §. alapján rájuk is alkalmazható az 1941. évi XV. tc. 9. §. utolsó bekezdése, amely szerint akik keresztény hitfelekezet tagjává lettek, mindaddig nemzsidónak tekintendők, amíg nem kötnek oly személlyel házasságot, akiknek már egy nagyszülője is az izraelita hitfelekezet tagjaként született. Ezért intézkedtem a gyermekek hazaszállításáról. Jelentem, hogy időközben 106/1944. biz. alp. sz. alatt kiadott egy oly utasítás is, amely szerint a vegyes házasságból származott gyerekek nem szállíthatók táborba, bármilyen vallásúak is. A jelen esetben azonban születésükkor megkeresztelt félzsidó gyermekekről van szó, tehát két okból volt mellőzendő táborba szállításuk.

Jelentem, hogy a határozat azon része, amely az 1941:XV. tc-nek a 10. §-ára hivatkozik, elírás. A hivatkozott helyes jogszabály a 9. §. utolsó bekezdése. Határozatomat azért terjesztettem fel, mert nevezettek az első megállapításnál az eljáró közegek által zsidónak lettek tekintve és a m.kir. csendőrséghez is felterjesztett névjegyzékben szerepeltek. Később, jogszabály alapján meg kellett állapítanom, hogy anyjuk mellől elszállításuk megtörténjék-e vagy sem. Anyjuk zsidó férje halála után nemzsidó személlyel másodszor házasságot kötött és a gyermekeket neveli. Jelentem, hogy intézkedéssel ez ügyben nem dönteni, hanem csak a zsidók összeköltöztetésére vonatkozó utasításokat végrehajtani kívántam.

Mosonmagyaróvár, 1944. június 13.

Dr. Schmack Leó
főszolgabíró

Gépelt tisztázata, Schmack Leó aláírásával.

Ezúttal tehát kedvezően zárult az ügy, a gyerekek hazakerültek a gettóból. Azonban ez nem elsősorban a főszolgabíró jóindulatának eredménye volt — bár kétségtávan jóindulatában kezelte az ügyet, mint az alispán —, hanem annak, hogy az érvényes jogszabályok szerint valóban nem számítottak zsidónak. Mindhárom idézett ügy közös jellemzője az, hogy a hivatalnokok szigorúan az érvényes rendeleteknek megfelelően próbáltak eljárni. Schmack Leó imént idézett jelentésének utolsó mondata akár az egész közigazgatás működését jellemezhetné: nem dönteni akartak, hiszen azzal a felelősség vállalása együtt jár, hanem a rendeleteket végrehajtani.

TÍMEA BERKES THE INERTIA OF THE BUREAUCRACY

All of these documents are from Győr-Moson-Pozsony County. The Jews were forbidden to boat by the Danube on May 22nd, 1944. The decree, issued by a lower officer, was needless, as the Jews of the county were in the Moson ghetto from 15th May. The aim of the decree might have been to prove that the officer wants to take his share in "solving the Jewish question".

The papers in the second part show cases when the officials had to make decisions concerning the ghettoisation of certain people.

These documents show that the officials tried to carry out the decrees precisely, following the traditional values of their profession. However, the character of the state decrees had changed; the officials, merely by carrying out the decrees, participated in mass murder.

REISZ T. CSABA

Lipszky János Pesten. Kísérlet Pest-Buda térképének kiadására 1802-ben

Lipszky János (1766–1826) neve mára összefonódott az általa kilenc szelvényen elkészített és kiadott Magyarország-térképpel (1804–1808).¹ Csendes László szerint azonban helytelen őt tekintenünk a szerzőnek, hiszen alig tartózkodott Magyarországon, és térképészeti ismereteket sem tanult; életműve tehát nem azonos egy térképész munkás-

- 1 A szakirodalom (egymás adatait átvéve, vagy a felhasznált irodalom eltérő adatát figyelmen kívül hagyva) különféle képpen adja meg a megjelenés évkörét:

Az I. számú térképszelvényen olvasható cím (Mappa Generalis Regni Hungariae... Pesthini, Anno MDCCCVI) alapján 1806-ra datálta: *Constantin Wurzbach*: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. XV. Wien, 1866. 234.; *Csendes László*: Lipszky János huszártiszt életútja és térképei. *Hadtörténelmi Közlemények* 29 (1982) 472.; a *Magyar Életrajzi Lexikon*. II. Bp. 1969. 78.; *Ján Purgina*: Účast Slovákov na kartografii Uhorska od XVI. do XX. storočia. *Geografický časopis* 9 (1957) 1. szám 19.; *Klinghammer István–Papp-Váry Árpád*: Földünk tükré a térkép. Bp. 1983. 98. és 232.; *Klinghammer István*: A kartográfia kialakulása napjainkig. Bp. 1991. függelék, 23. E szerzők nem vették figyelembe, hogy a szelvények nem egyszerre készültek el, és hogy az 1806. év csak az adott szelvényre vonatkozik, amely nem elsőként hagyta el a nyomdát.

1805. évi kiadásról tettek említést a Földabroszok Magyarországról 1528–1900. (Bp. 1989.) c. katalógus összeállítói, egyben felhívták a figyelmet arra, hogy „a magyar kartográfiatörténeti szakirodalom Lipszky Magyarországot ábrázoló térképének csak az 1806-ban megjelent változatát ismeri!” (36. tétel). Véleményem szerint az I. szelvény nyomólemeze már 1805-ben (MDCCCV) elkészült, és erről, úgy tűnik, levonatot is csináltak. Azonban a „hivatalos” megjelenés Lipszky 1805–1806. évi katonai elfoglaltsága miatt későbbre, 1806-ra csúszott át, ekkor a rézmetsző még egy I-t metszett az évszámhoz (MDCCCVI). 1805 szeptemberéig a VIII. és V. szelvényből készült levonat, ezt pedig az I. számú térképlap megjelenése követte 1806 júliusában, vagyis ez volt a soron következő, csak kissé megkészt.

1806–1808 közötti megjelenetetről írt *Janovszky László*: Lipszky János. *Életrajzi karcolat*. In: *Trencsén vármegyei természettudományi egyesület évkönyve*. XV. (1892) 134.; *Ecsedi István*: Karacs Ferenc térképmetsző élete és művei. (1770–1838). Debrecen, 1912. 85.; *Rexa Dezső*: A pestbudai Lipszky. In: *Pestbudai Múzeum. Vároستörténeti évkönyv*. Szerk. Rexa Dezső. Bp. 1947. 16.; *Juraj Fojtik*: Príspevok k životopisu Jána Lipského. *Historické štúdie* 1957. 3. szám 364.; *Winkler György*: A térkép szerepe az 1848/49. évi szabadságharc honvédseregeinek vezetésében. *Hadtörténelmi Közlemények* 32 (1985) 81. Az I. szelvényt mint legelőször megjelent lapot, továbbá a térkép elkészültét követő, ahhoz készített névmutató (Repertorium) megjelenési évét vehették alapul. *Ecsedi I.* a térkép egyik metszőjéről készített tanulmányában azt írta, hogy Karacs Ferenc 1803-tól 5 éven át dolgozott a Lipszky-térképen, és hogy 1807-ben már 4 szelvény készen volt.

1804–1806-ra datálta: *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. VII. Bp. 1900. 1270.; *Fodor Ferenc*: A magyar térképipar. II. Bp. 1953. 181.; *Stegena Lajos*: Térképtörténet. Bp. 1980. 154. (de az 1810-ben a munka lezárásaként készült áttekintő térkép, a *Tabula Generalis* címét adják meg!); *Enciklopédia Slovenska*. III. Bratislava, 1979. 368.; *Bartha Lajos, ifj.*: Újabb adatok Lipszky János életéhez és munkásságához. *Hadtörténelmi Közlemények* 30 (1983) 629.; *Papp-Váry Árpád–Hrenkó Pál*: Magyarország régi térképeken. 2. jav. kiad. Bp. 1990. 26.; *Marion Jenő*: Lipszky János. In: *Erdély és a Részek térképe és helynévtára*. Szerk. Hemer János. Szeged, 1987. 204. és ezek alapján *Reisz T. Csaba*: Lipszky János élete és munkássága. *Új Honvédségi Szemle* 1993. 11. szám 40. Alapul azon adat szolgálhatott, mely szerint Lipszky 1803 nyarán adta át az első lapokat a rézmetszőknek, az első szelvény pedig 1804 nyarán hagyta el a sajtót. Lezárásként az I. szelvényen már említett évet vették.

ságával, legfeljebb a mű szervezője lehetett. Ugyanakkor a tanulmányíró nem adott választ arra, hogy a konkrét szerkesztési munkálatokat kik végezték a térképen.² Az e cikket több ponton kiegészítő és pontosító ifj. Bartha Lajos szerint viszont Lipszkynek feltétlenül Pest–Budán kellett tartózkodnia, hogy a térkép tartalmi anyagának összegyűjtését és összeállítását, valamint csillagászati megfigyeléseit elvégezhesse. Lipszky ugyan — Bartha szerint is — hosszabb-rövidebb időre ezredéhez vonult, de 1798–1805 között többnyire a városban dolgozott, és ez az idő elegendő volt a tervezett munkája elvégzéséhez.³

A térkép készítője Lipszky János

Azon állítást, hogy Lipszkynek nem volt megfelelő térképészeti ismerete, említett cikkében már Bartha igyekezett megcáfolni. Részletesen kifejtette, hogy a korabeli — humán tárgyak oktatását vállaló — hagyományos tanintézetek helyett Lipszky olyan iskolákban folytatta tanulmányait, ahol a természettudományi tárgyak (algebra, geometria, fizika, sőt a gyakorlati földmérés tan alapjai) tanítása is szerepet kapott.⁴ A középiskola után — igazgatói javaslatra — a Neu ezredes vezette térképészeti munkálatokhoz került a 17 éves ifjú, 3 évvel később pedig a II.

1804 nyara–1807 után az évkör L. V. Prikrýlnél: *Lubomír Viliam Prikrýl*: Priekopníci mapového zobrazovania Slovenska. Trenčín, 1976. 8.; *Uő.*: Vývoj mapového zobrazovania Slovenska. Bratislava, 1977. 238.; és *Uő.*: Slovensko na starých mapách. Martin, 1982. 107., aki helyesen veszi figyelembe, hogy az 1807-ben a Hazai Tudósításokban megjelent recenzió a térkép már elkészült lapjai alapján értékeli a művet, és az olvasókat előfizetésre hívja fel, mondván, hogy a térkép teljes megjelenése után annak ára jelentősen meg fog nőni. Ld. Hazai Tudósítások 1807. 21. szám 165–168.

A fent említett, helyesnek mondható évkört közölte *Glaser Lajos*: Lipszky térképe. Búvár 1938. 197., de mert cikke népszerűsítő folyóiratba készült, a szakapparátust nélkülözte, így forrásáról többet nem lehet megtudni. Ez alapján ugyancsak helyesen határozta meg a megjelenés évét a Szlovák Életrajzi Lexikon (Slovenský Biografický Slovník. III. Martin, 1989. 412.), illetve *Lubomír Viliam Prikrýl*: Život a dielo Jána Lipského. In: Život a dielo Jána Lipského. Trenčianske Stankovce, 1991. 16.; továbbá a sok adatot összekeverő, ezúttal véletlenül ráhibázó *Gábor Imre–Horváth Árpád*: Haditérképek története. Bp. 1979. 124.

Jóllehet nem tartozik szorosan a jelen tanulmány témájához, de a szakirodalomban tapasztalható bizonytalanság szükségessé teszi, hogy ez irányú kutatásaim adatait — legalább jegyzetben — közlőgyem. Az egyes szelvények megjelenéséről Lipszky több szempontú kimutatást vezetett. A szelvények kiadási idejének meghatározásához a havi bontásban készített kiadások/bevételek jegyzékét, valamint a nyomtatásról papírfajtánként vezetett kimutatást és a kiadónak/egyéni címzeteknek eljuttatott példányokról összeállított listát (a két utóbbit az egyes szelvények szerint év, hó és nap dátummal!) használtam fel. Az adatok szerint a mű 1804–1808 között jelent meg — nem a szakirodalom által esetenként megadott 4 hónapos időközönként. A két jegyzék lelőhelye: Štátny Oblastný Archív v Bytči (Nagybiccsei Állami Területi Levéltár, Szlovákia, = ŠOA, Bytča) Fond Zs. A Zsolnay család levéltára. 23. tétel, Lipszky János a térképész. A szelvényekről készült recenziók ugyancsak az általam felállított sorrendet igazolják: *Allgemeine Geographische Ephemeriden*, 1805: Bd. XVI. 93–97.; Bd. XVIII. 478–480.; 1806: Bd. XXI. 211–218.; 1807: Bd. XXII. 210–213.; Bd. XXIII. 224–226.; 1808: Bd. XXVII. 329–332.; 1809: Bd. XXIX. 386–393.

A szelvények számát (I–IX.): a térképszelvények, 10–12.: a csatlakozó közigazgatási táblázat sorszáma) zárójelben a nyomtatás/a forgalmazónak átadás első dátuma követi:

VIII. (1804. okt. eleje/1804. okt. vége), V. (1805. ápr. 5./1805. jún. 14.), 11. (1805. jún. 19./1805. jún. 21.), 10. és 12. (1806. márc. 1./1806. ápr. 10.), I. (1806. júl. 10./1806. júl. 11.), III. (1806. okt. 7./1806. okt. 9.), II. (1807. ápr. 27./1807. ápr. 29.), IV. (1807. dec. 15./1807. dec. 28.), VII. (1808. júl. 7./1808. júl. 24.), VI. (1808. okt. 12./1808. okt. 29.), IX. (1808. dec. 5./1808. dec. 3. — az ellentmondás oka az lehet, hogy itt hiba csúszott az egyébként pontos nyilvántartásba, valószínűleg az első dátum is dec. 3.) A térképre vonatkozó megjelentetési és költségvetési adatok részletesebb feldolgozása jelenleg folyik.

2 *Csendes L.*: i. m. 472.

3 *Bartha L.*: i. m. 628.

4 I. m. 625.

József-féle kataszteri felmérésekben vett részt, ahol újabb lehetősége nyílt a felvételezés és térképszerkesztés munkálataiba bepillantani és beletanulni. Jelentős ismeretanyagának bizonyítéka volt az is, hogy már 1785-ben, 19 évesen kadéttársai oktatásával bízták meg.⁵ Önéletrajza szerint nagy érdeklődést tanúsított a térképezés eredményei iránt, és gyűjtésében az általa majdan elkészítendő térkép volt a meghatározó szempont:

„[1794-től Vécsey adjutánsaként] ezen tisztségem alkalmával, más szolgálati kötelezettségeim mellett kihasználtam az időt, és maradék óráimat Magyarország és a hozzá csatlakozó határországok lehetőleg teljes térképének kidolgozására fordítottam, amihez teljes szolgálati időm alatt, vonulásaim és magánutazásaim során az anyagot már összegyűjtöttem.”⁶

Szintén szakmai hozzáértéséről tanuskodik az a katonai iskola felállításáról szóló tervezet, melyet mint Frimont-ezredbeli őrnagy állított össze 1808 augusztusában.⁷ Ebben más természettudományi tárgyak mellett nagy figyelmet szentelt a térképészetnek is. Ezek alapján állítható, hogy Lipszky a térképkészítéshez szükséges elméleti és módszertani ismeretekkel, valamint szakmai gyakorlattal is rendelkezett, vagyis alkalmas volt arra, hogy a térképet mint *szerző* készítse el, és ne csak szerkesztőként irányítsa a munkálatokat.

Lipszky Pest–Budán a munkálatok idején

A szerzőséget megkérdőjelezők másik érve, hogy Lipszkynek egyéb szolgálati kötelmei mellett ideje sem lehetett a munkálatok elvégzésére. Önéletírásában is nagyon keveset írt vállalkozásáról,⁸ mert inkább katonának tartotta magát, mint térképésznek. A már említett Magyarország és a hozzá tartozó országok térképéről a következőket tartotta csak fontosnak emlékiratában megjegyezni:

„Ezt a munkát [ti. a térkép elkészítését] kezdetben egy önálló katonai-stratégiai mű magyarázatának szántam, amin már dolgozni kezdtem; később a vállalkozásnak sok résztvevője lett, akik szorgalmat és igyekezetemet ösztökélték, kérték annak tényleges kiadását, és minden segítséget felajánlottak nekem, ily módon végül nyílt vállalat lett belőle, miután Ő cs. kir. fensége József főherceg nádor, csakúgy a Helytartótanács és végül az Udvari Haditanács is melegen támogatta. Maga Károly főherceg, tábornagy személyesen serkentett és biztatott, egyidejűleg a munka teljes [kiemelés tőlem — R.T.Cs.] kidolgozásáig minden, a rangomhoz illő járandósággal, tényleges paranccsal Pestre rendelt, és támogatta, hogy a Tanulmányi Alap költségén csillagászati expedíciót szervezhessek. Én magam is végeztem magán csillagászati utakat, és igen komolyan készítettem az elengedhetetlenül szükséges anyagokat, mikor 1805-ben ismét kitört a háború Franciaországgal.”⁹

A részlet tartalmát Csendes is idézte, anélkül, hogy elfogadta volna a tényt, hogy Lipszky 1805-ig folyamatosan Pesten volt, és a térkép elkészítésén fáradozott.¹⁰ Sőt, éppen Pest–Buda térképéről írva jegyzi meg: „Egy ilyen térkép megjelentetése különösebb gondolatfelvetést nem eredményezne, ha nem ismernénk Lipszky katonai életútját (ebben az időben tett szolgálatait), s

5 *Reisz T. Csaba*: Egy elveszettnek hitt önéletírás — Lipszky János emlékirata. Fons 1994. 57.

6 I. m. 62.

7 A tervezet szövegét e sorok írója készülő tanulmányához jelenleg dolgozza fel. A dokumentum levéltári lelőhelye: ŠOA, Bytča, Fond Zs. Zsolnay család iratai. 22. tétel, Lipszky János a katona c. alatt. Szlovák nyelvű rövid ismertetését adta *J. Fojtík*: i. m. 362.

8 *Csendes L.* úgy gondolta, hogy az életrajzíró *Janovszky L.* nem szentelt figyelmet a térkép munkálatainak. Azonban a biográfia szerzőjének „karcolatát” összevetve Lipszky önéletírásával egyértelmű, hogy ő csak azon adatokat dolgozta fel tanulmányában, amelyeket maga Lipszky írt le. Vö. *Csendes L.*: i. m. 469.; *Janovszky L.*: i. m. 119–134. és *Reisz T. Cs.*: Egy elveszettnek hitt önéletírás i. m. 56–78.

9 *Reisz T. Cs.*: Egy elveszettnek hitt önéletírás i. m. 62. Ugyanezt ld. *Janovszky L.*: i. m. 125.

10 *Csendes L.*: i. m. 468.

közben-közben megjelent térképeit. Érdemes visszaidézni emlékezetünkben a térképek megjelenésének pontosításához, hogy hol és hány helyen — milyen beosztásokban — tevékenykedett Lipszky.¹¹ Csendes téves következtetésre jutott, mert az általa említett katonai tevékenység a térkép elkészítését követte, így magát a munkát nem, legfeljebb a kiadást akadályozhatta. A máskor katonailag igen tevékeny Lipszky 1799–1805 között nemcsak harci cselekményekben nem vett részt, de az 1790–93 közötti unalmas garnizonéletéhez hasonlólt sem jegyzett fel önéletírásában!

Csendest már Bartha is igyekezett korrigálni, de ő is azt állította, hogy Lipszky — bár többnyire Pest–Budán tartózkodott — hosszabb-rövidebb ideig ezredéhez vonult. Nem tudni, hogy állítását mire alapozta. Az emlékirat szerint ugyanis Lipszky egyenesen parancsba kapta, hogy tartózkodjon Pesten és dolgozza ki teljesen a térképet — tehát amíg ezzel nem végzett, más feladat alól mentesítették. A beszállásolásra vonatkozó iratok egy része napjainkig fennmaradt, amelyekből rekonstruálható, hogy hol, mikor, milyen körülmények között dolgozott a szerző.

1799. augusztus 1-jén Eger György János pesti polgár (1796 óta tanácsstag) és Pest város nevében Vittmaesser városkapitány szállásszerződést kötött, melyben Eger vállalta, hogy br. Vécsey Szigbert (1739–1802) altábornagynak, valamint adjutánsának és hivatalának aznapról a méltóságot megillető kvártélyt nyújt. A szerződés szerint évi 800 forint ellenében 11 szoba, 2 kamra, egy konyha az első emeleten, egy borospince, faraktár, 11 ló számára istálló, két kocsi-beálló és szénapadlás állt a katonatisztek rendelkezésére, amiért a város 200 forint negyedévenkénti részletekben fizetett.¹² Lipszky önéletírása szerint 1794 májusa óta ő volt Vécsey adjutánsa,¹³ tehát ő is Pesten tartózkodott parancsnokával.

Alig több, mint két év múlva Vécsey tábornok idős kora és megromlott egészségi állapota miatt nyugdíjba vonult, ezért az ingyenes szállásra a továbbiakban nem tarthatott igényt. A Magyarországi Főhadparancsnokság (Generalkommando für Ungarn) 1801. augusztus 19-én a Helytartótanácshoz fordult, hogy — mivel az adjutáns Lipszky az ezredtulajdonos szolgálatára rendelt segédtsízi feladatai miatt egyébként is jogosult a beosztásának megfelelő szállásra, és mert legfelsőbb jóváhagyással általános használatra Magyarország térképét készíti el — utasítsa a Helytartótanács Pest városát, hogy az Lipszkynek továbbra is ingyenes (azaz a város által kifizetett) szállást nyújtson.¹⁴

A Helytartótanács 18.383. számú, szeptember 1-jén kelt rendeletével a *térkép teljes befejezéséig* biztosítottat megfelelő kvártélyt Lipszky számára.¹⁵ Ugyanakkor a Főhadparancsnoksághoz írott válaszában hangsúlyozta a hivatal, hogy Lipszkynek sem a szolgálati szabályzat szerint, sem más címen elhelyezés nem jár, és még nem volt példa arra, hogy nyugdíjas vagy a szolgálatból távozó tábornokok adjutánsa — különösen, ha az valamely szolgálata miatt állomáshelyén alig tartózkodik — ilyen szállást kaphasson; egyedül csak a térkép elkészítése miatt

11 I. m. 472.

12 Budapest Főváros Levéltára (= BFL) IV-1202/c. Pest város Tanácsának iratai. Rendeletek és felterjesztések (Intimata, mandata et representationes). (= IV-1202/c. Rendeletek.) N° 4476. Kvártélyügyek. (1799. VIII. 1.) A N° 4476. szám alatt őrzött kvártélyügyi iratok időrendi sorrendben követik egymást, az egy ügyben született dokumentumok együttes őrzése esetén általában a legkorábbi dátum alatt szerepelnek az iratok, ez van zárójelben.

Az alább hivatkozott, 1802. ápr. 13-án kelt kérvény szerint Vécsey már 1799. ápr. 24., az előző bérlő kiköltözése óta lakta — akkor még más jogcímen — a házat. A katonai beszállásolásról készült kimutatások pedig 1798. nov. 1-től Eger házában lakóként tüntetik fel Vécseyt és Lipszkyt, ld. 34. jegyzet.

13 Reisz T. Cs.: Egy elveszettnek hitt önéletírás i. m. 61.

14 Magyar Országos Levéltár (= MOL) C 61 Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum Commissariatium (Biztonsági ügyosztály, = C 61 Dep. Commis.). 1801. F. 35. Pos. 14.

15 MOL C 61 Dep. Commis. 1801. F. 35. Pos. 15. és BFL IV-1202/c. Rendeletek. N° 4476. Kvártélyügyek. (1801. IX. 1.) Az iratok szerint addig kell biztosítani Lipszky számára a szállást, „donec Mappa praementionata terminata fuerit”, illetve „donec Mappa sua confecerit”.

adtak helyt a parancsnokság kérésének.¹⁶ Ettől kezdve Vécsey 1802-ben bekövetkezett haláláig saját költségén, Lipszky pedig a város által fizetett évi 200 forint bér ellenében lakott Egeméln.

Eger György a bérleti feltételekkel nem lévén megelégedve, több alkalommal kérvényt nyújtott be Pest város Tanácsához, hogy vélt vagy valós szállásbér-követeléseit megkaphassa. Először 1802. április 13-án azt kérte, hogy a Vécseyék által a szerződésen felül megszállt szobák évi 270 forint bérét, három évre összesen 810 forintot a város fizessen ki.¹⁷ A kérvényről Matthias Vittmaesser városkapitány április 24-én jelentette, hogy a már megkötött szerződésen felüli új szállásról Eger a városkapitányi hivatal tudta nélkül egyezett meg Vécseyvel, ezért követelése teljesítését ne a várostól, hanem a tábornoktól várja.¹⁸

Egy évvel később, 1803. április 30-án újabb kérvényt nyújtott be Eger, melyben kérte a városi tanácsot, hogy a házában elszállásolt Vécsey-huszár Lipszky János számára Magyarország térképének elkészítéséhez kiutalt kvártély elmúlt félévi (1802. november 1.–1803. április 30.) bérét a város utólag térítse meg. Megemlítette, hogy a Helytartótanács rendelete nyomán kiutalt szállásért fizet ugyan a város évi 200 forintot, azonban Lipszky további szobákat is igénybe vett térképe elkészítéséhez, amelyek évi bére 175 forint volt, és amelyeket 1802. október végéig ő a tábornok iránt érzett tiszteletből engedett át ingyen Vécseynek. E különbözet visszamenőleges megtérítését kérte Eger.¹⁹ A tanács május 2-án a városkapitány és a szószóló elé utasította az ügyet. Pistory Nepomuk János városkapitány és Vass Jakab szószóló 1804. szeptember 10-én benyújtott jelentésükben úgy fogalmaztak, hogy Lipszky a magasabb hivatalok engedélye nélkül vette át a kérdéses szobákat, így a fizetést nem a várostól, hanem tőle kell kérnie a szállásadónak. Ezt a jelentést a városi tanács elfogadta, és Eger György értesítése mellett az ügyet Archivumába utalta.²⁰

Eger elégedetlen volt a város döntésével, ezért magasabb fórumon igyekezett igazát érvényesíteni. 1805. január 18-án a Helytartótanácsához fordult, és az 1803. április 30-i kérvényét, valamint az erre hozott városi tanácsi döntés iratát csatolva kérte a hivatalt, hogy vagy a várost, vagy Lipszky kapitányt kötelezze a lakbérkülönbözet megfizetésére.²¹

A Helytartótanács a kérvényben foglaltak ügyében megkereste Pestet, és arra utasította tanácsát, hogy a követelés körülményeiről, valamint arról, hogy a kapitány az ingyenes szállást jelenleg használja-e, nyolc napon belül tegyen jelentést.²²

A városi tanács válaszában igyekezett összefoglalni a kvártélyra vonatkozó ismereteket. Eszerint 1801-ben a Magas Hivatal rendelte el, hogy Lipszky számára Magyarország térképének elkészítésére a város adjon szállást, és fizesse annak költségeit. *Ezzel a jelentés napjáig is élt (!)* Lipszky, a szállásért járó évi 200 forintot pedig Eger György rendszeresen felvette. Amikor az ugyancsak ott lakó Vécsey generális meghalt, Lipszky annak szobáit is igénybe vette. Az így megnövekedett szállásbért azonban a várossal akarta kifizettetni. Mivel a szállás megnövelése magasabb engedély és a tanács beleszólása nélkül történt, és mivel az így megnövekedett szállás meghaladta Lipszky jogosultságát, ezért a követelt különbözetet a városnak nem áll módjában megfizetni, annak igényét a kapitányhoz kell benyújtani. Sőt, azt kéri a tanács, hogy mivel a Magyar Királyság térképe kéziratban elkészült, a szállásadás terhéől mentesítse a Helytartótanács a várost.²³

16 MOL C 61 Dep. Commis. 1801. F. 35. Pos. 16.

17 BFL IV-1202/c. Rendeletek. N° 4476. Kvártélyügyek. (1802. IV. 30.)-hoz csatolt, 1809. sz. irat, a rávezetett tanácsi döntés (melyben jelentéstételre utasították a városkapitányt) 1802. ápr. 14-én kelt.

18 Uo. (1799. VIII. I.) alatt az 1939. sz. irat.

19 Uo. (1803. IV. 30.) és MOL C 61 Dep. Commis. 1805. F. 35. Pos. 6. 1. sz. melléklet. A kérvény száma 2441.

20 MOL C 61 Dep. Commis. 1805. F. 35. Pos. 6. 2. sz. melléklet. A jelentés száma 4866.

21 Uo. Pos. 6. A kérvény száma 2217.

22 Uo. Pos. 7. Az irat száma 2217. 1805. jan. 29-i tanácsülési döntés.

23 Uo. Pos. 13. A városi felterjesztés száma 964., 1805. febr. 19-én készült. Mellékeltek Pistory Nepomuk János városkapitány jelentését is, amelyben a szerződés körülményeiről esik szó.

A Helytartótanács 1805. március 5-én értesítette Pest tanácsát, hogy a körülményekről tájékoztatta a Magyarországi Főhadparancsnokságot, és utasította a várost, hogy a térkép elkészültéig továbbra is fizesse a szállást, de csak az évi 200 forint erejéig. A Főhadparancsnokságnak küldött tájékoztatóban az állt, hogy a 200 forint feletti összeget Lipszkynek kell fedeznie.²⁴

A helytartótanácsi döntésre a Főhadparancsnokság az érintettek által készített dokumentumokat is mellékelve (Eger nyilatkozatot, Lipszky pedig jelentést tett a szállás körülményeiről) felhívta a hivatal figyelmét arra, hogy a csatolt iratok alapján is kiviláglik, hogy a szállásbér-különbözetet nem Lipszkytól kell követelni, ez a város és Eger ügye.

Eger György nyilatkozatában kijelentette: igaz, hogy Lipszky mindig ugyanakkora szállást bért, és Vécsey halála után sem növelte meg azt (mint — szerinte — a helytartótanácsi döntés állította). Az ő és Lipszky között kötött szerződés körülményei a következők voltak: Amikor Vécsey generális nyugállományba vonult, és a szállását a saját erszényéből kellett fizetnie, akkor kötött vele szerződést Eger. Mivel a tábornok azt szeretne volna, hogy az addig mellette szolgáló kapitány továbbra is a házban maradjon, e kérés iránti tapintatból Eger a kapitány szállását is alacsonyabb áron adta bérbe a városnak. A tábornok halála után a kapitány lakrészéért nagyobb összeg ajánlatot tett fel, és ezt a körülményt a bér fizetéséről gondoskodó városi tanács tudomására kellett hoznia, mert az addig csak különös tekintetből alacsonyabb áron átengedett kvártélyt a továbbiakban a saját haszon elmaradása nélkül nem bocsáthatta a város rendelkezésére. A Szálláshivatal a kapitányhoz utasította őt, hogy egyezzen meg vele, majd az egyezséget nyújtsa be hozzá, hogy azt kiegyenlítsse. Telt az idő, és mivel semmi választ nem kapott, ismételtelen jelentette az ügyet, de ez ideig csak türelemre intették. Az elmondottakból világos, hogy a kérdéses különbözet nem ő és a kapitány, hanem ő és a város között áll fenn.²⁵

Lipszky kapitány jelentése szerint az ő és Eger között született megegyezés semmi esetre sem tekinthető igazi szerződésnek, még kevésbé érvényesnek ő, a háztulajdonos és a város között: neki Eger György kijelentette, hogy a városi tanácstól kapott megbízást arra, hogy a fennálló szállást illetően megegyezésre jussanak, formai szerződést kössenek, amit azután a városi tanácsnak további jóváhagyásra benyújt. Ezen feltétel mellett, (legalábbis részéről) jóhiszeműen fogalmazták meg a szerződést. Megjegyezte továbbá, hogy mióta Vécsey altábornagy a házba költözött, ő mindig egy és ugyanazon szállást bért, és azt a tábornok halála után egyetlen darabkával, még kevésbé jelentékennyel (mint az a helytartótanácsi döntésben szerepel) nem bővítette. Az ő egész szállása két szoba a maga számára, egy szoba a saját és a nyomda számára,²⁶ egy közös konyha, egy közös istálló három ló számára és egy kocsiálló, mely egyben faraktár is. Kifejezte ugyanakkor megbántottságát is, hogy a Helytartótanács (Eger beadványain alapuló) egyoldalú és a dolog valóságától olyannyira eltérő bemutatásával zaklatta őt.²⁷

A mellékleteket betérjesztő főhadparancsnoksági irat is megállapította, hogy Lipszky csak Eger azon állítására kötött vele szerződést, hogy ő nem a saját, hanem a város nevében készíti azt, és érvényes csak a városi jóváhagyás után lesz. A bérleti díj különbség tehát Eger és a városi Szálláshivatal között rendezendő.²⁸

A Helytartótanács összevetve Eger nyilatkozatát korábbi kérvényével és a városkapitány által tett két jelentéssel, megállapította, hogy azokban ellentmondás van, mert az utóbbiak szerint Lipszky Vécsey halála után a városi tanács tudta nélkül megnövelte szállását és az évi bért, míg az első szerint Lipszky mindig egy és ugyanazon szállással bért. Ezek alapján Eger György tisztátalan, nem a legjobb hittel, hanem szándékosan elferdített előadását a Helytartótanács elutasította, és elrendelte, hogy a különbözet semmi esetre se érintse a kapitányt, továbbá minden, a bérleti díj pótlólagos megtérülését kérő követelést töröljenek el. A későbbiekre pedig a

24 Uo. Pos. 14.

25 Uo. Pos. 26/1. sz. melléklet. 1805. ápr. 2-án kelt az irat.

26 Ezen adat megerősíti azt az egyáltalán nem általános véleményt, hogy a térkép nyomtatása Pesten történt.

27 MOL C 61 Dep. Commis. 1805. F. 35. Pos. 26/2. sz. melléklet. 1805. ápr. 3-án kelt az irat.

28 Uo. Pos. 26. Az irat száma 3059.

hivatal elrendelte, hogy a további katonatartásról és a jövőben állandósítandó bérekről, illetve a kevésbé drága szállásbérletek megkötéséről a város feladata tanácskozni.²⁹

1805 nyarán ismét kitört a háború a szövetségesek és Napóleon seregei között. Parancsnokai igyekeztek Lipszkyt visszatartani, hogy munkáját folytassa, ezért a Magyarországon állomásozó tartalék zászlóaljhoz rendelték: „... de munkámat szabad elhatározásból, és csak pusztán szolgálatom szabad óráiban [végeztem], és bár nem volt kevésbé tiszteletreméltó, mégis mikor a háború — a tulajdonképpeni szolgálat, melynek egész életemet szenteltem — hívott, megzavarodva akkori állomáshelyemet előzetes engedély nélkül elhagytam, erőltetett menetben a már a bajor határ felé menetelő ezredem után siettem, és szerencsésen az első puskalövések előtt beértem.”³⁰ A harcok során nyújtott teljesítményéért József nádor javaslatára őrmaggyá léptették elő.

Az 1805. december 2-án Austerlitznél elszenvedett orosz–osztrák vereség után december 26-án Pozsonyban I. Ferenc békét kötött Napóleonnal. A harcok megszűntével Lipszky is folytatta abbahagyott munkáját. A Helytartótanács a Főhadparancsnokság közbenjárására³¹ 1806. április 22-én felszólította Pest város tanácsát, hogy mivel „Lipszky őrnagy a helyreállt békével művének, a Magyar Királyság földrajzi-topográfiai térképének folytatására utasított”, számára — csakúgy mint eddig — alkalmas szállást biztosítsanak. Lipszky még két év múlva is Pesten lakott, az Orczy-házban: özv. Orczyné 1808. Jakab-napjától (július 25.) az addigi évi 350 forintról évi 400 forintra emelte a Lipszky őrmagynak nyújtott szállás bérét. Johann Weidinger városkapitány, mivel más, alkalmasnak bizonyuló szállást nem tudott fellelni, javasolta a városnak a megemelt bérleti díj kifizetését. A város a jelentést elfogadta, és a negyedévi 100 forint kifizetéséről is rendelkezett.³²

Hogy Lipszky a városban tartózkodott, azt megerősítik a fennmaradt kvártélyösszeírások is. A Városkapitányság a Helytartótanácsnak negyedévente kimutatást küldött a polgári házaknál elszállásolt katonákról, a város által fizetett szállásdíjakról, mert ezt az összeget leírhatta évi hadiadójából.³³ Az elszámolások a tiszti állományt személyenként tüntették fel. A táblázatok töredékesen fennmaradtak a Budapest Főváros Levéltárában. Sajnos a Magyar Országos Levéltárban a beküldött táblázatokat a Számvevőség iratai között őrizték, amelyek viszont megsemmisültek.³⁴ A töredékes anyag szerint Lipszky 1798 szeptembere óta Vécsey adjutánsként parancsnokával együtt lakott Eger György 593. számú újvárosi (lipótvárosi) házában. A negyedévi jelentések szerint 11 szoba, 1 konyha, 1 kamra, 15 lóállás, 1-1 fa- és tüzelőraktár, 1 pince és 2 kocsibeálló állt rendelkezésükre. 1801-ben Vécsey nyugállományba került, a város nem fizette tovább szállását, azt saját költségén kellett fenntartania, a helytartótanácsi rendelet nyomán viszont Lipszky szállásbérét a város állta. Ez időtől kezdve egészen 1805 első feléig eddigi szállásadójánál lakott a szerző, három szobában. A harcokat követően ismét munkához látó Lipszky az Orczy-házban lakott, a kimutatások és az iratok szerint még 1808-ban is.

29 Uo. Pos. 27.

30 *Reisz T. Cs.*: Egy elveszettnek hitt önéletírás i. m. 62–63.

31 MOL C 61 Dep. Commis. 1806. F. 35. Pos. 57. 6923. sz. irat, 1806. ápr. 10.

32 BFL IV-1202/c. Rendeletek. 4476. Kvártélyügyek. (1808. VIII. 19.)

33 A Helytartótanács 1798. júl. 17-én kelt 16.983. számú rendeletében felszólította a városi tanácsot, hogy az elszállásolt katonai személyek rendelkezésére álló kvártélyokról, azok béréről készítsenek kimutatást és összeírást, amelyben a szállásadó nevét, a szállás időszakát és kényelmességét kellett feltüntetni. Dec. 18-án a felszólítást megismételte, sőt a korábbi rendeletben megkívánt adatokhoz formulát is mellékel. A városkapitány által készített negyedéves jelentés tartalmazta a szállást biztosító rendelet számát, a ház helyrajzi adatait, a bérbeadó nevét, az ott lakó katonai személy nevét, rendfokozatát, besorolását, a beszállásolás idejét, a kvártély részletes leírását (hány szoba, konyha, kamra, lóállás, fa- és tüzelőraktár, pince és kocsibeálló tartozott a szálláshoz), és a fizetendő évi és negyedévi bérleti díj összegét. Uo. (1798. VII. 17.) és (1798. XII. 18.).

34 A BFL anyagában: IV-1202/c. Rendeletek. 4476. Kvártélyügyek. Ezen belül időrendi sorrendben az iratok. A még megmaradt táblázatokban mindegyiken szerepel Lipszky: 1798. nov. 1-től 1799. okt. 21-ig, 1800. febr. 1-től júl. 31-ig Vécsey adjutánsaként lakik parancsnokával Eger Györgynél, a már említett feltételek között. 1802. aug. 1.–okt. 31., 1803. máj. 1.–júl. 31., 1804. máj. 1.–júl.

Pest–Buda térképének elkészítése

Lipszky pest–budai tartózkodása alatt nemcsak Magyarország nagy mappája kidolgozásának szentelte idejét, hanem elkészítette a két szabad királyi város térképét is.³⁵ Erről a munkájáról a szakirodalom viszonylag keveset tud, legtöbbször megmarad a puszta címleírás szintjén.³⁶

Első, de rövid és csak mutatvány jellegű ismertetését Rexa Dezső adta, azonban munkája a későbbi kutatók előtt ismeretlen maradt.³⁷ Az 1947-ben készült kis cikk tulajdonképpen lelken-dező híradás arról, hogy az addig ismeretlen térkép a szerző kezébe került (hogy hol, arról azonban hallgat!), leírja az ábrázolt terület nagyságát, majd kétségeinek ad hangot, hogy vajon mennyire tekinthető hitelesnek a térképi ábrázolás. „Mérhetetlen nagy kár, hogy Lipszky ezen térképének Repertóriuma nem került elő a térképpel együtt.” — folytatja Rexa.³⁸ Kísérletet tett arra, hogy a térképen számmal jelölt utcáknak, épületeknek legalább egy részét, a Józsefváros első számait (1–16.) saját várostörténeti ismeretei alapján meghatározza. Ez azonban nem teljesen egyezett meg az alább bemutatandó (és helyesnek tartott) igazi jegyzékkel. Így pl. a szerző szerint az 1. a Magyar Korona gyógyszerár (a jegyzékben: Arany Griff fogadó), a 7. a Kis Rókus — bár nem biztos abban, hogy már akkor is a kórházhoz tartozott ez az épület (a jegyzék szerint: Tótfalusi bor fogadó). Az a tény, hogy az elismert várostörténész sem tudta teljességgel rekonstruálni a térképi valóságot, megerősíti azt a véleményét, hogy a térképhez tartozó kéziratot jegyzéket a térkép jobb felhasználhatósága érdekében is szükségeses ismertté tenni.

Ezt követően Csendes László közölte a térkép rövid elemzését.³⁹ Ő hívta fel a figyelmet a Hadtörténeti Intézet Térképtárában található kéziratot térképre, amit Eperjessy Kálmán jegyzéke nyomán 1805-re keltezett.⁴⁰

Legújabbban Holló Szilvia Andrea próbálta meg többek között ezen térkép elemzésén keresztül Buda–Pest korabeli viszonyait bemutatni. Sajnos a könyvben előforduló hibák nehezítik az egyébként szép kiállítású kötet kézikönyvként való hasznosítását, így éppen a Lipszky-térkép

31., 1805. máj. 1.–júl. 31. között immár egyedül, de továbbra is Eger György házában lakóként szerepelt, a kiutaló határozat a Helytartótanács 1801-ből említett 18.383. sz. rendelete, az évi bér pedig végig 200 forint volt. A következő kimutatás már 1808-ban készült, Lipszky ekkor az 1806. évi 6.923. sz. rendelet alapján a terézvárosi 369. számú Orczy-házban lakott 1808. febr. 1.–okt. 31. között, a jegyzékben végig évi 350 forintot tüntettek fel, pedig a városi tanács elfogadta a béremelést. — A Helytartótanács Számvételezője maga őrizte a munkája során született és kapott iratokat. Az adóügyi osztályának (ehhez tartoztak a megyei és városi hadiadóval kapcsolatos dokumentumok) iratai helyhiány miatt 1875-ben a Belügyminisztériumhoz, illetve a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz kerültek át, és szinte teljesen elpusztultak vagy kiselejtezték azokat. Ehhez ld. *Felől Ibolya–Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár.* Bp. 1961. 40., 392–394. A MOL C 61 Dep. Commis. anyagában egyetlen kimutatás maradt fenn, az 1801. aug. 1.–okt. 31. közötti időszakról. Ezen sem Vécsey, sem Lipszky nem szerepel, ennek oka az lehet, hogy a nyugdíjba vonuló tábornok *már*, a térképszervező kapitány *még* nem volt jogosult a város által fizetett szállásra. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem is laktak — minden bizonnyal saját költségen — a városban. Az adatok hiánya miatt a városban tartózkodást csak az említett iratok, illetve az a tény bizonyítja, hogy a térképszeti munkálatokhoz kapcsolódó kérvényeit, javaslatait, jelentéseit 1799–1808 között Lipszky mindig Pestről keltezte.

35 *Plan der beyden Königl[ichen] freyen Hauptstädte Ungerns Ofen und Pest.* Wien & Pest, 1810.

36 *C. Wurzbach:* i. m. 234.; *Szinnyei J.:* i. m. 1270.; *Janovszky L.:* i. m. 132.; *Glaser L.:* i. m. 197.; *Csendes L.:* i. m. 478.; *Bartha L.:* i. m. 636.; *Papp-Váry Á.–Hrenkó P.:* i. m. 26. Szlovák részről *J. Fojtík:* i. m. 365. és nyomában *Lubomír Vilím Prikryl:* Ján Lipský a jeho mapa Uhorska. Dějiny věd a techniky 1969. 2. szám 99.; *Uő.: Priekopníci* i. m. 9.; *Uő.: Vývoj mapoveho zobrazovania* i. m. 248–249.; *Uő.: Ján Lipský. Biografické štúdie*, II. (1984) 79.

37 *Rexa D.:* i. m. 13–28.

38 I. m. 22.

39 *Csendes L.:* i. m. 478–479.

40 *Csendes L.:* i. m. 472.; *Eperjessy Kálmán:* A bécsi hadilevéltár magyar vonatkozású térképeinek jegyzéke. Szeged, 1929. 46. Ugyancsak *Eperjessy K.* alapján említi a kéziratot térképet *Fodor F.:* i. m. 184.

kisméretű közlése miatt a térkép „olvashatatlan” — igaz, ez felmentést ad a könyv szerzőjének a névjegyzék közlése alól.⁴¹

A szlovákiai szakirodalom Fojtík levéltári kutatásain alapuló tanulmányára hivatkozik, aki Lipszky János iratai között egy olyan levelet is feldolgozott, melyben 1803 januárjában Pest város Tanácsa megköszöni a szerzőnek az elkészített térkép kiadására tett felajánlását, és támogatást is ígért a megjelentetéséhez. Mivel az iraton kívül más dokumentum nem állt rendelkezésére, így Fojtík csak a másik térkép munkálataival és a hadi eseményekkel magyarázta az 1810-es megjelenést. Cikkében a levél iratszámát is megadta, amely a jelen tanulmányhoz végzett kutatásokat elindította.⁴²

Lipszkynek erről a munkájáról 1802-ben értesülhetett először a nagyközönség, mikor a vállalkozásról Schedius Lajos *Zeitschrift von und für Ungern* című folyóiratában⁴³ 1802. augusztus 20-i dátummal rövid tudósítás jelent meg a szerkesztő tollából:

„Tudósítás Magyarország két szabad királyi városa, Buda és Pest térképéről

A Magyar Királyság már majdnem befejezett és kiadandó térképének szerzője és készítője Magyarország két szabad királyi városának, Pestnek és Budának plánumát is összeállította. Ez tulajdonképpen csak Ő Kir. Fensége, József főherceg, Magyarország nádora magas személyének készült mint a szerző határtalan tiszteletének és köszönetének kis bizonyítéka a kegyes oltalomért és az erőteljes segítségért, melyet Ő Kir. Fensége a szerző földrajzi vállalkozásának nyújtott, és mert Őfensége a Bogdanich által vezetett csillagászati expedíciót különösképpen támogatni kegyeskedett. Midőn azonban több hozzáértő és kedvelő, kinek ez a térkép szeme elé került, kifejezte kívánságát, hogy szeretné azt részbe metszteni és ily módon a Publikum számára közölni, így a szerző ezt a kívánságot Ő Kir. Fenségének bátorkodott előterjeszteni. Egyedül Ő Kir. Fenségének az igazi tudományos ismeretek értékének mélységes belátásából és meggyőződéséből fakadó, az irodalom terjesztésére irányuló buzgalmának köszönhetjük, hogy Ő Fensége ezen térképnek nemcsak nyilvános kiadását engedélyezte igen serkentő módon, hanem jelesül egy pontos és tiszta metszésről való szoros gondoskodását is felajánlotta.

Ezért vagyunk most abban a helyzetben, hogy ezen térkép kiadásáról tudósítsunk, melynek címe a következő lesz:

Magyarország két szabad királyi városa, Buda és Pest térképe, melyben minden ház, udvar, kert alaprajza után, csakúgy mint az utazó idegen kényelmére a nevezetes épületek, minden utca, út, cégezés fogadó külön jelöltek és számuk alatt leíratik.

Őfenségének, Józseffőhercegnek, Magyarország nádorának szentelve.

4 regál folió lapon. Ehhez járul a két említett város külön kinyomtatott pontos leírása, zsebkönyv formátumban, melyet alulírott a legbiztosabb forrásokból merít és dolgoz ki.

De mivel a térkép szerzője katoná, ami számára nem biztosít meghatározott időt itt-tartózkodásához, így szeretné az azíránt érdeklődő Közönség nyereségére ezt a hasznos és többi földrajzi munkájának előfutárjaként tekintendő vállalkozást rövid időn belül, amíg neki szolgálati kötelezettsége itt maradni még engedi, legalább a saját felügyelete alá tartozó részben megindítani és folyamatba tenni.

E végből és a jelentős költségek fedezésére, melyet a kiadás megkövetel, az előfizetés útját választottuk, melynek fő gyűjtését és intézését a Kilián testvérek, pesti könyvkereskedő urak vállalták magukra. Az előfizetési díj mind a négy lapra a leírással együtt kötetlenül 8 Ft, míg tolokába kötve 9 Ft. — Az előfizetés utolsó terminusa ez év december végéig van, melynek elmúltával minden egyes példány ára kb. 3 Ft-tal meg fog nőni. Minden könyvkereskedő, könyv-

41 *Holló Szilvia Andrea*: Budapest régi térképeken. 1686–1896. Bp. 1994. 24–27. A könyvet ismertette *Reisz T. Csaba*, *Fons* 1994. 318–322.

42 *J. Fojtík*: i. m. 365.

43 *A Zeitschrift szerkesztőjéről*, a lap célkitűzéséről, tartalmáról ld. *Fried István*: Schedius Lajos és folyóirata. *Magyar Könyvszemle* 97 (1981) 81–94. és *Uő.*: Function und Möglichkeiten einer deutschsprachigen Zeitschrift in Ungarn: Die Zeitschrift von und für Ungern. In: *Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa*. Hrsg. von István Fried, Hans Lamberg und Edith Rosenstrauch-Königsberg. Berlin, 1986. 139–158.

kötő és könyvbarát úr Magyarországon belül és kívül illendően kéretik, hogy ezt a vállalkozást az előfizetők gyűjtésében való szíves fáradozásukkal segítsék elő, amelyért, mint rendesen, a gyűjtőnek tíz példányonként tíz százalék jutalék a Kilián testvérek könyvkereskedéstől jární fog.

Az az érdeklődés, mely Hazánk ezen két városának fekvése, felvirágzó ipara, politikai fontossága mint a legmagasabb országos hivatalok székhelye, Magyarországra gyakorolt irodalmi és kereskedelmi befolyása stb. tekintetében a hazafiak, minden figyelő utazó, csakúgy minden külföldi geográfus és statisztikus részéről meg kell nyilvánuljon, kezeskedik azért, hogy se a szerző, se a kiadó ne bánja meg a térképre fordított fáradságot és költségeket.⁴⁴

Két hónap múlva, november 15-i dátummal újabb értesítés jelent meg a lap hasábjain, melyben ismét előfizetésre buzdították az olvasókat. A hirdetésből az is megtudható, hogy a térképhez készülő leírást Schedius egy az időben megjelenő kötetből teljesen eltérő formában és tartalommal kívánta elkészíteni:

„Előfizetési értesítés

Hazánk két nevezetes városa, melyek közelségük és szoros összeköttetésük miatt együtt, mint egész foghatók fel, vitathatatlanul megérdemel egy helyes és valódi felméréssel kidolgozott és szabályszerűen megrajzolt alaprajz nyomán készült pontos ábrázolást és egy pontos és teljes leírást.

Mindkettőnek előfizetéséről tudósíthatunk a következő címen:

Magyarország két szabad királyi városa, Buda és Pest térképe,

melyben minden ház, udvar, kert alaprajza után, csakúgy mint az utazó idegen kényelmére a nevezetes épületek, minden utca, út, cégéres fogadó külön jelöltetik és számuk alatt leíratik. 4 regal folió lapon.

Ehhez járul zsebkönyv formátumban külön kinyomtatva a két város pontos leírása, melyet Schedius professzor a legbiztosabb forrásokból merít és dolgoz ki.

Mindkettő mind a cél, mint az egész forma és kidolgozás tekintetében teljesen különböző lesz attól a kis munkától, mely Leyrer könyvkereskedő úrnál jelenik meg a következő címen: „Pest városa és környéke. Egy idegen levelei barátjához.” Ezek a levelek végcéljuk szerint csak néhány észrevételt tartalmaznak Pestről, látképek vannak hozzászólva, melyek pusztán szemmérték szerint rajzoltattak; ezzel szemben a mi térképünk minden épület, udvar, kert stb. valódi méréseken nyugvó alaprajzát, csakúgy a két város teljes és minden részében pontos ismertetésének mellékelt leírását fogja nyújtani.

A 4 lapért a leírással együtt kötetlenül 8 Ft, egy tolokába kötve 9 Ft az előfizetési díj.

Az előfizetés fő gyűjtéséről a Kilián testvérek és Weingand és Tsa könyvkereskedő urak gondoskodnak Pesten. Az előfizetésre utolsó terminus ez év december vége, azután az ár kb. harmadával nőni fog.

Minden gyűjtő tíz előfizető után 10 százalék jutalékot kap.⁴⁵

44 Zeitschrift von und für Ungern, zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur. 1802. II. Bd. I. Heft. 123–126. A regal folio lap kb. 45x67 cm. Bogdanich Imre Dániel (1762–1802) a Lipszky-térképhez készített csillagászati felméréseket, expedícióját a nádor közbenjárására a Tanulmányi Alap költségén vezethette. A munkálatok során kapott tudóbajában 1802. január 31-én meghalt. Ehhez ld. *Benefy László*: Emlékezés Bogdanich Imre Dánielre. *Geodézia és Kartográfia* 24 (1972) 363–366.; *Bartha Lajos*, ifj.: Bogdanich Imre Dániel. In: *Évfordulóink a műszaki és természettudományokban* 1987. Összeáll. Endrei Walter, Gazda István, Jakab Ágnes, Palló Gábor, Sipka László. Bp. 1986. 75–77.; *Glaser L.*: i. m. és legújabban: *Reisz T. Csaba*: Bogdanich Imre Dániel. *Természet Világa* 126 (1995) 90–93.

45 Zeitschrift von und für Ungern 1802. II. Bd. II. Heft. 244–245. Az előfizetési értesítésben említett könyvecske *Tobold Johann* név nélkül megjelent munkája: *Die Stadt Pesth und ihre Gegend in Briefen von einem Fremden*. A kötetet Leyrer József pesti könyvkereskedő adta ki, a könyvészeti irodalom adatai megoszlanak a megjelenés évről, némelyek szerint 1802-ben (egyes példányokon a címlapon nincs megjelenési év), mások szerint 1803-ban. Az általam fellelt egyik példány címloldalán 1803 sze-

A térkép készítéséről a német tudóstársadalom is hamar tudomást szerezhetett. A Schediusz szoros levelezésben álló Zach Ferenc (1754–1832) gothai csillagász-geodéta ugyanis a havonta megjelenő csillagászati szaklapjában dr. Seetzen, az orosz cári kamara ülnökének Bel-ső-Afrikába indított, de már Európában is méréseket végző expedícióját állandó figyelemmel kísérte, és beszámolt mérési eredményeiről. Seetzen 1802. szeptember 3–5. között Pest városában, a Fehér Hájó fogadó udvarán igyekezett a város földrajzi helyzetét csillagászati adattal meghatározni. Eredménye jelentősen (3' 30"-cel) eltért Hell Miksának 1776 májusában a Domínikánus udvarban végzett mérésétől. „Lehetséges, hogy a domonkos templom és a fogadó udvara között... ilyen nagy szélességtérítés adódott? Ezen város alaprajzának hiánya miatt nem vagyok abban a helyzetben, hogy ezt megítéljem.” — értékelte az eltérést a szerkesztő Zach.⁴⁶ A „város alaprajzához” azonban további megjegyzést is fűzött:

„Épp most kapjuk a hírt Magyarországról, hogy a mi újságunkban is jó hírnévnek örvendő Lipszky kapitány az Udvari Haditanácstól megkapta az engedélyt, hogy a két szabad királyi város, Pest és Buda térképét 4 royal folio méretű lapon kimetszettesse. Ez a felmérés és a rajzművészet mesterdarabja. Az eredeti tulajdonképpen csak Ő Kir. Fensége, József Főherceg, Magyarország nádora számára készült, mint a szerző legtiszteltetlenebb nagyrabecsülésének és határtalan hálájának kis bizonyítéka a kegyes oltalomért és azért a tevékeny segítségért, melyet Ő Kir. Fensége a szerző földrajzi vállalkozásának — mely hamarosan a Magyar Királyság általános térképének 9 lapon való kiadása lesz — nyújtott, és mert a Főherceg a megboldogult Bogdanich által vezetett csillagászati expedíciót támogatni kegyeskedett.”⁴⁷

Tudósított az előfizetési árról, és hogy előfizetni Gothában a Beckers könyvkereskedésben lehetett.⁴⁸

Lipszkynek nem volt módja — vagy inkább nem akart — anyagi kockázatot vállalni, ezért azzal az ajánlattal kereste meg a két várost, hogy a térkép kiadását maguk vállalják. A térkép ügyében született iratok nemcsak elkészítéséhez, hanem az akkori könyv- és metszetkiadás szervezéséhez és költségeihez nyújtanak adalékot, ezért a források részletesen, esetenként a tartalmi rész teljes egészében szerepelnek.

1802. december 22-én Lipszky a térkép kiadásának fontosságát és szükségességét hangsúlyozó levéllel fordult a városi tanácsokhoz. (A valódi szerző azonban — ha összevetjük a szófordulatokat a Zeitschriftben már megjelent előzményekkel — inkább Schedius Lajos (1768–1847), Lipszky kitartó segítőtársa földrajzi vállalkozásaiban.)

„Tekintetes Magisztrátus!

Aligha vonja bárki kétségbe, hogy a Magyar Királyság két legcsodálatosabb városa közelségük és szoros összeköttetésük miatt együtt, mint egész fogható fel, amely mind egy pontos és valódi felmérés alapján kidolgozott és szabályszerűen megrajzolt alaprajzi ábrázolást, mind egy pontos és teljes leírást megérdemel. Ezen két szabad királyi várost fekvése, felvirágzó ipara, naponta növekvő szépülése, politikai fontossága mint országos és bírói hivatalok székhelye,

repe. A könyv 14 levélből áll, az első kettő 1802. júl. 20-ra, illetve aug. 23-ra datált, a többi dátum nélküli. A kötetet kilenc rézmetszet illusztrálja, valamennyit a később Lipszky térképét is metsző Prixner Gottfried készítette.

46 Monatliche Correspondenz zur Beförderung der Erd- und Himmels-Kunde 1802. Bd. VI. (dec.), 559–560. Hell mérése szerint a domonkos kolostor az északi szélesség 47° 28' 10"-én, Seetzen mérése szerint a Fehér Hájó fogadó az é. sz. 47° 31' 40"-én található. A 3' 30"-es eltérés kb. 6500 méter. Lipszky térképén a Belvárosban 25. szám alatt szerepel a Fehér Hájó fogadó, és 64. szám alatt az egykori domonkos kolostor, akkor már az angolkisasszonyok zárdája. A két épület térképi távolsága 320–340 bécsi öl (az udvarok távolsága kb. 330 bécsi öl), ami kb. 650 méter, vagyis a tizede a két mérési eredménynek. Eszerint Zach kételkedése jogos volt.

47 I. m. 560. A lap — éppen Schedius levelei nyomán — már többször tudósított Lipszky nagy térképészeti vállalkozásáról.

48 I. m. 560–561.

irodalmi és kereskedelmi befolyása egész Magyarországra kétségtelenül rendkívül érdekessé teszi a Hazafiak, minden érdeklődő utazó, valamennyi külföldi geográfus és statisztikus számára. Nem követeli-e meg a két szabad királyi város becsülete és haszna, hogy ezen városok alapos megismerésének oly sok emberben gerjesztett, és már oly gyakran hangoztatott kívánságának egy pontos *ábrázolás* és egy helyes *leírás* útján eleget tegyen?

Alulírott földrajzi munkája alkalmával a két szabad királyi város, Buda és Pest térképét is elkészítette 4 regal lapon, melynek eredeti kéziratát Ő Királyi Fensége, a Főherceg Nádor magas személyének szánta és szentelte. Minden hozzáférő, aki a tervezetet megismerte, azt állítja, hogy az eddig ismert legjobb bécsi és párizsi térképeknél is mind a két itteni város helyzete miatt, mind a rajzolat tekintetében messze előbbre való.

Kívánságuk, hogy azt rézmetszetben ismertté tenni lássák, általános: Ő Kir. Fensége a nyilvános megjelentetését nemcsak megengedni kegyeskedett, hanem nagylelkűen a pontos és tiszta metszésről való gondoskodását is felajánlotta.

Hogy szülőföldünk közönségének és különösen az itteni két szabad királyi városnak ezt a térképet minél előbb átadni lehessen, most az előfizetés módját választottuk. Mindazonáltal alulírott szerző azon helyzetnél fogva, hogy itteni tartózkodásához meghatározott idő nincs biztosítva, és sem spekulatív kereskedéshez hasonló vállalkozásokba nem bocsátkozik, sem nyereség és kereskedelmi haszon nincs szándékában; így alulírott ezúton felajánlja, hogy a két szabad királyi város saját becsületére és hasznára vállalja ezen térkép kiadását.

Alulírott sem honoráriumot fáradozásaiért, sem bizonyos tetemes költségei megtérítését nem kéri, csak a tervrajz *pontos és tiszta metszését és nyomtatását* kívánja, de néhány példányt saját használatára és barátai számára kiköt; amiért ő azután minden, a vállalkozásból kétségtelenül származó nyereséget a két szabad királyi városnak átenged.

Schedius professzor úr is kész arra, hogy a térképpel szükségképpen összekapcsolt *leírás* ügyében, melynek elkészítését nyilvánosan vállalta, a két szabad királyi várossal a szükséges egyeztetést eszközölje.

Minden főváros, még Európa legkisebb államái is, megismertette a világot a maga térképével és leírásával, csak Pest és Buda legyen kénytelen ezeket továbbra is nélkülözni? Sokáig keres még *hiába* e politikai, irodalmi, kereskedelmi tekintetben oly fontos és csodálatos városokról egy pontos *térképet*, egy részletes leírást a művelt lakos, az utazó, az itteni házakkal kereskedő távoli üzletember, a geográfus, és az országleírások kedvelője?

Nos, az oly sok tekintetben kiemelkedő két szabad királyi város becsülete bizonyosan azt kívánja, hogy maguk vigyék végbe ezt a vállalkozást, melyhez nekik alulírott segítséget nyújt, és gyors döntést kér az ügyben, hogy azután megtehesse intézkedéseit.

Pest, 1802. december 22.

Lipszky János⁴⁹

Pest város tanácsa ugyanazon a napon tartott gyűlésén a kapitány ajánlatát köszönettel vette, azonban az ülésen hozott végzés szerint a kifejezett felsőbb engedély nélkül a város jelentős kiadásokat nem tehetett. Ugyanakkor megígérte, hogy mihelyt a metszés költségeit megismeri, az esetben az illető hatósághoz a kívánt felterjesztést mindjárt megteszi. Az ügy meggyorsítása érdekében a városi tanács megbízta Kögl József kapitányt, a tanács tagját, hogy a szerzővel egyetértésben a metszés költségeit a munka elvégzőivel állapítsa meg, és erről tegyen azután jelentést.⁵⁰

Kögl kapitány január 20-án készítette el jelentését, és 27-én terjesztette be a városi tanács elé, melyhez mellékelte elkészített kalkulációt is:

49 BFL IV-1202/g. Pest város Tanácsának iratai. Levelezések (Missiles). (= IV-1202/g. Levelezések.) Az ügyre vonatkozó összes irat az (1803) 5668. sz. alatt található. A levél iktatószáma 6091. Az idézett forrásokban a dőlt betűs szavak az eredetiben aláhúzással kiemelték.

50 Uo. N° 5668., a betérjesztésre is rávezetett tanácsulési döntés.

„Feljegyzés

Pest szabad királyi város Tekintetes Tanácsának a Lipszky kapitány úr által 1802. december 22-én benyújtott emlékiratára ugyanazon a napon kelt utasítása nyomán, 1803. január 16-án Kögl kapitány úr, városi tanácsstag, Schedius Lajos professzor úr a maga és Lipszky kapitány úr nevében, Kilián György könyvkereskedő úr és a két rézmetsző, *Prixner* és *Karats* úr jelenlétében *Pest és Buda térképének és leírásának* kiadására szükséges költségekhez a következő kalkulációt készítették:

Először, a térkép 4 lapra metszéséért *Karats* úr 1600 forintot kér; *Prixner* úr azonban, mivel ő azt tisztán és a lehető legszebben akarja kidolgozni 2.000 Ft-ot.

2.) A térkép 100 példányának kinyomtatásáért 12 forint; amennyiben az első kiadást 500 példánynak vesszük, az tesz 60 Ft-ot.

3.) A velin papír 500 példányhoz (mindegyik példány 4 ív, tehát összesen 2.000 ív) 83 1/3 konc, minden konc a jelenlegi ár szerint 4 Ft 30 krajcárával tesz 375 Ft-ot.

4.) A leírás nyomtatása még nem határozható meg, mert annak nagyságát sem lehet megadni, amíg el nem készül. De 12 ívnél nem lesz több, ami egy ívet 12 forinttal számolva tesz

144 Ft-ot.

Összesen

2.579 Ft.

Mivel a Tekintetes Magsztrátus ezen munka példányainak árusításával nem foglalkozhat, a *Kilián* testvérek könyvkereskedés ezúton ajánlkozik, 12 1/2 százalékos jutalék, vagyis a 8 forintban megállapított előfizetési díjból 1 forint ellenében.

Az elmondottakból mármost kitűnik, hogy az 500 példányt 7 forintjával (a 8. forint ugyanis mint jutalék már levonatot) eladva az összeg 3.500 forintot tesz ki, tehát 921 forint a többlet a kiadott költség felett. Emellett a Tekintetes Városi Tanácsnak marad még az a haszon is, hogy a rézlemezek tulajdonjoga az övé lesz, amikről a későbbiekben tetszés szerint vonhat le példányokat, amelynek mindegyike a leírás nélkül 20 krajcárba kerül, és azt szintén a leírás nélkül példányonként legkevesebb 6 forintért, ebből következően nagy haszonnal árulhatja.

A szerző által a térképről kért darabszám *tizenkét* példányban határozható meg; azonban kiköti még azt is, hogy ha több példányra lesz — nem árusítás céljából — szüksége, azokat a papír és nyomtatás kifizetésével megkaphassa.⁵¹

A tanács a költségvetés ismeretében valóban a Magyar Kamarához fordult, és kérte, hogy Pest és Buda két szabad királyi város Lipszky által kidolgozott, és 500 példányban elkészítendő térképéhez és leírásához szükséges, 2579 forintra rúgó költségek kifizetését a város házipénztárából kegyeskedjék engedélyezni.⁵² Valószínű, hogy a tanácstagokat meggyőzte Lipszky azon érve, hogy egy ilyen munka megjelentetése a fejlődő és növekvő város számára igen fontos. Még nyomósabb érv lehetett azonban a költségvetésből is kiviláglo haszon, amit a városi tanács nem hagyhatott figyelmen kívül. Az 1803. január 31-én kelt felterjesztéshez mellékeltek a szerző által készített ajánlatot és az elkészített költségvetést is, külön hangsúlyozva a lehetséges hasznót, hogy a Magyar Kamarát a tiszta bevétel lehetősége meggyőzze.

A tanács ezen a napon Lipszkyt is értesítette arról, hogy nemcsak köszönettel veszi a városok térképének elkészítését, de erejéhez mérten azt támogatja is, és e célból már meg is kérte a Magyar Kamara engedélyét arra, hogy a vállalkozást anyagilag segíthesse.⁵³ A tanács tehát bízott abban, hogy a felterjesztett anyagban rejlő lehetőségeket a Kamara is elismeri, és így csak formális az engedélyeztetés, ezért értesítette a szerzőt a „sikerről”.

Az *Allgemeine Geographische Ephemeriden* című, földrajzi-térképészeti folyóiratban ekkor jelent meg a (külföldi folyóiratokban második) ismertetés a térképről. Szerzője Schedius Lajos,

51 Uo. N° 5668., 587. sz. jelentés. A mellékelt költségvetést Schedius Lajos jegyezte le, és Lipszkyvel együtt aláírta. Kilián György (1754–1819), a Kilián testvérek könyvkereskedő cég tulajdonosa, a Map-pa Generalis fő forgalmazója, melyet az itt említett Prixner Gottfried (1746–1819) és Karacs Ferenc (1770–1838) rézmetszők készítettek el.

52 Uo. N° 5668., 587. sz. A városi tanács felterjesztése a Magyar Kamarához.

53 Ezt a levelet dolgozta fel már idézett tanulmányában *J. Fojtík*: i. m. 365. A levél megtalálható: ŠOA, Bytča, Fond Zs. A Zsolnay család levéltára. 23. tétel, Lipszky János a térképész iratai között.

aki már eddig is többször küldött tudósítást a *Monatliche Correspondenz*nek és ennek az újságnak Lipszky János térképkészítői munkálatairól. A cikk majdnem szó szerinti átvétele a *Zeitschriften*ben megjelent, feljebb idézett ismertetőnek.⁵⁴

A közeli kiadás reményeit azonban hamarosan szertefoszlatta a Kamara döntése. Válaszában arra hivatkozott, hogy „ezen városi kassza más, jelenleg fennálló kiadások által súlyosan megterhelt”, ezért a kifizetést nem engedélyezte. Javasolta viszont, hogy némely tehetős polgár a város tisztességéért saját költségén jelentesse meg a művet.⁵⁵ A városi tanács április 13-i ülésén Kögl József kapitányt arra utasította, hogy ezt hozza Lipszky úr tudomására.⁵⁶

Az addig lelkes városi polgárok a közkasszát ugyan szíves-örömmel megterhelték volna az egyébiránt nyereséges vállalkozás költségeivel, de saját vagyonuk kockáztatását már nem vállalták, így a térkép kiadása — ekkor — meghiúsult.⁵⁷ A vállalkozás nagy vesztesége a két város leírása, melyet Schedius Lajos akkor készített volna el, ha a munkát kiadják. Nincs adat arról, hogy kézirat, vagy legalább részek a munkálatokból (ha voltak egyáltalán) fennmaradtak-e.⁵⁸

Lipszky azonban nem adta fel, és bár másik térképének munkálatai lekötötték energiáját, annak ráháruló szerzői feladatai után ismételtlen megpróbált kiadót szerezni kéziratban levő várostérképéhez. Pest és az itteni mesterek helyett a több lehetőséget biztosító Bécsben igyekezett tervét megvalósítani. Törekvéseit végül siker koronázta, de ezen vállalkozásának részletei — egyelőre — nem ismeretesek.

A térkép 1810-ben jelent meg, a teljes címe: *Plan der beyden Königl[ichen] freyen Hauptstädte Ungerns Ofen und Pest seiner Kaiserl[ichen] Hoheit dem Erzherzog Joseph Palatin von Ungern Gewidmet in aller unterthänigst von Johann v. Lipszky K[aiserlich-] K[öniglichen] Husaren Obrist. Wien & Pest 1810. Herausgeben von Schreyvogel & Riedl. Gestochen von Carl Stein.* (Magyarország két szabad királyi fővárosa, Buda és Pest térképe, melyet Ó Császári Felségének, József főhercegnek, Magyarország Náporának ajánl Lipszky János cs. kir. huszárezredes. Bécs és Pest 1810. Kiadta Schreyvogel és Riedl. Metszette Carl Stein.)

Pest–Buda térképe

A hazai szakirodalomban Csendes László említette meg, hogy a Lipszky névvel fémjelzett térképek legkorábbika a Pest–Buda és környékének 1:7200 méretű, 4 csatlakozó szelvényen elkészített kézíratos vázlata. Keletkezését Eperjessy Kálmán jegyzéke alapján 1805-re tette. A jelen tanulmányban közzétett dokumentumok azonban már 1802-ben kész térképről szólnak,

54 Allgemeine Geographische Ephemeriden 1803. Bd. 11. (jan.), 120–121. A lapot indulásakor (1798) Zach Ferenc szerkesztette 1800-ig, de nemcsak ő, hanem a következő szerkesztők (A. C. Caspari, F. J. Bertuch) is nagy figyelmet szenteltek a magyarországi földrajzi-térképszerű munkálatoknak, azon belül is kiemelten tudósítottak a Lipszky-féle vállalkozásról. A hazai szakirodalom a folyóirat nem Zach szerkesztette számait érthetetlen módon mellőzi!

55 BFL IV-1202/g. Levelezések. N° 5668. alatt a 3896. sz. rendelet. Ugyanez a felterjesztett iratokkal együtt: MOL E 75 Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamarai Levéltár, Civitatensia. 1803. F. 30. Pest. Pos. 43. (218. cs.)

56 Uo. N° 5668. alatt a 3896. sz. rendeletre feljegyzett döntés.

57 Az óvatosságnak volt is alapja, hiszen az első forint nyereség csak a 381. térkép eladása után adódott volna, ami a korabeli könyvforgalom mellett a befektetéstől számítva csak nagyon sokára, esetleg sohasem keletkezett.

58 Hogy milyen lett volna a leírás, arra a korban készült hasonló jellegű munkákból következtethetünk. Ilyen volt pl. [Ráth Pál:] Adreßbuch der Stadt Pesth auf das Jahr 1803. Ofen, 1803. és Wegweiser durch Pesth, oder Nachweisung aller Gassen, Märkte, Plätze, Kirchen, öffentlicher Gebäude, und anderer Denkwürdigkeiten in Pesth, wie solche nach dem besonders dazu eingerichteten Grundrisse dieser Stadt bequem aufzufinden sind. Ein Anhang zu dem Adressbuche von Pesth. Pesth, 1804. (térképpel). Azt pedig, hogy milyen nem lett volna a mű, maga Schedius is megemlítette, ld. a 45. jegyzetet.

erről készülhetett az említett vázlat mint másolat 1805-ben a Főszállásmesteri Hivatal utasítására.⁵⁹ A nyomtatott térkép nem 1810-es állapotokat tükröz: bizonyíthatja ezt például az, hogy a vízivárosi Erzsébet-apácák kolostorának (26. szám) északi oldalán levő régi temető helyére 1805-ben Marczibányi István által építtetett szegények menedékháza⁶⁰ a térképen még nem szerepel.

Az 1805-ös vázlat és az 1810-ben megjelent térkép azonossága annyira szembeötlő, hogy szoros kapcsolatukhoz, ahhoz, hogy azonos kézirat alapján készültek, kétség nem férhet. Mindkettőn számozva vannak az utcák és a középületek, és a neveknek csak egy része olvasható a vázlatra/térképre írottan. Az 1805. évi vázlatához készült egy mutató, amelyen a számoknak megfelelő nevek szerepelnek, és amit nyilván az eredetihez tartozó mutatóról másoltak le. Az 1810-es térkép általam fellelt példányaihoz⁶¹ viszont nem tartozik névmutató, és emiatt a térkép forrásértéke kicsi; bizonyítja ezt az a tény is, hogy a várostörténészek, topográfusok munkáikban nem szentelnek adatainak kellő figyelmet. Pedig erről a korról nem rendelkeznek más, ilyen jellegű forrással, amelynek értékét csak növeli, hogy nyomtatásban is megjelent, így a köznapokban nagyobb hatása lehetett, mint az e térképnek is valószínűleg forrásul⁶² szolgált Balla Antal-féle Pest város térképe. 1866-ban Lipszky egyik első biográfusa (Wurzbach) éppen azt emelte ki a térképről szólva, hogy „a városban azóta végbement változások miatt már csak történeti értékkel bír”.⁶³ Az elemzés során az 1805-ös változatot vázlatnak, az 1810-ben megjelent változatot térképnek, a névmutatót mutatónak nevezem.

A vázlatot a nyomtatott térképpel összevetve megállapítható, hogy a számozás teljesen megegyezik, nem cserélődtek fel, legfeljebb egyikről vagy másiktól hiányoznak a számok. Ezért a vázlatához készült mutatót egyben a térképhez is használhatjuk, megadva a lehetőséget, hogy a régi századforduló Pest–Budájának helyrajzához és mindennapi életének lokalizálásához a térkép adta információkat felhasználjuk (a tanulmány végén teljes egészében betűhíven közlöm). A vázlat, a térkép és a mutató elemzésével kirajzolódik a 19. századi város szerepe, érzékelhetővé válik, hogy mi volt fontos épület a kor embere számára. A térkép ez irányú vizsgálata alapján kijelenthető, hogy egy, mind a polgári, mind a katonai igényt messzemenően kielégítő, az idegen számára minden fontos adatot tartalmazó térképet állított össze Lipszky János.

A térkép és a vázlat keletre tájolt, az északi irányt egy irányrózsával jelölte a szerző. Eperjessy jegyzéke szerint mindkét térkép 1:7200 léptékű. A vázlaton 300, a térképen 400 bécsi ölre van méretarány, az első száz öl tíz ölekre osztott. A térképen az épületek alaprajzuk szerint szerepelnek, a vázlaton csak az utcák által körülzárt tömbök láthatók, az üres telkek pontozással és a telekhatár berajzolásával vannak jelölve. A belső, kiépítettebb utcákat határozott széllel

59 Megjegyzendő, hogy a „Főszállásmesteri hivatal által 1805-ben készített másolat” meghatározást az eredeti térképet is megvizsgáló Eperjessy K. adta jegyzékében, fényképmásolata a Hadtörténelmi Intézet Térképtárában található, G h I 71. sz. alatt. Az eredeti, 1802-ben készült vázlat lelőhelye eddig ismeretlen. Az azonban kizárható, hogy az említett 1805-ös másolat valójában az 1802-es Lipszky-vázlat lenne, mert ez utóbbin — Schedius Zeitschriftjében megjelent tudósítása, illetve az eredeti nyomán 1810-ben kiadott térkép alapján is — a házak alaprajzuk szerint voltak feltüntetve. Ezzel szemben az 1805-ös másolaton az utcák által határolt tömbökön belül az egyes épületek nem szerepelnek, csak az esetleg számmal jelölt épületek sorszáma van a ház helyére beírva.

60 Nagy Lajos: Budapest története 1790–1848. In: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Szerk. Kosáry Domokos. Bp. 1975. (Budapest története III.) 276.

61 Országos Széchényi Könyvtár Térképtár, TM 807.; Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény, BT 202.; Hadtörténelmi Intézet Térképtára, G h I 72.; Budapesti Történeti Múzeum (Kiscelli Múzeum) Térképgyűjteménye, 14755/1–4. Egyik szakkönyvünk szerint ugyan készült a térképhez mutató, de véleményem szerint a Csendes L. által említett, a vázlatához készült névmutatóval keverték össze. Papp-Váry Á.–Hrenkó P.: i. m. 26. A könyvben megadott gyűjteményekben a térkép vagy nincs meg, vagy nincs hozzá névmutató.

62 Itt kell megjegyezni, hogy a térképet Lipszky valószínűleg nem saját felméréseken alapuló számítások nyomán, hanem más, már meglévő részterképek adatait feldolgozva készítette el. Ugyanezt a módszert alkalmazta fő művének, a Mappa Generalisnak összeállításánál is.

63 C. Wurzbach: i. m. 234.

(folytonos vékony vonal) jelöli, az utak mellett, ha van, töltést is feltüntet a szerző, sőt, ahogy az út kiér a városból, kiszélesedik, bizonytalan körvonalúvá válik, végül a homokos jellege is látható. A Duna folyásán a sodrást is igyekszik feltüntetni, nyíllal jelöli a folyásirányt. A térkép a jobb felismerhetőség kedvéért további megkülönböztetéseket tartalmaz. Így pl. az út vagy utca melletti fákat, hidakat is jelöli, az erdős részeket vízszintes vonalazással, a szélén faábrázolással, a mocsarat vízszintes vonalazással és fűcsomókkal, a művelt kerteket szinte parcellánként, eltérő vonalkázással tünteti fel. A domborzati viszonyokat pillecsíkozással vagy a vonalvastagság növelésével (így sötétebb tónussal) jelzi, a sziklás-köves részt jól elkülönítve ábrázolja. Szentén látható az útelágazásnál lévő kereszt, a temetőt (a térképen 5 található) sírkeresztekkel és egy nagy kereszttel jelöli. A folyón dereglyék és vízimalmok (88) is szerepelnek.

A Mutató külön tárgyalja a két szabad királyi várost.

Pesten a városrészek szerint újrakezdődő sorszámozással adja meg a neveket. Pest városrészei voltak ekkor a Belváros (Die Innere Stadt), az Újváros⁶⁴ (Die Neue Stadt), a Terézváros (Die Theresien Stadt), a Józsefváros (Die Josephi Stadt) és a Ferencváros (Die Francisci Stadt).

A vázlaton és térképen névvel szerepeltek a városrészek, az Országút(ca) és a Váci út(ca), a Váca, a Palotára, a Csömörre, a Gödöllőn át Hatvanba menő posta-, a Keresztúrra, a Kőbányára, a Gyömrődön és Üllőn át Szolnokra, a Gyáli pusztára és rajta keresztül Nagykovácsra, a Soroksárra menő utak, a város külső határaitban levő kapuk (váci, kőbányai, üllői, soroksári). Névvel szerepelt egy majorudvar, a Csikós Tó nevű mocsár, a Víz út, a Hatvani út, az Üllői út, egy kút (gémeskút rajzzal), tégláégető, halászkunyhók vagy Vízafogó, a Marhavásár tér, a pesti sziget, a pesti melegfürdő sziget, az ún. Ördög malom, a katonai tábori kórház és a hóhérsz. A vázlaton nem, csak a térképen szerepel névvel a pesti Hotter fogadó, a Rákos patak, a vízesárok, a megyei és a városi vesztőhely, a Kálvária hegy, a Széna tér, a külső hatvani kapu, Orczy nemesúr kertje, a polgári löportorony. Csak a vázlaton szereplő felirat (a józsefvárosi polgári kórháztól keletre): „Tegel Latten”, talán az itteni elhagyott városi „téglavető”-t jelöli.

Buda esetében a térképen külön sorszámozást kapott a várhoz tartozó utca és épület, míg a többi városrész névanyagát folyamatossá sorszámmal jelölte a készítő. Buda részei voltak a jegyzék szerint: a Vár (Die Festung), a Víziváros (Wasser Stadt), az Országút (Landstrasse), Újlak (Neustift), Krisztinaváros (Die Christina Stadt) és a Tabán a Rácvárossal⁶⁵ (Taban sonst Raisenstadt).

Szerepel a térképen és a jegyzékben Óbuda kamarai mezőváros is (Markt Flecken alt Ofen).

A vázlaton és térképen névvel szerepeltek Kis Máriacell, a Vörösváron át Bécsbe menő országos út, a szentendrei, budakeszi, bicskei, tétényi út, a Mátyás-hegy, Ferenc-hegy, József-hegy, Rókus-hegy, Sváb-hegy, Nyárs-hegy (ma Nap-hegy), Gellért-hegy, Kis-Gellért-hegy, Sas-hegy, Új-hegy, a Margit-sziget, az óbudai nagy és kis sziget, tégláégetők, lőszerraktár, kamarai faraktár. A vázlaton „sogenannte Pest Frey Hof”, a térképen „Pest Freudhof” felirat szerepel a mai Margit körút–Kapás utca–Varsányi Irén utca–Erőd utca által határolt területen, ez az egykori pestistemető volt. Csak a térképen szerepel névvel a Csepel-sziget kezdete, a Filatori gyár, a Margit-szigeti romok, a Radl fogadó, a városi majorság.

A többi út, utca és épület csak a számok alapján azonosítható. A Mutatóban szerepelnek a terek (nagybetűkkel jelölve) és a kapuk (római számmal jelölve), ezt azonban sem a vázlat, sem a kész térkép nem tartalmazza.

Mindkét szabad királyi városban 10 tér volt: Pesten a Belvárosban 5 (Fő tér, Sebestyén tér, Egyetem tér, Szervita tér, Halász tér), az Újvárosban 3 (Nagy piac tér, Só tér, Ács tér) a Józsefvárosban 2 (Új vásár tér, Marhavásár tér), illetve Budán a Várban 5 (Vár tér, Királyi Sztár vagy György tér, Parádé tér, Szentháromság, Tanácsház vagy Fő tér, Ferences tér), a Vízivárosban 3 (Halász tér, Kapucinus tér, Bomba tér), az Országúton 1 (Ács tér) és a Tabánban és Rácvárosban 1 (Vásár tér).

64 Igaz, hogy 1790-től a városrészt az uralkodó után Lipótvárosnak nevezték el, de korábbi neve — Újváros — népszerűbb volt, és még sokáig használták.

65 A Tabán és a Rácváros névanyaga (a hozzá tartozó számokkal) szerepel ugyan a vázlaton és a Mutatóban, a térképen azonban nem.

Pesten 2 *kaput* (Kecskeméti, Hatvani) Budán 4 *kaput* (Új vagy Vár-, Fehérvári, Bécsi, Vízi) sorol fel a névmutató.

Az utcánál megkülönbözteti az utat (*Strasse*) és a sort (*Zeile*) a jobban beépített utcától (*Gasse*) illetve az utcácskától (*Gässel*). Azonban ezeket a kategóriákat esetlegesen kell venni, mert pl. a névmutatóval egykorú első pesti címjegyzék és a hozzá készült névmutató gyakran ettől eltérően használja az utca és utcácska elnevezéseket.⁶⁶

Utak: a térképen is feltüntetett Váci, Hatvani, Üllői és Országúton kívül a Fő út (Lipótváros); Kőbányai út (Józsefváros), illetve Budán Újlakon a Fő utca vagy Fő út, Bécsi postaút (együtt a hosszú sorral). A Belvárosban volt a Duna *sor*, az Országúton és a Tabán–Rácvárosban a Hosszú *sor*.

A Mutatóban a legtöbb hiányt az utcák felsorolásánál lehet felfedezni: azon számok, melyekhez nincs név feltüntetve, szinte kivétel nélkül utcát vagy utcácskát jelölnek. A térképen a mutató alapján névvel ellátott *utcák* (*utcácskák*) száma Pesten 87 (23): a Belvárosban 37 (15), az Újvárosban 2 (7), a Terézvárosban 24, a Józsefvárosban 20 (1), a Ferencvárosban 4. Budán a Várban 8, a Vízivárosban 20, az Országúton 11, Újlakon 6, Tabán–Rácvárosban 1.

A térkép használhatósága és célszerűsége azon múlik, hogy milyen információkat hordoz, mennyiben segíti a tájékozódást, az eligazodást. A jelentős középületek, melyek akár országos vagy megyei ügyekben, akár katonai, gazdasági, vallási/lelki, művelődési és egészségügyi szempontból fontosak az ideérkező számára, szerepelnek Lipszky térképén.

A két város legfontosabb épületegyüttese a *Budai Vár* (palota), benne a Szt. Zsigmond vártemplom, a várórség, istállók, továbbá az Új téren istállók, kocsiszín, lovasiskola, valamint a Királyi Sztértár.

A városban működő *országos hivatalok*: a Királyi Tábla épülete (Belváros); az Országház épülete (a Helytartó)tanácsal, a Magyar Kamara és Elnöksége épülete, a Helytartótanács Számtartósága és Pénzügyi hivatala (Budai Vár).

A *megyei és városi igazgatás* épületei mindkét városban: megyeház és városház (Belváros, illetve Budai Vár).

Egyházi épületek, templomok, kolostorok, illetve volt egyházi épületek:

Pesten: evangélikus templom, ferences templom és kolostor (egy részében az egyetemi könyvtárral), szervita templom és kolostor, egykori pálos templom és kolostor — 1802-ben Egyetem, az egykori Nagyszeminárium — 1802-ben királyi zálogház, Kísszeminárium, rác templom, az egykori domonkos — 1802-ben az angolkisasszonyok — kolostora, plébániatemplom, piarista épület, görög rítusú templom (Belváros); régi kápolna (Újváros); plébániatemplom (Terézváros); Rókus templom — polgári általános kórházzal, plébániatemplom (Józsefváros); református templom (Ferencváros).

Budán: Mária mennybemenetele plébániatemplom (Budai Vár); Kapucinus kolostor, plébániatemplom, Erzsébet-kolostor, Szt. Flórián templom (Víziváros); ferences templom és kolostor (Országút); plébániatemplom (Újlak); Vérehulló Szűz Mária plébániatemplom — egykor kéményseprő kápolna (Krisztinaváros); görög rítusú templom, Szt. Katalin plébániatemplom (Tabán–Rácváros).

Óbudán: Plébániatemplom, református templom, zsinagóga.

A *gazdasági élet hivatalai*: harmincadhivatal (Belváros és Víziváros); sóhivatal (Belváros); császári–királyi főpostahivatal, levélpóstakiadás (Víziváros); az egykori nagyszeminárium épületében működő királyi zálogház és a császári–királyi hajóhivatal (Belváros).

Üzemek, raktárak: városi sörfőzde (Belváros, Tabán–Rácváros); üzem (Terézváros); dohányraktár (Újváros); az úgynevezett Császár-malom (Országút).

Fogadók (Wirtshäuser): Schedius ismertetése szerint a térképen „...minden cégéres fogadó jelöltetik és számuk alatt leíratatik”. Valóban, még az igen rossz hírű fogadók is felkerültek az összeállításba (pl. Két Pisztoly vendéglő a Józsefvárosban). A vendéglők példa nélkül álló

66 [Ráth Pál:] Adressbuch der Stadt Pesth (1803) és az ehhez készült útmutató, a Wegweiser durch Pesth (1804, térképpel), ld. az 58. jegyzetet.

szinte teljes összeírása és a térkép alapján történő lokalizálási lehetősége további gazdaságtörténeti vizsgálatok kiindulása lehet. Pest–Buda fogadói voltak a régi századfordulón:

Pesten: Arany Sas, Fehér Farkas, Római Koronaherceg, Arany Angyal, Fehér Hajó, Hét Választófejedelem (Belváros); Marokkói, Trombita (Újváros); Fehér Hattyú, Vörös Ökör, Arany Szita, Arany Postakürt, Angol Király, Arany Csillag (Terézváros); Arany Griff, Öt Páncsirta, Fehér Ló, Tótfalusi Bor, Két Pisztoly (Józsefváros); Vörös Kapu, Két Oroszlán, Három Rózsa, Négy Sarok, Két Medve, Zöldfa, Három Király (Ferencváros).

Budán: Fortuna, Vörös Sün (Budai Vár); Arany Lámpa, Arany Hajó, Magyar Korona, Elefánt, Barna Oroszlán, Fehér Kereszt, Szőlő, Zerge, Fasaredl (Víziváros); Pelikán, Röttig (Országút); Arany Forrás (Újlak); Vörös Ökör, Arany Lúd, Fekete Sas, Arany Korona, Arany Perc, Arany Medve, Arany Mérő (Tabán–Rácváros); Tölgyfa Macska, Madár (Óbuda).

A térkép a *katonai objektumokat*, így a laktanyákat és a katonai hivatalok épületét is feltünteti: Gránátos Palota/Kaszárnya (Belváros); laktanyák vagy laktanyaként működő épületek (Budai Vár 2 épülete, Víziváros); az úgynevezett Újépület (Újváros); a királyi és királyi házi tüzérezred laktanyái, a volt karmelita kolostorban a hadi kancellária (Főhadparancsnokság), a főőrség, a volt, illetve a nagy lőportorony (Budai Vár); a királyi fegyverraktár, a királyi élelmezési raktár, királyi mosoda és katonai ágyraktár épülete (Víziváros); katonai ruházati bizottság (Óbuda).

A *művelődés intézményei* a két városban: az Egyetem épületei voltak: az egykori pálos templom és kolostor, az orvosi fakultás az egykori jezsuita házban, az egyetemi könyvtár az egykori ferences kolostor épületében (Belváros) és az egyetemi nyomda (Budai Vár). A közép- és alsófokú oktatás épületei: gimnázium, normáliskola, triviális iskola (Budai Vár) és a városházzal együtt lévő iskolaház (Tabán–Rácváros). Színház volt: a régi színház (Belváros); az új városi színház a Kaszinóval és a Redoute teremmel (Újváros); az egykori Hetz színház (Újváros, csak a kéziratos változatban szerepel); a Hacker Szála (Terézváros); Buda város színháza az egykori karmelita templomban (Budai Vár). A civil lakosság katonai felkészítését, szórakozást és sportolási lehetőséget is biztosított a polgári céllövölde (Pesten a Belvárosban, Budán a Vízivárosban).

Buda vára előrehaladottabb *infrastruktúrával* rendelkezett, a Budai Várban egy, a Vízivárosban pedig kettő vízmű is volt. Utóbbi városrészben a térkép feltünteti az egykori királyi öntőházat is, ami szintén a vár vízellátását szolgálta.

Egészségügyi-szociális épületek a két városban: polgári általános kórház, benne a kórház-épület és a Rókus templom (Józsefváros), királyi katonai kórház, szegénykórház (Víziváros), illetve a városi szegényház (Tabán–Rácváros), továbbá a névvel is szereplő katonai tábori kórház (Pesttől délre, a soroksári út jobb oldalán). Ide sorolhatók a város nevezetességei, a fürdők: Meleg forrás fürdő (Víziváros); Császárfürdő (Országút); Gellért fürdő, Téglafürdő, Rácfürdő (Tabán–Rácváros).

A térképen számmal jelölt, és a Mutatóban megadott helyek az ún. Császár-rés, a várfeljárók, és a koroná(zó)hegy.

Mutató Pest–Buda térképéhez⁶⁷

Néhány szám az 1805-ös vázlaton nem található meg, csak az 1810-es nyomtatott térképen, ezek — a mutatóban megadott névvel együtt — dőlt betűvel szerepelnek.

A *-gal jelölt szám vagy név csak a vázlatban fordul elő.

BESCHREIBUNG der Königl. Freyen und Handlungs Stadt, PEST

A. DIE INNERE STADT

- Platze A Haupt Platz
 B Sebastiani Platz
 C Universitäts Platz
 D Serviten Platz
 E Fischer Platz
- Thore I Ketskemeter Thor
 II Hatvaner Thor
1. Granadier Palais (oder Casserne)
 2. Granadier Gassel
 3. Bäckern Gassel
 4. Evangelische Kirche
 5. Gitter Gassel
 6. Sporer Gasse
 7. Comitatz Gasse
 8. Comitatz Haus
 9. Die neue Welt
 10. Wirtshaus zum Goldenen Adler
 11. Medicinische Facultat vormals Jesuiten haus
 12. Wirtshaus zum Weissen Wolff
 13. Hatvaner Gasse
 14. Wirtshaus zum Römischen Kron Prinzen
 15. Schlovaken Gasse (auch Unger Gasse)
 16. Kolbacher Gasse
 17. Zucker Gasse
 18. Unger Gasse
 19. Ketskemeter Gasse
 20. Wirtshaus zum Goldenen Engel
 21. Franciscaner { a) Kirche
 { b) Kloster
 { c) Universitäts Bibliothec } vormals Kloster g.
 22. Herm Gasse
 23. Serviten Kirche und Kloster
 24. *Schiff Gasse*
 25. *Wirtshaus zum Weissen Schiff*
 26. Waitzner Gasse
 27. Wirtshaus zu Sieben Churfürsten
 28. Kren Gassel
 29. Tredler Gasse
 30. Schlangen Gasse
 31. Rosen Gassel
 32. Sebastiani Gasse

67 A Mutató lelőhelye: Hadtörténelmi Intézet Térképtára, G h I 71. A jelzet az 1805-ös másolat és a hozzá készült mutató száma.

33. Gebäude der Königl. Tafel
 34. Schul Gassel
 35. Huth Gasse (oder Blechene Huth Gasse)
 36. Stücker Gasse
 37. Grün Baum Gasse
 38. *Schlosser Gässel*
 39. Dachsel Gasse
 40. Seminarium Gasse
 41. Vormlas Pauliner } a) Kirche } jetzt Universitäts
 } b) Kloster } Gebäude

 42. Grosse Seminarium }
 43. Kleine Seminarium } jetzt Königl. Versatz Amt
 44. Schutzen Gasse }
 45. Mahler Gasse
 46. Bastey Gasse
 47. Bürgerl. Schiessstalt
 48. Hüner Gässel } auch sonst Bastey Gasse
 49. Stier Gässel }
 50. Alster Gässel
 51. Kreutz Gasse
 52. Raizische Kirche
 53. Raitzen Gasse
 54. Leopoldi Gasse
 55. Stadischis Breyhaus
 56. Mulner Gasse
 57. *Winter Gassel*
 58. Binder Gassel
 59. Fischer Gassel
 60. Donau Zeile
 61. Breyhaus Gassel
 62. Ledeme Gasse
 63. *Apfel Gasse*
 64. Englischen Fraulein Kloster {vormals Dominic
 65. Rauchfangkehrer Gasse
 66. Donau Gasse
 67. Pfarr Gasse
 68. Farber Gässel
 69. *Rathaus Gasse*
 70. Rathaus
 71. Pfarrkirche
 72. Piaristen Gebäude
 73. Stricker Gässel
 74. Graeciritus Kirche
 75. Theater Gässel
 76. Alte Post Gässel
 *77. Altes Theater
 78. K.K. Schiffamts Gebäude
 79. Bruck Gasse

B *DIE NEUE STADT

- Plätze F Der Grosse Markt Platz
 G Der Salz Platz
 H Zimmer Platz
 1. Haupt Strasse
 2. Kupfer Gässel
 3. Wiener Gassel

4. Tieger Gässel
5. Neues Theater Stadisches samt Cassino und Redouten Saal
6. Dreisigst Gässel
7. K. 30te Amt Gebaude
- * 8. K. Salz Amt Gebaude
- * 9. Tobak Niederlage
10. Martin Gassel
11. *Alte Kapelle*
- 12.
- 13.
14. Niederlags Gasse
15. Zwey Adler Gasse
- 16.
17. *Drei Kronen Gässel*
18. Wirtshaus zum Marokaner
19. Marokaner Gassel
20. Wirtshaus zum Trompiter
- 21.
- *22. vormals Das Hetz Theater
- 23.
- 24.
- 25.
- 26.
27. Königl. sogenanntes Neu Gebäude

C DIE THERESIEN STADT

1. Wirtshaus z. Weissen Schwanne
2. Wirtshaus z. Rothen Ochsen
3. Tobak Gasse
4. Felber Gasse
5. Gärtner Gasse
6. Agazi Gasse
7. (Neue) Feld Gasse
8. (Kleine) Feld Gasse
9. Feld Gasse
10. Sommer Gasse
11. Nussbaum Gasse
12. (Kleine) Nussbaum Gasse
13. Kreitz Gasse
14. Kleine, Kreitz Gasse
15. Pfeiffer Gasse
16. Wirtshaus zum Goldinen Sieb
17. Wirtshaus z. Goldenen Posthom
18. Drey Drommel Gasse
19. Saal z. Hacker
20. Wirtshaus z. König von England
- 21.
22. Schwartz Adler Gasse
23. König Gasse
24. Pfarr Kirche
25. Fabrique
26. Fabriquen Gasse
27. Schiffmans Gasse
28. Hahn (oder blauen Hahn) Gasse
29. Mohren Gasse
30. Wirtshaus z. Goldenen Stern
31. Ellbogen Gasse

- 32. Maurer Gasse
- 33.
- 34. Rettig Gasse
- 35.
- 36.
- 37. Drey Herten Gasse

D Die Josephi Stadt

I Neu Markt Platz

II Vieh Markt Platz

- 1. Wirtshaus z. Goldenen Greiffen
- 2. Fünf Lerchen Gasse
- 3. Wirtshaus z. Fünf Lerchen
- 4. Wirtshaus z. Weissen Rössel
- 5. Herbst Gasse
- 6.
- 7. Wirtshaus z. Toth Faluner Wein
- 8 Burgerl. Algem. Krankenhaus } a) Rochus Kirche
 } b) Spitals Gebäude
- 9.
- 10.
- 11.
- 12. Stadt Guth Gasse
- 13. Fridsame Gasse
- 14. Seltsames Gassel
- 15. Deutsche Gasse (sonst Schmid Gasse)
- 16.
- 17.
- 18. Lustige Gasse
- 19.
- 20. Konti Gasse
- 21. Spatzen Gasse
- 22.
- 23. Fuhrmans Gasse
- 24. Sand Gasse
- 25.
- 26. Fruhlings Gasse
- 27.
- 28. Wirtshaus z. Zwey Pistolen
- 29. Steinbruk Strasse
- 30.
- 31. Fassel Gasse
- 32. Pfarr Kirche
- 33. *Wachter Gasse*
- 34.
- 35.
- 36.
- 37. *Kurtze Gasse*
- 38. Fruhlings Feld
- 39. *Weinbergs Gasse*
- 40. Karpfenstein Gasse
- 41. Neu Platz Gasse
- 42.
- 43.
- 44.
- 45.
- 46. Elias Gasse

- 47. Konn Gasse
- 48. Sack Gasse
- 49.
- 50.
- 51.

E Francisci Stadt

- 1. Fleischer Gasse
- 2.
- 3.
- 4. Stern Gasse
- 5. Zwey Hasen Gasse
- 6. Reformirten Kirche
- 7. Wirtshaus z. Rothen Thor
- 8. Wirtshaus z. zwey Löwen
- 9. Wirtshaus z. Drey Rosen
- 10. Soroksárer Gasse
- 11. Wirtshaus z. Vier Ecken
- 12. Wirtshaus z. Zwey Bären
- 13. Wirtshaus z. Grunnen Baum
- 14. Wirtshaus z. Drey König
- 15.
- 16.
- 17.
- 18.
- 19.
- 20.
- 21.

Beschreibung der Königl. Freyen und Haupt Stadt Ofen

A Die Festung

- Platze A Burg Platz
 B Zeughaus oder Georgi Platz
 C Parade Platz
 D Rathaus Dreyfaltigkeit oder Haupt Platz
 E Franciscaner Platz
- Thore I Das neue oder Burg Thor
 II Stuhlweisenburger Thor
 III Wiener Thor
 IV Wasser Thor
1. Königl. Schloss	{	a) Schloss Kirche S. Sigismundi	
	{	b) Schloss Wacht	
	{	c) Stallungen	
	{	d) Stallungen und Schuppen	} die sogenannte neue Platze
	{	e) Reitschule	
2. Königl. Zeughaus
 3. Königl. Haus Artillerie Caserne
 4. Quasi Caserne
 5. Stadtisches Theater } vormals } Kirche
 6. Kriegs Kantzley } carmeliten } Kloster
 7. Wasser Kunst
 8. Burg Gasse
 9. Königl. Artillerie Caserne
 10. Haupt Wacht
 11. Hern Gasse
 12. Comitats Haus

13. Rathaus
14. Rathaus Gasse
15. Landhaus Gasse
16. Königl. Universitäts Buchdruckerey
17. Königl. Landhaus sont { a. Consilium
 b. Redouten Saal
18. Franciscaner } a) Kirche } jetzt Consilii Buchhalterey
 b) Kloster } und Politz. Zahlamt
19. Quasi Caserne
20. Keyser Bresch
21. *Franciscaner Gasse*
22. Wiener Gasse
23. Wirtshaus zur Fortuna
24. Trivial Schule
25. Gymnasium
26. *Wirtshaus z. Rothen Igel*
27. Consilium oder Kammer Gasse
28. Grossen Pulverthum
29. Normal Schule
30. Kammer Präsidial Haus
31. Königl. Hoff-Kammer
32. Pfarr Kirche z. Maria Himmelfart
33. Königl. Hoff-Kammer Gebaude
34. Gewester Pulwer Thum
35. Haupt Gasse
36. Auf der Batsey

B. Wasser Stadt

- Platze F Fischer Platz
G Kapuziner Platz
H Bommen Platz
1. Haupt Gasse
 2. Wasser Kunst
 3. vormalis Königl. Giess haus
 4. *Königl. Verpflegs Magazin Gebäude*
 5. Wasser Kunst
 6. Wirtshaus z. Goldenen Lampe
 7. Drey Kronen Gasse
 8. Karpfen Gasse
 9. Kapuziner Kloster
 10. Schlangen Gasse
 11. Neue Gasse (oder auf der Glacis)
 12. Donati Gasse
 13. Schul Gasse
 14. Königl. Zeugstadel
 15. Königl. 30st Amt
 16. Dreisigst Gasse
 17. Wirtshaus z. Goldenen Schiff
 18. *Wirtshaus z. Ungrischen Krone*
 19. *Wirtshaus z. Elepfanten*
 20. Pfarr Kirche
 21. K.K. Ober Post Amt) a Brief Post. Exped.⁶⁸
 22. Diligence Gasse
 23. Wirtshaus z. Braunen Löwen

⁶⁸ A leírás végére illesztve, kiegészítésként szúrta be a szerző a 21–26. pontot, megjegyezve: „Diese sechs Posten gehören zu B der Wasserstadt und gehören bei dem jenseitigen zeichen nach dem Lauf der Numern einzutragen.”

24. Wirtshaus z. Weissen Kreitz
25. Wiener Thor Gasse
26. Elisabethener Kloster
27. Lerchen Gasse
28. Wirtshaus z. Weintraube
29. Quasi Casserne
30. Drey Haasen Gasse
31. *Wirtshaus z. Gamsen*
32. Salniter Gasse (oder Anten Gasse)
33. Warne Sprenger Baad
34. Königl. Wasch und Millit. Bett Fournit.
35. Königl. Milit. Spital
36. St. Florian Kirche
37. Spital Gasse
38. Schwarz Beeren Gasse
39. *Wirtshaus z. Fasaredl*
40. Haffner Gasse (oder Groboten Gasse)
41. Freyhoff Gasse (oder Drey Hammer Gasse)
42. Schwannen Gasse
43. Schnecken Gasse
44. Hohannes Gasse
45. Armen Krankenhaus
46. Bürgerl. Schiess Stalt

C. Landstrasse

I Zimmer Platz

47. Haupt Gasse (oder Strasse)
48. Kaiser Baad
49. Sogenannte Kaiser Mühle
50. Wirtshaus z. Pelikan
51. *Jesuiten Gasse*
52. Zimmer Platz Gasse
53. Alte Haupt Gasse
54. Josephi Gasse
55. Brantwein Gasse
56. *Calvarie Gasse*
57. Franciscaner } a) Kirche
 } b) Kloster
58. Lange Zeil
59. Königs (Krönungs) Berg
60. Grüne Säulen Gasse
61. Kurtz Gasse
62. Kleine Rochus Gasse
63. Grosse Rochus Gasse
64. Wirtshaus z. Roettig

D. Neustift

65. Haupt Gasse oder Strasse
66. Raitzen Gasse (sonst auch lange Zeile)
67. Zeller Gasse
68. Mathias Gasse (sonst auch neue Welt)
69. Pfarr Kirche
70. Wiener Post Strasse (sonst auch lange Zeile)
71. Mittlere Zeil Gasse
72. Lange Alt Offner Gasse (sonst Donau Zeile)
73. *Wirtshaus z. Goldenen Fonte*

E *Christina Stadt

*74. Pfarr Kirche an Maria Bluth vormalis die Rauchfangkehrer Capelle

F *Taban sonst Raizenstadt

K Markt Platz

- *75. Stadt Lazareth
- *76. Blocks Baad
- *77. Lange Zeile
- *78. Haupt Gasse
- *79. Brick Baad
- *80. Wirtshaus z. Rothen Ochsen
- *81. Breyhaus
- *82. Wirtshaus z. Goldenen Gans
- *83. Raitzen Baad
- *84. Staadt und Schulhaus
- *85. Græciritus Kirche
- *86. Wirtshaus z. Schwarzen Adler
- *87. Pfarrkirche z. S. Catharina
- *88. Wirtshaus zur Goldenen Krone
- *89. Wirtshaus zum Goldenen Bretzen
- *90. Wirtshaus zum Goldenen Bären
- *91. Wirtshaus z. Goldenen Metzen

Markt Flecken alt Ofen

1. Pfarr Kirche
2. Reformirten Kirche
3. Synagoge
4. Wirtshaus zum Eich Katzen
5. Vogel Wirtshaus genannt
6. Königl. Millitair Monteur Commiss
7. Drey Leer Baum

T. CSABA REISZ
JÁNOS LIPSZKY IN PEST.
AN ATTEMPT TO PUBLISH A MAP OF PEST-BUDA IN 1802.

János Lipszky (1766–1826), hussar officer, is generally known for the publication of his main work between 1804 and 1808, a general map of Hungary (*Mappa Generalis Regni Hungariae...*). One of the basic Hungarian studies in the literature concerning the topic states, however, that Lipszky cannot be considered author but only an editor, because he had neither the suitable qualifications, neither the time (due to his service) to perform the job. According to hitherto ignored archive sources, during various surveys and mapping jobs Lipszky had gained such experience and expert knowledge that in his regiment he was twice commissioned to teach cartography to officers; commanders supporting him exempted him from all other duties for the period he made the new map of Hungary, and they commanded him to travel to Pest. Thus, between 1799 and 1808, except for short intervals, he concentrated on his map — which is what documents concerning his accommodation testify.

Another result of Lipszky's stay in Pest is the creation of the city maps of the two free royal towns of Pest and Buda. The author compiled the four regal folio (one folio approx. 450x670 mm) sized maps by 1802, and offered them to be published by the councils of the two cities. The cities would have gone into this but the publication was prevented by the Hungarian Chamber; it did not approve of publishing the map using city funds. Archive sources reveal information concerning publication costs, too. The map was finally published in 1810 in „Vienna and Pest”.

Most of the street names and all of the buildings are marked by numbers, none of the copies that have survived in Hungary, however, have a key — perhaps there never was one. The Map Archives of the Institute of Military History has a manuscript copy dating from 1805 which does include a key. The comparison of the published edition with the manuscript copy has revealed that the key can be used for the former, too, which justifies its publication.

E számunk szerzői

BERKES TÍMEA	1995-ben végzett a JATE BTK-n
HILLER ISTVÁN	egyetemi adjunktus (ELTE BTK)
REISZ T. CSABA	TMB ösztöndíjas (ELTE BTK)
TEKE ZSUZSA	a tört. tud. kandidátusa, tudományos munkatárs (MTA TTI)
TOMKA BÉLA	tanársegéd (JATE BTK)
VESZPRÉMY LÁSZLÓ	a tört. tud. kandidátusa, a Hadtudományi Könyvtár igazgatója (Hadtörténeti Intézet és Múzeum)

ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

JATE BTK = József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

MTA TTI = Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

IIU ISSN 0040-9634

Kiadja

MTA Történettudományi Intézete

Kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató

A szerkesztési, tördelési munkákat az

MTA Történettudományi Intézete

számítógépes kiadványcsoportja végezte.

Felelős vezető: Burucs Kornélia

Tördelőszerkesztő: Turcsán Anita

Nyomtatás: KRÓNIKÁS BT. Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri utca 53., telefon: 155-8539)
és az Akadémiai Kiadó Stúdium
(1368 Budapest, Váci utca 22., telefon: 118-5881)
és a Magiszter (1052 Budapest,
Városház utca 1., telefon: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Külföldön terjeszti
a *KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat*
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

95/3

54432

430

TÖRTÉNELMI SZEMLE

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

■ *PACH ZSIGMOND PÁL*
HOGYAN LETT
A HARMINCADVÁMBÓL
HUSZAD?

■ *BORHI LÁSZLÓ*
AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK
KELETEURÓPA-POLITIKÁJÁNAK
NÉHÁNY KÉRDÉSE, 1948–1956

■ *RAINER M. JÁNOS*
NAGY IMRE
SZOVJET EMIGRÁCIÓBAN,
1930–1939

■ *ENGEL PÁL*
EGY BÁCSKAI JOBBÁGYNÉVSOR
1525-BŐL

176 tel

TÖRTÉNELMI SZEMLE
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXXVII. ÉVFOLYAM, 1995. 3. SZÁM

Szerkesztők:

SZAKÁLY FERENC (főszerkesztő), GECSÉNYI LAJOS (rovatvezető),
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (rovatvezető), STARK TAMÁS (rovatvezető)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság:

BUZA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, ENGEL PÁL, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, HANÁK PÉTER, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA,
KUBINYI ANDRÁS, LACKÓ MIKLÓS, LITVÁN GYÖRGY,
L. NAGY ZSUZSA, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Pach Zsigmond Pál: Hogyan lett a harmincadvámból huszad? (1436–1457)	257
Borhi László: Az Egyesült Államok Kelet-Európa-politikájának néhány kérdése, 1948–1956	277
Ladányi Andor: A „magyar Dahlem” (Klebensberg terve természettudományi telep létesítésére)	301

ARCOK, ÉLETKÉPEK

Rainer M. János: Nagy Imre szovjet emigrációban, 1930–1939	317

MŰHELY

Zsoldos Attila: Péter és Gurka (Gurcu) ispán nemzetsége	34
Engel Pál: Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből	35

PACH ZSIGMOND PÁL

Hogyan lett a harmincadvámból huszad? (1436–1457)

A harmincadvám eredete címmel néhány éve közzétett dolgozatom végén megjegyeztem, hogy a *tricesimát*, mint külkereskedelmi érték vámot, eredetileg és huzamos ideig szó szerinti értelemben vették: csakugyan 1/30-ot értettek rajta.¹ Zsigmond király 1405. évi első dekrétumának XVII. cikkelye kifejezetten *tricesimam partem solvere*: harmincadrészt fizetését írta elő mind a behozott, mind a kivitt áruk után.² Abból az olasz nyelvű pápai követjelentésből viszont, amely alig hatvan évvel később, 1462-ben vagy 1463-ban készült Magyarország helyzetéről, Mátyás király politikájáról és jövedelmeiről, kiderül, hogy „a harmincad, tudniillik az a szokásos és általános szolgáltatás, amelyet az országba behozott vagy abból kivitt áruk után a király részére fizetnek”, immár csak nevében harmincad, valójában *cinque per cento*: 5%, vagyis huszad.³ A jól informált pápai követ, valószínűleg Hieronymus Landus krétai érsek,⁴ közlésének hitelében nincs okunk kételkedni — annál kevésbé, mivel köztudomású, hogy a későbbiekben harmincad nevezet alatt már rendszeresen huszadot szedtek Magyarországon, Erdélyben pedig a külkereskedelmi vám neve is huszad lett (*vicesima*, *vigesima*).⁵

1 Pach Zsigmond Pál: „A harmincadvám eredete”. Bp. 1990. 80.

2 „... decrevimus, ut universi mercatores, negotiatores et alii cuiuscunque status et conditionis homines extra regni nostri limites mercimonia seu res mercimoniales et venales deferentes et exportantes *tricesimam partem* quemadmodum de illis, quae intraducuntur in regnum, solvere et amministrare teneantur”. Decreta regni Hungariae 1301–1457. (= Décr. I.) Ed. Franciscus Döry et al. Bp. 1976. 205–206.

3 „Ancora vi sono le *trentesime*, che è una datia consveta e generale, che tutte le mercantie d'entrata e de uscita del Regno pagano al Re *cinque per cento*”. Johann Christian von Engel: Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. II. Halle, 1798. 16–17. Egykorú latin fordításának ez a részlete: Martinus Georgius Kovachich: Scriptores rerum Hungaricarum minores... II. Budae 1798. 31.

4 Hieronymus Landus krétai érsek, II. Pius pápa küldetésében, 1460 januárjában kapcsolódott be a Mátyás király és Frigyes császár között folyt diplomáciai tárgyalásokba, és közreműködött az 1462. ápr. 3-án létrejött (előzetes) megegyezésben. Gr. Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon. III. Pest, 1853. 184., 244–248.; Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékekkel. II. Bp. 1902. 123–125. A jelentés szerzője tudott erről a megegyezésről és a szentkorona visszaadásáért kiakudott 80 000 forint váltásáigszegéről; de megjegyezte, hogy Mátyás nincs megkoronázva, mert a korona még mindig Frigyes császár kezében van. J. C. von Engel: i. m. II. 15.; M. G. Kovachich: i. m. II. 28–29. A végső megállapodásra 1463. júl. 19-én, a korona átadására júl. 24-én került sor. Gr. Teleki J.: i. m. III. 331–337. A jelentés tehát, nagy valószínűséggel, 1462 áprilisa és 1463 júliusa között íródott.

5 Ld. pl. Acsády Ignác: Harmincad. In: Közgazdasági Lexikon. Szerk. Halász Sándor és Mandello Gyula. I. Bp. 1898. 803.; Paulinyi Oszkár: Ipar, kereskedelem. In: Magyar művelődéstörténet. Szerk. Dománovszky Sándor. II. Bp. é. n. 169.; Ember Győző: Külkereskedelmünk történetéhez a XVI. században. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei 8 (1958) 313., 327.

Eszerint 1405 és 1463 között valamikor a külkereskedelmi vám mértékét, kulcsát 1/30-ról (3,33%-ról) 1/20-ra (5%-ra) emelték.

Kérdés: mikor és hogyan lett a harmincadból huszad?

1.

Talán már az örökös pénzzavarral küzdő Zsigmond király idején, uralmának későbbi szakaszában? Ennek ellene szól a budai harmincadhivatalnak az a *registruma*: tarifaszabályzata, amelyet Zsigmond uralkodása utolsó előtti évében állított össze felesége, Borbála királyné bizalmi embere, az egykori budai bíró és főharmincados, Johannes Siebenlinder.⁶ Az 1436-ban készült tarifa ugyanis tételeinek jelentős részében híven követte az 1405. évi dekrétum előírását: jó néhány áruajtára — tollra, prémre, aranyfonálra, selyemszövetekre, övekre, kesztyűkre — „mindig a harmincadrészt vagy annyi pénzt, amennyit [a harmincadrészt] ér” formulával rótták ki a vámot; bors és egyéb fűszerek után is „mindig a harmincadik fontot vagy annak pénzbeni megváltását” szabta ki illeték gyanánt. Néha azt is hozzátette, hogy a harmincadrészt pénzbeni egyenértékét *iuxta emptionem mercatoris*: a kereskedő vásárlása szerint, vagyis az általa fizetett vételár harmincadában kell megállapítani.⁷ Ezekben a vámtételekben tehát elevenen élt a *tricesima* szó eredeti jelentése.

Más áruknál viszont — főleg a behozatal tetemes részét kitevő külföldi posztóknál — a Siebenlinder-féle tarifa, mellőzve a vagylagosságot, kizárólag pénzben kívánta a harmincadot, és kiszabását nem bízta a harmincadszedőkre (*tricesimatores ipsam tricesimam exigentes*), illetve a kereskedő által fizetett (bemondott) piaci árhoz való viszonyításra, hanem a vámtételt közvetlenül, fix összegben határozta meg. Egy vég firenzei posztó után 2 aranyforintot, egy vég veronai posztó és löweni hosszúposztó után egyaránt 1 1/2 forintot és 1 garast, egy vég löweni rövidposztó, valamint londoni posztó után 1 forintot és 1 garast, egy vég kölni, aacheni vagy maastrichti posztó után 1/2 forintot, három vég werdi (Nürnberg elővárosa), mainzi vagy iglaui (Jihlava, Morvaországban) posztó után 1 forintot, négy vég csehországi posztó után 1 forintot és

6 Vö. Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts. Hg. von Karl Mollay. Bp. 1959. 21–22.; *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Bp. 1984. 164.

7 „... de filis aureis videlicet spullengold, semper *tricesimam peciam*... Item de pennis strucionum eisdemque consimilium semper *tricesimam peniam* aut tantum pecunie quantum se penna in valore extendit, iuxta emptionem mercatoris ... Item de sericeis pannis ... semper una *tricesima ulna* dari debet, aut pecuniam pro una ulnarum se extendentem... iuxta emptionem mercatoris ... Item de parchmento semper *tricesimam cutim* aut denarios tot, quantum cutis valore est in extenso ... Item si unus mercatorum aut institorum duciens [sic!] specierum diversarum genera ... semper *tricesimam libram* aut pecunia redimet, quantum librarum qualibet [sic!] in valore et pretio se extendit ... Item de ... cingulis ... semper *tricesimum tusin* [=tucat] ... Item de cirotecis ... semper *tricesima pars* ... vel tantum pecunie valoris eiusdem debet solvi ... Item de una sexagena coloratorum cutium ... semper *tricesima pars pro tricesima* ... tenetur dari, aut pecunia cutis in valore se extendens”. *Georgius Fejér*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis (=Fejér) X. 8. Budae 1843. 665–669.; *Andreas Michnay–Paul Lichner*: Ofner Stadtrecht. Pressburg, 1845. 275–276.; *Kováts Ferenc*: Nyugat-Magyarország áruorgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján. Bp. 1902. 211–213.

1 garast kellett fizetni harmincadul.⁸ A szabott harmincadtételek megállapítása, a vám szorosabb értelemben vett „tarifálása” eredetileg nyilván szintén a harmincad- elv szem előtt tartásával történt, de az elvet már fellazította; lehetőséget nyújtott a tőle való eltérésre — lefelé is, de főleg felfelé, a vámjövedelem növelése érdekében vagy kereskedelem-politikai célzattal.⁹

S éppen erre enged következtetni az a harmincadkivetési eljárás, amelyet Kováts Ferenc figyelt meg a pozsonyi harmincadhivatal működésében, 1457/1458. évi naplójának igen alapos történet-statisztikai feldolgozása során.

A pozsonyi harmincadkönyvben szereplő posztófajták jó része azonos volt a Siebenlinder-féle budai tarifában felsoroltakkal, és vámtételeik is megegyeztek az 1 1/2 forinttól 1/4 forintig ereszkedő sávban (a garasoktól eltekintve). Am amikor Kováts ezekből a vámtételekből a harmincadkulcs alapján kiszámította az illető fajták vámértékét, és így nyert vámértékküket összehasonlította a pozsonyi forrásokban föllelhető egykorú piaci árakkal, úgy találta, hogy a tényleges piaci ár csak kivételesen (a veronai posztó esetében) érte el a tarifált vámtétel harmincszorosát,¹⁰ az esetek nagy többségében pedig annak jóval alatta maradt. Ezzel egybehangzó, de még meglepőbb eredménnyre jutott, amikor a nem tarifált, vagyis a harmincados által értékbecsülés alapján megvámolt áruknál magának a harmincadkönyvnek a bejegyzései alapján hasonlította össze a becsült értéket a kivetett vámmal. Megállapította ugyanis, hogy a vámhányad nem a harmincadrészt volt, hanem annál jóval magasabb, és pedig pontosan és következetesen tizenhatedrész: az áruk becsült értékének minden 17 forintja után 1 forint volt kiszabva harmincadul. Sőt, ha nem is ilyen következetesen, de a tarifált áruk piaci ára is többnyire a kivetett vámtétel tizenhétyszerese körül mozgott.¹¹

Kováts Ferenc becses megfigyelései (amelyekhez nem fűzött kommentárt) lehetővé teszik, hogy fentebb általánosan fogalmazott kérdésünket két, szorosabban körülírt kérdésre váltsuk.

8 A posztófajtákon kívül vászonra, papírra, olajra, szappanra és néhány más árua is fix harmincadtételt szabott ki a Siebenlinder-féle tarifa. Figyelmet érdemel még, hogy fűszerek és kisebb szatócárúk után átalányösszeget (is) lehetett fizetni, mégpedig az áruérték minden 4 forintja után 2 garast. A tarifa előírása szerint 14 garast tett ki 1 forintot. Ilyenkor tehát a *tricesima* kulcsa már 1/28-ra emelkedett.

9 Ilyen törekvések már a Siebenlinder-féle tarifa létrejöttében is közrejátszottak. Előzménye az volt, hogy Weiss Mihály budai kereskedő panaszt emelt Borbála királyné előtt Egenburger István budai harmincados — Noffry Lénárd harmincadispán helyettese — ellen, aki nem a szokás szerint, hanem *iuxta novas adinventiones* akart harmincadot szedni. A panasz jogosságát elismerve, a királyné megbízta az egykori főharmincados Siebenlinder Jánost, hogy az érvényes szabályozásnak megfelelően foglaljon írásba *unum registrum super tricesimarum exactione* a jelenlegi és jövőbeni harmincadosok tájékoztatására: *Fejér X. 8. 662–664.*

10 Egy vég veronai posztó harmincadvámja 1 1/2 forint volt Pozsonyban, piaci ára 1454-ben 45 forint. Ezenkívül csak egy 1438. évi budai borsvásárlással kapcsolatban talált Kováts F. olyan adatot, amely szerint a piaci ár (1 mázsa bors 30 forint) csakugyan harmincszorosát tette ki a vámtételnek (1 mázsa után 1 forint). Egyébként: a lőweni posztót, amelynek végje után 1 forint harmincad járt, 1448-ban Pozsonyban 18 1/2 forintért adták el; az aacheni és kölni posztónak, amelyből 2 vég után vetettek ki 1 forintot harmincadul, 1450-ben 8 1/2–9 forint volt a piaci ára a városban; stb. *Kováts F.: i. m. 20–21.*

11 *Kováts F.: i. m. 11–13., 19–22., 98., vö. 185–186.*

1. Vajon a pozsonyi harmincadhivatal 1457/1458. évi vámkivetési eljárása azt jelzi-e, hogy 1436 és 1457 között már országosan sor került a harmincadkulcs emelésére, vagy a pozsonyi gyakorlat speciális helyi körülményekkel magyarázható?

2. Vajon miért emelték a pozsonyiak a vámszabást a huszadon is túl tizenhetedre? Talán azért, hogy a többletből a harmincadhivatal fenntartási költségeit fedezzék, és tiszta bevételként tartsanak meg maguknak huszadrésznyi összeget? (A harmincadhely fenntartási-kezelési költségei ekkoriban bizonyosan elérték nyersbevételének 20–25%-át.)¹²

Kérdéseinkre választ keresve, először nyilván az országgyűlési rendelkezések sorát kell áttekintenünk a szóban forgó két viszontagságos évtizedben (a kortársak „zavaros időknek” nevezték kivált az 1440. évi kettős királykoronázás és V. László 1453. évi trónra lépése közötti éveket):¹³ találunk-e bennük olyan, akár csak halvány nyomot, amely az 1405. évi dekrétumban foglalt harmincadszabály megváltoztatására engedne következtetni?

Nos, a korabeli országgyűlések nem kis számban fennmaradt végzései csak néhány esetben ejtettek szót a harmincadról, és ezek nem adnak semminő alapot ilyen értelmű következtetésre. Albert király 1439. májusi dekrétumának VI. artikulusa elsőként említi ugyan a *tricesimát* a kincstári jövedelmek sorában, de csupán olyan vonatkozásban, hogy azt (miként a többi is) csak „a magyar koronának alárendelt, alkalmas embereknek lehet bérbe vagy kezelésbe adni, ... de idegeneknek nem”.¹⁴ I. Ulászló 1444. áprilisi budai országgyűlésének III. és IV. cikkelye ezt a jámbor óhajjal toldotta meg, hogy a királyt illető jövedelmeket, köztük a harmincadból származókat, senki számára sem szabad „örökre elengedni vagy zálogba adni vagy bármi más módon a koronától elidegeníteni”, hanem a korona tulajdonába kell visszahe-lyezni.¹⁵ Az Ulászló lengyel támogatói és magyarországi ellenfelei között 1444 őszén létrejött fegyverszünet egyik pontja arról szólt, hogy az elmúlt négy évben önkényesen létesített váموkat és harmincadokat a kereskedelem biztonsága érdekében meg kell szüntetni, s csak a régi vámot és harmincadot szabad szedni a szokásos helyeken.¹⁶ Az 1445 tavaszán Pesten egybegyűlt rendek — miután „a jog, törvény és igazság fenntartását” a király elestével előállott válságos helyzetben hét főkapitányra bízták — a hazai és külföldi kereskedőket szintén arról igyekeztek megnyugtatni, hogy továbbra is békén és biztonságban járhatnak-kelhetnek az egész országban „az

12 Vö. Paulinyi O.: i. m. 169–170. A pozsonyi harmincados hetenként 1/2–1 forint fizetést kapott. Ehhez járult az őrök és a szolgák bére s a különböző dologi kiadások. *Orvay Tivadar*: Pozsony város története. II. 3. Pozsony, 1900. 88–92., 96–97.

13 In his impacatis disturbiorum temporibus (1440): *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. I. 3. Sopron, 1924. 209.; praesentis temporis disturbiorum (1440): *Iványi Béla*: Eperjes szabad királyi város levéltára. Szeged, 1931. 123.; diversarum et multimodarum guerrarum et disturbiorum tempora (1443): *Gr. Teleki J.*: i. m. X. Pest, 1853. 126.; moderni temporis impacacitate (1443): i. m. 127.; in his disturbiorum temporibus; tempore istorum disturbiorum (1444): Decr. I. 330., 332. (1445): *Gr. Teleki J.*: i. m. X. 164.; Decr. I. 341.; (1446): Decr. I. 352., 355. *Iványi B.*: i. m. 134. (1447): Decr. I. 364.; in disturbiali tempore (1447): Decr. I. 362.; in praeteritis disturbiorum temporibus (1451): Decr. I. 373.; propter malum temporis disturbium (1452): *Házi J.*: i. m. I. 3. 348. stb.

14 Decr. I. 288.

15 Decr. I. 327.

16 *Tóth-Szabó Pál*: A cseh-husztó mozgalmak és uralom története Magyarországon. Bp. 1917. 205.

igazságos harmincadoknak és vámoknak a régi és megszokott helyeken való mindenkor megfizetése mellett” (*iustus... tricesimis et tributis in antiquis et consuetis locis semper persolutis*; XVIII. art.).¹⁷ A régi vámszabályokhoz való ragaszkodás kívánalmát hangsúlyozták a felső-magyarországi rendek is azon a részgyűlésükön, amelyet a pesti diéta után és annak végzéseire hivatkozva, 1445. július 15-én tartottak a Kassa melletti Szina községben, kimondván, hogy „harmincadokat és vámokat kizárólag a szokásos helyeken s az eddig előírt és kijáró fizetség szerint (*sub debita solutione hactenus observata*) szedjenek”.¹⁸ S erre az észak-magyarországi kereskedelemben közvetlenül érdekelt krakkói kerület főpapjai és bárói wislicai részgyűlésükről július 20-án azzal válaszoltak: meghagyták a lengyelországi kereskedőknek, hogy magyar földre érve, „áruikat a régi lerakóhelyeken (*in locis et depositoriis antiquis*) rakják ki, és a harmincadot Lublón a régi előírást betartva (*iuxta antiquam observantiam*) ... róják le.”¹⁹ A régi vámszokások megtartását szorgalmazó rendelkezések tehát nem valamilyen új keletű országgyűlési végzést — esetleges harmincademelést — kívántak visszavonni vagy hatálytalanítani, hanem a helyi hatalmaskodások és túlkapások elburjánzásának próbálták gátat vetni, aminek éppen új vám- és harmincadhelyek önkényes felállítása volt az egyik gyakori formája.²⁰

Az országgyűlési dekrétumoktól és általános jellegű rendelkezésektől közelebb kell hát lépniünk a részletekhez: olyan forrásszövegekhez, amelyek egyes városok — vagy éppen egyes kereskedők — harmincadügyeire vonatkoznak.²¹ A régi szokásokra és szabadságokra ezek is gyakran utaltak; s többnyire mögöttük is könnyű meglátunkunk a „zavaros idők” közvetlen politikai aktualitásait. Az Albert király halála (1439. október 27.) után fellángolt belháború fordulatai során a nyugat-magyarországi városok sajátosan exponált helyzetben voltak. Többször szenvedtek kártételeket, de gyakran adódott olyan helyzet is, amikor a vetélkedő hatalmasokat hűségnyilatkozatokkal s még inkább anyagi eszközökkel arra bírhatták, hogy kereskedelmi szabadalmaikat megerősítsék vagy kibővítsék. Kedvezményeik gyakorlati érvényesítése pedig — amint Sopron, Pozsony és Nagyszombat példája szemlélteti — megint a politika hullámveréseinek volt kitéve.

17 Decr. I. 346.

18 *Gr. Teleki J.*: i. m. X. 167. vö. *Iványi Béla*: Bártfa szabad királyi város levéltára. Bp. 1910. 75.

19 *Gr. Teleki J.*: i. m. X. 170. A Lengyelországból Lublón át vezető kereskedelmi útról, az árulerakási kötelezettségről és a lublói harmincadról (amelyet majd az 1498. évi XXXIV. tc. — Lőcsével, Késmárkkal, Bártfával, Sztrópkóval és Homonnával együtt — a kassai főharmincad fiókjai között sorol fel) ld. *Demkó Kálmán*: Lőcse története. Lőcse, 1897. 309–310.; *Domanovszky Sándor*: A szepesi városok árumegállító-joga. Bp. 1922. 5., 12–13. 35., 41. és 129–131.

20 *Pl. Decr. I.* 331. (1444), 346. (1445), 365. (1447)

21 *Pl. Albert király* 1438-ban tíz évre engedélyezte Pachel Péter (valószínűleg csehországi) kereskedőnek és fiainak, hogy vám- és harmincadfizetés nélkül évente tíz lovat vigyenek ki Magyarországról, és négy bála posztót hozzanak be ugyanoda vagy az osztrák hercegségbe. *Gr. Teleki J.*: i. m. X. 14–15. Erzsébet királyné 1439-ben unokatestvére, Garai László (ekkoriban macsói bán) Pápa oppidumban lakó kereskedőit és jobbágyait (*universos mercatores, institores ac cives et hospites populosque ac jobbagyones*) fölmentette a királyi és királynéi harmincadok fizetése alól mindenféle áru behozatala és kivitele után, „kivéve azokat, amelyeknek az országból való exportálása kifejezetten meg van tiltva”. *Gr. Teleki J.*: i. m. X. 76–78. vö. *Zsigmond* 1405. évi első dekrétumának XV. cikkelyével, amely megtiltotta arany, ezüst, réz és más fémek kivitelt az országból. Decr. I. 203.

A megözvegyült Erzsébet királyné, miután a szentkoronát és gyermekeit (köztük utószülött fiát, V. Lászlót) rokona, III. Frigyes osztrák herceg és német király gondjaira bízva, 1440 decemberében Sopronban megszállt,²² kész volt a város országos vásártartási jogát megerősíteni: júliusban két hétig, novemberben négy hétig — mindennemű harmincad- és vámfizetés nélkül (*absque aliqualis tricesimae et tributii solutione et exactione*).²³ Ám a várost (számos birtokával együtt) már 1441. március elején zálogba adta Frigyesnek, arra kötelezve magát, hogy fia nagykorúságáig nem váltja vissza.²⁴ A tőle előzőleg kapott 18 500 és ekkor fölvelt 8000 forint kölcsönt pedig arra fordította, hogy fia trónigényének biztosítására cseh-morva zsoldosokat fogadjon Brandeisi Giskra János vezetésével, akit a felső-magyarországi részek főkapitányává nevezett ki, és — egyebek között — neki adományozta a soproni harmincad jövedelmét is.²⁵

Ugyanilyen célra vett fel az özvegy királyné tekintélyes összegű kölcsönt: 7333 forintot már előzőleg, 1440 elején Pozsony városától is — attól a várostól, amely fontos támaszpontja volt Ulászlóval folytatott párharcában.²⁶ A kölcsön fedezetéül szolgáló zálog ezúttal nem volt egyéb, mint éppen a helybeli harmincad, amely ekként 1440 júniusától fogva a pozsonyi tanács bérleti jellegű kezelésébe került.²⁷ Ennek feltételeit 1442-ben úgy állapították meg, hogy a harmincadhivatal mindaddig a város kezelésében marad, amíg annak bevételéből a kölcsönösszeg meg nem térül.²⁸ A pozsonyi polgárok további kedvezményt is kaptak Erzsébet királynétól: országos fölmentést a *tricesima*-fizetés alól, egyelőre egy esztendőre.²⁹

Az országos (vagyis az ország összes harmincadhelyeire szóló) mentesség elnyerésére, ami számottevő kereskedelmi előnyt jelentett, a pozsonyiak — akárcsak a soproniak is — már régóta áhítoztak.³⁰ Ideiglenes mentességük kiterjesztését Erzsébetnél már nem érthették el (meghalt 1442. december 17-én); de eljött rá az alkalom

22 *Gr. Teleki J.*: i. m. X. 92–94.; *Nagy Imre*: Sopron vármegye története. Oklevéltár. (= Sopron vmt.) II. Sopron, 1891. 299–300.

23 *Házi J.*: i. m. I. 3. 209–210. A novemberi (Erzsébet-napi) országos vásár szabadalmát még Nagy Lajostól kapta Sopron városa 1371-ben; de nyoma van annak, hogy 1378-ban már július havában is tartottak (Margit-napi) országos vásárt. *Házi J.*: i. m. I. 1. Sopron, 1921. 159–160., 174–175.

24 *Gr. Teleki J.*: i. m. X. 95–96.; *Házi J.*: i. m. I. 3. 213–214. Ulászló király Sopron városához intézett (meddő) tiltakozása az elzálogosítás ellen (1441. márc. 14.) *Nagy Imre et al.*: Hazai Okmánytár. IV. Győr, 1867. 326. Hédervári Lőrinc nádor és más országnagyok hasonló szövegű és azonos keltű tiltakozása: Sopron vmt. II. 301–302.

25 *Gr. Teleki J.*: i. m. I. Pest, 1852. 235–237., 251–252.; *Tóth-Szabó P.*: i. m. 178., 182.; *Házi J.*: i. m. I. 3. 307.

26 Ulászló 1442 január–februárjában ostrom alá fogta Pozsony városát, de kísérlete meghiúsult. *Gr. Teleki J.*: i. m. I. 276–278.; *Tóth-Szabó P.*: i. m. 194–196.

27 Pozsonyban az első városi harmincados, Ochsell Mátyás 1440. jún. 2-án lépett hivatalba. *Ortway T.*: i. m. II. 3. 66.

28 *Király János*: Pozsony város joga a középkorban. Bp. 1894. 222.

29 *Ortway T.*: i. m. II. 3. 60.

30 Pozsony és Sopron polgárai egyszerre és ugyanolyan szöveggel kapták az első harmincadkedvezményt: 1364. jún. 11-én Lajos király fölmentette őket a *tricesima*-fizetés alól a saját szükségletükre szolgáló élelmiszerek és posztóneműk behozatala és (egyelőre egy évre) saját termésű boraik kivétele után. *Fejér IX.* 3. Budae 1834. 389–390.; *Házi J.*: i. m. I. 1. 130–131. A következő évtizedekben különböző részleges mentesítéseket szereztek Lajostól és Mária királynőtől. Zsigmond király azonban az 1390-es években hozzáfogott az immár elburjánzó harmincadkedvezmények *revocatio*jához.

néhány évvel később, amikor a kormányzó Hunyadi János került a nagy fontosságú pozsonyi vár birtokába.³¹ Szerezték is tőle 1447-ben olyan oklevelet az élelmes pozsonyi polgárok, amely már időbeli korlátozás nélkül mentette fel áruikat mindenemű vámtól és harmincadtól országsszerte.³² Am ekkor meg a pozsonyi harmincadbérletük került veszélybe. Váratlan csapásként érte őket 1447. június végén a kormányzó meg az országnagyok utasítása: fogadják illendő engedelmességgel azokat az embereket, akiket Hédervári Lőrinc nádor fog beültetni saját *tricesimatora*iként a helybeli harmincadhivatalba. Időközben ugyanis Hunyadi arra az elhatározásra jutott, hogy egy évre a nádornak engedi át az ország teljes harmincadjövedelmét,³³ így akarván biztosítani a maga számára a palatinus támogatását, aki még a pozsonyinál is fontosabb Buda vára fölött rendelkezett.³⁴ Bár Lőrinc nádor alig néhány héttel később meghalt,³⁵ a pozsonyiak harmincadbérletét fenyegető veszély nem hárult el, mert ekkor fia, Hédervári Imre Moson megyei és Rozgonyi Sebestyén Pozsony megyei főispán meg más nagyurak (köztük Giskra János) léptek fel hasonló igénnyel a várossal szemben — egyfelől a király, másfelől a kormányzó adományára hivatkozva.³⁶

De a pozsonyi tanács állta a sarat, s végtére Hunyadinak is jelentős anyagi és politikai érdekei fűződtek ahhoz, hogy jó viszonyt tartson fenn a várossal.³⁷ Így került sor 1450-ben arra, hogy a kormányzó is megújította a harmincadbérleti szerződést Pozsonnyal, sőt kiterjesztette azt a Duna túlsópartján fekvő Oroszvár (Karlbürg, Mo-

Házi J.: i. m. I. 1. 261–262. 1405. évi első dekrétumának XVII. cikkelye pedig kimondotta mindenemű behozatal és kivitel általános harmincadkötelezettségét. Az érdekelt városok erre azzal válaszoltak, hogy megújuló erőfeszítéseket tettek korábbi mentesítéseik érvényesítésére és kibővítésére, s nem is eredménytelenül. A soproniak 1406-ban, majd újól 1422-ben a behozataluk után járó harmincadvám felének elengedését eszközölték ki Zsigmondnál, vagyis félharmincad-mentességet szereztek. *Házi J.*: i. m. I. 1. 293–295.; I. 2. Sopron, 1923. 234–235. A pozsonyiakat 1407-ben a kiviteli harmincad alól mentette fel az uralkodó; 1436-ban pedig megújította Nagy Lajostól 1374-ben nyert behozatali *exemptio*jukat, amely azonban csak a városukbeli harmincadhelyre vonatkozott. *Fejér X.* 4. Budae 1841. 606–607.; X. 8. 653–658. (Az 1374. évi oklevél: IX. 4. Budae 1834. 571–572.) Az országos, vagyis valamennyi harmincadhelyre szóló mentesítést tehát mindeddig nem tudták kieszközölni.

31 *Mályusz Elemér*: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Századok 91 (1957) 574. A pozsonyi vár 1450. évi kirablásáról, majd visszaadásáról Hunyadi János kormányzónak ld. *Br. Radvánszky Béla-Závodszy Levente*: A Héderváry-család oklevéltára. (= Héderváry-oklt.) I. Bp. 1909. 273–275.

32 *Ortvay T.*: i. m. II. 3. 60.

33 „Quia nos omnes tricesimas regales infra anni revolutionem simulcum aliis filialibus tricesimis magnifico domino Laurentio palatino concessimus..., ideo... firmissime committimus, quatenus tricesimas illas, quae in ipsa civitate [Pozsonio] recipi solent, sed et filiales tricesimas ad eandem ubilibet pertinentes hominibus... domini palatini... pacifice exigere et recipere permittatis”. Héderváry-oklt. I. 243. Hasonló utasítást kapott Pozsony városa az országnagyoktól. *Ortvay T.*: i. m. II. 3. 68. Ugyanezen a napon (1447. jún. 23.) Hunyadi, mint kormányzó, Moson megye főispánságát is Hédervári Lőrinc nádorra ruházta. Héderváry-oklt. I. 244.

34 Hédervári Lőrinc nádor azzal, hogy hét évvel korábban, 1440 májusában megnyitotta Budavár kapuját Ulászló előtt, lényegesen hozzájárult a király helyzetének megszilárdulásához; vö. *Szentpétery Imre*: Hédervári Imre 1447-iki felmentő levele. Turul 20 (1902) 155.

35 1447. augusztus 7-én már Lőrinc nádor fia, Hédervári Imre vette át a mosoni főispánságot, a következő napon pedig atyja végrendeletének végrehajtásáról kezdett intézkedni. Héderváry-oklt. I. 247–248. Az országgyűlés szeptember 20-i határozatáig ő tartotta birtokában Buda várát is; ld. alantabb a 40. jegyzetet.

36 *Ortvay T.*: i. m. II. 3. 68–69.; ld. még az 53. jegyzetet.

37 Hunyadi és Pozsony kapcsolatára 1450–1451-ben: *Gr. Teleki J.*: i. m. X. 258., 266., 294–295., 303–304., 314., 317.

son megye) harmincadára és a pozsonyhoz tartozó más fiókharmincadokra is. Hogy a bérleti szerződést milyen feltételek mellett kötötte meg Hunyadi a pozsonyi tanács-csal, s milyen ellenszolgáltatásokat kapott érte, nem tudjuk megmondani, mert magát a szerződést tartalmazó oklevelet nem ismerjük. Fennmaradt viszont a kormányzó-nak 1450. november 3-án pozsonyi várnagyaihoz intézett irata, amely a bérbeadás megtörténtét (illetve a bérleti kezelés folyamatosságát) kétségtelenné teszi; egyben azt az utasítást tartalmazza, hogy a várnagyok az említett harmincadokban mindenkor, amikor szükség van rá, védelmezzék meg Pozsony város jogait az immár törvénytelennek nevezett egyéb igénylőkkel szemben.³⁸ A soproni tanácsnak küldött november 7-i rendelkezése szerint pedig a kormányzó egyidejűleg a soproni és budai harmincadot is a pozsonyiakra ruházta.³⁹

Szívós erőfeszítéseket tettek a pozsonyi polgárok országos harmincadmentességük érvényesítésére is. A kormányzó 1447. évi fölmentő levelével nem mindenütt boldogultak — kereskedelmük fontos célállomásán, Budán sem, még mielőtt az ottani harmincadot bérbe vették volna. Ismét Hunyadihoz folyamodtak tehát, immár mint Budavár urához: a kormányzó ugyanis, az eddigi gyakorlattól eltérve, a Buda vára fölötti rendelkezést Hédervári Lőrinc halála után nem engedte át az újonnan választott nádornak, Garai Lászlónak, hanem az 1447. szeptemberi budai országgyűlésen szerzett felhatalmazása alapján a várat maga vette birtokába.⁴⁰ Ebben a hatalmi pozíciójában fel is szólította budai várnagyait 1448-ban: ne merjék többé a pozsonyi kereskedőket harmincadszedéssel zaklatni (*cum exactione tricesimarum molestare*).⁴¹ — De a Morvaország felé vezető úton, Nagyszombatban sem respektálták a pozsonyiak felmentvényét — abban a városban, amelyet Hunyadi néhány évvel később, 1452-ben vont hatalma alá, és szintén harmincadmentességben (meg más szabadalmakban) részesített; ugyanakkor kapitányokat állított a város élére familiárisai közül.⁴² Éppen ezek a kapitányai szedettek most Nagyszombatban *tricesimát* a pozsonyi kereskedőktől, meg olyanoktól is, akiket Pozsonyban ugyanazon áruik után egyszer már megharmin-

38 „Quia nos tricesimam *Posoniensem*, simulcum tricesimis in oppido *Orozwar* et aliis villis filialibus ad ipsam tricesimam *Posoniensem* pertinentibus,... iudici, iuratis ceterisque civibus necnon toti communitati civitatis... *Posoniensis aliis literis nostris medianibus contulimus*, ideo harum serie firmissime ... mandamus, quatenus ... dum et quotiescunque per cives suprascriptos ... requisiti fueritis, eosdem in tricesima ... *Posoniensi*, aliis etiam tricesimis filialibus ad eandem spectantibus, ubivis videlicet habitis et existentibus, contra quoslibet illegitimos impetitores protegere, tueri et defensare debeatis”. *Gr. Teleki J.*: i. m. X. 275. Eközben a harmincad bérleti kezelése folyamatos volt: 1447. júl. 17-től 1449. máj. 6-ig Kraus Péter és Ochsell Mátyás, 1449. máj. 6-tól 1451. febr. 12-ig List Miklós volt a pozsonyi harmincados. *Ortvy T.*: i. m. II. 3. 66.

39 „... tricesimam in vestri medio [= in civitate Soproniensi] exigi solitam simulcum omnibus aliis tricesimis in *Posonio*, *Budae* et aliis locis ipsi contiguis civibus *Posoniensibus* dedimus”. *Házi J.*: i. m. I. 3. 301–302. Ld. alantabb a 60. jegyzetet.

40 Az 1446. júniusi pesti országgyűlés, amelyen Hunyadi kormányzóná választották, többek között kimondta, hogy „omnia castra, civitates, oppida et quaeque tenuta regales aut reginales [sic!] sibi [= gubernatori], dum et quodocunque ac quotiescunque voluerit, liberum praestent ingressum”. *Decr. I. 357.* Erre és „egyéb tekintetekre” hivatkozott az 1447. évi budai országgyűlés szeptember 20-i határozata Budavár Hunyadinak való átadásáról és az átadó Hédervári Imre felmentéséről. Héderváry-okt. I. 253.; *Szentpétery I.*: i. m. I 56. vö. *Gr. Teleki J.*: i. m. II. Pest, 1852. 53–54.

41 *Ortvy T.*: i. m. II. 3. 60.

42 Maguknak a nagyszombatiaknak is meggyűlt a bajuk 1453-ban a városuk élére rendelt kapitányokkal. *Mályusz E.*: A magyar rendi állam i. m. 561–562.

cadoltak.⁴³ A vita még ebben az évben a kormányzó elé került, aki a pozsonyiak javára döntött. Ők pedig a saját eszközeikkel is visszavágtak konkurensaiknek: maguk sem vették figyelembe a nagyszombati kereskedők mentességét a pozsonyi harmincadon, amelynek bérletét az 1450. évi szerződés alapján szilárdan a kezükben érezték.

Most a nagyszombatiakon volt a tiltakozás sora: Hunyadi János fiától, a városukban rezideáló Hunyadi Lászlótól kértek orvoslást a pozsonyiaktól elszenvedett sérelmükre 1454-ben. Ám időközben fordult egyet a politika kereke: a Frigyes által végre kiadott ifjú László király trónra lépett, Hunyadi János pedig „a kormányzóság ideiglenes méltóságát a beszercei grófság örökös méltóságával cserélte fel” (ahogy a hatalomváltásról szóló 1453. január végi okmány oly fennkölt szavakkal kifejezte).⁴⁴ Az új helyzethez kellett alkalmazkodnia Hunyadi Lászlónak is a pozsonyiak elleni fellépésében. Az ifjabb beszercei gróf kemény hangon csördített ugyan rájuk: könnyen pórul járhatnak, ha a nagyszombatiakat régi szabadalmaik ellenére harmincadszedéssel molesztálják, hiszen a pozsonyi harmincad korántsincs örökösen rájuk ruházva. De jócskán tompította szavainak életét, amikor hozzátette: legalább addig tartózkodjanak az ilyen követeléstől, amíg ő az ügyet személyesen meg nem beszéli a királlyal...⁴⁵ Hunyadi László levele a pozsonyi polgárokhoz 1454. augusztus 5-én kelt — de a címzettek, igazodva az idők változásához, már jóval korábban bebiztosították magukat. Bérletüket (zálogjogukat) már az előző évben megerősítették V. Lászlóval, belefoglalva a pozsonyi és oroszvári mellett a budai harmincadot is.⁴⁶ Harmincadmentességük dolgában is célhoz értek már jó pár héttel az intelmes Hunyadi-levéltől. 1454. április 28-án a király is fölmentette őket a harmincadfizetéstől minden saját árujuk után az ország valamennyi harmincadhelyén (*ubicunque per regnum Hungariae et in quibuscunque locis tricesimarum*) — immár bizony nem másért, mint anyja, Erzsébet királyné személye körüli érdemeikért, és különösen a neki nyújtott 7333 forint kölcsön jutalmául.⁴⁷ Ugyanakkor ezen a kölcsönön alapuló zálogjogosítványukat lejártnak nyilvánítva (és a kormányzó részéről történt bérbea-

43 „... licet ipsi [cives Posenienses] a solutione tricesimarum forent exempti..., tamen vos [capitanei Tynavienses] ... tam super ipsos cives, quam super illos, qui tricesimarum solutionem Posenii... facerent, rursus et iterum ipsam solutionem exigeretis”. *Orvay T.*: i. m. II. 3. 64.

44 *Gr. Teleki J.*: i. m. X. 353–354.

45 „... interim, quousque cum... domino nostro rege... pro hac re personaliter colloquium faciemus, ... cives Tirnavienses ... ratione non solutionis tricesimae molestare... non velitis, tum ex eo, ut ... civitas Tirnaviensis primitus extitit ... exemptionibus praedita, quam ... tricesima vobis collata, tumque propterea, quod ipsa tricesima non est vobis perpetua, et de levi posset contingi cum exactione insolitae tricesimae nociva impedienda talia, quae fortassis et per vos condolerentur, inducere et immanere”. *Gr. Teleki J.*: i. m. X. 428–429.

46 *Király T.*: i. m. 222.; *Orvay T.*: i. m. II. 3. 75. 1452 szeptemberében még Hunyadi János diszponált a pozsonyi harmincad bérjövédelméről: *ad rationem tricesimae* vásároltatott magának pozsonyi kereskedőkkel bécsi árukat. *Gr. Teleki J.*: i. m. X. 337. A következő év őszén már az udvar rendelkezett felőle. 1453. nov. 19-én V. László arra szólította fel Prágából a pozsonyi tanácsot, hogy a harmincad bérleti díjának Szent Márton-napján (nov. 11.) esedékessé vált részletét, 1000 forintot fizesse ki küldöttjének. *Gr. Teleki J.*: i. m. II. 321. Már egy hónappal korábban olyan utasítást küldött Iglauból a pozsonyiaknak, hogy bizonyos Planer Miklóst áruival egy évben át harmincadmentesen engedjék be Magyarországra. *Gr. Teleki J.*: i. m. II. 315.; *Orvay T.*: i. m. II. 3. 75.

47 *Orvay T.*: i. m. II. 3. 60–61.

dásról szót sem ejtve), az uralkodó újabb 12 évre szóló bérleti szerződést kötött velük, évi 4000 forint bérösszeggel, a pozsonyi harmincadra és a többirc.⁴⁸

2.

Az előadottak némi fényt vetnek arra, hogyan csapódtak le a „zavaros idők” nagy-politikai csatározásai a harmincadügy rejtettebb viszonylataiban Nyugat-Magyarországon. Északon pedig még közvetlenebb volt a hatásuk. Erzsébet királyné ugyanis, mint említettük, 1440 nyarán szolgálatába fogadta és Kassa meg más észak-magyarországi városok parancsnokló főkapitányává, egyben Sáros megye főispánjává nevezte ki Brandeisi Giskra Jánost, aki a felső részeket cseh zsoldosaival hamarosan meg is szállta, akadályozva Ulászló összeköttetését lengyel hátországaival.⁴⁹ A hadvezetésben jeleskedő és a politikában is találékony *condottiere* — aki Erzsébet királyné halála után is híven kitartott a Habsburg Frigyes gyámságára bízott gyermek, V. László pártján — változó nagyságú, időnként az ország harmadát is megközelítő területre terjesztette ki hatalmát (vagy hatalmaskodását),⁵⁰ és a felső-magyarországi harmincadokat szinte teljesen kivonta Ulászló, majd Hunyadi kincstári hatósága alól.⁵¹ Már mint sárosi főispán és kassai főkapitány is egyenrangú félként kötött fegyverszünetet Ulászló megbízottaival Iglón 1443 szeptemberében, azzal a feltétellel, hogy a hatalma alatt álló városokból és falvakból minden királyi jövedelem őt illeti.⁵² Mint László király főkapitánya szerződött az országnagyokkal Budán 1446 szeptemberében olyanképpen, hogy legalább további három évig megtartja Körmöcbányát bánya- és pénzverő-kamarájával, Kassa, Lőcse, Eperjes és Bártfa városát szokásos adóival, Sáros, Zemplén és Abaúj megyét kamarahaszna-jövedelmeivel, valamint mindazokat a harmincadokat, amelyek a kezén vannak.⁵³ Ugyancsak a király főkapitányaként kö-

48 *Gr. Teleki J.*: i. m. II. 354.; *Király J.*: i. m. 222.; *Ortvay T.*: i. m. II. 3. 103. A körültekintő pozsonyiak a királytól nyert jogosítványaik birtokában is ügyeltek arra, hogy ne veszítsék el Hunyadi János pártfogását. Tőle, mint beszercei gróftól, még a következő évben (1455) is szereztek olyan védlevelet, amely — többek között — az ország összes vámszedőinek és harmincadosainak szólt. *Gr. Teleki J.*: i. m. X. 449–450.

49 *Gr. Teleki J.*: i. m. I. 239–240. vö. Erzsébet királyné, valamint „különösen kedves és hű kapitánya”, Giskra János leveleivel Kassa, Lőcse, Bártfa és Eperjes város tanácsához 1441–1442-ben. *Iványi B.*: Bártfa i. m. 66., 68–70., 72. (utóbbi téves datálással); *Iványi B.*: Eperjes i. m. 125–127., 129.

50 *Tóth-Szabó P.*: i. m. 182–184., 203., 213., 227., 231.

51 Jellemző erre Giskra 1444. febr. 3-i oklevele, amelyben mint V. László „fő és megerősített kapitánya”, az eperjesieket, tekintettel a városukat ért súlyos károokra, három évre fölmentette a harmincadfizetés alól „a kapitánysága területén lévő minden harmincadhelyen” ([quoad] *tricesimam ubilibet in nostro capitaneatu situatam*). *Iványi B.*: Eperjes i. m. 132.

52 „... omnes et singulos proventus regales in quibuscunque rebus consistant, una cum lucro camerae infra ... tempus treugarum in locis et civitatibus sub potestate ... domini Johannis Gyskra existentibus eidem Johanni Gyskra annuimus libere percipere...” — fogadta el Rozgonyi Simon egri püspök, mint Ulászló személyes meghatalmazottja, a fegyverszünet feltételét. Ebbe a megállapodásba is belefoglalták azt a formulát, „quod omnes mercatores utrarumque partium ... iuxta antiquam huius regni consuetudinem ... cum eorum rebus mercimonialibus... libere ire valeant”. *Gr. Teleki J.*: i. m. X. 138.

53 „... magnificus Johannes Giskra civitates Crempniciam cum montanis et camera ac cusione monetarum, necnon Cassoviam, Lewczoviam, Eperies et Barthfa cum earum consuetis proventus et censibus, item proventus lucris camerae in comitatibus Sarus, Semliniensis et Abawiwariensi provenire de-

tött békét Hunyadiával és az országnagyokkal 1450 márciusában Mezőkövesden, fenntartva eddigi birtoklását és joghatóságát, beleértve a kassai, szepesi, sárosi és zempléni harmincadokat is.⁵⁴ A kormányzóval magával lépett 1452 augusztusában Körnöcbányán olyan egyezségre, amely továbbra is biztosította számára Zólyom, Szepes, Sáros és Torna megye és egy sor királyi város kincstári jövedelmét, nemkülönben a kassai, késmárki, lubló, bártfai és homonnai harmincadot, sőt mellettük a sopronit és nezsiderit is (amelyekről az eddigi megállapodásokban nem volt szó).⁵⁵

Fel kell figyelniünk itt arra, hogy éppen a harmincadok dolgában Giskra aspirációi túlmentek Felső-Magyarországon, és elérték a nyugati harmincadhelyeket is. 1446-ban, az országnagyokkal kötött szeptemberi egyezsége kapcsán — amely csak általában utalt az őt illető *tricesimákra* — még a pozsonyiba is megpróbálta beültetni a maga emberét, bizonyos Engelhartsteter Péter személyében.⁵⁶ Ez a (következő évben megismételt) kísérlete meghiúsult ugyan, de másik nyugat-magyarországi igényét, amely a soproni harmincadra vonatkozott, sikerült érvényesítenie. A soproni tanácsnak erről írt levelében (amely keltezetlenül maradt fenn, de valószínűleg 1444-ből származik), nem Erzsébet királyné egykori adományát hozta fel jogcímmel, hanem arra hivatkozott, hogy Frigyes király — mint V. László gyámja és Sopron város zálogbirtokosa — gyámfiának főkapitányává nevezte ki, és reá bízta a megillető összes harmincadokat és egyéb javakat. Ezen az alapon Giskra nyomban ki is küldte Sweskt nevű familiárisát *tricesimatornak*, és felszólította a soproniakat, hogy hívének adjanak meg minden segítséget.⁵⁷ Sweskt helyére utóbb Wurs (Burs) Pétert állította (aki 1451-ben és 1452-ben többször is hallatott magáról, mint *zu den zeiten dreyssgker*

bentes, necnon omnes proventus tricesimarum, quas nunc possidet, prae manibus suis ... tenebit per tres annos integros". *Tóth-Szabó P.*: i. m. 387. vö. *Iványi B.*: Bártfa i. m. 79. Hasonló tartalmú megállapodásra lépett Giskrával Hunyadi János kormányzó is Rimaszombatban 1447. júl. 21-én. Ekkor a Giskra kezén lévő felső-magyarországi harmincadokon kívül a pozsonyit is neki deputálta három évre (*tricesimas Posonienses et illas, quas hactenus possedit*). A zichy és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Szerk. Kammerer Ernő. IX. Bp. 1899. 169. A pozsonyi tanácsnak azonban ezt az igényt sikerült elhárítania; vö. az 56. jegyzettel.

54 *Jászay Pál*: Hunyadi János kormányzó levele Nógrád vármegyéhez a csehekkel kötött béke dolgában; martius 28-káról 1450. Tudománytár/Értekezések 5 (1841) 128.; *Gr. Teleki J.*: i. m. II. 151–153.; X. 256–258.; *Tóth-Szabó P.*: i. m. 245–246. vö. *Iványi B.*: Eperjes i. m. 155.

55 „... Johannes Gyskra debet tenere omnes tricesimas Cassoviensem, Kesmark, Lywblo, Barthfa, Hommonna, *Oedenburg et Newsidel* eum eorum proventus, ac comitatus Zohliensem, Zepesiensem, Saros et de Thorna, necnon omnes civitates et oppida regales tam inferioribus, quam superioribus partibus existentes excepta Korpona”. Történelmi Tár 1884. 605. A szerződés kelt „in descensu nostro executionali [= exercituali] sub civitate Crempniciensi” 1452. aug. 24-én.

56 „Wir haben mit reiffem rathe und wolbedachtem mute dem erbern [=ehrbaren] Peter Engelhartsteter das dreyssigste befohlen zu Presburg” — írta Giskra a pozsonyi tanácsnak Budáról 1446-ban. *Ortvay T.*: i. m. II. 3. 68.

57 Giskra a soproniakhoz írt levelében jelezte igényét a pozsonyi harmincadra is, és kijelentette, hogy a rábízott harmincadoknak és a többi javaknak László király nagykorúságáig kíván birtokában maradni. *Házi J.*: i. m. II. 6. Sopron, 1943. 150–151. A keltezetlen levél, amelyet *Házi J.* 1443 és 1446 közötti időre datált, valószínűleg 1444-ben íródott. Giskra (mint láttuk: 51. jegyzet) már 1444. febr. 3-án V. László *summus et confirmatus capitaneus*-ának nevezte magát az eperjesieknek küldött levelében. *Iványi B.*: Eperjes i. m. 132. *Tóth-Szabó P.* is úgy tudja, hogy Frigyes, gyámi tisztéből folyóan, 1444-ben erősítette meg Giskrát kapitányságában (aki ezóta nevezte magát „László király főkapitányának”), és ekkor bízta meg azzal, hogy a szóban forgó javadalmakat vegye birtokába, és fordítsa az ő gyámfia „hasznára és tisztességére”: i. m. 203.

zu Ödemburg);⁵⁸ 1452 augusztusában pedig, lám, Hunyadival is elismertette soproni jogosítványát, sőt megtoldotta egy másik harmincaddal: a közel eső nezsiderivel (Neusiedel Moson vármegyében, a Fertő-tó mellett).

Nem kis engedmény volt ez a kormányzó részéről. Hiszen ő alig két évvel korábban — a pozsonyi, oroszvári és budai harmincad bérbeadásával egyidejűleg — hasonlóképpen intézkedett a nezsideriről és soproniról is: ezeket szintén a pozsonyiakra ruházta! 1450. szeptember 9-én olyan utasítást küldött Budáról pozsonyi várnagyainak, hogy a nezsideri harmincadot, „*quam nos civibus Posoniensibus contulimus*”, vegyék el bizonyos Hanuszko nevű személytől, foglalják le a pozsonyiak számára, és iktassák be őket annak birtokába.⁵⁹ November 7-én pedig a soproniaknak üzent meg Pozsonyból, hogy „*tricesimam in vestri medio exigi solitam ... civibus Posoniensibus dedimus*”; bocsássák tehát a városukbeli harmincadot tüstént a pozsonyiak rendelkezésére.⁶⁰ Ez utóbbi felszólítását Pozsony *burgermaistere*, a városi tanács kísérelével együtt, maga vitte el nyomban Sopronba.⁶¹

A soproniak kínos helyzetbe kerültek: László király főkapitányával, Giskrával húzzanak-e újat, aki eddig szedette náluk a harmincadot, vagy a kormányzóval, aki a pozsonyiakat hozta most a nyakukra? Szorultságukban a város zálogos urához, Frigyeshez fordultak eligazításért. A római király nem vallott szint ugyan nyíltan a kormányzóval szemben, de sugalmazása aligha volt kétséges. Hunyadi — válaszolta a soproniaknak — őt is tájékoztatta erről a lépéséről; maga viszont, mint eddig, úgy továbbra is semleges kíván maradni a soproni harmincad dolgában. Tegyenek hát ugyanígy ők is: hagyják, hogy az a fél szedje be a harmincadot, „amelyiknek joga van rá”.⁶² A soproniak értettek a szóból: nem avatkoztak be az ügybe; Giskra harmincadosa mellett pedig nem termett babér a pozsonyiak kiküldött emberének⁶³ — annál kevésbé, mivel még 1450 decemberében a főkapitánytól is levél érkezett a soproni tanácshoz: ne tűrje, hogy a városbeli harmincadot, amelyet még Erzsébet királyné adományozott neki, bárki is elvegye tőle.⁶⁴ Giskra így birtokon belül maradt, és a huzakodás tovább folyt.

Hunyadi 1451. augusztus végén, kiterjesztve előző szeptemberi intézkedését, már arra utasította pozsonyi várnagyait, hogy mind a soproni, mind a nezsideri harmincadot foglalják le és adják át a pozsonyiaknak, s ezt tudtul adta a soproni tanácsnak is.⁶⁵ Ám hogy ennek a rendelkezésének sem volt foganatja, kiderül 1451. november 8-i újabb leveléből, amelyben arról győzködte a soproniakat, hogy városuk (elzálogosítása ellenére) „az ország sajátlagos tagja” maradt, harmincadjövedelmeinek tehát

58 *Házi J.*: i. m. I. 3. 282., 317., 320., 324., 338.

59 *Gr. Teleki J.*: i. m. X. 274. A nezsideri harmincad ekkoriban még a sopronival állhatott kapcsolatban. *Házi J.*: i. m. II. 3. Sopron, 1933. 172. (1440). Hanuszko is soproni lakos volt 1444-ben. *Házi J.*: i. m. I. 3., 241., 245. Később az 1498. évi XXXIV. artikulus Nezsideret Oroszvárral együtt a pozsonyi főharmincad fiókhelyei közé sorolta. *Corpus Juris Hungarici*. 1000–1526. évi törvényczikkek. Bp. 1899. 612–613.

60 *Házi J.*: i. m. I. 3. 301–302.

61 I. m. 302–303.

62 I. m. 303.

63 I. m. 304.

64 I. m. 307.

65 *Gr. Teleki J.*: i. m. X. 316.

a királyi kincstárba kell befolyjniuk (és nem a Giskráéba). Ezért a harmincadot minden ellenkezés nélkül engedjék a pozsonyi polgároknak beszedni, akikre azt ráruházta.⁶⁶ A pozsonyiak most már nyeregben érezték magukat: a kormányzó rendeletét és kísérelveleüket saját kirendelt harmincadosaikkal juttatták el tüstént Sopronba, „*das dreyssigst daselbs... inczenemen und das zebesecezen*.”⁶⁷ De csalódtak, ezúttal is hiába próbálkoztak. Így mit volt tenniük: maguk is (az időközben császárrá koronázott) Frigyeshez folyamodtak, felhasználva azt az alkalmat, hogy az uralkodó is szívességet kért tőlük: engedjék át a soproni bort Pozsony városán.⁶⁸ „Mi már többször kérltük a soproniakat — írták a pozsonyiak Bécsűjhelyre 1452. június 28-án —, hogy bocsássanak az ottani harmincad birtokába, amelyet a nagyságos kormányzó úr reánk ruházott más harmincadokkal együtt, de mindig visszautasítottak... Most már minden reményünket császári kegyelmességbe vetettük.”⁶⁹ Hogy milyen válasz érkezett erre Pozsonyba, nem tudjuk. Fennmaradt viszont az a levél, amelyet Sopronnak küldött a bécsűjhelyi kormánytanács 1452. szeptember 16-án a császár nevében. A harmincad dolgában, amelyet „*herr Gysskra von Prandis bey ew ynnimet*” — szolt immár nyíltan a felsőbb utasítás —, továbbra is Giskrát támogassátok, még ha Magyarország kormányzója másképp intézkedik is.⁷⁰ Addigra pedig, mint láttuk, Hunyadi is felhagyott a meddő erősködéssel: az augusztus 24-i körmöcbányai egyezségben maga is lemondott a soproni harmincadról Giskra javára.

A nezsideri harmincad dolga (amibe Frigyesnek nem volt beleszólása) másként alakult. Ide a kormányzó 1450. évi rendelkezése nyomán csakugyan beültek a pozsonyiak,⁷¹ és Giskra volt az, aki birtokon kívül próbált új keletű jogosítványának érvényt szerezni — immár V. László király kormányánál. Vele szemben a pozsonyiak Hunyadi Lászlóhoz fordultak támogatásért (ekkor még barátságos viszonyban voltak vele),⁷² s az ifjabb besztecei gróf 1453. április végén meg is ígérte nekik, hogy a nezsideri harmincad körül Giskrával támadt perükben hamarosan személyesen fog a

66 „Constat peroptime vobis, quod *speciale membrum huius regni Hungariae estis* et proventus tricesimales inibi exigentes *fisco regio* pro conservatione et tutione ipsius regni provenire debet [sic!]” — írta Hunyadi a soproniaknak. Ehhez az eljáráshoz — folytatta — Frigyes király is hozzájárult, amint csatolt leveléből kitetszik. *Házi J.*: i. m. I. 3. 339–340. Frigyes levele nem maradt fenn, de hozzájárulása aligha lehetett olyan egyértelmű, amilyennek Hunyadi állította.

67 *Házi J.*: i. m. I. 3. 340–341.

68 Nyilván Pozsonynak is volt olyan kiváltsága, amelyet Sopron számára Zsigmond király 1412-ben erősített meg: megtagadhatta idegen borok (*vina forensia et extranea*) átengedését a városon és a hozzá tartozó területen. *Házi J.*: i. m. I. 2. 59–61.

69 *Házi J.*: i. m. I. 3. 367–368.

70 I. m. 384–385. Egybehangzott ezzel a bécsűjhelyi kormánytanács Sopronhoz intézett utasítása 1452. jún. 29-én: a harmincaddal kapcsolatos bizonyos vitás ügyben várják meg *herr Giskra* intézkedését: i. m. 368–369.

71 Hogy Hanuszkót kizárták-e a pozsonyiak a nezsideri harmincadvámból, vagy szolgálatukba fogadták, nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy továbbra is köze maradt Nezsiderhez. Mátyás király 1459 végén őt, mint *generosum Hanuskonem de Newsidel*, küldte Pozsonyba „bizonyos ügyeinek a megtárgyalása céljából”. *Gr. Teleki J.*: i. m. X. 635. 1466-ban pedig, mint *nobilis Hanusko de Newsidel*, nyert királyi megerősítést egy helybeli telek és torony birtokában. *Házi J.*: i. m. I. 5. Sopron, 1926. 253.

72 „*Rogamus vestras amicitias affectanter*” — írta Hunyadi László a pozsonyiaknak 1452. szept. 24-én Nagyszombatból —, hogy az atya által reáruházott összeget (*solutionem magistratualcm*) sürgősen küldjék el neki. *Gr. Teleki J.*: i. m. X. 339.

királynál közbenjárni.⁷³ Néhány nap múlva inkább levelet írt — éspedig nem másnak, mint a király nagybátyjának, a bécsi udvarnál ekkoriban teljhatalmú Cillei Ulriknak (Frigyes neki adta ki V. Lászlót az előző év őszén), és megkérte, hogy a Giskra által kezdeményezett perben fogja pártját a pozsonyiaknak. Jellemzően az idők változására arra hivatkozott, hogy atyja a nezsideri harmincadot Cillei tudtával és akarata szerint (!) adta bérbe Pozsony városának.⁷⁴ Az érv talán hatott: a pozsonyiak bérleti jogosítványát a király 1453-ban a nezsideri harmincadra is kiterjedően erősítette meg.⁷⁵ De a nyomósabb ok az lehetett, hogy Giskra szolgálataira az udvarnak ez idő szerint nem volt már szüksége, sőt egyre inkább teherterhelévé vált, alvezéreivel együtt.⁷⁶ Többé nincsen nyoma annak, hogy — akár csak időlegesen is — hozzáfért volna a nezsideri harmincadhoz.

A soproni fölött viszont néhány évig még ő diszponált. Wurst Péterrel 1453 óta megromlott a kapcsolata;⁷⁷ 1455-ben leváltotta, és a harmincad kezelését egyik hitelezőjének, Stanz Jánosnak adta át, 1000 forintot jócskán meghaladó adóssága törlesztésére.⁷⁸ Stanz, mint soproni főharmincados (*öbrister dreyssker ze Odennburg*),⁷⁹ a következő években is helyén maradt, egy újabb 1000 forintos kölcsön ellenében — de ezt már nem Giskrának, hanem a királynak nyújtotta.⁸⁰

Az utóbb említett kölcsönök azonban eltörpültek azokhoz képest, amelyeket Giskra a hatalma alatt állt felső-magyarországi városoktól vett fel. Még 1444 februárjában történt, hogy Kassa város tanácsa — Bártfa, Eperjes és Lőcse bevonásával — 16 388 forintot kölcsönzött a főkapitánynak,⁸¹ s az adósság 1447-ig 28 688 forintra, 1453-ig kerekén 32 000 forintra nőtt.⁸² Ekkor a kassaiak maguk is V. Lászlóhoz folyamodtak, hogy a kölcsönt — amellyel „ő t segítették ellenségeivel szemben” — megtérítse. Nem a városukbeli harmincad bérletét kérték tőle, mint annak idején a pozsonyiak Erzsébet királynétől, hanem azt, hogy évenkénti adójukba tudja be a kölcsönzött összeget. Másik kérésük azonos volt Pozsonyéval: mentesség a harmincadfizetés alól az egész országban. A király 1453 júniusában halogató választ küldött Bécsből: magyar tanácsosai távollétében nem tud határozni az adójóváírás dolgában

73 *Gr. Teleki J.*: i. m. X. 383.

74 „... dominus et genitor noster eandem [tricesimam in Neusydell] ... civibus [Posoniensibus] ... penitus et omnino vestrae dominationis nutu voluntateque ... collocavit et arendavit”. *Gr. Teleki J.*: i. m. X. 384–385.

75 *Király J.*: i. m. 222.; *Ortvay T.*: i. m. II. 3. 77.

76 *Tóth-Szabó P.*: i. m. 269–270. (a nezsideri harmincadot illetően pontatlanul).

77 *Házi J.*: i. m. I. 4. Sopron, 1925. 12.

78 Giskra Stanz Jánosnak 1455-ben 1025 magyar forinttal, 161 rajnai forinttal és 12 lóval volt az adósa. *Házi J.*: i. m. I. 4. 72–73.

79 I. m. I. 4. 75.

80 „... Johanni Stancz ... tricesimas nostras Sopronienses, quae etiam hactenus in manibus ipsius Johannis Stanch [!] fuerunt et nunc essent, in mille florenis auri duximus inscribendas” — szölt V. László 1456. dec. 13-i oklevele. *Házi J.*: i. m. I. 4. 145. vö. *Gr. Teleki J.*: i. m. II. 487. (téves értelmezéssel). A soproni harmincad haszonélvezetéért Stanz 1457 júniusáig összesen 2186 forintot és 12 lovat kölcsönzött. *Házi J.*: i. m. I. 4. 197–198.

81 1444 májusában Kassa város tanácsa elismervényt adott Bártfa hozzájárulásáról ahhoz a kölcsönhöz, amelyet Kassa, Lőcse és Eperjes adott Giskrának. *Iványi B.*: Bártfa i. m. 73.

82 *Tóth-Szabó P.*: i. m. 215–216.

meg abban, „*daz Ir mit ewr kaufmanschaft in Hungern dreissigst frey wëret*”.⁸³ 1454 májusában született meg a döntés, amelyben adóbeszámításról nem volt ugyan szó, de arról igen, hogy a kassaiak a Giskrának adott kölcsön fejében (amelyet most a királynak kölcsönzött újabb 1000 forinttal tettek kézzelfoghatóbbá) „örökre” országos fölmentést nyernek, ha nem is a harmincad egészének, de felének fizetése alól.⁸⁴ (A Giskrának adott kölcsön, lám, nem nyomott annyit a latban, mint az, amit maga Erzsébet királyné vett fel.)

A segítség- és kölcsönnyújtásban részt vett Bártfa a félharmincad-mentességet már korábban (1404, 1419) megkapta Zsigmond királytól, és ezt a szabadalmát Albert 1438-ban megerősítette.⁸⁵ Most, 1453-ban egy évre teljes adó és harmincadmentességben részesült; az utóbbit V. László 1454-ben három évre, 1456-ban újabb két évre meghosszabbította.⁸⁶ Eperjes, amely előzőleg Giskrától kapott több éves harmincadfölmentvényt, most csak az 1453. Szent György-napi (április 24.) adó alól mentesült.⁸⁷ Lőcse már 1419-ben teljes harmincadmentességet szerzett Zsigmondtól, s ezt Albert 1439-ben megerősítette.⁸⁸ (Szabadalmának korabeli újabb megerősítéséről nem tudunk.)

3.

Megvolt hát rá az oka Eizinger Ulriknak, Albert király egykori osztrák kincstartójának, V. László idején Cillei ausztriai vetélytársának⁸⁹ (valószínűleg ő állította össze 1453-ban vagy 1454-ben azt a költségvetési előirányzatot, amely a Magyarországról várható királyi jövedelmeket vette számba), hogy a kincstár bevételeinek folytonos apadásáról panaszkodjék. A kamarahasznát, amelyet jobbágyportánként egytőlöd aranyforint értékben szedtek, Eizinger *torgeln*nek nevezte és évi 40 000 forintra be-

83 *Gr. Teleki J.*: i. m. X. 391–392.

84 *Kemény Lajos*: A kassai harmincad története a XVI. század végéig. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle I (1894) 304. A kassaiak már Zsigmondtól is kaptak félharmincad-mentességet 1404-ben, de csak tíz évre. *Mályusz Elemér*: Zsigmondkori Oklevéltár. II. 1. Bp. 1956. 346.

85 *Iványi B.*: Bártfa i. m. 10., 17–18., 24., 60. A város 1449-ben kísérletet tett a teljes harmincadmentesség megszerzésére is: i. m. 88.

86 *Iványi B.*: Bártfa i. m. 115–116., 122., 138.

87 *Iványi B.*: Eperjes i. m. 132., 165.

88 *Demkó K.*: i. m. 327.; *Domanovszky S.*: i. m. 33., 39.

89 A Bajorországból Ausztriába szakadt Eizinger Ulrik Albert király idején tekintélyes vagyonhoz és befolyáshoz jutott, s egészen a kincstartóságig vitte; Albert halála után ő is kölcsönt nyújtott Erzsébet királynénak. Vagy egy évtized múlva került ismét hatalmi pozícióba: az alsó-ausztriai rendek által 1451 decemberében felállított tizenkét tagú testület élére, mint *öbrister haubtmann und verweser des lands Österreich*. Ettől a méltóságától 1452 szeptemberében kellett megválnia, amikor Frigyes császár nem neki, hanem Cillei Ulriknak adta ki V. Lászlót, és az ifjú király mellett Cillei vette kezébe a kormányt. Mellőztetésébe nem nyugodva, 1453 kora őszén sikerült Cilleit megbuktatnia, és egy ideig vezető szerepet játszott a bécsi udvarban. (Ebből az időből származhatik a szóban forgó jövedelemjegyzék.) 1455 elején Cillei visszavágott, és Eizingernak távoznia kellett. Cillei megöletése után a király újból feléje fordult, és 1457 őszén felkérte arra, hogy Prágába kísérje. V. László haláláért egyesek őt is felelősnek tekintették. Eizinger 1460-ban halt meg. *Gr. Teleki J.*: i. m. I. 195., 202., 234.; II. 193–199., 246–251., 308–314., 360–363., 395., 540., 546–547., 565.; III. 10., 144., 147., 222.; X. 85–86., 476., 490–491., 560.; *Iványi B.*: Bártfa i. m. 110.; *Házi J.*: i. m. I. 3. 362., 383–384.; I. 4. 239.

csülte, megjegyezve, hogy az adóalapul szolgáló portaszám Zsigmond kora óta a felére csökkent.⁹⁰ Hasonló arányú volt a harmincadbevétel visszaesése. Zsigmond 1427-ben Borbála királynével kötött szerződésében évente 28 000 aranyforintot deputált felesége udvartartására a bányák jövedelméből,⁹¹ ugyanez a járandósága eddig túlnyomórészt a harmincadbevételből származott, amely az ország valamennyi harmincadhelyéről összesen évi 20 000 aranyforintra ment fel.⁹² Az Eizinger-féle jegyzék viszont a harmincadok országos hozamát (*das dreyssigst, als weyt das land ist*) már csak ennek felében, évi 10 000 forintban irányozta elő.⁹³ A két számadatot csupán hozzávetőleges értékűnek tekintve is, vajon feltételezhetjük-e, hogy miközben a harmincadbevétel ily tetemes mértékben csökkent, az alapjául szolgáló vámkulcs másfélszeresére emelkedett? S vajon sor kerülhetett-e a harmincadvámolás országos érvényű, központi szabályozására akkor, amikor a legfontosabb nyugat-magyarországi harmincadhely, a pozsonyi, bérbeadás folytán, s a legfontosabb északi harmincadhely, a kassai, Giskra birtokában lévén, egy sor többivel együtt, huzamos időre kikerült a királyi kincstár hatásköréből? Aligha. Ezekben a zavaros időkben, amikor a központnak szinte a fogalma is eltemetődött, a harmincadügy alakulását nem valamilyen országos szintű pénzügyi vagy kereskedelmi politika szempontjai határozták meg (amelynek kezdeményei annak idején Zsigmond 1405. évi első dekrétumának a harmincadvámot előíró és egyéb cikkelyeiben kétségtelenül megjelentek),⁹⁴ hanem

90 *Birk Ernő*: Adalék Magyarország pénzügytörténetéhez. V. László idejében. Új Magyar Múzeum 3 (1853) 509–515.; *Thallóczy Lajos*: A Kamara Haszna (lucrum camerae) története, kapcsolatban a magyar adó- és pénzügy fejlődésével. Bp. 1879. 84–86.; *Péchy Antal*: Alsó-Magyarország bányaművelésének története. I. Bp. 1884. 54. A jövedelemjegyzékről, amelyet *Birk E.* egy korábbi közleményében 1457-re datált, már *Gr. Teleki J.* is tudott: i. m. II. 490–491.

91 Vö. Albert király 1439. évi rendelkezésével, amelyben felesége, Erzsébet királyné udvartartására évi 20 000 forintot kötött le a szlavóniai nyestbőradóból és a körmöci bánya- és pénzverő kamara jövedelméből. *Gr. Teleki J.*: i. m. X. 65–67. Később Mátyás király kevésbé volt bőkezű Podjebrad Kuniunda (Katinka) iránt: udvartartására 1461-ben évi 7000 forintot engedett át a kassai kerület kamarahaszna-jövedelméből. *Gr. Teleki J.*: i. m. XI. Pest, 1855. 3–6.

92 Az 1427. évi szerződés szerint Zsigmond a bányajövedelmeket kötötte le Borbála számára *cserébe* a harmincadokért: „in concambium et permutationem universorum et quorumlibet proventuum suorum tricesimalium, qui in quibuscunque partibus regni sui exigi sunt soliti, nunc ad viginti milia florenos auri puri se extendentium”; idézi *Mályusz Elemér*: Der ungarische Goldgulden in Mitteleuropa zu Beginn des 15. Jahrhunderts. In: Études Historiques Hongroises. Red. Ferenc Glatz et Ervin Pamlényi. II. Bp. 1985. 32. Zsigmondnak egy 1434. évi okleveléből viszont ismét arról értesülünk, hogy „engedélyével és hozzájárulásával az országban szokásos harmincadokat most a királyné részére kell behajtani”. Borbála ugyanis ekkor panaszt emelt férjénél Kismarton oppidum lakosai ellen, mint akik harmincadmentességükkel visszaélve (ezt 1429-ben kapták Zsigmondtól, ld. *Thallóczy L.*: i. m. 195.) bécsi kereskedők áruit is magukénak vallják, és fizetség nélkül viszik át a soproni harmincadon „in diminutionem proventuum tricesimalium et ipsius dominae reginae praeiudicium atque damnum”. Zsigmond szigorú vizsgálatra hívta fel a soproni tanácsot. *Házi J.*: i. m. I. 3. 74–75. A vizsgálat eredményéről nincs tudomásunk, de arról igen, hogy Albert király 1438-ban (a bécsi kereskedőkre való utalás nélkül) megerősítette a Kanizsai-család birtokában lévő Kismarton lakosainak harmincadmentességét, és megtiltotta a *tricesimatoroknak*, hogy az Ausztriába menő vagy onnan visszatérő kismartoniak szekerreit felbontsák és áruit számba vegyék (*currus disligare et bona mercimonialia connumerare*): i. m. 160–161.

93 Vö. *Engel Pál*: A magyar királyság jövedelmei Zsigmond korában. In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 31.

94 Ld. Zsigmond 1405. évi első dekrétumának főként XI. és XV–XVII. cikkelyét: Decr. I. 199–200., 203–206. vö. *Pach Zs. P.*: „A harmincadvám eredete” (1. jegyzet) 65–69.

olyan rögtönzött, kapkodó és nemritkán egymásnak ellentmondó intézkedések, amelyeket (mint látnunk kellett) a vetélkedő hatalmasoknak pillanatnyi és változékony politikai és anyagi érdekei diktáltak.

Ezen a helyzeten vajmi keveset változtatott V. László trónra lépése, amit a párt-
küzdelmek hamaros kiújulása és a kincstár pénzsűkének állandósulása követett. Ha
az ifjú király 1453 nyarán azon panaszkodott, hogy „a minap kerülve ki idegen ke-
zekből, atyai hajlékunkat mindenütt üresen találtuk”,⁹⁵ hasonló sóhajásra lehetett
oka később is. Nemcsak városoktól és polgároktól vett fel hát kölcsönöket, hanem a
politikai küzdőtér nagyjaitól is, méghozzá jóval tekintélyesebb összegeket. 1456. áp-
rilis 7-én kelt László királynak az az oklevele, amelyben — tetézte számos korábbi
birtokadományát — zálogként Hunyadi Jánosra ruházta Temesvár várát minden tar-
tozékával és a temesi főispánsággal együtt, a tőle előzőleg felvett 12 000 és a most
kapott 8000, összesen 20 000 aranyforint kölcsön fejében.⁹⁶ Pár héttel később, 1456.
május 14-én meg az ellenlábas Cillei Ulriknak adott elismervényt arról, hogy össze-
sen 52 381 bécsi dénárfont (kb. ugyanannyi aranyforint)⁹⁷ kölcsönt vett fel tőle; ebből
26 380 fontot törlesztett, a hátralékos 26 993 (hibás számolás; helyesen: 26 001) fon-
tot pedig az év karácsonyáig a székelyek ököradójából vagy bármilyen más királyi
jövedelméből ígérte kiegyenlíteni.⁹⁸ Kölcsönpénzből állították helyre Budán „atyai
hajlékát”: királyi lakosztályát is. 1457. január 10-én éppen a pozsonyi tanácstól kér-
te, hogy az ausztriai kincstartója, Holczler Konrád által erre a célra előlegezett 3500
forintot fizesse ki — méghozzá nem másból, mint a helybeli harmincad bérleti díjá-
ból.⁹⁹ Annak a pozsonyi harmincadhivatalnak a béréből, amelynek 1457/1458. évi
vámkivetési gyakorlata — az előadottak nyomán bizvást megadhatjuk a választ a
fentebb fölített első kérdésre — nem országos központi szabályozásnak, hanem spe-
ciális helyi körülményeknek tudható be.

95 V. László 1453 júliusában jobbagyportánként 1 aranyforint rendkívüli adót vetett ki a Hontról Sza-
bolcsig húzódó tíz vármegyére. A megyék és az érdekelt főurak a szabolcsi Kállai János személyében
követet küldtek Bécsbe a királyhoz azzal a megbízatással, hogy eszközölje ki az adó csökkentését. A
király augusztus 15-i válaszában indokolta eljárását az idézett szavakkal is. *Martinus Georgius Kova-*
chich: Supplementum ad vestigia comitorum apud Hungaros ... celebratorum. II. Budae 1800. 119.
vö. Vitéz János váradi püspök előterjesztésének egyik pontjával az 1454. márciusi országgyűlésre:
„... quia inhonestum esset redeunte maiestate regia domus suas in hoc regio reperire vacuas, ideo vult
sua serenitas, ut domus regiae ... disponantur cum illis apparatusibus, quibus domus mensaeque regiae
pro decentia status sui ornari debent”. Decr. I. 434.

96 *Gr. Teleki J.*: i. m. II. 405.; X. 497–498.

97 1 dénárfont = 240 dénár. Bécsi dénárból ekkoriban kb. ugyanennyit számítottak 1 magyar aranyfo-
rintra: *Kováts F.*: i. m. 12., 209. és *Üb.*: Korakapitalisztikus gazdasági válság Magyarországon I. Má-
tyás király uralkodása alatt. In: Emlékkönyv Dr. Mahler Ede... nyolcvanadik születésnapjára... Szerk.
Wertheimer Adolf et al. Bp. 1937. 194. vö. *Theodor Mayer*: Der auswärtige Handel des Herzogtums
Österreich im Mittelalter. Innsbruck, 1909. 124.

98 *Gr. Teleki J.*: i. m. II. 408–409.; X. 522–523.

99 *Gr. Teleki J.*: i. m. II. 500.; *Ortvay T.*: i. m. II. 3. 105. vö. *Tóth-Szabó P.*: i. m. 407. 1457 elején írta egyik
levelében Kochaim János, a pozsonyiak Budára kirendelt harmincadosa (aki ez idő tájt rendszeresen
tudósította városának tanácsát a Budán történekről), hogy a kincstár annyira ki volt ürülve, és az ud-
vartartásban olyan rendetlenül mentek a dolgok, hogy volt olyan nap, amikor a tűzifa hiánya miatt
nem lehetett főzni a király számára. *Gr. Teleki J.*: i. m. II. 500. Kochaim 1452–1453-ban és 1456 első
hónapjaiban oroszvári harmincados volt, majd 1456 májusától 1457 májusáig Budán ügyködött. *Ort-*
vay T.: i. m. II. 3. 74., 76.

Azóta, hogy Pozsony városa 1440-ben bérbe (zálogba) vette a helybeli harmincadot Erzsébet királynétól, s a bérleti szerződést Hunyadi 1450-ben, V. László 1453–1454-ben megújította, a városi tanácsnak módja nyílt arra, hogy a harmincadot pénzügyi és kereskedelmi érdekeinek megfelelően kezelje. Pénzügyi érdeke azt kívánta, hogy jogosítványát minél jövedelmezőbbé tegye: a harmincadból jóval több bevételre tegyen szert, mint amennyit bérleti díjként kiadott érte. Kereskedelmi érdeke pedig azt, hogy a pozsonyi kereskedőket minél előnyösebb helyzetbe hozza az idegenekkel szemben. De mi történjék akkor azzal az országos harmincadmentességgel, amelyet a város polgárainak 1447-ben Hunyaditól, majd 1454-ben V. Lászlótól sikerült megszerezniük? Érvényesítsék-e, alkalmazzák-e ezt a bérletükben lévő helybeli harmincadon is? Ha így tesznek, elesnek a várható harmincadbevétel tetemes részétől. Ha meg nem teszik, lemondanak saját kereskedőik fontos előnyéről. A kétféle érdeket azon a leleményes módon egyeztették össze (rugalmasságukat már más ügyekben is megfigyelhetjük), hogy egyrészt csaknem duplájára emelték a vámkulcsot: 1/30-ról 1/17-re; másrészt a helybeli kereskedők áruira kivetett összeg (a harmincadkönyvben: *facit*) felét elengedték: aki pozsonyi illetőségű volt, csak felényi vámot fizetett (*dedit*).¹⁰⁰ Más szóval: a pozsonyiak, ha nem is teljes, de (a helyi viszonyokhoz szabott) félharmincad-mentességben részesültek a városuk bérletében lévő harmincadhelyen. Így is messze jobban jártak, mint az idegen kereskedők, akik szintén kaptak ugyan bizonyos vámengedményt a forma kedvéért, de sokkal kisebbet: a kivetett vámösszegnek, egészében véve, több mint négyötödét (82–83%-át) kellett megfizetniük.¹⁰¹ Ezzel a vámkezelési technikával az eszélyes pozsonyi tanács a harmincadbérlet idején elérte, hogy a városon áthaladó, Bécszet Budával összekötő áruforgalomnak mintegy a felét, jelentős harmincadkedvezményük birtokában, maguk a pozsonyi polgárok vették kezükbe. Csak a másik fele vagy annyi sem, jutott az összes „idegeneknek”, akik közé persze nemcsak a külföldi (sziléziai, morva, cseh és osztrák) kereskedőket sorolták, hanem — a korabeli felfogásnak megfelelően — más magyarországi városok (Buda, Győr, Esztergom, Székesfehérvár, Kassa [?]) lakosait is.¹⁰² Másrészt elérte a városi tanács azt is, hogy harmincadbevétele összességében jóval több lett, mint ha az eredeti *tricesima*-szabályt alkalmazta volna általánosan. A forgalom egyik fele után a tizenhetedrésznek csak a felét szedte be ugyan: 1/34-et, tehát a harmincadnál kevesebbet — de a másik fele után a tizenhetednek 82–83%-át, vagyis az áruérték, szoros közelítéssel, 1/20-át.¹⁰³ Ez egyben fentebb fölített második kérdésünkre is választ adhat: miért emelte a pozsonyi tanács a vámkulcsot a huszadon túl tizenhetedre? Nem a harmincadhivatal fenntartási-kezelési költségeit, hanem az „idegeneknek” adandó vámengedményt akarta ezzel kompenzálni. Így mó-

100 Kovács F.: Nyugat-Magyarország i. m. 6–7., 10–11.

101 I. m. 7.

102 I. m. 6–8., 144–152.

103 A harmincadkulcsok százalékban: 1/17 = 5,882%; 1/20 = 5%; 1/17-nek 82,5%-a = 4,853%; 1/30 = 3,333%; 1/34 = 2,941%. A harmincadvám forintban (például): 2000 forint áruérték 3,333%-a = 66,66 forint. Ha viszont 1000 forint után 2,941%, további 1000 forint után 4,853% jár, akkor 2000 forint után összesen: 29,41 + 48,53 = 77,94 forint fizetendő.

dolta ki, hogy a városon kívüli kereskedők ténylegesen huszadot (vagy majdnem annyit) fizessenek.

A bécs–budai kereskedelmi forgalom azonban a Duna bal parti Pozsony–Esztergom útvonal mellett egy másik utat is választhatott: a Duna jobb parti Oroszvár–Győr utat, amely kikerülte Pozsonyt, és ezzel érzékenyen csökkenthette a pozsonyi harmincadjövedelmet.¹⁰⁴ Ez indította a pozsonyi tanácsot arra, hogy a városbeli harmincadhoz 1450-ben Hunyadi János kormányzótól, majd 1453–1454-ben V. László királytól „hozzábérelje” a jobb parti út Oroszváron felállított harmincadhivatalát; s hogy a bécs–budai kereskedelmi fővonalat egészében a maga ellenőrzése alá vonja, a budai harmincadot is. Sőt, hogy e fővonallal mellett a nyugati külkereskedelem más útvonalainak a forgalmát is a maga hasznára fordítsa, kísérletet tett a Dunától délre a soproni és a nezsideri, a Dunától északra pedig, Morvaország irányában, a szenicei, újvári (holicsi) és szakolcai harmincadhely bérbe vételére is.¹⁰⁵

Pozsony város tanácsának ez a (méltán mondhatjuk) távlatos harmincadpolitikája jelentős eredményeket hozott, nemcsak a helybeliek kereskedelme, hanem a város bevételei tekintetében is. Láttuk: 1453 körül Eizinger Ulrik az ország összes harmincadainak várható kincstári jövedelmét évi 10 000 forintra becsülte. Ugyanakkor egyedül Pozsony városának a pozsonyi, oroszvári és budai harmincadból befolyt nyersbevétele az 1452/1453. pénzügyi évben majdnem ugyanennyit: 9896 forintot tett ki, s az 1453/1454. pénzügyi évben is közel 7500 forintot ért el.¹⁰⁶ (Ne feledjük persze: Eizinger a királyi kincstárba befolyó jövedelmeket vette fel költségvetési előirányzatába, tehát a pozsonyi, oroszvári és budai harmincadnak nem a tényleges bevételeivel, hanem csak a bérleti díjával számolhatott.)¹⁰⁷ A tekintélyes harmincadhozam, amely az 1456/1457. évben összesen 12 788 forinttal tetőzött, és 1457/1458-ban is 9959 forintra rúgott,¹⁰⁸ részben nyugati külkereskedelmünk korabeli megélénkülésének köszönhető, de nyilvánvalóan része volt benne a pozsonyi tanács találékony harmincadkezelési technikájának is, amelynek segítségével a nem pozsonyi kereskedőktől áruik értékének immár nem a harmincadát, hanem mintegy a *huszadát* hajtotta be.

104 *Ortvay T.*: i. m. II. 3. 73–74.; *Kováts Ferenc*: A magyar arany világtörténeti jelentősége és kereskedelmi összeköttetéscink a Nyugattal a középkorban. *Történeti Szemle* 11 (1922) 120–121.

105 A szenicei, újvári és szakolcai harmincad bérletére 1453–1454-ből és 1456–1457-ből vannak adataink: *Király J.*: i. m. 222.; *Ortvay T.*: i. m. II. 3. 77–78. Az *Ortvay T.* által idézett oklevélben szereplő *Zencze* nem a Pozsony megyei *Szenpc*, hanem a Nyitra megyei *Szenice* helységet jelenti, amelyet az 1498. évi XXXIV. törvénycikk majd a pozsonyi főharmincad fiókhelyei között sorol fel. Szempc csak a 16. század első évtizedeiben lett (egyre jelentősebb) harmincadhely. *Ember Gy.*: i. m. 315.

106 *Kováts F.*: A magyar arany i. m. 121.

107 Ezt a szempontot nem veszi figyelembe *Kubinyi András*, amikor az Eizingernél szereplő 10 000 forintnyi harmincadbevételt azért tartja „nyilvánvalóan túl alacsony összegnek”, mert „csak a pozsony–budai egyesített harmincad majdnem pontosan 10 000 forintot szedett be 1457 április–1458 április között”. *Kubinyi András*: A Mátyás–kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. Rázsó Gyula és V. Molnár László. Bp. 1990. 105. A szóban forgó harmincadok bevételi adataira ld. a következő jegyzetet.

108 Az 1456/1457. pénzügyi évben a pozsonyi harmincad 8399, az oroszvári 2633, a budai 1756 forintot, a három harmincadhivatal összesen 12 788 forintot szedett be. Az 1457/1458. pénzügyi évben a bevételek így alakultak: $6854 + 2788 + 317 = 9959$ forint. *Kováts F.*: A magyar arany i. m. 121. vö. *Uő.*: Nyugat-Magyarország i. m. Előszó, V.; *Ortvay T.*: i. m. II. 3. 82., 85.

Ezzel megjelent, íme, a *tricesimá* nak a huszaddal egybeeső (pontosabban: ahhoz nagyon közel eső), első formája a magyarországi vámgyakorlatban. De hadd hangsúlyozzam még egyszer: nem valamiféle országos rendelkezés hívta létre, hanem speciális helyi körülmények alakították ki — kiváltképpen pedig Pozsony élelmes polgárainak a „zavaros idők” megannyi viszontagságát leküzdő leleménye.

Hogy a huszad, továbbra is harmincad néven,¹⁰⁹ hogyan lett a külkereskedelem országos érvényű vámszabályává, egy további dolgozatban próbálom majd kipuhatolni.

ZSIGMOND PÁL PACH HOW THE THIRTIETH CUSTOMS DUTY BECAME TWENTIETH? (1436–1457)

The thirtieth (*tricesima* = one third of the tithe), a customs duty, was originally and for a long period considered literally: it indeed meant 1/30th. In the XVII paragraph of the 1st decree of 1405 King Sigismund prescribed the payment of the thirtieth part on both exports and imports. According to a report of the pope's ambassador written in Italian of 1462 or 1463, however, the duty was thirtieth only by name, and in effect it meant *cinqe per cento*: 5%, i.e. twentieth.

It can be traced when between 1405 and 1463 more exactly the duty was first increased. The 1436 tariffs of Buda contain the original thirtieth-rule, however, in 1457–58 in Pozsony (Bratislava), the quota was one seventeenth, yet called thirtieth (*dreissigst*). Two questions can be raised: 1.) Does the 1457–58 practice of the Pozsony Thirtieth Office men that the thirtieth tariff had been increased all over the country between 1436 and 1437? 2.) Why was the customs duty increased by Pozsony officials from one twentieth to one seventeenth?

In search for an answer to these questions the author has examined the parliamentary decrees of the decade in question, as well as contemporaneous sources concerning Thirtieth Offices in Western and Upper Hungary (especially Pozsony, Sopron and Kassa [Košice]). He has come to the conclusion that Pozsony's practice in the years of 1457–58 was not the result of central regulations but of specifically local conditions.

Ever since 1440, when the town council of Pozsony leased the local thirtieth, it was free to use it for its financial and commercial interests. Its financial interests demanded to make the rental a lucrative one, while its commercial demanded to establish a situation more advantageous for Pozsony merchants than for aliens (non-local ones). In co-ordinating its twofold interest the council almost doubled the customs: from 1/30 to 1/17, and on the other it cancelled half of the sum levied on local merchants' goods, yet obliged the other merchants to pay 82–83% of the levied duty. Thus the Pozsony council achieved that alien merchants paid an actual one twentieth (or almost that) of the value of their goods in duty.

This is how the thirtieth duty became twentieth, in Pozsony first. How the twentieth, still called thirtieth, became a national customs regulation, will be discussed in another study.

109 Erdélyben a külkereskedelmi vám neve is huszad lett. Korábban itt is harmincadnak hívták: *Pach Zs. P.*: A harmincadvám Erdélyben. (Kézirat) — Vö. fentebb az 5. jegyzettel.

Az Egyesült Államok Kelet-Európa-politikájának néhány kérdése, 1948–1956

Miután 1947-ben a Szovjetunió és a befolyási övezetébe tartozó európai országok elutasították a Marshall-tervet, az Egyesült Államok végérvényesen lemondott a Moszkvával való együttműködésről és a szovjet rendszer feltartóztatását, idővel felszámolását tűzte ki céljául. Kelet-Európa mint a szovjet birodalom része felértékelődött az amerikai politika számára, és az ottani szovjet befolyás megszüntetése Washington külpolitikájának egyik prioritása lett. Az amerikai levéltárakban hozzáférhetővé vált az Egyesült Államok 1950-es évekbeli külpolitikájára vonatkozó iratok jelentős része, így mód nyílik arra, hogy megtaláljuk Kelet-Európa helyét a nyugati világ vezető hatalmának politikájában, feltárjuk, milyen lépéseket mérlegelt, illetve tett a régió tekintetében, hogy Kelet-Európa hogyan befolyásolta az amerikai vezetés szovjet politikáját és fordítva, az amerikai–szovjet viszony miként hatott Washington Kelet-Európa politikájára, tehát, hogy milyen tényezők szabtak annak korlátokat. 1949-ben a külügyminisztérium Politikai Tervező Osztálya (*Policy Planning Staff*) programot dolgozott ki a kelet-európai országokban érvényesülő szovjet befolyás „megszüntetésére, vagy legalábbis csökkentésére.” A dokumentum megfogalmazta Kelet-Európa jelentőségét az amerikai politikában. E térség országai csak másodlagos fontosságúak, ám „lényeges szerepet játszanak majd egy szabad és integrált Európában”. Jelenlegi jelentőségüket azonban abból nyerik a Politikai Tervező Osztály szerint, hogy „Európa szívéig terjesztik ki a Szovjetunió hatalmát.” Vagyis: a Szovjetunió kelet-európai katonai jelenléte közvetlen fenyegetést jelentett Nyugat-Európa biztonságára. Célként fogalmazódott meg „Moszkva befolyásának elfogadható szintre” történő csökkentése a kontinens keleti felén. Első lépésként „kommunista jellegű,” de nem sztálinista átmeneti rendszerek hatalomra jutása látszott elérhetőnek, majd ezeket egy későbbi időpontban demokratikus kormányoknak kellett volna felváltaniuk.¹

A Nemzetbiztonsági Tanács még ugyanabban az évben elkészítette az amerikai Kelet-Európa-politika első átfogó megfogalmazását, amely Kelet-Európa függetlenségének háború nélkül történő helyreállítását helyezte kilátásba. Az NSC 58/2. sz. dokumentum távlati célnak tekintette olyan kormányok hatalomra segítését, amelyek csatlakoznának a „szabad világhoz”. A megvalósíthatóság (vagy inkább a megvalósíthatatlanság) szempontját figyelembe véve először „szakadár kommunista rendszerek” támogatása látszott célszerűnek a kommunista tömb megosztására, melyen belül a remények szerint egy Titohoz kötődő ún. nonkonformista országcsoport

1 Foreign Relations of the United States (=FRUS) 1949. IV. 21–22. A State Department Politikai Tervező Osztályának elemzése, 1949. aug. 25.

szembekerülne a maradék sztálinista blokkal.² E doktrína értelmében Jugoszlávia az elkövetkező évtizedek során gazdasági, sőt katonai támogatásban részesült az Egyesült Államoktól; a támogatás mértéke fordított arányban állt a Moszkva–Belgrád viszony hőfokával.

A fenti dokumentum által megfogalmazott irányelvek kizárták, hogy az amerikai politika az ún. csatlós kormányokra való közvetlen, az azokkal történő bármintemű érintkezéssel érje el a kívánt változásokat. Ehelyett nyomás alkalmazásával olyan körülményeket akart teremteni, amelyek ellehetetlenítik a sztálinista típusú diktatúrák fenntartását. A nyomásgyakorlásnak két fő eszköze volt: a gazdasági, illetve a lélek-tani hadviselés. Az előbbi a szovjet zóna államainak gazdasági életképtelenségét volt hivatott elérni, az utóbbi pedig az ellenállás elsősorban passzív formáinak az életben tartását, valamint azt a *reményt* kívánta éltetni, hogy belátható időn belül sor kerülhet a totális diktatúrák fölszámolására. George F. Kennan úgy vélte, a dokumentum leg-lényegesebb pontja az volt, hogy Washington támogatta a „nemzeti kommunista” rezsim kialakulását Kelet-Európában. Valójában azonban az amerikai politika nem tett gyakorlati lépéseket ebben az irányban.

Még az NSC 58/2. elkészülte előtt a *State Department* országokra lebontott politikai direktívát készített. Magyarország esetében hosszú távú célként jelölte meg az ország függetlenségének helyreállítását, a szabad választások, valamint a demokratikus berendezkedés megvalósítását és az ország részvételét az európai gazdasági együttműködésben. Mivel ezek a célok rövid távon nem látszottak megvalósíthatóknak, a szovjet csapatok mielőbbi kivonását, az Egyesült Államok presztízsének megőrzését, az amerikai érdekek védelmét, a párizsi békeszerződés pontjainak végrehajtását, a demokratikus törekvések és az ellenállás szellemének fenntartását, valamint a nyugati irányú kereskedelem fejlesztését akarták elérni.³ Ezzel szemben az NSC 58/2. nem tett különbséget az egyes kommunista országok között, lemondott a szovjet csapatok kivonásáról, a kelet-nyugati kereskedelem fejlesztéséről.

A gazdasági hadviselés politikája

A szovjet zóna elleni kiviteli korlátozás 1948 elején lépett életbe. Ezzel Washington lemondott Európa gazdasági egységének megvalósításáról. A gazdasági embargó politikájának két fő célja volt. Egyrészt a szovjet zóna gazdasági problémáinak növelése, másrészt a Szovjetunió katonai potenciáljának csökkentése, tehát a Nyugat védelme. Harriman kereskedelmi miniszter 1947-ben úgy érvelt, hogy mivel Kelet-Európa nem vesz részt az Európai Rekonstrukciós Programban, hátráltatja az európai helyreállítást és „ezzel fenyegeti a világbékét, tehát az Egyesült Államok biztonságát is”. Javasolta, hogy az Egyesült Államok „azonnali hatállyal függessze fel minden olyan termék kelet-európai exportját, amely növeli a Szovjetunió gazdasági potenciálját”.⁴

2 FRUS 1949. IV. 42–54. A Nemzetbiztonsági Tanács jelentése, 1949. dec. 8.

3 FRUS 1950. IV. 14–17.

4 FRUS 1948. IV. 507. A kereskedelmi miniszter feljegyzése a Nemzetbiztonsági Tanács számára.

A Nemzetbiztonsági Tanács döntése értelmében minden Európába irányuló szállítmányt ellenőrizni kellett, szemben a State Department javaslatával, amely csak a tiltó listára felvett stratégiai jelentőségű termékek kivitelét korlátozta volna, mert így, úgymond az ellenőrzés technikai bonyodalmai miatt egyes tiltott termékek átcsúszhattak volna a keleti zónába.

Az 1948. március 1-től életbe lépett rendelkezés értelmében érvényesülő exporttilalomnak három célt kellett szem előtt tartania: a kelet–nyugati kereskedelem megőrzését; a keletre irányuló kivitel korlátozását és azt, hogy az Egyesült Államok megkaphassa a Szovjetuniótól az általa igényelt stratégiai jelentőségű nyersanyagokat⁵: krómot, mangánt, platinát és irídiumot. A termékeket kategóriákba csoportosították aszerint, hogy milyen feltételekkel kerülhettek, vagy inkább nem kerülhettek a szovjet zónába. Így pl. az I. csoportba soroltakat semmilyen körülmények között sem szállíthatták oda. Ebbe a kategóriába tartoztak a katonai és félkatonai termékek, valamint a stratégiai nyersanyagok.

Marshall külügyminiszter ugyanakkor hangsúlyozta, hogy „az Egyesült Államok és a baráti országok fejlődése előbbre való, mint az ellenség gyengítése akkor, amikor ezek a célok keresztezik egymást.”⁶ Márpedig a szövetségesek fejlődését csak az Európai Rekonstrukciós Program hozhatta meg, melynek sikere a külügyminiszter szerint a kelet–nyugati kereskedelemtől is függött.⁷

Washington Nyugat-Európával is el akarta fogadtatni a kiviteli korlátozás politikáját, ám ez nehézségekbe ütközött. Egyrészt, mert vita volt a stratégiai cikkek értelmezését illetően, másrészt mert az embargó miatt beszűkült kelet–nyugati árucse-re sokkal súlyosabban érintette az európai gazdaságot, mint az amerikaiit.⁸ Kompromisszumként az amerikai vezetés vonakodva beleegyezett abba, hogy Nyugat-Európa számára csak az első kategóriába sorolt termékek exportját kössék az amerikaihoz hasonlóan szigorú szabályokhoz, a többi árut rugalmasabb feltételekkel adhatták el keletre.

1949-ben a Kongresszus elfogadta a Kiviteli Korlátozás Törvényt (*Export Control Act*), amely fölhatalmazta az elnököt, hogy megtiltsa minden olyan cikk kivitelét, amely megítélése szerint jelentősen növelné az ellenséges nemzetek hadipotenciálját. Az embargó megvalósítása érdekében felállították a párizsi székhelyű CoCom-ot (*Control Committee — Ellenőrző Bizottság*), amely a nemzetközi listára felveendő termékeket állapította meg.

Ez a rendszeresen felülvizsgált és kiegészített összeállítás jóval kevesebb terméket tartalmazott, mint az amerikaiak által saját maguk számára készített ún. pozitív lista. Végso soron tehát az exportőröknek minden Európába irányuló termékre kiviteli engedélyt kellett kérni, amit a State Department által kidolgozott rendszer alapján ad-

5 FRUS 1948. IV. 527–528. A külügyminiszter feljegyzése, 1948. márc. 26.

6 FRUS 1948. IV. 553. A külügyminiszter feljegyzése.

7 FRUS 1948. IV. 564–566. A külügyminiszter az Egyesült Államok párizsi követségének, 1948. aug. 27.

8 A kelet–nyugati kereskedelem drasztikus csökkentéséhez vezetett a szovjet zóna által folytatott autarkias gazdaságpolitika is.

tak ki. Az amerikai Egyesített Vezérkari Főnökség (*Joint Chiefs of Staff*) az Egyesült Államok engedélyezési rendszerének nyugat-európai elfogadtatása mellett szállt síkra és azzal érvelt, hogy egy „hatékony gazdasági vasfüggöny” öt-tíz éven belül megbénítaná a szovjet gazdaságot és súlyosra fordítaná a belső helyzetet.⁹ Ezzel szemben a State Department álláspontja érvényesült, és tárgyalásokkal döntöttek az exportkorlátozás alá eső termékekről.

1950-ben a koreai háború hatására szigorítottak a kiviteli korlátozáson. Az érdekelt kormányzervek a State Department kivételével egyöntetűen úgy vélték, hogy a gazdasági hadviselés politikáját kizárólag nemzetbiztonsági szempontoknak kell alárendelni. Azaz: a keleti tömb hadipotenciáljának csökkentése előbbre való a szövetségesek talpraállításánál.¹⁰ Az amerikai vezetés megállapítása szerint a tömbök közötti kereskedelem hatással van az Egyesült Államok biztonságára, ezért „folyamatosan figyelemmel kell kísérni.” Az 1950-ben elfogadott Cannon-törvénykiegészítés lehetővé tette, hogy az Egyesült Államok megvonjon minden pénzügyi és kereskedelmi segítyt azoktól az országoktól, amelyek háború idején a biztonságot veszélyeztető kereskedelmi tevékenységet folytatnak. A Nemzetbiztonsági Tanács ezt az intézkedést a háborús veszély idejére is kiterjesztette.¹¹

Az egy évvel később elfogadott és 1952-ben életbe lépett Kölcsönös Védelmi Segélyt Ellenőrző Törvény (*Mutual Defense Assistance Control Act*), más néven *Battle Act* abból a felismerésből született, hogy a nyugat-európai országok a gazdasági körülmények kényszerítő hatására igyekeznek megkerülni az amerikai ihletésű kiviteli korlátozásokat. A Battle Act arról intézkedett, hogy Washington függesse fel azoknak az államoknak a segélyezését, amelyek a törvény adminisztrátorának megítélése szerint „elsődleges stratégiai jelentőségűnek” minősített termékeket exportálnak a szovjet tömb országaiba, kivéve, ha „a segély befagyasztása nyilvánvalóan ellentétes az Egyesült Államok biztonsági érdekeivel.”¹²

Nem kellett szankciót alkalmazni abban az esetben, ha a vétkes ország olyan „elsődleges stratégiai cikket” szállított, melyre az embargó bevezetése előtt kötött szerződés kötelezte. Ilyenkor a törvény alapján az elnöknek, illetve az adminisztrátornak mérlegelnie kellett az illető ország „hozzájárulását a szabad világ kölcsönös biztonságához”, az Egyesült Államok által nyújtott segély „szerepét a szabad világ biztonságában”, valamint a „szovjet tömb országaitól kapott áruk stratégiai fontosságát” és azt, hogy a kérdéses állam milyen mértékben képes ellenőrizni a szovjet szférába irányuló kiviteleket.

A felsoroltakból kiderül, hogy a szankciók alkalmazása az elnökön múlt, hiszen a mentő körülmények meglehetősen rugalmas elbírálásra adtak lehetőséget.

9 FRUS 1950. IV. 152–153. Az Egyesített Vezérkari Főnökség jelentése a védelmi miniszternek, 1950. jún. 26.

10 FRUS 1950. IV. 263. A Nemzetbiztonsági Tanács titkárának jelentése a védelmi miniszternek.

11 FRUS 1950. IV. 250–253. A Nemzetbiztonsági Tanács határozata a Public Law 843-ról (Cannon-törvénykiegészítés).

12 Library of Congress. The Papers of Averel Harriman (Libcon Harriman) Box 332.

Az Egyesült Államoknak sikerült elérnie, hogy a szövetségesek ne szállítsanak fegyvert, muníciót vagy az atomenergiához kapcsolódó anyagokat Kelet-Európa részére. Ugyanakkor a Battle Act-ről a kongresszusnak készített jelentésből kiviláglik, hogy bár egyetlen ország sem szállított tudatosan az első kategóriába tartozó cikket a kelet-európai országokba, alacsonyabb kategóriájú tiltott cikkek kivételére sor került, részben jóhiszeműen megkötött régebbi szerződések alapján. Hollandia pl. 240 ezer amerikai dollár értékű olajkutató berendezést adott el Lengyelországnak, Dánia pedig tankhajót a Szovjetuniónak, de egyik ellen sem alkalmazták a szankciót. Hasonlóképpen elnézték Angliának, hogy maláj eredetű nyersgumit exportált a Szovjetuniónak fáért és gabonáért cserében.

Komolyabb problémát okozott az illegális kereskedelem; 1948 és 1952 között 200 vállalat ellen indult eljárás ilyen tevékenységért. Elsősorban közvetítő országokon keresztül jutottak el a tiltott javak a szovjet zónába. Megnehezítette az embargó szigorú alkalmazását, hogy egyes nyugati országoknak szükségük volt a szovjet tömbből származó fára, szénre, gabonára, mangánra és egyéb cikkekre. Emellett egyes termékeik a kelet-európai országokban leltek piacra. Mindazonáltal, a jelentés arra a következtetésre jutott, hogy bár a szovjet fegyverkezést nem sikerült megállítani, a hadiipar „termelését sikerült lelassítani.”¹³

1952-ben a Kem-kiegészítés váltotta fel a Battle Act-et és az áruk szélesebb körére terjesztette ki a kiviteli korlátozást. Ez a törvény nemcsak a szövetségesek tiltakozását váltotta ki, hanem Amerikán belül is számos ellenzőre talált. A szigorú korlátozás változatlan fenntartása nemsokára megkérdőjeleződött, hiszen annak alacsony hatékonysága nem állt arányban a nyugati szövetségi rendszerben általa keltett feszültségekkel.

A CIA által 1954-ben készített elemzés arra a következtetésre jutott, hogy a korlátozások enyhítése „javítaná a [szovjet] tömb stratégiai helyzetét,” ugyanakkor „nem növelné jelentős mértékben annak össztermelését javakban és szolgáltatásokban, sem pedig a hadiipar termelését és a katonai célú felhasználást, a tömb katonai potenciálja feltehetően csak kis mértékben növekedne.” Viszont, az elemzés készítői szerint az export-megszorítás enyhítése javítaná a szövetségesek viszonyát és a Co-Com-országok jobban együttműködnének a fennmaradó korlátozások érvényesítésében.¹⁴

Eisenhower elnök már hivatali idejének kezdetén elutasította az exporttilalom szigorítását előirányzó NSC 104/2-es dokumentumot. Álláspontját azzal indokolta, hogy a korlátozások gátolják a nyugat-európai gazdasági növekedést, és mivel az amerikai gazdaságot kevésbé károsítják, mint a szövetségesekét, a nyugati egység csorbát szenved. „Nem engedhetjük meg, mondotta az elnök, hogy az amerikai politika tovább csökkentse a [nyugat-európai] életszínvonalat, ha azt akarjuk, hogy ezek az országok mellettünk álljanak a Szovjetunió elleni küzdelemben.”¹⁵ Az elnök úgy

13 Uo.

14 National Archives Washington DC (=NAWDC) Record Group (=RG) 263 CIA National Intelligence Estimate (=NIE) 100-3-54 Box 2. 1954. márc. 23.

15 Idézi: *Robert Mark Spaulding Jr.*: „A Graduate and Moderate Relaxation” — Eisenhower and the Revision of American Export Control Policy, 1953–1955. *Diplomatic History* 17 (1993 Spring) N° 2. 233.

vélte, hogy a kiviteli korlátozás nem képes megakadályozni a Szovjetunió fegyverkezését. Kezdeményezésére a Nemzetbiztonsági Tanács felülvizsgálta a gazdasági hadviselés politikáját, és 1953 júliusától a kiviteli korlátozás „fokozatos és szerény mértékű enyhítése” került napirendre, melynek eredményeként a felére csökkentették a CoCom- és az amerikai tiltó listát.¹⁶

Mindez nem jelentette a gazdasági hadviselés feladását. Az amerikai katonai vezetés továbbra is ragaszkodott a lehető legteljesebb embargóhoz, arra hivatkozva, hogy nehéz megkülönböztetni a stratégiai cikkeket a nem stratégiaiaktól, és mert vélekedése szerint az szűk keresztmetszetet okoz a szovjet hadiiparban.¹⁷ A vezérkari főnökök aggodalmát támasztotta alá pl., hogy Nagy-Britannia és más nyugati országok jelentős mennyiségű rezer exportáltak a Szovjetunióhoz és ezzel vélekedésük szerint jelentős mértékben hozzájárultak a szovjet katonai fejlesztésekhez.¹⁸

A gazdasági embargó sikereként könyvelték viszont el egyrészt, hogy „egyes jelek szerint az Egyesült Államok politikája és konkrét lépései, amelyek arra irányultak, hogy csökkenjen a csatlósok hozzájárulása a szovjet hatalomhoz, bizonyos sikert értek el”. „Álláspontunk szerint — szögezte le az Operatív Egyeztető Bizottság (*Operations Coordinating Board*) — a kelet–nyugati kereskedelem stratégiai ellenőrzése képes volt korlátozni a csatlósok hozzájárulását a szovjet tömb gazdasági és katonai potenciáljához”, hiszen a technológiák átadásának tilalma miatt a tömb ipara „kénytelen nagyrészt elavulóban levő felszerelésekre és eljárásokra támaszkodni”.¹⁹ Másrészt a kereskedelmi korlátozás az amerikai vélekedés szerint „megnehezítette a csatlósok gazdasági helyzetét és ezzel hozzájárult az Egyesült Államok konkrét politikai céljainak a megvalósításához a csatlósok tekintetében”. Azt is el kellett viszont ismerni, hogy a gazdasági hadviselés csak kismértékben mozdítja elő „a Szovjetunió kelet-európai uralmának a felszámolását”, ebből a szempontból értéke a zaklatásban rejlik és „kiegészítő elemként szolgálhat egy más intézkedésekből álló összehangolt programhoz”.

A fentiek figyelembevételével fogalmazódott meg az amerikai gazdasági diplomácia új paradigmája 1956 júniusában. Eszerint a kelet–nyugati kereskedelem alacsony szintje a korábbinál „nagyobb fontosságot kölcsönöz a gazdasági ösztönzőknek (kiemelés tőlem – B. L.) az amerikai politika céljainak előmozdításában”.²⁰ Vagyis: az

16 I. m. 239.

17 Ld. ehhez: NAWDC RG 218 Records of the Joint Chiefs of Staff (=JCS) 1951–53 091. (12–9–49). Az Egyesített Logisztikai Bizottság feljegyzése a Egyesített Vezérkari Főnökség számára, a stratégiai anyagok a szovjet tömbbe történő kiviteli korlátozása enyhítésének felülvizsgálatáról; NAWDC RG 218 JCS 1954–56 CCS 091. 31 (9–28–45) Section 26. Feljegyzés a védelmi miniszternek az Egyesült Államok kiviteli korlátozásáról.

18 1956 májusában az Egyesített Vezérkari Főnökség elnöke levélben fordult a brit vezérkari főnökhöz, melyben felhívta a figyelmet arra, hogy a Nyugat rézkivitele a szovjet tömb termelésének 25%-át, rézhuzalexportja pedig 80%-át képezi. Ezzel jelentősen hozzájárul a szovjet ipari, katonai és energetikai fejlesztésekhez, ill. a hasadóanyaggyártáshoz, a több megatonnás robbanófejek előállításához, valamint a szovjet kommunikációs rendszer biztonságához. NAWDC RG 218 JCS Admiral Radford, 1953–57. 091. Russia. 1956. máj. 10.

19 NAWDC RG 273 National Security Council (=NSC). Az Operatív Egyeztető Bizottság jelentése a Nemzetbiztonsági Tanácsnak, 1956. febr. 29.

20 NAWDC RG 273 NSC 5609/2 1956. jún. 27.

amerikai vezetés politikai engedményeket kérhet a kereskedelem bővítésének fejében. Az NSC 58/2-es dokumentum ajánlásával szemben az új irányvonal a kereskedelmi kapcsolatok csökkentése helyett azok növelését helyezte kilátásba.

Ennek érdekében az NSC 5609-es számú dokumentum javasolta, hogy a törvényhozás enyhítse a kereskedelmi korlátozásokat azért, hogy a szovjet zóna országai egyedi elbánásban részesülhessenek és a körülményektől függően akár a legnagyobb kedvezmény elvét is ki lehessen terjeszteni rájuk. Ennek értelmében a szovjet zóna országait már nem tömbként, hanem országokként lehetett kezelni. Első lépésként a barter-kereskedelem lehetőségeiről készült értekezés a State Departmentben Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország és Románia tekintetében. Politikai és stratégiai okokból csak egyes nyersanyagok behozatalát találták elfogadhatónak, ipari termékeket nem. Javaslat a tapogatózás megindítására csak Lengyelország esetében született.²¹

Lélektani hadviselés a szovjet zóna ellen

A gazdasági hadviselés mellett az amerikai Kelet-Európa-politika másik fontos eleme a lélektani háború volt, amely a kommunista rendszerekkel szembeni ellenállás ébrentartását, a diktatúrák felszámolhatóságába vetett hit táplálását tűzte ki célul.

Mivel az amerikai külképviseletek propagandalehetőségei rendkívül korlátozottak voltak a szovjet zóna országaiban, a lakosság befolyásolása külföldről sugárzó adók feladata lett. 1949 decemberében létrehozták a Szabad Európa Rádiót (*Radio Free Europe* – SzER), amelyet formálisan nem rendeltek alá egyetlen kormányszervnek sem, de köteles volt alávetni magát a State Departmentből érkező útmutatásoknak, amely az adások hatékonyságának növelésére „hivatalos forrásokat” bocsátott a rendelkezésére. A State Department által készített direktíva szerint „propagandánk célja, hogy zavart, bizalmatlanságot és félelmet keltsen a [kelet-európai] országok kommunista vezetésében és pártjaiban, illetve hogy a tömegekben tápláljuk a kommunistákkal szembeni ellenállást”.²²

A SzER számára 1951-ben készített kézikönyv jól összefoglalja a lélektani hadviselés dilemmáit és szerepét az amerikai politikában. Eszerint a kelet-európai népek „gyakorlatilag nem látnak reményt a felszabadulásra a szabad világ és a Szovjetunió közötti háború nélkül. Minden jelentés, amely arra utal, hogy a Nyugat készen áll a Szovjetunió elleni offenzívára, javítja hallgatóink kedélyállapotát; minden jelentés arról, hogy a Nyugat hajlandó Moszkva »megbékítésére«, csökkenti reményeiket”.

Legalábbis elvileg, a SzER-nek tekintettel kellett lennie a politikai realitásokra, nevezetesen „a nyugaton uralkodó békevágyra és a háborútól való félelmre”, tehát arra, hogy fegyveres beavatkozásra a szovjet zónában nem kerülhet sor. Figyelembe kellett viszont venniük a műsorkészítőknek, hogy a hallgatók számára a béke és a fegyverzetcsökkentés egyet jelent Moszkvának való kiszolgáltatásukkal. Felhívta a kézikönyv a figyelmet, hogy a SzER hullámhosszain megszólaló emigráns vezetők

21 NAWDC RG 59 Lot file 76 D 232. Kalijärvi feljegyzése a külügyminiszternek, 1956. júl. 18.

22 FRUS 1950. IV. 19–20. Clairborne Pell feljegyzése a megbeszélésről, 1950. máj. 4.

nem ígérhetnek katonai intervenciót hallgatóiknak, mivel az „a nyugati hatalmak jelenlegi politikájának radikális félreértelmezését jelentené”, illetve „kegyetlenül” becsapná a rádió közönségét.

A felszabadítás témájáról a SzER bemondóinak le kellett szögezniük, hogy „a világon sehol sem jöhet létre tartós béke, amíg a Moszkva által uralt rendszerek megdöntésére sor nem kerül, és amíg a szovjet imperializmus árhullámát ilyen vagy olyan módon arra nem kényszerítették, hogy elvonuljon hallgatóink földjéről”. Meg kellett állapítani, hogy „a nyugati hatalmak a világ bármely pontján szembeszállnak a szovjet-orosz agresszióval”. Végül megfelelő forrásokat kell idézni „a felszabadítás szándékának” bemutatására — a fegyveres beavatkozás ígéretének kivételével.²³

A másik propagandaadó, az Amerika Hangja (*Voice of America*) adásairól 1953-ban szociológiai felmérés készült az amerikai Columbia egyetemén.²⁴ Ezek szerint az Amerika Hangja és a BBC Magyarországról disszidált hallgatói Magyarországon „nem tartották kellően agresszívnek” a két adó műsorát a kommunizmussal szemben, „reményeik Magyarország felszabadítására vonatkozóan nem váltak valóra, és ezek közül a korábbi hallgatók közül a legtöbben ezért az amerikai és brit kormányt, valamint rádiójukat tették felelőssé”. A felmérés arra a következtetésre jutott, hogy az Amerika Hangjának „igyekeznie kell úgy rendeznie adásainak tartalmát és műsorpolitikáját, hogy a hallgatók ne várják azt, ami most nem történhet meg, de ne veszítsék hitüket egy jobb jövőben”.

1956 azonban megmutatta, hogy a remény ébrentartása és az indokolatlan várakozások felkeltése közötti finom választóvonalat nem mindig sikerült betartani. Ennek legalábbis részben az volt az oka, hogy a műsorkészítők számára adott útmutatások nem voltak kellően egyértelműek, nyitva hagyták a lehetőséget, hogy a szélsőségesebb beállítású műsorkészítők felelőtlen ígéretekkel tegyenek.²⁵

Az 1953-ban hatalomra került Eisenhower-adminisztráció által meghirdetett „felszabadítás” doktrína a korábbinál nagyobb hangsúlyt helyezett a lélektani hadviselésre és ezen belül a rádióadásokra. Az ebben az évben elkészült NSC 158. számú dokumentum újabb lépéseket javasolt a kelet-európai amerikai célok megvalósítása érdekében a pszichológiai háború terén, a felszabadítás eszközeként, ideértve a rádiós adásokat, a diverziós hadműveleteket és a humanitárius segélyt.

Útjára indították a léggömb-offenzívákat, melyek közül az első, az ún. „Prospero-hadművelet” keretein belül 6500 léggömböt küldtek csehszlovák területre 12 millió röplappal, melyeken a következő üzenet állt: „a rezsím gyöngébb, mint gondoltátok, a remény a népben rejlik.” A léggömbök meglehetősen irritációt okozhattak a csehszlovák vezetésnek, hiszen a légierőt is bevetették azok megsemmisítésére. Magyarország területén is „bevetettek” léggömböket, különösebb eredmény nélkül. Berlinben 1953

23 National Security Archives, Washington D. C. (=NSAWDC) Record N° 66 367. A SzER kézikönyve, 1951. nov. 30.

24 NSAWDC Record N° 64 444. A Columbia University Bureau of Applied Research elemzése „az Amerika Hangja és más külföldi adók hallgatásáról a csatlós Magyarországon”, 1953. nov.

25 Az 1956. nov. 4-ről 5-re virradó éjszakát Kovács Béla az Egyesült Államok budapesti követségén töltötte, ahol közölte, hogy az amerikai adók felelőtlen ígérgetései vezettek a magyarországi vérontáshoz. Az „őszintének” és „becsületesnek” tartott kisgazdapárti politikus állítását komolyan vették, és Dulles külügyminiszter is foglalkozott vele, aki utánanézett a SzER-nek adott direktíváknak.

júliusa és októbere között közel 6 millió élelmiszercomagot osztottak szét keletnémet polgárok között az NDK alacsony életszínvonalának leleplezésére.²⁶ Abból a feltevésből kiindulva, hogy a felszabadulás az ún. csatlósokon belüli és kívüli erők összejátszásaként jön majd el, igyekeztek a „belső erőknél”, azaz a „rab nemzetnek” nagyobb spirituális segítséget nyújtani. Így a „Veto”- és a „Focus”-hadműveletek keretein belül 10, illetve 12 követelést sugároztak Csehszlovákia, valamint Magyarországnak népeinek, amelyeket a kormányokkal szemben kellett volna támasztani.²⁷

A lélektani hadviselés részét képezte a menekültek felhasználása az amerikai propaganda céljaira. Elsősorban olyanokat kerestek, akik korábbi beosztásuknál fogva vagy különleges képzettségük miatt értékes információkkal szolgálhattak a vasfüggöny mögötti területekről, és akiket a pszichológiai offenzívában fel lehetett használni. A Nemzetbiztonsági Tanács arra a következtetésre jutott, hogy mivel a Szovjetunió állampolgárainak disszidálása aláásná a szovjet politikai irányítást, az Egyesült Államoknak a lehető legnagyobb számú ember távozását kell előidéznie a Szovjetunió minden részében és annak fegyveres erőiben. Ennek érdekében az amerikai propagandának a szovjet állampolgárok tudtára kellett adnia, hogy az Egyesült Államok nem küldi haza a disszidenseket, sőt, segítségükre lesz a menedékjog megszerzésében. Ez a fajta propaganda azonban nem szólhatott az ún. csatlós országokban élőknek. Ennek az volt az oka, hogy úgy vélték, a szovjet típusú hatalmi struktúrát a leghatékonyabban a belső elégedetlenség fenyegetheti és nem a kivándorlás. Hiszen fenn kellett tartani a szervezett ellenállás későbbi potenciális bázisát. Emellett a tömegesen érkezők letelepítése problémákat is okozott volna. Nem tartották tehát célszerűnek a kelet-európai országokból történő általános disszidálás támogatását.²⁸

Másképpen gondolkodtak a Kongresszusban. 1951-ben a Kölcsönös Védelmi Segélyt Ellenőrző Törvény Kersten-féle kiegészítése 100 millió dollárt juttatott a vasfüggöny mögötti országokból érkezett menekültek katonai megszervezésére. Dr. Gordon Gray, az abban az évben felállított Lélektani Hadviselési Bizottság (*Psychological Strategy Board*), a pszichológiai háború csúcsszervének elnöke úgy vélte, hogy ez „az első pozitív lépés, amelyet a szovjet agresszió ellen tettünk a második világháború óta, beleértve a Marshall-tervet és a koreai háborút, amelyek csak a szovjet kezdeményezésekre adott válaszok voltak”.²⁹

A védelmi miniszter 1951. december 28-án utasította az Egyesített Vezérkari Főnökséget, hogy tegye meg a szükséges lépéseket a kongresszusi határozat végrehajtására. Ezután a hadsereg fegyvernemei megkapták az utasítást a megfelelő tervek kidolgozására.

Az előzetes elképzelések szerint 25 könnyű ezred került volna felállításra, egységenként 1400 emberrel. Ezeket a későbbiekben beolvasztották volna a NATO katonai keretébe. Erre azért került volna sor, mert feltételezték, hogy a Szovjetunió védelmi

26 Ld. *James David Marchio*: *Rhetoric and Reality – The Eisenhower Administration and Unrest in Eastern Europe, 1953–1959*. Kiadatlan PhD. disszertáció, 1990.

27 I. m. 216.

28 NAWDC RG 273 NSC. Az Egyesült Államok nemzetbiztonságra vonatkozó politikája, 1951.

29 NAWDC RG 218 JCS 1951–53. 385 (6–4–46) Box 48. Charles Kersten levele Dean Achesonnak, 1952. okt. 1.

szervezetnek tekinti a NATO-t és emiatt ezeket az egységeket nem tekintené agresszív szándék megnyilvánulásának.³⁰

Minden fegyvernem elkészítette a saját tervezetét, így pl. a légierő saját programjának keretein belül igyekezett volna bátorítani és elősegíteni a kelet-európai és a szovjet légierők személyzetének a disszidálását.³¹

A Kersten-kiegészítés végrehajtása 1952 júliusában kezdődött volna el és 1955 közepéig mintegy 60 ezer önkéntes menekült részesült volna katonai kiképzésben. A legjobbakat pszichológiai, hírszerzési, illetve nem konvencionális harci tevékenységekben kívánták fölhasználni. Amikor azonban az Egyesített Vezérkari Főnökség a védelmi miniszter elé terjesztette a tervezetét, jelezte, hogy kételyei merültek fel annak kivitelezhetőségéről.³² Valószínűnek tartotta, hogy a nyugat-európai kormányok nem viszonyulnának kedvezően a menekült-alakulatok európai állomásoztatásához, és problematikusnak érezte azok viszonyát a NATO, illetve az akkor még megvalósulni látszó Európai Védelmi Közösség egységeihez.³³

Ezért az Egyesített Vezérkari Főnökség felülvizsgálta a Kersten-kiegészítés kivitelezésére vonatkozó elképzeléseket, és 1952 szeptemberében arra a következtetésre jutott, hogy azok a következő évben nem valósíthatók meg. Az európai amerikai csapatok parancsnokai kifejtették, hogy a menekült-egységek felállítása „jelenleg nem kívánatos és nem is végrehajtható”, ezért javasolták, hogy annak kivitelezését „ne rendeljék el.”³⁴ Bár 1952. szeptember 18-án a védelmi miniszter helyettese utasítást adott a Kersten-kiegészítés végrehajtása konkrét katonai tervének kidolgozására, erre nem került sor, mivel a vezérkari főnökök ismét a terv ellen foglaltak állást annak jogi, politikai, és pénzügyi nehézségei miatt.³⁵

1953 júniusában Eisenhower utasítást adott az Önkéntes Szabadság Alakulat (*Volunteer Freedom Corps*) felállítására, ám erre akkor sem került sor, pedig célja az lett volna, hogy fokozza a kommunizmussal szembeni ellenállást és aláássa az ottani „bábkormányok” hatalmát. Az önkéntes alakulatok életre hívása újból és újból felmerült — így pl. 1956 decemberében — de a katonai vezetés ellenállásán mindig megbukott. Az utóbbit nem sikerült meggyőzni annak katonai felhasználhatóságáról.

A „felszabadítás” doktrínája

A hidegháború legfagyosabb korszaka az 50-es évek elejére esett. Kína „elvesztése”, majd a koreai háború arról győzte meg az amerikai vezetés számos képviselőjét, hogy létezik moszkvai központtal egy összehangolt kommunista összceszkűvés a világura-

30 NAWDC RG 330 Office of the Secretary of Defense (=OSD) CD 091. 3. Feljegyzés a védelmi miniszter számára, 1952. jan.

31 Uo. Feljegyzés a védelmi miniszter számára.

32 NAWDC RG 330 OSD CD 091. 3. Az Egyesített Vezérkari Főnökség elnökének feljegyzése a védelmi miniszternek, 1952. márc. 17.

33 NAWDC RG 330 OSD CD 091. 3. Feljegyzés a védelmi miniszternek, 1952. szept. 12.

34 NAWDC RG 218 JCS 1951–53. 385 (6–4–46) Box 149. 1953. febr. 13.

35 NSAADC Record N° 62 113. A megbízott nemzetbiztonsági titkár jelentése a Nemzetbiztonsági Tanácsnak, 1953. jún. 29.

lom megszerzésére.³⁶ Egy 1951-ben készült CIA elemzés szerint Moszkva „végső célja olyan kommunista világ megteremtése, amelyet a Szovjetunió ural és a Kreml álláspontja szerint [Moszkva] létfontosságú érdekei csak abban az esetben biztosíthatóak, ha megsemmisít minden olyan kormányt, amelyet nem tud kézben tartani.” Ezért a két világrendszer közötti békés egymás mellett élés nem lehetséges. Úgy vélte a CIA, hogy céljainak elérése érdekében a Szovjetunió növeli majd harcászultságát, megkísérli a szovjet uralom alá eső területek kiterjesztését, megpróbálja aláaknázni, illetve irányítása alá vonni a még nem szovjet befolyás alatt lévő kormányokat.

Megállapította az elemzés, hogy a szovjet hadsereg képes lenne a kontinentális Európa, valamint India és Pakisztán kivételével a Közép- és Közép-Kelet lerohanására. Céljainak elérésére Moszkva minden eszközt megragad a világháború kivételével, ugyanakkor ennek lehetősége sem zárható ki.³⁷

Kidolgozásra került a Nyugat-Európa elleni szovjet támadás esetén alkalmazandó katonai terv, az „Ironbark szükségshadművelet”, amely abból a feltételezésből indult ki, hogy a Vörös Hadsereg elfoglalja a kontinens nyugati részét, melynek felszabadítása érdekében partra kell majd szállni az amerikai csapatoknak. A hadműveleti terv szerint ezután sor kerülne Kelet-Európa és a Szovjetunió megszállására, elképzelés született ezeknek az országoknak az igazgatására, a kommunista rendszerek felszámolására, kapcsolataik helyreállítására a Nyugattal.³⁸

A State Department Politikai Tervező Osztályának egyik állásfoglalása szerint a két nagyhatalom közötti „alapvető konfliktus nem zárulhat le véglegesen”, amíg a két nagyhatalom meglévő formájában fennmarad. Rendszereik szükségletei az őket körülvevő világ tekintetében olyan kibékíthetetlen ellentétben állnak egymással, hogy a közöttük levő „konfliktus nem oldható meg véglegesen, amíg egyik, vagy a másik döntő vereség, vagy ezzel egyenértékű belső változás útján meg nem semmisül [kiemelés tőlem – B. L.]”. Egy esetleges fegyveres összecsapás esetén a szovjet rendszer megdöntése lenne a cél, melynek következtében a Szovjetunió visszaszorulna az 1938-as határai mögé.³⁹ Amennyiben Amerika akarata ellenére háborúba kényszerülne, a „végső győzelem vezérélné” ám csak olyan áron, amely nem vezetne önön megsemmisüléséhez.

Az Egyesült Államok kinyilvánított célja volt a kelet-európai kommunista rendszerek felszámolása és a szovjet befolyás visszahúzóítása. Számos elképzelés született ennek megvalósítására, de a siker reményével egyik sem kecsegtetett. A felszabadítás

36 John Lewis Gaddis amerikai történész igyekezett bizonyítani, hogy az amerikai döntéshozók és külügyi szakértők körében nem volt általános a Moszkva-központú konspiráció tételének elfogadása: Long Peace — Inquiries into the Origins of the Cold War. Oxford — New York, 1987. Újabb kutatások szerint a koreai háborúról maga Kim Ir Szen döntött, aki csak nehezen kapta meg Sztálin beleegyezését az offenzíva megindításához és csak azért, mert a szovjet vezető nem hitte, hogy az Egyesült Államok kész beavatkozni. Ld. Kathryn Weathersby: Soviet Aims in Korea and the Origins of the Cold War, 1945–1950. — New Evidence from Russian Archives. (Cold War International History Project, Woodrow Wilson Center for Scholars, Working Paper No. 8. 1993. nov.)

37 NSAWDC Record N° 68 824. CIA NIE, 1951. júl. 30.

38 NAWDC RG 218 JCS 381 (3–2–46) Box 70. „Útmutatás a civil/katonai kormányzat megtervezésére egy 1954. júl. 1-én kezdődő háború esetére.”

39 NAWDC RG 59 Policy Planning Staff (=PPS) 1947–53. Members Chronological File Louis Halle Jr. Box 47. 1952. dec. 9.

olyan távolinak tűnt, hogy közhelyeken kívül nem született elképzelés arról, hogy mi legyen a felszabadított Kelet-Európa státusa a „szabad világban”.

A Republikánus Párt új Kelet-Európa-doktrínát hirdetett meg az 1952-es elnökválasztási kampány során: a felszabadítást (*liberation*). Új, aktív, dinamikus politikát hirdetett meg a kelet-európai kommunizmus „visszaszorítására” a Truman-korszak passzívnek bélyegzett „feltartóztatás” (*containment*) politikája helyett.

Kedvezett az új doktrína életbelépésének a Sztálin 1953 márciusában bekövetkezett halálát követő hatalmi harc Moszkvában, valamint a kelet-berlini és a csehszlovákiai zavargások.

A „felszabadítás” politikája az agresszív lélektani hadviselésre helyezte a fő hangsúlyt, melynek része volt a retorikai offenzíva is. Amikor az 1956-os magyar forradalom leverése után ennek a politikának a kudarcáról, üres mivoltáról beszéltek Amerikában és külföldön egyaránt, a Politikai Tervező Osztály egy feljegyzése a következőképpen fogalmazta meg a „felszabadítás” lényegét: „Az utóbbi időben nagy zavar volt tapasztalható külföldön a szovjet csatlósok »felszabadítására« vonatkozó amerikai politikát illetően. Világosan el kell mondanunk, hogy az elmúlt évek során mi jellemezte a nem változó politikánkat — hogy *életben tartsuk a reménység és a szabadság szellemét, de ne kezdeményezzük az erőszakos felszabadításukat* [kiemelés tőlem – B. L.]”⁴⁰. Attól eltekintve, hogy a lélektani hadviselés a korábbinál agresszívabbá vált, a „liberation” doktrínája nem hozott változást a trumani Kelet-Európa-politikához képest.

A kelet-európai emigránsok az amerikai politikát firtató beadványaira a State Department egy sablon választ dolgozott ki, amely a nyilvános megnyilatkozások retorikáját nélkülözve meglehetősen világosan kifejezte, hogy az új doktrína nem jelent radikális eltávolodást a régiótól. Eszerint „az Egyesült Államok kormányát és népét állandó, mély aggodalommal tölti el a rab népek sorsa Magyarországon, illetve a szovjet uralom alatt álló Kelet-Európában. E kormány felelős tisztségviselői ismétlődően megerősítették, hogy az Egyesült Államok nem fogadja el állandó állapotként a kelet-európai nemzetek rabszolgaságát és alig várja, hogy a térség népei visszanyerjék szabadságukat és függetlenségüket”.⁴¹

Ami a szabad választásokat, tehát az amerikai politika stratégiai célját illeti Kelet-Európában, a State Department elismerte, hogy „nem dolgoztunk ki konkrét javaslatot vagy programot erről a témáról”.⁴²

Az Eisenhower-adminisztráció kelet-európai külpolitikai programját a Nemzetbiztonsági Tanács által elfogadott dokumentumok sorozata tartalmazza. Az NSC 158. számút, „az Egyesült Államok céljairól és intézkedéseiről a csatlós országokban uralkodó nyugtalanság kihasználásáról” az 1953. évi kelet-berlini és a csehországi

40 NAWDC RG 59 PPS 1956 Lot file 66 D 487 L.W. Fuller Box. 78. Fuller feljegyzése Stellenek, 1956. dec. 3.

41 NAWDC RG 59 764. 00/7–155 mikrofilm. Mckisson feljegyzése, 1955. júl. 1.

42 NAWDC RG 59 764. 00/9–2855 mikrofilm. William A. Crawford feljegyzése Walworth Barbournak, 1955. szept. 28. Nagy Ferenc kérte a State Departmenttől, hogy egy magas rangú beosztottja szólaljon föl az 1945. évi magyar választás évfordulójára rendezett ünnepélyen. A külügy elzárkózott ettől, mivel nem akart „nyíltan és hivatalosan azonosulni a magyar emigránsok által esetlegesen kifejtendő nézetekkel és elképzelésekkel.”

események inspirálták. E szerint az amerikai politika leglényegesebb célja „a kommunista elnyomással szembeni ellenállás táplálása volt, amely nem érthette el a lázadás szintjét”, valamint a csatlós kormányok hatalmának aláaknázása.⁴³ A fentiek érdekében indították a már korábban vázolt propaganda-offenzívát, bár a dokumentumnak azok a részei, amelyek az eszközöket sorolják föl, jelenleg még nem kutathatók.

Az amerikai vezetés úgy tartotta, hogy a kelet-európai lakosság nagy része kommunista-ellenes, az ottani kormányok a szovjet fegyveres jelenléttől függenek, fegyveres erőik viszonylag megbízhatatlanok. Mindazonáltal a Szovjetunió továbbra is szilárdan kézben tartja ezeket az országokat, és nem tűnik valószínűnek, hogy valamelyik Jugoszlávia útjára léphet. Nem látszott lehetségesnek egyikük leválasztása sem a Szovjetunióról annak beleegyezése nélkül.

A fentiekből származó következtetéseket az NSC 174. számú dokumentumban vonták le, amely az NSC 58/2. helyét vette át mint az amerikai Kelet-Európa-politika hivatalos megfogalmazása. Kelet-Európa fontossága e szerint abban rejlett, hogy „növeli a Szovjetunió politikai, katonai és gazdasági hatalmát, kiterjeszti a szovjet hatalmat Európa szívéig”.⁴⁴ Emiatt „a szovjet uralom tartós megszilárdulása a térségben súlyos fenyegetést jelentene az Egyesült Államok és Nyugat-Európa biztonságára”, melynek következtében az Egyesült Államoknak „alapvető érdeke, hogy *felszámolja a Szovjetunió domináns befolyását a csatlósok fölött* [kiemelés tőlem – B. L.]”.

Az amerikai politika hosszú távú célja a kelet-európai országok függetlenségének helyreállítása, rövid távú szándéka pedig a Moszkvával való viszonyuk megzavarása, az ottani rendszerek aláaknázása, a felszabadításnak kedvező viszonyok megteremtése, azoknak az erőknek a megóvása volt, amelyek hozzájárulhatnak az amerikai érdekek és a függetlenség megvalósításához. Végül, elő kellett készíteni a talajt az ellenállásra a Szovjetunióval szemben fegyveres konfliktus esetén.

A fenti célok érdekében katonai eszközt bevetni nem lehetett. Ehelyett kilátásba helyezték az ENSZ fórumának felhasználását és — új elemként — a Szovjetunióval való tárgyalást. A népek passzív ellenállását anélkül kellett bátorítani, hogy „idő előtti felkelésre” buzdítanák őket, vagy, hogy ígéretet tennének a felszabadítás érdekében teendő amerikai lépések időzítésére és milyenségére vonatkozóan. Ki kellett használni a zavargások adta lehetőségeket, az ellenállás eszközeként⁴⁵ támogatni kellett a nacionalista érzelmeket és a „szovjet imperializmus” „természetes ellenségeit”.

Továbbá elő kellett mozdítani és ki kellett aknázni a kommunista vezetésen belüli ellentéteket, elégedetlenségeket kellett kelteni a vasfüggöny mögötti országok fegyveres erőinek soraiban azok megbízhatóságának csökkentésére. Fel kellett készülni a „titoista elhajlások” kiaknázására, a „nemzeti kommunista” mozgalmak támogatására. Nincsen nyoma annak azonban, hogy valaha is tettek volna konkrét intézkedé-

43 NAWDC RG 273 NSC 158. 1953. jún.

44 NAWDC RG 273 NSC 174. 1953. dec. 11.

45 A nemzeti ambíciók támogatása terén az Egyesült Államok nem vállalt olyan kötelezettségeket, amelyek kerszteznék a felszabadítás utáni amerikai célokat. Vagyis: nacionalista diktatúrák nem voltak kívánatosabbak az amerikaiak számára, mint a kommunista diktatúrák.

seket ezeknek a céloknak a megvalósítására. Bátorítani kellett továbbá kulcsszemélyek disszidálását, de a tömeges menekülést nem; ki kellett használni a gazdasági diplomácia által nyújtott szerény lehetőségeket, valamint a diplomáciai missziók által kínált előnyöket.

Külön pontként szerepelt Albánia „leválasztásának” lehetősége, mivel a megítélés szerint ez nem vezetne globális háborúhoz.

A szovjet rendszer elleni támadás módszerei közé tartoztak a diplomáciai és politikai, a propaganda-, a gazdasági, a földalatti és katonai eszközök. Az utóbbi két eszközre vonatkozó ajánlások még nem kutathatóak, a gazdasági és propaganda-vonatkozásokat korábban tárgyaltuk.

Két fő útja bontakozott ki a felszabadításnak. Ezek közül az egyik, a kétségkívül domináns módszer, a lélektani és földalatti hadműveletekre helyezte a hangsúlyt. Az 1954-ben elkészült NSC 5412. számú dokumentum előírta, hogy „a kommunista uralom alatt álló vagy azzal fenyegetett területeken” az Egyesült Államok „fejlessze ki a földalatti ellenállást, tegye lehetővé a földalatti és gerilla tevékenységet, biztosítsa, hogy az ellenállás erői háború idején rendelkezésre álljanak”.⁴⁶

Új elképzelések a kelet-európai szovjet uralom felszámolására

A Sztálin halálát követő változó nemzetközi helyzetben előtérbe került a tárgyalásos úton történő rendezés lehetősége, melyre röviden az NSC 174. már utalt. Két eltérő megközelítése létezett a tárgyalásos megoldásnak. Az egyik a Szovjetunióban uralkodó átmeneti állapotot, a Kremlen belüli hatalmi harcot akarta kihasználni. Eszerint „a szovjet történelem jelenlegi stádiumában tárgyalásokkal nagy engedményeket kaphatunk Moszkvától viszonylag kis engedményekért a saját részünkről. Még a vasfüggöny visszaszorítása is lehetségessé válhat, ha az Európai Védelmi Közösséget nem terjesztjük ki a szovjet határig”.⁴⁷

A másik megközelítés abból indult ki, hogy a Szovjetunió kivonulását Kelet-Európából Moszkva biztonsági érdekeinek szem előtt tartásával kellene elérni. E szerint az érvelés szerint a „Balti-tengertől a Fekete-, Égei- és Adriai-tengerig terjedő országokból álló periféria orosz szemszögből egy biztonsági övezetet, vagy cordon sanitaire-t képez a Nyugattal szemben”, amelyet védelmi megfontolások miatt nehéz feladni. A nyugati követelések ugyanakkor a szabad választásokra irányulnak, amelyek veszedelmesek lehetnek a Szovjetunió számára, mivel azok eredményeként olyan kormányok kerülhetnének hatalomra, melyek ellenségesen viszonyulnak Moszkvához.⁴⁸

Ebből következik, hogy engedményeket kell tenni a szovjet biztonsági igények kielégítésére és ennek fejében meg lehet valósítani a nyugati célokat Kelet-Európában. Tehát, amennyiben az Egyesült Államok meg akar egyezni a kelet-európai országok kérdésében, „el kell ismernie Oroszországnak azt a legitim követelését, hogy európai

46 J. D. Marchio: i. m.

47 NAWDC RG 59 PPS 1947–53 Members Chronological File, Louis Halle Jr. Box 47. Louis Halle feljegyzése Bowie és Beam számára, 1953. júl. 27.

48 Uo. L. W. Fuller feljegyzése, 1953. júl. 11.

szomszédai nem lehetnek nyíltan és aktívan ellenségesek vele szemben és nem vehetnek részt a biztonságot hátrányosan érintő cselekményekben”.

Ezzel párhuzamosan ki kellett elégténi azt a nyugati követelést, hogy szűnjön meg a Szovjetunió „totális uralma” Kelet-Európában, amely „tartósan fenyegeti Európát és a nyugati demokráciát, valamint biztonságot”. Kompromisszumos megoldásként elfogadható lenne a szovjet hadsereg kivonása a biztonsági övezet országaiból, ahová csak a szabadon választott kormányok hívására térhetnének vissza; sor kerülne a fennálló kormányok feloszlására és nemzetközileg ellenőrzött választások megtartására. Az új kormányok szabad kezet kapnának kül- és belpolitikájukban, de *biztonságpolitikájukat kötelesek lennének alárendelni Moszkva érdekeinek*, azaz, csak a Szovjetunióval köthetnének biztonsági szerződést. Státusuk tehát Finnorszáéhoz hasonlítana.

A megegyezés céljából további garanciákat lehetne adni a szovjet biztonság kielégítésére. „Ha szilárd biztosítékokat lehetne nyújtani a német fenyegetés feltámadása ellen, amely megfelelő garanciákkal járna [a Szovjetunió] európai határa mentén fekvő országok viselkedését illetően, akkor valószínűleg összeegyeztethető lenne a szovjet biztonsággal az európai »vasfüggöny« visszavonása a Szovjetunió 1939-es határai mögé.” A megegyezés alapja egy „védhető Nyugat-Európa” lenne, amely viszont nem veszélyeztethetné a Szovjetuniót. A kettő együtt kielégítené mind Moszkva, mind pedig Washington „legitim aspirációit”.⁴⁹ Emellett „a súlyos kockázat” ellenére felmerült, hogy „bizonyos megegyezésre lehetne jutni” a szovjetekkel „az európai fegyverzeti szint és a fegyveres erők elhelyezkedése tekintetében.”⁵⁰

Összefoglalóan tehát, Kelet-Európa függetlenségének helyreállítását a szovjet biztonsági igények kielégítésével vélték megvalósíthatónak úgy, hogy a cordon sanitaire országai védelmi szempontból együttműködnének a Szovjetunióval, Moszkva biztosítékot kapna a német veszély ellen, miközben Nyugat-Európa védelmét is garantálnák, végül megegyezésre kerülne sor az európai fegyveres erők nagyságáról és elhelyezkedéséről. Az amerikai elképzelés szerint a függetlenségüket visszanyert országok a katonaiak kivételével részt vennének a nyugat-európai integrációs szervezetekben.

A fenténél realistább álláspont is megfogalmazódott. Egy 1953 augusztusában készült elemzés szerint bármilyen ésszerűnek látszik ez az érvelés, az általa kínált megoldás teljesen elfogadhatatlan a szovjet vezetés számára, mivel „a jelenlegi kommunista rezsimnek végét jelentené a csatlós országokban és feltehetően súlyos csapást mérne a Szovjetunió belső rendszerének a stabilitására”. Ennélfogva a fenti javaslat csak propagandacélokat szolgálhat, és „szerényebb ajánlatokkal” kellene előállni annak kipróbálására, hogy a Kreml milyen engedményekre hajlandó.

Ennek érdekében javasolni lehet a politikai foglyoknak adandó amnesztiát; a vasfüggöny megnyitását az utazás és a kulturális kapcsolatok számára; a diplomáciai kapcsolatok normalizálását a nyugati országokkal és Jugoszláviával a szovjet tömb államai részéről; a diplomaták és újságírók utazási, megfigyelési és jelentési szabad-

49 NAWDC RG 59 PPS 1947–53. Box 47. Feljegyzés a Politikai Tervező Osztály számára.

50 NAWDC RG 59 PPS Lot file 65D 100 Box 88. Feljegyzés a Politikai Tervező Osztály számára, 1954. márc. 5.

ságát; az emberi és szabadságjogok betartásának megfigyelését; gyakorlati lépéseket a dunai hajózás szabadsága érdekében.⁵¹

Az osztrák államszerződés aláírása 1955-ben és Ausztria ezzel járó semlegesítése felcsillantotta a reményt arra, hogy a szovjet szférába tartozó országok kérdését tárgyalásos úton meg lehet majd oldani, annak ellenére, hogy az amerikai vélemény a Szovjetunióról nem változott meg. A washingtoni vezetés szerint a Szovjetunió továbbra is „a szabad világ erejének és egységének a megbontására, illetve gyöngítésére, valamint az általa ellenőrzött területek kiterjesztésére törekszik...” Moszkva engedményei — mint pl. az osztrák államszerződés aláírása — csak *taktikai* lépéseknek tekinthetők a szovjet külpolitika részéről, és annak rugalmasságát mutatták.⁵²

Az Egyesült Államok a maga számára előnyös rendezésre törekedett és ennek megfelelően célként tűzte ki a szovjet erők visszavonását Kelet-Európából, az ottani országok függetlenné válását, Németország egyesítését és csatlakozását a NATO-hoz. Az 1955-ben sorra kerülő négyhatalmi tárgyalásokra a State Department a következő álláspont képviselését javasolta az amerikai delegáció számára: Németország egyesítése, amely után a Szovjetunióknak ki kell vonulnia az NDK-ból és Lengyelországból, majd ezt követően az osztrák államszerződés életbelépésével párhuzamosan Magyarországról, Romániából és Kelet-Ausztriából.⁵³ Ez a javaslat visszalépést jelentett a State Department Politikai Tervező Osztályának korábbi álláspontjához képest, mivel nem vette figyelembe a Szovjetunió biztonsági aggodalmát Németország tekintetében.

Kelet-Európa problémáját Dulles külügyminiszter az 1955 őszi genfi konferencián az előzetes tervek szerint négyszemközt vetette föl Bulgaryin szovjet miniszterelnöknek. Dulles elmondta tárgyalópartnerének, hogy Kelet-Európa az etnikai szálak és az ebből fakadó belpolitikai okok miatt fontos az Egyesült Államok számára. Kifejtette, hogy Washington „nem kívánja, hogy a Szovjetuniót ellenséges országok gyűrűje vegye körül”. Javasolta az amerikai külügyek vezetője, hogy Kelet-Európa kapjon lehetőséget a finn modell alapján történő fejlődésre.⁵⁴ Bulgaryin azonban mereven elzárkózott a kérdés megvitatásától, ezért Kelet-Európa ügye nem került a genfi konferencia napirendjére.

1956 júliusában az NSC 5608. sz. dokumentum keretein belül ismét felülvizsgálatra került az amerikai Kelet-Európa-politika, amely több új elemet tartalmazott.

51 NAWDC RG 59 PPS Chronological file Box 33. Feljegyzés a Politikai Tervező Osztály számára, 1953. aug. 19.

52 NAWDC RG 59 PPS 1955. Lot File 66D 70 Box 64. A Nemzetbiztonsági Tanács titkárnak (J. S. Lay) feljegyzése a külügyminiszternek az 1955. évi négyhatalmi tárgyalások kapcsán, 1955. júl. 11.

53 Uo. John C. Campbell a következő opciók mérlegelését javasolta: Németország egyesítése és választási lehetősége elkötelezettségéről, miközben a szovjet csapatok kivonulnának Csehszlovákiából és Lengyelországból, melyek fenntartanák katonai egyezményüket Moszkvával; az amerikai csapatok kivonulnának a NATO-országokból, kivéve Angliát, a szovjetek pedig Kelet-Európából, ahová nem térhetnének vissza; Németország egyesítése el nem kötelezett alapon, Lengyelország és Csehszlovákia (esetleg a többi csatlós is) el nem kötelezett státust kapna. NAWDC RG 59 PPS 1955. Lot file 66D 70 Box 64. John C. Campbell feljegyzése a Politikai Tervező Osztálynak, 1955. máj. 31.

54 J. D. Marchio: i. m. 243–244.

Szőges ellentétben a State Department állásfoglalásával, mely szerint „az Egyesült Államok lehetőségei a csatlósok fölött érvényesülő szovjet uralomra való nyomásgyakorlásra vagy annak befolyásolására *továbbra is nagyon korlátozottak*”,⁵⁵ a Nemzetbiztonsági Tanács megállapította, hogy a „csatlós országokban levő cseppfolyós helyzet növelte az *Egyesült Államok korábban korlátozott lehetőségeit a csatlósok fölött érvényesülő szovjet uralom mélyreható megváltoztatásának befolyásolására* [kiemelés – B. L.]”⁵⁶.

A kelet-európai országok felszabadítását „távoli perspektívának” nevező dokumentum újdonsága volt, hogy elismerte, az egyes nemzetek függetlensége *eltérően* fejlődhet ki. Ezért megállapítást nyert, hogy „egyes politikák vagy politikai lépések a szovjet tömb egészére alkalmazhatók, mások viszont csak egy vagy több csatlósra alkalmasak”.

További új elem a nyomásgyakorlás és az ösztönzés politikájának ötvözése, illetve, ami ennél lényegesebb, hogy ezentúl az amerikai politika már nemcsak a kormányokkal szembenálló tömegekre akart hatni, hanem magukra a kormányokra is. Olyan politikai irányvonalra kellett ösztönözni a kelet-európai rezsimeket, amely a nemzeti érdekek szem előtt tartása mellett az amerikai érdekeket is figyelembe veszi. Ezen érdekek pontos mibenlétét nem definiálták. Előtérbe került az *evolúciós* folyamatok támogatása a forradalmi változásokkal szemben. Oly módon kellett az érintettek számára ábrázolni az „elégedetlenség okait, hogy azok nem csak forradalmi úton változtathatóak meg, hanem a csatlós rezsimek is korrigálhatják őket, amennyiben úgy döntenek, hogy megteszik a szükséges intézkedéseket”.⁵⁷ Mindez nem volt jó előjel a magyar forradalom előestéjén.

Az amerikai politika az 1956-os kelet-európai események idején

Jelen tanulmányunkban nem kívánjuk részletekbe menően elemezni az amerikai politikát az 1956-os magyar és lengyel válság kapcsán. Csak azt vizsgáljuk, hogy az Egyesült Államok milyen *stratégiát* választott a magyarországi kihívásra adott válaszában, figyelembe véve *lengyel* politikájának egyes vonatkozásait is.

Miután az amerikai vezetés tudomást szerzett arról, hogy Budapesten felkelés tört ki a sztálinista diktatúra és a szovjet uralom ellen, a korábbi útmutatásoknak megfelelően a lélektani hadviselés fokozásával válaszolt. Egyes források szerint sor került egy CIA egység bevetésére a Red Sox/Red Cap program keretein belül.⁵⁸

Az új kelet-európai helyzetben alkalmazandó *stratégia kidolgozására* szóló utasítást az elnök az 1956. október 26-i Nemzetbiztonsági Tanács ülésén adta ki, és az erre vonatkozó dokumentum, az NSC 174. 1956. október 31-én készült el. E szerint Lengyelországban és Magyarországon megvalósítható a „nemzeti kommunista kor-

55 NSAOWC Record N° 62 620. Az Egyesült Államok kelet-európai politikája, 1956. júl. 3.

56 NSAOWC Record N° 6203. NSC 5608. 1956. júl. 3.

57 Uo.

58 Ld. pl. *Bennett Kovrig: The Myth of Liberation. East-Central Europe in U. S. Diplomacy and Politics since 1941.* Baltimore-London, 1973. 184.

mányok” létrejötte. Magyarország esetében három lehetséges politikai irányvonal kínálkozott: a nyomásgyakorlás az ENSZ-en és nyilvános felszólításokon keresztül; a felkelők titkos vagy nyílt fegyveres eszközökkel történő támogatása; az Egyesült Államok megpróbálja elérni a szovjet csapatok visszavonását és Magyarország osztrák mintájú semlegesítését.⁵⁹

Lengyelország kapcsán javaslat született a lengyel–amerikai viszony megvitatásának kezdeményezésére az új varsói kormánnyal, a lengyel kereskedelem átirányítására nyugat felé, a gazdasági segélynyújtásra, a kapcsolatok és kulturális csereprogramok bővítésére. Magyarországgal kapcsolatban közvetlen célként a *szovjet katonai beavatkozás megakadályozása* fogalmazódott meg a nyomásgyakorlás eszközeivel, illetve azzal, hogy biztosítják a Szovjetuniót: az amerikai vezetés Magyarországot nem tekinti potenciális szövetségesnek (ez utóbbival a katonai vezetés nem értett egyet).⁶⁰ Mérlegelni kellett, hogy tanácsos lenne-e javaslatot tenni a magyar semlegességre úgy, hogy a szovjet csapatokat kivonják Magyarországról, miközben az Egyesült Államok is elszállítaná katonáinak egy részét Nyugat-Európából (a kölcsönös csapatkivonások lehetőségét a katonai vezetés nem tartotta elfogadhatónak).

Amennyiben pedig „a varsóihoz hasonló független kormány” kerülne hatalomra Budapesten, a lengyelországihoz hasonló lépéseket kellene tenni.

Az amerikai stratégia kulcsa az a szándék, hogy a szovjet vezetés tudtára adja: nem akarja a maga javára kihasználni a magyarországi fejleményeket. Eisenhower tanácsadójának, Harold Stassennek a javaslatára a külügyminiszter október 27-i dalasi beszédében kijelentette, hogy az Egyesült Államok „nem tekinti potenciális szövetségesnek” a kelet-európai országokat. Ezt követően Charles Bohlen moszkvai követet utasították, hogy hívja fel a szovjet vezetés tagjainak figyelmét a fenti mondatra, amelyet Bohlen október 29-én meg is tett, egy Magyarország semlegesítésére irányuló ajánlattal együtt.⁶¹ Október 31-én maga Eisenhower elnök is elismételte egy üzenetben, hogy „megkíséreltünk eloszlalni minden olyan alaptalan félelmet, miszerint a Kelet-Európában létrejött új kormányokat potenciális katonai szövetségeseknek tartanánk”.⁶² Meglehetősen fontosságot tulajdonítottak a Fehér Házban ennek a közlésnek, mivel Dulles másnap jelentést kért a budapesti amerikai külképviseletől arra nézve, hogy hallották-e Budapesten a kérdéses beszédet, és ha igen, volt-e rá hivatalos vagy nem hivatalos reakció.⁶³

Az amerikai politika abból a feltételezésből indult ki, hogy a Szovjetunió biztonsági okokból tartja megszállva Kelet-Európát. Ha tehát Washington „elismeri a Szovjetunió legitim biztonsági érdekeit ezeknek a területeknek a kapcsán”,⁶⁴ úgy elkerül-

59 NSAWDC Record N° 62 423. NSC 5616. 1956. okt. 31. Az amerikai ENSZ politikáról ld. A magyar kérdés az ENSZ-ben és a nyugati nagyhatalmak titkos tárgyalásai 1956. okt. 28. – nov. 4. (Brit külügyi dokumentumok.) Közli: *Békés Csaba*. In: *Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézete. Évkönyv 2* (1993) 39–71.

60 NAWDC RG 218 JCS. A Joint Strategic Survey Committee jelentése az Egyesített Vezérkari Főnökségnek az NSC 5616-ról, 1956. okt. 31.

61 Ld. *J. D. Marchio*: i. m.

62 *B. Kovrig*: i. m. 187.

63 NAWDC RG 59 611. 64/11 — 156. 1956. nov. 1.

64 NAWDC RG 59 PPS Lot 66D 487. 1956 Box 80. A Politikai Tervező Osztály állásfoglalása, 1956. okt. 29.

hető lesz a katonai beavatkozása, sőt, a későbbiekben megvalósulhat a magyar függetlenség. Harold Stassen későbbi megfogalmazása szerint „egy nagyon alapos, gyors kezdeményezéssel meg kellett próbálni lehetőséget adni az oroszok számára, hogy megadják Magyarország függetlenségét és szuverenitását azzal, hogy biztosítják őket, Magyarországot nem vesszük fel a NATO-ba [...]. Az volt az érzésem ugyanis — állította a tanácsadó — hogy az oroszok nehezen nyelik majd le, hogy a Vörös Hadsereget kiverik Magyarországról.”⁶⁵

A hivatalos politika szintjére emelkedett az az állítás, miszerint ha vonakodva bár, de Moszkva elfogad „egy olyan kommunista kormányt, amely hű marad a Szovjet-unióhoz fűződő katonai és politikai szövetséghez”, de „megvalósítja »nemzeti függetlenséget« és jogot szerez arra, hogy maga jelölje ki a kommunizmushoz vezető útját”.⁶⁶

Eisenhower leszerelési tanácsadója egyenesen úgy vélekedett, hogy Zsukov marsall „minden bizonnyal vonakodva venné fokozottan igénybe a Vörös Hadsereget a Balkánon a helyi lakosság fékentartására: de valószínűleg nem tudja megakadályozni annak bevetését, ha belső ellenzéke fel tudja idézni a magyarországi, stb. NATO-bázisok rémét, illetve ezeknek a balkáni országoknak a csatlakozását a NATO-hoz”.⁶⁷ Magyarán a szovjet katonai vezetés nem akar beavatkozni Magyarországon, ha a Nyugat részéről megfelelő garanciát kap a szovjet biztonsági igények figyelembevételére. Az amerikai politika visszanyúlt a Roosevelttel elfogadott irányvonalhoz, miszerint *ha védelmi szükségletei kielégítést nyernek, a moszkvai vezetés hajlandó lesz engedményeket tenni a szomszédok politikai berendezkedését illetően.* Ezúttal Washington beérte volna egy „nemzeti kommunista” kormánnyal, amely az evolúció útján válna teljesen demokratikussá.

Néhány napig úgy látszott Washingtonban, hogy beválik ez az irányvonal. Október 30-án a szovjet honvédelmi miniszter, Zsukov közölte az amerikai követtel, hogy a szovjet csapatok utasítást kaptak Budapest kiürítésére. Szavainak az látszott nyomatékot adni, hogy a szovjet vezetők „észrevehetően komorabbak voltak” mint az előző nap. Bohlen nem tartotta kizártnak, hogy az éjszaka folyamán változás állt be a szovjet politikában.⁶⁸

A vezérkari főnökök október 31-én úgy foglaltak állást, hogy „tekintettel a magyarországi fejlemények bizonytalanságára, elképzelhető, hogy [...] a szovjet csapatok az Egyesült Államok beavatkozása nélkül is kivonulnak” Magyarországról.⁶⁹ Valósággal eufórikus hangulat uralkodott el Washingtonban, ahol úgy vélték, hogy a háború óta eltelt időszak legjelentősebb változása következik be a vasfüggöny mögött. Ennek tulajdonítható, hogy a Nemzetbiztonsági Tanács november 1-én megtar-

65 NSAWDC Record N° 65 102. Interjú H. Stassennel J. F. Dullesről. Stassen úgy érezte, hogy Dulles nem elég egyértelműen jelezte az orosz vezetésnek, hogy Washington figyelembe veszi Moszkva védelmi igényeit. Ezek szerint nem tudhatott Bohlen okt. 29-i moszkvai közléséről.

66 A Politikai Tervező Osztály okt. 29-i állásfoglalása és az NSC 5616. Ld. az 59. és a 64. jegyzetet.

67 NSAWDC Record N° 64 493. A leszerelési tanácsadó feljegyzése, 1956. okt. 29.

68 NSAWDC Record No 65 693. A moszkvai követ távirata a külügyminiszternek, 1956. okt. 30. 2:54 pm.

69 A Joint Strategic Survey Committee jelentése. Ld. a 60. jegyzetet.

tott ülésén Allen Dullesnek a magyarországi helyzetet taglaló beszámolója után a szuezi válság megvitatása került napirendre. Bár még aznap újabb szovjet csapatok érkeztek Magyarországra, Bohlen, aki Bulgaryinnal folytatott megbeszéléseket, arra a következtetésre jutott, hogy a „szovjetek ebben a stádiumban nem készülnek közvetlen katonai akcióra”, és az időnyerésre törekcszenek.⁷⁰

Henry Kissinger legújabb munkájában kritikával illette az amerikai vezetést, amiért nem vette igénybe olyan kremlinológusok szaktanácsait, mint Kennan, Kohler, Thompson vagy Bohlen.⁷¹ Kissinger nem tudta, hogy ezek közül az egyik, Bohlen, még november 2-án is nagyot tévedett a szovjet intenciót illetően.

Kissinger felrója továbbá, hogy a Dulles- és az Eisenhower-beszédek által adott garanciák félrevezetőek voltak, hiszen még a „nem marxista kormányok” is hátsó szándékot látnak az önzetlenséget hangsúlyozó amerikai szándéknyilatkozatokban. Kissinger szerint az amerikai kormánynak figyelmeztetnie kellett volna a Kremlt, hogy egy magyarországi megtorlásnak súlyos következményei lesznek a kelet–nyugati kapcsolatokra nézve, és ezáltal a beavatkozás következményeit kiszámíthatatlannabbá tette volna a szovjet vezetés számára. Végül az amerikai diplomácia egykori vezetője szerint fel kellett volna hívni a magyar kormány figyelmét az amerikai támogatás hatáira, és arra, hogy ne tegyen „visszavonhatatlan” lépéseket.⁷²

Felmerül tehát a kérdés, hogy milyen körülmények korlátozták az amerikai politikai opciókat? Az amerikaiakat felkészületlenül érték a budapesti események, ezért állandó időzavarban szenvedtek. Allen Dulles, a CIA igazgatója ugyan azt állította a Szenátus külügyi bizottságának november 12-i ülésén, hogy Washington számított a felkelés kitörésére,⁷³ de más források nem támasztják alá ezt a kijelentést. Így pl. a Nemzetbiztonsági Tanács 1956. június 27-én készített elemzése szerint Magyarországon „a nyílt népi felkelés nem lehetséges”.⁷⁴ Az első előrejelzés egy esetleges magyarországi robbanásról szeptember 26-án került Allen Dulles fivére, John Foster Dulles asztalára.⁷⁵ Vitatható viszont az elterjedt állítás, miszerint a szuezi válság „háttérbe szorította” a magyar eseményeket. Az amerikai vezetés a rendelkezésre álló források szerint kiemelt jelentőséget tulajdonított a forradalomnak, hiszen megvalósulni látszott az amerikai politika egyik legfontosabb célja. Szuez jelentőségét a magyar eseményekben abban jelölte meg az akkori amerikai vezetőség egy tagja, hogy nehéz volt fellépni a Szovjetunióval szemben akkor, amikor az Egyesült Államok szövetségesei katonai erőt alkalmaztak a Közel-Keleten. Nehezítette a tájékozódást a magyar fejleményekben, hogy október 27-ig megszakadt a rádiókapcsolat a budapesti amerikai legáció és a State Department között, így a kommunikáció telex útján zajlott.

70 NAWDC RG 59 764. 00/11 — 256. A moszkvai amerikai követ távirata a külügyminiszternek, 1956. nov. 2. 4:44 pm.

71 *Henry Kissinger: Diplomacy*. New York, 1994. 562.

72 I. m. 563. *H. Kissinger* nem veszi figyelembe a forradalom spontaneitását, azt, hogy a radikalizálódás nem kormányintézkedés következménye volt, hogy Moszkva a Varsói Szerződés felmondása előtt döntött a beavatkozásról.

73 NSAADC Record N° 65 209. Az Agerpress jelentése, 1956. nov. 25.

74 NSAADC Record N° 62 596. 1956. jún. 27.

75 NSAADC Record N° 65 235. Délutáni feljegyzés J. F. Dulles számára, 1956. szept. 9.

Ennél fontosabb mozzanat, hogy az amerikai vezetés a Nagy-kormányt nem tekintette a korábbihoz képest megfelelő alternatívának. Ezt a álláspontot tükrözi az NSC 5616. sz. dokumentum, amely arra utal, hogy a budapesti kormány nem tekinthető a varsóihoz hasonlóan függetlennek. Dulles október 29-én kijelentette, hogy az új amerikai követ, Edward Wailes nem visz üzenetet Budapestre, mivel „a jelenlegi kormánnyal aligha akarunk szóba állni”.⁷⁶ Október 31-én Wailes olyan instrukciókat kapott, hogy ne nyújtsa át megbízólevelét a kormánynak.⁷⁷ Nagy Imre személye nem volt megnyugtató az amerikaiak számára. Úgy tartották, hogy az 1953-ban bevezetett új politikai irányvonal csak taktikai változtatás volt, amely csak rontott a gazdasági helyzeten és nem sikerült megbékíteni a magyar népet.⁷⁸ Emellett Nagyot valószínűleg nem találták kellően szovjetellenesnek.⁷⁹

A magyar forradalom megsegítésének elvileg leghatásosabb módszere a katonai beavatkozás lett volna. Történt is erre vonatkozó javaslat a CIA részéről, azonban a döntéshozók a kezdettől fogva elvetették ezt a lehetőséget.⁸⁰ Ezt a megoldást a harmadik világháború veszélye miatt ki kellett zárni. A forrásokból és a visszaemlékezésekből egyértelműen kiderül, hogy az amerikai vezetés meg volt győződve róla: egy katonai intervenció „a jelenlegi körülmények között nagymérvű konfliktus, akár a világháború veszélyét hordozhatja magában a Szovjetunióval”.⁸¹

Röviden összefoglalva tehát, az Egyesült Államok a következő irányvonalat követte a magyar forradalom kapcsán.

1. A fegyveres intervenció lehetőségét kizárták, mert az uralkodó felfogás szerint az világháborúhoz vezethetett volna;

2. Az amerikai döntéshozók a roosevelti hagyomány szellemében abból indultak ki, hogy a Szovjetunió biztonsági okokból tartja megszállva, illetve irányítása alatt Magyarországot, ezért igyekeztek meggyőzni a moszkvai vezetést, hogy Amerika nem használja ki a magyar eseményeket a szovjet biztonság rovására. Ettől az intervenció elodázását remélték, melynek folytán időt lehetett volna nyerni a helyzet konszolidálására és egy olyan kormány hatalomra jutására, amely megfelel az amerikai érdekeknek, és amelyet politikai és gazdasági eszközökkel lehet majd támogatni;

76 NSAWDC Record N° 64 562. Dulles telefonhívása Shanleynak, 1956. okt. 29.

77 NAWDC 764. 00/10 — 31 56. A State Department (Hoover) a budapesti amerikai legációnak, 1956. okt. 31.

78 NAWDC RG 59 PPS Lot file 66D 487 Box 78. Rövid áttekintés az európai csatlósok helyzetéről, 1956. jún. 7.

79 NAWDC RG 218 JCS 1953–57. 091 Poland Box 15. Feljegyzés az Egyesített Vezérkari Főnökség elnökének, 1956. okt. 25. Eszerint „Gomulka [...] valószínűleg oroszellenes. Ellentétben a magyarországi Naggyal nem töltött jelentős időt a Szovjetunióban”.

80 Robert Amory feljegyzést készített Eisenhower számára, melyben nukleáris megelőző csapást javasolt Lvovra és a kárpátaljai hegyi hágók, ill. a Magyarországra vivő út- és vasútvonalak megsemmisítésére. Ld. *Bennett Kovrig: Of Walls and Bridges: The United States and Eastern Europe*. New York – London, 1991. 95–96.

81 A Politikai Tervező Osztály okt. 29-i állásfoglalása. Ld. az 59. jegyzetet. Robert Murphy visszaemlékezése szerint „kétség nem fér hozzá, hogy ha beavatkoztunk volna, az katonai konfrontációt jelentett volna a Szovjetunióval”.

3. Az ENSZ-en keresztül alkalmazott nyomás mellett felajánlották Magyarország semlegesítését bizonyos kompenzáció mellett a Szovjetunió számára, ám a gyors szovjet beavatkozás elejét vette ezen elképzelés megvalósulásának.

A fentiek szerint az amerikai stratégiának volt egy belső logikája, amely kijelölte, hogy mit szabad és mit nem szabad tenni. Ám a fenti levezetésből hiányzik egy láncszem, amire akkor derül fény, ha megvizsgáljuk az amerikai álláspontot egy esetleges szovjet katonai beavatkozás esetére Lengyelországban. Arra utaló jelek vannak ugyanis, hogy az Egyesült Államok nem zárta ki a fegyveres erő bevetését abban az esetben, ha Moszkva lerohanta volna Lengyelországot.

1956. november 23-án a védelmi miniszterhelyettes utasította a vezérkari főnököket, hogy a nemzetközi biztonsági ügyekért felelős védelmi államtitkár-helyettes-sel konzultálva készítsenek tanulmányt egy, az ENSZ által végrehajtandó lengyelországi katonai akció megvalósíthatóságáról, az ebben való amerikai részvétel mértékéről, valamint a globális háború kockázatáról. A tanulmány elkészítéséről az NSC 5616/2. sz. dokumentum rendelkezett.⁸² A vezérkari főnökök arra a következtetésre jutottak, hogy „a.) az ENSZ katonai beavatkozása Lengyelországban kivitelezhető; b.) az Egyesült Államok az ENSZ céljainak megvalósításához szükséges mértékben avatkozzék be, kezdetben a Nyugat-Európában rendelkezésre álló erőkkel végrehajtott légi csapásokkal, de felkészülve rá, hogy szembeszálljon a szovjet válaszlépésekkel a szovjet kommunikációs vonalak és a szovjet légi potenciál forrásainak támadásával; c.) amennyiben az Egyesült Államok ehhez a lépéshez folyamodik, fennáll a globális háború veszélye. Amennyiben az idő engedi, Moszkva tudtára kell adni, hogy az NSC 5612/2. 15. paragrafusa által leírt körülmények között *azonnali katonai lépések következnek, ha az ottani vezetés bármilyen katonai erőt alkalmaz a Lengyelország fölötti ellenőrzésének helyreállítására* [kiemelés tőlem – B. L.]”⁸³ A katonai vezetés a lengyel hadsereg részvételére is számított, hiszen a légierő vezérkari főnöke kifejtette: a *lengyel* hadsereg a NATO és az ENSZ erői amerikai elemekkel — nevezetesen a stratégiai légierővel — megerősítve „képes lenne legyőzni a szovjet tömb erőit, feltéve, ha céljaikat és akcióikat nem korlátozzák”.⁸⁴ Az Egyesült Államok közölte a szovjet vezetéssel, hogy „eltökélt az erő alkalmazására a Szovjetunió ellen, ha az az ENSZ célok megvalósítására szükségessé válik, mely célok a lengyel függetlenség helyreállítására vonatkoznak.”⁸⁵ A katonai készülődés jeleként 1956. december 5-én magasabb harckészültségi fokozatba helyezték a stratégiai és harcászati légierőt, valamint a szállító repülőgép-egységeket, majd december 7-én visszahelyezték őket a normális készültségi fokozatra, fokozott hírszerzői készültség mellett.⁸⁶

82 NSAADC Record N° 71 515. Arthur Radford feljegyzése a védelmi miniszternek az Egyesült Államok lengyel politikájáról, 1956. dec. 3.

83 Uo.

84 NSAADC Record N° 71 527. Az Egyesült Államok légierője vezérkari főnökének feljegyzése az Egyesített Vezérkari Főnökségnek az Egyesült Államok lengyel politikájáról, 1956. nov. 30.

85 NAWDC RG 218 JCS 1957. 062 (5–26–45) 1957 Box 3. 1957. máj. 6.

86 Uo. R. D. Wentworth tábornok (USAF) feljegyzése a légierő vezérkari főnökének, ill. a védelmi miniszternek, 1956. dec. 7.; távirat a Stratégiai Légiparancsnokság Főparancsnokának, 1956. dec. 8.

Összegzés

Sohasem fog kiderülni, hogy sor került volna-e a katonai beavatkozásra Amerika részéről. Maga a tény azonban, hogy komoly formában fölmerült, arra utal, hogy a szovjet tömbön belül Washington számára érvényesült egy országonkénti fontossági sorrend, amelyben Lengyelország előbbre állt, mint Magyarország. Az előbbi nagyobb stratégiai jelentősége és súlya az amerikai belpolitikában akár nagyobb kockázatvállalásra is készíthette az amerikai külpolitikát a szovjet katonai intervenció megakadályozására.

A magyar forradalom leverése ezzel szemben rámutatott az amerikai politika tehetlenségére. A „feltartóztatás”, majd a „felszabadítás” doktrínája szelet vetett és vihart aratott. Az 1948–1956 közötti időszakban Washington mindent megtett annak érdekében, hogy destabilizálja a kommunista rendszereket. El akarta lehetetleníteni a gazdaságukat a gazdasági hadviselés politikájával, fenn akarta tartani az ellenállás szellemét és a szabadság iránti vágyat, lélektani hadviseléssel fokozni a politikai vezetés gyűlöletét. Nem támogatta a fegyveres felkelést és nem is készített forgatókönyvet arra az esetre, ha az mégis bekövetkeznék. 1956 megmutatta, hogy a király meztelen: képtelen hatékonyan szembeszállni Közép-Kelet-Európa uralkodó katonai szuperhatalmával. Feltétlenül meg kell állapítanunk azonban, hogy az Egyesült Államok nem áldozta föl tudatosan Magyarországot valamilyen fajta „status quo” megőrzése érdekében. A dokumentumok meggyőznek minket, hogy Washington nem akarta elfogadni a fennálló rendet és minden olyan állítás, ami ezt sugallja végzetesen leegyszerűsíti, sematikusá teszi a történelmet. A hidegháború, és ezt korszakunk is megmutatja, a *szembenállásra* és nem az együttműködésre épült. Az amerikai politika kételyei és dilemmái, küzdelme ellenfelével, szövetségeseivel és önnön korlátaival a nemzetközi kapcsolatok bonyolultságát és nem sematizmusát bizonyítják.

LÁSZLÓ BORHI SOME QUESTIONS OF US FOREIGN POLICY TOWARDS EASTERN-EUROPE 1948–1956

The presence of the Soviet Union in the East-Central European states was a strategic menace to Western Europe, since as the Policy Planning Staff put it in 1949, it “extended the power of the Soviet Union into the heart of Europe”. As the United States considered Western European security as a part of its own, the elimination of Soviet predominance became a matter of concern for Washington.

Strategies for the elimination or at least the reduction of Soviet presence in East-Central Europe were spelled out in a series of National Security Council papers from 1949. Their common feature throughout the 50s was, that they envisioned the liberation of the Eastern part of the continent in two stages, liberation itself being a long term objective.

Until 1953 American policy used two major tools to achieve its ends in the Soviet sphere: economic and psychological warfare. Economic warfare had two major objectives: to create economic difficulties for the Soviet Union and its satellites; two decrease Soviet military power. Trade with Eastern Europe was regarded as a security issue, trade controls were

gradually relaxed after 1953 and after 1955 the *expansion* of trade in non-strategic commodities was thought desirable from the point of view of mellowing Soviet power in Eastern Europe.

Psychological warfare was in the main carried out by radio broadcasts, Radio Free Europe and Voice of America, both of which acted along government guidelines. The objective was to create antagonism among the satellites and within the communists leaderships; to maintain the spirit of anti-communist resistance and that of liberty, but no promise was to be made for a forced liberation.

After Stalin's death the State Department drew up plans for a negotiated settlement with Moscow of the Eastern European question along the lines of "Finlandization". However, the Soviet Union did not want to hear about such a thing.

From 1955 a change of paradigm occurred: East zone countries were no longer to be treated as a monolithic bloc, but on an individual basis; Washington resolved to enter into dialogue with the communist regimes.

The 1956 revolutions in Hungary and Poland caught the US off guard. American policy was unprepared for a scenario where an armed revolt occurred against the Soviet Union in a Satellite states – in fact such an eventuality had been believed impossible.

As far as Poland was concerned, Washington supported the Gomulka leadership and envisioned a drastic improvement of Polish-American relations. The Soviet leadership was made aware that their armed intervention in Poland would entail serious consequences possibly even armed intervention.

In Hungary's case the situation was different. Washington did not like Imre Nagy and was unwilling to get in contact with him. It was believed that if the US signalled to Moscow it would not exploit the Hungarian events for NATO's benefit, but would give due regard to Soviet security interests, the Soviets would refrain from military intervention and even Hungary's neutralization might become possible. Military intervention was ruled out for fear of an armed conflict with the Soviet Union, should that take place. However, American policymakers misjudged Moscow's intentions, their policy was based on false assumptions on Soviet motives.

LADÁNYI ANDOR

A „magyar Dahlem”

(Klebelsberg terve természettudományi telep létesítésére)

Klebelsberg a természet-, orvos-, műszaki és mezőgazdaságtudományi országos kongresszuson 1926. január 3-án tartott elnöki megnyitóbeszédében az egyetemi természettudományi intézetek és a létesítendő kutatóintézetek elhelyezésére a berlin-dahlemihez hasonló természettudományi telep kialakításának tervét vetette fel. Tanulmányomban e terv megszületését, formálódását és meghiúsulásának körülményeit vizsgálom.¹

A terv megszületése

A természettudományi telep létesítésének gondolatával Klebelsberg, valamint Magyar Zoltán, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (a továbbiakban: VKM) tudománypolitikai ügyosztályának vezetője feltehetőleg már 1925-ben, a kongresszust megelőzően foglalkozott, minden bizonnyal tárgyalások folytak e telep elhelyezésére alkalmas területről is — a VKM elnöki és tudománypolitikai ügyosztályai iratanyagának megsemmisülése miatt azonban erre vonatkozólag nincsenek konkrét adataink.

Kongresszusi megnyitóbeszédében Klebelsberg rámutatott arra, hogy a „magas kultúra” intézményei közé tartozik újabban a kutatóintézetek típusa is. „Ennek a típusnak legpregnánsabb alakjai — mondotta — a Vilmos Császár Társulat dahlemi természettudományi kutatóintézetei.”

A Berlin központjától 18 km-re fekvő Dahlemben, a kincstári uradalom területén tudományos városrész létesítésének tervét Friedrich Althoff, a kiváló kultúrpolitikus vetette fel. Halála után — az uralkodó rendelkezésére — hátrahagyott iratai alapján tervét rekonstruálták. E terv továbbfejlesztésében jelentős szerepe volt Adolf Harnacknak, aki Emil Fischer és Wassermann bevonásával 1909 novemberében írt nevezetes emlékiratában — elsősorban az amerikai kutatóintézetek századforduló utáni gyors kiépítésére és a tudományos kutatásra fordított összegek nagyarányú növekedésére hivatkozva — a kutatóintézetek hálózatának kialakítását és ehhez a gazdasági szféra anyagi támogatásának igénybevételét javasolta. A gazdasági élet több mint 200 képviselője a berlini egyetem alapításának 100. évfordulója alkalmából megalapította a Vilmos Császár Társaságot (*Kaiser Wilhelm Gesellschaft zur*

1 A „magyar Dahlem” tervének részletes feldolgozására eddig még nem került sor; e tervet és meghiúsulásának okait tulajdonképpen csak Huszti József ismertette Klebelsberg-monográfiájában. (*Huszti József: Gróf Klebelsberg Kunó életműve.* Bp. 1942. 139–145.)

Förderung der Wissenschaften), amelynek célja 1911. január 11-i alapszabályának 1. pontja szerint a tudományok fejlesztése, különösen természettudományi kutatóintézetek létrehozásával és fenntartásával. E Társaságnak az 1920-as évek közepén már több mint 20, túlnyomórészt természettudományi, műszaki és orvostudományi intézete működött, zömmel Dahlemben. Fenntartásukra az állam jelentős összeget fordított, de az ipar is, különösen a műszaki kutatóintézeteknek számottevő anyagi támogatást nyújtott. Klebelsberg elnöki megnyitójában mind az elméleti, mind az alkalmazott kutatások fejlesztésének fontosságát hangsúlyozta, rámutatva arra, hogy a Kaiser Wilhelm Gesellschaft kutatóintézetei közül „számosan kifejezetten azzal a céllal jöttek létre, hogy a német ipar versenyképességét a világversenyben növeljék” és „a német ipar, a német vegyipar a maga tüneményes fellendülését a német teoretikus kémikusoknak köszönheti”.²

Klebelsberg a dahlembi természettudományi telepet — amelyet 1925 őszén meglátogatott, és a létesítésére vonatkozó dokumentumokat is tanulmányozta — modellértékűnek tekintette. Kutatóintézet létesítésének szükségességét — a történettudományt illetően — már a *Magyar Történelmi Társulat* 1917. április 26-i közgyűlésén tartott elnöki megnyitóbeszédében felvetette, és a kutatóintézetek hiányára, annak következményeire 1924. november 26-i nemzetgyűlési beszédében is felhívta a figyelmet. Tisztában volt azonban azzal, hogy Magyarország pénzügyi helyzete nem teszi lehetővé valamennyi fő tudományszak területén kutatóintézetek létesítését; erre véleménye szerint csak egyes speciális esetekben kerülhet sor. Ezért a természettudományi kutatások végzése elsősorban a bölcsészeti kar természettudományi intézeteire és az orvosi fakultás elméleti intézeteire hárul. Ezeket „a jövőben elhanyagolnunk nem szabad. Ha ebben a pillanatban talán csak korlátozott mértékben tudunk is építkezni, mindenesetre különösen Budapesten gondoskodni kell arról, hogy nagy területek jöjjenek az építkezésekre rezerváltassanak, hogy majdan tervszerűen egy olyan telep létesüljön, mint amelyet a németek ma Berlin mellett, Dahlemben létrehozottak.”³

Nem Klebelsberg volt az első hazánkban, aki egyetemi telep — mai terminológiával campus — létesítésének szükségességét felvetette. Több mint három évtizeddel azelőtt Eötvös Loránd az egyetemi építkezések ügyében Csáky Albin miniszter elnökletével 1893. február 22–24-én tartott szakértekezleten a csak a jelen és a közeljövő szükségleteinek kielégítésére irányuló építkezések helyett olyan egyetemi telep kiépítését javasolta, amelyen a budapesti tudományegyetem és a műegyetem valamennyi fakultása elhelyezhető lenne. Erre Eötvös a Józsefváros külső részén az Üllői út, Orczy út, Örömvölgy utca, Kálvária tér, Szigony utca által határolt, mintegy 146 hold nagyságú területet tartotta a legalkalmasabbnak. Az értekezleten König Gyula, a műegyetem rektora, Pulszky Ágost, Beöthy Zsolt, Hógyes Endre, Kézmárcsly Tivadar, Czigler Győző és Wartha Vince professzorok támo-

2 A Kaiser Wilhelm Gesellschaftra és a dahlembi telepre ld. *Karl Griewank: Staat und Wissenschaft im Deutschen Reich. Zur Geschichte und Organisation der Wissenschaftspflege in Deutschland*. Freiburg im Breisgau, 1927. 60–65.; A magyar tudománypolitika alapvetése. Szerk. Magyar Zoltán. Bp. 1927. 368–369.; *Magyar Zoltán: A magyar tudományos nagyüzem megszervezése. Nyolc év a magyar tudományos élet kormányzatában*. Pécs, 1931. (Tudományos Gyűjtemény. 106.) 54–57.; Tudomány, kultúra, politika. *Gróf Klebelsberg Kuno* válogatott beszédei és írásai (1917–1932). Vál., előszó, jegyz. Glatz Ferenc. Bp. 1990. 164–165., 570–573.

3 Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Nyomtatványai. Napló. XXVII. Bp. 1924. 415.; *Glatz Ferenc: Nemzeti kultúra—kulturált nemzet. 1867–1987*. Bp. 1988. 144–149.; Tudomány, kultúra i. m. 32–34., 166–167., 171–172.

gatták, míg Berzeviczy Albert államtitkár, valamint a főváros és a *Fővárosi Közmunkák Tanácsának* képviselői elleneztek Eötvös tervét. Csáky a háromnapos értekezlet eredményeit úgy összegezte, hogy a felszólalók nagy többsége Eötvös eszméjét „komoly megfontolásra ajánlja”. Csáky e kérdés tanulmányozására és a költségek megvizsgálására műszaki bizottságot küldött ki. E bizottság számításai szerint külön egyetemi telep létesítése több mint háromszor annyiba kerülne, mint a meglévő épületek kibővítése, és ezért Csáky mindinkább az utóbbi megoldás felé hajlott.

Eötvös tervét a főrendiház 1893. december 19-i ülésén is ismertette. Rámutatott arra, hogy az előző évtizedek építkezései „többször csak valamely égető szükség kielégítésére eszközöltettek”. E gyakorlattal szakítva — mondotta — „keressünk egy olyan helyet, melyen felépíthetjük az egyetemet és műegyetemet úgy, hogy a közvetlen szükségleteknek megfelelő épületek felállítása után még mindig maradjon elég hely arra, hogy az egyetemnek majdan évtizedek múltán beálló terjeszkedése alkalmával további újabb építkezések is lehetségesek legyenek”. Eötvös Loránd rövid minisztersége idején tervének megvalósítása érdekében előmunkálatokat végeztetett (Czigler műegyetemi professzort bízva meg alternatív helyszínjavaslatok elkészítésével), utóda, Wlassics Gyula azonban a költségkihatásokra tekintettel a meglévő épületek kiegészítését határozta el, és ennek megfelelő törvényjavaslatot terjesztett az országgyűlés elé.⁴

Klebelsberg előterjesztéseiben általában törekedett a történelmi előzmények ismertetésére is, ezért ez esetben valószínűsíthető, hogy Eötvös tervét sem ő, sem Magyar nem ismerte. A kutatóintézetek létesítését illetően azonban kétségtelen Klebelsberg tervének „prioritása”.

A kongresszus természettudományi szakosztályának ülésén Rybár István — Ortway Rudolfnak az új, modern kutatási eljárások, módszerek alkalmazására vonatkozó javaslatára reflektálva — azt mondotta, hogy a budapesti tudományegyetem gyakorlati fizikai intézetének egy rendkívül forgalmas út mellett levő épületében „az épületrengések bármilyen exakt mérés elvégzését lehetetlenné teszik” és indítványozta az intézetnek „exakt mérések kivételére alkalmas helyre” való áthelyezését. Klebelsberg felszólalásában kifejtette: „úgy láttam, a világon mindenütt az a helyzet, hogy új természettudományi intézetek létesítésekor kimennek a nagyvárosok belső területéről és ezeket az intézeteket egy egységes, nagyobb telep keretében iparkodnak egyesíteni, mint pl. Berlin mellett Dahlemben is”. E telep elhelyezésére vonatkozólag először az összekötő vasúti hídtól délre fekvő Nádor-kert területét vette számításba (ide került volna egyébként a korábbi tervek szerint a botanikus kert is), de — mint mondotta — Ripka Ferenc főpolgármester szerint a Nádor-kertből megfelelő területet aligha lehetne kapni, és Ripka helyett a János kórház mögötti két régi temető területét javasolta. Itt épülhetnének fel — folytatta Klebelsberg — előbb a budapesti tudományegyetem filozófiai fakultásának természettudományi intézetei, majd utána az orvoskari elméleti intézetek. Schafarzik Ferenc szerint azonban e terület geológiai szempontból építkezésre kevésbé alkalmas, a Nádor-kertet erre a célra megfe-

4 Pesti Napló, 1893. febr. 23. 8–9., febr. 24. 9., febr. 25. 9.; Az 1892. évi február hó 18-án hirdott Országgyűlés Nyomtatványai. Főrendiház. — Napló. III. H. n. 1894. 57–62.; A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az Országgyűlés elé terjesztett huszonötödik jelentése. Bp. 1896. 58–60.; Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története. 1635–1985. Szerk. Sinkovics István. Bp. 1985. 227–228.; Buday Tibor–Budayné Mosonyi Klára: „A fizika fejedelme.” Eötvös Loránd élete és munkássága. Bp. 1986. 182–185.

lelőbbnek tartotta. Mágócsy-Dietz Sándor szerint a Nádor-kertbe kellene helyezni a botanikus kerten kívül a bölcsészkar növényrendszertani intézetét és az általános növénytani intézet élettani laboratóriumát, valamint több más természettudományi intézetet és egyes létesítendő kutatóintézeteket is. Gorka Sándor a szűkös körülmények között működő *Eötvös Loránd Geofizikai Intézet*nek kutatóintézeté fejlesztését javasolta, ezt Ilosvay Lajos is támogatta.⁵

Klebelsberg magáévá tette ez utóbbi javaslatot, és még január 4-én Magyarhoz intézett feljegyzésében azt írta, hogy „kötelességünk az ő [Eötvös Loránd] kutatásait folytató intézetet szervezni” (és a párizsi Pasteur Intézethez hasonlóan itt kellene elhelyezni „Eötvösnek most dísztelen sírban nyugvó csontjait” is). Hangsúlyozta, hogy e kutatóintézet a Gyűjteményegyetem keretébe tartozna: „Semmiesetre sem egyeznék bele abba, hogy az intézet az egyetemmel hozassék kapcsolatba, tekintettel az egyetemi adminisztráció rendkívüli nehézségére és lassúságára.” Azt írta továbbá, hogy az intézetet olyan területen kell létesíteni, „ahova a többi hasonló épületet is majd koncentrálni lehet”, s ezért bekérte Ripka főpolgármestertől a Nádor-kert helyszínrajzát.

Néhány héttel a kongresszus után írt cikkében Klebelsberg vázolta a geofizikai kutatóintézet, valamint a bölcsészkar természettudományi intézetek és az orvostudományi elméleti intézetek megfelelő elhelyezésére vonatkozó tervét. „A berlin-dahlemer koncepció lebeg itt szemem előtt, természetesen a mi szűkösebb viszonyainknak megfelelően szerényebb keretekben.” A számításba jöhető területek között most megemlítette a műegyetem melletti, jórészt még víz alatt álló lágymányosi területet is. (A természettudományi telep elhelyezésére vonatkozólag egyébként még egy javaslat érkezett: Bárczy István, volt főpolgármester a Vérmezőt javasolta.)⁶

Az eseményeket tovább követve: február 15-én a lágymányosi területen helyszíni szemlét tartottak, és ennek során megállapították, hogy a műegyetemmel szomszédos telkek „a bölcsészeti kar természettudományi és esetleg az orvosi kar elméleti intézetei számára lennének lefoglalhatók”, a létesítendő Boráros téri híd folytatását alkotó budai körút és a Duna-parti út saroktelkén építenék fel a Természettudományi Múzeumot, míg a vasúti összekötő hídon túl, a Nádor-kertben lenne a botanikus kert. Február 18-án Tangl Károly professzor, Klebelsberg felhívására, javaslatot tett a bölcsészkar természettudományi intézetek elhelyezésére és annak sorrendjére. Február 22-én a természettudományi telep létesítése ügyében Klebelsberg átirattal fordult Bethlen István miniszterelnökhöz:

„Az Országos Természettudományi Kongresszus tanácskozásából szerves tudománypolitikai program alakult ki — írta —, amely természetesen az évek hosszabb során át megfelelő sorrendben lesz megvalósítható. A magam részéről a legnagyobb súlyt helyezem arra, hogy ne összefüggés nélküli töredékek jöjjenek létre, hanem hogy mindaz, amit egymás után létesítünk, egy egységes nagy elgondolásnak legyen kiegészítő része.” Választa, hogy az első két feladat a budapesti bölcsészkar gyakorlati fizikai intézetének és az önálló-

5 A természet-, orvos-, műszaki- és mezőgazdaságtudományi országos kongresszus munkálatai. Budapest, 1926. évi januárius 3–8. Bp. 1926. 11., 61–67.

6 Magyar Országos Levéltár (=MOL) K 636-1928-27-4011.; Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei, törvényjavaslatai. Bp. 1927. 200–201.

sítandó geofizikai intézetnek a megfelelő elhelyezése. Az építkezés költségei a tárca beruházási keretéből — a csillagvizsgáló és a tihanyi biológiai intézet építésének befejezésével — biztosíthatók, csak megfelelő telekről kell gondoskodni, „és pedig úgy, hogy ott fokozatosan a budapesti egyetem összes természettudományi laboratóriumai elhelyezhetők legyenek. E telepnek mintegy befejezését alkothatná egy jobb jövőben a Természettudományi Múzeum”, a botanikus kert pedig a vasúti töltésen túl nyerne elhelyezést. „Ha ... a terv fokozatosan megvalósulna, akkor a műegyetemből, a mellette fölépülő egyetemi természettudományi telepből, a természetrajzi múzeumból és a növénykertből szinte összefüggő természettudományi telep keletkeznék, egy magyar Dahlem, mely a főváros belterületéhez való közelségénél fogva a dahlemi megoldást célszerűség tekintetében felülmúlná.” Klebelsberg megemlítette azt is, hogy e telkek egy része még víz alatt van, de a feltöltés „belátható időn belül remélhető”. Végül kérte a miniszterelnöktől, tegye lehetővé a fennhatósága alá tartozó Fővárosi Közmunkák Tanácsa által kezelt fővárosi pénzalap tulajdonában lévő telkeknek a fenti célra való leköltését.⁷

Az átiratra Prónay György miniszterelnökségi államtitkár 1926. március 1-én válaszolt, közölve, hogy kívánatosnak tartja az abban foglaltak megvalósítását, elsőrendű feladatnak tekinti a lágymányosi telkek erre a célra való leköltését, és ez ügyben leiratot intézett a Fővárosi Közmunkák Tanácsához. Klebelsberg a természettudományi intézetek elhelyezése ügyében március 5-én értekezletet tartott, amelyen Czabaly Kálmán, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának elnökhelyettese is részt vett. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa március 23-i ülésén az 1926. évi munkaprogramjába vette a lágymányosi terület három év alatt elvégzendő feltöltésének megkezdését — kérve ugyanakkor a kormánytól az ehhez szükséges összegek rendelkezésre bocsátását. A munkaprogramot a miniszterelnökkel közölve és az abban foglaltakat indokolva Czabaly hangsúlyozta: „készségesen kívánunk a kultuszminiszter úrnak országos érdekű terve megvalósításában a lehetőségig kötelességszerűen segítségére lenni”, „ennek azonban első feltétele, hogy a további kiképzés lehetővé legyen tehető”. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa április 27-i ülésén Klebelsberg kérésének megfelelően a vonatkozó lágymányosi területet „tudományos intézeti középépítkezések céljára” 10 évi időtartamra leköltötte.⁸

A törvényjavaslat

Időközben a VKM-ben előrehaladtak a természettudományok fejlesztése érdekében teendő intézkedésekről szóló törvényjavaslat kidolgozásának munkálatai. A törvényjavaslatot Klebelsberg a Minisztertanács 1926. április 16-i ülésén ismertette, majd azt kisebb „finomítások” után a Nemzetgyűlés június 18-i ülésén nyújtotta be. E törvényjavaslat a „Budapesti matematikai és természettudományi kar és telep” címet viselő 4. paragrafusának (1) bekezdése szerint: „A vallás- és közoktatásügyi miniszter felhatalmazást nyer arra, hogy a budapesti kir. m. Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészettudományi karát ketté választhassa akként, hogy a kötelékéből kiveendő

⁷ MOL K 636-1928-27-4011.

⁸ MOL K 636-1928-27-4011.; Budapest Főváros Levéltára (=BFL) II.1. a. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1926. márc. 23-i és ápr. 27-i ülése jkv.

mathematikai és természettudományi tanszékekből és a hozzájuk tartozó intézetekből és laboratóriumokból külön mathematikai és természettudományi kart alakítson.” E paragrafus (2) bekezdése a budapesti tudományegyetem és a műegyetem „fejlődése által kívánt, valamint az Országos Magyar Gyűjteményegyetem keretében szervezendő kutatási intézetek egységes és tervszerű elhelyezésének biztosítása céljából” a szükséges területekről rendelkezett. A törvényjavaslat 7. paragrafusa *Magyar Nemzeti Múzeum* természettajzi táraiból kialakítandó *Országos Természettajzi Múzeumnak*, 8. paragrafusa pedig az *Országos Növénykertnek* a Lágymányoson, ill. a Nádor-kertben való elhelyezésével kapcsolatos területi kérdéseket szabályozta.⁹

A törvényjavaslat Klebelsberg által fogalmazott, igen alapos és magas színvonalú általános indokolásának¹⁰ részletes ismertetését e tanulmány terjedelmi keretei nem teszik lehetővé, csak legfontosabb megállapításainak kiemelésére vállalkozhatunk. Az indokolásban Klebelsberg hangsúlyozta: a törvényjavaslatnak „az a főcélja, hogy legalább két évtizedes tervszerű munka alapjait lerakja”. Rámutatott arra, hogy a budapesti tudományegyetem „természettudományi intézeteinek és laboratóriumainak reorganizációja csak akkor kecsegtet igazi sikerrel, ha ezt a reorganizációt szervesen bele tudjuk illeszteni egy nagy koncepcióba, mely abban áll, hogy a Budapesten létesítendő természettudományi intézeteket egymás szomszédságában kell felépíteni és tervszerűen akként elhelyezni, hogy egységes természettudományi telep, mondjuk, egy magyar Dahlem keletkezzék... Nagy méretekre mi magyarok különösen mai helyzetünkben nem gondolhatunk, viszont kétszeres kötelességünk, hogy csekély anyagi eszközeinket tervszerűen használjuk fel. Tervszerű eljárás mellett a mi viszonyainkra redukált magyar Dahlemet bizonyára létesíthetünk.” A miniszteri indokolás a továbbiakban azt vizsgálta, hogy mely intézetek kerüljenek e telepre, és azok elhelyezésére miért a Lágymányos a legalkalmasabb. Ismertette, hogy elsőként, „belátható jövőben” a geofizikai kutatóintézet, a tudományegyetem gyakorlati fizikai és a műegyetem kísérleti fizikai, valamint a tudományegyetem és a műegyetem szerves kémiai tanszékei kerülnének a természettudományi telepre (külön is megindokolva általában a kutatóintézetek, konkrétan pedig a geofizikai kutatóintézet létesítésének szükségességét). A törvényjavaslat a budapesti bölcsészkar kettéválasztását e fakultás nagy méreteivel, a szellemtudományok és a természettudományok eltérő jellegével és számos kérdés kari tárgyalása során a szakszerűség rovására a személyi szempontok érvényesülésével indokolta.¹¹

A törvényjavaslat nemzetgyűlési tárgyalására 1926-ban már nem kerülhetett sor, a „magyar Dahlem” létesítésének előkészítő munkálatai azonban folytatódtak. Az építkezések programja ügyében Klebelsberg június 28-án értekezletet tartott. Ezen Klebelsberg felhívta a műegyetem rektorát, hogy tegyen javaslatot a műegyetem számára szükséges új épületekre. Szarvasy Imre rektor ennek már július 1-én eleget tett; szerves kémiai, kísérleti fizikai és elektrotechnikai pavilonok, továbbá a menza és az összes ifjúsági egyesület elhelyezésére ifjúsági pavilon építését javasolta. A Minisz-

9 Magyary Z.: i. m. 182–184.

10 Magyary Géza jogászprofesszor a Felső Oktatásügyi Egyesület 1927. jan. 23-i közgyűlésén elhangzott előadásában kiemelte, hogy a törvényjavaslat általános indokolása „terjedelmes kultúrtörténeti és kultúrpolitikai tanulmány”, annak „irodalmi értéke is rendkívül nagy. Egészen szokatlan, hogy a törvényjavaslatok indokolását a betervező miniszter önmaga írja.” A Felső Oktatásügyi Egyesület Közleményei, 1927. 1. szám 4.

11 Gr. Klebelsberg K.: i. m. 161–179.

tertanács július 14-i ülésén hozzájárult ahhoz, hogy a népszövetségi kölcsönből fedezendő 1926–27. évi beruházásokból az elsőként felépítendő geofizikai kutatóintézet felépítésére 500 000 aranykoronát fordítsanak. A természettudományi intézetek létesítésére kiszemelt telkek általános rendezési tervének, továbbá a geofizikai kutatóintézet építési tervének elkészítésével Klebelsberg Wälder Gyula műegyetemi építészprofesszort bízta meg, akit — Pekár Dezsővel, a geofizikai intézet igazgatójával együtt — a természettudományi intézetek tanulmányozására Berlin–Dahlembé és Göttingenbe küldött. A létesítendő geofizikai kutatóintézet szervezeti hovatartozásával kapcsolatban Klebelsberg a műegyetem és a budapesti tudományegyetem bölcsészeti karának véleményét kérte; mind a műegyetem, mind a bölcsészkar azt javasolta, hogy e kutatóintézet az Országos Magyar Gyűjteményegyetem szervezeti keretébe tartozzon.¹²

Akadályok a megvalósítás útjában

A „magyar Dahlem” megvalósítása elé azonban akadályok gördültek. Az első akadályt a budapesti tudományegyetem, különösen a bölcsészkar éles tiltakozása jelentette. A bölcsészeti kar 1926. július 1-ji ülésén — Kornis Gyula előadói javaslatát elfogadva — a kar hagyományos egységének fenntartása mellett foglalt állást. A többi fakultás és az Egyetemi Tanács is csatlakozott a bölcsészkar tiltakozásához. Klebelsberg ez ügyben tárgyalta a bölcsészkar küldöttségével, és beleegyezett abba, hogy a karon belül két szekció alakuljon, amelyek hatáskörébe tartozna a szorosabb értelemben vett szakkérdések tárgyalása. Ehhez 1927. január 7-i ülésén a bölcsészkar is hozzájárult.¹³

A természettudományok fejlődésével a bölcsészkar hagyományos szervezete megváltoztatásának, külön természettudományi kar szervezésének kérdése egyébként a megelőző több mint fél évszázad során ismételten felmerült. Maga a bölcsészkar is 1870-ben ezt javasolta. Az 1872-ben alapított kolozsvári tudományegyetemnek már külön matematikai és természettudományi kara volt, és Trefort 1873. évi „főtanodai” törvényjavaslatában is külön matematikai és természettudományi kar szerepelt. 1893 és 1912 között az egyetem három rektora is a kar kettéválasztásának szükségességét hangoztatta (Ajtay K. Sándor 1907. évi rektori beszámolóbeszéde szerint a bölcsészkar „természetellenes viszonyban él a természettudományi szakokkal”) — a professzorok többsége azonban ekkor már ragaszkodott a kar egységéhez...¹⁴

A „magyar Dahlem” megvalósítása útjában lényegesen nagyobb akadályként állt azonban a lágmányosi terület feltöltésének, az ehhez szükséges összegek fedezésének problémája, ami azután — mint látni fogjuk — tulajdonképpen e terv meghúulását okozta. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1926. november 23-i ülésén az 1927.

12 MOL K 27 MT 1926. júl. 14-i és júl. 22-i ülése jkv., K 636-1928-27-4011.

13 Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára (=ELTE L.) B. K. 1926. júl. 1-i, nov. 10-i és 1927. jan. 7-i ülése jkv., 1195/1926-27. B. K.; Kornis Gyula: A tudományok egysége és az egyetem egysége. Magyar Paedagogia 35 (1926) 145–151.

14 Ladányi Andor: A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében. Bp. 1969. (Felsőoktatás-történeti kiadványok. 1.) 22–23.

évi munkaprogramba is beillesztette a lágymányosi terület feltöltésének megkezdését, ezúttal is kérve a kormánytól a szükséges költségfedezet rendelkezésre bocsátását. Klebelsberg azonban arra törekedett, hogy a főváros vállalja a feltöltés költségeit. Ezt fejtette ki a december 14-én tartott értekezleten, amelyen egyes egyetemi és műegyetemi tanárok mellett Ripka és Czabalay is részt vettek. Az értekezleten valószínűleg megtárgyalták a Wälder professzor által időközben elkészített — e tanulmány függelékékként közölt — elhelyezési tervet is (abban a törvényjavaslatban foglaltakhoz képest az a módosítás történt, hogy a növénykert is a Lágymányoson nyert volna elhelyezést).¹⁵ A feltöltés költségeinek vállalására vonatkozó álláspontjáról Klebelsberg — szokása szerint — a nyilvánosságot is tájékoztatta.

Az új Országgyűlés megnyitására c. 1927. január 30-i cikkében közölte, hogy újra benyújtja a természettudományok fejlesztéséről szóló törvényjavaslatot, „amelynek az a fő célja, hogy a jövő húsz évben szükségessé váló természettudományi építkezések számára egységes terület biztosíttassék”. Ismertette a „magyar Dahlem” tervét, amelynek megvalósításából a fővárosnak is ki kell vennie a részét a terület 10 év alatt elvégzendő feltöltésének vállalásával, „mert teljes lehetetlenség az, hogy míg Debrecen és Szeged súlyos milliókkal járultak hozzá egyetemeik kiépítéséhez, Budapest ily nagy állami beruházásokhoz minden áldozat nélkül jusson”. De hozzátette azt is: „bizton remélem a székesfőváros hozzájárulását, nehogy a nagy természettudományi intézményeket Debrecenbe és Szegedre kelljen áttelepfítenem”.¹⁶

Ezzel összhangban ismertette az 1927. február 15-én a VKM-ben tartott szűkebbkörű értekezleten a természettudományi telep létesítésének célját, hangsúlyozva, hogy e terv megvalósítása „európai színvonalú dolog lenne”. Sipőcz Jenő polgármester a miniszter nagyszabású tervével kapcsolatban csodálatának adott kifejezést, közölte azonban, hogy a számításai szerint 8 millió pengőt igénylő feltöltési munkálatok a beruházási programba nem illeszthetők be, azok csak a költségvetésből fedezhetők, és megígérte: a főváros foglalkozni fog a miniszter kívánságával, és „állásfoglalását megfelelő módon tudomására fogja hozni”. Sipőcz felszólalása után Klebelsberg felolvasta a módosított törvényjavaslat 4. paragrafusának új (2) bekezdését: „A vallás- és közoktatásügyi miniszter felhatalmazást nyer arra, hogy amennyiben Budapest székesfőváros közönsége a fenti telep létesítéséhez arányos anyagi áldozattal hozzájárulni nem volna hajlandó, a budapesti m. kir. Pázmány Péter tudományegyetem helyett a szegedi m. kir. Ferencz József tudományegyetem matematikai és természettudományi karát fejlessze az országos érdekeknek megfelelő arányban, valamint a Budapesthez nem kötött intézményeket is Szegeden valósítsa meg.”

A módosított törvényjavaslat részletes indokolása szerint: „Mivel a vidéki egyetemi városok ... nagy anyagi áldozatokkal járultak hozzá az egyetemnek városukban való létesítéséhez, méltányos, hogy Budapest Székesfőváros is kivegye a részét a tervezett monumentális megoldás megvalósításából, mely önmagában is nagy nyeresége, de annak jelentősége még növekszik azáltal, hogy egyúttal a régen húzódó lágymányosi kérdés megoldásával egyik legfontosabb városrendezési problémáját juttatja nemzetközi viszonylatban is párját ritkító

15 MOL K 636-1928-27-4011.; BFL II.1. a. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1926. nov. 23-i ülése jkv. A lágymányosi természettudományi telep elhelyezési tervét A magyar tudománypolitika alapvetése c. kötet közli (XXII. t.). E tervben római számokkal vannak jelölve a műegyetem meglévő épületei, arab számokkal pedig a természettudományi telep létesítendő objektumai.

16 Tudomány, kultúra i. m. 403–405.

megoldáshoz. Arra a nem várt esetre, ha a Székesfőváros közönségében kellő megértés és áldozatkészség hiányoznék, e paragrafus utolsó bekezdése megfelelő rendelkezéseket tartalmaz.” A módosított törvényjavaslatban az említett kompromisszumos megoldásnak megfelelően külön matematikai és természettudományi kar helyett a bölcsészkar két osztályra való tagolása szerepelt, és módosult a botanikus kert elhelyezésére vonatkozó rész is.¹⁷

Az értekezletet követően Klebelsberg 1927. február 17-én — a módosított törvényjavaslatot is mellékelve — átiratban fordult a fővároshoz, ismertette a természettudományi telep tervét, megvalósításának városrendezési szempontból való jelentőségét, és kérte a 10 év alatt elvégzendő feltöltés költségeinek vállalását.

A főváros állásfoglalása

1927 tavaszán–nyarán e kérdésről a VKM és a főváros között folytatódtak a tárgyalások, a főváros testületi szervei részéről azonban érdemi állásfoglalás 1927 őszéig nem történhetett, mert a feltöltés megkezdéséhez szükséges összeget — mint említettük — csak a költségvetési keretből tudták (volna) biztosítani, az 1928. évi költségvetés tárgyalására pedig 1927 októberében került sor. A főváros vezetői — a feltöltés költségeinek fedezése mellett — azt a problémát is felvetették, hogy a főváros a Lágymányosra tervezte az állandó kiállítási területet, és a természettudományi telep, valamint a növénykert odahelyezése esetén a megmaradó terület az állandó kiállítás számára nem elegendő.

Ez ügyben 1927. szeptember 27-én Scitovszky Béla belügyminiszternél — Ripka és Sipőcz részvételével — értekezlet volt. A belügyminiszter támogatta Klebelsberg álláspontját, és az értekezleten előzetes megegyezés született, amelynek értelmében a főváros vállalja a Lágymányos víz alatt álló részének legkésőbb 1937 végéig építésre kész feltöltését (e célra már 1928-ban 800 000 P-t fordítva), a természettudományi telep létesítésére tervezett területnek pedig mintegy 150 m széles és 300 m hosszú részét pedig az állandó kiállítás számára szolgáló terület növelésére, a Dunához való kijáratának biztosítására adják át. E megegyezésről Klebelsberg az 1927. szeptember 30-i ülésen a Minisztertanácsot is tájékoztatta.¹⁸ (Klebelsberg egyúttal felhívta a Minisztertanács figyelmét arra is, hogy a vasúti töltés e területet két részre vágja, és „esztétikailag is rendkívül bántóan hat”. Ezért azt javasolta, kérje fel a Minisztertanács a kereskedelemügyi minisztert a töltés helyett viadukt építése kérdésének megvizsgálására, és ez ügyben október 8-án maga is átiratban fordult Herrmann Miksa kereskedelemügyi miniszterhez. Herrmann azonban október 26-án közölte Klebelsberggel, hogy a viadukt építésének rendkívül költséges voltára tekintettel e javaslat megvalósítására nem lát lehetőséget.)

Klebelsberg tervének támogatása érdekében ezúttal is a nyilvánosságához fordult: *Budapest vagy Szeged legyen-e a szellemi főváros?* c. 1927. szeptember 25-i cikkében — a városrendezési-építészeti kívánalmakat, a „művészi összmegoldás” követelményét és a „lágymányosi pocsolya” feltöltésének szükségességét is hangsúlyozva

¹⁷ MOL K 636-1928-27-4011.

¹⁸ MOL K 27 MT 1927. szept. 30-i ülése jkv.; K 636-1928-27-4011.

— vázolta a természettudományi telep létesítésének célját (a geofizikai intézet mellett említést téve a Korányi Sándor által javasolt experimentális terápiai kutatóintézetéről is). Cikkét azzal zárta, hogy „Budapest megkaphatja egyetemi városát, de áldoznia kell éppen úgy, mint ahogy kezdve Szegeden és Debrecenen... le egészen a dunántúli kis faluig, minden közösség becsülettel kiveszi a maga részét az ország szellemi újjáépítésének nagy munkájából.” Korányi Sándor hozzászólásában támogatta Klebelsberg tervét, rámutatva arra is, hogy „a munka megkezdése ne halasztás és ne nyúljon ki messze időre a megoldás.” Ripka főpolgármester is reflektált Klebelsberg cikkére: „ahogy Budapest törvényhatóságának szellemét ismerem — írta —, bizonyos vagyok abban, hogy ... készséggel járul hozzá” az egyetemi telep létesítéséhez.¹⁹

Az 1928. évi költségvetés tárgyalása 1927. október 5-én kezdődött meg a főváros pénzügyi bizottságában. Sipőcz polgármester expozéjában közölte, hogy új tételként szerepel a költségvetésben a lágymányosi terület feltöltése, 400 000 P előirányzattal. (Ez a fele volt a 10 évre tervezett munkálatok elvégzéséhez szükséges évenkénti összegnek, de már Klebelsberg is csak 600 000 P-nek a költségvetésbe való felvételét kérte, ehhez a belügyminiszter támogatását is megszerezve.) A pénzügyi bizottság több mint két hétig tartó költségvetési vitája során mind a keresztény községi párt, mind a demokrata párt, mind a szociáldemokrata párt képviselői fenntartásukat fejezték ki a feltöltés költségeinek vállalásával kapcsolatban, az egységes községi polgári párt képviselői pedig feltűnően passzívak voltak. Végül is a pénzügyi bizottság egyhangúlag (!) elfogadta a takarékosági követelményeket hangsúlyozó belügyminiszteri leiratra hivatkozó demokrata párti Bródy Ernőnek a 400 000 P törlésére vonatkozó indítványát. Ugyancsak elfogadta a bizottság Buday Dezső indítványát: „A pénzügyi bizottság felhívja a tanácsot, hogy a lágymányosi tó feltöltése, valamint a kultuszminiszter úr azon kívánsága tekintetében, hogy a Lágymányost egyetemváros létesítésére a székesfőváros engedje át, kapcsolatba hozva azt az állandó kiállítás, nemkülönben a növénykert kérdésével, tegyen önálló javaslatot.” A tanács október 22-én mindkét indítványt magáévá tette.²⁰

Klebelsbergert nyilatkozata szerint meglepte a pénzügyi bizottság határozata, de reményét fejezte ki, hogy a közgyűlés megváltoztatja e határozatot. A *Fővárosi Hírlap*, az egységes községi polgári párt orgánuma is azt írta, hogy a közgyűlésnek „okvetlenül ki kell küszöbölnie ezt a csorbát és ... meg kell szavaznia a lágymányosi tó feltöltéséhez szükséges évi négyszázezer pengőt.” A törvényhatósági bizottság október 26-án kezdődő közgyűlésén Sipőcz kijelentette, hogy „amennyiben a részletes vita során valami fedezeti lehetőség kínálkozik”, a lágymányosi terület feltöltésének megkezdéséhez szükséges összegnek a költségvetésbe illesztését támogatni fogja. Elsősorban a demokrata párti és a szociáldemokrata képviselők ezúttal is ellenezték ennek az összegnek a költségvetésbe való felvételét. Rónai Károly ugyan november

19 Pesti Napló, 1927. szept. 25. 1–2., okt. 2. 33., okt. 4. 1.

20 BFL IV. 1402/b-272/1927.; Fővárosi Közlöny, 1927. okt. 7. Mell. 16., okt. 11. Mell. 14., 31., 39., okt. 21. III. mell. 79–82., okt. 25. III. mell. 6., 15–17.

9-i vérszegény felszólalásában indítványozta e tétel visszaállítását, az ezt ellenzők felszólalása után azonban indítványát visszavonta.²¹

A pénzügyi bizottság és a törvényhatósági bizottság elutasító állásfoglalását számos körülmény motiválta. A hozzászólók részéről meglepő tájékozatlanság volt tapasztalható, különösen a létesítendő természettudományi telep célját és az igénybeveendő terület tulajdonjogát illetően. Felmerült az a probléma is, hogy a természettudományi intézeteket miért a városrendezési tervben szereplő állandó kiállítás területén akarják felépíteni. Érzékelhető volt a kormány-főváros ellentét is. Elhangzottak továbbá a Klebelsberg kultúrpolitikai törekvéseit egy évtizeden át végigkísérő, nemritkán demagóg jellegű kritikai megjegyzések. (Csonka-Magyarország hat egyeteme „valósággal mesterségesen tenyészt ki a szellemi proletariátust”, „ilyen luxuskiadásokra nem adhatjuk a pénzt” stb.) Azt a tényt továbbá, hogy a keresztény községi párt pénzügyi bizottsági tagjai — a Fővárosi Hírlapot idézve — „feltűnő egyértelműséggel megszavazták a demokrata indítványt”, a közgyűlésen pedig e párt képviselőinek többsége „Wolff Károly vezetésével a szavazás elől kivonult a pipázóba”, egyesek úgy magyarázták, hogy ez a Wolff-párt „bosszúja” volt a numerus clausus-törvény módosításának október 19-én történt bejelentése miatt. Az egységes községi polgári párt főleg taktikai megfontolásokból nem akart állást foglalni Klebelsberg terve mellett.

A főváros állásfoglalásának politikai-taktikai motívumaira utalt Klebelsberg is *Lágymányosi terveim — és a politikai színek* c. 1927. december 22-i cikkében. Elismerte azonban, hogy ő is taktikai hibát követett el azzal, hogy nem tárgyalt a fővárosi politikai csoportok vezetőivel. Klebelsberg ugyanakkor úgy nyilatkozott, hogy a közgyűlés elutasító döntése ellenére „sem helyezkedik a rideg elzárkózás álláspontjára” — a közeledést azonban a fővárostól várja.²²

A főváros vezetői — akik kellemetlen helyzetben voltak a szeptember 27-i meg egyezés során vállaltak be nem tartása miatt — értekezleten kívánták elősegíteni a probléma megoldását. Az 1928. január 14-én a polgármesteri hivatalban az egyes fővárosi pártok képviselőinek és a budapesti egyetemek vezetőinek részvételével tartott értekezleten Klebelsberg részletesen ismertette az egyetemi városrész létesítésének célját, jelentőségét. A budapesti egyetemek vezetői támogatták e terv megvalósítását. (Megjegyzendő azonban, hogy Fináczy Ernőnek, a budapesti tudományegyetem rektorának felszólalása meglehetősen „langyos” volt, előrebocsátotta, hogy nem az egyetem hivatalos álláspontját képviseli, mert az egyetem — a bölcsészkar kettéválasztásán túl — érdemben még nem foglalkozott e kérdéssel. Az a körülmény, hogy a Pázmány Péter Tudományegyetem Tanácsa a törvényjavaslat benyújtása óta eltelt több mint másfél év alatt nem foglalt állást az egyetem két karának jövő fejlődése szempontjából nagy fontosságú kérdéssel kapcsolatban, meggyőzően bizonyítja a korábban éppen Fináczy által e testület szervi hibájának nevezett rendkívüli nehézségét.) A demokrata párt és a szociáldemokrata párt képviselői (Baracs Marcel és Büchler József) egyaránt elismerték a természettudományi telep létesítésének fontosságát, de a megvalósítás ütemezésével, a főváros kiadásainak sorrendjével kapcsolatban a szociális gondozás elsődlegességét hangsúlyozták. Az egységes községi pol-

21 Az Est, 1927. okt. 20. 2.; Fővárosi Hírlap, 1927. okt. 26. 1., nov. 2. 1.; Fővárosi Közlöny, 1927. 2369., 2404., 2544., 2675., 2680., 2682.; Pesti Napló, 1927. nov. 10. 10.

22 Fővárosi Hírlap, 1927. nov. 16. 3., dec. 21. 9.; Nemzeti Újság, 1927. dec. 20. 8.; Pesti Napló, 1927. dec. 22. 1.

gári párt elnöke (Kozma Jenő) szerint a főváros elutasító állásfoglalásának az volt az oka, hogy „nem voltak kellően informálva” a kérdésről (ami aligha hihető, mert Klebelsberg említett, a fővároshoz intézett 1927. február 17-i leirata világosan megjelölte a természettudományi telep létesítésének célját, az 1927. szeptember 27-i értekezleten pedig az állandó kiállítás területével kapcsolatos problémáról is megegyezés született). Friedrich István támogatta a terv megvalósítását, míg Folkusházy alpolgármester ama elgondolását vetette fel, hogy a fővárosi pénzalap adja át a területet a fővárosnak, azt „a főváros mint saját területét töltené fel, s azután használatra átengedne az egyetemi városnak”; így „pozitív ellenértéke” lenne a fővárosnak; az egyik oldalon áldozat, a másik oldalon vagyonnövekedés.²³

Az értekezletet — jöllehet azon konkrét megállapodás nem született — mind az egységes községi polgári párt elnöke, mind Klebelsberg pozitívan értékelték. (Kozma Jenő szerint „ennek az ügynek a reparálása máris biztosítva van”, Klebelsberg pedig úgy nyilatkozott, hogy „a lágmányosi egyetemi város tervének megvalósítása most aligha fog különösebb akadályokba ütközni.” Említést érdemel, hogy a belügyminiszter is 1928. január 31-i leiratában, a főváros 1928. évi költségvetésének felülvizsgálatával kapcsolatban közölte: „a lágmányosi tóterület feltöltésére szükséges összegről ... előbb-utóbb gondoskodni kell.”²⁴

Közben újabb bizonytalanságot okozott a Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1928. január 24-i ülésén Platthy Györgynek — az egységes községi polgári párt alelnökének — felszólalása, aki a tanács 1928. évi, a lágmányosi vízterület feltöltésének megkezdését ezúttal is tartalmazó munkaprogramjának tárgyalása során Czabalay Kálmánnak az említett január 14-i értekezletről elhangzott beszámolójával kapcsolatban felhívta a figyelmet arra, hogy a természettudományi telepnek a Lágmányosra helyezése ellentétes az e területtel kapcsolatos városrendezési tervekkel, akadályozza a kelenföld-lágmányosi városrész jövő fejlődését. Ezért a természettudományi telepnek más alkalmas helyen — a Sasad-dűlőben vagy az Orczy-kertben — való elhelyezését javasolta, ami azzal az előnnyel is járna, hogy ott — minthogy nincs szükség feltöltésre — azonnal meg lehetne kezdeni az építkezést. Hangsúlyozta, hogy nem kíván konkrét indítványt tenni, de kérte a további tárgyalások során a városrendezés és városfejlesztés szempontjainak figyelembevételét.²⁵

Az utolsó felvonás

A következő fél évben a természettudományi telep létesítése ügyében viszonylagos csend volt tapasztalható. Ripka főpolgármester május 23-i cikkében még Klebelsberg tervének támogatásáról írt: „Ott vannak a kultuszminiszter úr ragyogó tervei, amelyekért hálás lesz az egész nemzet, de amelyeknek létesítéséhez örömmel viszi segítségét Budapest székesfőváros, mint azt a lágmányosi egyetemi város megvalósításánál látjuk”.²⁶ Ezek után nem kis meglepetést okozott, hogy a főváros 1929. évi

23 MOL K 636-1928-27-4011.

24 Fővárosi Hírlap, 1928. jan. 18. 3.; Fővárosi Közlöny, 1928. 319. -

25 BFL II. 1. a. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1927. dec. 6-i és 1928. jan. 24-i ülése jkv.; Pesti Napló, 1928. jan. 25. 2., jan. 26. 13.

26 Fővárosi Hírlap, 1928. máj. 23. 1.

költségvetési javaslatából kimaradt a lágymányosi terület feltöltésének megkezdéséhez szükséges összeg. Kozma úgy nyilatkozott, hogy ennek okát nem ismeri, és megígérte, hogy az egységes községi polgári párt a pénzügyi bizottság ülésén „valamelyik bizottsági tagja által indítványt nyújt be a tavaly kontemplált négyszázezer és az idei újabb négyszázezer, összesen nyolcszáz ezer pengőnek a költségvetésbe való felvételére”.²⁷

A pénzügyi bizottság 1928. október 5-i ülésén Sipőcz polgármester a feltöltés megkezdésére vonatkozó tétel hiányát azzal indokolta, hogy „időközben a népjóléti miniszter úrnak az a terve merült fel, hogy a Lágymányost strandfürdő részére kellene felhasználni”, és amíg e kérdés a tárgyalások során nem tisztázódik, nem tartotta lehetségesnek a feltöltésre bármely összegnek a költségvetésbe való beállítást. A strandfürdő tervének felvetődése minden bizonnyal jó ürügyet jelentett a természettudományi telep létesítésének gondolatát csak „félszívvel” támogató fővárosi vezetők számára az állásfoglalás elodázására. Az egységes községi polgári párt részéről a pénzügyi bizottságban nem hangzott el indítvány e tételnek a költségvetésbe való felvételére... Nem történt változás ezzel kapcsolatban a főváros törvényhatósági bizottságának 1928. novemberében tartott közgyűlésén sem, csak Szilágyi Lajos pártunkívüli képviselő tette szóvá a kérdéssel kapcsolatban a kormányon belüli összhang hiányát és a főváros vezetőinek hallgatását: „Én az ilyen játékok ellen tiltakozom és akarnám tudni, hogy a főpolgármester úr, aki a kormány szándékait képviseli itt a közgyűlésen, miért nem nyilatkozik ebben a kérdésben: vajjon a belügyminiszter, a vallás- és közoktatásügyi miniszter, avagy a népjóléti miniszter urak óhaját mérlegelje-e a székesfőváros közönsége?” Ripka nem válaszolt, és a közgyűlés sem módosította e tekintetben a költségvetést.²⁸

Időközben Klebelsberg a Pázmány Péter Tudományegyetem közbenjárását is kérte a fővárosnál a természettudományi telep ügyében. A jogi kar ennek teljesítésével egyetértett, és a bölcsészkar is 1928. október 17-i ülésén — a természettudományi telep létesítése ügyében október 12-én tartott értekezlet határozatát elfogadva — úgy foglalt állást, hogy a miniszter tervét örömmel üdvözlí, és annak sürgős megvalósítását kéri (az értekezleten egyébként egyedül a Klebelsberg szélsőjobboldali ellenfelei közé tartozó Méhely Lajos ellenezte a természettudományi telep létesítését; „körülményeink között egy ilyen telepre semmi szükség nincs — mondotta — ... a mai kultúrpolitika katasztrófához vezet”). Hasonlóképpen az orvostudományi kar is örömmel vette tudomásul a lágymányosi telep tervét (figyelembe véve azt is, hogy a Wálder-féle elhelyezési tervben orvoskari intézetek nem szerepelnek, és kérve ugyanakkor e kar fejlesztéséhez szükséges pesti területek biztosítását). Az egyetem e kései állásfoglalása azonban gyakorlati jelentőséggel már nem bírt.²⁹

A természettudományi telep létesítésének ügye ezzel lekerült a napirendről. Klebelsberg 1929. március 18-án a természettudományok fejlesztése érdekében teendő intézkedésekről szóló törvényjavaslat ügyében értekezletet tartott, amelyen bejelentette, hogy a törvényjavaslatot ismét be kívánja nyújtani, de abból a lágymányosi

27 Fővárosi Hírlap, 1928. okt. 3. 5.

28 Fővárosi Közlöny, 1928. okt. 12. Mell. 7., 1928. 2590., 2765–2766.

29 ELTE L. B. K. 1928. okt. 17-i ülése jkv., 916/1928–29. B. K.; Semmelweis Orvostudományi Egyetem Levéltára O. K. 1928. nov. 13-i ülése jkv.

telepet „egyelőre el kell hagyni”, és általában mindent el kell hagyni a javaslatból, ami nem a Természettudományi Tanácsra és a Természettudományi Alapra vonatkozik. A törvényjavaslatot Klebelsberg 1929. október 15-én nyújtotta be az Országgyűlésnek; a törvényjavaslat miniszteri indokolása szerint: „A javaslatot ezúttal rövidített alakban van szerencsém előterjeszteni akként, hogy elhagytam belőle mindazokat a paragrafusokat, amelyek intézmények létesítésére vagy fejlesztésére vonatkoznak.”³⁰

A „magyar Dahlem” tervének, az egyetemi építkezések tervszerű, koncentrált megvalósításának, kutatóintézetek létesítésének jelentőségét, előremutató jellegét a felsőoktatás és a tudományos kutatás e századbeli fejlődési tendenciáinak ismeretében felesleges hangsúlyozni. Meghiúsulását elsősorban a főváros szűklátókörűsége okozta, bár abban része volt a Pázmány Péter Tudományegyetem magatartásának és Klebelsberg egyes taktikai hibáinak is.

*

A „magyar Dahlem” terve az idők során csaknem teljesen feledésbe merült. A Horthy-korszakban csak egyes Klebelsberg-émlékbeszédek — így Korányi Sándor és Szily Kálmán megemlékezései —, valamint Huszti József említett monográfiája emelték ki e terv jelentőségét. 1945 után először 1948-ban merült fel a budapesti tudományegyetem új helyre telepítésének, egyetemi város létesítésének gondolata, majd több mint egy évtized után az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kara megfelelő elhelyezésének biztosítására került előtérbe újra e kérdés. A 60-as években ezzel kapcsolatban több terv is született, az erre a célra javasolt területek között 1969-ben már a Lágymányos is szerepelt, és a 70-es évek elején a lágymányosi elhelyezés mellett döntöttek (a vonatkozó előterjesztésekben egyébként utalás történt — Klebelsberg nevének megemlékezése nélkül — a korábbi ilyen irányú tervekre is).

A lágymányosi építkezések megkezdése azonban ismételten eltolódott, a 80-as évek közepéig csak az előkészítő és közművesítési munkálatokat végezték el, az első épület — a kémiai — 1989-ben készült el, és a Természettudományi Kar további épületeinek felépítésére előreláthatólag az évtized végéig kerül sor. Így Klebelsberg terve — legalábbis a természettudományi kar épületeit illetően — több mint hét évtizeddel annak megszületése után fog megvalósulni.

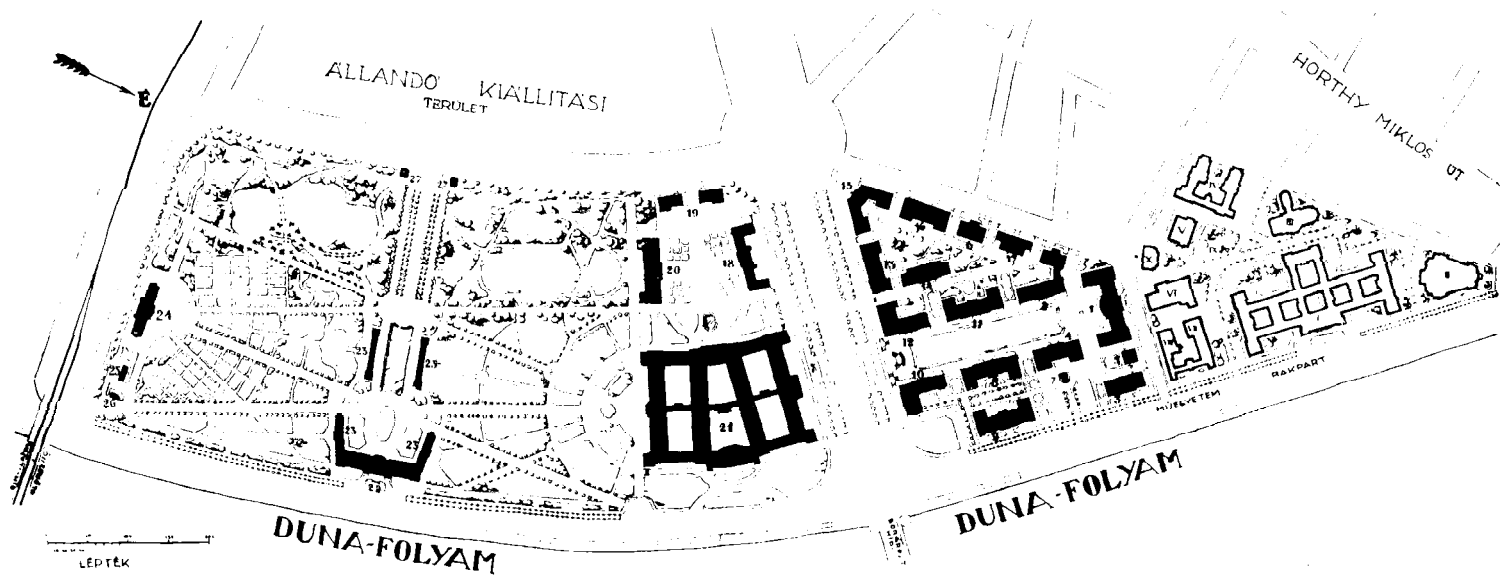
30 MOL K 636-1929-432-02-41., K 636-1929-470-0-4., K 636-1930-0-27.; Az 1927. évi január hó 25-ére összehívott Országgyűlés Nyomtatványai. Képviselőház. — Irományok. XVIII. Bp. 1929. 111.

ANDOR LADÁNYI
THE "HUNGARIAN DAHLEM". KLEBELSBERG'S PLAN FOR
THE ESTABLISHMENT OF A CAMPUS OF SCIENCES

The study deals with the birth, shaping and failure of the plan which was initiated by a man of vision, Count Kunó Klebelsberg, the Hungarian minister of religion and public education in the 1920s. At the beginning of 1926, modelling on the scientific institutions of the Kaiser Wilhelm Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft in Berlin-Dahlem, Klebelsberg raised the issue of the gradual organisation of a campus of sciences in order to give site to the institutions for natural sciences of the University of Budapest, the Technological University, and the research institutions to be established later. The campus was to be placed in Budapest on the right bank of the Danube, south to the Technological University, a place still under water at that time. The plan was given positive form and became an organic part of a bill containing measures for the improvement of natural sciences. The bill was proposed in the Parliament in June, 1926. Although its discussion was prevented by the end of the parliamentary term, the preparations for the establishment of the scientific campus were carried on. There were obstacles, however, that prevented the realisation of the "Hungarian Dahlem". The building costs would have been covered by the government, but the town of Budapest should have paid for the banking up of the territory which was a prerequisite for the beginning of the constructions. Budapest, despite its repeated promises, did not meet the expenses. This was the main reason for the plan being taken off from the agenda in 1929.

A lágymányosi természettudományi telep és növénykert elhelyezési terve.

Tervezte Wölder Gyula műegyetemi tanár.

József-műegyetem.

- I. Központi épület.
- II. Chemiai intézet.
- III. Könyvtár.
- IV. Fizikai és elektrotechnikai intézet.
- V. Géplaboratórium.
- VI. Mechanikai technológiai intézet.
- VII. Technikai mechanikai intézet.
- VIII. Mezőgazdasági-géptani intézet.
- IX. Observatórium.
- X. Kazánház.
1. Diákjóléti intézmények.
2. Organikus chemia.
3. Kísérleti fizika.

4. Geofizika, szeizmográfia.
5. Geofizikai szertár.
6. Geofizikai (precíziós) műhely.
7. Bárá Eötvös Loránd mauzoleuma és földrendési observatórium.
8. Gyakorlati fizika.
9. Kísérleti fizika és elméleti fizika.
10. Matematikai intézetek, dekanátus.
11. Általános és anorganikus chemia.
12. Organikus chemia.
13. Analitikai chemia.
14. Kolloid- és biochemia.
15. Orvosi chemia.
16. Gyógyszerészeti chemia.

17. Gazdasági épület (kazán stb.).
18. Ásvány-, föld- és őslénytan.
19. Állattan és embertan.
20. Általános növénytan.
21. Természettudományi múzeum.
22. Növényrendszertani intézet.
23. Üvegházak.
24. Pálmaház.
25. Istálló.
26. Gazdasági épület.
27. Kapus- és kertészlakás.
- A 21. és 24. épület közti terület az országos növénykert.

RAINER M. JÁNOS

Nagy Imre szovjet emigrációban, 1930–1939^{*}

A szovjet határt Nagy Imre 1930 januárjának első napjaiban lépte át. Hamis útlevéllal érkezett mint a *Kommunisták Magyarországi Pártja* második kongresszusának küldötte. Első, Szovjetunióban töltött hónapjairól rengeteg írásos forrás maradt fenn, ezek azonban egyetlen alkalommal sem nevezik a nevén: a kongresszus szigorú konspiráció körülményei között ülésezett a szovjet fővárostól nem messze fekvő Aprelovka községben. Jegyzőkönyveiben Nagy Imre leggyakrabban „Simonyi” néven szerepel. Az már csak a február 27-én megnyíló rendezvényt előkészítő központi bizottsági tanácskozások során derül ki, hogy Nagy Imrét, a KMP vidéki szervezkedését koordináló „falusi osztály” vezetőjét leváltják pozíciójából, illegális vezetőből egyszerű taggá válik.¹ A kongresszuson a KMP vezetését uraló fiatalok — Szerényi Sándor és társai — hevesen bírálták Nagy Imrét, akiről már a KB-ülésen megállapították, hogy „tele van szociáldemokrata maradványokkal és ő testesíti meg a jobboldali veszedelmet a pártban”.² Vádolták Nagy Imrét elhajlással, oportunizmussal, a pártvezetéssel, sőt a kommunista világmozgalommal szembeni renitens engedetlenséggel — sok mindennel, amit azután évtizedekkel később nemegyszer fejére olvastak, már Magyarországon.

A kongresszus lezárta az előző évek pártvitáit a KMP stratégiai irányvonaláról, amelyek elsősorban Lukács György „Blum-tézisei” körül folytak.³ Nagy Imre e polémiákban mint a párt ekkorra viszonylag elismert agrárszakértője vett részt, s egyértelműen „demokratikus” álláspontot képviselt. Konfliktusai azonban alapvetően nem e kérdés körül éleződtek ki, hanem szervezési és személyi összeütközések formáját öltötték: a párt legális vidéki orgánuma (a *Parasztok Lapja*) szerkesztőjeként Nagy Imre szembekerült a Szerényi Sándor és Bergmann József vezette KMP-vezetéssel. Az összeütközésből egyértelműen vesztesként került ki, megalázó önkritikát kellett gyakorolnia, s ennek kapcsán érlelődött meg benne az elhatározás, hogy nem tér vissza Magyarországra. A kongresszus záróülését követő napon, 1930. március 16-án az új Központi Bizottsághoz fordult azzal a kéréssel, hogy „miután a falusi osztály munkájában oportunista elhajlásai miatt nem látja szükségesnek eddigi

* Részlet Nagy Imre készülő politikai életrajzából. A tanulmány az Open Society Foundation Research Support Scheme program támogatásával készült.

1 A kongresszust megelőző tanácskozások jegyzőkönyveit ld. Politikatörténeti Intézet Levéltára (=PIL) 878. f. 2/57–66. ó. e-k. A KMP II. kongresszusának jegyzőkönyve uo. 1/27–28. ó. e.

2 Uo. 2/63. ó. e. A KMP KB 1930. febr. 23-i ülésének jkv-e. 3–4.

3 Ld. *Borsányi György*: Kun Béla. Bp. 1979. 328–340.; *Uő.*: Gondolatok a Kommunisták Magyarországi Pártja történetéről (1918–1944). Múltunk 40 (1995) 1. szám 3–37.; *Bennett Kovrig*: Communism in Hungary. From Kun to Kádár. Stanford, 1979. 104–110.; *Miklós Molnár*: A Short History of the Hungarian Communist Party. Boulder–Folkestone, 1978. 28–31.; *Lackó Miklós*: A Blum-tézisek. Történelmi Szemle 17 (1974) 360–371.

munkakörében részt venni, és miután legalizálása nagy nehézségekbe ütközik — a Szovjetunióban maradjon.” Boér Ferenc azt javasolta, hogy a kérést teljesítsék azzal, hogy Nagy kapjon egyhavi fizetést, nyilván ameddig munkát talál magának. A vitában Juranovszky Béla felvetette, hogy a kérelem „megfutamodás a munkától”, de a többség nem osztotta a nézetet, így Boér javaslata emelkedett határozattá.⁴

Hivatalos használatra készült önéletrajzaiban Nagy Imre később kizárólag a döntés formális elemét hangsúlyozta: a pártvezetés határozata alapján maradt a Szovjetunióban; ennek előzményeiről, megbíráltatásáról (különösen bírálóinak hamarosan bekövetkező bukása után) hallgatott. Utoljára 1958. június 9-én Vida Ferenc kérdésére idézte fel a történeteket a következőképpen: „A kongresszus határozata értelmében Lukács Györgyöt és engem nem küldtek vissza magyarországi munkára. Nekem felajánlották, hogy menjek Franciaországba — tekintettel arra, hogy sokkal jobban beszélt a nyelvet, mint most. Tehát menjek Franciaországba az ottani magyarok szervezésének a vezetésére. Én kértem — és ebbe bele is egyeztek — hogy maradjak Moszkvában, tekintettel arra, hogy engem ott ismertek ... párt és más vonalakon. Így tehát ott maradtam...”⁵

Kérése megfogalmazásakor bizonyosan hosszabb szovjetunióbeli tartózkodásra gondolt. Legalizálásának nehézségeit egyébként nemigen lehetett összehasonlítani más vezetőkével. Végeredményben 1927-től csupán rendőri felügyelet alatt állt, el nem ítélték és visszatérését a legális munkához korábban nemegyszer maga vetette fel. Otthon bizonyára súlyos egzisztenciális gondokkal küszködött volna és mint megbírált kommunistát a mozgalom is „lehagyta” volna. Talán éppen ebben a perspektívában rejtett az elhatározás fő motívuma.

A falusi munkát és a lapszerkesztés irányítását szívesen folytató Nagy Imre számára a mozgalommal való konfliktus súlyos válságot okozott. Ennek a konfliktusnak elvi, teoretikus elemeit bizonyára még Moszkvában sem látta át teljességükben. Megpróbálta tehát megérteni őket, vagyis olyan helyzetbe kerülni, ahol módja lesz tanulni, felkészülni arra a bizonyos ideológiai harcra, melyet ő maga emlegetett gyakran Aprelevkában. Ehhez a felkészüléshez a kongresszus „élménye” és saját empirikus, illetve a magyar mezőgazdaságról rendszeresen gyűjtött ismeretanyaga állt rendelkezésére. A hibát tehát, mint jó kommunista, magában is kereste. De nem csupán ott.

A másik mozgatórugó maga a kongresszuson győztes pártvezetés volt, akikkel Nagy Imre konfliktusok sorozatába bonyolódott. A közöttük kialakult személyes feszültségek sem ígértek valami biztató jövőt számára. Megpróbált tehát eltávolodni az összeütközés tűzvonalatától — a magyar pártvezetés frakcióharcaitól és ebben az időben állandóan árulót kereső gyanakvó légkörétől. Moszkvában patrónusokra lelt: Kun Bélára, aki ugyancsak szemben állt Szerényiékkel és Nagy Imrében az ő ellenzéküket látta, s aki ráadásul nem az ellenkező frakcióból érkezett (még ha nézetei ide is sorolták), továbbá Hevesi Ákosra, az ún. *Paraszt Internacionálé* (Kresztintern) egyik vezetőjére, aki nagyra értékelte a magyar agrárviszonyok ismerőjét.

4 PIL 878.f. 2/75. §. e. 1. Jkv. a KMP KB 1930. márc. 16-i üléséről.

5 Magyar Országos Levéltár (=MOL) XX-5-h. Nagy Imre és társai pere, Bír. ir. 1. dossz. Idézi: *Dér Ferenc*: Nagy Imre. Egy magyar miniszterelnök. Pécs, 1993. 20.

Ide kapcsolódik mint további tényező a „gyakorlati” Nagy Imrének az az érzése, hogy a szenvedélyes elméleti viták vajmi kevésbé viszik előre a mozgalom ügyét, s az ugyanolyan elszigetelt és idegen szekta marad a magyar társadalomban, mint korábban volt. Végül, de nem utolsósorban elhatározását befolyásolta, hogy az illegális munkától Nagy Imre idegenkedett, ezzel szemben mindenáron együtt akarta tartani családját. Viszonylag könnyen és gyorsan talált állást is, amiben egy számára szerencsés véletlen is szerepet játszott. A *Komintern Nemzetközi Agrárintézete (Mezsdunarodnűj Agrarnűj Insztitut = MAI)*, amelynek *Nyugat- és Közép-Európai Osztályán* egy magyar referensi állás is volt, éppen 1930 márciusában fordult az Internacionáléhoz a referens, Hajdu Pál eltávolítása ügyében.⁶ Hajdunak alkalmatlanság címén mondtak fel (semmilyen értékelhető tudományos teljesítményt nem nyújtott), helyére Kun Béla formális (és valószínűleg Hevesi informális) javaslatára Nagy Imrét vették fel. 1930. április 24-én lépett be az Intézet említett osztályára mint tudományos segédmunkatárs (mladsij naucsñij szotrudnyik) havi 150 rubel fizetéssel. Magyar pártsegélye időközben lejárt, március 28-án jogilag is szovjet területre lépett; immár saját nevén, amelyet ettől kezdve többnyire „Nagy [olykor: Nagy], Vlagyimir Joszifovics [Imre]”-ként írtak. Belépéséig anyagi támogatást a *Forradalom Harcosainak Nemzetközi Segélyszervezetétől* (MOPR, másként: nemzetközi vörös segély) kapott.⁷ Valószínűleg ugyanők segítettek lakást szerezni is. 1932 januárjából származik az első adat lakcíméről; akkor a Leontyevszkij pereulok 16. szám alatt lakott a 33-as számú lakásban, egy házban (vagy egy lakásban, társbérletben?) Bokányi Dezsővel, a Tanácsköztársaság volt népbiztosával. Hamarosan valamilyen lakásmegoldást találhatott, mert 1930 augusztusában feleségét és leányát Bécsből Moszkvába hozatta.⁸

A szovjetunióbeli magyar kommunista emigráció története olyan elsüllyedt világ, amelyről jelenleg alig remélhető, hogy a szorgos búvárlat (még ha folya is ilyen munka) felszínre hozza a már elvesztett részleteket. A fellelhető források távolról sem adnak választ minden kérdésre, sőt gyakran inkább csak szaporítják azok számát; egyes részletek pedig talán örökre homályban maradnak. Némi szerencsénkre azonban Nagy Imre moszkvai emigráns éveit elsősorban nem a magyar emigráció belvilágában töltötte, hanem olyan szovjet intézményekben, amelyek iratai legalábbis részben fennmaradtak. Ilyen például első munkahelye is.

A Nemzetközi Agrárintézet például, ahol egyébként élete során leghosszabb időt, csaknem hat évet egyhuzamban töltött el, maga is elsüllyedt intézmény ugyan — már az ötvenes években kiadott Nagy Szovjet Enciklopédiában sem szerepel —, de iratai, talán éppen politikától viszonylag távol eső „szakjellege” miatt, nemcsak megmarad-

6 Rosszizskij Centr Hranenija I Izucsenija Dokumentov Novejszej Isztoriji (Moszkva) (=RCHIDNI) Fond 536. opisz 1. gyelo 122. A Mezsdunarodnűj Agrarnűj Insztitut (=MAI) igazgatósága iratai 1930. A márc. 1-i ülés határozatai.

7 Uo. F. 495. op. 205. gy. 54. Nagy Imre káderanyaga, 178. és F. 536. MAI op. 1. gy. 126. Személyi anyagok.

8 Uo. F. 495. op. 205. gy. 54. Nagy Imre káderanyaga, 176–177. Király Fülöp levele Farkashoz (Poll Sándor), 1931. jún. 24. Nagy családját Király felesége támogatta Bécsben, egyebek mellett pénzzel is, mert a magyar párt megtagadott tőle minden segélyt. Útjához kölcsönt szerzett, amelyet Nagy Imre Király szerint nem adott meg.

ta⁹, de kutathatók is. 1930-ban sem volt túlságosan nagyméretű, legalábbis szovjet mértékkel mérve nem. Annak az évnek márciusában „csupán” 168 munkatársat számolt, melyből 147-en tartoztak az alkalmazotti kategóriába, 14-en a „kiszolgáló” személyzetbe, 7-en pedig munkások voltak. Az intézet élén négytagú igazgatóság állott, az ügyeket a mindössze harmincéves Szergej Mitrofanovics Dubrovskij vezette, aki Vörös Professzúrát végzett s már öt éve igazgatóhelyettes volt. (Korábban egy vidéki mezőgazdasági akadémia dékánja, közgazdaságtani professzora volt.) 1931-ben az Agrárintézet igazgatója Vaszil Kolarov lett, Georgi Dimitrov mellett a bolgár kommunista mozgalom legismertebb személyisége, a Paraszt Internacionálé végrehajtó bizottságának (vagyis a Komintern mezőgazdasági részlegének) elnöke.¹⁰ A MAI helyiségei az ulica Kominterna (ul. Vozdvizsenka) 14. számú házban voltak.

Az Intézet Nyugat- és Közép-Európai Osztályán ekkor tizenöten dolgoztak, közöttük négyet külföldi kommunista pártok „küldtek”: a német Massingot, a horvát Vujovicsot, a román Albinescut és Nagy Imrét. A MAI összesen 19 külföldi állampolgárt foglalkoztatott, ám Nagy Imréénél régebbi párttagsággal csupán négyen dicsekedhettek. 1918-as belépési időpontját ugyan intézeti személyi anyagában megkérdőjelezték, de 1930-ban még senkinek sem jutott eszébe a Komintern vagy az *Össz-szövet-ségi Kommunista Párt* káderosztályán vizsgáldni a belépési időpont valóságát illetőleg; legalábbis ennek nincs nyoma.¹¹ Nagy Imre osztályvezetője, a zsidó nemzetiségűnek számító, szovjet állampolgár Safir például csak 1920-ban lépett be a bolsevik pártba (előtte eszer, majd baloldali eszer volt).

A MAI számos osztályra — így tudományos osztályokra (angolszász országok osztálya, keleti osztály, statisztikai osztály, Szovjetunió-osztály, bibliográfiai osztály, mezőgazdasági és erdészeti dolgozók osztálya, stb.) és egyéb részlegekre (kiadó, nyomda, könyvtár, szervezési és technikai iroda) — tagolódott. Nem Nagy Imre volt az egyetlen magyar emigráns az intézet állományában: régi irkutszki ismerőse, Sík Endre főmunkatársként a keleti osztályon, Arvele Eliza pedig a statisztikai osztályon dolgozott. A júniusig felmondási idejét töltő Hajdu Pálról már esett szó. A MAI nemcsak önálló kiadói részleggel rendelkezett, amely két nyelven (oroszul és németül) kiadta az *Agrárproblémák* című folyóiratot, valamint évente egy-két gyűjteményes kötetet és más kiadványokat, de — természetesen — saját étkezdével (sztolovaja) is, ami az ottani szokások szerint kedvezményes élelmiszervásárlási lehetőséget jelentett.

9 Minden fontos irata persze nem maradt fenn. Így pl. az intézeti munkatársak fényképeit tartalmazó díszes albumból, mely még 1930 előtt készült, az utóbb GULAG-ra jutott munkatársak, vagy egyszerűen politikai „elhajlók” fényképeit utólag kitépték, pl. az 1930 előtt itt dolgozó Magyar Lajosét. RCHIDNI F. 536. op. 1. gy. 321.

10 RCHIDNI F. 536. op. 1. gy. 126., 145. Kolarov volt a BKP kominternbeli képviselője is, ld. uo. F. 495. op. 73. KOMINTERN. Dimitrov titkárság iratai 1935–1945. gy. 32. Az Agrárintézetéről írtak során nagymértékben támaszkodtam Vlagyimir Mihajlovics Turok, az intézet volt munkatársa visszaemlékezésére is, PIL 867. f. t-74. sz.

11 RCHIDNI F. 536. op. 1. gy. 126. Nagy Imre első, saját kezűleg kitöltött káderlapja 1932 januárjából, önéletrajza 1933 áprilisából való. Komintern káderanyaga 1930-ban kezdődik, tehát az 1920–21-ben keletkezett személyi anyagát nem egyesítették vele, s nincs nyoma annak, hogy azt valaha felhasználták, pl. 1918–21-es tevékenységére vonatkozó forrásként mindig önéletrajzait jelölték meg.

Az Intézet forma szerint a Kresztintern, gyakorlatilag a Komintern „háttérintézeteként” működött, munkájának hangsúlya tehát a nemzetközi agrárpolitikai és összehasonlító „kutatásra” esett. Nem a szó klasszikus értelmében vett agrártudománnyal foglalkoztak (bár elméleti osztályt is felállítottak), hanem inkább a kommunista pártok parasztpolitikájához kívántak segítséget nyújtani. Mindez két „terület” vizsgálatát feltételezte: az egyes országok mezőgazdaságának helyzetét elsősorban statisztikai adatok alapján (az ehhez szükséges évkönyveket, adattárakat, folyóiratokat a könyvtár a világ minden részéből járatta a „Glavlit” *Külföldi Irodalmat Ellenőrző Csoportja* engedélyével): földbirtokmegoszlás, terméseredmények, árak, bérek, mezőgazdasági bel- és külkereskedelem, stb.; másfelől a parasztság rétegződése, életszínvonala, főbb szociális és politikai problémái, a különféle politikai és érdekvédelmi mozgalmak a parasztság körében, stb. Itt készültek vagy véleményezésre megfordultak itt a különféle kommunista pártok agrártézisei, (akció)programjai, paraszt- és mezőgazdasági tárgyú főbb brosrúái, esetenként rölapjai. Mindezt az Intézet megfelelően lebontott terv szerint végezte, amelynek állandó és változó elemei egyaránt voltak, teljesítését ugyanúgy mérték (szerzői ívben) egyéni, osztály- és intézeti szinten, mint egy nehézipari üzemben. Állandó feladatot jelentett az illető országok referensei által összeállított periodikus belső jelentések elkészítése az adott ország mezőgazdaságáról és parasztmozgalmairól, változót az egyes pártok Komintern vagy Kresztintern által közvetített kérése egy vagy más kérdés behatóbb vizsgálatára. Emellett a legtöbb munkatárs valamilyen hosszabb (féléves, éves) egyéni kutatási terven is dolgozott, s publikálni volt köteles a már említett intézeti kiadványokban. Ezekért, de a rendszeres jelentésekért is külön honorárium járt nekik, időnként megállapított kvóta alapján. Az ívenkénti honorárium néha megközelítette, olykor meg is haladta a havi fizetést.¹² Rendszeres osztály-, intézeti vagy ad hoc értekezleteken vitták meg az elkészült írásokat (előtte a soknemzetiségű összetétel miatt gondoskodni kellett a megfelelő fordításokról), ugyanígy tettek az időnkénti vidéki tanulmányutakról szóló beszámolókkal. A megvitatott munkákat azután a tudományos tanács fogadta el és véglegesítette. A szakszervezeti bizottság időről időre elkészítette jelentését a terv (túl)teljesítéséről és kifüggesztette az élmunkások (udarnyikok) listáját, gondosan mérlegelve az illető elmúlt időszakbeli teljesítményét.

Mint fontos pártintézmény, melyben ráadásul külföldi állampolgárok is dolgoznak, a MAI az állambiztonsági szervek ellenőrzése alatt állt. Belépő munkatársak megfelelő ajánlással kerültek felvételre, a távozók pedig titoktartási nyilatkozatot tettek arról, hogy az intézetben végzett munkájukról senkinek sem beszélhetnek. Tudományos munkatárstól a sztolovaja felszolgálólányáig valamennyi hasonló esetben a *Belügyi Népbiztonság* (NKVD) különleges osztálya (szpecotgyel) megkapta mind az ajánlások, mind a távozáskor tett nyilatkozatokat; ezeket feltehetően a MAI ún. „objektum”-dossziéjában tárolták, az egyes munkatársak személyi anyagaival együtt.¹³

12 RCHIDNI F. 536. op. 1. gy. 222. Az 1934-es szabályozás szerint az Agrárproblémák c. folyóiratban közölt tanulmányok átlaghonorárium a 225 rubel volt ívenként. 1933-ban Nagy Imre havilére 325 rubel volt (uo. gy. 224.).

13 Uo. gy. 264.

Hogyan helyezkedett el ebben a röviden vázolt szervezeti keretben 1930. tavaszi belépését követően Nagy Imre? A rendelkezésre álló forrásaink meglehetősen egyoldalúak, bár legfontosabb tevékenységéről, tudományos munkájáról viszonylag részletes képet rajzolnak. 1930-ból tevékenységéről nincs különösebb adat, de az év végére datálva négy, viszonylag terjedelmes tanulmányának kézírata maradt fenn; mindegyik magyar nyelven, alapos kézírásos javításokkal, láthatóan közlésre előkészítve. Ezek az *Új Március* című, Bécsben kiadott kommunista folyóirat számára készültek¹⁴, de nem jelentek meg.

A négy írás közül három, a fölbirtokmegosztás és a mezőgazdasági termelés összefüggéseiről, a magyar mezőgazdaság racionalizálásáról és a bérleti viszonyokról szóló, tulajdonképpen a pártkongresszus előtti viták egyik részkérdését, a „feudális”, vagy „félfeudális” maradványok problémáját taglalta. Nagy Imre szembeötlően tartózkodott mindenfajta politikai következtetéstől (ahol ilyenek jöttek tollára, utóbb azokat gondosan kihúzta), csupán az egyik cikk végére illesztett egy hosszabb bekezdést, amelyben a viták és félévnyi moszkvai tartózkodás után igyekezett összefoglalni nézeteit a mezőgazdaság „átmenete” kérdésében: „A nagybirtok előnye elvitázhatatlan. Jelentheti-e azonban ez a megállapításunk azt, hogy mi nem harcolunk a birtokmegosztás félfeudális maradványai, az antidemokratikus birtokmegosztás ellen, a nagybirtok felosztásáért? [...] Egyáltalán nem! Ez csak azt jelenti, hogy megértettük és minden fenntartás nélkül magunkévá tettük, a gyakorlatban pedig helyesen alkalmaztuk Lenin tanításait, hogy fel fogjuk osztani a nagybirtokot még akkor is, ha ebből gazdasági hátrányok származnak, mert a földkérdést, a parasztkérdést nem mint gazdasági kérdést, hanem mint hatalomért folyó harc alapvető kérdését tűzzük a proletariátus elé. [...] Egyben azonban azt is jelenti, hogy a proletárdiktatúra egy adott stádiumában rá kell és rá fogunk térni az egyéni kisparaszti gazdaságok kollektivizálása útján az előnyösebb, nagyüzemi szocialista mezőgazdaságra.”¹⁵ Jellemző módon — talán az 1930-as év szovjet tapasztalatai alapján — a „kollektivizálása” szó elé fontosnak látta beszúrni az „önkéntes” szócskát a már kész gépiratba. Negyedik, 1930. novemberi kézírata a Szociáldemokrata Párt agrárprogramjáról az akkor érvényes határozatok szerint szidalmazta a „munkásgyilkos” „szociálfascisták” e „parasztfogó manőverét”, amelynek célja a „szovjetellenes imperialista háború előestéjén” jelentkező forradalmi veszély elhárítása, illetve a forradalmasodó paraszttömegek leszerelése.¹⁶ Persze a szociáldemokraták képében saját régi nézeteit is bírálta, amikor szemükre vetette, hogy túlhangsúlyozzák a feudális maradványok szerepét és emiatt egy polgári demokratikus földreformot tűznek ki célul.

Mindez inkább a magyar párt vezetőinek szólt, akiket e kérdésnél pillanatnyilag jobban érdekelt (legalábbis Moszkvában) a Szerényi-csoport, illetve Kun Béla közötti frakcióharc. Intézeti főnökei viszont azt (is) látták és értékelték, hogy nagy lendülettel látott munkához, úgyhogy hamarosan előléptették: a szakszervezet, a pártsejt, az adminisztráció képviselői és az osztályvezetők együttes ülésének határozata alapján

14 PIL 878. f. 8/235. ó. e. 1–55.

15 Uo. 1–12. *Nagy Imre*: Mezőgazdasági termelés és birtokmegosztás Magyarországon. (Kézirat, hátlapján: *Új Március*, Agrarprobleme.)

16 Uo. 46–55. *Nagy Imre*: A magyar szociálfascisták parasztfogó manővere. (Kézirat.)

1931. február 23-tól (egyelőre 2. osztályú) tudományos főmunkatárs lett 200 rubel havi fizetéssel.¹⁷ Az 1931. évi „ellenterv” szerint munkája középpontjában a KMP készülő (még a II. kongresszuson elhatározott) agrárprogramjának „megalapozása” állt: az év második felére hat nagyobb tematikus egységet kellett kidolgoznia (a „Magyarország általános jellemzése és alapadatok a magyar mezőgazdaságról” című bevezetőtől a KMP falusi munkáján át „a program alapjai, taktikai és szervezési feladatok [összegezés]” című utolsó fejezetig).¹⁸ Az év folyamán ennek a munkának csak bizonyos részeivel készült el (így a földreformról szóló rész, a parasztság helyzetéről szóló tézisek, a KMP követeléseinek tervezete, stb.), ám emellett háromíves tanulmányt írt a magyar mezőgazdaság válságáról az Intézet *Agrárválság* című háromkötetes tanulmánygyűjteményének¹⁹, egy másfél íves dolgozatot a másik ez évben kiadott többkötetes „szprávocsnyik” (itt tulajdonképpen: évkönyv) számára Magyarországról, egy ívnyi tanulmányt Földkérdés a magyar forradalomban 1918–1919 címmel, valamint havi egy rövid összefoglalót Magyarországról az intézeti *In-formbulletin* számára. Mindez kétségtelenül elismerésre méltó teljesítménynek számított, még akkor is, ha előadást Nagy Imre az intézetben nem tartott, mint ahogy munkái vitájának sem maradt nyoma.²⁰

A következő két év hasonlóan termékenynek bizonyult: mindkét évben hét-hét ívnyi tanulmányt, cikket és munkaanyagot készített, folytatta a KMP agrárprogramja számára végzett munkáját, rendszeres cikkírója nemcsak az intézeti folyóiratnak, évkönyvnek, de a *Sarló és Kalapács* című Moszkvában megjelenő magyar kommunista folyóiratnak, s egy „népszerű brosúrát” is írt a magyar parasztság helyzetéről, amelyet „Kun elvtárs is átnézett” (aki más cikkeit is véleményezte), ennek nyomán oroszon kívül magyarul is megjelent.²¹ 1933-ban a korábbi évekhez hasonlóan ismét négy írása jelent meg a *Sarló és Kalapács*-ban, egy tanulmánya az *Agrárproblémák* című folyóiratban (a kisgazdapártról), s leadott több belső munkát is. Mindezek alapján a szakszervezeti bizottság javaslatára 1933. október végén élmunkás lett.²² Ezekben az években kivette részét az Intézet társadalmi életéből is: 1931–32-ben és 1933 decemberétől 1934 áprilisáig tagja volt az intézeti pártsejt irodájának (pártszervezeti vezetőségének), 1932–33-ban a szakszervezeti bizottságnak (ebben a minőségében összeállította az élmunkásjelöltek névsorát), aktív volt a vörös segély és az önkéntes honvédelmi szövetség munkájában, de neve megtalálható az „ebédlő-bizottság” és az antiklerikális estély szervezőbizottsága névsorában is.²³

17 RCHIDNI F. 536. op. 1. gy. 318.

18 Uo. gy. 145. 34.

19 Ld. Nagy Imre agrártörténeti tanulmánya, 1932. Közli: Sipos József. *Múltunk* 37 (1992) 4. szám 77–109.

20 RCHIDNI F. 536. op. 1. gy. 145. 99.

21 Uo. gy. 215. *Imre Nagy: Polozszenyje kresztjansztva v Vengrii*. Moszkva, 1933.; *Uő.*: A magyar parasztság helyzete. Moszkva, 1934.

22 RCHIDNI F. 536. op. 1. gy. 317. 64–70.

23 RCHIDNI F. 536. op. 1. gy. 317. 64–70. Uo. F. 536. op. 1. gy. 207. 55. gy. 318. és F. 495. op. 205. gy. 54. 157. Nagy Imre, „termelési és pártjellemezése”, 1936. máj. 22.

Nagy Imre az Intézet megbecsült, de szerény, és éppen ezért kissé jelentéktelennek tűnő vagy annak tekintett tagja volt. „A Nemzetközi Agrárintézetből emlékszem egy személyre, akit Nagy Imrének hívtak” — emlékezett vissza a hetvenes években kolégája és kevés számú orosz barátainak egyike. „Egy szobában ültünk, [...] szemben egymással. Nagy Imre először erős testalkatával, másodszor — úgy mondanám — megnyerő arckifejezésével, harmadszor vidám természetével tett rám hatást, negyedszer — mint minden normális magyar — szerette a nőket. Oroszul elég jól beszélt. [...] Amikor sok év múlva megtudtam, hogy Nagy Imre a Magyar Köztársaság miniszterelnöke lett, alapvető benyomásom a csodálkozásban fejeződött ki (mind egyikünknek ez volt a véleménye, nem csak nekem, ezért gondolom, hogy objektív), mert olyan formátumú, átlagos műveltségű politikusnak láttuk, aki ismeri a paraszti lelkivilágot, valószínűleg tud a parasztokkal beszélni, ennyi és nem több.”²⁴

Az Intézetet közben többször átszervezték, ő azonban maradt eredeti osztályán, amelynek neve és vezetői változtak csupán. Besorolása, minősítése szerint lassan felfelé haladt a ranglétrán, immár első osztályú tudományos főmunkatársként, 1935-ben 325 rubelt keresett havonta. Ugyanakkor munkája lendülete némileg megtört, 1933–34-ben nem szerepelt többé az „udarnyikok” listáján, nyilván ezért kellett megválnia pártvezetőségi tagságától (mindamelllett „pártszervező”, vagyis aktív maradt). Mind több utalás történik arra, hogy nem teljesítette a tervet határidőre (1935 júliusában az első félév értékelése szerint csak 80%-ra, terjedelmi szempontból pedig csak 64%-ra), egyes munkáit nem hagyták jóvá (így a *Komintern Nemzetközi Lenin Iskolája* számára írott négyíves „anyagát”).²⁵ 1934-ben mégis tagja lett az intézeti tudományos tanácsnak, az osztályértekezlet pedig megállapította, hogy önálló munka az osztályon csak Magyarországról jelent meg.²⁶ 1935-ben az Intézet újabb többkötetes kiadványában (*Agrárkérdés és parasztmozgalom*) a magyar helyzetről megint Nagy Imre tanulmánya szerepelt.²⁷ Amikor tehát 1935. október 20-án kérelmet adott be az intézeti minősítő bizottsághoz, hogy „publicisztikai, tudományos és társadalmi-politikai tevékenysége alapján” erősítse meg tudományos főmunkatársi beosztásában és támogassa kérelmét a közgazdaságtudományok kandidátusa cím elnyerésére „disszertáció megvédése nélkül”, egyrészt imponáló hosszúságú (bár nem mindig pontos) bibliográfiát s több önálló munkát csatolhatott: orosz és magyar nyelvű brosúráját, cikkeit, tanulmányait; köztük mint legújabbat, a már egy éve ugyan-csak az Intézetben dolgozó egykori ajánlójával, Hevesi Ákossal együtt írott, s most már jóváhagyott Lenin-iskolai tananyagot, *Az agrár-paraszt kérdés Magyarországon* címmel.²⁸ Osztályvezetője, a német Hörnle melegen támogatta Nagy Imre kérését, s a bizottság is támogatólag terjesztette fel a *Vörös Akadémia* akkreditációs bizottságához, „tekintettel arra, hogy Nagy elvtárs a magyar mezőgazdaságról és parasztmozgalomról egész sor munkát írt, amelyekből nyilvánvaló, hogy teljesen

24 PIL 867. f. t-74. sz. Vlagyimir Mihajlovics Turok visszaemlékezése.

25 RCHIDNI F. 536. op. 1. gy. 318.

26 Uo. F. 536. op. 1. gy. 225., gy. 226.

27 Agrarnij voprosz i kresztyanszkaja dzviszenyija. Szpravocsnyik. Moszkva, 1935. 115–133.

28 RCHIDNI F. 495. op. 142. gy. 925.

önálló és elmélyült tudományos munkát végzett”, és „mint a magyar forradalmi mozgalom aktív résztvevője [...] kiválóan ismeri az országot”.²⁹

A „magyar forradalmi mozgalom aktív résztvevőjének” 1935 végére történetesen eléggé meglazult a kapcsolata „anyapártjával”. Elemzései és „anyagai” természetesen eljutottak a Komintern magyar szekciójához, de a pártmunkában nemigen vett részt. Pedig Moszkvába érkezését követően eleinte szoros szálak fűzték a KMP kongresszus után a Szovjetunióban maradt vezetőihez, akik közül Kun Béla mellett Bergmann József, a magyar párt Komintern-beli képviselője játszotta a legjelentősebb szerepet. Bergmann tartotta a kapcsolatot a Bécsben majd Prágában székelő Központi Bizottsággal, és ezen keresztül a budapesti titkársággal. Az utóbbi jelentéseiből világosan kiderült, hogy a falusi munka, amelynek irányítását Polányi Máté vezetésével egy bizottság vette át, Nagy Imre távozását követően széthullott. A Parasztok Lapja szerkesztőjével, Molnár Árpáddal a 3. szám megjelenését követően a KMP összeütközésbe került, mert Molnár Nagy Imre eltűnését követően önállóan kezdett volna szerkeszteni (ezt „pártellenesnek” tekintették), ezért elhatározták leváltását. Megszüntették az anyagi támogatást is, így aztán Molnár 1930 júliusában mintegy 300 pengőnyi adósságot hátrahagyva lemondott a szerkesztői tisztről.³⁰ A budapesti titkárság 1930. decemberi jelentése ugyan mintha a kapcsolat és a lapkiadás újonnan történő beindulásáról számolna be, ennél azonban fontosabb, hogy megállapította a falusi osztály „szó szoros értelmében” való megszűnését, s indítványozta teljes újjászervezését. Ekkor javasolták a magyarországi vezetők Nagy Imre hazavezénylését. Bergmann már meg is beszélte vele: „Nagyon örül a vezénylésnek, kéri a KB vezénylési határozatát”.³¹ Néhány héttel később a KÜB jelezte, hogy a központi vezetés (titkárság, KB) már meghozta határozatát, s az ügy sürgős. Ilyen határozat nem került elő, ám az bizonyos, hogy Nagy Imrét ekkor nem rendelték haza.

Az sem valószínű, hogy nagyon örült volna egy ilyesféle határozatnak akkor, amikor családját Moszkvába hozatva már többé-kevésbé beilleszkedett. Ha született is döntés hazavezényléséről, azt tudhatta, hogy a Szerényi–Barna-féle vezetés pozíciói nem állnak annyira jól, hogy amit határoznak, véglegesnek tekintendő. Kun őket tekintette felelősnek a pártot otthon már másfél éve sújtó konspirációs válságért, sőt, gyanakodott rájuk, hogy besúgók. 1931 márciusában Bergmann le is váltották tiszttségéből, amelyet átmenetileg Poll Sándor (Farkas mozgalmi néven) vett át.³² Valójában ismét Kun Béla szava döntött mindenben.

Kun egyelőre számított Nagy Imrére, mégpedig Moszkvában, s egyszerre több ügyben is. A kongresszus határozata értelmében el kellett készíteni a KMP agrárprogramját; ezt Kun amúgy is fontosnak tartotta, de szükséges volt azért is, mert Révai téziseit a Komintern nem hagyta jóvá.³³ Létrejött tehát az ún. magyar agrárbizottság, amelynek Kun és Poll mellett a harmadik magyar nemzetiségű tagja Nagy Imre lett, külső szakértőként pedig eredetileg Varga Jenő, Magyar Lajos és a Nem-

29 Uo. F. 536. op. 1. gy. 248. 2–7.

30 PIL 878. f. 8/184. ó. e. 5–8.

31 Uo. 878. f. 8/291. ó. e. Barna (Bergmann) József a KÜB-nek, 1930. dec. 22.

32 Uo. 878. f. 8/134. ó. e. 30.

33 Uo. 878. f. 1/23. ó. e. 106–109. A Kresztintern titkárság levele a KIVB-nek, 1930. máj. 15.

zetközi Lenin Iskolán tanító Andics Erzsébet vettek volna részt a munkában. Májusban elkészült a bizottság munkaterve, amelynek értelmében a mezőgazdasági munkásság és parasztság helyzetéről és mozgalmairól Nagy Imre, a KMP tevékenységéről Kun és Poll készítenek tézistervezetet.³⁴ Nagy Imre tézistervezete el is készült, ha az nem is állapítható meg, hogy az 1930. június 12-i határidőt betartotta-e. Az agrárprogram végül 1932-ben készült el, párhuzamosan a KMP „Harci programjával”. A Komintern közép-európai titkárságán Nagy Imre volt előadója, a testület a programot elfogadta, s meg is jelent Nagy Imre már említett brosrúrája (A magyar parasztság helyzete) függelékeként.³⁵

Amikor Bergmann és Szerényi Kun a Komintern vezetői segítségével kibillentette pozícióikból, a folyamat nem állt meg. A világpárt nemzetközi kádereképzőjének, a Lenin-iskolának magyar szektorában sokan tanultak, akiket Szerényiék küldtek ki. A szektort Sebes Pál (Lantos néven) vezette, ő azonban Poll hazavezénylése után egy darabig a KMP Komintern-képviselési feladatait is ellátta. „Tehermentesítésére” 1932 januárjában Nagy Imrét „állították be” helyettesnek, az Agrárintézetben ezt a javaslatot megint Kun Béla tette, azzal a feltétellel, hogy az nem zavarja majd Nagy Imre intézeti munkáját.³⁶ A szektorvezető helyettesi beosztás nem jelentett oktatói munkát, de tanulást sem — Nagy Imre, ahogy egész életében, Moszkvában sem végzett semmiféle pártiskolát, még az Agrárintézet házisemináriumain és előadásain sem nagyon jelent meg, amit időnként rosszalottak is —; egyszerűen politikai vezetői feladatról volt szó. Ennek jellegébe némi bepillantást enged a szektor egyetlen fennmaradt „hétköznapi” ülésjegyzőkönyve 1932. január 12-ről, amelyen Nagy Imre is részt vett, egyébként első alkalommal. A tanév első feléről szóló beszámoló a tanulmányi és politikai munkát elemezték, bőséges kritika és önkritika kíséretében. Néhányan fellelték a szektorvezető hiányát is, amire Nagy Imre válaszolt azzal, hogy ez a kérdés végre megoldódott. Vezetőként természetesen a kritika és önkritika még nem eléggé mély, bolsevik jellegéről beszélt, hiányolta a felszólalásokból a termelés, a sztahano-vista mozgalom és a szocialista verseny kérdéseit, s tett egy megjegyzést arról, hogy a személyi nézeteltéréseket „bolsevik eszközökkel és módszerekkel likvidálni kell”.³⁷

Talán Nagy Imre is tudta, hogy erre hamarosan sor kerül. 1958-ban, a bíróság előtt úgy emlékezett, hogy Lenin-iskolai megbízatásának az volt a célja, hogy „likvidálja a hazai frakciós tevékenység következményeit”.³⁸ Amennyire az 1932. április–májusi szektorülések eléggé kusza és hiányos jegyzőkönyveiből megállapítható, a hallgatók egy része arról beszélt egymás között, hogy Kun Béla „nyírta ki” Szerényit és Bergmann (meg másokat is), feljelent embereket, akiket azután elvisz a GPU; hogy jobb lenne hazamenni illegális pártmunkára, stb. A kivizsgálásra kiszállt a szektorba Kun Béla, oldalán Sebessel és Naggyal, hogy azután öt napon keresztül hallgassák a meg-

34 Uo. 878. f. 8/230. d. e. 227–229.

35 Nagy Imre: Az 1945-ös földreformban betöltött szerepem meghamisítása. Irodalmi Ujság (Párizs) 1988. 2. szám 12.

36 PIL. 878. f. 8/294. d. e. Lantos és Scheffer (Kun Béla?) levele a KÜB-nek, 1932. jan. 9.; RCHIDNI F. 495. op. 205. gy. 54. 173. Kivonat a MAI Igazgatósága 1932. jan. 20-i ülésjvk-ból.

37 RCHIDNI F. 531. op. 1. gy. 132. 5.

38 MOL XX-5-h. Nagy Imre és társai pere, Bír. ir. 1. dossz. Jkv. az 1958. jún. 9-i tárgyalásról.

félemlített hallgatók ön- és egymás elleni vádjait, amelyek a frakciózástól egészen a rendőrspicli vádakig, trockizmusig és hasonlóig terjedtek. Nagy Imre tagja lett a határozatot összeállító bizottságnak az iskola- és szektorvezetés képviselőjeként, de a vitában nem vett részt, a fennmaradt iratok szerint előllátta a szótól. Czeiner Ferencet, a januári ülésen megválasztott pártbizalmi, Lovas Mártont és Krieszl Jánost kizárták az iskoláról, s még az év folyamán letartóztatták őket, mások fegyelmit kaptak. „Aki Kun ellen harcol, az a párt ellen harcol” — jelentette ki a Komintern VB kiküldöttje, Szmoljanszkij a záró szektorülésen.³⁹

Nagy Imre nem harcolt Kun ellen, vádlottból egy rövid pillanatra vádlóvá vált, azok pedig, akik a kongresszuson őt vádolták, hamarosan nemcsak a vezetésből tűntek el, hanem szabadságuktól is megfosztották őket. Ez volt a pillanat, amikor még a kongresszus közben kapott pártfegyelmiét is érvénytelenítették⁴⁰ — ismét „tisztá” lett.

De a körülmény, hogy az autodafén, rá jellemző módon, nem vett részt megfelelő aktivitással, nem kerülte el pártfogói figyelmét. Talán visszaretentette az a baljós légkör, amiben elvtársai az egész „iskolás-ügyet” tárgyalták, s immár kialakult reflexeinek engedelmeskedve nem állt ki megfelelő keménységgel a „frakciózók” ellen. Folytatta visszavonulását a tudományos életbe, ezért nem is maradhatott sokáig politikai vezetői poszton: 1933 áprilisában szektorvezető-helyettesi tisztsége alól felmentették.⁴¹ Az iskola-ügy a magyar pártvezetés felé „emigrációs vonalon” közeledő Nagy Imrét paradox módon inkább visszavetette, eltávolította egy kilátásban lévő pozíciótól, ezúttal azonban a dolog elsősorban rajta múlt. Ezért nemsokára nagy árat fizetett, de mielőtt erről szólnánk, meg kell vonnunk az első moszkvai évek mérlegét.

A korai harmincas évek Moszkvájában a városképtől a politikáig minden az átalakulásról árulkodott. Nyugati utazók, „zarándokok” és kritikusok egyaránt meg- és feljegyezték az első ötéves terv iparosítása és a modernizálódó nagyvárossá válás jellemző tüneteit: ekkor kezdték építeni a metrót, a föld felszínén pedig a sugárutakat és az amerikai stílust keleti ornamentikával és kommunista jelképekkel fűszerező felhőkarcolókat. Néhány évig egymás mellett élt a NEP-korszak sokszínűsége, a régi „kispolgári” életre és az „új társadalomra” jellemző vonások az emberek ruházkodásától az egymással való érintkezési szokásokig sok területen ütköztek. A külső változások, a tömegfelvonulások, ünnepek, a városi tömeg, a közlekedés zsúfoltsága azt a benyomást keltették, hogy az élet felgyorsult, ugyanakkor az egyszerű ember napi ügyei intézésekor az élelmiszerbeszerzéstől a hivatalokig ugyanazt a hihetetlen lassúságot, nemtörődömséget érzekelte, amit a századokkal korábban Oroszországba utazók is leírtak. Ezekben az években alakultak ki a sztálini rendszer külsőségei: a transzparenses ünnepek, a politikai kampányok, a vezér dicsőítése és kultusza, a nemzetközi forradalmi romantikát felváltó nagyorosz birodalmi tradíció ápolása. Az

39 A szektorülés jegyzőkönyvei: PIL 878. f. 8/163. d. e. 9–26. és RCHIDNI F. 532. op. 2. gy. 54. 1–36. Az ügyről ld. *Borsányi Gy.*: Kun Béla i. m. 347.; PIL 907. f. 13. d. e. Lovas Márton önéletrajza; 1956-os Intézet, Oral History Archívum (=OHA), Kovács István-interjú (Kovács, a későbbi MDP-vezetés prominense ekkor Lampel álnéven KIMSZ-tagként és a Lenin-iskola volt hallgatójaként a Szovjet-unióban dolgozott, részt vett az iskola egy s más rendezvényén és a Kun-ellenesek csoportjához tartozott).

40 RCHIDNI F. 495. op. 205. gy. 54. 171.

41 Uo. 172.

Internacionálé hangjai helyett mind többször szólt a *Veszjolüje rebjata* című kórus, „az élet szebb és vidámabb lett” (Sztálin), de tömegessé váltak a politikai eljárások és perek, immár nem csupán — mint korábban — a rendszer „ellenségeivel” szemben, hanem mindenkivel, akit a hatalom annak vélt. Kampányok söpörtek végig a vidékeken és a városokon a sztahanovista mozgalomtól a huszonötezer, vidéki kolhozszervezésre küldött munkás kampányán át a spartakiádokig. A kollektivizálás nyomán élelmiszerhiány keletkezett és jegyrendszert vezettek be, de még léteztek vendéglők francia nyelvű étlappal; a pionírokat fekete-tengeri táborokba vitték nyaralni különvonatokkal, a kuláknak minősítetteket viszont az északi sarkkörön túli lágerekbe. Egyre-másra készültek a látványos nagyberuházások a magnyitogorszki kohótól a vízierőművekig, ahol a rabmunkás és a toborzott munkás körülményei vajmi kevéssé különböztek egymástól, de már készen álltak olyan létesítmények is, amelyeket kizárólag a GULAG foglyai építettek, mint például a fehér-tengeri csatorna. Az embereket röghöz kötő, 1917-ben eltörölt belső útlevélrendszert újra visszaállították, de a harmincas évek közepéig — legalábbis a külföldiek — viszonylag szabadon utazhattak ki és be. Végletesen ellentmondásos világ volt ez, amelyben tízmilliók egyetlen központi akarat által vezérelt szocializálása (kultúrforradalom) folyt egy mereven hierarchikus rendszerben, hirdetve a kiemelkedést a korábbi szolgasorból (Nagy Imrénak akadt tapasztalata erről is), „civilizálva” őket, de ugyanakkor egy új szolgaság rendszerét építve gyáraktól kolhozokon át városi kultúrparkokig. Aki kívülről jött s nem töltött hosszabb időt ebben a világban, mint az utazók és „zarándokok” legtöbbször, csak az iszonyatos ellentmondások egyikét-másikat érzékelhette, de aligha érthette az egészet.⁴²

Nagy Imre nem ebbe az utóbbi csoportba tartozott. Maga is ellentmondásos vagy inkább határhelyzetben volt: „politemigránsként” kívülről, a hatalmi elithez közeli kutatóintézet munkatársaként és időnként pártaktivistaként viszont belülről látta az átalakuló és totalizálódó szovjet világot. Szovjet pártértelmiségi volt, jellegzetes szakterülettel: nem agrártudós, hanem agrárpolitikai szakértő, azon belül mint magyar egy abszolút periférikus területé. Belül és kívül állt egyszerre, s a kora harmincas években a rendszer olyan személyektől, akik, mint ő, azonosultak céljaival, gondolkodásával és nyelvezetével, elfogadta ezt az attitűdöt. Ez tükröződött életformájában: kispolgári eleganciával öltözködött Moszkvában is, átlagos — vagyis szűkös — bérlakásban lakott, mint a moszkvaiak milliói, de már a harmincas évek elején volt telefonja. Felesége azonban a nők munkába állását heroizáló pózokban ünneplő években sem vállalt soha állást, és nem születtek újabb gyermekeik akkor sem, amikor 1934-ben kampány indult a Szovjetunióban a népességszám növelésére; mi több, Nagy Imréné soha nem lépett be a pártba. Nagy Imre fizetése, a cikkeiért kapott honoráriumok elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy eltartsa a családját. Nem egy száz

42 Ld. erről *Paul Hollander: Political Pilgrims. Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba 1928–1978.* New York–Cambridge stb. 1983., kül. 4. fejezetét 102–176.; *André Gide: Visszatérés a Szovjetunióból.* Bp. 1989.; *Sinkó Ervin: Egy regény regénye. Újvidék–Bp. 1988.; Károlyi Mihály: Hit, illúziók nélkül.* Bp. 1977. 306–333.; *Alekszandr Szolzsenyicin: A Gulag szigetvilág.* I–III. Bp. 1993.; *Viola Lynne: The Best Sons of the Fatherland. Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization.* New York–Oxford, 1987.; *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra.* Szerk. György Péter és Turai Hedvig. Bp. 1992.

ruhában érkezett Moszkvába s nem kért támogatást a Nemzetközi Vörös Segélytől, hanem Bécsből maga után hozatta a kongresszus előtt ott hagyott ruháit, de nem halmozott fel semmi különöset (erre a kor viszonyai között módja sem volt). Moszkvai éveire 1957-ben, a házkutatás és vagyoneklobzás során leginkább a jellegzetes, ódon kézírással telerótt lapok emlékeztettek, mert nemcsak kézíratait, de olvasmányairól készített jegyzeteit is akkurátusan megőrizte.

Fentebb már szó esett intézeti és más írásműveiről, amelyek persze nem tükrözik közvetlenül szerzőjük harmincas évek eleji életérzését. Ezekről az évekről (meg általában a hazatérésig terjedő időszakról) a túlélők körében vaskövetkezetességgel érvényesülő íratlan szabály szerint Nagy Imre sem beszélt senkinek, még akkor sem, amikor erre igencsak kíváncsi értelmiségiek, barátok vették körül, mint az 1956-os forradalom előtti időkben. Írásait és tanulmányait ebből az időszakból emlékeivel együtt ugyancsak „elsüllyesztette”, legalábbis a nyilvánosság elől elzárta: ahogyan más vezetőtársai, úgy ő sem adta ki újra 1934–35, a népfrontpolitika meghirdetése előtt írt műveit 1945 után.

Tudományos működése első időszakában elsősorban a falusi osztály vezetőjeként már elkezdett útját járta tovább: az Agrárintézet viszonylag jól ellátott könyvtárára és a Lenin-könyvtárra támaszkodva készítette leíró munkáit a magyar mezőgazdaság helyzetéről, fejlődési tendenciáiról. Világos szerkezetben, rendkívül bőséges statisztikai adatbázisra támaszkodva tulajdonképpen a kemény adatokat interpretálta, hivatkozásokat a statisztikákon kívül elvétele tett egy-egy újság-, vagy folyóiratcikkre. Amennyiben ennek során áttért politikai területre, akkor a korabeli frazeológia szerint bírálta a „fasiszta” és „szociálfasiszta” parasztmozgalmakat, beleértve a kisgazdapártot, amelyet a fasizmus (a Horthy-rendszer, a kormánypárt) „segédcapataként” határozott meg. Ezek az összefoglaló tanulmányok az 1928-ban írott első darabtól kezdve „egymásra” építkeztek: szerkezetük nagyon hasonló, csak az adatsorokat kellett felfrissíteni, illetve továbbfolytatni.⁴³ Ilyen leíró, inkább szemle jellegű írásokat, amelyek alapadatait a rendszeres intézeti tájékoztatók számára gyűjtötte, folyamatosan írt a harmincas évek végéig, amikor már régen nem dolgozott az Agrárintézetben.

Agrárpolitikai tanulmányainak egy másik vonulata a KMP programkészítő munkájához kapcsolható. *A mezőgazdasági munkásság és parasztság helyzete és mozgalmi* című, valószínűleg már 1931-ben keletkezett tézistervezetét természetesen ismét helyzetleírásra kellett építenie, de mint összefoglaló dokumentum, történeti és politikai részeket is tartalmaz. Ami az előbbit illeti, a történeti alapozás igénye a húszas évek végén készített dolgozatokat is jellemezte, most mindinkább elmélyült. A tézistervezet is tartalmazta a minden tanulmányban többé vagy kevésbé hangoztatott „kettős jelleget”: miközben a poroszutas agrárfejlődés tőkés árutermelő, modern nagybirtokát aprólékosan elemezte, ugyanilyen hangsúllyal ábrázolta a feudális vagy félféudális „maradványokat”. Ezek alappillére a földbirtokszerkezet, valamint az

43 Nagy Imre tanulmányírói tevékenységének e vonására és 1930 előtt írott munkáival való kontinuitására már *Sipos J.* is felhívta a figyelmet a korai moszkvai írásokról szóló rövid összefoglalásában. Ld. Nagy Imre agrártörténeti tanulmánya, 1932. i. m.

árutermelő közép- és kisparaszti helyzetének reménytelensége a gazdaságpolitika, az adórendszer, a piac állami szabályozása és a nagybirtokkal való verseny miatt. Úgy tűnik, hogy bár erre a figyelmet nyíltan nem irányíthatta, Nagy Imre igyekezett jelezni azt a meggyőződését, hogy egy esetleges kommunista forradalom esetén a demokratikus földreformot, a parasztság egészét érintő demokratikus intézkedéseket továbbra is időszerűnek tartja, mint ahogy — az érvényben lévő párthatározatok alapján — sohasem mulasztotta el az 1919-es agrárpolitika bírálatát. (Noha a Tanácsköztársaság a földmunkásokra és a cselédekre építette ezt a politikát, akiknek helyzete javult, de — szúrta be a kész tervezetbe kézírással — „a cselédség egy rétege [...] a termelősövetkezetté alakult nagybirtokon magát »állami cselédnek« érezte, ellenszenvvel viseltetett a proletárdiktatúrával szemben.”⁴⁴) Itt már bővebben kellett írnia a parasztság és földmunkásság politikai arculatáról, szervezeteiről — ebben azonban teljes mértékben a korabeli végtelenen intoleráns ábrázolási mintákat követte, különösen a szociáldemokratákkal szemben. Mindazonáltal még a „szociálfasiszták” kötelező rituális elátkozásakor sem ragadtatta magát túlzásokra, a Független Kiszegzáróról („segédcsoport”) azért elismerte, hogy még a kisparasztság egyes rétegeinek érdekeit is kifejezi. Nagy Imrében ekkor fejlődött ki az érzék arra, hogy mondanivalóját mindig a kérdésben érvényes párthatározat betűje szerinti frazeológiájában fejezze ki (ha például a forradalomban a proletariátus mondjuk csak a középparasztság alsó rétegére támaszkodhat, akkor nem mulasztotta volna el soha a pongyola „középparasztság” szóhoz odaírni az egészen precíz meghatározást) — és a valamikori elhajló olykor nem habozott másokon is számonkérni ezt a kínos pontosságot.⁴⁵ Ilyen módon a harmincas évek előrehaladtával szépen gyarapodó káderlapjain és szabvány szerint készült önéletrajzaiban joggal szerepelhetett a megállapítás: elhajlásaim nem voltak.

A Lenin-iskola számára írott „tankönyv” (*Az agrár-paraszti kérdés Magyarországon*) nyújtott módot arra először, hogy szintetizálja nézeteit mind a magyar mezőgazdaság helyzetéről, mind a magyar agrárkérdés megoldásának különféle módzatairól. Az elkészült sokszorosított tananyagban a történeti részt és az MSZDP 1918 előtti agrárprogramjáról szóló fejezetet Hevesi Ákos írta, de ennek kapcsán fordult Nagy Imre érdeklődése a szociáldemokrácia agrárfelfogása felé. Fennmaradt vázlatának tanúsága szerint egy nagyobb szabású munkát tervezett, amely a szociáldemokraták agrárkérdésben elfoglalt álláspontját egészen a kezdetektől vette volna szemügyre, s nem mellékesen tartalmazta volna az SZDP elméletét az egész magyar kapitalista fejlődésről. 1935 elején Nagy Imre a munkatervet benyújtotta az Agrárintézet vezetésének is, amely azt elfogadta.⁴⁶ Kandidátusi címre ajánlva őt osztályvezetője, Hörnle azt írta, hogy a 8 ívre tervezett tanulmány már csaknem elkészült. Mára csak egy húszegynéhány oldalas „tézis” maradt fenn belőle, és néhány kisebb

44 PIL 878. f. 8/230. ó. e. 180.

45 Pl. Hunya Istvánon és más hazai kommunistákon, ld. beadványát 1932. febr. PIL 878. f. 8/230. ó. e. 207–209.

46 A vázlatokat ld. MOL XX-5-h. Nagy Imre és társai pere. Operatív iratok (=Op. ir.) 24. k. 86–114. ki-hagyásokkal. Az egyetlen datált kézirat (egy német nyelvű gépelt vázlat) 1935. febr. 15-én kelt.

kézirattöredék, amely esetleg ehhez a tanulmányhoz készült. Ebből nem könnyű képet alkotni a tervezett műről. Néhány változás a korábbi írásokhoz képest azért megállapítható. Így például az, hogy erre az időre Nagy Imre a korábinál jóval alaposabb elméleti felkészültséget szerzett (a szociáldemokrata nézetek forrásvidékéről szóló pontok említik Kautsky, David, Marx, Proudhon, Rosa Luxemburg, illetve Szabó Ervin, Ágoston Péter, Dániel Arnold, Jászi Oszkár, a Társadalomtudományi Társaság, a Huszadik Század stb. nevét). A szociáldemokrácia kritikusaként kezdett munkához, de a „szociálfasizmus” már nem szerepelt fogalomkészletében. Az is feltűnő, hogy bár érzékelte a 19. századi gazdaság- és agrárfejlődés, a parasztság sorsának alakulása mellett Magyarország egy másik nagy problémájának, a nemzeti függetlenség és a nemzetiségek kérdésének jelentőségét, de azt lebecsülte, sőt a kapitalista átalakulást gátló tényezőnek tekintette.

A tézistervezet több ponton bírálta a szociáldemokráciát amiatt, hogy a magyar nemzeti függetlenség, az ország területi integritása talaján állva inkább „paktált” a magyar tőkésosztállyal, mintsem, az önrendelkezési jog elismerésével, szövetséget kötött volna a nemzetiségi paraszttömegekkel. Különösen érdekes ez az állomás „negyvennyolcas” szellemben felnőtt kaposvári diák és a később az ötvenes évek közepén a „nemzeti kommunizmusig” eljutó Nagy Imre szellemi fejlődésében. Még a Tanácsköztársaságnak felrótt hibák között is szerepelt ez a vád. A szociáldemokrata agrárpolitikáról szóló tézistervezet ugyanis kiemelten foglalkozott az 1919-es agrárpolitika bírálatával, a „felülről”, a parasztság „ellenére” végrehajtott agrárátalakítással. Ezt a szempontot Nagy Imre annyira fontosnak tartotta, hogy még 1936-ban, amikor minden terve összeomlani látszott, akkor is elővette Lenin-iskolai brosrájának vonatkozó szövegrészét és megkezdte átdolgozását.⁴⁷ A hibákat Nagy Imre azzal magyarázta, hogy a Tanácsköztársaság Oroszországból hazatért, Buharin hatása alatt álló vezetői „baloldali túlzó módon”, a földdel kapcsolatban mereven nacionalizációs álláspontra helyezkedtek, holott ezt alá kellett volna vetni a hatalom kérdésének. Bizonyos átmeneti engedményekre lett volna szükség, mert a munkásságnak, úgymond, szövetséges kell, a parasztság. A tulajdonviszonyok előtérbe állítása tulajdonképpen szociáldemokrata álláspont. „A kisparaszti gazdaságoknak a szocialista nagyüzemű kollektív termelésre való átvezetése [...] nem azonnali intézkedések eredménye, hanem lassúbb folyamat és nem erőszak, hanem csakis meggyőzés, oktatás, nevelés útján valósítható meg.”⁴⁸ Még a diktatúra bukása sem jelentette a súlyos hibák azonnali felismerését — erre Nagy Imre Szántó Béla 1920-as brosráját hozza fel példának. Szántó csak az agrárproletárokat tekintette a proletariátus szövetségének, ami ugyancsak a „baloldali szocdemek” álláspontja. Támadta Varga Jenőt is, aki egy 1921-ben kiadott brosrájában a „minél rosszabb, annál jobb” elve alapján tagadta a földosztás jelentőségét, mondván, hogy az demokráciához, az osztályellentétek csekély szerepéhez vezet, ami kedvezőtlen a tiszta proletárforradalom számára. Nagy Imre a korábbi szövegből ki akarta hagyni a „jobboldali túlzásokról”, a Blum-tézisekről szóló részt.

47 MOL XX-5-h. Nagy Imre és társai pere, Op. ir. 24. k. 72–84.

48 Uo. 76.

A „Szociáldemokrácia és agrárkérdés” című dolgozatból (brosúrából?) végül semmi sem lett, s ha csak az elkészült vázlatokat nézzük, ez talán nem is olyan nagy baj. Ahogy az ország és a kommunista mozgalom, Nagy Imre gondolkodása is átmeneti szakaszba jutott. Felismerve a szociáldemokraták, mint jövőendő szövetségesek jelentőségét, az egyoldalú szitkozódásról a — mégoly kritikus, túlzó és türelmetlen — elemzésre való áttérés előrelépést jelentett. A Komintern 1935. májusi VII. kongresszusa után ez a szándék és felismerés Nagy Imrét is felértékelte: az antifasiszta népfrempolitikára való áttérés mintegy utólag igazolta sok korábbi nézetét, a demokratikus feladatok fontosságától a széles, a parasztság (csaknem) egészét átfogó szövetségi politikáig. Amit egyelőre nem értett, az a nemzeti függetlenség és a nemzeti öntudat előtérbe kerülése; persze nem ez volt az egyetlen kérdés, amelyet 1935–1936 fordulóján nem tudott tisztázni magában.

1936 január–februárjában mindaz, amit Nagy Imre az előző évek során felépített, teljesen összeomlott, és ő maga a letartóztatás közelébe jutott. Ettől kezdve csaknem négy év telt el, mire helyzete valamelyest konszolidálódott, s ezzel párhuzamosan elindult egy új pályán. Ezalatt a néhány év alatt valósággal hullottak körülötte az emberek, és a folyamat végén azok közül, akikkel együtt töltötte az első moszkvai éveket, alig valaki maradt életben és szabadságon.

A tágabb előzmények ismertek, ehelyütt nem szükséges kitérni a sztálini terror csúcspontjára vezető lépésekre. A párton belüli hatalmi harcok és leszámolások logikája ugyancsak a sokat elemzett kérdések közé tartozik. Nagy Imrével kapcsolatban csak annyit kell megjegyezni erről, hogy a harmincas évek közepén megindult „ügyek” két szakaszra tagolhatók. Mint „pártügyek” kezdődtek, s egy későbbi stádiumban kerültek az állambiztonság, az NKVD hatáskörébe, innentől kezdve viszont az „ügyet” addig bonyolító pártszerveknek vajmi kevés közük van hozzá. A „Nagy Imre-ügy” jellemző vonásának látszik, hogy mint pártügy viszonylag korán elkezdődött, még az 1937–38-ban a magyar pártra rázúduló nagy csapások előtt. Talán ez volt a sok szerencsés tényező egyike, amelynek révén a Nagy Imre-ügy nem, vagy csak csekély mértékben változott NKVD-ügygé. (Nagy Imrének a szovjet állambiztonsági szervekkel való „kapcsolatával” az életrajz egy külön fejezete foglalkozik.)

Mivel is kezdődött? 1935 kora őszén Nagy Imre felesége hosszabb betegeskedés után (melynek egyik oka bizonyára egyszerűen a honvágy és a Kirov-gyilkosság óta mind szigorúbb és nyomasztóbb szovjet mindennapoktól való idegenkedés lehetett), elhatározta, hogy Magyarországra utazik, hogy meglátogassa Kaposvárott élő apját. Nagy Imrének annak idején szabályos útlevéllel hagyta el Magyarországot (eltérően férjétől), csupán annak érvénye járt le. Ezért felkereste a moszkvai Magyar Királyi Követséget, érvényesíttette útlevelét és hazautazott.

A kémhisztéria jellemző minden totalitárius rendszerre, akárcsak a xenofóbia, az idegenek gyanús, az uralkodó rendre veszélyes ténykedéseitől való félelem. A szovjet-hatalom azonban — legalábbis kezdetben és deklarált alapelvei szerint — internacionalista volt, nyitva állt az elveit elfogadó emigránsok előtt. Amikor Nagyné hazautazott, ez a lépés még nem számított eleve ellenséges cselekedetnek, a külföldiek számára bizonyos utazási lehetőségek nyitva maradtak, természetesen megfelelő szabályok betartásával. Legalábbis erre utal a „Nagy Imre-ügyben” keletkezett egy ké-

sőbbi állásfoglalásában Szántó Zoltán, a KMP akkori vezetője: „Amikor a szovjet állam normális diplomáciai kapcsolatokat létesített Magyarországgal, az emigráció tagjai megfelelő instrukciókat kaptak a szekciótól [ti. a Komintern magyar szekciójától, a KMP-től] ilyen esetekre. Nagy Imrének is tudnia kellett arról, hogy egy ilyen lépéshez [ti. családtag hazautazásához a magyar állami képviselő segítségével] szükséges a szekció beleegyezése.”⁴⁹ Nem a hazautazás ténye számított tehát botránykőnek, bár ezt sem nézték feltétlenül jó szemmel, hanem az, hogy egy párttag — legyen bár alacsony beosztású — magánügynek tekinti pártonkívüli feleségének külföldi útját.

Felmerülhet a kérdés, hogy a máskülönbén évek óta a pártszerűség követelményeit betartó Nagy Imre miért nem kérte ki a KMP-vezetés véleményét a szóban forgó kérdésben? Minden bizonnyal azért, mert érzékelve az első — igaz, még nem halálos ítéletekkel járó — Zinovjev–Kamenyev-per után kialakult általános légkört, s tudva, hogy kapcsolata a KMP-vezetéssel igencsak meglazult az utóbbi években, attól tartott, hogy az engedélyt nem kapja meg. Családja sorsánál pedig egész élete során kevés dolgot tartott fontosabbnak, olyannyira, hogy a pártszerűség normáit is hajlandó volt annak alárendelni, pedig éppenséggel az utóbbi is vezérlő értékei közé tartozott. Valószínűleg az ügy és személye jelentéktelenségében bízott: pártonkívüli, háztartásbeli felesége és nyolcéves leánya pár hónapos távolléte nem tűnik fel senkinek. Ebben csalódnia kellett, mert a „szekció” tudomást szerzett az ügyről. Nem teljesen elképzelhetetlen, hogy az utazás egy részleges (családtagjaira kiterjedő) vagy teljes vizsztatérés előkészítése volt.

1936 első napjaiban zajlott az Agrárintézetben a „pártdokumentumok” soros felülvizsgálata, vagyis a tagrevízió. Erre 1933-tól kezdve nagyjából évente sor került a Szovjetunióban, rendszeresen ez csupán az önéletrajz elkészítését és a személyi adatlap (kárderlap) kitöltését jelentette. 1933-ban Nagy Imre az Agrárintézetben már átesett egy hasonló felülvizsgálaton, akkor az űrlapot saját szóbeli közlései alapján töltötték ki, s önéletrajzát különösebb megjegyzés nélkül elküldték a Komintern káderosztályára.⁵⁰ Az 1936. évi felülvizsgálatra azonban már más légkörben került sor, a párt KB határozata alapján nem annyira regisztrációs, mint inkább tisztogatási szándékkal.⁵¹ Nagy Imre pedig a MAI pártszervek számára is „gyanússá” vált némiképpen erre az időre: amikor 1936 első napjaiban felszólították a szovjet állampolgárság felvételére, ezt elutasította. A későbbi levelezésből csak annyit lehet tudni, hogy Nagy ezúttal a magyar „szekcióra” hivatkozott, amely állítólag a korábban (és potenciálisan a jövőben is) illegálisan dolgozó párttagok számára nem javasolta vagy nem tette kötelezővé az állampolgárság felvételét.⁵² Ennyivel azonban az intézeti pártbizottság nem érte be, hanem az állampolgársági ügyben a VKP(b) KB mellett működő, a testvéri pártok tagjait a VKP(b)-be átigazoló bizottsághoz fordult, amely a kérdést a Komintern káderosztályára továbbította. Minthogy Nagy Imre akkor még meglehetősen

49 RCHIDNI F. 495. op. 205. gy. 54. 156. Szántó Zoltán levele a VK(b)P KB Ellenőrző Bizottságához, 1937. febr. 14.

50 RCHIDNI F. 536. op. 1. gy. 207. 55., ill. F. 495. op. 205. gy. 54. 169–171.

51 A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története. Rövid tanfolyam. Bp. 1954. 379–380.

52 RCHIDNI F. 495. op. 205. gy. 54. 164–166.

vékony dossziéja nem tartalmazott erre elegendő adatot, az osztály Kun Bélához fordult információért.⁵³

Kun 1936. január 5-i levelének nemcsak aláírt tisztázata, hanem saját kezűleg javított (de alá nem írt) egy nappal korábbi fogalmazványa is fennmaradt Nagy Imre káderanyagában. Hogy miért tartotta fontosnak mindkét változatot beküldeni a magyar párt vezetője, aki ezekben a napokban hasonló vélemények tucatjait írta, az az efféle „ügyekben” mindig fennmaradó rejtélyek közé tartozik, ha a kisebbek közé is. De ebből derül ki, hogy Kun először a feltett kérdésre válaszolt, még hozzá Nagy Imre számára kedvezőtlenül: semmiféle olyan utasítást nem adtak neki, hogy ne vegye fel az állampolgárságot. Két éve ugyan szóba került hazavezénylése, de nem került sor rá, Nagy pedig „az elmúlt több mint egy évben nem támogatta a KMP munkáját”. Ehhez másnap még hozzáfűzött két mondatot: Nagy Imrét az a pártvezetés küldte a Szovjetunióba, amelyet később leváltottak, valamint, hogy „tudomása szerint felesége nemrégen Magyarországra utazott, majd onnan visszatért”.

Kun második mondatának jelentősége világosan követhető: a „pártügy” alapja itt említették először. Az elsőit csak valószínűsíteni lehet: Kun, aki feltehetően megnehezített Nagyra amiatt, hogy magyar pártügyekben a Lenin-iskolai eset óta passzivitást mutatott, Nagy szovjetunióbeli tartózkodását a Szerényi-féle vezetőséggel kötötte össze, amelyet azért váltottak le (és tartóztattak le), mert a magyar pártot, Kun Béla szerint, besúgókkal fertőzte meg. Hogy ezzel a vezetéssel Nagy Imrének összeütközései voltak, s Nagy ily módon az „ő embere” (noha a valóságnak ez is megfelelt, sőt adatok is voltak rá), arról Kun hallgatott.⁵⁴ Nyilvánvalóan ez is felért egy feljelentéssel (ahogy az egész levél), de idők fordultával szemléltethette azt is, hogy a szóban forgó személy szemben áll Kun Bélával.

Ezeket a „finomságokat” az Agrárintézet párttitkára persze nemigen érezte, azt azonban igen, hogy Nagy Imre körül valami nincs rendben. Ilyen esetekben és időkben a máskor nem éppen gyors szovjet bürokrácia képes volt hihetetlen tempóban intézkedni: Kun levele alapján a káderosztály még aznap (!) válaszolt az átigazoló bizottságnak, amely késedelem nélkül továbbította azt az Agrárintézetnek. Január 8-án az intézeti párttaggyűlésen „Gorov elvtárs, a pártszervezet titkára a pártokumentumok felülvizsgálatáról szóló jelentésében közölte, hogy Nagyt [...] kizárták a pártból.” Mégpedig simán, minden felesleges bonyolítás, vizsgálat, meghallgatás nélkül: amikor évekkel később a káderosztály észrevette, hogy a pártba már visszavett Nagy dokumentumai közül éppen csak a kizárási határozat hiányzik, szerette volna ezt a hiányt pótolni. Kiderült azonban, hogy az Agrárintézetben nemhogy a határozat nincs meg, de az irattárban (nyilván a leggondosabb kutatás ellenére), a taggyűlési jegyzőkönyv kivételével egyetlen darab papír sem található az ügyről („nye imejtszja nyikakih materialov”).⁵⁵

Nagy Imre tehát életében először (de nem utoljára) a párton kívül, kizárva találta magát. Az indoklás („mint megbízhatatlan”) nem csengett a legjobban 1936 január-

53 Uo.

54 RCHIDNI F. 495. op. 205. gy. 54. 167. Kun Béla 1936. jan. 4-i levélfogalmazványa a KI Káderosztályának; 165.; uő. levele a KI Káderosztályának, 1936. jan. 5.

55 RCHIDNI F. 495. op. 205. gy. 54. 144. A KI Káderosztály levele a MAI pártbűrójának 1939. okt. 21.; Uo. 141. A MAI párttitkára levele a KI Káderosztályának, 1939. okt. 28.

jában. Különösen rosszkor jött azért is, mert az előző év végétől napirenden volt az Intézet átszervezése, létszámának radikális csökkentése.⁵⁶ Az intézetet támadások érték, felmerült megszüntetése, illetve beolvasztása a *Világgazdasági és Világpolitikai Intézet*be, végül a Komintern mégis fenntartása mellett döntött, de nemzetközi jellegét csökkentették (így megszűnt a magyar referatúra is), többet kellett foglalkoznia a szovjet mezőgazdasággal, stb. A több mint 150 munkatársból mintegy hatvanan maradhattak.⁵⁷ Nagy Imre számára — függetlenül pártügyétől — ezek a fejlemények nem sok jót ígértek. Lehetséges, hogy kandidátusi kérelmét is abban a reményben adta be 1935 végén, hogy mint magasabban kvalifikált kutató, elkerülheti a létszámcsökkentést. Kérelme azonban különféle intézmények között vándorolt véleményezés céljából, míg végül a disszertáció nélküli címadást egy kormányrendelet értelmében megszüntették.⁵⁸ Még mielőtt ez a csapás bekövetkezett volna, 1936. február 1-jén elbocsátották az Agrárintézettől.⁵⁹ Iszaak Babelnak — Sinkó Ervin által megörökített — aforizmáját a jugoszláv állampolgárságú, zsidó származású magyar kommunistáról⁶⁰ némileg szabadon úgy alkalmazhatjuk Nagy Imre helyzetére, hogy 1936 elején Moszkvában magyar emigránsként élni párttagként és állással sem lehetett könnyű, de pártból kizárva és állástalanul már több volt, mint kockázatos.

Közvetlenül az elbocsátás után, 1936. február 25-én ült össze a magyar politémigránsokat felülvizsgáló bizottság — az említett párttisztítás egy másik vetületeként. Itt ügyéről szomszédja, Bokányi Dezső referátumában Nagy Imre feleségének magyarországi utazása kiegészült azzal a részlettel, hogy apjához utazott, aki „aktív szociáldemokrata”. A bizottság „ítélete” egyenesen vészjósló: „Nagy — züllött alak, akit nem kívánatos Moszkvában hagyni.”⁶¹

A „Nagy-ügy” természetesen csak egy igen kis epizódja volt a Kirov-gyilkosságot követő első tisztogatási hullámnak. Noha ez is tízezreket érintett s halálos áldozatokat is szedett, a terror ekkor még — Roy Medvegyev kifejezésével élve — „inkább szelektív, mint tömeges jellegű” volt, a megbíráltak többnyire szabadlábon maradtak, bár a légkör egyre nyomasztóbbá vált. Egy kis ügy alanya azonban, ha időt nyert, s meg tudott kapaszkodni valahol az eljárás „pártvonalán”, akkor még befolyásolni tudta sorsát.⁶² 1936 elején az NKVD még ritkán tartóztatott le külföldi, köztük magyar kommunista emigránsokat. Ehhez persze kellett szerencse is.

56 RCHIDNI F. 495. op. 73. gy. 17.

57 Uo.

58 RCHIDNI F. 495. op. 205. gy. 54. 129. Nagy Imre önéletrajza, 1943. nov. 28.

59 RCHIDNI F. 536. op. 1. gy. 259.

60 „Hanem, Ervin Iszidorovics, hogy valaki így halmazza a lehetetlennél lehetetlenebb attribútumokat, mint ahogy azt maga teszi! Magyarnek lenni már magában is szerencsétlenség, de ez még valahogy megjárja. Magyarnek és zsidónak lenni, ez azonban már kicsit több a soknál. Magyarnek és zsidónak és kommunista magyar írónak lenni, ez valósággal perverzítés. De ma magyarak, zsidónak, kommunista magyar írónak és hozzá jugoszláv állampolgárnak lenni — emellett a megboldogult Sacher-Masoch fantáziája egyszerűen ártatlan kis pincsikutya!” Sinkó E.: i. m. 372.

61 RCHIDNI F. 495. op. 205. gy. 54. 164.

62 Roy A. Medvedev: Let History Judge. The Origins and Consequences of Stalinism. New York, 1971. 166–167. Vö. Robert Conquest: A Nagy Terror. Bp. 1989. 37. sk. Adatokkal (bár az NKVD hivatalos statisztikáival) támasztja alá ezt V. Ny. Zenszkov: A GULAG — tényekben, adatokban. Bp. 1991. 1. t. E szerint a fogolylétszám 1934–36-ban 0,9–1,2 millió fő körül „mozgott”, 1938. január elsejére viszont csaknem 1,9 millióra ugrott. — A „pártvonalon” maradt pl. Sík Endre kizárási ügye is, őt 1936

Nagy Imre helyes taktikát választott s a szerencsével sem állott hadilábon. Például állampolgársági ügye folyt tovább, s még legkésőbb 1936 márciusában ő is, felesége is megkapták a szovjet állampolgárságot.⁶³ Kizárását nyomban megfellebezte. Mivel a magyar párttól egyelőre nem sokat várhatott — ezt jól érzékelhette a felülvizsgáló bizottság előtt —⁶⁴, egyenesen a VKP(b) KB Ellenőrző Bizottságához fordult, s ezzel kezdetét vette egy évekig húzódó folyamat. Amilyen gyorsan kizárták, olyan hosszadalmas volt a visszatérés. Helyzetének rendezése több szálon folyt; ezek közül egyik-másik követhető dokumentumok alapján, másokban feltevésekre, olykor találgatásokra vagyunk utalva. Krízise 1940 elejére oldódott meg teljesen. Az alábbiakban a „Nagy-ügy” „pártvonalára” próbálok összpontosítani.

Először is úgy döntött, hogy megpróbálja helyrehozni egy-két „hibáját”. Így a magyar mozgalommal való kapcsolatát elmélyítendő 1936 áprilisában felvételét kérte a *Külföldi Munkások Klubja* magyar szekciójába, amelyet addig — lévén a moszkvai magyar pártintrikák központja — elkerült, s ahová fel is vették.⁶⁵ Több mint három hónap munkanélküliség után, melyek bizonyára nemcsak az anyagi nehézségek miatt jelenthettek igen nehéz hónapokat, sikerült munkához is jutnia. Ebben szerepet játszott, hogy munkájával az Agrárintézet vezetése végül is elégedett volt, s az elbocsátottról általában igen kedvező jellemzésekkel igyekeztek gondoskodni. Ez történt Nagy Imrével is. Az 1935-ös intézeti kiadványban a magyar agrárválságról írott tanulmányának néhány részlete megjelent a szovjet tervhivatal *Tervgazdaság* című folyóiratában.⁶⁶ Talán ennek révén kínáltak számára szerződést — nem állást, csak megbíztatást — a tervhivatal mellett működő *Központi Statisztikai Hivatal*ban. Itteni tevékenységéről meglehetősen kevés információ áll rendelkezésre, így pl. hogy munkakörét „konzultánsként” határozták meg, hogy agrárstatisztikával foglalkozott (a témában tehát otthon volt), s hogy megint nem éppen könnyű időkben, 1938 márciusában, a feladat (egy statisztikai kiadvány összeállítása) végeztével maradt ismét munka nélkül. Egy mondatnál többet életében talán egyszer mondott erről a kérdésről. 1948 októberében a Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetségének egy tanfolya-

kora őszén zárták ki a Keleti Egyetem pártszervezetéből. *Sík Endre*: Vihar a levelet... Bp. 1988. 72. sk. Ugyanígy alakult a későbbi magyar pártvezetők közül Révai József „ügye”: Révait 1936-ban eltávolították a KJ VB apparátusából, többek között Magyar Lajossal való kapcsolata miatt (*Urbán Károly*: Révai József (1898–1959). Párttörténeti Közlemények 24 [1978] 3. szám 191.). Farkas Mihály ellen ugyancsak pártvizsgálat folyt néhány szovjet Komszomol-funkcionárius elleni eljárással kapcsolatban 1936–37-ben. (*Farkas Vladimir*: Hogy került Wolf a magyar pártvezetésbe? Reform, 1992. júl. 30. 10.)

63 RCHIDNIF. 495. op. 205. gy. 54. 161–163. Pontos dátumot az általam ismert források nem tartalmaznak. Egy 1936. febr. 8-i feljegyzés arról szól, hogy Nagy útlevélét a KMP II. kongresszusa idején leadta, s csak tartózkodási engedélye van, de folyamatban van megfelelő dokumentumokkal való ellátása. Egy 1936. ápr. 5-i kérvénye benyújtásakor Nagy Imre már szovjet állampolgár volt. Itt jegyzem meg, hogy állampolgárságból való elbocsátására még ennyi adatot sem találtam, csak az SZKP tagjai sorából törölték — 1954 júniusában (!). Uo. 75.

64 Bár megítélése itt sem volt egyértelmű: pár héttel a kizárás után kedvező jellemzést adott róla például Téglás Ferenc. Igaz, később káder-referense a véleményre ráírta: „Téglás jellemzése kritikusan kezelendő”. RCHIDNIF. 495. op. 205. gy. 54. 159–160.

65 Uo. 161–162. Jellemző, hogy a Klub Nagy jellemzését a Lenin-iskolától kérte (és kapta) meg, ahol már három éve nem dolgozott. A korábbi Moszkvai Magyar Klub egyébként 1936 elején megszűnt. RCHIDNIF. 495. op. 142. gy. 781. 3.

66 RCHIDNIF. 536. op. 1. gy. 248.

mán tartott előadásában, amelynek kéziratát ugyancsak megőrizte (utána pedig a gondos belügyi szervek tárolták): „Én Moszkvában évekig dolgoztam a Központi Statisztikai Hivatalban és azzal foglalkoztam, hogy összehasonlítottam a Szovjetunió mezőgazdaságának fejlődési ütemét Amerika és Németország mezőgazdaságának fejlődési ütemével. Az adatokból kiderült, hogy mind a mezőgazdasági termelés, a gépesítés, mind a gépek kapacitásának kihasználása szempontjából Amerika is, Németország is messze mögötte maradtak a Szovjetunió mezőgazdaságának.”⁶⁷

Helyzetének konszolidálása azonban egyelőre elképzelhetetlen volt a magyar párt közbenjárása nélkül. Ezt sem adta fel: megszabadulván az intézeti munka kötelmeitől (bejárás, munkaidő, info-anyagok készítése és leadása, szocialista verseny, stb.) több időt szentelhetett kézíratainak és vázlatainak. Láthatóan közlésre készítette elő egy korábbi írását a KMP agrárpolitikájáról (ez Hevesivel közösen készített „tananyagának” fejezete volt). Tovább dolgozott a szociáldemokrata-tanulmány vázlatán is. És cikket írt a régi ellenfél, Révai József ellen (mint megtámadott, maga is támadóként lépett fel) Szabó Ervin védelmében.⁶⁸ Ez nem csupán azért érdekes, mert történeti-eszméletörténeti kontösben folytatta Révaival (és másokkal) a húszas évek végi polémiát a feudális maradványok kontra fejlett kapitalizmus kérdésében — csak most 1848–49-be helyezvén át azt. „Révai elvtárs alapvető, súlyos hibája, [...] hogy csak a fejlődő kapitalizmust látja és éppen a feudalizmusról, az ellene folytatott forradalmi tömegharcról, lényegében tehát a 48/49-es magyar forradalom szociális és osztálytartalmáról nem vesz tudomást.”⁶⁹ Nagy Imre az antifasiszta népfrempolitika vonalára gyorsan átálló, s ettől kezdve a nemzeti függetlenség, a számba vehető „nemzeti” irányzatú szövetségeselek problémáira érzékeny Révaival szemben 1848 antifeudális jellegét hangsúlyozta (amiben nyilván nem volt igaza), de figyelemreméltó az is, hogy szót emelt Szabó Ervin védelmében, akinek munkáját „hibái ellenére” örökségnek tekintette. Cikkét azonban a *Sarló és Kalapács* nem közölte.

Pedig a magyar párt vezetésében is komoly változások érlelődtek 1936 tavaszán. Májusban a Komintern súlyos bírálat kíséretében eltávolította Kun Bélát a magyar párt éléről: a képviselőt egy rövid ideig Szántó Zoltán vette át, aki nyolcéves börtönbüntetésének letöltése után 1935 októberében érkezett a Szovjetunióba.⁷⁰ Kun bukása eredetileg a Komintern irányváltásával szembeni ellenállásából fakadt, és sietette a hazai mozgalom soron lévő konspirációs válsága. Egyelőre még nem kapcsolták össze a készülő szovjet perekben szereplő személyekkel, de a teljes KB leváltása mindenképpen baljós előjelnek tűnt. Persze nem mindenkinek: akiket Kun denúciált, azok reménykedhettek. Nagy Imre is ezt tette, s szimbolikusan máris „bosszút állt”: egy kiadásra átdolgozott korábbi kéziratában gondosan kihúzta Kun neve mellől az „elvtárs” szót.⁷¹

67 MOL XX-5-h. Nagy Imre és társai pere, Op. ir. 27. k. 203.

68 PIL 878. f. 8/169. ó. e. 61–70. — Közölte: *Urban Károly*: Nagy Imre kontra Révai József, 1936. Társadalmi Szemle 46 (1991) 6. szám 83–94.

69 Uo. 94.

70 RCHIDNI F. 495. op. 73. gy. 7. és PIL 878. f. 8/134. ó. e. 30.

71 MOL XX-5-h. Nagy Imre és társai pere. Op. ir. 24. k. 72–84. *Nagy Imre*: A KMP és az agrár-paraszt kérdés (kézirat). A Kun-ügy dokumentumait ld. MOL MDP–MSZMP ir. 276. f. 65/81. ó. e. Vö. *Borsányi Gy.*: Kun Béla i. m. 376–378.

Az első határozat a KMP-vezetés átszervezéséről és a KB feloszlatásáról 1936 május elején született. Ez mozdította meg Nagy Imre fellebbezésének ügyét is. Azt, hogy abban Nagy Imre mit írt, mivel érvelt, közvetlen forrás híján nem tudjuk, de a levelezésből kikövetkeztethető, hogy két dologra épített. Egyrészt Szántó Zoltánra, aki a KMP ideiglenes KB vezetője lett, és aki 1927-es lebukása előtt a KMP illegális titkáráként Nagy Imrét és munkáját az MSZMP-ben (tehát egy sikerkorszakát) jól ismerte, kimaradt viszont a későbbi konfliktusokból. Másrészt kezében volt az Agrár-intézet már említett, kedvező „karakterisztikája”, amelyben őt „fegyelmezett, megbízható, lelkiismeretes kutatóként” jellemezték, aki „tervét határidőre teljesítette, megfelelő minőségben”. Mint párttag is „fegyelmezett elvtárs, a pártvonalhoz tartotta magát, nem esett elhajlásokba”. (A jellemzést egyébként az igazgató mellett ugyanaz a Gorov elvtárs írta alá, aki Nagyot kizárta a pártból.)⁷² Noha az irat a KI káderosztálynak is rendelkezésére állt, amikor a Központi Ellenőrző Bizottság 1936 május végén érdeklődött Nagy Imre fellebbezése ügyében, Csernomorgyik, az osztály helyettes vezetője, a magyar szekcióra hivatkozva, a fellebbezés elutasítását javasolta. Indoklásul Nagy Imréné útja szerepelt.⁷³ Szántó ebben az időben Prágában, az ideiglenes KB székhelyén tartózkodott. Az újabb KI képviselő, Poll Sándor ugyancsak magyarországi börtönből szabadult, s szintén az MSZMP-korszakból ismerhette Nagy Imrét.

Kun Bélát 1936 szeptemberében, a második Zinovjev–Kamenyev-pert követően végképpen eltávolították nemcsak a magyar pártból, de a Kominternből is. A korábbi KB több tagját (Husztai Ferencet, Sebes Pált) ekkor már letartóztatták. Nagy Imre ügye néhány hónapra megint „megállt”.

Szántó azonban 1937 elején ismét Moszkvába érkezett és újra átvette a KMP képviselőtét a Kominternnél a beteg Polltól (aki az év augusztusában meg is halt). Február 14-én „egy telefonbeszélgetés nyomán” Szántó a következőképpen foglalt állást: Nagy „úgy Magyarországon, mint az emigrációban hasznos munkát végzett a párt számára. [...] Ha megfelelő jellemzést kap munkahelyétől és pártszervezetétől, valamint súlyos hibáján kívül [ez már megint felesége hazautazása volt] semmi más terhelő adat ellene nincs, akkor nem ellenezük pártba való visszatérését megfelelő pártbüntetés után.”⁷⁴ Ez az állásfoglalás megint csak egy sajátos átmeneti időben született; a magyar pártot a tömeges letartóztatások árja még nem érte igazán el, de nem nélkülözött bizonyos kockázatot. Az ügy valójában ekkor vett fordulatot, a többi csupán a szovjet pártbürokrácia szokásos munkatempóján múltott. Ettől kezdve új elem a Nagy-ügyben nem merült fel, csak az eddigiek „variálódtak” — vagy két éven keresztül.

Nagy Imrén mindenesetre nem múltott. 1937 március végén már a KI káderosztályán volt újabb jellemzése az Agrárintézettől — arra az esetre, ha az egy évvel korábbi valamilyen okból nem tartanák érvényesnek? —, amely csaknem szó szerint megegyezett az előzővel. Amíg a „szövevényes” ügyben illetékes két intézmény egyi-

72 RCHIDNIF. 495. op. 205. gy. 54. 157. Nagy Imre termelési és pártjellemezése, 1936. máj. 22.

73 Uo. 158.

74 RCHIDNIF. 495. op. 205. gy. 54. 156. Szántó Zoltán levele a VK(b)P KB Ellenőrző Bizottságához, 1937. febr. 14.

kében áttekintették a fontosabb dokumentumokat (még mindig nem volt több az negyven oldalnál), szépen telt az idő. A KEB 1937. augusztus 31-én intézett kérdést a KI káderosztályához: arra az 1936. tavaszi kérdésre, hogy mi is történjék Nagy párttagságával, „két ellentmondó vélemény érkezett Önöktől. — Az egyik, 1936. június 1-jén kelt, száma 7111/A-4, Csernomorgyik aláírásával, e szerint a magyar szekció nem látja lehetségesnek Nagy ajánlásának támogatását, a másik, 1937. febr. 26-án kelt, száma 7111, Szántó aláírásával, e szerint nem tiltakoznak Nagy pártba való visszavétele ellen. — Kérjük ezért, sürgősen közöljék, melyik véleményt tekintsük érvényesnek, s azt is, tagja volt-e Nagy a magyar kompártnak, amikor 1921–1930 között Magyarországon tartózkodott, és végzett-e ezalatt valamilyen pártmunkát.”⁷⁵

Most már a káderosztály is alaposan utánanézett a dolognak, s alig egy hónap múlva a következő válasz született: „Első kérdésükre Nagy, V. I.-vel kapcsolatban közöltük, hogy a KI VB Káderosztálya ellenzi Nagy Vladimir VKP(b)-be való újbóli felvételét. A válasz azon alapult, hogy Nagy felesége a magyar szekció tudta nélkül folyamodott útlevélért a magyar követséghez. Nagy erről tudott, de semmit sem közölt a szekcióval. A Káderosztály véleményét egyeztetette a magyar párt KI-képviselőjével. — Másodjára a KMP képviselője a következőképpen változtatta meg javaslatát: Nagyot vissza lehet venni a VKP(b)-ba, amennyiben jó véleményt kap szovjetunióbeli tartózkodásának idejéről és ha beismeri hibáját. A Káderosztály szerint ezt a véleményt támogatni lehet. — Ezzel együtt közlöm, hogy a magyar párt képviselője megerősítette, hogy Nagy et. 1921–1930 között a KMP tagja volt és aktívan részt vett a pártmunkában.”⁷⁶

A levélváltás akkor zajlott, amikor Kun Béla letartóztatása után egyre-másra tartóztatták le a moszkvai magyar emigránsokat. Például az 1936. februári felülvizsgáló bizottságnak valamennyi tagja (Müller Ernő, Hajdu Pál, Glanz Imre, Szamuely György, Bokányi Dezső) börtönbe került, amint ezt a tényt a káderosztályon gondosan rávezették Nagy Imre határozatára (és még ki tudja hány aktára). Újabb — ezúttal háromnegyed éves — szünet állt be, miközben Nagy Imrét 1938 márciusában néhány napra letartóztatták.⁷⁷ A pártügy tovább folyt, ennek során valamikor 1938 tavaszán Nagy Imrét magát is meghallgatták. 1938 nyarára ügye eljutott egészen a KEB elnökéig, Jaroszlavszkijig, aki július 28-án — mintha eddig az ügyben mi sem történt volna — a következő levelet intézte a Káderosztályhoz: „Vladimir Ioszifovics Nagy ügyének tárgyalásával kapcsolatban kérjük, közöljék a KI VB magyar szekciójának véleményét, s hogy támogatják-e Nagy pártba való visszavételi kérelmét. — V. I. Nagy saját elmondása szerint 1921 márciusában hazautazott Magyarországra, ott tartózkodott 1930-ig, tagja volt a KMP-nek és vezető tisztséget töltött be a pártban.” A nyomaték kedvéért a KEB nagy hatalmú titkára hozzáfűzte: „Ne késlekedjenek a válasszal”.⁷⁸ Ez a beavatkozás hatásosnak bizonyult, mert alig több mint egy hét múltán a káderosztály válaszolt is. Ebben újra összefoglalták mindazt, ami az ügyben

75 Uo. 154.

76 Uo. 153. Belov, KI VB Káderno.vez. levele Dubrovskijnak, KPK, 1937. okt. 10.

77 Centr I hranyenijja Szovremennoj Dokumentácii (=CHSzD), Moszkva, F. 89. p. 45. dok. 80.

78 RCHIDNI F. 495. op. 205. gy. 54. 152.

1936. január óta felmerült, de tekintettel a közben történetekre, azért megkérték Szántót: adná még egyszer írásba a véleményét. Ő nem változtatta meg azt, s a káderosztály is csak annyiban, hogy a „provokátorként leleplezett és az NKVD által letartóztatott” Szerényi–Bergmann-féle vezetéshez most nem Nagy Imre szovjet emigrációját, hanem vezető posztról történő leváltását kapcsolták — ami szintén megfelelt a valóságnak, bár némiképp más akusztikája volt. Talán ezt az apró korrekciót is Szántó Zoltán gondoskodása eredményezte? Mert amiről ő tudott, az egyre jobban előtérbe került: „Szántó et., a KMP képviselője a KI VB-nél úgy véli, hogy V. I. Nagy a KMP-ben 1921–1930 között végzett munkája alapján visszavehető a VKP(b)-be” — természetesen „megfelelő pártbüntetés után.”⁷⁹ Az Agrárintézet kedvező „karaterisztikája” már szóba sem került — annál többet számított a KMP-nél végzett falusi osztályvezetői munkája.

Csak egy későbbi káderlapból derül ki, hogy pontot az ügy végére 1939. február 3-án tettek, amikor a KEB pártkollégiuma végre kiszabta a megrovást Nagy Imrere, s ezzel visszakerült a pártba. Az erről szóló határozat (vagy két külön határozat?) nem található meg Nagy Imre káderanyagában, de már 1939-ben sem volt ott, különben aligha írták volna a dosszié rendszerető gondozói, hogy Nagyt „Szántó Zoltán elvtárs adatai szerint 1938-ban megrovásban részesítették és visszavették a pártba”. Igaz, pár hónappal később az egész processzust már 1937-re datálták, s a későbbiekben ahány hivatalos életrajz készült, annyi változatban szerepelt a nevezetes időpont. Apróbb komplikációk még ezt követően is adódtak, így párttagkönyvet Nagy Imre csak 1940 szeptemberében kapott, addig ugyanis nem találták meg az 1936-ban leadott régít.⁸⁰ Csak ekkor derült fény arra, hogy nincs meg kizárási határozata sem; nagyon valószínű, hogy visszavétele is csupán az a pár sor, amely a pártkollégium ülésjegyzőkönyvében olvasható.⁸¹

A „pártügy” rendeződésére akkor került sor, amikor a nagy terror szorítása átmenetileg enyhült. Még olyan esetek is előfordultak, hogy már letartóztatott és elítélt magyar emigránsok szabadlábra kerültek, ahogyan maga Nagy Imre, vagy Komor Imre, Rudas László, Szántó Béla és mások.⁸² Ettől természetesen a kérdés — minek köszönhető a szerencsés végkifejlet, miért nem fordult sokkal rosszabbra Nagy Imre sorsa — megválaszolatlan marad. Közvetlen magyarázat híján csak feltevésekre hagyatkozhatunk.

Letartóztatásokra a magyar emigráció körében — amennyiben ezek egyáltalán megmagyarázhatók — két alapvető okból került sor:

Ha valamilyen bármily távoli és mondvacsinált és közvetett „kapcsolatot” fedeztek fel az illető és olyan szovjet párttag között, aki korábban Sztálin ellenzékéhez (esetleg: vélt ellenzékéhez) tartozott. (Később az ilyen személyek körül, mint „gyűjtőpontok” körül újabb és újabb „gyűrűket” vetett a leszámolás vihara: most már az ő kapcsolataik váltak gyanússá, azokat „gyűjtötték” be, s így ment tovább.)

79 Uo. 151. Andrejev, KI VB Kádero. levele Jaroszlavszkijnak, KPK, 1938. aug. 8. — Szántó Zoltán újabb állásfoglalása uo. 150.

80 Uo. 137–148.

81 Az SZKP KB KEB iratai 1933-tól zároltak, így azokba betekinteni nem állt módomban.

82 *Sík E.*: i. m. 188. sk.

A magyar emigrációnak megvolt a maga különleges „fókusza”: Kun Béla. 1937. júniusi letartóztatása után a vele közvetlen kapcsolatban állók — és ilyenek bőven akadtak, hiszen a KMP körül politikailag aktív magyarok természetesen mind kapcsolatban álltak vele — valamennyien gyanússá váltak.⁸³ Korábban maga Kun Béla is élt — politikai ellenfeivel való leszámolások során — ezzel a módszerrel, ilyen mérgező gócként állította be például a Szerényi-csoportot.

Ezzel próbálkozott, legalábbis közvetve, Nagy Imrével szemben is — de „csekély eredménnyel”. Ez egyrészt Nagy Imre jelentéktelenségére mutat Kun szemében, másrészt arra, hogy befolyása 1936 legelején már távolról sem volt a régi. Nagy Imre tényleg nem állt kapcsolatban semmiféle szovjet „ellenzéki” vagy „gyanús” személlyel, ami adódott sajátos munkahelyéből, elszigetelődésre, magányra és visszahúzódásra hajlamos moszkvai életmódjából, s persze szerencséje is volt. Szerényiek leváltották, Kun feljelentette — a veszélyes góccal szemben ez némi szérumot jelenthetett. De valószínű, hogy sem ez, sem példásan pártszerű írásai nem lettek volna elegendők, ha „valaki” nem áll ki mellette. A „pártügyből” világos, hogy ez a személy Szántó Zoltán volt. Olyan valaki, aki némi, ha nem is túl nagy befolyással rendelkezett. Elintézni az „ügyet” maga nem tudta, de megfelelő pillanatokban segédkezet nyújtani igen.

Szántó — és mások, például Varga Jenő, de később Gerő és Rákosi is — egyébként nem csupán Nagy Imrével kapcsolatban játszották el a mentőangyal szerepét. Érzelve, hogy a represszió Moszkvában nagyobb pusztítást végez a pártban, mint a Horthy-rendőrség otthon, megpróbálták fellépni, menteni, amit, illetve akit lehetett, s akit akartak. Ehhez persze a leszámolásokéhoz hasonló logikát kellett követniük. Varga 1938 elején fordult a Komintern vezetőihez, felhíva figyelmüket, hogy a magyarok káderanyagát „Kun és bandája” meghamisította, főleg azokat, akik nem léptek be a „klikkjébe”. Lépése biztosan önvédelmi célokat is szolgált, de tiltakozás is a tisztogatás ellen. Kun Bélán már úgysem lehetett segíteni, ráadásul Varga nem is állított valótlan — hátha állásfoglalása időt vagy életet jelentett néhány lehetséges áldozatnak?⁸⁴ 1938 júliusában Szántó például Révai József esetében is próbálkozott ugyanezzel az érveléssel, talán a letartóztatástól mentve meg őt. Olykor próbálkozott mentéssel a Komintern vezetése, személyesen Dimitrov (nem sok sikerrel), elsősorban az egyes nemzeti pártvezetők közbenjárására, tőlük azonban a tájékoztatást és így a közreműködést elvárták a másik oldalról, az NKVD részéről is.⁸⁵ A magyar kommunista emigráció letartóztatott tagjainak száma több százra rúgott. Ehhez képest

83 Egy ilyen gyűjtőpont volt pl. Magyar Lajos személye. Kirov merénylője valamikor Magyar Lajos szemináriumának hallgatója volt. Magyar már a Kirov-gyilkosság után, a vele kapcsolatban álló személyeket a későbbi években tartóztatták le. De ennél jóval „jazzább” „kapcsolódásra” is akad példa. Rabinovics József pl. az egyik magyar pártképviselő (Gerő) szerint „Kun közeli embere” volt, Szántó Zoltán, épp ellenkezőleg, úgy vélte, hogy Rabinovics fellépett Kun ellen. De a káderosztály szerint R. „kapcsolatban állt egy bizonyos Ivanovval, akit az NKVD letartóztatott”. RCHIDNI F. 495. op. 73. gy. 72. Dimitrov és az államügyészség levelezése, 1939.

84 RCHIDNI F. 495. op. 10a. gy. 310. és uo. op. 74. gy. 104.1. Varga Jenő 1938. jan. 21-i levele Dimitrovnak.

85 Szántó Zoltán 1938. évi levelei Dimitrovnak Révai, „Dietrich”, „Gyöngyös” stb. ügyeiben: RCHIDNI F. 495. op. 74. gy. 104. 1938–40-ben Szántó és az őt követő KI képviselő, Gerő egy sor ügyben fordult Dimitrovnak keresztül az NKVD-hez, ill. az ügyészséghez: Rozványi, Berzeviczy, Pártos, Halász-Svarc, Kelen-Fried, Schulman, Boros (op. 73. gy. 60), Papp R. (gy. 69.), Révész Géza, Gavás (Havas)

néhány, talán egy-két tucat ember kiszabadítása, valamivel több megmentése a letartóztatástól egy megfelelő pillanatban adott jellemzéssel: ennyit értek el ezek az akciók. Összességében ez talán nagyon kevés, de ennyit legalább elértek. Nagy Imre „ügye” akár esettanulmány érvényű lehet: példa egy sikeres, de az elviselhető kockázat határain belül maradó mentőakcióra.

Pártügye végső stádiumában Nagy Imre a Moszkvában megjelenő *Új Hang* című folyóirat szabadfoglalkozású munkatársaként dolgozott. 1939 őszén a moszkvai rádió magyar adásai felelős szerkesztőjének Szántó Zoltánt nevezték ki, aki hamarosan kezdeményezte Nagy Imre felvételét a szerkesztőségbe. Állását 1940 februárjában foglalta el, s ezzel életében új szakasz kezdődött.

JÁNOS M. RAINER IMRE NAGY IN EXILE IN THE SOVIET UNION, 1930–1939

Imre Nagy arrived to Moscow in January, 1930 as the delegate of the 2nd Congress of the Communist Party of Hungary. At the congress Nagy was attacked for "right wing sympathy" by many persons, among them the leaders of the party (Sándor Szerényi, József Bergmann). In earlier years Nagy, as the leader of the department of the party for peasant issues, was involved in constant disputes with the party leadership on political, organisational and personal issues. As György Lukács, Imre Nagy was an adherent of a slower, many-phased transition to socialism. As a result of the attacks Imre Nagy was shaken in his belief and exercised self-criticism. He was relieved of his post and therefore at the beginning of March, 1930 he asked the Central Committee to let him stay in the Soviet Union. His wish was complied with, and this event marks the beginning of his almost 15-year-long exile in Moscow.

Nagy became the employee of the International Agricultural Institute of Moscow on the recommendation of the leaders of the Peasant International (*Kresztintern*). Formally the institute was the "background institution" of the *Kresztintern*, but in fact it was that of the *Komintern*. It primarily helped the shaping of the peasant policy of the communist parties. The employees studied above all the agricultural situation in the various countries, mainly on the basis of statistical data. They also paid attention to the stratification of the peasantry, the changes in its living conditions, its main social and political problems, its different political movements. The agricultural theses, the programs (of action), the main brochures concerning peasantry and agriculture, and occasionally the leaflets of the different communist parties were drafted or reported on here. Imre Nagy worked in this institute until the beginning of 1936. During this period he had written several studies and articles, and he published a book in 1934. He was regular contributor, and later, from 1938 on, editor of the Hungarian periodicals in Moscow. In his writings Nagy aimed at the thorough treatment of the Hungarian agricultural problems, primarily from historical and theoretical perspectives. At the same time he still participated in politics: he took part in the work of the committee that outlined the agricultural program of the Communist Party of Hungary, and in 1932–33 he became the assistant leader of the Hungarian section of the *Komintern*'s

A. I. Gardos (Gárdos?), Komor Imre, Kosics (talán Kocsis) I. F., Murányi L. Ju., Karikás Frigyes, Sal-lai-Pallos, Polonyi F. D., Szaton Rezső, Perényi M. B., Farkas D. I., Kovács (gy. 72.), Vági István (op. 74. gy. 106.), stb. Dimitrov fellépett akkor is, amikor az NKVD 1938 márciusában valamennyi, még szovjet útlevéllel nem rendelkező emigránst egyszerre akarta kitoloncolni, köztük hazájukban halálra ítélteteket is; hasonlóképpen a megszüntetett Lenin-iskola hallgatóinak egy transzportban Kínába való szállítása ellen. Uo. op. 73. gy. 60., 61.

International Lenin School. Here, in the party disputes Nagy supported Béla Kun, but from 1934 on he more and more distanced himself from the Hungarian party.

In autumn 1935, his wife returned to Hungary for reasons of health with a legal Hungarian passport, and the cooperation of the Hungarian embassy in Moscow. Such a journey was far from being exceptional at that time. Imre Nagy's wife was a housewife, she has never joined the party and thus they did not ask for the permission either of the party or the Komintern for the journey. Nagy was also reluctant to assume Soviet citizenship. These two events were reported to the party organisation by Béla Kun, leader of the Hungarian party. In February, 1936 during the "revision of party documents", Imre Nagy was expelled from the party, and he lost his job as well. He has been unemployed for five months; until the beginning of 1940 he made his living on odd jobs, article-writing and translation. In February, 1936 in the resolution of the party committee supervising the Hungarian emigrats, Nagy was described as "depraved fellow" and his removal from Moscow was recommended in the same document. In a few weeks Nagy was not the party intellectual expert any more who was integrated more or less in the Soviet society but an unemployed ex-party member who had to reckon with the party purging beginning just at that time.

Nonetheless, the tide of his case was suddenly turning. First of all because his "case" was a minor episode in the purging following the murder of Kirov. The terror was at this time selective in character, the accused were allowed to defend themselves at liberty. The object of such a petty case, if he could gain time, could avoid the legal process. Secondly, Nagy could now utilise his former conflicts. His former adversary, Béla Kun was relieved of his post already in 1936 and he disappeared in the Gulag with the other members of the supervising committee. Nagy had also formerly conflicts with those groups within the Hungarian Communist movement that also became the victims of the repression. Even his earlier "right wing sympathy" was revalued. After the VIIth Congress of the Komintern Nagy's earlier opinion concerning the question of agriculture seemed more to be the forerunner of "Popular Front policy," than right wing deviation. In the Soviet Union he was not regarded as a Hungarian party leader but as a quasi-Soviet intellectual who was neither an "old fashioned intellectual" nor a person who had anything to do with the disputes within the Soviet party. Nagy appealed against his expulsion from the party, and although he was arrested for a few days in 1938, the Hungarian party leader following Kun, Nagy's old acquaintance, Zoltán Szabó gave a favourable characterisation about him and firmly supported his reinstating in the party.

Imre Nagy's position improved: in 1938 he was reinstated in the party. In 1940 he got a place in the nomenclatura of the Soviet party, in the Hungarian editorial office of the all-Union Radio Committee.

ZSOLDOS ATTILA

Péter és Gurka (Gurcu) ispán nemzetsége

Oszlár föld (*terra Ozlar*) három ekényi részét 1252-ben IV. Béla király eladományozta az 1250. évi ausztriai hadjárata során Waltersdorf és Kirchschlag vára alatt érdemeket szerzett hívének, a Gurka ispán nemzetségéből származó (*de genere Gurka comitis*) Péter fia Oltumanusnak.¹ Az eladományozott birtokrészt kelet felől György fiainak, Prich-nek és Bechanak, valamint Yllw fia Jánosnak a földje, dél felől a pankotai apát Uri (*Wry*) nevű földje, nyugatról pedig a pannonhalmi apátság földje határolta, s a határ egy-egy szakaszon az adományos Oltuman vásárolt, illetve örökölt földjeitől választotta el a birtokrészt. Ez a határleírás nem hagy kétséget afelől, hogy a Pest megyei Oszlárról van szó, s ennek megfelelően a keleti szomszédok Sápon birtokolhattak, míg a pannonhalmi monostor név szerint meg nem nevezett birtoka az az Apáti lehetett, melyet 1274-ben szintén Oszlár határosának mondanak.²

Oszlár egy más részét — a szomszédos Süllyel és más birtokokkal együtt — 1259-ben a nyúl-szigeti apácáknak adományozta IV. Béla.³ Ez utóbbi adományt követően kisvártatva per kerekedett az apácák és a szomszédos birtokosok egy csoportja között. Történt ugyanis, hogy az apácák az őket jogosan megilletőnél nagyobb részre tették rá a kezüket Oszlár földjéből. Eljárásuk bizonyos Kristóf és Péter, valamint Péteribe való rokonaik (*cognati sui de Patery*) jogait sértette, akik panaszkodtak István ifjabb király nádora és udvarbírája, a Pest megyébe a gonosztevők megítélésére és a jogtalanul elidegenített földek ügyeinek kivizsgálására kiküldött Tumbold fia Benedek elé vitték, alighanem 1268-ban, s igazolták, hogy Oszlár vitatott része őket illeti.⁴ Ezt követően a pert a király és bárói ítéletére bocsátották,⁵ mígnem végül 1274-ben egyezés jött létre a felek között, melynek értelmében Oszlárt megosztották az apácák és a Péter nemzetségéből való nemesek (*nobiles de genere Petri*), úgymint Kristóf mester és atyafiai (*fratres*): Oltuvan fia István, ennek fivére (*frater*), Sándor, továbbá Péter között.⁶

A fenti adatokból genealógiai irodalmunk már jó száz éve levonta a megfelelő következtetést: a Pest megyei Oszláron és Péterin egy hol „Gurka ispán nemzetsége”-nek, hol „Péter nemzetsége”-nek mondott rokonság, *genus* birtokolt.⁷ Az ily módon azonosítható

1 1252: Árpádkori új okmánytár. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest-Bp. 1860–1874. (=ÁUO) VII. 339. Az ausztriai hadjárata ld. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I–II. Bp. 1899.² II. 217–218. és *Kristó Gyula*: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. 134.

2 1274: Budapest történetének okleveles emlékei. I. (1148–1301). Csánky Dezső gyűjtését kieg. és sajtó alá rend. Gárdonyi Albert. Bp. 1936. (=Budapest okl. eml.) 144. Itt mondok köszönetet György Györgynek, akinek lekötőlező szívessege lehetővé tette, hogy felhasználhassam az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzában készülő negyedik kötetéhez gyűjtött adatait.

3 1259: ÁUO IX. 548.

4 É. n.: ÁUO VIII. 276. Keltére vö. 1268: ÁUO 211–212., stb. Tumbold fia Benedekre ld. még *Werner Mór*: Az Árpádkori nádorok genealógiája. Turul 16 (1898) 118. és *Uő.*: Az Árpádkori ország- és udvarbírák genealógiája. Turul 19 (1901) 25.

5 É. n.: Budapest okl. eml. I. 81.

6 1274: Budapest okl. eml. I. 143–145.

7 *Werner Mór*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–II. Temesvár, 1891–1892. I. 243. és *Uő.*: Nemzetségi kutatások. Turul 19 (1901) 109–110. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy *Karácsonyi*

nemzetséget idézett forrásaink kifejezetten jelentéktelennek mutatják: szerény vagyona egyetlen megye határain belül fekvő, szomszédos birtokrészekből áll össze, tagjai egyházi vagy világi méltóságot tudomásunk szerint nem viselnek. Indokoltnak látszik tehát az a feltevés, hogy voltaképpen olyan helyi nemzetséggel van dolgunk a Péteriek esetében, amelyre számos példát ismerünk a 13–14. századból.

Határozottabb véleményt formálhatnánk ugyanakkor a Péteriekről, ha ismernénk a nemzetség őseit, a *genus*-nak és a *genus* egyik birtokának nevet adó Gurka ispán, illetve Péter személyét. Igaz, egy 13. században felbukkanó nemzetség 11. vagy 12. században élt őseinek felkutatása meglehetősen nehéz feladatnak számít, főként a Péteriekhez hasonló kis nemzetség esetében. A vizsgálatról a korai Árpád-kor forrásadottságai között aligha remélhetünk teljes bizonyosságot nyújtó eredményt, a legjobb esetben is be kell érünk azzal, ha a megoldási kísérlet a valószínűség határain belül marad.

Némileg meglepő tehát, hogy mind Gurka, mind Péter néven találunk olyan személyt, akit kapcsolatba hozhatunk a Pest megyei nemzetséggel. Ami Gurka ispánt illeti, a pannonthalmi apátság javainak Szent László-kori (véltetően az 1090-es években készített) összeírásában a monostor birtokai között említene egy meg nem nevezett *prediumot*, melyet a király engedélyével bizonyos *Gurcu* adott Szent Márton egyházának.⁸ E birtokot mindeddig nem sikerült megnyugtató módon azonosítani: Erdélyi László Komárom megye területén kereste,⁹ Györffy György ismeretlenként vette számba.¹⁰ A kérdéses *predium* azonosítása körüli nehézségeket az adományozó Gurcu és a Gurka ispán nemzetségeként (is) szereplő Péteri nemesek birtokaival szomszédos pannonthalmi birtok összekapcsolása oldhatja fel: a monostor 1252-ben feltűnő, ismeretlen eredetű földje lehetett az a bizonyos *predium*, mely Gurcu adományából került Szent Márton kezére, elnyerve ezt követően az Apáti nevet.¹¹ A névazonosság és a birtoklástörténeti adatok egyidejű figyelembevételével az adományt tevő Gurcu joggal tekinthető a Péteriek Gurka néven szereplő őseinek, akinek ispáni címére magyarázatot kínál annak felvetése, hogy személye nagy valószínűséggel azonosítható az első név szerint ismert esztergomi ispánnal, az 1079-ben említett Gurcuval.¹²

A Pest megyei nemzetség másik őseinek, Péternek az azonosításhoz szintén találunk megfelelő jelöltnek látszó személyt. A krónikaszerkesztés 119. fejezetében azt olvashatjuk, hogy a Géza herceggel 1074. február 26-án vívott kemeji csatát követően Salamon király „Kotajdnál átkelt a befagyott Tiszán, és megszállt Péter fiának az udvarházában”.¹³ Az előző, 118. fejezetből pedig arról értesülhetünk, hogy a kemeji csata során Salamon királynak a krónika szövegében többször is emlegetett vitéze, Opos¹⁴ párviadalban legyőzte és megölte

János nem vette fel munkájába (ld. 49. jegyzet) a nemzetséget. Vö. még *Pauler Gy.*: i. m. I. 436–437. 258. sz. jegyzet.

8 1093–1095 k. (?): *Diplomata Hungariae antiquissima*. I. (1000–1131). Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Bp. 1992. (=DHA) 300.

9 A pannonthalmi Szent-Benedek-Rend története. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. I–XII. Bp. 1902–1912. I. 282.

10 Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I³–III. Bp. 1987. II. 630.

11 Az Apáti helynevekre nézve vö. *Kristó Gyula*: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*. *Acta Historica* 55 (1976) 53–55.

12 1079: DHA I. 226.

13 „[Salamon rex] transivit Tysciam congelatam in Thoroyd et descendit in curia filii Petri”. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Bp. 1937–1938. (=SRH). I. 386. (Az idézet magyar szövegét, Bollók János fordítását ld. A magyar középkor irodalma. Vál. szöveggond., jegyz. V. Kovács Sándor. Bp. 1984. [Magyar remekírók] 251.)

14 SRH I. 365., 373., 391., 399.

„a herceg [ti. Géza] egy igen merész vitézét, név szerint Pétert”.¹⁵ Az említett Péterek személyének meghatározására több kísérlet történt, s ezekben szerephez jutott a kotojdi átkelőhely lokalizálásának kérdése is. A kemeji csatában elesett Pétert egyöntetűen azzal a Péter ispánnal (*comes*) szokás azonosítani, aki 1067 táján a Borsod megyei Százdon (*Zazyt*)¹⁶ monostort alapított Salamon király, Géza és László hercegek, valamint több főpap és világi előkelő tanuskodása mellett.¹⁷ E Péter minden bizonnyal az Aba nemzetség tagja volt, hiszen a monostor alapítólevelét 1267-ben Aba nembeli Artolphus fia Püed ispán mutatta be IV. Béla királynak átírás végett.¹⁸ A monostoralapító Aba nembeli Péter és a Kemejnél meghalt Péter azonosságát Pauler Gyula még csupán lehetőségként vetette fel.¹⁹ Határozottabb formában képviselte ezt az álláspontot Györffy György,²⁰ majd Mályusz Elemér és Kristó Gyula²¹, valamint legutóbb Szűcs Jenő.²²

A tiszai átkelőhely és „Péter fiának udvarháza” lokalizálása, illetve az utóbbi megfogalmazásban szereplő Péter azonosítása terén már inkább megoszlanak a vélemények. Az átkelőhely több ízben szerepel a krónikában. Az egyes kéziratok számos alakban jegyzik le a nevét: előfordul Cothoyd,²³ Thoroyd²⁴ és Thocoyd²⁵ formában s ezek több variánsában. Nevét többben a Tisza bal partján fekvő Egyek környékéről ismert Kota-érrel hozták kapcsolatba,²⁶ Györffy — s nyomában Szűcs — ellenben Tokajra gondoltak.²⁷ „Péter fiának udvarháza” esetében szintén két megoldás merült fel. Pauler ennek helyét — igaz, mint maga írja, „csak combinative” — a Pest megyei Péteriben vélte felfedezni,²⁸ s véleményét osztotta utóbb Domanovszky,²⁹ majd Mályusz és Kristó is.³⁰ Ebben az összefüggésben az említett Péter a Pest megyei Péteri névadójának, azaz a 13. századi Péteriek ősnévé tekintendő. Azok azonban, akik a tiszai átkelőhelyet Tokajjal tartották azonosnak, a kérdéses helyet Rakamazsal hozták kapcsolatba, amiből egyszersmind az is következett, hogy a kemeji csatában elesett Péter azonos a százdi monostort alapító Aba nembeli Péterrel, lévén Rakamaz ez utóbbi Péter birtoka az 1067 körüli oklevél tanúsága szerint.³¹ Mint látható, az egymással összefüggő kérdésekre adott válaszokban felbukkan a Pest megyei Péteri, érdemes tehát alaposabban is mérlegelni az egyes azonosítási kísérletek mellett és ellen felhozható érveket.

15 SRH I. 385–386.

16 Györffy Gy.: i. m. I. 804–805.

17 1067 k.: DHA I. 183–185.

18 1267: DHA I. 182.

19 Pauler Gy.: i. m. I. 124. és 435. 251. sz. jegyzet.

20 Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Századok 92 (1958) 50.

21 Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. II. Commentarii. I. Ab initiis usque ad annum 1301. Composuit Elemér Mályusz adiuvante Julio Kristó. Bp. 1988. (=Mályusz–Kristó) 378.

22 Szűcs Jenő: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuralom. Történelmi Szemle 35 (1993) 48. és 243–244. sz. jegyzet.

23 SRH I. 384.

24 SRH I. 386.

25 SRH I. 412.

26 Pauler Gy.: i. m. I. 124. és 435. 249. sz. jegyzet; SRH I. 384. Domanovszky Sándor 3. sz. jegyzete; Pa-is Dezső: Cotoyd. (Egy XI. századi tiszai átkelő nevéhez.) Magyar Nyelv 56 (1960) 111–112.; Mályusz–Kristó 376.

27 Györffy György: Török női méltóságnév a magyar kútfókben. Magyar Nyelv 49 (1953) 110.; Györffy Gy.: A magyar nemzetségtől i. m. 50.; Szűcs J.: i. m. 48. 244. sz. jegyzet.

28 Pauler Gy.: i. m. I. 125. és 436–437. 258. sz. jegyzet.

29 SRH I. 386. 3. sz. jegyzet.

30 Mályusz–Kristó 378.

31 Szűcs J.: i. h. (hivatkozással Györffy Gy.: A magyar nemzetségtől i. m. 50.-re.)

A legkevesebb nehézséggel a tiszai átkelőhely meghatározásakor kell szembenéznünk. A Tokajjal való azonosítást ugyanis rendkívül valószínűtlenné teszik bizonyos megfontolások. A kemeji csata pontos helye nem ismert, mindenesetre a „kemeji részek” (*partes Kemej*),³² a „kemeji vidék” (*provincia de Quemey*)³³ Heves(újvár) megye tiszántúli részét jelölte az Árpád-korban.³⁴ A vesztett csata után Géza herceg a kérdéses Kotojdnál (Cothoyd, Cotoyd, Chotoid, Cochoyd) átkelt a Tiszán és Vác felé igyekezett, hogy csatlakozzék a Csehországból segélycsapatokkal érkező fivéréhez, László herceghez. Útja nyilván sietős volt, mondhatni menekülésszerű, hiszen a csatában, mint a krónika írja, „valamennyi vitéze elpusztult” (*omnibus ... militibus suis pereuntibus*).³⁵ Ilyen körülmények között aligha hihető, hogy a kerülő út kockázatát vállalva Tokajnál kelt volna át a Tiszán. Erre a szempontra már Pauler is felhívta a figyelmet,³⁶ s nyilván efféle megfontolások vezették Györffyt arra, hogy utóbb — ejtve a Tokajjal való azonosítás ötletét, de nem fogadva el az átkelő Pauler-féle lokalizálását — megnyugtatóan nem azonosítottként említse az átkelőhelyet.³⁷

A Kotojd (Tokojd) = Tokaj azonosítás valószínűtlen volta tarthatatlanná teszi a „Péter fiának udvarháza”-t Rakamazhoz kapcsoló vélekedéseket is, részben a már említett okból, részben pedig azért, mert a krónika előadása szerint a menekülő Géza után vonuló Salamon elhagyva Kemejt előbb átkelt a Tiszán — szintén Kotojdnál (Thoroyd, Choroyd, Cothoyd, Coroyd, Chotoid, Toroyd) —, majd ezt követően szállt meg „Péter fiának udvarháza”-ban, mely ezek szerint a Tiszától jobbra feküdt, míg Rakamaz — Kemejjel megegyezően — a bal parton. A Pest megyei Péteri ezzel szemben valóban olyan helyen volt, ahol Salamon király áthaladhatott, s így nincs akadálya annak, hogy a „Péter fiának udvarháza” megfogalmazásban szereplő Pétert tekintsük a Pest megyei Péteri névadójának, egyszersmind a „Péter nemzetségéből való” 13. századi nemesek egyik őseinek.

Felmerülhet mármost a kérdés, hogy ez a bizonyos Péter azonosítható-e a Géza herceg kemeji csatájában elesett vitézzel. Györffy és Szűcs — mint arról már szó esett — igenlő választ adott e kérdésre, jöllehet ők egyszersmind a százdi monostort alapító Aba nembeli Péterrel azonosították a krónika Péterét. Ez az álláspont — legalábbis az Aba nembeli Péterre vonatkozó részében — azonban nem fogadható el, mert, mint arra Mályusz és Kristó rámutattak, a százdi monostor alapítójának leányáról és más, távolabbi rokonairól tudunk ugyan az 1067 táján kiállított oklevél utalásaiból, ám fiáról nem, pedig ha lett volna, aligha maradt volna említés nélkül. „Péter fiának udvarháza” esetében ugyanakkor van fia Péternek, így hát minden valószínűség mellett szól, hogy a monostoralapító Aba nembeli Péter és a krónika 119. fejezetében szereplő Péter nem azonosítható egymással.³⁸ Ez azonban csak akkor jelenti egyúttal azt is, hogy a krónika 118. és 119. fejezetében említett Péterek különböző személyek voltak, ha elfogadjuk a kemeji csatában eleső Péter és a monostoralapító Aba nembeli Péter azonosságát, amiben egyébiránt mind Györffy és Szűcs,

32 SRHI. 116.

33 1219: Az időrendbe szedett váradi tüzespróba-lajstrom. Kiad. Karácsonyi János és Borovszky Samu. Bp. 1903. 226. sz.

34 Györffy Gy.: Az Árpád-kori i. m. III. 106–107., vö. még *Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Bp. 1988. 405–406.

35 SRHI. 384–385.

36 Pauler Gy.: i. m. I. 435. 249. sz. jegyzet.

37 Györffy Gy.: Az Árpád-kori i. m. III. 56. 97. sz. jegyzet.

38 *Mályusz–Kristó 378*. Itt jegyzendő meg, hogy az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzának megfelelő helyén Györffy Gy. a Pest megyei Péterhez kapcsolja a krónika 119. fejezetének „Péter fiának udvarháza”-ra vonatkozó adatát.

mind pedig Mályusz és Kristó egyetértének. Ezen azonosítás azonban nem áll vitán felül: a név azonosságán túlmenően nem hozhatók fel érvek mellette, ellene viszont annál inkább.

Megfontolandó ugyanis egyfelől, hogy a monostoralapító Aba nembeli Péter 1067 táján ispáni címmel élt. Ennek megfelelően legalábbis elvárható lenne, hogy a krónika is így említse, miként azt a százdi oklevélben tanúként szereplő Erney és Vid ispánok esetében több ízben megteszi.³⁹ Péterünk azonban a „herceg vitéze” (*miles ducis*) megjelöléssel szerepel, ami arra vall, hogy a herceg híve volt ugyan, de nem — ispánságot irányító — tisztségviselője. Nem tartozott a herceg udvartartásának belső köréhez sem — ennek tagjait tanácsosoknak, főembereknek (*consilarii, principes*) mondja a krónika⁴⁰ —, jóllehet az előkelő Aba nembeli Péter esetében ez megint csak feltehető lenne, mégpedig éppen a százdi alapítólevél utalásai alapján. Egyáltalán nem szükségszerű tehát, hogy a 118. fejezet Péterét Aba nembeli Péterrel gondoljuk azonosnak.

Másfelől ugyanakkor vannak megfontolások, melyek a 118. és a 119. fejezetben szereplő Péterek azonosságát sugallják. Erre bátorít önmagában a szövegkörnyezet is: az egyik fejezet végén egy bizonyos Péterről van szó, s a következő elején ismét egy Péterről — anélkül azonban, hogy bármiféle utalás szerepelne kettejük különbözőségére. Nem mond ellent az azonosításnak az az érv sem, melyet Mályusz és Kristó hozott fel, miszerint csodálatos dolog volna, ha Salamon éppen annál kérne szállást, akinek az apját kevéssel előbb ölte meg egyik vitéze.⁴¹ A király azonban nem „szállást kért” (*quaereret hospitium*), hanem élt az őt megillető megszállás jogával (*descendit*),⁴² ami pedig békeidőben is inkább volt súlyos teher, semmint megtiszteltetés az uralkodónak — és persze alighanem tekintélyes számú kíséretének — szállást adó személy számára. Nyilván nem véletlen, hogy utóbb a királyi szervensek igyekeztek mentességet biztosítani maguknak és népeiknek a királyi *descensus* alól, miként azt az 1222. évi Aranybulla rendelkezése folytán el is nyerték.⁴³ Még inkább terhes lehetett az efféle megszállás egy hadban álló sereggel együtt vonuló király esetében,⁴⁴ így tehát a dolog logikája éppen nem zárja ki, hogy valóban ugyanazon Péter házában és birtokán vett Salamon szállást magának, aki ellenségeként harcolt Kemejnél. Összegezve az elmondottakat, valószínűsíthetőnek látjuk, hogy „Péter fiának udvarháza” alatt a Pest megyei Péteri értendő, s az ennek nevet adó Péter volt az, aki a kemeji csatában Géza herceg vitézeként esett el. Személyében így módon megjelölhetjük azt a Pétert, akit a 13. századi Péteri-beli nemesek a maguk őseinek tudtak.

Vizsgálatunk ezen pontján nehéz lenne, de talán szükségtelen is, ellenállni annak a csábításnak, hogy a krónikában „Péter fia”-ként említett személyt azzal a Gurcival azonosítsuk, aki a kemeji csatát követő mogoródi ütközetben győztes László herceg, majd király szolgálatában 1079-re az esztergomi ispánságig jutott, s akire 13. századi leszármazottai „Gurka ispán”-ként emlékeztek.

Mindezek alapján a Péter (vagy Gurka ispán) nemzetségeként emlegetett rokonság ismert Árpád-kori tagjainak leszármazása az alábbiak szerint vázolható fel:

39 1067 k.: „comes Erney, comes Wydus”. DHA I. 185. A krónikában comesként említve Erney: SRH I. 387., 391–392.; Vid: SRH I. 371., 374., 376., 389., 390.

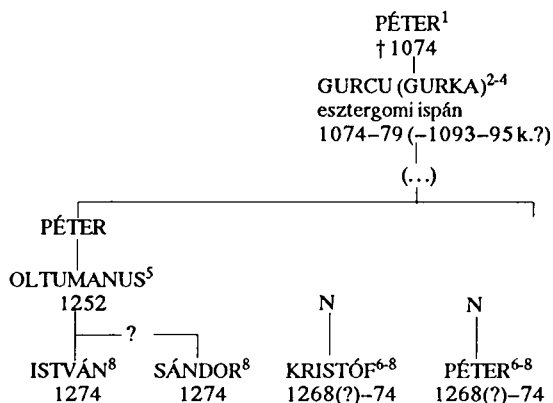
40 SRH I. 381., 384.

41 *Mályusz–Kristó* 378.

42 SRH I. 386.

43 1222: 3. tc., vö. még 13. és 15. tc. (A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Szerk. Marczali Henrik. Bp. 1901. 135–136., 138.)

44 Vö. 1275: a király „cum nuper nos exercitu valido innumerosa multitudine regni nostri nobilium copioso per Wesprimiensis ecclesie possessiones et predia transitum fecimus, eadem ... ecclesia in suorum spolacione, prediorum desolacione omnium et combustionem damna perplurima est perpressa” adomá-nyoz kárpótlásként királyi szolgánépeket a veszprémi egyháznak. ÁUO IV. 53.

1. [1074:] SRH I. 385–386.
2. [1074:] SRH I. 386.
3. 1079: DHA I. 226.
4. 1093–95 k.: DHA I. 300.
5. 1252: ÁUO VII. 339.
6. 1268(?): ÁUO VIII. 276.
7. 1268 (u.): Budapest okl. eml. I. 81.
8. 1274: Budapest okl. eml. I. 143–145.

A Péter (és Gurka ispán) nemzetségéből származó nemesek valószínűsíthető őseinek felkutatása után immár valóban többet tudhatunk a nemzetségről. Eredményeink főképpen a nemzetség tagjainak jogállását illetően adnak lehetőséget következtetések levonására. A *genus*ra vonatkozó 13. századi adataink alapján arra gondolhatnánk, hogy a királyi szervienesi jogállású nemzetségek⁴⁵ egyikével van dolgunk, ám Gurcu esztergomi ispánsága inkább arra vall, hogy az Árpád-kor régi, 11–12. századi nemességének⁴⁶ egyik atyafiságáról lehet szó. A tekintetben viszont már találgatásokra vagyunk utalva, hogy vajon a 11. században is a szerény vagyonú nemesek közé tartoztak-e a Péteriek⁴⁷ vagy csupán a 13. század második felére szegényedtek el s szorultak vagyoni tekintetben a *nobilitas* alsó peremére.⁴⁸ Tovább bonyolítja a Péteriek eredeti jogállása megállapításának kérdését, hogy egyáltalán nem lehetetlen arra gondolni: Gurcut nem származásának előkelősége és a királyi kegyét magára vonó érdemei⁴⁹ emelték Esztergom ispáni székébe, hanem csupán az utóbbi tényező. Ez esetben az eredetileg birtokos közszerződés jogállású Gurcu, s általa leszármazottai, az ispáni

45 Erre vonatkozóan ld. Zsoldos Attila: Királyi szerviensek és nemzetsége(i)k. (Sajtó alatt)

46 E nobilis rétegre nézve ld. Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Bp. 1983. 37–39.

47 Vö. Gerics József: A nobilis fogalmának értelmezéséhez Szent László II. törvényében. In: Összehasonlító jogtörténet. Bolgár Elek emlékkönyv. Szerk. Horváth Pál és Révész T. Mihály. Bp. 1983. 63–65.

48 Vö. Szűcs Jenő: Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: Mátyusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Bp. 1984. 350–362.

49 Ld. pl. 1249: ÁUO VII. 282., vö. Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–III. Bp. 1900–1901. II. 11. 3. sz. jegyzet.

méltóság révén emelkedtek a *nobilitas* soraiba.⁵⁰ A Péteriek társadalmi emelkedése utóbb megakadhatott, s így csak a nemesség alján tudtak megkapaszkodni, hogy aztán a nemesség fogalmának a 13. század második felében kialakuló új értelme feloldja a jogállásuk és tényleges társadalmi helyzetük között meglévő feszültséget. Akármilyen is az igazság e tekintetben, a Péteriek története arra figyelmeztet, mégpedig meglehetősen nyomatékkal, hogy szerfelett kockázatos az ún. „kis, helyi nemzetségek” 13. századból ismert viszonyaiból a nemzetség történetének *egészére* vonatkozó következtetéseket levonni. Nyilvánvaló, hogy korai forrásaink szegényessége miatt ez a kockázati tényező nem iktatható ki a kutatásból, mégis tanácsos legalább számolni vele a továbbiakban.

ATTILA ZSOLDOS THE "CLAN" OF PETER AND GURKA

This paper is an attempt to identify the predecessors of the "clan" (genus) which appears in contemporary documents as the "clan of Peter" (genus Petri) or the "clan of ealdorman Gurka" (genus Gurka comitis) in the Pest county as early as the middle of the 13th century. One of them must have been the Gurka who according to a charter from 1079 appears as the ealdorman of Esztergom country (comes Strigoniensis comitatus). The other predecessor may well have been the same Peter who fought and died as one of the soldiers in Duke Geza's in the battle of Kemej (1074) against King Salamon of Hungary. This is recorded in the earliest Hungarian chronicle, the text of which at the same time suggests that Gurka was son of Peter.

50 Az ilyen típusú társadalmi felemelkedés jól ismert példája a 13. századból a királyi szerviens Básztyél nembeli Rénold esete, vö. *Pór Antal*: Rénold nádor és ivadéka. Turul 7 (1889) 114–118.; *Keresztész Kálmán*: A Rozgonyiak. Turul 40 (1926) 19–27.; *Zsoldos A.*: id. kézirat.

Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből

A mohácsi ütközet előestéjén Bács megye nemes-ségét elsősorban nem a várható török támadás tartotta izgalomban, hanem egy magánháború a megye két nagybirtokos családjá, az enyingi Törökök és a lekcsei Sulyokok között. Ennek során keletkezett az a különösen érdekes királyi oklevél, amely a jelen közlemény tárgyát képezi.

Sulyok István és Balázs igényt formáltak a Török-vagyon egy részére azon a címen, hogy anyjuk Török-leány volt. A követelés fejében 1524-ben zálogba kapták fiatal unokatestvéreiktől, Török Bálinttól és Miklóstól a Csongrád megyei Szabadkát és uradalmát. 1525. márciusban azonban a Török-fiúk mozgósították hatalmas Bács megyei uradalmuk alattvalóit, megrohanták a szabadkai kastélyt, és háromnapos ostrommal visszafoglalták. A Sulyokok panaszára a boszniai káptalan vizsgálatot tartott, amely szerint a Törökök válalkozásában Futak mezőváros és 25 falu összesen mintegy 1420 jobbágya vett részt a család 33 nemes és nemtelen familiárisának, köztük a Szerém megyei Cserög vár várnagyának és a teleki tisztartónak az irányításával.

Az ügy, bármily látványos benyomást kelt, nem volt több banális családi vitánál, és nem lett folytatása sem. Szabadkát, amíg az oszmánok el nem foglalták, megtartotta a Török család, a Sulyok-testvérekkel pedig hamarosan kibékültek, és a felek rokoni egyetértését ezentúl semmi sem zavarta meg.¹ Az incidens tehát távolról sem köztörténeti vonatkozásában érdekes, hanem a vele járó közvetett információk miatt. A vizsgálati oklevél ugyanis *név szerint* sorolja fel falvanként a közreműködő jobbágyokat, s ezáltal válik felbecsülhetetlen értékű forrássá a Bácska akkori település- és népességi viszonyaira nézve.

A hatalmaskodásban részt vevő falvak az enyingi Törökök teleki és futaki uradalma-hoz tartoztak, amelyeket Török Imre 1504-ben szerzett meg a Szerém megyei Cserög várral együtt dominusától, Corvin János hercegtől.² Telek mezőváros és a felsorolásban utána következő 14 helység tekinthető az egyik uradalomnak. Ez 1503-ban lett Corviné az utód nélkül elhunyt vingárti Geréb Péter nádor hagyatékából.³ Legtöbbjük eredetileg a Kórogyi család okori és kamarási uradalmát képezte. Okort (és, ekkor vagy előbb, bizonyára Kamarást is) 1459-ben Kórogyi Gáspártól Szilágyi Mihály szerezte meg⁴, halála után, 1462-ben testvére, Szilágyi Erzsébet kapta meg a fiától⁵, és legkésőbb az ő halálakor, 1484-ben lett a Gerébeké. A másik uradalmat Futak mezőváros és az utána felsorolt 10

1 Ld. Bessenyei József: Enyingi Török Bálint. Bp. 1994.

2 Telek és további 17 falu, ill. birtokrész megvétele 1504: Magyar Országos Levéltár, Középkori gyűjtemény (= DL.) 88 902.

3 Az Emusztokkal erről kötött egyezmény, ill. annak megerősítése II. Ulászló által: DL. 21 173.

4 Már 1454-ben Kamarás birtokába akarta iktatni magát, de a Kórogyiak ellentmondtak (Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai fényképgyűjtemény [=DF] Draskovics lt. 65-19). 1459-ben cserébe kapta Kórogyi Gáspártól Okort és további 9 helységet (A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. X. Szerk. Kammerer Emő. Bp. 1907. 94.).

5 DL. 15 703.

falukotta. Futak 1481-ig a Garai család birtoka volt, és ennek kihaltával adta a király Corvinnak. A felsorolt falvak közül Beter, Iregd, Mortályos, Orbász, Szentandrás, Szentpéter és Vásároskúrt már a Garaiak birtokaként is előfordul.⁶

A 26 település közül nyolc könnyen azonosítható ma is létező vajdasági helységekkel: *Bajmok*, *Csontafejér* (Čantavir), *Futak* (Futog), *Györgye* (Djurdjin), *Orbász* (Vrbas), *Pacsér* (Pačir), *Szentiván* (később Őrszentiván, ma Despotovo) és *Temeri* (Temerin). További kilenc pusztaként, ill. helynévként lelhető fel 18–20. századi térképeken⁷: *Béla* (Bela, Bačko Gradište mellett ÉNY-ra), *Beter* (Botra, Bačko Gradište mellett É-ra), *Himesegyház* (Emušić, Bajša mellett D-re), *Mortályos* (Mrtvaloš, Temerin mellett DNY-ra), *Napfény* (Nagyfény, Djurdjin mellett K-re), *Szentandrás* (Bačko Gradište mellett NY-ra), *Szentpéter* (Despotovo mellett É-ra), *Udvar* (Udvard, Turija mellett É-ra) és *Vásároskúrt* (Kört, Bački Petrovac mellett D-re). A többi kilenc falu fekvéséről az alábbiakat mondhatjuk:

Budakutát 1462-ben Csontafejér és Pacsir között, 1504-ben Napfény után, 1525-ben Györgye és Napfény között sorolják fel. Az 1578. évi defter még ismeri (Budaqut).⁸ Alighanem szomszédos volt Napfénnel, tehát a mai Pačir és Djurdjin környékére helyezhető, de pontos helyét nem tudjuk.

Iregd 1470-ben Szentandrással és Beterrel együtt szerepel a Garaiak birtokaként. Alkalmassint valahol ezek közelében, tehát Bačko Gradište vidékén feküdt, de a helye egyelőre nem állapítható meg.

Kamarás már 1198-ban Okorral (a mai Stara Moravicával) együtt merül fel, mint egy tizedkerület központja⁹, és később is Okorral együtt találjuk a Kórogyiak birtokában. Másfelől azt is tudni, hogy szomszédos volt Keresztúrral (a mai Bački Brestovac helyén), és nem esett messze az óbudai apácák Újfalu birtokától (Bački Brestovac és Sonta között).¹⁰ 1525-ben Telek (a mai Sivac) után következik a felsorolásban. Mindezek alapján a török kori Pervanica faluval azonosítható, amely az újkorban puszta volt Sivac mellett D-re.

Kerekegyházat 1459-ben Györgye után, 1462-ben Okor és Nagybaics között, 1525-ben Okor után sorolják fel. Ezért szomszédosnak vehető Okorral, és azonosítható a török kori Roglatica faluval¹¹, amely az újkorban puszta volt Stara Moravica (Okor) és Bajša (Nagybaics) között. Területének egy részén ma Gornja Rogatica község terül el.

Keresztúr fekvéséről a legjobban egy 1410. évi határjáró oklevél tájékoztat, e szerint Tótfalu és Tél szomszédja volt kelet felé.¹² Ezek helye ismert újkori térképekről, s ebből kitűnik, hogy Keresztúr nem azonos a mai Ruski Krstur helységgel, hanem jóval nyugatabbra, Bački Brestovac helyén terült el.

Kisbács faluról csak annyit tudunk, hogy az 1520–22. évi tizedlajstromokban Mortályossal és Temerivel együtt szerepel, 1525-ben pedig Szentandrás és Orbász között sorolják fel. Eszerint a Bačko Gradište és Temerin közti vidéken kereshető.

6 *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. Bp. 1894. 137., 172., 235.

7 A legjobban használható 18. századiak: Magyar Országos Levéltár. S szekció. A Magyar Kamara levéltárának térképei. 221., 230., 505/2. és 505/3. sz. Nem egy településnek a középkori helye is ismert; ld. *Szekeres László*: Középkori települések Északkelet-Bácskában. Újvidék, 1983. 27. (Györgyén), 28. (Himesegyház), 40. (Napfény), 42. (Pacsér).

8 *Halasi Kun Tibor*: A szegedi szandzsák 1578. évi tahrir deftere. (Kézirat, török nyelven. MTA Történettudományi Intézet. Hóvári János szerezte meg a szerzőtől publikálásra, az ő szívességéből jutott az Intézet birtokába.) 109. (326. sz.)

9 *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963. 223.

10 *Mályusz Elemér–Borsa Iván*: Zsigmondkori Oklevéltár. I–IV. Bp. 1951–1994. (= ZsO.) I. 1741., 4937. sz.

11 *Halasi Kun T.*: i. m. 91. (281. sz.)

12 ZsO. II. 7781. sz.

Okor 1509. évi oklevelek szerint szomszédos volt Pacsérall.¹³ 1459-ben Nagybajcs és Napfény, 1504-ben Kamarás és Himesegyház, 1525-ben Himesegyház és Kerekegyház között, 1462-ben pedig Kerekegyház mellett sorolják fel. Mindezek alapján elég biztosan azonosítható a mai Stara Moravica (Ómoravica) helységgel, amely az 1578. évi defterben Omarovča néven fordul elő.¹⁴ Pontos helyét egy középkori templomrom jelzi a helység közelében DDK-re.¹⁵

Telek az 1578. évi defter szerint Sivač falu másik neve volt¹⁶, tehát nagyjából a mai Sivač helyén kereshető.

Újváros másik neve az 1578. évi defter szerint Zobnatica¹⁷, amely az újkorban pusztá volt Bačka Topola mellett É-ra.

Ezek azok a minimális tudnivalók, amelyeket szükséges volt előrebocsátani forrásunk felhasználhatósága végett. Ennek tulajdonképpen érdekessége, mint említettem, a terjedelmes jobbágynévsor, amely két okból is figyelmet érdemel. Egyfelől kivételesen gazdag anyagot nyújt a korabeli jobbágyi névadás tanulmányozásához. Egyúttal azonban fényt vet a Bácska késő középkori etnikai viszonyaira is, amiről eddig aránylag keveset tudtunk.

Elsődleges feladatommak a forrás közlését tekintetem, nem pedig sokoldalú névtani elemzését. Ezt különben is elvégezte már Szabó István 1954-ben egy nagyon hasonló névanyagon, Bács megye 1522. évi dézsmajegyzékének jobbágynevein.¹⁸ A jelen névsor mindenben az ő következtetéseit támasztja alá, itt tehát csak néhány adatára érdemes felhívni a figyelmet.

A nevek kivétel nélkül kételeműek, ami megfelel az ekkoriban kialakult országos szokásnak. (A dézsmalajstromokban, ha nem is nagy számban, voltak egyelemű nevek is.) Első pillantásra szembeütő, hogy a családnevek túlnyomó része magyar, vagy legalábbis magyarul jegyezték le. Noha kétségtelen, hogy a magyar nevek között voltak elmagyarosodott, sőt talán el sem magyarosodott délszlávok is, egészben véve nyilvánvaló, hogy a parasztok túlnyomó többsége magyar nemzetiségű volt. Ezt támasztják alá a jellegzetes magyar névadást tükröző keresztnévek is. Statisztikai összeállításuk alább szemlélhető.

A családnevek közül a történész számára két csoport érdemel figyelmet. Az egyik a *helynévből képzett neveké*. Egy-két bizonytalant (*Kwdray*, *Wystry*) is számolva 208 név sorolható ide, az összes név kereken 15%-a. Összetételük a vártnak megfelelő. Az alábbi kategóriák különíthetők el:

- a) Bács megyei — vagy annak vehető — falvak és mezővárosok nevét viseli: 108 fő¹⁹
- b) Bodrog megyei falvakét: 22 fő²⁰
- c) városokét és más megyébe eső mezővárosokét: 28 fő
- d) vidékét, megyéét vagy országrészét: 9 fő

13 Dl. 71 108-9., 22 537.

14 *Halasi Kun T.*: i. m. 94. (289. sz.)

15 *Szekeres L.*: i. m. 41.

16 Kariye-i Telek Sivač: *Halasi Kun T.*: i. m. 274. (393. sz.)

17 *Halasi Kun T.*: i. m. 100. (303. sz.)

18 *Szabó István*: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. Bp. 1954.

19 Álcsi, Bajcsi (Paychy), Bajkodi, Bákai, Báncsai/Báncsi (Banchy), Bélai, Berei, Csalászi, Csébi, Csikai, Devecseri, Dobrai, Doroszlai, Drági, Garéi (Gary, Kary), Gözei (Gezey), Hegyesi, Hemeyi (Hemey), Iszáki, Kamarási, Kemendi, Kendi, Kereki, Kéri, Kölpí (Kelpy), Kürti, Mácsai, Nagykeszi, Napfényi, Orbászi, Pacsi, Parragi, Sági, Soproni, Száti, Szentiváni, Szentmártoni, Szentpéteri, Szondi, Tarcai (Tharczy), Teleki (Telky), Temeri, Tibróci, Tippani, Vajszkai.

20 Bakacsi, Barki, Borsodi, Csomoklai, Halmosi, Illyei, Körtvélyesi, Pakai, Régyi, Sári, Tapolcai.

e) más megyében (Keve, Szolnok, Tolna) fekvő vagy biztosan nem azonosítható települését: 41 fő.

A nevekben előforduló városok *Bács, Pécs, Szeged, Temesvár*; a mezővárosok megyénként: *Simánd, Sződi (Zedy) (Arad m.), Laskó, Nagyfalva (Baranya m.), Kamanc, Szalánkemén, Zemlén (azaz Zimony) (Szerém m.), Atya, Eng, Gara, Szata (Valkó m.)*. Mint látható, a zömük Bács megye közvetlen szomszédságában feküdt.

Vidékek, ill. megyék nevéből képzett családnevek: *Bácsmegyei, Baranyai, Békési, Erdélyi, Somogyi, Valkai*.

A családnevek másik, figyelmet érdemlő csoportja a *polgárneveké*. Ide számítottam a kézműveseket, a Kalmár, Tőzsér, Polgár nevűeket, néhány más foglalkozásnevet (*Lovász, Szakács*), valamint négy literatust. Egyedül az utóbbiak mellett nem találunk családnevet, ezért kérdéses, hogy a *literatus* jelző nem családnévként (*Deák*) értendő-e. Velük együtt összesen 196 fő tartozik ebbe a csoportba. Míg az előző kategória nevei véletlenszerűen oszlanak el a 26 település között, a polgárnevekről ez nem mondható el. Van néhány település, ahol egyetlenegy sem találunk (Budakuta, Temeri, Mortályos, Szentpéter, Szentiván). A legtöbb faluban a lakosság csekély hányada viseli (4-10%), hat helységben ennél több (11-17%). Ugyanakkor három településen kiugróan magas az arányuk:

Futak: 67 fő 49,26%

Béla: 26 fő 24,52%

Vásároskürt: 17 fő 23,29%.

Aligha nevezhető véletlennek, hogy az uradalom tényleges központjában és egyetlen igazi mezővárosában, Futakon minden második jobbágy neve iparosnévből vagy hasonlóból keletkezett. Valószínű, amint általában vélik, hogy ezek a nevek ekkor már nem voltak kapcsolatban viselőjük foglalkozásával. Nyilvánvaló azonban, hogy az apjuknak vagy nagyapjuknak még azt a foglalkozást kellett úznie, amelyet a név jelöl. A családneveknek ez a sajátos megoszlása másképp nemigen jöhetett létre.

Tanulságos persze, bár meglepetést nem okoz, a foglalkozásnevek összetételét is szemügyre venni. *Szabó* (15 fő), *Varga* (13), *Kovács* (11) és *Mészáros* (8) természetesen a leggyakoribbak, a négy „deákon” kívül *Szűcs* (5, néha latinul: pellifex) és *Szekeres* (3) van kettőnél több. 2-2 fő viseli a *Bőrös* (Bwres), *Madarász*, *Mónos*, *Polgár*, *Tőzsér*, *Csapó* és *Kerékgyártó* nevet, és csak egyszer fordulnak elő az alábbiak: *Borbély*, *Csepűs*, *Csiszár*, *Fazekas*, *Gombkötő*, *Gyékényes*, *Hajós*, *Halász*, *Íjgyártó*, *Kalmár*, *Kaló*, *Kardos*, *Lovász*, *Mezes*, *Mónár*, *Naszados*, *Nyíró*, *Örményes*, *Pajzsgyártó*, *Pintér*, *Sajtos*, *Salétromcsináló*, *Sütő*, *Szakács*, *Takács*, *Tegzes*. A mondottak fényében nem meglepő, hogy a legnagyobb változatosságot Futakon tapasztaljuk, ahol 25féle polgárnévvel találkozunk, míg Vásároskürten csak 11, Bélán 10 félével, a néha mezővárosnak is nevezett Teleken és Györgyén 8-8 félével.

*

A jobbágynévsort tartalmazó oklevél eredetije a kolozsvári állami levéltárban található, a Gyulay-Kuun család iratai között.²¹ Ismeretét Magyar László szabadkai levéltárosnak, bácskai helytörténésznek köszönöm, akinek a figyelmébe viszont E. Kovács Péter ajánlotta. A papírra írt oklevél a jobb szélén kissé csonkán, vízfoltosan maradt fenn. Fényképeken volt alkalmam tanulmányozni, a legjobban olvasható felvételért, amely külön a

21 Archivele Statului, Filiala Cluj. Fond familial Gyulai/Kuun. Diplome medievale N° 56. Fényképe: DF 252 644.

jelen publikálás céljára készült, szintén Magyar Lászlónak tartozom köszönettel. Alább következik az oklevél két regesztája (II. Lajos parancslevele és a boszniai káptalan jelen-tése)²², majd a jobbágyok eddig közöletlen névsora. A neveket falvanként, az eredeti sorrendben és alakban adom meg, de a keresztnveket a egyszerűség kedvéért ablativusból nominativusba tettem. A sorvégeket (/) szükségesnek tartottam feltüntetni, mivel az oklevél a szélén több helyütt csonka. A hivatkozás megkönnyítésére a neveket tízesével megszámoztam.

1525. márc. 31. [Bude, f. VI. p. Letare]. II. Lajos a boszniai káptalanhoz. Lekche-i Swlyok István és Balázs (egregii), valamint Kyskezy-i Ferenc és Ladincza-i Czyrko György nemesek panasza szerint az elmúlt Szt. Gergely ünnepe [márc. 12.] körül Enyning-i Thewrewk Miklós és Bálint (egregii) magukhoz vették Plaunczazenthmarthon-i Wytheez László, Fayz-i Márton, Thynod-i Benedek, Chyl-i Pekry Miklós, Paska-i Thorma Kristóf, Zenthjanos-i Thegzes Tamás, Gere-de-i Wamos Benedek, Regefalwa-i Rege Péter, Naghwath-i János, Borba-i István, Thynod-i Lukács nevű nemes familiárisukat, Márton presbyter bácsi kanonokot, hasonlóképpen familiárisukat és factor-ukat, továbbá nem nemes familiárisukat: Kys János Thelek-i udvarbíró, Michaele Thewrewk Mihályt, Chew[reg] váruk várnagyát, Balog Mátyást, Porkoláb (Castellanus) Jánost, Kemen Mihályt, Wereseghhazy Györgyöt, Tatár (Tartarus) Kozma lovászt, Kochyr Balászt, György lovászt, Máté lovászt, Radoza lovászt, Simon, Antal és Ferenc lovászokat, Bachmegyey Mátét, Zewd Pétert, Zeremy Pétert, Trombitas Gáspárt, Zewd Györgyöt, Wywarossy Györgyöt és Hegedews Józsat, továbbá Bács megyében az alábbi birtokokon lakó, név szerint felsorolt [összesen kb. 1420] jobbágyukat — 85 Thelek-i, 48 Kamaras-i, 104 Pachyr-i, 59 Baymok-i, 98 Gergye-i, 26 Bwdakwtha-i, 65 Napffen-i, 64 Chonthaffeyer-i, 119 Wywaros-i, 21 Hymeseghaz-i, 89 Okoor-i, 62 Kerekeghhaz-i, 106 Bela-i, 7 Adwar-i, 6 Rekezhw-i [!], 136 Fwthog mezővárosi, 35 Iregd-i, 25 Bether-i, 18 Themery-i, 26 Mortalos-i, 32 Zenthandras-i, 32 Kysbach-i, [kb. 69] Orbaaz-i, 73 Wassaroskwrth-i, 5 Zenthpethewr-i és 10 Zenthiwan-i jobbágyot —, és fegyveresen a zálog címén a panaszosok kezén levő Csongrád megyei Zabathka castellumra törtek, azt három napon át ostromolták, Sulyok István és Balázs ottani várnagyait, Kyskezy-i Ferencet — őt megsebesítve — és Ladincza-i Czyrko Györgyöt elfogták, s a kastélyt összes tartozékaival és ott őrzött 1500 ft értékű ingóságaikkal együtt elfoglalva jelenleg is kezükön tartják. Mivel az 1523. évben Szt. György/napkor Budán tartott országgyűlésnek általa [a király által] is jóváhagyott és megerősített határozata szerint az 1521. Szt. Margit-nap [júl. 13.], ti. a törökök ellen meghirdetett általános felkelés napja után bárki által bárki ellen elkövetett hatalmaskodásokat rövid úton, 15. napra történő idézéssel kell kivizsgálni, ezért meghagyja a káptalannak, hogy a felsorolt alpereseknek mutassa fel jelen parancsát, és az onnan számított 15. napra idézze meg őket vagy ügyvédeiket személyes jelenléte elé.

A boszniai káptalan alábbi okleveléből.

1525. ápr. 26. [4. die dom. a. Georgii] A boszniai káptalan II. Lajos királyhoz. Márc. 31. kelt parancsa [ld. fent] értelmében kiküldte Zatha-i István mestert, egyháza főesperesét és kanonokját, aki Szt. György napja előtti vasárnapon [ápr. 23.] a Bács megyei Fwthak mezővárosban Thewrewk Miklós és Bálint, valamint Fwthak-i udvarbírájuk, Borbuy István házait [domos et curias] felkeresve Miklóst és Bálintot távollétükben, az udvarbíró személyesen, majd ugyanazon a napon az ugyanazon megyében levő Paska birtokon a távol levő Paska-i Tamást ottani birtokrészén levő kúriájában udvarbírája [provisor curie],

22 Már közölte őket *Bessenyei J.* (i. m. 14–15.), azonban azóta jobb fénykép alapján pontosítani lehetett a jobbágyok falvankénti számát, ezért érdemesnek láttam mindkettőt újból közzétenni.

Balázs előtt, majd Szt. György napján, hétfőn [ápr. 24.] a távol levő Pekry Miklóst a Bács megyei Chyl birtokon levő birtokrészén és lakhelyén Miklós nevű jobbágya és udvarbírája előtt, Márton kanonokot pedig ugyanottani lakhelyén személyesen megidézte 15. napra a személyes jelenlét elé a felperes keresetére adandó válasz végett.

A jobbágysok névsora

Thelek (85 fő): Johannes *Sopron*, Matheus *Mayor*, Martinus *Zabo*, Georgius *Kozma*, Blasius *Zekeres*, Georgius *Wayda*, Stephanus *Kowach*, Blasius *Pethw[ri?]*, Stephanus *Wokzon*, [10] Michael *Kys*, / Dominicus *Zathy*, Emericus *Sinka*, Petrus *Nagh*, Georgius *Nagh*, Johannes *Monos*, Paulus *Charway* [?], Michael *Thoth*, Johannes *Orbazy*, Anthonius *Wayda*, [20] Anthonius *Chel*, Benedictus *Nagh*, Mathias / *Mezaros*, Martinus *Orbazy*, Dominicus *Zakalos*, Andreas *Borsos*, Philippus *Bory*, Matheus *Lowaz*, Clemens *Borsos*, [30] Valentinus *Rado*, Benedictus *Balog*, Mathias *Borsos*, Matheus *Kys*, Thomas / *Tharca*, Georgius *Chygan*, Matheus *Thoth*, Valentinus *Thoth*, Emericus *Myslyth*, Petrus *Dathos*, Johannes *Zabo*, [40] Blasius *Weg*, Martinus *Kozan*, Ladislaus *Thoth*, Anthonius *Wegh*, Anthonius *Wayda*, / Georgius *Frank*, Anthonius *Frank*, Mathias²³, Fabianus *Chyokas*, Dionisius *Warga*, [50] Barrabas *Ews*, Blasius *Zabo*, Simon *Balog*, Augustinus *Thathar*, Vincentius *Medewes*, Gregorius *Pyo*, Bartholomeus / *Tharczay*, Michael *Nyomoka*, Demetrius *Thathar*, Lucas *Arany*, [60] Blasius *Kwrthes*, Georgius *Thoth*, David *Paychy*, Nicolaus *Ispan*, Stephanus *Jaxa*, Petrus *Doka*, Matheus *Doka*, Martinus / *Sandor*, Mathias *Sandor*, Abraham *Sarw*, [70] Blasius *Sarw*, Mathias *Kanthor*, Georgius *Radna*, Alexius *Byro*, Blasius *Byro*, Vitalis *Zabo*, Stephanus *Chymok*, Benedictus *Sawaljo*, Bartholomeus / *Wayda*, Sebastianus *Raffay*, [80] Johannes *Orbazy*, Matheus *Jacob*, Nicolaus *Wayda*, Clemens *Kechkes*, Ambrosius *Kechkes*, Fabianus *Kowach*,

Kamaras (48 fő): Thomas *Thoth*, Bartholomeus *Farkas*, Petrus *Herney*, Lucas *Madaraz*, [90] Ambrosius *Madaraz*, Johannes *Thapochay*, Valentinus *Juthos*, Ambrosius *Mathe*, Albertus *Kozorws*, Bartholomeus *Thwrek* (?), Andreas *Thyppany*, Ambrosius *Poczkos*, Jacobus *Thot*, Petrus *Fabyan*, [100] Thomas *Zw*, Michael *Mathe*, Lucas *Wynche*, Andreas *Mathe*, Nicolaus *Theleky*, Stephanus *Buday*, Blasius *Buday*, Emericus *[.]an*, Sebastianus *Thoth*, Johannes *Thoth*, [110] Paulus *Dorozlay*, Matheus *Kozorws*, Andreas *Bors*, Blasius *Warga*, Michael *Thoth*, Andreas *Boros*, Thomas *Nagh*, Emericus *Mathe*, Paulus *Kozowras*, Laurentius *Wegh*, [120] Michael *Buday*, Paulus *Anka*, Johannes *Fabyan*, Ladislaus *Dere*, Michael *Kowach*, Andreas *Mathe*, Augustinus *Wynche*, Fabianus *Lwkachy*, Blasius *Kwrthes*, Matheus *Hegedews*, [130] Stephanus *Zathay*, Nicolaus / *Fabyan*, Jacobus *Alchy*, Benedictus *Danka*,

Pachyr (104 fő): Blasius *Korlath*, Benedictus *Horwath*, Thomas *Dayka*, Dionisius *Pechy*, Andreas *Nemes*, Mathias *Zondy*, [140] Mathias *Zabos*, Demetrius *Kachothay*, Michael *Buday*, Stephanus *Buday*, Valentinus *Bwzas*, Matheus *Kala*, Johannes *Nagh*, Michael *Chak*, Valentinus *Zabo*, Johannes *Gelerth*, [150] Gregorius *Horwath*, Stephanus *Dekan*, Petrus *Forys*, Matheus *Forys*, Stephanus *Thoth*, Valentinus *Farkas*, Bartholomeus *Bachmegyey*, Martinus *Foris*, Michael *Kara*, Paulus *Nagh*, [160] Petrus *Nagh*, Laurentius *Monar*, Paulus *Marko*, Thomas *Mathko*, Benedictus / *Santha*, Michael *Rwsa*, Stephanus *Kys*, Johannes *Dekan*, Barrabas *Farkas*, Michael *Gelerth*, [170] Georgius *Dekan*, Sandrinus *Byro*, Jacobus *Thoka*, Anthonius *Wegh*, Johannes *Aladar*, Nicolaus / *Ilanchy*, Gallus *Wal-*

kay, Vincentius *Nagh*, Lucas *Bakachy*, Matheus *Thoth*, [180] Martinus *Kornys*, Dominicus *Nagh*, Petrus *Doka*, Stephanus *Lakor*, Fabianus *Thoth*, Gregorius *Kys*, Dominicus *Syle*, / Stephanus *Thybrochy*, Anthonius *Nagh*, Stephanus *Dyak*, [190] Johannes *Kerezthes*, Johannes *Farkas*, Paulus *Som*, Blasius *Thoth*, Paulus *Weg*, Georgius *Regy*, Georgius *Zabo*, Paulus *Syle*, Andreas *Zabo*, / Augustinus *Balog*, [200] Andreas *Haynal*, Johannes *Kys*, Michael *Syle*, Johannes *Syle*, Gallus *Ganyo*, Johannes *Ganyo*, Ambrosius *Zywas*, Matheus *Nagh*, Michael *Deak*, Franciscus *Nide*, [210] Gregorius / *Zyw*, Gregorius *Dobos*, Petrus *Thoth*, Fabianus *Chonthos*, Thomas *Sypos*, Paulus *Kamanczy*, Barnabas *Thoth*, Michael *Kys*, Stephanus *Nemes*, Demetrius *Chonthos*, [220] Stephanus *Hegye*, Nicolaus / *Czobor*, Ambrosius *Kys*, Anthonius *Henchey*, Paulus *Vrban*, Emericus *Fias*, Andreas *Sikes*, Valentinus *Thoth*, Stephanus *Wargai*, Stephanus *Chordas*, [230] Fabianus *Thoth*, Benedictus *Beneth*, Bartholomeus / *Korlath*, Blasius *Thwlwth*, Philippus *Bako*, Gregorius *Bako*, Petrus *Bako*, Matheus *iudex*,

Baymok (59 f6): Alexius *Hendely* [!], Michael *Dobos*, [240] Nicolaus *Nagh*, Emericus *Sebesthyen*, Blasius *Sebesthyen*, / Paulus *Herdely*, Johannes *Pap*, Petrus *Tharros*, Andreas *Tharros*, Gallus *Elek*, Michael *Elek*, Stephanus *Weres*, [250] Benedictus *Weres*, Franciscus *Ihos*, Bartholomeus *Thanchos*, Andreas *Sary*, / Emericus *Bakay*, Gregorius *Nagh*, Stephanus *Myko*, Martinus *Mathe*, Albertus *Makos*, Demetrius *Hegedews*, [260] Blasius *Paph*, Urbanus *Makos*, Valentinus *Kaythor*, Georgius *Thorkos*, Albertus / *Thewser*, Valentinus *Ermenyes*, Andreas *Domby*, Johannes *Katho*, Franciscus *Nagh*, Blasius *Nagh*, [270] Blasius *Ispan*, Gregorius *Arany*, Jacobus *Arany*, Barrabas *Zywas*, Matheus *Fonagh*, Marcus *Kys*, / Paulus *Thoth*, Ambrosius *Thoth*, Demetrius *Makos*, Michael *Chyabay*, [280] Petrus *Nagh*, Bartholomeus *Hwzar*, Stephanus *Chwdar*, Bartholomeus *Chwdar*, Valentinus *Proda*, Paulus *Chyakan*, Paulus / *Dobos*, Augustinus *Chwthor*, Anthonius *Ermenyes*, Gregorius *Zenthemrehy*, [290] Fabianus *Kowach*, Laurentius *Zabo*, Stephanus *Chegze*, Gregorius *Themeswary*, Michael *Byro*, Michael *Thoth*, Gallus *Zondy*,

Gergeye (98 f6): Johannes *Elex* [?], Laurentius *Gobor*, Gregorius *Modway*, [300] Matheus *Kerezthes*, Gregorius *Berey*, Borrobas *Sandor*, Petrus *Barky*, Ladislaus *Thombolo*, Mathias *Thombolo*, Andreas / *Hernye*, Petrus *Nagh*, Andreas *Herdy*, Philippus *Ferenczy*, [310] Ciriacus *Byro*, Johannes *Hegedews*, Gallus *Balog*, Andreas *Herwolya*, Johannes *Zepe*, Valentinus *Haynal*, Valentinus *Mezaros*, Benedictus / *Kowach*, Johannes *Dwna*, Demetrius *Fonagh*, [320] Paulus *Hwzar*, Matheus *Pachyr*, Laurentius *Theller*, Albertus *Polgar*, Laurentius *Kys*, Benedictus *Barath*, Bartholomeus *Bothos*, Georgius / *Demether*, Nicolaus *Kwrthes*, Benedictus *Rynoth*, [330] Matheus *Barky*, Andreas *Deak*, Ambrosius *Laskay*, Elias *Dekan*, Blasius *Gobor*, Michael *Bako*, Ambrosius *Kerezthes*, Georgius *Sypos*, / Stephanus *Deak*, Mathias *Dobra*, [340] Anthonius *Nagh*, Michael *Weseny*, Stephanus *Kowach*, Martinus *Weseny*, Nicolaus *Zep*, Urbanus *Hwzar*, Blasius *Lazlo*, Paulus *Rynolth*, Egidius / *Weres*, Barnabas *Laskay*, [350] Matheus *Babos*, Krezthes *Sypos*, Benedictus *Mezaros*, Georgius *Zabo*, Emericus *Jambor*, Gregorius *Weres*, Petrus *Thoth*, Stephanus *Warga*, Franciscus *Jambor*, Georgius / *Brano*, [360] Petrus *Kerthez*, Petrus *Zeles*, Jacobus *Zeles*, Stephanus *Pachyry*, Thomas *Saythalan*, Fabianus *Bwres*, Philippus *Kyral*, Christophorus *Bolyak*, Michael *Hwzar*, Benedictus *Krycho*, / [370] Georgius *Santhalan*, Michael *Hegedews*, Michael *Fyrythew*, Nicolaus *Fyrythew*, Stephanus *Kaplar*, Albertus *Baan*, Stephanus *Herdy*, Franciscus *Kanthor*, Georgius *Damyo*, Gregorius / *Petthew*, [380] Paulus *Kowach*, Georgius *Haynal*, Ladislaus *Modway*, Blasius *Thoth*, Johannes *Peryal*, Clemens *Zabo*, Benedictus *Zwch*, Johannes *Erdy*, Georgius *Nagh*, Martinus / *Kowach*, [390] Elias *Nagh*, Jacobus *Wynche*, Matheus *Byro*, Michael *Byro*, Thomas *Abraham*,

Bwdakwth (26 fõ): Franciscus Kys, Georgius Markos, Benedictus Deres, Ambrosius Bakachy, / Gregorius Zeles, [400] Fabianus Zantho, Johannes Phylep, Barrabas Chak, Martinus Farkas, Paulus Beneth, Fabianus Harkay, Benedictus Thwrek, Laurentius Chez, Gregorius Zeke, Philippus / Ispan, [410] Benedictus Chez, Benedictus Zeres, Barrabas Fodor, Vincentius Benwth, Johannes Farkas, Stephanus Zeke, Lucas Kary, Gregorius Fodor, Gallus Kamarassy, Fabianus Kamarassy, / [420] Barrabas Byro,

Napffen (65 fõ): Gabriel Simon, Valentinus Bodo, Stephanus Fwtho, Ambrosius Katho, Johannes Balog, Anthonius Katho, Fabianus Katho, Michael Kenez, Michael / Bakachy, [430] Benedictus Dyznos, Matheus Kazdagh, Georgius Baranyos, Petrus Byzo, Johannes Bakos, Georgius Thoth, Blasius Marthon, Dominicus Fodor, Blasius Feyerlww, Thomas Sifmon], / [440] Johannes Simon, Valentinus Simon, Georgius Kys, Anthonius Simon, Bartholomeus Palphy, Gregorius Kwn, Blasius Chonka, Matheus Kwn, Georgius Mezaros, Fabianus Hwza[r], [450] [...] / Zwch, Johannes Cheby, Andreas Cheplew, Ambrosius Boros, Paulus Thomory, Georgius Zwch, Emericus Soos [?], Benedictus Borrobassy, Philippus Zwch, Michael Bereczk, [460] Fabianus A[...], / Clemens Isaky, Paulus Sywo, Valentinus Themery, Georgius Laskay, Thomas Rwsas, Paulus Koro, Sebastianus Rabay, Georgius Nagh, Paulus Hamza, [470] Benedictus Jo, Andreas / Kaythor, Petrus Dyznos, Simon Dyznos, Laurentius Weg, Gregorius Kenez, Franciscus Palphy, Benedictus Naghtherew, Benedictus Thoth, Matheus Kenez, [480] Petrus Fazakos, Thomas / Kowach, Stephanus Kys, Johannes Kenchws, Petrus Laskay et Valentinus Thoth,

Chonthaffeyer (64 fõ): Vitalis Chykay, Valentinus Kara, Anthonius Nagh, Blasius Zathy, [490] Matheus K[...], / Stephanus Zathy, Matheus Zathy, Clemens Nagh, Emericus Thoth, David Chykay, Andreas Nagh, Benedictus Baxa, Vincentius Baxa, Thomas Gywrsa, [500] Urbanus Borza, Georgius / Weg, Thomas Nagh, Ambrosius Borhos, Martinus Symandy, Valentinus Bwzas, Andreas Feyer, Gregorius Lean, Laurentius Zeep, Demetrius Zabo, [510] Benedictus Thoth, Abraham [...], / Petrus Chykay, Briccius Kekenyes, Philippus Edes, Michael Edes, Georgius Thanko, Barnabas Santha, Dionisius Chykay, Johannes Chykay, [520] Gregorius Thoth, Gaspar Dyos, Ambrosius / Kenez, Urbanus Warga, Michael Warga, Nicolaus Batha, Lucas Zep, Michael Nagh, Georgius Bykas, Elias Bykas, [530] Nicolaus Zedy, Fabianus Sypos, Nicolaus Thoth, Vitalis [...], / Demetrius Santha, Emericus Kenez, Barrabas Edes, Thomas Edes²⁴, Andreas Zathy, Johannes Nagh, [540] Stephanus Wy, Thomas Feghweres, Paulus [...], Clemens Zathy, Philippus [...], Johannes Thaf[...], / Johannes Galambos, Petrus Pernys, Simon Nagh, Johannes Dorozlay,

Wywaros (119 fõ): [550] Egidius (?) Nagh, Petrus Porkolab, [...] Thoth, Martinus Dekan, Blasius Horwath, Petrus / Horwath, Paulus Zabo, Thomas Thoth, Ambrosius Wayda, Andreas Wayda, [560] Paulus Kezeg (?), Gregorius (?) Bako, Philippus Baan, Blasius Geche (?), Franciscus Radossy, Petrus Zondy, Stephanus Z[...], / Benedictus Wayda, Georgius Zondy, Egidius Wy, [570] Stephanus Kewer, Stephanus Kanthor, Barrabas [...], Ladislaus Kyrál, Valentinus [...], Oswaldus [...], Georgius Baan (?), Ladislaus Kwn, [...] / Kewer (?), Benedictus Zenthmarthony, [580] Nicolaus Ispan, Valentinus Chykos (?), Matheus Cz[...], Blasius Chomoklay, Franciscus Haynal, Matheus Ch[...], Stephanus Borsos (?), [K]erezthes Fel, / Gallus Thoth, Stephanus Bolgo, [590] Ladislaus [...], Petrus Kewer, Urbanus Zabo, Johannes Baan (?), Benedictus Tharhos, Benedictus Dobos, Matthias Baan, Michael Chethe, Privardus Nagh, Demetrius / Thwlwth, [600] Dominicus Thwlwth, Johannes Thewrek, Michael Drabanth, Stephanus Ch[...], Emericus Thwlywwth, Fabianus Thoth, Emericus Kosa, Stephanus Elko, Michael Kaydasany, / Barrabas Warga,

24 Utólag betoldva.

[610] Ambrosius *Warga*, Simon *Mathe*, Demetrius *Chomoklay*, Benedictus *Kewer*, Petrus *Kanthor*, Valentinus *Thoth*, Michael *Zabo*, Thomas *Bolgar*, Petrus *Farkas*, Mathias / *Zedy*, [620] Laurentius *Thoth*, Benedictus *Fyle*, Blasius *Fysthws*, Emericus *Fodor*, Stephanus *Warga*, Valentinus *Fysthews*, Stephanus *Eztherka*, Johannes *Fysthews*, Albertus *Borothwas*, Elias *Borothwas*, / [630] Nicolaus *Borsos*, Johannes *Thoth*, Georgius *Mathe*, Johannes *Benewch*, Emericus *Nagh*, Valentinus *Nemelhazu* (?), Blasius *Nywoth*, Georgius *Kwn*, Blasius *Kosa*, Benedictus *Danka*, [640] Johannes / *Danka*, Urbanus *Farkas*, Demetrius *Aran*, Gregorius *Baka*, Blasius *Thoth*, Nicolaus *Zabo*, Urbanus *Kanthor*, Demetrius *Lasky*, Petrus *Mezaros*, Barrabas *Thoth*, [650] Matheus *Balog*, Johannes / *Kanthor*, Laurentius *Kowach*, Michael *Nagh*, Ambrosius *Syketh*, Martinus *Zerench*, Gaspar *Byro*, Egidius *Thoth*, Fabianus *Thoth*, Stephanus *Egyed*, [660] Petrus *Lwka*, Johannes *Warga*, Dominicus / *Seres*, Sebastianus *Haynal*, Paulus *Thoth*, Matheus *Losar* [!], Ladislaus *Porkolab*, Benedictus *Alberth*, Urbanus *Alberth*,

Hymeseghaz (21 f6): Franciscus, [670] Petrus, Georgius et Anthonius *Fyle*, / Franciscus *Wy*, Franciscus *Bothos*, Waywoda *Kechkes*, Blasius *Kolba*, Andreas *Sary*, Valentinus *Boros*, Emericus *Boros*, [680] Blasius *Thoth*, Petrus *Zabo*, Martinus *Phile*, Paulus *Zaydon*, Stephanus *Zaydon*, / Emericus *Boros*, Johannes *Boros*, Nicolaus *Wy*, Johannes *Rado* et Emericus *Ween*,

Okoor (89 f6): [690] Matheus *Kery*, Michael *Herney*, Demetrius *Nagh*, Demetrius *Dwlo*, Gabriel / *Dwlo*, Barrabas *Thwser*, Paulus *Karachon*, Nicolaus *Sypos*, Gallus *Abraham*, Demetrius *Kwpsa*, [700] Fabianus *Iwethew*, Matheus *Kyral*, Georgius *Pakay*, Philippus *Pakay*, Michael / *Borda*, Barrabas *Borda*, Georgius *Karachon*, Gregorius *Hanchy*, Thomas *Benwcz*, Georgius *Kys*, [710] Georgius *Benecz*, Ambrosius *Karachon*, Demetrius *Benech*, Andreas *Sanyor*, Michael *Cheh*, Petrus / *Naghffalusy*, Benedictus *Felhazy*, Martinus *Poory*, Barrabas *Cheh*, Petrus *Soproncha*, [720] Andreas *Iwthe*, Demetrius *Belay*, Gregorius *[K]owach*, Martinus *Baronyay*, Barrabas *Warga*, / Michael *Kerekes*, Thomas *Iwethe*, Valentinus *Iwethe*, Jacobus *Kery*, Fabianus *Iwethe*, [730] Ambrosius *Thoth*, Blasius *Bachy*, Paulus *Zantho*, Fabianus *Thoth*, Thomas *Kys*, Gregorius *Gyergffy*, / Fabianus *Baykody*, Sebastianus *Belay*, Thomas *Fforo*, Benedictus *Jaro*, [740] Urbanus *Jaro*, Ambrosius *Meza*, Valentinus *Weres*, Matheus *Weres*, Nicolaus *Dobos*, Blasius *Kemendy*, Ambrosius / *Zabo*, Michael *Kwrthes*, Martinus *Pap*, Martinus *Deak*, [750] Blasius *Thezek*, Thomas *Abraham*, Michael *Zenthpethry*, Thomas *Thoth*, Albertus *Zabo*, Georgius *Zabo*, Demetrius *Weres*, / Martinus *Abraham*, Stephanus *Kozma*, Stephanus *Foris*, [760] Johannes *Kendy* (?), Georgius *Horwath*, Emericus *Parazth*, Thomas *Kenez*, Thomas *Perhat*, Gregorius *Barath*, Matheus *Kerezthws*, / Matheus *Weres*, Blasius *Sypos*, Gregorius *Zenthpethry*, [770] Valentinus *Kerezthws*, Thomas *Erdely*, Ambrosius *Byro*, Ladislaus *Kemendy*, Mathias *Benche*, Gallus *Kemendy*, Martinus / *Kwn*, Simon *Nagh*, Martinus *Baan*,

Kerekegghaz (62 f6): Blasius *Racz*, [780] Petrus *Chokas*, Blasius *Andro*, Michael *Orsola*, Paulus *Radacha*, Emericus *Kewer*, Stephanus *Zabo*, Stephanus *Thoth*, / Lucas *Thoth*, Michael *Kozma*, Michael *Baan*, [790] Emericus *Kys*, Emericus *Racz*, Laurentius *Zabo*, Franciscus *Kys*, Michael *Ersek*, Laurentius *Chory*, Nicolaus *Kenez*, Matheus *Day*, Petrus *Thoth*, / Simon *Thoth*, [800] Blasius *Hegye*, Mathias *Zyw*, Nicolaus *Wero*, Demetrius *Bogdan*, Demetrius *Hersek*, Simon *Hersek*, Emericus *Pothykaz*, Benedictus *Forys*, Michael *Seres*, Egidius *Nagh*, / [810] Petrus *Katha*, Franciscus *Gywrko*, Paulus *Kossa*, Johannes *Chez*, Elias *Thornos*, Valentinus *Hanga*, Ladislaus *Kowach*, Johannes *Kozma*, Georgius *Baan*, Gallus *Kowach*, [820] Andreas *Raach*, Georgius / *Delcheg*, Benedictus *Pap*, Blasius *Zabo*, Johannes *Zantho*, Gallus *Ffyas*, Sigismundus *Chak*, Ladislaus *Hal-*

moosy, Clemens Deak, Dominicus Zantho, [830] Benedictus Sypos, Dionisius Baan, / Michael Thoth, Benedictus Thoth, Clemens Warga, Michael Chory, Mathias Santha, Ambrosius Kosa, Andreas Sodos, Michael Thoth et [840] Petrus Myhal /

Bela (106 f6): Matheus Warga, Andreas Warga, Paulus Warga, Ladislaus Chegher, Bartholomeus Forro, Georgius Zwch, Demetrius [et] Blasius Theche, Demetrius Zabo, [850] Nicolaus Zabo, Benedictus Wayzkay, / Gerardus Farkas, Benedictus Zewlews, Martinus Zewlews, Philippus Chapo, Martinus Chapo, Anthonius, Ambrosius et Nicolaus Monos, [860] Thomas Haghmas, Ambrosius Thwrek, Gregorius Zelews, / Laurentius Hegy, Blasius Kys, Nicolaus Myklos iudex, Nicolaus Zondy, Bartholomeus Kaza, Emericus Fonagh, Paulus Fonagh, [870] Andreas Was, Augustinus Sythew, Gregorius Saletrom chynalo, / Bartholomeus Sythew, Barrabas Thorny, Petrus Atthyay, Matheus Rwtha, Benedictus Chyly, Benedictus Zabo, Ladislaus Zabo, [880] Gallus Raach, Elias Dwskos, Mathias Dwskos, Paulus Nagh, / Blasius Nagh, Johannes Hwzo, Blasius Cherneky, Matheus Kys, Bartholomeus Koza, Andreas Warga, [890] Laurentius Ramocha, Clemens Ramocha, Petrus Chorba, Gerardus, Georgius et Gregorius Kery, / Laurentius ac Lucas Nagh, Nicolaus Kowach, Paulus Mezaros, [900] Matheus Kyrall, Petrus et Michael Kyrall, Gregorius Fonagh, Lucas Gerlyche, Johannes Kelpy, Emericus ac Moyses Kelpy, / Christoforus Alchy, Paulus Lowach [!], [910] Stephanus Kowach, Andreas Hayos, Johannes Hayos, Ladislaus Zenthiwany, Fabianus Zenthiwany, Gregorius Zenthiwany, Laurentius Sary, Jacobus, Andreas et / Urbanus similiter Sary, [920] Andreas Sythew, Christoforus Zwna, Thomas Alchy, Lucas Zabo, Ambrosius Zabo, Briccius Syle, Blasius Saary, Paulus Alchy, Georgius Alchy, Martinus Ispan, [930] Jura Zabo, / Stephanus Napffeny, Nicolaus Napffeny, Blasius Koztha, Mathias Koztha, Sebastianus Koztha, Michael Zwna, Barrabas Zabo, Laurentius Zabo, Bartholomeus Thoth, [940] Thomas Chegher, / Elias Chegher, Elias Ihos, Mathias Farham [?], Petrus Bekessy, Georgius Fonagh, Philippus Montho,

Adwar (7 f6): Gregorius Thar, Benedictus Zabo, Johannes Olah, [950] Lucas Olah, / Iwanko Bessenye, Blasius Radowan, Michael Kenez,

Rekezthwr (6 f6): Andreas Thoth, Gregorius Thoth, Blasius Nagh, Andreas Mathe, Petrus Mezaros et Matheus Ispan, /

Fwthog oppidum (136 f6): [960] Paulus literatus, Elias Paysgyartho, Michael Zabo, Petrus Kalamar, Lucas Borbel, Franciscus Gwbach, Blasius Warga, Martinus Warga, Gregorius Zwch, Gregorius Ispan, [970] Fabianus / Zabo, Martinus Gombkewthew, Petrus Monar, Johannes Somogy, Benedictus Kulpy, Paulus Radzeky, Jacobus Zabo, Georgius Monar, Gregorius Engy, Anthonius Kowach, [980] Johannes / Kalextus, Nicolaus Thoth, Jowan Wyssyth, Johannes Thorma, Demetrius Kwdray (?), Ladislaus Krankoyth, Martinus Monar, Martinus Syketh, Blasius Radych, Laurentius Engy, / [990] Stephanus Monar, Johannes Kowach, Thomas Kalamar, Blasius Zabo, Petrus Gyano, Franciscus Zewch, Petrus Kygyos [?], Laurentius Messy, Michael Kalamar, Stephanus Wayda, [1000] Thomas Kechkes, / Petrus Kepwstyth, Petrus literatus, Georgius Dyos, Matheus Kalamar, Dionisius Karachon, Paulus Zwch, Petrus Frangyth, Martinus Borbel, Marcus Zabo, [1010] Laurentius Nyrew, Georgius / Warga, Gregorius Chyzar, Stephanus Zegedy, Petrus Nemes, Blasius Grwsa, Andreas Cheby, Gerardus Thwrek [?], Laurentius Warga, Georgius Monar, [1020] Urbanus Thoth, Stephanus Kechkes, / Benedictus Gyekenek, Michael Therek, Johannes Chapo, Stephanus Rwdyth, Damianus Thwrwk, Georgius Olah, Matheus Zegedy, Johannes Zabo, [1030] Blasius Zwch, Johannes literatus / Georgius Zabo, Andreas Zakach, Dionisius Borbel, Ambrosius Zabo, Michael Porkolab, Laurentius Gwbach, Elias Thwrek, Simon Zabo, [1040] Johannes Achel, Georgius Aczel, Petrus / Kalmar, Michael Hwzar,

Stephanus Chyzar, Anthonius Thakach, Johannes Pynther, Martinus Igyartha, Georgius Emreffy, Blasius Zekeres, [1050] Gregorius Kereky, Fabianus Kewrthwelessy, / Gaspar Kerekgyartha, Stephanus literatus, Stepan Radych, Paulus Warga, Georgius Chapo, Paulus Kalmar, Matheus Zwch, Georgius Warga, [1060] Ladislaus et Johannes similiter Warga, Sebastianus / Zabo, Thomas Zabo, Mathias Thoth, Jacobus Rwdyth, Georgius Zawas, Nicolaus Nagh, Matheus Nazados, Blasius Berthalanffy, [1070] Michael Thoth, Georgius Bangh, Lazarus Ban, Paulus / Wegh, Stephanus Farkas, Stephanus Zondy, Nicolaus Madaraz, Stephanus Groff, Matheus Kerek, Gregorius Fodor, [1080] Andreas Homoky, Gregorius Kathona, Johannes Zalonkemeny, Andreas Halaz, / Thomas Mezes, Jacobus Kyze-loyth, Elias Saythos, Mathias Nagh, Petrus Chyny, Ambrosius Zabo, [1090] Blasius Torma, Nicolaus Garay, Barrabas Kalmar, Michael Walkay, Franciscus literatus, / ac Nicolaus Mezaros,

Iregd (35 fõ): Johannes Nepos, Augustinus Dragy, Nicolaus Pallo, Ambrosius Bochkay, [1100] Michael Orzas, Barnabas Chyztha, Elias Modra, Gregorius, / Michael et Matheus Banchy, Jacobus Thyya, Blasius Orzas, Petrus Lenches, Dionisius Bobuy, [1110] Blasius Sypos, Petrus Sypos, Gabriel Lenches, Benedictus pellifex, Anthonius Drag[y], / Gregorius Pallo, Urbanus, Lazarus et Michael Lenches, Stephanus Warga, [1120] Demetrius Lenches, Gregorius, Michael et Matheus Bancky, Jacobus Chyra, Blasius Orzas, Johannes pellifex, B[...] / pellifex, Anthonius Dragy, Michael Lenches, [1130] Stephanus Warga,

Bether (25 fõ): Mathias Dewechery, Benedictus Zylay, Benedictus Raros, Ambrosius Pruis, Paulus Marko, Ladislaus [...], / Johannes Barbala, Gregorius Chez, Gregorius Barbala, [1140] Bartholomeus Doka, Paulus Chyo, Georgius Borsody, Petrus pellifex, Demetrius Prini [?], Bartholomeus Bachetha, Michael Hayn[al?], / Valentinus Fodor, Demetrius Jaxyth, Johannes Heggyessy, [1150] Michael Polograd, Stephanus Dobrogh, Johannes Jaxa, Johannes Millos, Paulus Pippo, Ladislaus Pippo, /

Themery (18 fõ): Johannes Gezey, Johannes Seres, Michael Nagh, Andreas Fodor, [1160] Georgius Borda, Andreas Horwath, Georgius Simon, Benedictus Seres, Johannes Gelerd, Matheus Wynche, M[...] / Czyfan, Matheus Balog, Paulus Gener, Lucas Thekechy, [1170] Thomas Theleky, Benedictus Belay, Benedictus Zenas, Thomas Anthal,

Mortalos (26 fõ): Martinus Thoth, Egidius Orbaz, [...] / Bontha, Benedictus Baba, Benedictus Ewrkes, Nicolaus Alch, [1180] Franciscus Wystthy, Abraham Peweth, Franciscus Batha, Blasius Bezek, Lucas Jo, Johannes Jo, Matheus Olah, Georgius Ko[...], / Emericus Nagh, Johannes Feel, [1190] Laurentius Nagh, Johannes Feel²⁵, Laurentius Rach, Wythko Mythrozyn, Jowan Olorwyth, Radowan Puhewythy, Kozthadyn Mykowsythy, Urbanus / Boros, Johannes Rado, Stephanus Radozytth,

Zenthandras (32 fõ): [1200] Stephanus Lwas, Ladislaus Baychy, Nicolaus Bako, Clemens Dobray, Paulus Zabo, Gregorius Zabo, Christoforus [...] ²⁶, / Benedictus Dobray, Demetrius Hothos, Ladislaus Zeres, [1210] Petrus Altho, Johannes Dobray, Augustinus Deres, Blasius Zedy, Michael Czyppo, Ambrosius Koma, Gregorius Oha, Michael [...] ²⁷, / Urbanus Czypho, Elias Banchy, [1220] Thomas Sypos, Paulus Zerench, Johannes Balogh, Colomano Hegedews, Gregorius Zeres, Demetrius Zeres, Michael Zedy, Michael Weg, Barnabas / Banchay, Borrobas Kornay, [1230] Michael Thar, Michael Chykay,

25 Ugyanaz a név, mint kettővel előbb.

26 Max. 1 szó hiányzik.

27 Max. 1 szó hiányzik.

KysBach (32 f6): Petrus *Racz*, Martinus *Boro[...]*, Urbanus *Thoth*, Petrus *Thoth*, Demetrius *Simon*, Benedictus / *Nagh*, Bartholomeus *Bykas*, Matheus *Hwzar*, [1240] Blasius *Franko*, Ambrosius *Therenchy*, Anthonius *Tholwth*, Benedictus *Honyayth* [?], Georgius *Deres*, Andreas *Ferench*, Albertus *Jo*, Balthasar *Jo*, An[dreas?] / *Nagh*, Elias *Wokossyn*, [1250] Augustinus *Guba*, Georgius *Zabo*, Lucas *Kys*, Petrus *Hwzar*, Martinus *Jo*, Benedictus *Ispan*, Bala *Jowan*, Paulus *Pap*, Jowan *Warga*, A[...]*Kasn[ar?]*, / [1260] Radoza *Zabo*, Johannes *Zabo*, Gywra *Wokossyth*, Marynko *Zemleny*,

Orbaaz (kb. 69 f6): Laurentius *Dombon Ilew*, Jacobus *Thoth*, Johannes *Ambor[ws]*, ...²⁸ / *Elek*, Johannes *Reghos*, [1270] Barrabas *Chethe*, Martinus *Kenez*, Ambrosius et Stephanus *Kenez*, Fabianus ac Mathias *Zabo*, Laurentius *Chethe*, Nicolaus [...] ²⁹ / *Feyer*, [1280] Andreas *Radozyn*, Johannes *Warga*, Bartholomeus *Warga*, Valentinus *Thoth*, Johannes *Thoth*, Thomas *Thoth*, Augustinus *Chalaz[y]*, [...] ³⁰ / Valentinus, [1290] Andreas et Gerardus *Nagh*, Dionisius *Sappy*, Laurentius *Hegedews*, Paulus *Posthy*, Johannes et Stephanus *Fonagh*, Demetrius *Thorny*, [...] ³¹ / [1300] Demetrius *Kowas*, Martinus et Petrus *Zathy*, Paulus *Machay*, Ladislaus *Bernard*, Michael *Weres*, Matheus *Wygh*, Ambram *Borb[...]*, ³² / [1310] Moyses similiter *Ambraham*, Thomas *Amborws* Johannes *Fodor*, Gregorius *Sypos*, Laurentius *Warga*, Franciscus *Sapy*, Valentinus *Kozma*, Benedictus [...] ³³ / *Cherneký*, [1320] Laurentius *Mykola*, Stephanus *Mykola*, Andreas *Gary*, Ambrosius *Leryncz*, Thomas *Sypos*, Nicolaus *Radozyn*, Urbanus *Nagh*, Ma[...] ³⁴ / *Gary*, [1330] Laurentius *Ispan*, Lucas *Zoldan*, Lucas *Farago*,

Wassaroskwrth (73 f6): Benedictus *Thoth*, Ambrosius *Thoth*, Barrabas *Thoth*, Urbanus *Kowas*, Lucas *Iskochy*, Ambrosius *Parragy*, Gregorius / *Pongorach*, [1340] Michael *Warga*, Laurentius *Thakaro*, Andreas *Isthenhyre*, Vincentius *Kardos*, Paulus *Thar*, Gregorius *Palffy*, Paulus *Palffy* ³⁵, Clemens *Phylep*, Blasius *Boros*, Stephanus *Thoth*, [1350] A[...] / *Palffy*, Petrus *Dezka*, Petrus *Nywer*, Matheus *Mezaros*, Gregorius *Zabo*, Thomas *Kyral*, Kerezthes *Kyral*, Valentinus *Kyral*, Bartholomeus *Gary*, Emericus et [1360] Johannes *Cheby*, Lu[cas] / *Thegzes*, Benedictus *Zabo*, Johannes *Chepws*, Benedictus *Fyntha*, Petrus et Barrabas *Fyntha*, Benedictus *Thorma*, Gregorius *Thorma*, Mathias *Karachon*, [1370] Demetrius *Zabo*, Paulus *Zab[o]*, / Fabianus *Kerekgyartha*, Matheus similiter *Kerekgyartha*, Michael *Kardos*, Gregorius *Kardos*, Johannes *Kacha*, Johannes *Pathak*, Georgius *Chokona*, Martinus *Balog*, [1380] Blasius / *Gwla*, Demetrius *Swak*, Matheus *Kowar*, Jacobus *Kalo*, Blasius *Kalo*, Briccius *Swak*, Gregorius *Magyar*, Bernardus *Naghkezy*, Phylep *Zekeres*, Andreas *Thakaro*, [1390] Gregorius [...], / Matheus *Jako*, Matheus et Ladislaus *Kowach*, Gregorius *Thoth*, Clemens *Thoth*, Dionisius *Kwrthy*, Gregorius *Kerekgyartha*, Benedictus *Parragy*, Lucas *Warga*, [1400] Nicolaus *Ko[...]*, / Andreas *Warga*, Paulus et Benedictus *Fekethew*, Martinus *Illyey*, Elias *Polgar*,

Zenthpethewr (5 f6): Thomas, Michael, Gregorius *Kys*, Michael *Chethe*, [1410] Andreas *Jak[o]*, /

Zenth Iwan (10 f6): Petrus *Wadas*, Franciscus *Bothos*, Fabianus *Bothos*, Gregorius *Sappy*, Thomas et Andreas *Sappy*, Laurentius *Radowan*, Blasius *Radowan*, Benedictus *M[...]* / et [1420] Stephanus *Kys*.

28 Kb. 3-4 szó hiányzik.

29 Kb. 4 szó hiányzik.

30 Kb. 4 szó hiányzik.

31 Kb. 4 szó hiányzik.

32 Kb. 4 szó hiányzik.

33 Kb. 4 szó hiányzik.

34 Kb. 4 szó hiányzik.

35 Utólag betoldva.

PÁL ENGEL
A LIST OF PEASANT TENANTS IN THE BAČKA (VOIVODINA)
FROM THE YEAR 1525

From the late Middle Ages survived a great number of documents from Hungary that contain lists of the inhabitants of one or more settlements. This kind of documents are important sources of historical topography, demography and onomatology, moreover, that of social history as well. One point of interest of the presently published source lies in its unusual extent: it contains the name of 1394 inhabitants from 26 settlements. An other significant aspect of the source is the territory it concerns (Voivodina, today part of Yugoslavia), the ethnical and topographical questions of which are still not elucidated. It seems probable on the basis of the name-list that in 1525 the territory between present-day Subotica and Novi Sad was still predominantly inhabited by a Hungarian-speaking population.

E számunk szerzői

BORHI LÁSZLÓ	egyetemi doktor, tud. munkatárs (MTA TTI)
ENGEL PÁL	a tört. tud. doktora, igazgatóhelyettes (MTA TTI)
LADÁNYI ANDOR	a tört. tud. doktora, nyugdíjas
PACH ZSIGMOND PÁL	MTA rendes tagja (MTA TTI)
RAINER M. JÁNOS	egyetemi doktor, tud. munkatárs (MTA TTI)
ZSOLDOS ATTILA	a tört. tud. kandidátusa, tud. munkatárs (MTA TTI)

MTA TTI = Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

HU ISSN 0040–9634

Kiadja

MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szerkesztési, tördelési munkálatokat az
MTA Történettudományi Intézete
számítógépes kiadványcsoportja végezte.
Felelős vezető: Burucs Kornélia
Tördelőszerkesztő: Turcsán Anita

Nyomtatás: KRÓNIKÁS BT. Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbcsítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/a
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799
pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri utca 53., telefon: 155-8539)
és az Akadémiai Kiadó Stúdió
(1368 Budapest, Váci utca 22., telefon: 118-5881)
és a Magiszter (1052 Budapest,
Városház utca 1., telefon: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Külföldön terjeszti
a *KULTÚRA* Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

95/4

54432

H.

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

FODOR PÁL
TÖRÖK ÉS OSZMÁN:
AZ OSZMÁN RABSZOLGA-ELIT
AZONOSSÁGTUDATÁRÓL

CSETRI ELEK
AZ 1830–31. ÉVI
LENGYEL FELKELÉS
MENEKÜLTJEI ERDÉLYBEN

DIÓSZEGI ISTVÁN
MAGYARORSZÁG HELYE
A FRANCIA ÉS A POROSZ
KÜLPOLITIKÁBAN 1867–1868-BAN

RÁCZ LAJOS
A KÁRPÁT-MEDENCE
ÉGHAJLATTÖRTÉNETE
A KORA ÚJKOR IDEJÉN (1490–1800)

TÖRTÉNELMI SZEMLE
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XXXVII. ÉVFOLYAM, 1995. 4. SZÁM

Szerkesztők:

SZAKÁLY FERENC (főszerkesztő), GECSÉNYI LAJOS (rovatvezető),
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY (rovatvezető), STARK TAMÁS (rovatvezető)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság:

BUZA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN, ENGEL PÁL, GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, HANÁK PÉTER, KOSÁRY DOMOKOS, KRISTÓ GYULA,
KUBINYI ANDRÁS, LACKÓ MIKLÓS, LITVÁN GYÖRGY,
L. NAGY ZSUZA, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Fodor Pál: Török és oszmán: az oszmán rabszolga-elit azonosságtudatáról	367
Csetri Elek: Az 1830–31. évi lengyel felkelés menekültjei Erdélyben	385
Diószegi István: Magyarország helye a francia és a porosz külpolitikában 1867–1868-ban	411

ARCOK, ÉLETKÉPEK

Tüdősné Simon Kinga: Székelyföldi jobbágycsűlő levelek	439
Glück Jenő: Egy megye a világosi fegyverletétel után	451

MŰHELY

Ágoston Gábor: Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok	465
Rácz Lajos: A Kárpát-medence éghajlattörténete a kora újkor idején (1490–1800) A környezettörténeti források feldolgozásának módszerei	487

ÉLETMŰ

Bónis György (1914–1985) életművének bibliográfiája (Összeállította: P. Miklós Tamás)	509

FODOR PÁL

Török és oszmán: az oszmán rabszolga-elit azonosságtudatáról

Perjés Gézának, 70. születésnapjára

Azt a hatalmat, amelyik a 16–17. században megszállva tartotta Magyarország középső részét, az európai ember rendszerint Törökország vagy Török Birodalom néven nevezte meg. Ha pedig a korban oly általános gondolkodásmód szerint a vallási különbséget akarta hangsúlyozni, akkor megvetően a pogány mohamedánok országáról beszélt. Még azok a diplomaták és utazók is rendszeresen a Törökország, illetve — amennyiben annak uralkodójáról esett szó — a Nagy Török (Grand Turk) vagy a Törökök Császára elnevezéseket használták, akik belülről is megismerhették valamelyest a kereszténység „legfőbb ellenségének” világát. Pedig nekik igazán tudniuk kellett, hogy az állam vezetői önmagukat és birodalmukat sohasem az etnikus *török*, hanem mindig a dinasztikus *oszmán* szóval határozták meg. A „törökök” vagy „mohamedánok” országában az állam és a hatalom csúcsain állók önazonosságát több mint hatszáz éven át az uralkodóház alapítójának neve, az *Oszmán* fejezte ki és foglalta össze.

Az önmeghatározás azonban sohasem merült ki ennyiben, hanem minden korban helyet kaptak benne további fogalmak is, s ezek változásai vagy használatuk hangsúlyai híven tükrözik az oszmán állam önértelmezésének változásait. Kezdetben hosszú időn át az *Oszmán eli*, ‘Oszmán-ország’ elnevezés uralkodott, amely távolról sem egységes fogalom; az Oszmán-család kiemelkedésének első szakaszában az Oszmán vezette törzset jelentette, később, miután az „Oszmán” állam területiálisan megszilárdult, egyrészt azoknak a személyeknek az összességét, akik az Oszmán-dinasztia követői vagy alattvalói lettek (ők voltak az *oszmánlik*), másrészt azt a területet, ahol az oszmánlik közössége élt. Az Oszmán eli kifejezés tehát politikai és területi, személyi és intézményi jegyeket egyaránt magán viselt.¹ Ezt egészítette ki egy vallási komponens: történelmi és geopolitikai okokból az Oszmán-ház és híveinek többsége az iszlám vallását követte, de ez az állam politikáját, hatalom és társadalom viszonyát még nem befolyásolta lényegesen az első évszázadban. Míg az Oszmán eli politikai fogalomként tartalmazott egyfajta halvány muszlim elkötelezettséget, etnikailag semmiféle megkülönböztetést nem foglalt magában. Bármelyik görögből vagy egyéb jövevényből köny-

1 Az *el* eredeti jelentése: hatalomszervezet, elkülönült közhatalom, s ebből alakult ki a nomádoknál az ország, birodalom jelentés. Vö. *Vásáry István*: Nép és ország a türköknél. In: *Nomád társadalmak és társadalomalakulatok*. (Tanulmányok.) Szerk. Tókei Ferenc. Bp. 1983. 189–215

nyedén lehetett jó oszmánli, vagyis az Oszmán-ház követője, s ehhez egy ideig még az iszlám vallást sem kellett feltétlenül felvennie.²

Mindez jól megfért azzal, hogy hosszú időn keresztül mind a dinasztia, mind az állam lakosságának nagy része etnikailag és kulturálisan mindenekelőtt töröknek tekintette magát. Mindazok a tudati elemek, amelyek az ún. gentilis struktúrákat jellemzik (az eredetközösség hite, a nyelv, a jogi és a kultikus hagyományok közössége stb.), az Oszmán-dinasztia országában még a 15. században is elevenen éltek. A hagyományok szívós továbbélésén túl ebben a tudatos dinasztikus politika nyomai is felismerhetők. Az Oszmán-ház ugyanis az Anatóliáért vívott harcában egyebek között azzal próbálta a maga oldalára vonni az ottani, felszínesen iszlamizált törökséget, hogy a rivális uralkodó-házakhoz hasonlóan erőteljesen propagálta török származását és identitását. Ennek nyomán támadt fel újra az érdeklődés a dinasztia török múltja iránt, s ennek köszönhető az az oguz-török kulturális „reneszánsz”, amely különösképpen II. Murád udvarát hatotta át. Érdekes, hogy a török tudat maradványai még a 15. század második felében – 16. század elején írott török nyelvű krónikákban is lépten-nyomon előbukkannak, holott ezek szerzői már túlnyomóan iszlám fogalmakkal dolgoznak, és igyekeznek általános muszlim történetként ábrázolni az Oszmán-ház dicsőséges tetteit.³

Ekkorra egyébként az *Oszmán elivel* meghatározott politikai és társadalmi képlet régen felbomlott már, s helyét egy univerzális igényekkel fellépő muszlim világbirodalom foglalta el. E képződmény középpontjában továbbra is az Oszmán-dinasztia állt, de hatalom, presztízs és anyagi javak tekintetében nemcsak a társadalom tömegeitől, hanem az irányító elitől is elérhetetlen messzeségbe távolodott. Az uralkodó, aki egykor a közönséges *bég* címet viselte, előbb *szultán*, majd *boldogságos padisah* lett, aki birodalmát saját házgazdaságaként kezelte, népét és alkalmazottait pedig saját rabszolgáinak tekintette. A *kulok*: a szultáni szolgák, az állami alkalmazottak és a katonák népes serege követte ura példáját, és maga is egyre határozottabban különült el a társadalom termelő és adózó népességétől. Szolgálatá fejében különféle előjogokat, mindenekelőtt adómentességet kapott, s ezen a hatalmi-jogi bázison a 15. századra létrejött az irányítóknak a *rája*, a termelő népesség feletti elhelyezkedő, funkcionális társadalmi „rendje”, amelyik fő feladatáról, a katonáskodásról, a kifejező *aszkeri* ‘katonai’ elnevezést kapta.⁴

Az irányítók és a termelők közti válaszfalak kiépüléséhez alaposan hozzájárult a katonai rabszolgaság intézményének meghonosítása (különösen a keresztények gyermekadójának, a *devsirmének* a bevezetése), hiszen ezzel nagy számban kerültek az elitbe olyan elemek, akik nemcsak etnikailag voltak idegenek a többség számára, hanem politikailag és kulturálisan elsősorban az uralkodó és környezetének elvárásaihoz igyekeztek alkalmazkodni. S végül:

2 Vö. Rudi Paul Lindner: *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*. Bloomington, 1983. 1–50.

3 Pl. Mehmed Neşrî: *Kitâb-ı cihan-nümâ*. Hazırlayanlar Faik Reşit Unat–Mehmed A. Köymen. I. Ankara, 1949. 268–269.

4 I. Metin Kunt: *Ottoman Names and Ottoman Ages*. *Journal of Turkish Studies* 10 (1986) 227–234.; *Uő.*: *Transformation of Zimmi into Askerî*. In: *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society*. Ed. by Benjamin Braude–Bernard Lewis. I. The Central Lands. New York–London, 1982. 55–67.

jelentősen megváltozott az uralkodóház és az őt szolgáló elit valláshoz való viszonya is.

Az utóbbiban már a 14. század első felében megfigyelhető a vallás-jogászok (vallástudósok) térnyerése, akik közül számosan érkeztek a fejlett iszlám területekről, magukkal hozva a közel-keleti államszervezési ismereteket, társadalmi modellt és az iszlám magaskultúrát. Befolyásuk erősen érvényesült I. Bajezid (1389–1402) kísérletében, aki az addig jobbra határ menti török bégségként ismert oszmán államot határozottan és gyorsan iszlám birodalomná akarta átalakítani. Bajezid bukása egy időre visszavetette az efféle próbálkozásokat, de hogy a jövőben az iszlám elkötelezettség az oszmán hatalom legitimitációjának egyik sarokköve lesz, többé nem lehetett kérdéses. Miután II. Mehmed (1451–1481) minden lényeges területen kialakította a despotikus szultáni hatalom kereteit, utódai pedig meghódították a központi iszlám földeket (s ami nem kevésbé fontos: néhány évtizedes kacérkodás után lemondtak a dinasztikus világalum hiú ábrándjáról), az Oszmán-ház és uralkodó eliteje végképp az iszlámhoz kötötte sorsát. Az uralkodó többé nem egy partikuláris, etnikailag és kulturálisan muszlim-török állam, hanem egy egyetemes vallási közösség, a szunnita iszlám védelmezőjeként és legfőbb képviselőjeként lépett fel. Bár a korábban meglehetősen homogén uralkodó elit éppen a 16. században bomlott fel több hatalmi ágra, mint alább majd szólunk róla, egyfelől a szultánhoz feltétlenül hű „palota-rend”, másfelől a vallástudósok „rendjének” megerősödése biztosította, hogy a társadalom politikailag mérvadó része azonosuljon az Oszmán-ház törekvéseivel és öntudatosan vállalja az iszlám önazonosságot.

Az új helyzetben a névhasználat is megváltozott. Az *Oszmán eli* fogalmával kifejezett tartalom többé nem fedte a realitásokat, ezért a 16. században az államot már *devlet-i oszmaninak* mondták és írták, ami annyit tesz: ‘Oszmán Birodalom’, vagy még pontosabban: az ‘Oszmán-dinasztia birodalma’. Ezzel egyenértékűen és éppoly gyakran használták a *memleket-i iszlami*, az ‘iszlám országa’ elnevezést, amely már a birodalom új identitását fejezte ki világos formában. S ami tán még lényegesebb: a 16. században az oszmán (*oszmánli*) szó sem azt jelentette már, amit a 14. században.

Általánosságban az oszmán természetesen továbbra is jelölte a dinasztiát és a szultánok birodalmát, de a társadalomban jócskán leszűkült azok köre, akik oszmánlinak tekintették és tekinthették magukat. Ennek egyik oka minden bizonnyal az volt, hogy kiteljesedtek az állam birodalmi jellegzetességei. Az időközben hatalmasra duzzadt *devlet* ugyanis etnikailag, nyelvíleg és vallásilag rendkívül tarka népességet zárt határai közé, s a török etnikum kezdetben meglévő kitüntetett helyzete lassanként elenyészett. A multikulturális, majd egyre inkább az iszlám magaskultúrát magáévá tevő szultáni udvar a 16. századra végképp hátat fordított a török hagyományoknak (s mondhatni: a törökségnek is), de fordítva, a hatalomból kimaradt törökség is egyre kevésbé tudott azonosulni az Oszmán-ház ügyével. Ennek érzékeltetésére két rövid példa: az iszlám műveltséggel és udvari kultúrával felvértezett krónikások és királytűkör-frók a török etnikumhoz tartozókat nemes egyszerűséggel *türk-i bi-idraknak*, ‘ostoba török’-nek nevezték, s óva intették a szultánt attól, hogy magas állami tisztségekbe helyezze őket. Általában véve az elit szemében a török a paraszttal lett egyenlő. A közrendű törökök vé-

leményére viszont egy 17. század elején feljegyzett közmondás vet fényt: „Ahová az oszmánli lép, ott nem nő többé fű”.⁵ Ne lepődjünk meg és ne tűnődjünk el most azon, hogy ezt a közmondást Tubero, a dalmát humanista, a 16. század elején mint dalmát közmondást idézi⁶ (de citálhatnánk akár észak-afrikai megfelelőjét is), hanem figyeljünk inkább a szóhasználatra: míg Európában vagy Afrikában a *török* szó szerepel benne, addig a birodalom török alattvalói az *oszmán* szót használják. Kifejezésre juttatva ezzel, hogy megkülönböztetik magukat uralkodóházuktól, és nem azonosulnak annak katonai és kormányzati módszereivel. Mindez nem jelenti persze, hogy a törökség (amely maga sem volt egységes népcsoport) mindenestől kiszorult volna a hatalom szférájából. A központi bürokrácia, a tartományi hadsereg és közigazgatás, a vallási intézmények és az oktatás tömegesen foglalkoztatott törököket, akik, foglaltak legyen el bármily jelentéktelen posztokat, elvben ugyanolyan aszkerinek számítottak, mint a hatalom csúcsain állók. A megkülönböztetés inkább abban nyilvánult meg, hogy a hierarchia végpontján elhelyezkedő katonai tisztségekbe mind nehezebben juthattak el.

Sokkal teljesebb kirekesztés lett a sorsa a társadalom jelentős részét kitevő nem-muszlim lakosságnak. Tagjai elé magas vallási válaszfalat emelt az állam „iszlamizálódása” (fogalmi szinten: *oszmán* és *muszlim* összekapcsolódása), hiszen ilyenformán pl. a keresztények előtt jószerivel egyetlen út nyílt ahhoz, hogy az oszmánlik közösségébe integrálódhassanak: a vallásváltás, vagyis identitásuk legfőbb elemének feladása. (Ez a folyamat követhető nyomon a keresztény szpáhi 16. századi beolvadásában.) Hogy a keresztény eredetű lakosság mégis nagy számban képviseltette magát a hatalomban, az a katonai rabszolgaság (*gulam*-rendszer) és a devsirme intézményének „köszönhető”, amely ezt a dilemmát az állami erőszak eszközével oldotta fel.

Az államnak a törökökhöz és a nem-muszlimokhoz való viszonyából világosan kitetszik, hogy bár a muszlim vallás követése lényeges (de nem minden esetben elengedhetetlen) feltétele volt az oszmánokhoz való tartozásnak, az *oszmán* és *nem-oszmán* közötti különbség sem tisztán vallási, sem tisztán etnikai, hanem mindenekelőtt társadalmi választóvonalak mentén húzódott. Szemben a 14. századi kiinduló helyzettel, amikor az Oszmán-ház minden követője oszmánlinak számított, a 16. században már csak a társadalom felső része lehetett tagja az oszmánlik közösségének. Ide tartozott mindenki, aki az aszkeri „rend” tagjaként állami tisztséget viselt (beleértve a katonáskodást is), ezért jövedelmet húzott, híven szolgált a Oszmán-háznak, érvényt szerzett a szultáni törvényeknek (*kánun*oknak), és persze lehetőleg követte az iszlám előírásait.

Korántsem szabad azonban azt képzelnünk, mintha az aszkeri és a rája közti határvonal átjárhatatlan lett volna, és teljességgel megakadályozta volna az alulról felfelé irányuló társadalmi mozgást. Igaz ugyan, hogy az egyénileg próbálkozó ráját (akit a hivatalosság *edzsnebinek*, idegennek keresztelt el!)

5 Heidi Stein: Eine türkische Sprichwortsammlung des 17. Jahrhunderts. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 38 (1984) 167.

6 Vö. Meszics Mátvás: A horvátok a XV-ik század végével és a XVI-ik század elején. In: Margalits Ede: Horvát történelmi repertórium. II. Bp. 1902. 478.

mind szigorúbban igyekeztek eltüntetni az aszkeribe való belépéstől;⁷ másfelől azonban az aszkeri „rend” kiterjedését szabályozó előírások fokozatosan puhultak, s a valóságban azt látjuk, hogy a 16–17. században újabb társadalmi kategóriák kerültek az aszkeri „rend” sáncain belülre. Az okokra itt most nem térve ki, a tendenciáról annyit érdemes megjegyezni, hogy rendszerint olyan társadalmi csoportok nyertek bebocsáttatást, amelyek már korábban is köztes helyet foglaltak el rája és aszkeri között: félkatonai és rendfenntartó szervezetek, kiscsapatok, speciális állami szolgálatot teljesítő ráják, akik ezért kedvezményeket, elsősorban rendkívüli adók alóli mentességet élveztek. A 17. század második felére odáig „fajult” a helyzet, hogy mindazok, akik akár csak egyetlen akcse állami jövedelmet húztak, de erről ki-nevezési diplomával (*beráttal*) rendelkeztek, az aszkeri „rend” tagjának számítottak.⁸ S minthogy e kategóriákban szép számmal fordultak elő keresztények, az ő jelenlétük rést ütött az aszkeri (s ennél fogva az oszmán) státuszvallási alapzatán.

Az aszkeri „rend” egysége ilyen körülmények között egyre inkább csak elvben, a hivatalos funkcionális szemléletben létezett. Annál is inkább, hiszen az aszkerin belül szociális szempontból is óriási különbségek voltak, arányosan a hatalmi hierarchiában elfoglalt helyekkel. Hiába lett a templomszolgából aszkeri a 17. századra, hatalom, javak és lehetőségek tekintetében sokkal közelebb állt a közönséges rájához, mint mondjuk egy több száz vagy akár ezer fős magánhadcseregnek parancsoló *szandzsákbég*hez. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy az aszkeri „rend” döntően funkcionális jogi meghatározásába státuszjogi elemek is keveredtek, ami annyit jelentett, hogy a „renden” belül az egyes csoportok nem mindenben élveztek azonos jogokat. Míg egy adománylevéllel aszkerivé előlépett szerb paraszt, aki állami megbízásból valamelyik hegyszorosot őrizte, csak akkor örökölhette át kiváltságait fiaira, ha azok átvállalták feladatát, addig a *szandzsákbég* vagy egy *timáros szpáhi* leánya automatikusan aszkeri maradt (ezt a jogállását csak akkor veszthette el, ha rájához ment feleségül).

Az aszkeri „rendet” tovább tagolta az a szakosodási folyamat, melynek eredményeképpen a 16. század végére az államszervezetben három nagy foglalkozási ág körvonalai rajzolódtak ki: a szó valódi értelmében vett katonáké (*ehl-i szejj*), a bürokratáké (*ehl-i kalem*) és a vallástudósoké (*ehl-i ilm*). Kialakulóban volt a szemlélet, hogy a három terület eltérő ismereteket és képzettséget követel meg, s az a jó, ha mindenki a képzettségének megfelelő szektorban próbál érvényesülni. Ez a rendszer azonban éppen a hatalom legfelső régióiban maradt képlékeny, hiszen bármelyik pályát választotta valaki, mindenképpen katonai poszton kötött ki, ha eljutott a csúcsra. Az állami hierarchiát, a fokozatokat ugyanis úgy alakították ki, hogy a végpontokat a legfőbb katonai tisztségek: *vezírség*, *beglerbégység*, *szandzsákbégység* stb. jelentették, s e hivatalokba mindhárom pályáról vezettek utak. (Sokat elárul az

7 I. Metin Kunt: The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650. New York, 1983. 35–38.; Julius Káldy-Nagy: The 'Strangers' (*tecnebilir*) in the 16th Century Ottoman Military Organization. In: Between the Danube and the Caucasus. A Collection of Papers Concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe. Ed. by György Kara. Bp. 1987. 165–169.

8 Ömer Barkan: Edirne Askeri Kassamı'na ait tereke defterleri (1545–1659). Belgeler 3 (1966[1968]) 5–6. sz. 4–9.

oszmán állam katonai jellegéről, hogy hivatalosan — de valószínűleg az egyének értékrendjében is — emelkedésnek számított, ha egy központi *defterdâr* vagy *nisândzsi* beglerbégi beosztást kapott.) A másik fejlemény, ami még a szakosodásnál is fontosabbnak bizonyult, hogy a 16. század végére hovatovább döntő feltétele lett a legmagasabb pozíciók elnyerésének, hogy a várományost valamilyen személyi vagy intézményi kapcsolat fűzze a palotához és annak szervezeteihez. A század utolsó harmadától kezdve ezek a palota-háttérrel bíró tisztségviselők soha nem látott mértékben szállták meg a fontos állami hivatalokat. Kialakult egy „palota-rend”, amely mindhárom foglalkozási ágból építkezve egyre szorosabbra zárta sorait, egyre inkább elkülönült az aszkeri „rend” egészétől, s lassanként monopolizálta a legfontosabb központi és tartományi hivatalokat. Míg 1570 körül az újonnan kinevezett szandzsákbégeknek csak durván 32%-a érkezett a központból, addig az 1630-as években már a fele. Még szembetűnőbb a tendencia a beglerbégeknél: itt a központi „káderek” aránya durván 14%-ról 61%-ra szökött fel.⁹ Az aszkeri „rend” egyik oszlópa, a tartományi hadsereg és annak vezetői fokozatosan kiszorultak a hatalomból, s ezzel együtt az oszmánli név mindinkább a győztes „palota-rend” megkülönböztető jelzője és identitásának összefoglalása lett.

Találó megfogalmazás szerint ezt az uralkodó apparátust, vagy elitek elitjét tekinthetjük az „igazi oszmánliknak”; ők voltak azok, akik a legszorosabb szálakkal kötődtek a dinasztiahoz, s megingathatatlan hűséggel szolgálták az Oszmán-háza. Ugyanígy jellemezte őket az iszlám vallás öntudatos képviselője. Egyik legsajátosabb vonásuk pedig az volt, hogy ismerték és követték az „oszmán utat”, ami a következőket jelentette: beszélték az alapjában török, de perzsa és arab elemekkel telítődött *oszmánli* nyelvet; elsajátították az e nyelven születő, e nyelvet életető és e nyelvből táplálkozó oszmán kultúrát; érvényre juttatták az e nyelven működő — s az iszlám társadalmi tanításaival számos területen ütköző — oszmán politikai rendszert. (Így lett az egyik legfontosabb feltétel az igazi oszmánlivá váláshoz a megfelelő képzettség.)¹⁰ A dinasztia, az ő birodalma és az őt szolgáló viszonylag szűk körű hatalmi elit: ezt a tartományt fogta át a kezdetben *mindenkire* kiterjedő, majd az *aszkeri* „rendet” jelölő oszmán (*oszmánli*) név, s ez a tartalma lényegében nem változott a 19. századig. Ekkor, a nemzeti és a vallási ellentétek kieleződése idején, kezdődött el az oszmán szó újabb karrierje. Ahogy Magyarországon 1867 után államjogilag a magyar politikai nemzet fogalmával próbálták integrálni a nemzetiségeket, úgy kísérelték meg bizonyos oszmán körök és ideológusok újraértelmezni és a társadalom egészére kiterjeszteni az oszmán fogalmat. E felfogás szerint a *devlet-i oszmánî* összes alattvalója, tekintet nélkül etnikai és vallási hovatartozására, az egységes oszmán nemzet (*millet-i oszmánîje*) tagja.¹¹ Ezt az elvet az 1839 végén bevezetett új politikai rendszer, a *tanzimat* is elismerte, s biztosította a társadalom minden tagjának jogegyenlőségét.

9 I. M. Kunt: *The Sultan's Servants* i. m. 64., 66.

10 Az „igazi oszmánli” meghatározást ld. Norman Itzkowitz: *Ottoman Empire and Islamic Tradition*. Chicago–London, 1972. 59–61. A „palota-rendhez”: Cornell H. Fleischer: *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire*. The Historian Mustafa Âli (1541–1600). Princeton, 1986. 195–196.

11 Vö. Masami Arai: *Between State and Nation: a New Light on the Journal Türk Yurdu*. Turcica 24 (1992) 277–295.

Hosszabb távon azonban a kísérlet mégis megbukott, mert a gyakorlatban nem szűnt meg az iszlám dominanciája, ráadásul megerősödött a török nacionalizmus, a birodalom keresztényei pedig az Oszmán-ház iránti hűség helyett inkább a nemzeti elkötelezettséget választották. A 19. század második felében végleg eldőlt, hogy nincs visszatérés az ötödfél évszázaddal korábbi helyzethez, amikor még az oszmánli név és státus képes volt egységbe foglalni az egész, sokszínű társadalmat.

Visszatérve témánk fő vonalához, a 16–17. századi uralkodó apparátushoz, sok kutató követte el a hibát, hogy a fentebb körülírt „palota-rendet” minden további nélkül azonosította a hárem rabszolga-neveltjeivel vagy a devsirme-származékokkal. Torznak tűnik az a kézikönyvekben gyakran megrajzolt kép, hogy a rabszolgaelem II. Mehmed kora óta, de különösen a 16. században teljes uralomra jutott volna az államszervezetben. Ennek határozottan ellene mond, hogy a vallástudósok és a bürokrata foglalkozási ágában döntő többséget alkottak a szabad születésű muszlimok, s mint röviden már utaltam rá, felső rétegük épp úgy gond nélkül beilleszkedett az oszmánli „palota-rendjébe”, mint a hárem neveltjei. Arról már nem is beszélve, hogy befolyásuk éppen a 16. század végére növekedett meg látványosan; ezzel összefüggésben elég a főmufti kiemelkedésére, vagy a bürokratáknak a tartományi kormányzóságokba történő behatolására utalni. De a „palota-rend” ettől eltekintve sem csupán a hárem iskoláiból vagy az udvari zsoldosok (ugyanesak rabszolga eredetű) tisztikarából kapta utánpótlását. Megemlíthetjük itt a szultáni szeráj külső részlegébe tartozó, szandzsákbégi posztokra kiváltképp esélyes mütefferikákat; ebben a válogatott csoportban többséget alkottak a magas állású tisztségviselők szabad származású fiai. A főméltóságok háztartásai, melyek a szultáni szeráj kicsinyített másai voltak, szintén szép számban látták el az államszervezetet jól képzett emberekkel, akik között akadtak szabad születésűek is (valójában ez a csatorna: az elszegődés valamelyik nagyúrhoz, kínálta a legtöbb esélyt az aszkeribe igyekvő rájának).¹² A 16. század utolsó harmadától a vezető tisztségekben egyre többször találkozunk a főméltóságok fiaival, s talán nem indokolatlan, ha ezeket a másodgenerációs kulokat a szabadok közé számítjuk. A vallástudósok és a bürokrata (különösen az írnokok) között ez a folyamat már korábban elkezdődött, s a katonák most kezdtek felzárkózni hozzájuk. A családi és a hatalmi folytonosság fenntartására irányuló törekvés (ami egyébként a janicsároknál is megfigyelhető) fokozatosan gyengítette a rabszolgarendszer alapjait, s aligha véletlen, hogy a 16–17. század fordulója után mind ritkábban folyamodtak a gyermektized szedéséhez.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy az államszervezetnek volt egy szférája, ahol a rabszolgák uralma csaknem teljesnek mondható: a vezíri és a nagyvezíri posztokon. Az oszmán krónikások szerint Szülejmán (1520–1566) idejében lett szabály, hogy vezírséget csak háremben kiképzett rabszolga kaphat. Nem tudjuk, valóban hozták-e ilyen rendeletet, de tény, hogy az időnként a tízfős létszámot is meghaladó vezíri garnitúra rendszerint rabszolgákból állt, s ezek sikeresen biztosították a palota ellenőrzését az uralkodó apparátus felett. Rájuk célzott egy pénzügyigazgatási tisztségviselő a 17. század közepén, amikor a birodalmi tanácsot, a *divánt*, cinikusan „rabszolgapiacnak” titu-

¹² Vö. I. M. Kunt: *The Sultan's Servants* i. m. 35–44.

lálta.¹³ Ez a helyzet (a janicsárok szerepének folyamatos növekedésével együtt) jócskán hozzájárult egy olyan kép kialakulásához, hogy — Dernschwam szavait kölcsönözve — „egész Törökországban nincs is, csak rab ember”.¹⁴ Ezt a benyomást mélyítette el a szemlélőkben, hogy az uralkodóház valóban szinte (rab)szolgájának tekintette a társadalom egészét, ha nem is a szó jogi értelmében. De ez sem homályosíthatja el, hogy az uralkodó apparátusban a született szabadok is képviselve voltak, sőt arányuk növekedett, mégha a rabelem sokáig megőrizte is túlsúlyát. Csakhogy ennek az eltolódásnak az általános szolgaság viszonyai között nem sok jelentősége volt. A szabad születésűek, ha érvényesülni akartak, éppen olyan büszkén vallották magukat a dinasztia szolgájának, *kul*nak, mint a devsirme-származékok; a hatalom csúcsain minden nehézség nélkül vegyült el szabad és rabszolga, muszlim és renegát, török és bosnyák, s az oszmánlik „palota-rendjéhez” való tartozás és a hivatali előrelépés nem az eredeten, hanem a szerájhoz és a szeráj egy-egy kihelyezett tagozataként működő nagyúri háztartásokhoz fűződő személyes kapcsolatokon múltott.

Az oszmán politikai rendszert mind a korabeli ideológia, mind a modern kutatás szerette egyfajta meritokratikus: érdemeken alapuló szervezetként bemutatni, ahol az egyén karrierje elsősorban saját képességeitől és rátermettségétől függött. Ebben van igazság, különösen ha arra gondolunk, hogy mi lett volna a saját országában vagy lakóhelyén abból a sok szabad disznópásztorból, aki rabszolgaként fényes pályát futott be az Oszmán Birodalomban. A rendszer azonban egészében — beleértve a hárem-neveltek mozgását is — inkább a személyi függés patrimonális elvén nyugodott. Ez annyit jelent, hogy a tehetség számított ugyan, de előre jobbra azok jutottak, akik az *intiszap* (patronátus, kísérethez, érdekcsoporthoz való tartozás, személyes elkötelezettség) révén találtak maguknak olyan gazdát, aki a döntő pillanatokban mögöttük állt hatalmával és személyes kapcsolataival. Olyannyira nyilvánvaló gyakorlatról van szó, hogy a 16–17. századi defterekben nem is csinálnak titkot belőle; kertelés nélkül megmondják, odaírják, hogy ez és ez a várkatona, timáros, diváni írnok vagy kádi azért kapta hivatalát, mert ennek és ennek a pasának az embere. Az „ideologikus” források, kivált a 17. századi királytűkrök ugyan az „oszmán törvénnyel” ütközőnek mondják az ilyen eljárást, de nem sok kétségünk lehet, hogy az intiszap már akkor is átszötte a hatalmi szférát, amikor állítólag még betartották az „oszmán törvényt”.

*

Az oszmánlik „palota-rendjének” rabszolga eredetű tagjai (a továbbiakban róluk lesz szó, és rájuk vonatkozik a címben szereplő rabszolga-elit kifejezés) javarészt erőszakos úton: devsirme, hadjáratok, fogolyszerző portyák stb. révén kerültek az oszmán kiképzőhelyekre (persze sokan előbb a rabszolgapiacokat is megjárták). Zömüket gyermek- vagy serdülőkorában szakították ki eredeti környezetéből. A devsirménél általában a 8–15 éveseket részesítet-

13 Klaus Röhrborn: Konfiskation und intermediäre Gewalten im Osmanischen Reich. Der Islam 55 (1978) 349.

14 Hans Dernschwam: Erdély. Besztercebánya, Törökországi útinapló. Közreadja Tardy Lajos. Bp. 1984. (Bibliotheca historica)189.

ték előnyben, de van tudomásunk 4 és 25 éves korukban elhurcoltakról is. Mindenesetre a rabok többsége olyan életkorban csöppent egy merőben új világba, amikor személyisége még nem alakult ki véglegesen. Ezért az idegen környezet, az ügyesen vegyített lelki és fizikai ráhatás rendszerint gyorsan átformálta őket. Az újoncok jelentős része hamarosan szívvel-lélekkel azonosult új vallásával, s hűséges szolgája lett kenyéradó gazdájának, az Oszmán-háznak. Az 1606-ban keletkezett *Janicsárok törvényei* című munka szerzője a következőképpen domborítja ki ezeknek az újszülött muszlimoknak a hasznát a muszlim törökökével szemben: „... erősen óvakodjanak attól, hogy török gyermekeket szedjenek össze [a devsirme idején]. ... A török gyermekeket azért hasznos mellőzni, mert többségük könyörtelen, vallása és hite csekély. ... A hitetlenek gyermekeinek összegyűjtése azért hasznos, mert amint átérnek az iszlámra, vallási buzgalom jelentkezik náluk, rokonaik és hozzátartozóik ellenségévé válnak. Mikor a győzedelmes határvidékeken szembekeverülnek az ellenséggel, mindegyik vitézségről és bátorságról tesz tanúbizonyságot”.¹⁵

Ezek a sorok azt sugallják, hogy e gyermekekből a régi élet emlékképeit gyökerestől kiirtották. A modern kutatók többsége elfogadta ezt a képet, és a devsirmét a keresztényeket sújtó sorscsapásnak, olyan rettenetes intézménynek ábrázolta, melynek keretében minden „ellenszolgáltatás” nélkül szívták el, csapolták meg az alávett népesség életerejét. E felfogás azt tartja, hogy az elvitt gyermekek végleg elvesztek népük számára, hiszen tökéletesen átgyúrták őket: lelkükben a kereszténységet kiszorította az iszlám, a család és a szülői ház helyét elfoglalta az uralkodóház, a szülőföld szeretetét pedig felváltotta a birodalom iránti elkötelezettség. Miután megfosztották őket múltjuktól és családi hátterüktől, ezek a minden porcikájukban kiszolgáltatott rab emberek elkerülhetetlenül váltak az uralkodóház fanatikus katonáivá, kritikátlan kiszolgálóivá, vagy ahogy egy 16. századi európai megfigyelő írta a janicsárokról: apjuk helyett a „császár fiaivá”.¹⁶

Még a nagyon szűkösen rendelkezésre álló adatok alapján is úgy tűnik azonban, hogy ez a kép túlságosan egysíkú, s nemigen adja vissza a valóság sokszínűségét. Már az imént idézett forrásunk szövegének folytatása is arra enged következtetni, hogy a rokonokkal szembeni ellenségesség, a régi világgal való szembefordulás azért nem mindig lehetett teljes: „Ezenkívül bármilyen nagy hatalomra jutnak is ők maguk, ... minthogy a rokonaik és a hozzátartozók hitetlenek, nem képesek elérni, hogy ne szedjék be tőlük [a rokonaiktól] a *dzsizjét*. Ezért tették törvénybe, hogy a hitetlenek gyermekeit kell összeszedni”.¹⁷ A következőkben néhány további példával azt próbálom illusztrálni (s itt egyelőre valóban csak illusztrációról lehet szó), hogy e gyakorlatias szemlélet következtében az oszmánlivá való átnevelés nem feltétlenül járt együtt a múlt: az eredet és a származás teljes elfelejtésével és megtagadásával, a családi és a rokon kapcsolatok végleges megszakadásával.

Az egyik legfontosabb kapocs, amely az új oszmánokat korábbi világukhoz fűzte, kétségkívül a nyelv volt. Ha azt várnánk, hogy a török környezet és

15 A janicsárok törvényei (1606). I. Ford. Fodor Pál. Bp. 1989. 6.

16 Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai. Ford., bev. Kovács József László. Bp. 1986. (Magyar Ritkaságok) 145.

17 A janicsárok törvényei i. m. 6.

az oktatás hatására az átneveltek teljességgel elvesztették anyanyelvüket, bizony csalódnunk kell. Ellenkezőleg, úgy tűnik, hogy — leszámítva a szinte csecsemőkorban elvitteket — többségük felnőtt korában is beszélte ősei nyelvét, bár feltehetőleg nem olyan szinten, mint elhurcolása előtt. Pécsi Kis Péter, aki 1541 őszén látogatta meg Szülejmán szultán óbudai táborát, azt hallotta egykori barátjától, a szultáni tanács íródeákjává lett Eszteri Pétertől, hogy a janicsárok „csaknem mind pontosan tudják nemzetük nyelvét”.¹⁸ Hogy ez valóban így lehetett, arra igen érdekes irodalmi adatok is utalnak. Nemrégiben fedezték fel, hogy a szerb-horvát nyelvű népköltészetnek van egy különálló ága, amely anyanyelvüket őrző és ápoló janicsároktól származik.¹⁹ Ezek az epikus költemények (a török *destánok* megfelelői) eredetileg isztambuli kaszárnnyákban születtek, de nyelvi és formai szempontból olyannyira híven követték az otthoni hagyományokat, hogy később minden nehézség nélkül, szervesen beépültek a délszláv folklórba, s a 17–19. századi gyűjteményekbe eredeti népi alkotásokként kerültek be. E költemények általában az Oszmán-ház uralkodóinak vagy más tagjainak cselekedeteit mesélik el, s a hősokeket, akik általában rokonszenvesek és nem ritkán szerelmes történetekben szerepelnek, gyakran „elszlávosított” alakban ábrázolják. Így lesz például a Mahmud pasa nagyvezír feleségét elcsábító Musztafa hercegből, II. Mehmed fiából, Mujo cárevis a janicsárok énekében, amit a többi elbeszélő költeményhez hasonlóan a *guszle* (magyarul guszlica) nevű hangszer kíséretében adtak elő. Nyilvánvaló, hogy ilyen izmos költészet csak élő nyelvi környezetben alakulhatott ki, ami arra utal, hogy a janicsárok között sokan beszélhették a szerb-horvát nyelvet. Az is világos, hogy ezek az alkotások csak úgy juthattak el a fővárosból a délszláv falvakba, ha a két világ élő nyelvi kapcsolatban állott egymással.²⁰ Így jött létre az a rendkívül furcsa helyzet, hogy szerb, horvát és bosnyák származású katonák őseik nyelvén énekelték meg és propagálták az őseik földjét meghódító, ők magukat pedig rabszolgaságba hurcoló Oszmán-dinasztia tetteit, nem csekély szolgálatot téve az utóbbinak uralma népszerűsítésében.

De ami még fontosabb nekünk: az anyanyelv (vagy az anyanyelv egyes elemeinek) megőrzése nemcsak a közjanicsároknál, hanem az „igazi oszmánliknál” is gyakran megfigyelhető. Erre vonatkozóan az európai és az oszmán források egyaránt tartalmazznak utalásokat. A fentebb említett Eszteri például biztosan magyarul adott tájékoztatást gyermekkori iskolatársának az oszmán

18 *Zay Ferenc*: János király árultatása, *Kis Péter*: Magyarázat, [Bánffy György:] Második János ... török császárhoz menetele. Összeállította, a szöveget gondozta, ford., a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Bessenyei József. Bp. 1993. (Régi Magyar Könyvtár, Források 2.) 70. Eszteriről: *Szakály Ferenc–Tardy Lajos*: Nyomozás egy magyar származású szultáni tolmács után. Keletkutatás 1989. ősz 60–67.

19 *Duşanka Boyanić–Lukač*: Sırp–Hırvat halk destanlarından üç yeniçeri destanı. In: *Türkische Miszellen*. Robert Anhegger Festschrift. Hrsg. von Jean-Louis Bacqué-Grammont–Barbara Fleming–Macit Gökberk–İlber Ortaylı. İstanbul, 1987. 63–68.

20 Ez már a régi időktől fogva sokkal könnyebben mehetett, mint azt elképzelni mertük. Egy újabb közleményből kiderül, hogy egy Mehmed nevű janicsár az 1520-as évek elején sűrűn találkozott Macedóniában élő testvérével, aki meglepetésre maga is muszlim nevet (Musztafa) viselt. Ld. *Cemal Kafadar*: On the Purity and Corruption of the Janissaries. The Turkish Studies Association Bulletin 15 (1991) 273–280.

hadseregről, ami persze foglalkozását tekintve elvárható volt tőle.²¹ Pijále pasa, magyar származású tengernagy 1554–1568 között (alább még lesz szó róla), állítólag tökéletesen beszélt anyanyelvét.²² Egy bizonyos Ibrahim pasáról (17. század közepe) feljegyezték, hogy amikor indulatba jött, bosnyákuul kezdett beszélni.²³ Egy 1620-ban, 16 évesen fogságba esett spanyol, bizonyos Gutierre Pantoja, akinek muszlim nevét nem ismerjük, de akiről tudjuk, hogy hosszú éveken át volt az oszmán flotta második embere, minden gond nélkül tudott vallomást tenni az inkvizíció vizsgálóbíróinak, amikor újabb, immár keresztény elfogatását (1662) követően megkezdődött a kihallgatása.²⁴ Van olyan vélemény, hogy az egyforma nyelvi környezetből származó főméltóságok egymás között — költő janicsárjainkhoz hasonlóan — talán anyanyelvükön társalogtak.²⁵

Úgy látszik, sokakban megmaradt az otthon, a család és a rokonság emléképe is. Jól ismert Pijále pasa esete. Ez az oszmán főméltóság Tolnárról származott, ott esett fogságba a város elfoglalásakor. Apja egyszerű csizmadiaként kereste kenyerét. Pijále fényes pályát futott be, a szultán földközi-tengeri flottájának parancsnoka lett, számos nagy tengeri győzelem fűződik nevéhez. A szultáni családból kapott feleséget, a birodalmi tanács tagjaként, másodvezírként hunyt el 1578-ban. Noha a kereszténységnek eltökélt ellensége lett, magyar nyelvét nem felejtette el, s jól emlékezett szüeleire is. Anyját egy idő múltán elhozatta Isztambulba, és együtt lakott vele, bár az asszony állítólag megmaradt keresztény vallásában.²⁶ Ugyancsak ismert a Szokollucsalád története. Ennek néhány mozzanatát azért idézem fel itt, mert témánkat illetően fontos tanulságokkal szolgál. Szokollu Mehmed, a híres nagyvezír, a család felvirágoztatója, devsirme keretében került az edirnei szultáni palotába.²⁷ Szülei — anyai nagybátyja segítségével — először elrejtették az összegyűjtést végző biztosok elől, de azok vezetője, Jesildzse Mehmed bég meggyőzte a családot, hogy önként adja elő az általa már korábban megpillantott, szemrevaló fiút. A *Dzsevahiri’l-menakib* című munka, amely sok évtizeddel később Szokollu Musztafa budai beglerbég rendelkezésre készült, felidézti Jesildzse Mehmed ekkor tartott „beszédét”. Ez így, ebben a formában, aligha hangzott el a kis bosnyák faluban, mégis érdemes elidőznünk nála,

21 Az európai eredetű oszmán tolmácsok és íródeákok témánk szempontjából voltaképpen atipikusak, hiszen ők éppen a nyelv megőrzése révén nyerhették el posztjukat.

22 Török kormányférfiak az 1564–1573. években. Hadtörténelmi Közlemények 7 (1894) 559–560.

23 *Metin Ibrahim Kunt: Ethnic-Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment. International Journal of Middle East Studies* 5 (1974) 235.

24 *Bartolomé Bennassar–Lucile Bennassar: Les Chrétiens d’Allah. L’histoire extraordinaire des renégats, XVIe et XVIIe siècles.* Paris, 1989. 125–144.

25 *I. M. Kunt: Ethnic i. m.* 235.

26 Török kormányférfiak i. h.; Ungnád Dávid i. m. 146.; *Şerâfeddin Turan: Piyâle Paşa. In: İslâm Ansiklopedisi* 9. Istanbul, 1960. 566–569.; *Szakály Ferenc: Magyar diplomaták, utazók, rabok és renégátok a 16. századi Isztambulban.* In: Szigetvári Csöbör Balázs török miniatúrái [1570]. Bp. 1983. (Bibliotheca historica) 45–46. (Ebben a tanulmányban a szerző számos további példát hoz nyelvüket megőrző egykori magyarokra, németekre.) Pijále fia, akit Szinánnak hívtak, Magyarországon esett el a Kulpa folyónál 1593. június 22-én vívott csatában, ld. *Szabó András: Isvánffy Miklós levelei Rákóczi Zsigmondhoz.* In: *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár.* IV. Szeged, 1992. 43.

27 *M. Tayyib Gökbilgin: Mehmed Paşa. In: İslâm Ansiklopedisi* 7. Istanbul, 1957. 595–607.; *Radovan Szamardzics: Mehmed Szokolovics.* Beograd, 1971.

mert tartalmilag hitelesen adja vissza, hogy miképpen gondolkodtak a dev-sirméről a korban, s hogy a hozzá való viszony nem a mai végletes megítélések szerint alakult. „Oh, ti ostobák, a tévelygés poklának lakói — szól Mehmed bég a Szokolovics család tagjaihoz —, hát nem tudjátok, hogy midőn ez a szegény fiú a padisahi szolgálat révén megbecsült ember lesz, és a szultáni megtiszteltetéssel örök boldogságra jut, akkor ti is mindannyian tartós gazdagságot és örökös boldogságot nyerhettek? A szerencse madarát, mely a fejetekre szállt, ostoba kézzel ne riasszátok el! A boldogság karavánját, mely a ti családotoknál ütötte fel vezérszállását, buta ésszel ne eresszétek tovább! Nyújtsatok segítő kezet fiatoknak és ne akadályozzátok! ... Úgy helyes, ha ezt az érdemes fiút habozás nélkül átadjátok. A tehetséges embertől nem áll messze a szerencse. ... Ily módon hatalmas szerencse éri. Ő lesz a támaszotok, mikor öreg korotokban rátok nehezedik a sors”.²⁸ Minden cikornyája ellenére egyszerű és világos beszéd ez: a kormányzat a devsirmével tényleg véradót követel, veszteséget és családi fájdalmat okoz, de ezért cserébe társadalmi emelkedést, vagyonbiztonságot és jólétet kínál, s deklarált elveit praktikus okokból félretéve megengedi, hogy mindebből ne csak a kiválasztottak, hanem családjaik és hozzátartozóik is részesedjenek. Szokollu Mehmed, akinek pályája meredeken ívelt felfelé, valóban e séma szerint cselekedett. Mikor a szultán fegyverhordozója lett, megkérte az egyik Boszniába induló adószedőt, hogy kutassa fel a családját, és hozza el a testvéreit Isztambulba. Így költözött fel a fővárosba előbb a család egyik fele (apa, középső fiú és egy unokaöccs, a későbbi Szokollu Musztafa), majd nemsokára követte őket az anya és a legkisebb fiú. Szokollu Mehmed a fiúkat palota-iskolákban helyezte el, és taníttatta őket. Két édestestvére azonban hamarosan meghalt, ezért családja iránt érzett összes szeretetét unokaöccsére, Musztafára fordította, és féltő gondnal egyengette karrierjét.²⁹ Apját, úgy látszik, sikerült elvezetnie az iszlámhoz, mert alapítványi iratában Dzsemáleddin Szinán bég néven emlékezik meg róla.³⁰

A devsirme-származékok nem egyszerűen csak emlékeztek rokonaikra és hozzátartozóikra, hanem mindent megtettek, hogy támogassák és bejuttassák őket a hierarchia valamelyik fokára. Ez azonban nem mindenkinek ment olyan könnyen, mint egy Szokollu-féle nagyúrnak. Ezek az emberek úgy segítettek magukon, hogy beajánlották hozzátartozóikat valamelyik főmél-tósnak, hogy az ő házukban kapják meg azt a kiképzést, amely a legmagasabb posztok elnyeréséhez elengedhetetlenül szükséges volt. Innen magyarázhatók azok a meglepő bejegyzések egyes dokumentumokban, hogy bizonyos gyerekek „saját akaratukból lettek rabszolgák”.³¹ Mások még különösebb megoldáshoz folyamodtak: előre felhívták a devsirme-szedők vagy a

28 *Abdurrahman Şerif*: Sokollu Mehmed Paşa'nın evail-i ahvali ve ailesi hakkında bazı malumat – Cevahirü'l-menakıb. Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası 5 (1330/1914–15) 29. sz. 260. A mű egy példánya megvan a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteményében, jelzete: O. 215. Az idézetet ebből egészítettem ki (fol. 9^a–9^b). (*Fekete Lajos* a Budapest a török korban [Bp. 1944.] c. munkájában néhány soros értékelést adott a kéziratról, amely szerinte a *Gendzsine-i ahlak* címet viseli, ld. 284., 290.)

29 Szokollu Musztafáról az eddigieken kívül ld. *Gyula Káldy-Nagy*: Budin beylerbeyi Musztafa Paşa. Belleten 54/210 (1990) 649–663.

30 *M. T. Gökbilgin*: i. m. 595.

31 *I. M. Kunt*: Transformation i. m. 62.

fogoly-ötödöt (*pendzsik*) gyűjtő hivatalnokok figyelmét kiskorú rokonaikra, s ebben a kifogástalan jogi keretben próbálták bejuttatni őket a palotába. Akadtak olyan családi patrónusok, akik maguk mentek „haza”, hozták el és adták a biztosok kezére — vagyis rabszolgáinak — arra alkalmas hozzátartozóikat. Ilyen, *pendzsik*-adóban behozott gyermekekkel találkozunk abban a datálatlan, valószínűleg a 15. század végéről – 16. század elejéről fennmaradt rövid összesítésben, amelyben 14 fiút sorolnak fel, rövid tájékoztatással eredetükről (nemzetiségükről) és „beszerzési” körülményeikről. Valamennyiüket Gazanfer boszniai alajbég, illetve helyettese, Báli bég küldte be a portára. A 10. és 11.-ként felírt gyerekeknél a következőket olvassuk: „Ibrahim — bosnyák; Isza — bosnyák. Ez a két fiú testvér, Bosznia vidékéről, az uicseai kádíságból való. [Azt mondják], hogy Muhammed bég, aki itt szolgál Isztambulban a szpáhik csapatában, az anyai nagybátyjuk, s ő hozta el és adta át őket Báli bégnek”. A következő, Ramazán nevű fiúhoz, akinek etnikai hovatartozását nem adják meg, ezeket írták: „Ez a fiú a boldogságos udvar egyik kapuőrének (*kapudzsí*) rokona; ő hozatta el a ... (?) -vári kádíságból, és adta át a nevezett Báli bégnek, aki most a boldogságos udvarba küldte”.³²

Kétségkívül létezett tehát az alávetésnek vagy behódolásnak néhány olyan önkéntes formája, amely családi alapon működött, s amelynek révén sok egykori rabszolga játszott szerepet abban, hogy hozzátartozóik a hatalom nyújtotta előnyökért vagy pusztán a magasabb színvonalú élet reményéért feláldozták identitásuk legfontosabb elemeit. Ugyanazzal a jelenséggel állunk szemben itt, amelyet egy szerző, aki a Földközi-tenger nyugati medencéjének renegátjaival, az iszlám és a kereszténység ottani viszonyával foglalkozott, „török álmoknak” nevezett.³³ Nincs semmi meglepő abban, hogy a birodalomban élő, kiszolgáltatott és a felszabadulás reményétől megfosztott keresztény népesség egyes csoportjaira bizonyos vonzerőt gyakorolt az oszmán-iszlám világ. Már a nagy iszlám filozófus, Ibn Haldun észrevette, hogy a legyőzött népek előbb vagy utóbb elkerülhetetlenül utánozni kezdik a győztesek szokásait és vallását.³⁴ Annál feltűnőbb, hogy az Oszmán Birodalommal éles katonai és ideológiai küzdelmet folytató nyugati keresztény frontállamok lakosságában is akadtak olyanok, akik növekvő rokonszenvennel figyelték az észak-afrikai török kalóztartományok szabadabbnak tűnő társadalmát. A szimpatizánsok szinte kivétel nélkül az alsóbb néprétegekből kerültek ki; míg a nemesség teljes elutasítással viszonyult az iszlámhoz, addig a szegényebbek körében nem maradtak hatástalanok azok a hírek, amelyek az ottani élet nagyobb szabadságáról, a bőségesebb táplálkozásról, a társadalmi korlátok hiányáról, a karrierlehetőségekről szóltak. Érdekes látni, hogy sok egykori keresztény rabszolga, aki felvette az iszlámot, és új hazájában magas polcra jutott vagy biztonságos életet teremtett magának, milyen leplezetlen nosztalgiával gondolt vissza erre a világra, amikor balszerencséjére megint fogságba esett, és visszavitték keresztény otthonába. 1689-ben két janicsár például azt mondta, hogy ott „jó életük, ruhájuk, elegendő táplálékuk és szabadságuk

32 İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D. 10.047.

33 B. Bennassar—L. Bennassar: i. m. 341. skk.

34 Ibn Haldūn: Részletek [a *Muqaddima*-ból]. Ford. Simon Róbert. Világtörténet 1982. 2. sz. 49–50.

volt”.³⁵ Egy mytilénei származású renegát pedig a következőképpen fakadt ki vallatása során: „Amíg az ember keresztény, addig szegény, de ha törökké lesz, gazdaggá válik. ... Ha keresztény vagy, a szamarak paradicsomába jutsz”.³⁶

Témánk szempontjából nem kevésbé érdekes, hogy a birodalom törzs-területein élő oszmánlikhoz hasonlóan az észak-afrikai rabszolga-elit is igyekezett jó kapcsolatokat ápolni egykori földijeivel. Számos adat utal a folyamatos érintkezésre, annak ellenére, hogy ezt a különböző országokban élők között bizonyára nem volt könnyű fenntartani. De segített legyőzni a nehézségeket, hogy a kapcsolattartás — főleg kereskedelmi okokból — gyakran a keresztény oldalon maradt rokonoknak és ismerősöknek is érdekében állott. Az észak-afrikai rabszolga-elit tagjai ugyanakkor nemcsak hazafelé tájékozódtak ismerősöket keresve, hanem egymás származását is számon tartották. Az egy helyről, egy tartományból jövők, az egy nyelvet vagy nyelvjárást beszélők összetartottak, támogatták egymást, s maguk között anyanyelvükön beszéltek. Tuniszbán például a 17. század első felében egy ferrarai csoport bírt rendkívül nagy befolyással.³⁷

Ha elhagyjuk most ezt a sok szempontból különleges világot, és újra benézünk a birodalom központjába, megfigyelhetjük, hogy az „igazi oszmánlik” — s ez a fentiek alapján nem meglepetés — szintén tudatában voltak etnikai hovatartozásuknak, s ezt a tényt a napi politikai harcokban valószínűleg számításba is vették. 1527 végén–1528 elején Isztambulban tárgyalt Laszky Jeromos, Szapolyai János király lengyel származású követe. 1528. január 18-án Musztafa pasa másodvezír elmondta neki, hogy Mohács előtt az oszmán vezetők foglalkoztak egy Lengyelország elleni támadás tervével, amit végül elvetettek. Musztafa nem csinált titkot belőle, hogy a vitából maga is kivette részét, s abban, mint szláv ember, szerinte Lengyelországnak hasznos megoldásokat szorgalmazott. Erről a következőket nyilatkozta: „A király, meg te, mi egy nemzetiségűek vagyunk, én Boszniából származom, te pedig *lech* (lengyel) vagy; bizony természetesen az a hajlam, hogy minden nemzetbeli a saját honfitársát szereti jobban, mint a másik nemzetbelit. Igazán együtt érzem azzal az országgal, hogy annyira kifosztják a tatárok a folyamatos rablással. S jóllehet, onnan a mi Urunk is, meg mi magunk is mindannyian hasznot húzunk, rabszolgák hatalmas tömegét és jószágát szerezzük, mégis azt kér-

35 B. Bennassar–L. Bennassar: i. m. 372.

36 I. m. 371. Mivel nem tartozik szorosan témánkhoz, ezúttal nem foglalkozom bővebben a nem birodalmi alattvalók hitehagyásával és annak motivációival. A korabeli útleírások, naplók tele vannak az erről szóló beszámolókkal. Csak annyit jegyzek meg, hogy az oszmán állam gyakorlatilag és szimbolikusan folyamatosan nyitva tartotta az ajtót az efféle hitelhagyóknak. Valahányszor megnyitották a birodalmi tanács ülését, a tanácssterem közepére kitétek egy zacskónyi (*kesze*) akcsét, hogy az áttérőknek ebből azonnal alalmazsnát („segélyt”) adhassanak. A renegátok rendszerint egy öltözet ruhát is kaptak, a szerencsésebbek, a képzettebbek vagy a magas rangú ajánlóval rendelkezők pedig sokszor azonnal álláshoz jutottak (az egész procedúráról ld. *Ahmet Mumcu: Hukuksal ve siyasil karar organı olarak divan-ı hümayun. Ankara, 1986*². 73–74.) Ez érdekes módon sok muszlimnak nem tetszett, és néha még a vezetésnek is fejfájást okozott. St. Gerlach számol be arról, hogy Szokollu Mehmed nagyvezír egy ízben ekképpen dohogott, amikor egy újabb önkéntes muszlim-jelöltet vezettek eléje: „Ismét szamarat hoztok eléem. Honnan vegyek neki mindjárt istállót?” (ld. Ungnád Dávid i. m. 162.)

37 B. Bennassar–L. Bennassar: i. m. 394–396.

tem, hogy az az ország vagy adóval, vagy a mi megszállásunk árán váltsa meg magát a tatároktól”.³⁸ Egy-két adat arra utal, mintha a közös etnikai eredet az udvari frakcióharcokban is szerepet játszott volna. Ilyen — török forrásokban ritkán található — esetet mesél el Haszán Bégzáde, aki Ibrahim nagyvezír őrnökaként vett részt a mezőkeresztési csatában. A nagy nehézségek árán megnyert ütközet estéjén Csigalazáde Szinán pasa, aki magának tulajdonította a győzelem kivívását, a szultán sátorába ment, és követelte, hogy az uralkodó nevezze ki nagyvezírné. A már napok óta zavarodottan viselkedő padisah igenlő választ adott, de aztán elbizonytalanodott, s csak másnap délelőtt kérte vissza a pecsétgyűrűt Ibrahim pasa addigi nagyvezírtől. A krónikás szerint erre végül a szultáni nevelő, Szádeddin hodzsza, valamint az udvari főeunuch, Gazanfer aga beszélte rá az uralkodót, aki időközben megbánta ígétét. Haszán Bégzáde azt állítja, hogy Gazanfer aga azért támogatta Csigalazádét, mert „frenk származású volt, Csigalazádéval egy nemzetiségű és azonos jellemű, s ezért azt óhajította, hogy Csigalazáde részesedjék [a hatalomból]”.³⁹

Mint ez az eset is mutatja, nem lehet kizárni, hogy a rabszolga-elitben az etnikai azonosság és a közös haza tudata hatással volt a hatalmi csoportok alakulására, összetételére. Vannak olyan feltételezések, hogy a nagyobb klikkek talán etnikai-regionális elven szerveződtek, s hogy a 17. században a fő frontvonalak egy nyugati (albán, bosnyák) és egy keleti (abház, cserkesz, grúz) csoport között húzódtak volna.⁴⁰ Minderről azonban ma még nagyon keveset tudunk. A fentiek alapján annyit mindenesetre elfogadhatunk, hogy az oszmánli identitás vállalása korántsem jelentette a korábbi önazonosság teljes feladását, s ennek folytán a rabszolga eredetű méltóságok karakterében sajátos keveredés jött létre. Kétségtelen ugyanakkor, hogy bármennyit őrzött is meg az „igazi oszmánli” korábbi énjéből, ez rendszerint muszlim és oszmánli tudatának alárendelve működött és hatott. Ez leginkább abból tűnik ki, hogy nála még a rokonok támogatása is térítő tevékenységgel kapcsolódott össze.

Sokszor találkozunk olyan véleménnyel a korabeli európai útleírásokban, naplókban, hogy a „törökké” lett keresztények többsége titkon megőrizte keresztény hitét, s csak alkalomra várt, hogy megszökhessen. Erre valóban számos példa hozható fel, de ha a visszaszököttek társadalmi állását közelebbről megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy a valóban alulról jött és az „igazi oszmánlik” közé bejutott egykori keresztények körében a másodszori hitelhagyás és visszatérés igen csekély mértékű. Míg például a janicsároknál az új körülmények (házasodás, „polgári” foglalkozás terjedése) miatt látunk megindásokat (egy görög származású janicsárt például keresztény felesége térített

38 *Eudoxiu Hurmuzaki*: Documente privitoare la Istoria Românilor. II/I. 1451–1575. București, 1891. 57.

39 *Hasan Begzade*: Tarih-i Al-i Osman. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, H. O. 19. fol. 261b. A krónikás által elmondottak azt bizonyítják, hogy Gazanfer aga és Hadim Dzsáfer pasa nem lehettek testvérek, bár *Hammer* nyomán *Thúry József* (Dzsáfer pasa. Hadtörténelmi Közlemények 5 [1892] 399.) és őt követve *Tardy Lajos* (Régi hírlünk a világban. Bp. 1979. 89.) ezt gondolta. Gazanfernek valójában egy másik Dzsáfer bég volt a fivére, de ő belepusztult abba a kasztrálási műtétbe, melynek a frissen trónra lépő II. Szelim óhajára vetették alá magukat. Vö. *C. H. Fleischer*: i. m. 72.

40 *I. M. Kunt*: Ethnic-Regional i. m. 237–239.

vissza az „igaz” hitre, és vett rá, hogy szökjenek Itáliába⁴¹), addig a „nagyok” éppen fordítva cselekedtek: kitartóan fáradoztak azon, hogy rokonaikat és ismerőseiket elvezessék az iszlámhoz. Amikor Szokollu Musztafa elhagyta a palotát és 33 akcese zsolddal udvari szpáhi lett, első feladatául azt kapta, hogy szedje be az egyik boszniai kádíság dzsizje-adóját. Kihasznlva az alkalmat, meglátogatta övéit. A találkozáskor fényes ajándékokat adott át nekik, s valamennyiüket felszólította: térjenek át az iszlámra.⁴² A fentebb már szintén említett Csigalazáde 1597-ben másodjára nyerte el a tengernagyi állást. Az itáliai származású vezír 1598-ban flottája élén ellátogatott szülőföldjére, és horgonyt vetett Messina kikötőjében. A szicíliai alkirály hozzájárulásával a hajóján vendégül látta anyját, testvérét és egész familiáját, s mint a krónikás elmondja, a barátságos beszélgetést azzal zárta, hogy „hívta őket az iszlámra”.⁴³ Ugyanezzel próbálkozott Musztafa lippai bég, aki kivételesen előkelő, nagyúri családból származott. Közeli atyafiként tarthatta számon a mantovai herceget, akinek dinasztiaját már II. Bajezid korától szívélyes kapcsolatok fűzték az isztambuli udvarhoz.⁴⁴ Valószínűleg Mantovában éltek Musztafa testvérei is, akik 1575 körül meglátogatták Lippán távolba szakadt fivérüket. Mindezt onnan tudjuk, hogy valamikor 1575-ben szultáni rendeletben utasították Szokollu Musztafa budai pasát, hogy nézzen utána ezeknek a látogatásoknak, nehogy azok diplomáciai bonyodalmakat okozzanak a Habsburgokkal.⁴⁵ Az óvatosság érthető, hiszen mint kiderült, az újabb vizi-tációra maga a mantovai herceg, a „bécsi király veje” (*Beç kiralının göyegüsi*) is el akarta kísérni a testvéreket, hogy aztán egészen Isztambulig menjenek, és ott tisztelgő látogatást (*arz-i uhudiyyet*) tegyenek a padisahnál.⁴⁶ A családi kapcsolatok ápolásának tehát több országhatár sem tudott útjába állni, de ugyanúgy, mint Csigalazáde, Musztafa pasa „sem járt sikerrel, amikor a nevezetteket hívta az iszlámra”.

A muszlim vallás felsőbbrendűségében való hit, az Oszmán-házhoz való hűség megingathatatlanul uralkodott az „igazi oszmánli”, a „palota-rend” tagjának fejében. A rabszolga eredetűeknél közben tovább éltek a korábbi élet tudati emlékei (nyelv, származástudat, szülőföld szeretete stb.), de a két réteg különösebb összeütközés nélkül kapcsolódott össze egy egységes oszmánli azonosságtudatban.⁴⁷ Ez bizonyítja ennek a tudattartalomnak (és a mögötte

41 B. Bennassar–L. Bennassar: i. m. 287–288. A keresztény rokonsággal való együttélésre a 16. század végéről több adat van, ld. pl. İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme defteri, 73. köt., 104. old. 237. sz.

42 A. Şerif: i. m. 265.

43 *Selânikî Mustafâ Efendi*: Tarih-i Selânikî. [II.] (1003–1008/1595–1600). Hazırlayan Mehmet İpşirli. İstanbul, 1989. 776.

44 Hans Joachim Kissling: Sultan Bâyezîd's II. Beziehungen zu Markgraf Francesco II. Gonzaga. München, 1965.; Claudia Römer: A propos d'une lettre de Soliman le Magnifique à Frederico Gonzaga II (1526). In: Soliman le Magnifique et son temps. Publié par Gilles Veinstein. Paris, 1992. 455–463.

45 A Mühimme defteri, 27. köt., 229. oldalról közli (latin betűs átírásban) *İsmail Hakkı Uzunçarşılı*: Osmanlı devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları. I. Ankara, 1984². 117–118.

46 A királyi vő minden valószínűség szerint III. Vilmos Gonzaga mantovai és montferrati herceggel azonos (uralkodott 1550 és 1587 között), aki 1561-ben vette nőül I. Ferdinánd Eleonóra nevű leányát.

47 Ennek éppen két magyar adta irodalmi szintű bizonyosságát: Murád tolmács, magyar nevén Somlyai Balázs, hitvédő iratban és versben, Ibrahim Mütefferika pedig vallási értekezésben

lévő társadalmi háttérnek) a viszonylagos nyitottságát, rugalmasságát, ami magyarázatot adhat arra a jelenségre, hogy az „oszmán út” vonzereje miért fejtett ki bizonyos hatást a birodalom keresztény lakosságára is.

PÁL FODOR
TURK AND OTTOMAN – ON THE OTTOMAN
RULING ELITE OF SLAVE ORIGIN

For the Christian world the state and the people that began a rapid spread on the south-eastern fringes of Europe in the fourteenth century was synonymous with the Turkish Empire and the Turkish people. However, the use of the word Turk was only in part justified; over several centuries the state elite defined itself not with the ethnic word Turk, but rather with the dynastic Ottoman (*Osmanlı*). At the same time, the content of the term Ottoman changed considerably in the course of time.

The first part of this study outlines these changes from the fourteenth to the seventeenth centuries. While at first the term *Osman eli* incorporated all the Ottoman subjects (without regard to religious and ethnic differences), later, as society began to divide up into military (*askeri*) and tax-paying (*re'aya*) population, the word *Osmanlı* (Ottoman) was increasingly used to describe only the upper class. Due to the ascendancy of the sultan's patrimonial rule and the islamisation of the state the circle of those who could regard themselves as Ottomans narrowed further by the end of the sixteenth century. By this time the term Ottoman comprised the identity of the so-called palace class which controlled the most important state offices and was committed to representing the interests of the dynasty and of Islam.

The second part of the study examines the way of thinking of those members of this elite who were of non-Muslim origin and who had gained their high positions through the military slavery. On the basis of some well known cases and so far uncovered documents the author comes to the conclusion that, although their loyalty to the dynasty was unquestionable, as a rule such Ottomans did not forget their origins and were inclined to promote their families and fellow countrymen. Using new data, the author points out that among the Ottoman officials of Christian origin the voluntary *devşirme* was customary, i.e. by registering their relatives as slaves these office-holders tried to get them into the state hierarchy. It has been demonstrated that these Ottomans of slave origin not only sought to support their relatives but also wished to convert them to Islam.

tett hitet az iszlám mellett. Ld. Kropf Lajos: Terdsüman Murad. Századok 31 (1897) 387–390.; Szakály F.: i. m. 11–13., 66.; Karácson Imre: A sztabuli mecsetek magyar vonatkozású kéziratai. Századok 45 (1911) 196–199.

Az 1830–31. évi lengyel felkelés menekültjei Erdélyben*

A novemberi lengyel felkelés hanyatlása idején, illetve annak bukása után, 1831-ben több ezer lengyel menekült érkezett Erdélybe. Itt-tartózkodásuk, tevékenységük egyes kérdéseit több tanulmány érintette már,¹ a lengyel menekültek erdélyi sorsa mégis, egészében tisztázatlan maradt. E kérdéshez szeretne c sorok írója néhány új adattal és értékelő megállapítással hozzájárulni.

Ismeretes, hogy az 1830–31. évek a forradalmi mozgalmak esztendei voltak, s ezek hullámai jóformán egész Európát érintették. Bizonyosságául annak, hogy a Szent Szövetség önkényuralmi rendszere homokra épült, és alapjait a forradalom árja napok alatt képes megingatni, a júliusi forradalom elseperte X. Károly abszolutizmusát Franciaországban. Alig egy hónap múlva Belgiumban került sor fegyveres felkelésre, amely az ország függetlenségének kivívására és az alkotmányos monarchia megteremtésére vezetett. Még az év szeptemberében egy sor német államban robbantak ki harcok, a következő év februárjában pedig Itáliában.

Nyugat-Európában még javában zajlottak a küzdelmek, mikor 1830. november 29-én a varsói Belvedere, a cári helytartó székhelye megrohanásával kitört a lengyel nemzeti felkelés az idegen uralom ellen. A „novemberi felkelés” 1831 elejére komoly katonai sikereket ért el, s ezzel az európai hatalmaknak, köztük a Habsburg Birodalomnak is, számolniuk kellett. A francia és belga események polgári liberális tartalmuknál fogva voltak fenyegetőek a Habsburg Birodalomra, a Kongresszusi Királyságban (a cári Lengyelországban) kitört felkelés viszont arra figyelmeztette a bécsi kormányzatot, hogy a függetlenségért folyó fegyveres harc már közvetlen közletről fenyeget. Hamarosan bebizonyosodott, hogy a hosszú ideje felhalmozódott gyúanyag robbanással fenyeget a Habsburg Birodalom területén is.

Ausztria kormánya kezdetben kárörömmel vegyes félelemmel fogadta a „novemberi felkelés” hírért, melyet először a krakkói osztrák megbízott közölt a bécsi udvarral. Metternich kancellár 1830. december 5-i, a császárhoz szóló jelentésében utalt

* A tanulmány első változata román nyelven jelent meg *Prizonieri și refugiați ai răscolai poloneze din 1830–1831 în Transilvania* címen (In: *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Series Historica*, 1966. Fasc. I. 69–89.), majd rövidített lengyel nyelvű formája: *Zołnierze powstania listopadowego w Siedmiogrodzie*. (In: *Z dziejów polsko-węgierskich stosunków historycznych i literackich*. Red. István Csapláros i Andrzej Sieroszewski. Warszawa, 1979. 137–147.) Magyarul most jelenik meg először, átdolgozott és bővített változatban.

1 *Kovács Endre*: A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon. Bp. 1959.; *Trócsányi Zsolt*: A nagyenyedi kollégium történetéhez (1831–1841). Bp. 1957.; *T. Bălan*: Emigranții poloni în Bucovina și Moldova în secolul al XIX-lea. Cernăuți, é. n.; *C. Gölner*: Conspirația emigrantului polon Adolf David (1834). *Revista istorica* 23 (1937) 235–249.; stb.

már arra, hogy amennyiben megerősítik a lengyel felkelés hírért, ami bizonyára jelentős orosz csapatmozdulatokat fog maga után vonni, erősítéseket kell küldeni Galíciába.² Metternich Ferdinand Trauttmansdorf berlini osztrák megbízott útján december 15-én lépéseket tett az osztrák és porosz udvar intézkedéseinek összehangolására a varsói felkeléssel kapcsolatban. Annál is inkább, mert annak vezetőjét, Józef Chłopcicki „diktátor”-t, úgymond, régóta „veszedelmes pártvezér”-nek tartotta. Közölte egyben, hogy Ausztriának a lengyel határvidéken 50 000 katonája van, és hogy Galícia lakossága körében semmi mozgolódás nem észlelhető. A bécsi udvar számos katonai és rendőri utasítást küldött a „legveszélyeztetettebb terület”, a Kongresszusi Királyság tőszomszédságában fekvő Galícia (hivatalosan Galícia és Lodomeria Tartomány) hatóságainak.³ A kancellár tudta, hogy ennek lengyel lakossága érzékenyen reagált a felkelésre s tartott a „népszenvedély” kirobbanásától. A galíciai osztrák haderő megerősítésére többek között erdélyi seregredek is küldtek.⁴ A későbbiek során Metternich több esetben is elégtétellel állapította meg, hogy Galíciában csend uralkodik.⁵ Felkelés jelei valóban nem mutatkoztak a Habsburg Birodalom ezen tartományában. A lembergi városi tanács megbízottai egyenesen felkeresték August Lovkovitz galíciai osztrák kormányzót és a lakosság császár iránti hűségéről biztosították.⁶

A külszín nyugalma mögött azonban az osztrák hatóságok komolyan aggódtak a felkelésnek Galíciára való áttérjedése miatt, és az itteni lengyelek szimpatizáltak a varsói felkeléssel. A galíciai lengyelek ugyanis szabadságuk visszaszerzését remélték a felkeléstől és tekintetüket Varsó felé fordították.⁷

Ezen aggályok sokrétűen tükröződnek az erdélyi levéltári forrásokban. A galíciai határt szigorúan őrizték és intézkedések történtek a cári Lengyelországba, sőt a krakói szabad városba való fegyver- és lőkvitel betiltására.⁸ Az *Erdélyi Híradó* 1831. február 19-i száma már a galíciai nyugtalanság és felkelés iránti szimpátia jeleit is tudtul adja. Galíciában „az üres, forró vérű hánykodó beszédek, a lengyel tanulóknak szokatlan tolongása a Journálok olvasásánál” tapasztalhatók — írja a lap. A katonaság a raktárak őrségét megduplázta, 14 lengyel ifjút Lembergbe kísértek. A lap azt írja, hogy a galíciai polgárok „határtalan hívséggel” viseltetnek a császár iránt, „s csupán a falusi tanulókra szükség valamennyire ügyelni.”⁹ Valójában ekkor már javában folyt

2 Mémoires, documents et écrits divers laissés par le prince Metternich. V. Paris, 1882. 70. (= Metternich: i. m.)

3 Metternich: i. m. V. 72.

4 G[eorge] B[arițiu]: Istori'a regimentului alu II. romaniescu granitariu transilvanu. Braşov, 1874. 31.; *Csetri Elek*: Iratok az erdélyi parasztság 1831. évi mozgalmainak kérdéséhez. Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series Historica, 1962. Fasc. 1. 65., 82.

5 Metternich: i. m. V. 74., 75., 78., 80–81.

6 Siebenbürger Bothe, 1831. jan. 22.

7 Metternich: i. m. V. 204–205.; *Divéky Adorján*: A lengyelek és Ausztria. Bp. 1916. 8.

8 Állami Levéltár. Kolozsvár. (= ÁllLvtKv). Udvarhely szék levéltára (= UdvhsvLvt). Elnöki Iktató. 22, 36/1831.; ÁllLvtKv. Torda Vármegye Levéltára (= TordaVmLvt). Elnöki Iktató. 48/1831.; ÁllLvtKv. Aranyos szék Levéltára (= AranyossvLvt). Elnöki iratok. 28/1831. Állami Levéltár. Brassó. Apáca-Krizba-Vledény-Barcaújfalu uradalom Levéltára. 21/1831.; Állami Levéltár. Marosvásárhely. Maros szék Lvt. (= MarossvLvt). Elnöki iratok. 9, 10/1831.

9 Erdélyi Híradó, 1831. febr. 19.

a galíciai fiatalok átszökése a határon az orosz-lengyelországi felkelők oldalára. Nem volt ritka az olyan eset sem, hogy az osztrák ezredek tisztjei közül egyesek kiléptek a szolgálatból, és felajánlották kardjukat a lengyel felkelőknek.¹⁰

Galícia és Lodomeria kormányzójának három 1831. évi ediktuma is fennmaradt levéltárainkban, amelyek Lengyelországba történt szökéssel gyanúsított személyek után nyomoznak. Az elsőhöz mellékelte listán (5852. sz.) 414, a következőn (8021. sz.) 55, a harmadikon pedig (11.276. sz.) 38 személy szerepel, akiknek kinyomozását, letartóztatását és Lembergbe küldését rendeli el az érdekelt kormányzó, majd annak nyomán az Erdélyi Gubernium.¹¹ Később olyan felsőbb rendelet érkezett, hogy akik „a pártos Lengyelországba Galíciából kimentek volna — edictaliter citáltatván — szabadságokba fog állani a Birodalom akármely részeiben megtelepedni, csakhogy magokat jelentsék az illető iurisdiction előtt.”¹²

A rendőrállam szellemében fogant intézkedések azonban csak részben tükrözték Bécsnek a lengyel felkelés iránti politikáját, hiszen külső megnyilvánulásaiban számolnia kellett a Birodalomban nagy tömegben élő lengyelek, a bel- és külföldi liberális elemek érzelmeivel is.

Az 1830–31. évi forradalmi események, de különösen a varsói felkelés széles körű visszhangra találtak Délkelet-Európa népei — magyarok, csehek, románok — körében is, melyeket szintén a nemzeti és társadalmi elnyomás sújtott. Hatásuk Erdélyben sem maradt el, csakhogy e kis tartomány területén sajátos helyzet alakult ki. Itt két olyan erő is létezett, amelytől az osztrák önkényuralomnak tartania kellett: egyrészt a liberális eszmékkel fellépő magyar reformer nemesség függetlenségi mozgalma, másrészt a főleg román nemzetiségű úrbéres parasztság antifeudális harca. A nemzetközi események alkalmat adtak Erdélyben a különböző társadalmi erők szabadabb kibontakozására, vágyaik erőteljesebb kifejezésére. A függő parasztság a — szemében tisztára nemesi jellegű — lengyel felkelés leverése és a cári csapatok győzelme esetén az úrbéri viszonyok megszüntetésében és a jobbágyfelszabadításban reménykedett, s az ortodox propaganda miatt is a cártól várt segítséget. A társadalmilag szabad erdélyi birtokos osztály közvetlenül érezte vállain a Szent Szövetség építményének súlyát s a Habsburg Birodalom keretein belül éppúgy nem mondhatta magát politikailag szabadnak, mint ahogyan a lengyel nép sem volt szabad a felkelés színterévé vált Kongresszusi Királyságban.

Az erdélyi birtokos osztály lelkiállapotát legtalálébban Újfalvy Sándor, a kiváló emlékiró fogalmazta meg, mikor azt írta, hogy a nemesség a lengyel felkelés iránti rokonszenvében „ideális forradalmát élte át s midőn az időszakai sajtó lábrakapásával az országos és megyei élet tevékenységre vergődött, a költő, a politikus, a szelíd táblabíró egyformán elégtelnek voltak, mert keblökben egy elérhetetlennek tetsző

10 Lukinich Imre: Az 1830. évi varsói forradalom és a magyar közvélemény. Budapesti Szemle, 1931. 638. szám 57.; Kovács E.: i. m. 82–84., 139.

11 Udvhslvt. Eln. ir. 143, 288/1831.; Aranysszlvt. Eln. lkt. 231, 298, 377/1831.; ÁlllvtKv. Kolozs vármegye Levéltára (= KolozsVmLvt). Eln. lkt. 266/1831.; TordaVmLvt. Eln. ir. 564/1831.; Erdélyi Híradó, 1831. febr. 12.

12 Udvhslvt. Eln. ir. 141, 143/1831.

vágy élt: a függetlenség vágya.”¹³ Az erdélyi családi levéltárakban sok, a lengyel felkelésre vonatkozó anyag (levél, vers, felhívások másolatai stb.) érzékelteti a baráti nép függetlenségi harca iránti érdeklődést.

A novemberi felkelés sikereiben az erdélyi liberális közvélemény az európai reakció bástyájára, a cári Oroszországra mért csapást, a maradiság és a despotizmus feletti győzelmet üdvözölte; vereségében és bukásában, a lengyel népre zúduló szenvedésekben pedig együttérzéssel osztozott. A lengyelek ügye szorosan összekapcsolódott más népek szabadságtörekvéseivel és a kortársak java része e szélesebb látószögből vizsgálta a kérdést. Az alábbiakban a rokonszenv jelentkezésének csak egy-két vonását villantjuk fel, s utalunk az erdélyi reformerek, művelődési életünk reprezentánsai: írók-értelmiségiek baráti megnyilatkozásaira. Látni fogjuk, hogy ezzel szoros összefüggésben van tulajdonképpen tárgyunk, a novemberi felkelés menekülteinek erdélyi jelenléte.

A születő erdélyi reformmozgalom irányadó politikusa, Wesselényi Miklós szemében a lengyel felkelés csapást jelentett a zsarnoki abszolutizmus rendszerére, annak legerősebb bástyájára, Oroszországra, ugyanakkor a felkelés az önálló nemzeti lét, a függetlenségi küzdelem egyetemes ügyének és diadalának minősült. Szatmár vármegye közgyűlésén 1831. június 13-án tartott nagy hatású beszédében Wesselényi oda-dörögte az abszolutista hatalmaknak: „Hét hónapja annak, hogy egy szinte szomszéd országba fegyver zörgés lepte meg füleinket. Ágyú dörgések ropogásai harsogtatták azon örök, de gyakran el nem értett igazságot, hogy önkény nemzetek jussait darab időre letiporva bilincsbe tarthatja, de el nem törölheti,” s, hogy „nemzetek ellen zsoldos nép s erkölcsi erő ellen fizikai erő nem diadalmaskodhatik”.¹⁴ A közéletben kiemelkedő szerepet betöltő irodalom és sajtó baráti gesztusaival hol nyíltabban, hol burkoltabb formában állott a lengyel ügy mellé, attól függően, hogy a bécsi sajtóellenőrzés miként működött.

Kölcsey Ferenc, az Erdélyi Nagyfejedelemséggel határos Szatmár megye szülötte és az országos politikai és irodalmi élet kiemelkedő személyisége *A lengyelek ügyében* tartott országgyűlési beszédében a felkelés vérbe fojtásáról így szólt: az „... egész világ láttára verék le a nemzetet, mely velünk együtt a kereszténység védőfalának századokig méltán nevezteték; mely nélkül Bécsnek tornyai most romban feküdnének...”¹⁵

De baráti hangon nyilatkozott sok magyarországi és erdélyi írótársa, elvbarátja is. Bölöni Farkas Sándor, az *Utazás Észak-Amerikában* későbbi szerzője, az erdélyi polgári radikalizmus úttörője, aki valóban „minden demokratiai elvet” terjesztett, a novemberi felkelés friss benyomása alatt, 1830. december 5-én Párizsból a szabadság gondolat térhódítását üdvözölte: „Franciaország a szabadság principiumaival colonizál. Már sok leányai vannak, s közelebb Belgiumot és Lengyelországot colonizálta a Szabadság által.”¹⁶

13 *Mezőkövesdi Újfalvy Sándor* emlékiratai. Sajtó alá rend. és kiegészítésekkel közread. Gyalui Farkas. Kolozsvár, 1941. 333.; *Kovács E.*: i. m. 87.

14 *Kovács E.*: i. m. 94.; *Trócsányi Zsolt*: Wesselényi Miklós. Bp. 1965. 108.

15 *Kölcsey Ferenc*: Összes művei. II. Bp. 1960. 102–103.

16 *Bölöni Farkas Sándor*: Nyugat-európai utazás. Kiad. Jancsó Elemér. Kolozsvár, 1943. 69.

Szilágyi Ferenc kolozsvári „historiai zsebkönyv”-nek, a két kiadást megért *Kli-onak* terjedelemben és tartalmában legszámottevőbb tanulmánya: *Lengyelország háromszori felosztása és végromlása*. Több, mint másfélszáz oldalas és „Lengyelország metszett földabroszával” van ellátva. Álláspontjára jellemző, hogy a novemberi felkelést a korszak legnépszerűbb eseményeként értékeli: „Sok változásnak, sok csodálatos viszontagságnak volt már tanúja időkorunk, több nevezetes és tágas körbe kiható történetet ért, de talán egyet sem látott, mely oly közönséges figyelmet, oly szélesen kiáradó részvételt okozott volna, mint Lengyelország közelebbi tusakodása a létért és szabadságért!”¹⁷ A tanulmány befejező akkordja és végső kicsengése pedig ez: „mindent elvesztettek a lengyelek, csak a becsületet nem: s bár le vagynak tiporva, kitörölve a népek sorából, de a történetek nagy könyvében él emlékezetek, példák, dicsőségek!”¹⁸

Kovács Samu beszéli el visszaemlékezéseiben, hogy Désen a „lengyelek iránti rokonszenv nemcsak élénk érdekltséget költött fel, hanem tündetőleg viselték a nagy vezérről nevezett Klopiczki lengyel sapkát.”¹⁹

Wass Pál, az erdélyi plebejus naplóíró 1831-ben bécsi versikét idéz, amelyben a készülő „európai bál”-ban a lengyelek szolgáltatók a dicsőséget, s megjegyzi, hogy a verssor „a lengyelek a muszka ellen való nagy vitézségeket” jelképezi.²⁰

Tovább folytatva kalászatunkat az irodalom és sajtó terén, idéznünk kell a kolozsvári *Nemzeti Társalkodó* 1833. évi rokonszenv-megnyilvánulását is. Címe: *Két rajzolat a' Lengyel szabadsági időszakból* s mindkettőnek tárgya az, hogy miként siettek hazai ifjak a lengyel szabadságharc fegyveres támogatására.²¹

Hajós János visszaemlékezései is igen becses adatokat tartalmaznak a kolozsvári diákság korabeli lengyelbarát hangulatának megvilágítására. Hajós elmondja, hogy a görög szabadságharc, a júliusi forradalom és különösen a lengyel szabadságharc rendkívül népszerűek voltak a diákság előtt; „alig lehet képzelni nagyvilági mozgalmat — írja a kortárs Hajós — mely rokonszenvesebb érzelmeket ébresztett volna hazánkban. És kivált a hazai ifjúság sóvár figyelemmel és a szerencsés siker buzgó óhajtásával kísérte a hazafi törekvések egyes jeleneteit.” A lengyel négyszögű sapka — a Chłopiczki-sapka — viselete általános divat volt a diákok körében, a lengyel szabadságharcos indulókat nem ismerni a legnagyobb szégyennek számított.²²

A birtokosság liberális része úgy tekintette a lengyel szabadságmozgalmat, mint az eszmélkedő Európa „égi jelentését”. Hasonló indítékok szülhették azt a tizenkét szakaszos versikét, amelynek egyik strófájában ez áll:

17 Klio. Historiai zsebkönyv. I. esztendő. Kiad. Szilágyi Ferenc. Kolozsvár, 1832. 129.

18 I. m. 290.

19 Kovács Samu: Visszaemlékezések. 1830–1850. Ds, 1887. 8.

20 Wass Pál: Fegyver alatt. Sajtó alá rend., a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Csetri Elek. Bukarest, 1968. 216. Íme az említett versike kezdő sorai:

„Grosser Ball wird in Europa gegeben,
Der Rheinische Bund giebt dazu den Saal,
Die Pohlen den Ruhm...”

21 Nemzeti Társalkodó, 1833. márc. 11. 175–176.

22 Antal Árpád: Szentiváni Mihály. Bukarest, 1958. 16.; Hajós János: A kolozsvári unitárius kollégiumbeli olvasó társaság irodalmi mozgalmai. Keresztény Magvető, 1893. 26–27.

„Ditső fejér Fenix! ki szent hamvaiból
 Ujjulva-szépülve s ifjan ébredett fel,
 A kábult Európa tsoport zavarjiból
 Mint égi jelentést tégedet úgy tisztel.”

Kézíratos másolatban terjesztették Jermolov generális 1831. február 1-ji felhívását az orosz katonákhoz, hogy rázzák le a despotizmust, a rabszolgaságot és az elnyomás jármát, ne legyenek továbbra is a szabadság elfojtói, gyülekezzenek a Volga mellett, keljenek hadba és vívják ki az alkotmányos államrendet. Ugyancsak másolatban maradt fenn *Generalis Skrzynecki Proclamatioja a Lithvanusokhoz* 1831. május 1-ről. A lengyelek iránti szimpátia jeleként megmaradt Zemplén vármegye állásfoglalásának szövege, amelyet a párizsi *Journal des débats* 1831. július 24-i száma is leközölt. Családi levéltárainkban több hasonló lengyelbarát megnyilatkozás szövege található.²³

Az akkor éppen Kolozsváron diákoskodó George Bariț, a későbbi román reformer is megemlékezik arról, hogy „a magyar ifjúság sebtében az 1830. november 29-én fellázadt Orosz-Lengyelország segítségére sietett.”²⁴ Az ifjúság lengyelbarát mozgalmának központjáról, Nagyenyedről később még megemlékezünk. Itt egyelőre a nagyenyedi kollégium vezető tanáregyenységéről, Szász Károlyról kell szólnunk.

A jogprofesszor Szász Károly, az erdélyi reformmozgalom egyik vezéregyenisége ellen Nagyenyeden benyújtott vádpontok egyike éppen lengyelbarátságát támadta.²⁵ Az olvasótábornak a világpolitikai események iránti érdeklődését a kolozsvári Erdélyi Híradó szerkesztői éppen az 1831. év „egybefüggő átnézésével kívánják becsüsíteni”. A nemzetközi események összefüggő megíratására Szász Károly vállalkozott és ő állította össze az *1831^k esztendő történetét*. Álláspontját mutatja, hogy a kétszáz oldalas munka felét az 1830–31. évi lengyel felkelés eseményeinek szenteli. Az év eseményeiről szólva kinyilatkoztatja, hogy „ki lenne képes ezeknek sorát másutt kezdeni mint Lengyelországban?” s végig „korunk nagy drámájának első jelenése, a lengyel revolutio” iránti szimpátia vezeti tollát.²⁶

Szász Károly munkája megemlékezik az 1830–31. évi felkelésnek arról az epizódjáról, amelynek következményeként lengyel hadifoglyok kerültek Erdély földjére. A könyv leírja Józef Dwernicki tábornok győztes csatáit, majd rátér „szerencsétlen végső próbájá”-ra. A lengyel generális a felkelés kiterjesztésére és a cári csapatok nyugtalanítására Zamość alól, a Bugon átkelve 6000 főnyi seregével Volhínia területére lépett, s megindult Podólia felé. Mikor Huielce Vilkinél szembekerült Rüdigerrel, a cári tábornok, „a neutralitásnak nyilvános megsértésével egy csapatot az ausztriai földre által küldött”, s onnan támadta meg a lengyeleket. Reménytelen helyzetében Dwernicki csapataival átlépte a galíciai határt és kapitulált az osztrákok előtt. Ő „maga Magyarországon által Steyerbe, Felső-Ausztriába, tiszteji Morvába, katonái

23 ÁllLvtKv. Erdélyi Múzeum-Egyesület Levéltára (= EMELvt). Jósika cs. hitbizományi Levéltára (= JósikaHtBLvt). *Gr. Teleki Ferenc*: A lengyelekhez. Hasonló anyagok maradtak fenn az EMELvt Csekegyűjteményében és az Iktári Bethlen cs. levéltárában.

24 *George Barițiu*: *Parti alese din Istori'a Transilvaniei*. I. Sibiu, 1889. 578.

25 *Kiss Géza–Turnovszky Sándor*: Szász Károly. Bukarest, 1953. 12.

26 *Szemeriai Szász Károly*: *1831^k esztendő történetei*. Kolozsvár, 1832. 13.

közül azok, kik a nem mód nélkül szoros vigyázat mellett is haza nem szöttek, Erdélybe kísérődtek mint hadi foglyok...”²⁷

Dwernicki volhíniai hadjárata már eddig is komoly gondot okozott az osztrák kormánynak, mert az határai mentén zajlott le és jelentős katonai erőit vonta el. Miután Dwernicki átlépte az osztrák határt, Bécs gondjai még fokozódtak. Ausztria ugyanis nem őrizhette meg homályos politikai álláspontját a lengyel kérdésben, hanem színt kellett vallania a cári kormány előtt. A nyílt színvallás Dwernicki hadtestének kiadatásával lett volna egyértelmű. Egy 1831. február 9-i osztrák miniszteri rendelet ugyanis kimondta, hogy az osztrák területen menedéket kereső lengyel felkelőket ki kell szolgáltatni Oroszországnak, de Dwernicki katonáinak kiadatására mégsem került sor. Stutterheim tábornok, a galíciai osztrák főhadparancsnok a lengyel hadtest átjöveteleéről értesülve, azt az utasítást küldte Fackh ezredesnek, hogy Dwernicki hadtestét ne adja ki Oroszországnak, hanem további intézkedésig tartsa vissza. Stutterheim azzal vette rá Dwernickit a fegyverletételre, hogy Ausztria nem adja ki katonáit a cárnak, szükség esetére ugyanakkor osztrák csapatokat vont össze Tarnopol mellé. Így Dwernicki kiadta hadtestének a parancsot a fegyverletételre. Az osztrák főparancsnok engedékenységeinek oka az volt, hogy — nem lévén megfelelő ereje egy esetleges galíciai lengyel felkelés leverésére — tartott a galíciai lengyelektől. Dwernicki katonái tehát osztrák fogságba kerültek, hadi eszközeiket (fegyverzetüket, felszerelésüket és lovaikat) pedig megkapta Oroszország.²⁸

A galíciai osztrák főparancsnok Metternich által is jóváhagyott döntését mind Oroszország, mind Anglia és Franciaország egyaránt elégedetlenül fogadták. Oroszország az egész hadtest kiadatását kérte Ausztriától, s csak később, Metternich pétervári intervenciójára állt el kérésétől. Anglia és Franciaország közvéleménye előbb beavatkozást követelt a lengyelek mellett,²⁹ kormányaik azonban erről hallani sem akartak. Most Dwernicki lefegyverzése osztrák részről alkalmas pillanatnak kínálkozott számukra a diplomáciai beavatkozásra. A cselekvés részeként Talleyrand, londoni francia nagykövet jelentette Párizsba, hogy a Galíciában történetek az angol kormány úgy értékeli, mint az emberi jogok megsértését („violation du droit des gens”).³⁰ Ilyen körülmények között Anglia és Franciaország kormánya tiltakozott Metternichnél Dwernicki hadtestének lefegyverzése miatt. Metternich világosan látta, hogy a két nyugati kormány saját közvéleménye megnyugtatóására mutat szimpátiát a lengyelek iránt. Azért válaszában kifejezte, hogy a visszaszolgáltatott fegyverzet I. Miklóst mint lengyel királyt és nem alattvalóit, a lázadó lengyeleket illeti meg; a lengyelek csak hálások lehetnek Metternichnek, hogy a cárnak csak fegyvereiket adta át és nem magát az osztrák területre lépett emberállományt, a lengyel tisztikart és legénységet. Ezzel Anglia és Franciaország diplomáciai beavatkozása lényegében véget is ért.³¹

27 I. m. 63–66.

28 Kovács E.: i. m. 79–81.; Divéky A.: i. m. 8.; Siebenbürger Bothe, 1831. máj. 21.; Erdélyi Híradó, 1831. máj. 21.; T. Bălan: i. m. 8–9.; Bronisław Pawłowski: Przejście korpusu generała Dwernickiego do Galicji w r. 1831. Kwartalnik Historyczny 20 (1906) 680–684.; Mémoires du prince Talleyrand. Paris 1891. (= Talleyrand: i. m.). IV. 221.; Metternich: i. m. V. 96–97.; Historia Polski. Red. Tadeusz Manteuffel. II/II. Warszawa, 1958. 459.

29 Talleyrand: i. m. IV. 143., 221., 245., 303.

30 I. m. IV. 221.

31 I. b.

Ausztria gondjai azonban ezzel nem oldódtak meg; komoly fejtörést okozott, hogy mi történjék a hatalmába került lengyel hadifoglyokkal, hiszen jelenlétük könnyen gyúanyagul szolgálhatott az amúgy is mozgolódó galíciai lengyelek számára. Ezért Metternich elrendelte a beteg lengyel hadifoglyok kórházba szállítását, a tisztek elszigetelését a legénységtől és az egész fogolyállomány elszállítását Galíciából. Az intézkedés értelmében a tiszteket Morvaországba és Stájerországba internálták, a közembereket pedig erdélyi lágerekekbe vezényelték; voltak azonban közöttük olyanok is, akik osztrák szolgálatba léptek. Az Erdélybe rendelt legénység az intézkedés szerint 3-400 főnyi menetoszlopokba sorolva vonult Stanislawon (Stanislaw), Kolomeán, Csernovicon és Dél-Bukovinán át osztrák katonai fedezet mellett.³²

Az eredetileg mintegy 6000 főből álló Dwernicki-hadtest létszáma a tömeges szökések és megbetegedések következtében Galícia területén erősen lepadt. A forrásokból kikövetkeztetve a lengyel hadtest kb. 3000-3500 főre, azaz: közel felére csökkent. Ha ehhez hozzáadjuk az utóbb ugyancsak Galíciában kapitulált Koliska-divízió kb. ezer emberét, 4000-4500-as létszámot kapunk. Ez a szám megközelíti azt az 5000-es számot, amiről az Erdélybe irányított lengyel katonákról megemlékezve egy erdélyi kortárs beszél.³³ Menet közben azonban a lengyel foglyok létszáma tovább apadt, így csak egy részük érte el Erdélyt. Egy másik forrás szerint Erdélyben már csak négy, egyenként 3-400 főnyi menetoszlopban haladtak Dwernicki katonái.³⁴ A lengyel foglyok megsegítésére alakult bizottság felhívása csak 4000 Erdélybe irányított lengyelről tud.³⁵ Beszterce vidéke 1831. május 18-i átirata Dwernicki hadtestének kb. 3000 Erdélybe érkezett menekültjéről ír.³⁶ Forrásaink tehát ellentmondásosak az Erdélyt elért lengyel foglyok létszámát illetően. Megítélésünk szerint a szökések, megbetegedések és felsőbb rendeletre Bukovinában rekedtek után Erdélybe nem érkezett több 2500-3000 lengyel hadifogolynál.

T. Bálán szerint az Erdélybe irányított lengyel foglyok menetoszlopai megrekedtek Bukovinában, és el sem jutottak Erdély területére.³⁷ Az erdélyi levéltári források és emlékiratok viszont egybehangzóak arra nézve, hogy a lengyel hadifoglyok jelentős része valóban eljutott Erdélybe. Tény viszont, hogy a lengyel katonák utolsó transzportjai tényleg Bukovinában maradtak és nem érkeztek meg Erdélybe.³⁸

32 T. Bálán: i. m. 9–10.; Kovács E.: i. m. 80–81.; Erdélyi Híradó, 1831. jún. 7. Az osztrák szolgálatba lépett lengyelek közül egy varsói születésű gr. Dumbowski nevű volt ezredes az osztrák hadseregben kapitányi rangot kapott és a Saint-Quintin ezredben szolgált több más lengyel katonával együtt. Fölfedezése után az erdélyi liberális elemek mindjárt pártfogásukba vették. Teleki Polyxéna — Ismeretlenhez. Gerend, 1834. júl. 10.; EMELvt. Toldalagi Levéltár (= ToldalagiLvt). Missiles; Szász K.: i. m. 65–66.

33 Toldalagi Ferenc — Szüleihez. Bécs, 1831. máj. 22. és Bécs, 1831. máj. 26. ToldalagiLvt. Missiles. Az első levélben többek között a következőket írja: „a lengyelek első transzportja Erdélyben 30-dik Máj-i érkezik meg, mely áll 500 emberből, 10 csapatba jönnek, minden csapat védelmére 180 austriai katonának van, csak az a keserves, amint mondják, nagy a halandóság közöttük, már sok száz megholt közülük, bár a kolerát be ne hozták.”

34 Kovács E.: i. m. 81.

35 Kendeffy cs. Levéltára (= KendeffyLvt). Missiles.

36 MarosszLvt. 12/1831.

37 T. Bálán: i. m. 10–15.

38 T. Bálán szerint a lengyel foglyok első transzportja 1831. július 20-án érte el Bukovina határát (T. Bálán: i. m. 10.). Ramberg alezredes egy hónappal korábbi, 1831. június 17-én Alsógárdon kelt jelentése azonban már Nagyenyeden átvonult lengyelekről tudósít (vö. Erdélyi Református Egyházkerület

Tisztázásra vár az a kérdés is, hogy Erdély melyik részében helyezték el az ide érkezett lengyel foglyokat, másrészt pedig az: milyen útvonalon haladtak a kijelölt állomáshelyek, lágerok felé.

A források egyetértenek abban, hogy a Dwernicki-hadtest katonáit Szászföldön, azaz a szász székekben helyezték el. A helységeket közelebbről is meghatározhatjuk: Brassóban és Szebenben. Ehhez azonban hozzá kell még tennünk, hogy egy részük minden valószínűség szerint Gyulafehérváron s talán Fogarason volt táborban. Elsőzór-tan azonban maradtak beteg lengyel foglyok az egész útvonalon, ahol menetoszlopaik áthaladtak, így Besztercén, Kolozsvárott, Medgyesen stb.³⁹

Megállapítható, hogy a fogoly-katona oszlopok a Dornavatra, Borgóprund, Tihuca és Beszterce útvonalat követték. Innen azonban már két különböző útvonalon haladtak tovább Erdély déli részei felé. Egy részük a Beszterce–Retteg–Dés–Szamosújvár–Kolozsvár–Torda–Felvinc–Nagyenyed–Tövis útvonalon át menetelt a gyulafehérvári és szebeni lágerokba. Más részük viszont Besztercéről Tekén át Szászudvég–Bátos–Szászrégen–Nagyernye–Marosvásárhely–Medgyesfalva–Cserefalva–Czikmántor–Székelykeresztúr érintésével, Segesváron és Fogarason át jutott Brassóba.

A fogolytranszportok viszontagságos útja Tekétől délre Marosszéken át elég pontosan nyomon követhető. 1831. május 17-én az Erdélyi Gubernium értesítette Marosszék hatóságát az ide érkező lengyel foglyok június 2–6. közötti átvonulásáról és útvonaláról. A Medgyesfalvára érkező 422 lengyel foglyot k. u. k. katonaság kísérte, soraiban egy tiszttel, két káplárral és 31 közemberrel. Kenyérrel való ellátásukról a marosvásárhelyi „katonai sütőházból” gondoskodtak.⁴⁰ A Beszterce vidéki biztos a következő napon datálta átiratát, melyben arról értesítette Marosszék magisztrátusát, hogy az első, 455 emberből álló lengyel fogolytranszport május 30-án érkezik Szászudvégre, a következő 492 katonából álló csoport pedig június 2-án Bátosra. Kérte egyben, hogy a szék vezetősége gondoskodjék élelmezésükről.⁴¹ Az ugyancsak Besztercén július 1-jén keltezett átirat arról értesítette Marosszék hatóságát, hogy Szászrégeből 116 főnyi lengyel fogolycsoport érkezik oda, egy tisztből, 2 káplárból, egy dobosból és 15 közemberből álló hadi kísérettel; a csoport július 4-én lesz Nagyernyén, másnap pedig Cserefalván. A következő transzportot július 17-ére várták Nagyernyére, onnan 18-án Cserefalvára. Egynapi pihenő után július 20-án Czikmántorra kellett jutniuk.⁴²

Levéltára. Kolozsvár. Főkonzisztórium Lvt. [= RefFőkonzLvt] 283/1831.). Más forrásból tudjuk, hogy ez már a lengyeleknek harmadik Nagyenyeden átvonult transzportja volt. *Szabó György* leírása az 1831. évi lengyel felkelésről és a magyarországi parasztfelkelésről (EMELvt. Törzsgyűjtemény.). E szerint tehát a lengyel foglyok jelentős része június elején átléphette Erdély határát, mindenesetre 1831. június 8-a előtt. Ezen a napon kelt ugyanis Pop borgóprundi határőrségi őrnagy átirata, amely Hardegg erdélyi osztrák főhadparancsnok rendelete alapján a lengyel foglyok Bukovinából Erdélybe való belépésének eltiltásáról értesíti a bukovinai hatóságokat (vö. *T. Bállan*: i. m. 11.).

39 *Gustav Ritter Amon von Treuenfest*: Geschichte des k. k. Infanterie Regiments nr. 50. Friedrich Wilhelm Ludwig, Grossherzog von Baden. 1762 bis 1850 zweites Siebenbürger Romanen-Grenz-Infanterie-Regiment Nr. 17. Wien, 1882. 247.; Toldalagi Ferenc — Szüleikez. Bécs, 1831. máj. 22. Toldalagi Lvt. Missiles.; Brassói magistratus — Kendeffy Ádámhoz. Brassó, 1831. júl. 30. Uo.; Mylius János — Kendeffy Ádámhoz. Brassó, 1831. jún. 13. Uo.; *Kovács E.*: i. m. 82.

40 MarosszLvt. 11/1831.

41 Uo. 12/1831.

42 Uo. 1. sz. Melléklet.

A marossszéki magisztrátus július 4-én értesítette a maroskáli és szováai járási hatóságot a foglyok érkezéséről.⁴³ Ismeretes az Erdélyi Gubernium május 20-i átirata Marossszékhez mely a foglyok hűsellátásának biztosítására utasította azt.⁴⁴ A Gubernium június 21-én ismét Marossszékhez fordult, hogy a lengyel fogolytranszportok ellátásáról gondoskodjék. Az élelmezendő transzport 114 fogolyból állott, a kísérő-személyzet pedig egy tisztből és 40 közemberből; ezeknek július 4-ére Nagyernyére, július 5-ére Csókfalvára kellett érkezniök s egy nap pihenő után július 7-én érkeztek volna meg Czikmántorra.⁴⁵ Az utolsó, 187 főből álló fogolytranszport Tihuca felől történő érkezéséről Beszterce vidék 1831. július 22-én értesítette Marossszék tisztségét. A Brassó felé tartó csoportot egy tiszt, 4 káplár és 36 közember kísérte. Érkezésük augusztus 7-re volt várható Nagyernyére, 8-ára Csókfalvára, ahonnan egy nap pihenő után tovább kellett indulniök és 10-én megérkezniök Czikmántorra.⁴⁶

Azt, hogy a foglyok valóban az említett útvonalon haladtak, az átvonuló lengyeleket igazgató hatósági rendelkezések, betegellátási intézkedések és a foglyokat kísérő rokonszenvtüntetések és segélymozgalmak igazolják.

Mihelyt a lengyelek transzportjai átlépték a határt, Erdély földjén mindenütt a meleg rokonszenv jeleivel találkoztak a lakosság részéről, éppúgy, mint az Galíciában és Bukovinában is történt.⁴⁷ Az elgyötört, harcokban, menetelésekben, fogságban sokat szenvedett, nyomorúságos helyzetben lévő, Erdélyen átvonuló lengyeleket a lakosság minden lehető módon támogatta, élelmiszerrel, ruházattal, dohánnyal látta el és elszállásolásra házába fogadta őket, a sebesülteket gyámolította-ápolta és jelentős pénzösszegekkel ajándékozta meg. Míg a nép egyszerű fiai pusztán emberbaráti érzésből siettek a Dwernicki-hadtest fogságba esett katonáinak segítségére, az öntudatosabb elemek erkölcsi kötelességüknek tartották, hogy messzemenően programszerűen támogassák azokat a lengyel katonákat, akik nemzeti szabadságukért fegyvert fogtak és vérüket hullatták. Azt, hogy az erdélyi földre lépő lengyel katonák nem egy esetben humanitárius szempontokon túlmenő támogatásban részesültek, bizonyítják azok az esetek, amikor a lengyelek fogadtatása rokonszenvtüntetéssé változott, sőt a lakosság és a foglyokat kísérő osztrák katonaság közötti összeütközésre vezetett. Nyilvánvaló, hogy ilyen esetekben a lengyelek iránti szimpátia-manifesztációknak Bécs-ellenes élük is volt.

Kovács Samu visszaemlékezései szerint az erdélyi Belső-Szolnok vármegyébe és székvárosába, Désre először tisztek érkeztek. „A hontalanná lett lengyelek s főleg tisztek nagyobb része Erdély felé siettek, itt remélvén biztos menhelyet. A szerencsétlen menekülők nem is csatlakoztak, s jelesen, hogy Belső-Szolnok megyét elérhették, könnyebben kezdetek lélekezni” — írja. Megyei birtokosok és tehetős dési polgárok „megelőző fogadtatás”-ban részesítették őket, vendégszerető házaikba fogadták és fuvarral szállították őket, ajánlóleveleket készítettek részükre. A tiszteket

43 Uo. 2. sz. Melléklet.

44 Maroszlvt. 13/1831.

45 Uo. 15/1831.

46 Uo. 16/1831.

47 *T. Bálán*: i. m. 11–15.; *Kovács S.*: i. m. 8–9.; *Szádeczky Lajos*: Az 1830–31-iki lengyel forradalom s a magyar nemzet és országgyűlés. Pesti Napló, 1882. dec. 1.

rövidesen a legénység fogolytranszportjai követték; „alig telt egy néhány hét — folytatja Kovács Samu —, a már mozgósított határőrvidék egy osztálya kísért egy csapat lengyel katonát Désen át a lakosság tüntetése közepette. A szerencsétleneknek egyik kenyeret, másik szalonnát s többen dohányt és gyümölcsöt nyújtottak.”⁴⁸

A „Dwernicki-corpus” Erdély déli részeibe vonuló foglyainak fogadtatása azonban Nagyenyeden volt a legmelegebb, ahol a diákság és a katonaság között összetűzés is történt. Azért érdemes részletesebben foglalkozni az Enyeden történetekkel.

Enyeden több csoport lengyel fogoly vonult át. Mindjárt „az első csapatot musikával kísérte az ifjúság”, s bőségesen megvendégelte őket. A második transzport, úgy látszik, bonyodalmak nélkül vonult át. A harmadik csoport átvonulása azonban élénk tüntetésre adott alkalmat, pedig Ramberg alezredes, a lengyel fogolytranszport k. u. k. parancsnoka felkereste a kollégium rektorhelyettesét és arra kérte: hasson oda, hogy a diákok hagyják abba a lengyelek étetését. A diákság rokonszenvtüntetését azonban nem lehetett megakadályozni, úgyhogy csaknem „verekedésre került a dolog.”⁴⁹ Többen az enyedi diákok közül a megengedettnél közelebb merészkedtek a menetoszlophoz és beszédbe elegyedtek a foglyokkal. Az éppen oda érkező katonatiszt a Bánffy Dániel nevű diákot megragadta a mellén, s csak a hirtelen oda érkező Szász Károly jogprofesszor vette elejét a verekedésnek.⁵⁰

A történetek legkimerítőbb leírását Ramberg alezredes őrizte meg gr. Hardeg Ignác tábornok, erdélyi hadparancsnokhoz intézett jelentésében. A jelentés értékét nagyban növeli, hogy közvetlenül az események után készült Alsógárdon, 1831. június 17-én. E szerint Ramberg reggel 1/2 7 óra tájban arra lett figyelmes, hogy három lengyel markotányosnő szalad el kísérelőivel háza előtt és felszólítására sem állnak meg. Talán ez adta meg a jelt a diákoknak a tüntetésre. Néhány pillanat múlva Ramberg azt látta, hogy Oláhlapád irányából nagy zajjal szaladnak az emberek háza előtt. Kíváncsi lévén, hogy tulajdonképpen mi is történt, Ramberg a menetoszlophoz sietett. Hét óra tájban a helyszínre érkezve, meglepetéssel állapította meg, hogy az egész menetoszlopot az embertömeg alaktalanná szorította össze, és a szigorúan megszabott oszlop teljesen felbomlott. Kocsijából kiszállva megkérdezte Astel főhadnagyot, hogy miért engedi meg ezt a rendetlenséget. A főhadnagy azt válaszolta, hogy mindent megtett, ami erejéből telt, de az emberek nem hallgatnak rá.

Ebben a helyzetben az alezredes kénytelen volt a menetoszlopot megállítani. Azután, olyan gyorsan, ahogy csak lehetett, végigsietett a menetoszlop mentén és nyomatékosan figyelmeztette a tömeget, hogy a menetoszloptól megfelelő távolságra húzódjanak hátra. Mindez hiábavaló volt, sőt felszólítása egyenesen ellenkező hatást váltott ki. A tömeg egyre nagyobb lett, a zaj pedig egyre fenyegetőbb. Az emberekből a legindulatosabb szidalmak, csúfolódások és sértések törtek ki, a tömeg ismét a

48 Kovács S.: i. m. 10.; Ziarul grănicerului Vasile Crăciun din Nepos. Arhiva Someșeană. 1936–1937. 19. szám 238–239.

49 Trócsányi Zs.: A nagyenyedi kollégium i. m. 27.; Kovács E.: i. m. 81.; Divéky Adorján ismertetése: Bronisław Pawłowski: Przyczynki do polityki austriackiej w czasie powstania polskiego w r. 1831. Kwartalnik Historyczny 25 (1911) 197–227. Történeti Szemle 3 (1914) 149–150.; a levéltári forrásokra később még visszatérünk.

50 Szabó Gy.: i. m.

menetoszlophoz nyomult, amely — nem tudni milyen parancsra — ismét megindult. Képtelenségnek ítélve, hogy ilyen rendetlenségben vonuljanak át a városon, az alezredes másodszor is megállást parancsolt a transzportnak. Aztán csendre szólítva fel azt kiáltotta a tömeg felé, hogy felsőbb parancs értelmében nem engedheti meg a menetoszlophoz való közeledést és ha szép szóra nem hallgatnak, kénytelen lesz erőszakot alkalmazni.

Közelépése hiábavaló volt: a zendülés elharapózott („der Aufruhr nahm überhand”). A tömegből dühös fenyegetések törtek ki és Ramberg erőszakhoz folyamodott. Parancsot adott a katonáknak, hogy tűzzék fel a bajonettet és töltsék élesre a fegyvert. Ennek a fenyegető rendszabálynak sem lett meg az eredménye, mert a tömegből azt kiáltották a katonák felé, hogy ha engedelmeskednek a parancsnak, élve nem mennek át a városon. A menetoszlopot kísérő katonák ingadozni kezdtek. Egy diák az egyik katonát ököllel úgy mellbe vágta, hogy az csaknem összeesett. Mikor Ramberg alezredes a tömeg által szorongatott egyik katonát felszólította, hogy ne tűrje tovább a vele szemben elkövetett szemtelenséget, egyik diák Ramberg személyét neveltségessé akarva tenni az alezredes parancsát követően így kiáltott fel: „Hohó! Csak ne olyan hevesen!” („Hoho! nur nicht so schnell!”). Ekkor Ramberg a köeső ellenére szükségesnek tartotta a sértő diákot a „zendülők” közül kiragadni, de mielőtt az őrségnek átadhatta volna, mintegy 30 diák kiszabadította elfogott társát. A menetoszlop közben ismét megindult, de az alezredes harmadszor is megállást parancsolt. Éppen ebben a válságos pillanatban érkezett a helyszíntre Szász Károly professzor, aki csendet teremtett és a tüntetőket visszavonulásra bírta. Ramberg a történetet haladéktalanul szükségesnek tartotta gr. Hardegg altábornagy, erdélyi hadparancsnok tudomására hozni.⁵¹

Hogy mennyire aggasztónak tartották az enyedi tüntetést, mutatja, hogy a Református Főkonzisztórium négy nap múlva már dorgáló hangon utasította a kollégium vezetését a „kedvetlen történet” kivizsgálására és a vele kapcsolatban hozott rendszabályok közlésére.⁵²

Más forrásokból is értesülünk az enyedi események egyes olyan részleteiről, amelyek Ramberg jelentésében nem szerepelnek. Az egyikből kiderül, hogy Szász Károly megjelenése előtt Péterfi és Tompa professzorok kísérelték meg a diákság lecsendesítését. De ahelyett, hogy lecsillapították volna, éppen ellenkezőleg, „dorgáló beszédjökkel, gyűlöletes személyökkel még ingerelték az ifjúságot. Az ifjúság egyszeriben elégtételt kérni szólította fel a professzorokat, s Bethlen Imre és néhány professzorok nem voltak képesek meggátolni” a fejleményeket. Ebben a válságos pillanatban érkezett meg Szász Károly. Szász professzor ismert volt lengyel-szimpatijáról, de nem volt a tömegtüntetések, támadó akciók mellett, hanem a törvényes haladás gondolatának híveként ismerték. Tisztában volt azzal, hogy a törvények milyen teret engednek a diákság politikai tevékenységének. Az enyedi összetűzésnél lecsendesítette ugyan a diákokat, de egyben megvédte az iskola tekintélyét a nagyhangú alezredessel szemben. Mikor Ramberg azt kiáltotta felé: Az Isten szerelmére, miért engedik kivonulni ezeket

51 Melléklet az Erdélyi Gubernium 8433/1831. rendeletéhez. RefFőkonzLvt. 283/1831.

52 RefFőkonzLvt. 184/1831. Az irathoz tartozó mellékletek sajnos hiányoznak.

a gyerekeket? („Um Gottes willen, warum lassen Sie diese Buben herausgekommen?“), Szász professzor válasza (amiből később vádpontot kovácsoltak ellene) ez volt: Ezek nem gyerekek, hanem fiatal polgárok („Diese sind keine Buben, sondern junge Bürger.“)⁵³

A csaknem véressé vált enyedi összetűzést a katonai hatóságok azonnal jelentették az erdélyi főkormányshoz, amely a Református Főkonzisztóriumhoz fordult. A Gubernium átirata az Enyeden történeteket egyrészt a mérséklet határát túllépő „néhány katonatisztnek” hibájául rótta fel, másrészt a kollégium professzorait és előljáróit hibáztatta, hogy — bár tudtak a diákság dolgáról — senki közülük a tüntetésen jelen nem volt. A Gubernium felszólította a diákságot, hogy „a katonaság hasonló bosszantásától tartóztassa magát; mert a katonaság arra utasított, hogy semminemű bosszantást meg ne szenvedjen és jelen esetben is ennek szomorú következése lehetett volna”. A Főkonzisztórium a guberniumi átirat szellemében kötelessége teljesítésére szólította fel a kollégium előjáróságát — amint már említettük. A diákságot úgy neveljék — úgymond —, hogy „semmi őket egyenesen nem érdeklő dolgokban ne elegyedjenek, légyenek szorgalmatosak a magok tudományos és erkölcsi kimívelése iránt, a Felsőség iránt való engedelmisség, tisztelet meg adásában, s a jó rend fenntartásában másoknak is adjanak a példát”.⁵⁴ Lengyel foglyokat azután is vittek át a városon, de a diákság, úgy látszik, csendben maradt. Tudjuk viszont, hogy szabadítottak ki lengyel foglyokat. Még 1834-ben is sor került újabb lengyelbarát tüntetésre.⁵⁵

A lengyel foglyok jelenléte a közegészségügy terén is komoly gondot okozott az erdélyi hatóságoknak. Különösen a kolera terjedésétől tartottak s megfelelő intézkedésekre utasították a „phisicus”-okat, (orvosokat) és a „chirurgus”-okat, (sebészeket, felcsereket). Egy héttel azután, hogy a Dwernicki-hadtest átlépte a galíciai határt s közembereit Erdélybe irányították, Josef Brukenthal provinciaális főcommissarius, Szebenben 1831. május 4-én kelt rendelete ügyükben egészségügyi intézkedéseket hozott. Elrendelte, hogy az Erdélybe érkező lengyel katonaság közt pusztító betegségek megakadályozására a hatóságok minden intézkedést tegyenek meg.⁵⁶ Hasonló tartalmú átiratot küldött a törvényhatóságoknak a Gubernium is (553/1831. sz.), megparancsolva, hogy a házigazdák, akik a lengyeleket beszállásolják, azok távozása után, ágyneműjüket jól mosattassák ki a „ragadó nyavalya” elkerülésére.⁵⁷

Brukenthal rendelete nyomán Aranyosszék királybírája utasította Kákovits phisicust, hogy a lengyel transzportok minden statiójára menjen ki, a betegeket vizsgálja meg és a gyanúsakat válassza külön, állomáshelyéről pedig a lengyelek távozásáig ne mozduljon el. A szükséges intézkedések megtételére a királybíró személyesen is megjelent a statiókon.⁵⁸ A Torda vármegyéhez tartozó Szászrégenen 1831. július 16–17-én utaztak át lengyelek. Rögtön elszigetelték őket a lakosságtól, a városba nem bocsájtották be, hanem azon kívül, a katonai kórházban szállásolták el őket, ahova

53 Trócsányi Zs.: A nagyenyedi kollégium i. m. 27–28.; Szabó Gy.: i. m.

54 RefFőkonzLvt. 283/1831.

55 Trócsányi Zs.: A nagyenyedi kollégium i. m. 27.

56 TordaVmLvt. Eln. lkt. 352, 357/1831.; AranyosszLvt. Eln. ir. 206/1831.

57 TordaVmLvt. Eln. lkt. 352/1831.; AranyosszLvt. Eln. ir. 192/1831.

58 AranyosszLvt. Eln. ir. 206/1831.

két kijelölt személy vitte a számukra szükségeseket. A megye chirurgusa megvizsgálta a foglyokat, de nem talált beteget közöttük. Miután eltávoztak, az utánuk maradt portékák „megmosattak, füstöltettek és tisztítottak”.⁵⁹

A sürgős egészségügyi intézkedések oka az volt, hogy Lengyelország és Galícia területén kitört a kolera. Erdély keleti részén azonban jóval azelőtt, 1831 első napjaiban felütötte fejét ez a ragályos betegség s fokozatosan kiterjedt az egész tartományra. Elharapózásának meggátolására szigorú intézkedéseket hozott a Gubernium, s a közlekedést egyik helységből a másikba erősen korlátozta.

A lengyel foglyok közt — ha nem is kizárólag a kolera miatt — sok volt a beteg. A *Siebenbürger Bothe* közölte, hogy Dwernicki Galíciába történt belépését megelőzően 17 lengyel tiszt és 30 katona már betegen lépett osztrák földre.⁶⁰ T. Bálán is utal Metternich intézkedésére, mely a Dwernicki-hadtest betegeinek kórházba szállítását parancsolja meg.⁶¹ Az elhúzódo harcok, súlyos nélkülözések és fáradságos menetelések miatt elgyötört lengyel katonák közt nagy volt a halandóság. Fogságba jutásuk után egy hónappal már sokan meghaltak közülük; a Galíciában dühöngő kolera is ritkította soraikat.⁶² Erdélyben is folytatódott a menetelő lengyel foglyok megbetegedése; őket kórházba utalták. Így például, tudjuk, hogy 1832. január elején a medgyesi kórházban 15, a kolozsvárban 33, a nagyszebenben 82, a beszterceiben pedig ismeretlen számú beteg lengyel katonát ápoltak, akik valamennyien élvezték az erdélyi lakosság segítőkészségét. A Kolozsváron lévő betegeket ellátták ruhanevel, a szebeniek közt pedig 512 váltóforintot és még külön 50 ezüstforint és 11 1/5 krajcárt osztottak ki készpénzben, előbb pedig ismeretlen nagyságú összeget.⁶³

Az említett összeg csupán kis töredéke volt annak az összegnek, melyet a lengyel foglyok érdekében szervezett segélyakció során gyűjtöttek Erdélyben. A gyűjtőakció élén Kendeffy Ádám és a nemesség liberális csoportjának más tagjai állottak. Egy hónap sem telt el a Dwernicki-hadtest osztrák földre lépése óta és 1831. május 21-én és 22-én Kolozsvárott megalakult *A fogoly lengyelek segedelmezésére egybe-állott Egyesület*, mely felhívással fordult az erdélyi társadalomhoz: „Egész Európa bámulva nézi a lengyel nemzetnek nemzetisége visszanyerésére fordított hősi igyekezetét, azon tiszteletreméltó nagy erkölcsi erőt, mely egy maroknyi nemzetet az északi óriás számos csapattjai által nem hágy elnyomattatni” — írják. Az alakulóülést gr. Kendeffy Ádám lakásán tartották, aki a szabadság gondolat és az erdélyi sportmozgalom elkötelezettjeként szerzett érdemeket. Az alakulóülésen elvarátaival együtt kinyilvánították: „A generalis Dverniczky vezérlele alatt Volhyniába beütött s az orosz erő által Galíciába kiszorított és Erdélybe rendelt lengyeleknek, e hazában mulatások alatt leendő felsegélyeztetését eszközölni kívánván ... egyesülnek.” Az „említett célnak elérhetésére” a törvényhatóságokban megfelelő férfiakat jelöltek ki, akik az illető helyen a gyűjtést

59 TordaVmLvt. Eln. ir. 469/1831.

60 Siebenbürger Bothe, 1831. máj. 21.

61 T. Bálán: i. m. 9.

62 Toldalagi Ferenc — Szüleihez. Bécs, 1831. máj. 30. ToldalagiLvt. Missiles.

63 Jósika János — Kendeffy Ádámhoz. Kolozsvár, 1832. jan. 2. JósikaHtbLvt. Missiles.; Kendeffy Ádám — Jósika Jánoshoz. Kolozsvár, 1832. jan. 6. Uo.; ÁllLvtKv. Beszterce város Levéltára (= BeszterceLvt). Protocolum politico-oeconomicum. 81, 231/1832.

szervezik és a pénzösszeget Kendeffy Ádám pénztáros kezébe szolgáltatják. Intézkedtek, hogy „az ajándékozandó naturalékat”, terményeket piaci áron adják el, az összeget pedig a pénztárhoz juttatják el; „a vásznat pedig — nyilatkozzák az egyesület alakítói — azok a megbízottak, akik távolabb vannak a lengyelektől, mint ezen egyesület, küldjék be a pénztárnak, akik pedig közelebb vannak, tegyenek jelentést a bégýülendő vászon mennyisége felől.” Feladatként megszabták: „azon városokon, hol a lengyelek fogva lesznek, helyben vagy oda közel lévő felszedőknek különösen szívökre kössék, hogy magok személyesen vizsgálják meg és nyomozzák ki, miben látnak a foglyok szükségét, s ez iránt az Egyesületet sietőleg és környüállásoson tudósítsák.” „Továbbá meghatározottat — folytatják — hogy a pénztartó és a Társaságnak egyik tagja, a jegyzőnek is jelenlétében s a helybeli nevezetesebb adakozóknak, ha így kívántatnék, közbe-jövetelével, a szükségekre teljes hatalommal erogálhassanak és a kellett rendelkezéseket megtehessék.” Megbízottakat kértek az erdélyi vármegyék közül Hunyad, Belső-Szolnok, Doboka, Kolozs, Torda, Küküllő, Alsó- és Felső-Fehér és Fogaras vidék élére, továbbá a partiumi megyék (Zaránd, Közép-Szolnok, Kraszna), a Szilágyság, a székely székek (Udvarhely-, Maros-, Háromszék és Gyergyó), a városok közül Kolozs-vár, Brassó és Szeben élére, el nem fogadás esetén pedig helyetteseket.⁶⁴

Felhívással fordultak Erdély lakosaihoz a „hosszas táborozás s kiváltképpen az utolsó visszavonulás által szomorú állapotban” lévő lengyel foglyok megsegítésére s ennek érdekében aláírási íveket bocsátottak ki megajánlás bejegyzése végett.⁶⁵ A bécsi udvar ellenezte a gyűjtést s legfeljebb csak arra az esetre engedélyezte, amennyiben az államkincstár által nyújtott segítség kevésnek bizonyulna. Elrendelte, hogy ebben az esetben is a gyűjtésnek a katonai hatóságok közvetítésével kell folynia.⁶⁶

Az akadályok ellenére a gyűjtésnek igen szép eredménye lett. A levéltári adatok alapján ismerjük a gyűjtés egyes részeredményeit és végeredményét. Az 1. sz. kolozsvári gyűjtőíven 5099 rénes forint és 13 krajcár, a Kraszna vármegyecin pedig 791 rénes forint és 26 krajcár gyűlt egybe. A 2. sz. gyűjtőív 1831. július 17-én kelt nyugtáján 712 rénes forint és 43 krajcár, egy következő 1831. december 21-én kelt nyugtán pedig 512 váltóforint szerepel. Egy, valószínűleg 1831 nyaráról származó jegyzés („Kimutatása az Erdélyben lévő Lengyel Foglyok számára bé gyűlt Segedelelem Pénz Mennyiségének”) lapján 13 tételben már 9601 rénes forint és 37 krajcár összeg szerepel. A gyűjtési felhívásra küldött brassói válaszokból úgy látszik, hogy itt is folyt a lengyel foglyok segítése. Mylius János 1831. június 13-án kelt leveléből kiderül, hogy nem indítottak ugyan el gyűjtőívet, de a lengyel foglyok Brassóba történt megérkezése után subscriptio nélkül is megsegítésüket ígérték. Brassó város magistratusa és Brassó vidék vicekirálybírája 1831. június 30-án kelt leveléből derül ki, hogy a küldött gyűjtőíveket nem köröztették, mert az ide internált lengyelek rendes fizetést kaptak s emellett a lakosságtól „a mesterség dolgozása által is, élet módját keresvén, legkisebb szükségét sem szenvednek.” Az egész segélyakciót summázza az a bejegyzés, amely a gyűjtést elindító felhívás végén található: „Ezen felszólításra

64 1831. máj. 2-i felhívás a lengyelek megsegítésére. Kendeffy Lvt. Vegyes iratok.

65 Uo.

66 Kovács E.: i. m. 81.; Lukinich I.: i. m. 55., 65.

gyűlt 16 000 Rft váltó-tzédula az országba, és a Lengyel haza térő foglyoknak által adattatott 1832 Januarius holnapjában Dornán, két cassariusok jelenlétében, Obester Harting által, minek utána B. Jósika Úr ő Excellentiája mindennemű fortélyokat el próbált hogy czéllyának a gyűjtemény meg ne feleljen.” Megérkezett rövidesen a lengyel foglyok köszönőlevele is „asszony kézzel írva”.⁶⁷ A 16 000 forint összeghez hozzá kell számítanunk azt, hogy útközben a lengyel foglyokat élelemmel, ruhával és dohánnyal mindenütt segítette a lakosság.

Számottevő segítséget kaptak a lengyel foglyok más, közigazgatásilag nem Erdélyhez tartozó területekről is. Így például Szatmár vármegye 1831. június 13-án tartott közgyűlésén 1087 forintot gyűjtöttek össze (az eseményről Kölcsény is megemlékezik). Nagyváradon 2000 forint gyűlt össze a lengyel menekülteknek.⁶⁸ A lengyelek iránti segítőkészség megható mozzanatát jegyezte fel naplójában a liberális Gyulay Lajos.⁶⁹

A lengyel foglyok zöme 1831 november végéig tartózkodott Erdélyben. A foglyok nagy része ugyanis — bízva a cári amnesztiában és az osztrák hatóságok rábeszélésének engedve — már 1831 vége felé megkezdte visszatérését hazájába. Az Erdélyi Gubernium már 2665. sz., 1831. november 11-én kelt és Marosszékhez intézett leiratában intézkedett a hazatérő lengyelek felől. E szerint a visszatérők három transzportban érkeznek Marosszék területére. Az első 487 lengyelből és megfelelő osztrák kísérszemélyzetből (egy kapitány és 50 közember) álló csoportot Nagykend felől várták, december 1-jén Erdőszentgyörgyre (ahol egy napi pihenő várt rájuk), majd december 3-ára Szászrégenbe kellett érkeznie. A második visszatérő csoport (összetétele 534 lengyel fogoly, míg kísérsapata 1 kapitány és 50 közlegény) tervezett menetiránya: november 27.: Nagyernye, november 28.: Szászrégen, november 30.: Nyárádtő.⁷⁰ Minden jel arra mutat, hogy a Dornavatra fele távozó három fogolytranszport 1113 embernek jutott az erdélyiek által gyűjtött 16 000 rénes forint. Ez a csoport azonban az Erdélybe került lengyeleknek csak mintegy fele volt, a többi továbbra is Erdélyben maradt. Más adatok szerint az eltávozottak száma nagyobb volt.⁷¹

67 „Kimutatása az Erdélyben lévő Lengyel Foglyok számára bé gyűlt Segedelem Pénz Mennyiségének.” H. és é. n. Kendeffy Lvt. Vegyes iratok.; Kolozsvárt, 1831. júl. 1-jén és 1831. júl. 17-i contraquietantia és Kolozsvárt, 1831. dec. 21-én kelt nyugta. Uo.; 1831. máj. 21-i felhívás a lengyelek megsegítésére. Uo.; Mylius János — Kendeffy Ádámhoz. Brassó, 1831. jún. 13. Uo. Missiles; Brassói magistratus — Kendeffy Ádámhoz. Brassó, 1831. júl. 30. Uo.

68 Kovács S.: i. m. 10.; Gyalai K. István — Kendeffy Ádámhoz. Magyarfráta, 1832. júl. 16. Toldalagi Lvt. Missiles.

69 „Gizella hugom, G. Wass Györgynének leánya, 9 esztendő és a szegény lengyel foglyok számára mindenét odaadta, amije volt: pénzét, gyűrűit és még bundáit is. Büszke vagyok reá, hogy vérem, azért is tette, mert vérem, a' pedig vízzé nem válik, azt mondja a magyar. Mit reményelhetünk valaha mi is, ha most a lengyeleket, hazájuk szabadságáért fegyvert fogott szomszédjainkat nem segítjük!” Gr. Gyulay Lajos naplói. XII. k. 96. Marosnémeti, 1831. július 23-i bejegyzés. (EME Kézirattára a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattárának megőrzésében.)

70 Marossz Lvt. Eln. ir. 17/1831.

71 A hazatérő első lengyel csoport 271, a második 493, a harmadik 111, a negyedik pedig 466 főből állott, ami összesen 1341 embert tesz ki. Vö. Kendeffy Lvt. Vegyes iratok. A lengyel foglyoknak gyűjtött pénz nyugtái, elszámolásai, ellennyugtái.

A fentiekből kiderül, hogy a Dwernicki-divízió katonáinak zöme mintegy fél évig tartózkodott Erdélyben, azután a cári amnesztia és a bécsi hatóságok sürgetése hazatérésre bírta egy részüket. Újfalvy Sándor 1831 őszen meleg szavakkal búcsúztatja Dwernicki tábornok 800 hősét, „kiket múlt héten Bukovina felé kísértek el innen [...]. Mint vesztőhelyre vezetett vértanúktól vevők búcsúnkat a szabadság derék hőseitől. A kölcsönös fájdalom minden képzetet fölülhaladott. Felebaráti vagy rokonérzés, vagy bajnoki vágy, vagy könnyelműség, vagy mind együtt lettek légyen részvétünk okozói, de tiszta kútforrásból eredve minden esetre tisztességet s becsülést érdemel.”⁷² Ez volt a novemberi felkelés erdélyi összefüggéseinek az a momentuma, amelyről Szász Károly munkájában így emlékezik: „A kicsiny Erdély vendégszerető gazdálkodásán kívül útipénzzel segítette Dwernickinek haza felé utazó hajdoni bajtársait.”⁷³

Az Erdélyben maradottak számát gyarapította a lengyel katonáknak és polgári személyeknek az a része, amely a felkelés bukása után a hatóságok éberségének kijátszásával lépte át az osztrák határt, illetve az osztrák fogságból és internálótáborokból szökött meg. Ezek vagy meghúzódtak jóltevőiknél és várták a fejleményeket, vagy az osztrák birodalmon keresztül igyekeztek külföldre, főleg Franciaországba, Törökországba, Angliába, Svájcba és más vendéglátó országokba. A menekültek e csoportjából többen nálunk találtak menedéket és később hozzájárultak a forradalmi mozgalmak szervezéséhez.⁷⁴

A bécsi kormány természetesen e menekülteket nem a felkelés tragikus sorsú áldozatainak, hanem majdnem mindnyájukat forradalmi ügynököknek tekintette, akiktől igyekezett minél előbb megszabadulni. A lengyel emigráció valóban rövid idő alatt kiépítette forradalmi szervezeteit, de külföldi segítségre is számított. Metternich kancellár és Josef Sedlnitzky, a bécsi titkosrendőrség főnöke, pontosan tájékozottak voltak a franciaországi lengyel emigráció munkája felől, és látták, hogy az beletorkollik egy szélesebb forradalmi áramlatba: a francia, olasz, német, svájci és más konspirációs szervezetek munkájába. Sőt: Metternich szentül hitte, hogy az európai forradalmi szervezetek munkáját egyetlen központból irányítják.⁷⁵ Mindez elég volt arra, hogy a bécsi abszolutizmus államgépezete mindent elkövessen a birodalom területén tartózkodó, átutazó vagy bujkáló lengyelek kiszűrésére.

Ebbe a tevékenységbe Bécs helyi képviselői, az erdélyi hatóságok is bekapcsolódtak. Az Erdélyi Gubernium már a felkelés idején, 1831. április 25-én utasította a törvényhatóságokat, hogy a területükön tartózkodó lengyel szökött katonákat fogassák össze, és erről azonnal tudósítsák. A hatóságoknál önként jelentkező lengyelekről ugyancsak tudósítást várt. A Gubernium 1832-ben is nyomoztatott a lefegyverzett

72 Újfalvy S.: i. m. 239.

73 Szász K.: i. m. 108.

74 Kovács E.: i. m. 130–151.; P. P. Panaitescu: Emigrația polonă și revoluția română de la 1848. București, 1929. 3.; Uő: Planurile lui Ioan Cămpineanu pentru Unitatea Națională a Românilor. Anuarul Institutului de Istorie Națională 3 (1924–1925) 64–65.; C. Göllner: i. m. 236–244.; Ovidiu Bădina: Participarea grupării democrat-revoluționare poloneze la acțiunile revoluționare din Moldova și Țara Românească din 1848. Studii și materiale de istorie modernă. 1963. III. 59–82.

75 Kovács E.: i. m. 131.; Miskolczy Gyula: A kamarilla a reformkorszakban. Bp. é. n. 106.; Wertheimer Ede: Magyarország és a forradalmi propaganda. Századok 50 (1916) 98.

Dwernicki-hadtest Erdélyben megszökött katonái után. A következő évben, 1832. május 15-én Jósika János guberniumi elnök Kolozs vármegyének küldött utasítást a szökevény lengyelek felkutatására, megfigyelésére és feljelentésére.⁷⁶ Míg egyrészt szigorúan nyomoztak a magánszemélyeknél oltalmat találó lengyel menekültek után, másrészt igyekeztek az ismerteket hazájukba való visszatérésre bírni. Erre alkalmasnak látszott az a körülmény, hogy a cári kormány 1831 őszétől több alkalommal is amnesztiát hirdetett a felkelésben részt vett tiszti és legénységi állomány számára. Intézkedés történt az összes Erdélyben tartózkodó lengyel nyilvántartásba vételére; s arra, hogy a katonai személyeket — főleg tiszteket — morvaországi és sziléziai internálótáborokba, a polgáriakat pedig Grazba szállítsák. Később felhívták a figyelmet arra is, hogy a cári kormány az amnesztiát 1832. október 13-áig meghosszabbította.⁷⁷

A lengyel menekültektől mégsem sikerült megtisztítani Erdélyt. Annál kevésbé, mert a lengyelbarátok soraiban olyan tekintélyes politikusokat találunk, mint Wesselényi Miklós, Kendeffy Ádám és mások. A nemesség liberális része többnyire politikai szimpátiából rejtegette és segítette az itt menedéket talált lengyeleket, mások meg pusztá száralombból. Bécs attól tartott, hogy a Habsburg-uralom miatt elégedetlen elemek szervezett kapcsolatot építenek ki a lengyel emigrációval és felkelést robbantanak ki. Azért fokozottan ügyelt azokra a lengyelekre, akik forradalmi propaganda terjesztői voltak.

A jóformán egész Európában működő lengyel emigránsok kerestek is kapcsolatot olyan erdélyekkel, akikből liberalizmusuk révén a lengyel ügy támogatói válhattak. Pl. Albert Tur, a varsói ideiglenes kormány irodaigazgatója Göttingenben megismerkedett két erdélyi fiatalemberrel, Bánffy Jánossal és Zeyk Józseffel. Bécs egyik titkos ügynöke ezt azonnal jelentette, kiemelve, hogy Zeyk „exaltált liberalizmusát nagyon is kinyilvánította”. Értesülése szerint Tur kijelentette volna: reméli, hogy Lengyelországban, még inkább Magyarországon és Galíciában nyugtalanságok törnek ki. Elfogták Turnak egy emigráns-társához, Kubnickihez intézett levelét, amely jelzi, hogy megismerkedett két erdélyi ifjúval, akikkel közvetlen levelezést fog fenntartani. Metternich elrendelte a Tur levele által gyanússá tett Bánffy és Zeyk megfigyeltetését, jelezve az esetet Jósika guberniumi elnöknek is.⁷⁸

Metternich utasításának szellemében 1833 nyarán széles körű akció indult a Habsburg Birodalomban lévő forradalmárok és lengyel menekültek kézre kerítésére és a Galíciával való levelezésük meggátolására. Ezen a csapáson haladva az Erdélyi Gubernium nyomozólevelek sorozatát indította útnak a vármegyék, székek és városok hatóságaihoz. A guberniumi praeses 295/1833. elnöki szám alatt Zverlovski Bálint (helyesen: Walenty Zwierkowski) és Lelevel Péter (helyesen: Joachim Lelewel) lengyel emigránsok személyleírását küldte szét és letartóztatásukat rendelte el. Nem sokkal utána (367/1833. eln. sz. a.) Stárzevszky és Michaelovszky lengyel személyek utáni nyomozást rendelt el. Megjegyzi, hogy Stárzevszky Szolga János álnéven svájci passzussal, Michaelovszky pedig Vartmann álnéven utazik. Egy másik nyomozólevél

76 KolozsVmLvt. Eln. Ikt. 190/1831. és 98/1833.; Udvhslvt. Eln. Ikt. 143/1831.; BeszterceLvt. Protocolum politico-oeconomicum. 319/1832.

77 T. Báln: i. m. 14.; Kovács E.: i. m. 131–132.

78 Metternich — Jósika Jánoshoz. Bécs, 1832. ápr. 14. JósikaHtLvt. Missiles.; Kovács E.: i. m. 150.

ismét Lelewelt nyomozza, rajta kívül pedig Gizenkovszki lengyel menekült személy-leírását küldi meg, s mindkettő letartóztatását elrendeli.⁷⁹

A személyekre szóló letartóztatási parancs mellett több olyan leirat is ismeretes, amely általában érinti a forradalmi propagandával vádolt egyéneket és lengyel menekülteket. Így a kormányzékai elnök elrendelte, hogy ha Lengyelországból, Oroszországból és Poroszországból az erdélyi törvényhatóságokba érkezett szökevények nyomára jutnának, azokat szigorúan kutassák fel és szoros felügyelet alatt tartsák. Ezek jelenléte felől pedig pontosan tudósítsák az elnököt, jelezve, hogy honnan és mikor érkeztek, mikor és merre utaznak. Röviddel utána hasonló tartalmú utasítás rendeli el, hogy minden módon akadályozzák a lengyel és orosz szökevények behatolását Erdélybe, a bejőtteket pedig tartóztassák le, motozzák meg s a náluk talált portékákról jelentést tegyenek.⁸⁰

A polgári hatóságokkal teljesen összhangban jártak el a katonai szervek is. Ezt bizonyítja a 2. román határőr gyalogezred 2. százada parancsnokának, Szentpáli századosnak 1833-ból való parancskönyve. Ebből kiderül, hogy az ezredparancsnok, Hermany ezredes, a Hofkriegsrat elnökségének leiratára hivatkozva utasította a keleti határszélen szolgálatot teljesítő beosztottait a lengyelországi, oroszországi és poroszországi lengyel szökevények nyomozására. Egy másik ezredparancs a már említett Stárzevcszky és Michaelovszky nevű lengyel emigránsok után nyomoz és letartóztatásukat rendeli el. Hermany ezredes mindkét parancsa megegyezik az Erdélyi Gubernium már említett rendeleteivel.⁸¹ Az 1833 szeptemberében tartott münchengrätzi kongresszus megszilárdította az orosz, osztrák és porosz dinasztia szövetségét.⁸² Ez egyben az Ausztriába menekült lengyelek helyzetének további rosszabbodásához, majd egyenesen kiutasításukhoz vezetett. A münchengrätzi kongresszuson az osztrák és orosz kormányzat kölcsönösen garantálja egymás birodalmának területi épségét. Olyan értelemben is, hogy lengyel forradalmi mozgalom esetén fegyveres támogatást nyújtanak egymásnak s kölcsönösen kiadják egymásnak a menekülteket és a politikai bűnösöket. A lengyelek érdekében szervezett minden mozgalom a két kormány fegyveres erejébe ütközött. Nyomában 1833-tól kezdve az Erdélyben tartózkodó lengyelek rendőri megfigyelés alá kerültek.⁸³

Az 1833–34. években ismét fellendült a lengyel emigráció tevékenysége. 1833 augusztusában József Zaliwski ezredes megindította partizánharcát a cári lengyel területeken, melyben Galíciából és Poznańból érkezett lengyel felkelők is részt vettek. A partizánharcot csírájában elfojtották ugyan, de pusztán annak híre Metternichben egy az egész Habsburg Birodalomra kiterjedő mozgalom rémképét idézte fel.⁸⁴ Ezt a félelmet erősítette az a tény, hogy a lengyel emigrációnak mind az Adam Czar-

79 KolozsVmLvt. Eln. lkt. 99, 133/1833.; TordaVmLvt. Eln. lkt. 719/1833.; Kovács E.: i. m. 142.

80 KolozsVmLvt. Eln. lkt. 136, 148/1833.; TordaVmLvt. Eln. lkt. 706/1833.

81 Besztercei Állami Levéltár. II. román határőr gyalogezred lvt. Hauptmann Szentpáli Companie nr. 2. Befehls-Protocoll. (= Szentpáli) 1832–1833. 1833. júl. 6-i és júl. 9-i bejegyzés. Vö. KolozsVmLvt. Eln. lkt. 99 és 136/1833.

82 Történeti kronológia. I. Szerk. Bodor András és Csetri Elek. Bukarest, 1976. 328.

83 Horváth Jenő: Magyar diplomácia. 1815–1918. Bp. 1918. 9.; C. Göllner: i. m. 237.; Kovács E.: i. m. 214.

84 Erdélyi Híradó, 1833. aug. 20.; Kovács E.: i. m. 146.

toryski herceg vezette konzervatív (Hôtel Lambert), mind a Joachim Lelewel irányította demokratikus szárnyának terveiben különösen fontos szerepet kapott Galícia, ahol a titkos szervezetek tevékenysége erősen fellendült. Sőt az 1833 tavaszán Karol Borkowski vezetése alatt álló titkos társaság kifejezetten az Ausztria elleni felkelést vette programjába és a nyugati carbonarizmus hatására demokratikus elveket: az egyenlőség és testvériség, valamint a jobbágyfelszabadítás gondolatát tette magáévá. Borkowski szervezete ellen az ausztriai hatóságok — különösen 1833, Münchengrätz után — módszeres hajszát indítottak a galíciai összeesküvők leleplezésére és mozgalmuk elfojtására. Az osztrák hatóságok megkezdték az egykori szabadságharcosok összefogdosását és az idegenek kiutasítását. 1834 elején egy körirat felszólította az emigránsokat, hogy jelentkezzenek a kerületi hatóságoknál Franciaországba szóló útlevelekért, mert, akik március 4-ig nem jelentkeznek, azokat születési helyükre toloncolják, azaz az oda való lengyeleket kiadják a cári Oroszországnak. 1834 tavaszán Galíciában valóságos hajtóvadászat kezdődött a lengyel emigránsok után, a kormány-szervek pedig jutalommal kecsegtették az útlevél nélkül utazó idegeneket elfogó köz-ségi előljárókat.⁸⁵

Ez volt az az időszak, amikor a bécsi rendszer intézkedései elől a galíciai titkos forradalmi szervezetek tagjai nagy számban menekültek dél felé, köztük Erdély irányába. Akiknek nem sikerült átlépniök a határt, többnyire a hatóságok kezére kerültek. A galíciai titkos szervezetek felszámolása során bontakozott ki 1834 tavaszán a leMBERGI büntető törvényszék akciója, amelyet felségsértés címen indított a lengyel hazafiak ellen. Sokakat letartóztattak, közülük egyesek vallomást is tettek. Bécsben a legnagyobb izgalmat a galíciai Landespräsidiumnak azon közlése keltette, hogy a forradalmárok március 4-ére felkeltést akarnak kirobbantani Galíciában, Poznań nagyhercegségében, Volhíniában és Magyarországon. A jelentés szerint a felkelés előkészítésében Dwernicki tábornoknak is része volt. A fenti közlés még inkább a Habsburg Birodalom keleti tartományaiban meghúzódó lengyelekre irányította a bécsi udvar figyelmét. Miközben széles körű intézkedéseket tettek a felkelés kitörésének megakadályozására, Erdélyben is egymást érték a jegyzékek azoknak a személyleírásával, akik számításba jöhettek galíciai felkelés szervezőjeként.⁸⁶

Az óvóintézkedések sorát Jósika János erdélyi guberniumi elnök 1834. február 19-én kiadott körlevele nyitotta meg, amely orosz-lengyelországi szökevények után rendel el nyomozást. Olyan személyekről van szó, akik megszöktek, miközben hadifogolyként Morvaországba, Brünnbe kísérték volna őket vagy pedig éppen a brünni vagy más fogházakból és internálótáborokból menekültek el. Az átirathoz mellékelte Personalbeschreibung (74/1834. sz.) 33 nevet tartalmaz. Legnagyobb részük a novemberi felkelés volt katonája és tisztje, de vannak köztük kisiparosok, diákok és birtokosok, az utóbbiak közül kettő franciául is beszélt. Más hasonló letartóztatási parancs azután is jelent meg.⁸⁷

⁸⁵ Kovács E.: i. m. 214.

⁸⁶ I. m. 223.

⁸⁷ UdvhsvLtvt. Eln. ir. 62/1834.; ÁllLvTKv. Felső-Fehér Vármegye Levéltára (= FFehérVmLvT). Eln. Ikt. 80/1834.

1834. április 25-én Jósika guberniumi elnök a lembergi büntető törvényszéken perbe fogottak és gyanúsítottak egész sorát nyomoztatta a törvényhatóságokkal. A nyomozottak első csoportjába a kereset alá vettek, de ismeretlen helyen meghúzódtok személyek tartoznak. A második csoportbeliek ellen nem volt ugyan kereset, de „kiknek letartóztatását veszedelmes czélzásokért szükségesnek lenni ítélte”. A mellékelt (291/1834. sz.) Personalbeschreibung 19 személy, egy másik (219/1834. sz.) pedig 31 személy leírását tartalmazza, kiknek letartóztatását és kíséret mellett Lembergbe küldését parancsolja Jósika. Ezeknek nagy része az 1830–31. évi lengyel nemzeti felkelés aktív résztvevője volt.⁸⁸

Szentpáli határőrkapitány már idézett parancskönyvében is számos olyan lengyel emigráns neve szerepel, akiknek letartóztatására felsőbb utasítás érkezett. Az ide is mellékelt 219/1834. sz. személyleírási íven kívül egy másik 14 gyanúsított nevét tartalmazza. Egy másik személyleírási ív 30 olyan nevet tartalmaz, akik a galíciai felkelésben részt akartak venni. Az említetteken kívül a századparancskönyv 1834. júliusi és augusztusi részében ismét 68 nyomozásra kiadott személyleírás szerepel. A nyomozottak sorában van többek között Johann Nepomuk Uminsky (helyesen: Jan Uminski) tábornok (aki hamis francia útlevéllel Verdiere név alatt mint természettudós és antikvárius utazik), Ambros Skarzinsky (helyesen: Kazimierz Karzynski) tábornok (aki hamis scájvi útlevéllel, Johann Willert posztógyáros néven szerepel), továbbá Lewinski ezredes, valamint számos lengyel és litván tiszt és altiszt, akik közül egyesek nemcsak a novemberi felkelés idején, hanem már Napóleon alatt is szolgáltak. Vannak köztük orosz nemesek is.⁸⁹ Amint látjuk, a menekültek személyazonosságát nehéz volt megállapítani, mert álnéven utaztak. A méltatlan sorsnak kitett hazafiak mellett akadtak azonban kalandorok is. Így például Opitecki báró, akinek főrangú neve mögött Ignaz Gruber csavargó rejtőzött.⁹⁰

A galíciai letartóztatási hullám elől menekültek, személy szerint is megnevezettek hosszú felsorolása mellett Jósika guberniumi praeses 1834. április 21-én kiadott más, általános jellegű letartóztatási utasítást is szétküldött. Olyan lengyel szökevények ügyében, akiknek sorstársai „mint titkos politikai célzatú emissariusok” elfogattak. E szökevények valószínűleg Bukovinán át menekültek Erdély felé, a Kárpátok havasai között húzták meg magukat, s talán Erdélybe szándékoztak jönni. Éppen ezért Jósika a passzus nélkül utazókat és gyanús idegeneket letartóztatni rendeli.⁹¹ Hasonló értelmű parancsot adott a naszódai román határőrezrednek 1834. május 5-én hg. Estei Ferdinánd erdélyi teljhatalmú királyi biztos. Hermany ezredparancsnok ennek megfelelően utasítást küldött alárendeltjeihez, a századparancsnokokhoz és határőrkommandókhoz, a határőrpontok őrzőihez, hogy a tihucai szorost, valamint a többi határátkelőhelyet szigorúan őrizzék. Ha pedig gyanús idegent vagy lengyel foglyot találtnak, azt tartóztassák le és erős katonai őrizet mellett kísértessék az ezredtörzshöz.⁹² Rövidesen újabb parancs érkezett Luxem altábornagytól, az erdélyi General-

88 UdvhszLvt. Eln. ir. 139/1834.

89 Szentpáli. Befehls-Protocoll. 1834–1836. 20–25., 34., 66., 67., 79–80. és 107–108.

90 Jósika János — Bálint Elekhez. Kolozsvár, 1834. ápr. 30. JósikaHtLvt. Missiles.

91 FFehérVmLvt. Eln. lkt. 131, 186/1834.

92 Szentpáli. Befehls-Protocoll. 1834–1835. 6–7., 10–11.

kommando elnökétől, amely a külföldre vándorolt lengyel felkelők számára megtiltotta, hogy osztrák területre lépjenek.⁹³ Erre az intézkedésre azért kerülhetett sor, mert 1833–34-ben a lengyel emigráció számos képviselője érkezett Galíciába, amely akkoriban a lengyelek titkos szervezkedésének központja volt. A lengyel felkelők és emisszáriusok elleni biztonsági intézkedések és azok nyomozásának tényét az 1834. év iratainak számos darabja őrzi erdélyi levéltárainkban.⁹⁴

A bécsi udvart és erdélyi képviselőit nem véletlenül nyugtalanította a lengyel emigránsok itteni tevékenysége, hiszen az úrbéres parasztság és reformnemesség ellenállása erősödött Erdélyben. Ebben a helyzetben kezdte meg erdélyi tevékenységét Adolf David, a délkelet-európai népek függetlenségi harcának neves vezetője, a lengyel, magyar és román forradalmi erők összefogásának egyik kezdeményezője. A kérdés tárgyalása nem tartozik tanulmányunk témakörébe, azért csak annyit jegyzünk meg: adatokkal nem bizonyítható ugyan, de feltételezhető, hogy Adolf David mozgalmának az erdélyi lengyel menekültek demokratikus elemeivel is lehetett kapcsolata.

Tudnunk kell ugyanis, hogy az 1833–34. években a hatóságok minden megszorító intézkedése ellenére tartózkodtak lengyel menekültek és emisszáriusok Erdély területén. Egyesek közülük — valószínűleg a tekintélyesebb konzervatív szárny képviselői — a liberális nemesség birtokain találtak menedéket. Ilyen lengyel menekült lehetett a kolozsvári Szatsvai-fogadóban 1834 első felében megszállt báró Grodno, volt lengyel ezredes. A bizonyára álnéven és hamis osztrák útlevéllal utazó Grodno a kolozsvári városrendészet nyomozása alapján maga sem lehetett idegen kora mozgalmaitól. Ezt sejteti többek között, hogy távozása után egy kardot és két pisztolyt hagyott a fogadót bérlő Gallik Károlynál. Kolozsvári tartózkodása idején a németül rosszul beszélő Grodno a liberális nemesség képviselőivel így többek között Wesselényi Farkassal keresett kapcsolatot. Az utóbbi kolozsvári házában a főbíró házkutatást is tartatott Grodno után nyomozva, de már nem találta meg. Úgy látszik, a lengyel emigránsnak a rendőrség éberségét kijátszva sikerült kereket oldania. A kapcsolatos vallatásból arra lehet következtetni, hogy a lengyelekkel szimpatizált maga a fogadós, Gallik Károly is, mert a gyanús idegennek számító Grodnót csak eltávozása után jelentette a rendőrségnél, holott idegenek késői bejelentése miatt már egyszer megintették.⁹⁵

Az Erdélyben tartózkodó lengyel menekültek és otthoni hozzátartozóik között, úgy látszik, galíciai és erdélyi kereskedők segítettek a kapcsolatot fenntartani. Erre enged következtetni Jósika guberniumi elnök két levele, amely felhívja Közép-Szolnok vármegye és Kolozsvár főbírája figyelmét egy Littmann Jónás Weinberger nevű kereskedőre, aki a lengyelországi Korienia és a partiumi Tasnád között a Dukla-hágón át „Lengyelországgal veszedelmes correspondenciát folytat.”⁹⁶

A lengyelek elleni fellépést általában erősen nehezítette, hogy a felsőbb rendeleteket az alantas hatóságok a lengyelek iránti politikai szimpátiából többnyire csak

93 Uo. 250–251.

94 TordaVmlvt. Eln. lkt. 417, 418, 444, 521, 1139, 1140/1834.; AranyosszLvt. Eln. ir. 302, 324 és 165/1834.

95 Kolozsvár, 1834. márc. 15-i vallatás egy idegen szökevény után. JósikaHtbLvt. Vegyes iratok.

96 Jósika János — Kolozsvár főbírájának. Kolozsvár, 1834. jún. 30. JósikaHtbLvt. Missiles.; Jósika János — Bálint Eleknek. Kolozsvár, 1834. jún. 30. Uo.

tessék-lássék teljesítették, egyes liberális elemek pedig egyenesen segítették, rejtegettek és támogatták a lengyeleket.

Az 1833–34. évek galíciai, magyarországi és erdélyi nyugtalanító jelenségei arra bírták a bécsi udvar képviselőit, hogy Münchengrätz szellemében véglegesen eltávolítsák a cári kormány ismételt amnesztiái után is a Habsburg Birodalomban tartózkodó lengyel emigránsokat. Az említett években Miklós cár és Metternich nyomására a lengyel emigráció fokozatosan kiszorult Poroszországból, Szászországból és Svájcból, s hivatalosan befejeződött az utolsó lengyel emigránsok kiűzése a Habsburg Birodalomból.⁹⁷

Az 1830–31. évi lengyel nemzeti felkelés osztrák földre menekült és internált katonáit, amint az a sajtóból és a levéltári anyagból nyomon követhető, csoportosan távolították el. Egy 30 tagú lengyel tiszti csoport 1833. október 23-án Brünnből Laibachba érkezett, ahova még 150 tisztet vártak. Ezeknek — mint a cári amnesztiából kirekesztetteknek — Triesztben kellett hajóra szállniuk, hogy az Amerikai Egyesült Államokba utazzanak.⁹⁸ A csoport további sorsa is ismert. Az osztrák haditengerészet egyik nagyenyedi származású tisztjétől — aki részt vett a lengyel foglyok katonai kíséretében — értesülünk, hogy a kiutasított lengyelek Triesztből november 23-án valóban elindultak Észak-Amerika felé. A két osztrák fregatton összesen 232 fogoly kelt útra (a Hebe fedélzetén 142, a Gueriera fedélzetén pedig 90 ember), de csak 69 napos keserves, viharos utazás után sikerült Gibraltárig elvergődniük. Itt 12 napot vesztegeltek, a fregattokat helyrehozták, vízzel és élelemmel látták el és így indultak tovább Észak-Amerika irányába. New Yorkba érkezésük után személyenként 100 conventionális forintot kaptak. A tudósító megjegyzi, hogy a lengyelek eddig csendesen voltak, bár „általában békétlen és nyughatatlan lélek uralkodik benne”; a tisztek megkülönböztetést kívántak, s a császár adakozó voltát „csak hálálansággal fizetik” — írja.⁹⁹ A kérdésnek külön érdekessége, hogy a tudósítás küldője egy erdélyi nemesifjú, „a császári-királyi tengeri hadi hajókon tiszti hivatalban van,” s a hír Gibraltárból indult útnak és Nagyenyeden át érkezett az Erdélyi Híradóhoz. A lap szerkesztősege nem nevezte nevén a levélíró, aki a Gy. K. szignót használta aláírás helyett. Vitán felül áll azonban, hogy a kezdbetűk mögött a sepsimartonosi Gyujtó Károly rejtőzik, aki az 1834. évi osztrák Militár-Schematismushoz a haditengerészet tisztjei sorában zászlósi (Schiffs-Fähnriche-Oberlieutenant) rangban tűnik fel.¹⁰⁰

97 Kovács E.: i. m. 224.; Erdélyi Híradó, 1833. aug. 27., szept. 3., okt. 26., nov. 19., dec. 10. és 1834. márc. 8.

98 Erdélyi Híradó, 1833. szept. 3.

99 Erdélyi Híradó, 1834. ápr. 1.

100 Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes. Wien, 1834. 378. Nagy Iván további részleteket szolgáltat az említett Gyujtó Károlyról, aki később „tengerész ezredesség”-ig vitte. E szerint Gyujtó Károly „Jegelső magyar, ki az osztrák tengerésznél ezredesség, s velencei parti admiralság s arsenal-igazgatóságra emelkedett. A marosi sóhajókáztatás költé fel vágyait, 1819-ben tengerész-akadémia-ra ment, honnan mint tiszt lépe ki. — Velenczében járó utazóink róla a legnagyobb szeretettel s tisztelettel emlékeznek” — írja róla. (Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. IV. Pest, 1859. 479.)

Észak-Amerikában az úttörők nehéz sorsa várt a kényszerű lengyel bevándorlókra. Egy későbbi tudósításból arról értesülünk, hogy az osztrák uralkodó parancsára Észak-Amerikába szállított tisztii csoport tagjai — Jackson elnök dekrétuma folytán — engedélyt kaptak, hogy Illionis vagy Michigan állam területén maguknak 36 osztály földet választhassanak. Ha a földet szépen művelik — mondja tovább a tudósítás — és az adót rendesen fizetik, 10 év alatt a föld tulajdonosává válnak.¹⁰¹

1834 legelején megkezdődött az utolsó lengyel foglyok elszállítása Erdély földjéről is. Egyik fogolytranszport január 28-án érkezett Nagyenyedre. A városcsában ismét szeretettel fogadták és vendégségre kézzől-kézre adták őket, sőt gyűjtés is kezdődött érdekükben. Így a fogolyment csak másnap tudott továbbindulni, miközben kalandos szöktetési tervek születtek érdekükben. Azok kezdeményezője, úgy látszik, Zeyk László királyi táblai kancellista lehetett, aki a szöktetési tervek meghíúsulása után Kolozsvárra írt, hogy majd ott kíséreljék meg az átvonuló lengyelek megszöktetését. Mikor a fogoly mentoszlop Enyedről indulni akart, a diákság megint körülfogta a gyülekezőhelyet. A katonai kíséret vezetője már-már veszélyesnek ítélte meg a helyzetet. Amint három évvel korábban, most is Szász Károly professzor lépett közbe s küldte vissza a diákokat a kollégiumba. A lengyel foglyok oszlópa így továbbindulhatott.

Két héttel az enyedi események után Kolozsváron sor került egy véres összetűzésre a helyi lakosság és a császári-királyi katonaság között. Ilyen feltételek között I. Ferenc Kabinettschreibenjében vizsgálatot rendelt el az enyedi szöktetési kísérlet ügyében is. A guberniumi vizsgálat kiderítette, hogy ha valakinek szándékában állott volna is a lengyel foglyok megszöktetése, „azt senki is meg nem próbálta”. A vizsgálatot mégis csak az 1835. június 8-i királyi resolutio zárta le.¹⁰²

Nem tudni mi lett a sorsa ezeknek az 1834-ben Nagyenyeden és Kolozsváron át kiszállított lengyel foglyoknak. Egy részük valószínűleg visszatért hazájába, más részük a nyugat-európai országokban vagy Észak-Amerikában talált menedéket. Mindezenesetre eltávozásukkal hivatalos erdélyi tartózkodásuk megszűnt.

A lengyel menekültek további sorsának vizsgálata már meghaladja e tanulmány kereteit. Szükségesnek tartjuk mégis megjegyezni, hogy 1834 után is találunk lengyel menekülteket Erdélyben. A lengyel függetlenségi mozgalom szimpatizánsai továbbra is rejtegettek itt lengyel emigránsokat. Nem szűnt meg a lengyel emisszáriusok működése sem. Annál kevésbé, mert a lengyel emigráció mind demokratikus, mind konzervatív szárnyának délkelet-európai terveiben fontos szerepet játszott mind Cseh- és Magyarország, mint Galícia, Erdély, Havasalföld és Moldva. Így ezután is keresnek a hatóságok lengyel ügynököket és szökevényeket Erdélyben, megtalálásukra azonban kevés a példa.¹⁰³

101 Erdélyi Híradó, 1834. szept. 27.

102 Trócsányi Zs.: A nagyenyedi kollégium i. m. 34–35.; RefFőkonzLvt. 97/1836.

103 FFehérVmLvt. Eln. lkt. 55/1836. sz. alatt Kornis János guberniumi praeses Sabiki Benedek, Czakovszkij Antal, Jankovskij Jozef, Wegrzynovitz Tadeus lengyel szökevényeket kutatja és letartóztatásukat rendeli. FFehérVmLvt. Eln. lkt. 56/1836. alatti bejegyzésből pedig arról értesülünk, hogy egyiküket, Wegrzynovitz Tadeust Baján elfogták a hatóságok és Triesztbe kísérték.

Az 1830–31. évi lengyel nemzeti felkelés menekültjeinek erdélyi tartózkodása szervesen beletartozik a lengyel nép szabadságküzdelseinek és emigrációs tevékenységének történetébe. Mindkettőnek szélesebb összefüggései és távlatai voltak.

Leverését követően az Európát elárasztó rengeteg menekült közül több ezer talált menedéket Erdély területén. Ezek a lengyel hadifoglyok és politikai menekültek nálunk is az abszolutizmus elleni és a függetlenségi harc, gyakran pedig a demokratikus, antifeudális eszmék hordozói és terjesztői voltak. Jelentős szerepet játszottak tehát nemcsak a lengyel ügy képviselésében, hanem a népek szabadságtörekvéseinek ébrentartásában és erjesztésében, valamint a politikai öntudat érlelődésében. Amikor ugyanis a lengyel menekültek Lengyelország felszabadításáról beszéltek ott, ahol megfordultak, nemcsak népszerűsítették ezt a gondolatot, hanem egyben serkentették a többi elnyomott népeket és forradalmasították erőiket. Így a lengyel kérdés integráns részévé vált más népek forradalmi mozgalmának. Valóban, a Lengyelországhoz való viszony 1789 óta minden forradalmi mozgalom intenzitásának és életképességének fokmérője.¹⁰⁴

A lengyel felkelés sikereit úgy értékelte a vele szimpatizáló európai közvélemény, mint a cári Oroszországra mért csapást, mint a maradiság és a despotizmus feletti győzelmet. Hatása azonban igazában csak elbukása után vált nyilvánvalóvá, mikor a lengyel emigráció tevékenységét — mint nemrégiben a görög szabadságharcot — sokan meleg rokonszenvvel követték és látványosan támogatták.

Az 1831 után központját Franciaországban felállított lengyel emigrációs szervezet megbízottai sikeresen tevékenykedtek jóformán Európa minden országában, ahol az abszolutista rendszer nehezedett a népekre. Terveikben fontos szerepet játszottak Közép- és Délkelet-Európa országai. Adam Czartoryski tábora (a párizsi Hôtel Lambert) ezeknek népeit igyekezett megnyerni és összefogni a cárizmus elleni harc és a lengyel függetlenség érdekében.¹⁰⁵ Így válik érthetővé, hogy miért volt olyan szoros összefüggésben a lengyel kérdéssel ezen népek szabadságtörekvése, jóformán valamennyi politikai mozgalma, összeesküvése.

ELEK CSETRI REFUGEES FROM THE 1830–1831 POLISH UPRISING DURING THEIR STAY IN TRANSYLVANIA

Through the use of manuscript and archival sources and early press reports, the author illustrates the fate of the refugees from the 1830–1831 Polish national uprising who landed up in Transylvania. It is a well-known fact that at the time of the defeat and failure of the November Uprising numerous Polish refugees and prisoners of war arrived in the Habsburg Empire.

Fleeing from the Tsar's forces, the Dwernicki and Koliska divisions were forced to enter Galician territory where they were taken prisoner by the Austrian army. Chancellor Metternich

104 Kovács E.: i. m. 20.

105 T. Holban: Emigrația polonă în anii 1831–1848 și influența ei asupra mișcărilor de independență ale Românilor. *Revista istorică* 20 (1934) 327–332.

ordered that these Polish prisoners be directed to camps in Transylvania. They were placed in camps in Brassó and Nagyszeben, while smaller numbers were also taken to Gyulafehérvár and Fogaras. Since their numbers constantly fell on the journey from Galicia to Transylvania, there were possibly 2500–3000 prisoners on arrival. They proceeded to the camps using several different routes and the Austrian army accompanied their marching columns.

The local inhabitants everywhere gave a warm greeting to the poor and wretched Polish soldiers and did all that was possible to help them. Donations of food, clothing and tobacco were given and the soldiers were made welcome in people's homes. In Kolozsvár the reform-minded Hungarian gentry participated in the formation of a special charitable association to aid the Poles. Despite every type of opposition from government leaders, this charity succeeded in collecting 16 000 *rénés* forints for the captives. While Polish soldiers were crossing Nagyenyed, sympathy for the prisoners turned into open protest as students of the Reformed College led in what almost became a bloody battle with the Austrian soldiers.

The prisoners, together with other Polish refugees, stayed in Transylvania for varying lengths of time. During their stay a number of them carried on political activities and their presence strengthened the national and anti-feudal struggle for liberty in Transylvania and south-eastern Europe. Under pressure from Vienna the authorities constantly controlled the Polish refugees and watched their activity. Finally, yielding to the wishes of the Russian government and fearing the influence of Polish revolutionary propaganda, Vienna decided to expell the Polish refugees from the territory of the Habsburg Empire including Transylvania. Most refugees were sent back into Tsarist Poland. Others left for France, Switzerland, England and the United States. A small number, however, remained in Transylvania to wait for better times.

Magyarország helye a francia és a porosz külpolitikában 1867–1868-ban*

Az 1867. év a német, az osztrák és a magyar történelemnek egyaránt emlékezetes, nagy esztendeje. Miközben a Majna folyótól északra fekvő államok Északnémet Szövetség néven föderációba tömörültek, a Habsburg Monarchia területén hasonlóképp nagy horderejű változások mentek végbe. Az uralkodó 1867. február 17-én Andrássy Gyulával az élen kinevezte a felelős magyar minisztériumot, az országgyűlés május 29-én becikkelyezte az új közjogi struktúrát megteremtő 1867. évi XII. törvénycikket, a miniszterelnök pedig június 8-án Budán Ferenc József fejére helyezte a magyar királyi koronát. A németek számára 1867 jelentőségét hamar beárnyékolta egy újabb, még jelentősebb dátum, a Monarchia nemzeteinek azonban fél évszázadra keretül szolgált az, ami ebben az esztendőben kialakult.

A kortársak és a történészek kiegyezésnek nevezték és nevezik mindazt, ami 1867-ben történt, a találó kifejezés azonban inkább az ide vezető utat érzékelteti, a változás belső tartalmára nem világít rá. A későbbiek szempontjából pedig ennek volt igazi jelentősége. Az eddigi Ausztria helyett immár Osztrák–Magyar Monarchia nevet viselő államalakulat ugyanis közjogi struktúráját tekintve Európa valamennyi államától különbözött. Elütött a centralizált modelltől, a francia mintától csakúgy, mint az oroszától, de a szövetségi típustól is, annak az alkotóelemek egyenjogúságát respektáló svájci mintájától csakúgy, mint a porosz túlsúlyt megtestesítő némettől. Még valamennyire az 1814. évi unió eredményeként létrejött svéd–norvég berendezkedésre hasonlított, de ezzel szemben is sajátos vonásai álltak előtérben.

A kiegyezéssel létrehozott államrendszer egyedi mivolta abban állott, hogy Cisz-lajtánia (hivatalos nevén a „birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok” együttese), illetve Magyarország belpolitikai tekintetben teljes önállóságot nyert, ugyanakkor az államélet fontos attribútumai közül a külügy, a hadügy, valamint a kettőre vonatkozó pénzügy közös ügynek ismertettek el. A közös tárcák vezetésére — minden parlamenti befolyás nélkül — az uralkodó nevezett ki minisztereket, ezek azonban nemcsak neki, hanem a parlamentáris testületeknek is felelősséggel tartoztak. A három közös miniszter a törvény szerint nem alkotott közös vagy központi kormányt, de lényegében ilyen hatáskört gyakorolt az osztrák és a magyar miniszterelnök részvételével üléselőző közös *minisztertanács*. Ennek a testületnek a rendszeres feladata a közösügyi költségvetés előkészítése volt, de a helyzetből adódóan a külpolitika és hadügy legfontosabb kérdéseiben is döntött, illetve kezdeményezett.

* A szerző a tanulmány elkészítéséhez szükséges külföldi levéltári kutatásokat az OKTK Magyarságkutatás Főirány támogatásával végezte.

A közös tárcák költségvetését a két országrész országgyűléseiből kikülönített és külön ülésező hatvan-hatvan tagú testület (*delegáció*) vitatta meg és hagyta jóvá. A költségvetési vita a küldötteknek lehetőséget adott arra, hogy a külpolitika és hadügy érdemi kérdéseiben véleményt nyilvánítsanak, és mivel a költségvetés megszavazása tőlük függött, és a miniszterek nekik is felelősséggel tartoztak, a delegációk végeredményben a parlamenti ellenőrzés funkcióját is gyakorolták.

A birodalmi jellegű közös ügyek mellett a Monarchia két országa között határidős, közös ügyeket is megneveztek, amelyekben a két félnek tízévenként kellett újabb megállapodásra jutnia. A két ország közös ügyeinek ez az aprólékos, de meglehetősen bonyolult rendezése már a kortársaknak is sok élcelődésre adott alkalmat, és a dualista államot gúnyosan „felmondásig szóló Monarchiá”-nak nevezték.¹

A dualista rendszer bonyolult belső és külső erők összehatásának köszönhetette létrejöttét, de végső soron abból az egyszerű matematikai tényből következett, hogy a soknemzetiségű Monarchián belül egyik etnikum sem rendelkezett döntő számbeli túlsúllyal, és hogy az osztrák mellett a magyar volt viszonylag a legerősebb. A matematikai logika a Monarchia mindkét felében, így Magyarországon is hasonló konklúzióra vezethetett. A kiegyezés éveiben a mintegy hatmilliós magyarság az ország népességének csupán negyven százalékát tette ki, a többi megoszlott a németek, szlovákok, románok, kárpátukránok, szerbek és horvátok között. A nemzetiségek ekkor még respektálták a magyar területi integritást, de azt összekapcsolták a különböző szintű területi autonómiák kialakítására vonatkozó igényekkel.

A nemzetiségi kérdés magyarországi megoldása azonban nem igazodott a kiegyezési mintához, és a számtani arányok nem érvényesültek. (Majd amikor ötven év múlva érvényesülnék, egészen más megoldásra vezetnek.) A magyar kormány és az országgyűlés határozott centralizációs elgondolásokat juttatott kifejezésre és mindenféle helyi autonómiát elutasított. A szigorú központosítástól csupán Horvátország esetében tekintettek el, és az 1868. évi magyar–horvát kiegyezés értelmében a korábban is rendi különállással rendelkező Horvátország–Szlavóniát belpolitikai önállósággal ruházták fel. A nemzetiségek törekvéseit abból a megfontolásból vetették el, hogy Magyarországon csak egy politikai nemzet létezik, a magyar, és ezzel a doktrínával az ország területi autonómiákra való felbontása, Horvátországot leszámítva, összeegyeztethetetlen. A nemzetiségek kollektív politikai egyéniségének elutasítása ugyanakkor nem zárta ki, hogy nyelvi-kulturális individualitásukat elismerjék. Már csak azért sem, mert az ország minden lakóját, bármely nemzetiséghez tartozott is, egyenjogú állampolgárnak tekintették.

Az országgyűlés Magyarország soknemzetiségű mivoltával úgy vetett számot, hogy a nemzetiségi egyenjogúságot törvénybe iktatta. Az erről szóló 1868. évi XLIV. törvénycikk a nyelvhasználatot a kor szellemén felülemelkedő liberális nagyvonalúsággal szabályozta.

A nemzetiségi törvény természetesen nem elégítette ki a területi autonómiára törekvő nemzetiségi politikusokat, és a merev centralizáció valóban nem egyezett a

1 Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch–Ungarischen Monarchie (1914–1918). Eingeleitet und zusammengestellt von Miklós Komjáthy. Bp. 1966. 16–19.

soknemzetiségű ország etnikai struktúrájával. Ha számításba vesszük azonban, hogy Európában ekkoriban, Svájcot és Ausztriát leszámítva, sehol nem szabályozták törvényileg a nemzetiségek jogait, sőt majdnem mindenütt, így Franciaországban, Németországban és Oroszországban a rögeszmés nyelvi uniformizálás érvényesült, és rendeletileg tiltották a nemzetiségi nyelvhasználatot, akkor a nemzetiségi egyenjogúságról szóló magyar törvényt példamutató megoldásnak kell tekintenünk.

Az új közjogi struktúra létrehozása után, a nemzetiségi kérdés rendezésével párhuzamosan, a modern polgári államrendszer kialakítása is végbement. Az országgyűlés által elfogadott törvények egyik csoportja a jog és az igazságszolgáltatás reformját célozta. A törvények kimondták az állampolgárok törvény előtti egyenlőségét, elválasztották az igazságszolgáltatást a közigazgatástól, előírták a bírák jogi képzettségét, kimondták a bírák függetlenségét, a büntetőjogi gyakorlatból pedig törölték a feudális ítélkezési gyakorlat kirívó embertelenségeit. A törvények másik csoportja a közigazgatás korszerűsítését volt hivatva szolgálni. A nemesi vármegye, a magyar rendi alkotmányosság sajátos képződménye, hagyományosan autonómiával rendelkezett, és a központi hatalom mellett egyfajta legislatív és végrehajtó jogkört gyakorolt. A törvények harmadik csoportja a közoktatás, valamint a vallás- és egyházügyek korszerűsítését szolgálta. A népiskolai törvény bevezette az általános tankötelezettséget, az iskolákat állami felügyelet alá helyezte, és kimondta, hogy minden növendék anyanyelvén nyerjen oktatást. A vallásügyi törvény a keresztény felekezetek vonatkozásában kimondta a teljes egyenjogúságot, egy másik törvény pedig a zsidók polgári és politikai egyenjogúságát biztosította. Végezetül említést kell tenni arról, hogy a véderőtörvény, miközben felállította a magyar honvédséget, az általános hadkötelezettséget az ország minden lakójára kiterjesztette, és ezzel a polgári jogegyenlőség elvét a hadügy területén is érvényesítette.

A testület, amely a fentebb ismertetett törvényeket megszavazta, Pesten ülésezett és *népképviseleti országgyűlésnek* nevezte magát. Kissé eufemisztikus módon, mert hiszen az össznépesség hat százaléka (a felnőtt férfilakosság huszonöt százaléka) minősült csupán választónak. A képviseleti intézmény jellegét azonban ez a körülmény nem befolyásolta.

A parlament legerősebb csoportosulása, kétszázötven képviselővel, a *Jobbközép*, a korabeli elnevezést használva a *Deák-párt* volt. A párt nem adott ki programot, nézeteit a feliratokban és az országgyűlési vitákban fogalmazta meg. Karakterisztikuma abban állott, hogy ragaszkodott az Ausztriával való együttéléshez és annak 1867-ben kialakított formájához: Magyarországnak a Birodalmon belüli különállásához, a külügy, valamint a hadügy közösségéhez. A kor nagy személyiségei tartoztak ide, olyanok, mint Andrássy Gyula és Eötvös József, de mindenekelőtt a névadó: a reformkori és negyvennyolcas folytonosságot szimbolizáló Deák Ferenc. Az ellenzék száz képviselője Tisza Kálmán mögé sorakozott, és *Balközépnek* vagy *Tisza-pártnak* nevezte magát. A párt eredetileg a kiegyezés lojális ellenzékének nyilvánította magát, de aztán az 1868-ban kiadott bihari pontokban visszautasította a közösügyes berendezkedést, és az önálló külügy és hadügy visszaállítását hirdette meg. Az Ausztriával való teljes szakítást mindamellett nem kívánta, és az uralkodó személyének közösségét — vagyis a két ország közötti perszonális uniót — továbbra

is elismerte. A horvátországi pártalakulás a magyarországi tükörképe volt, és közjogi alapon, a magyar–horvát kiegyezéssel kapcsolatban elfoglalt álláspont szerint ment végbe. A magyarországi nemzetiségek pártjai, azon túl, hogy a nemzetiségi törvény revízióját szorgalmazták, hasonlóképp valamelyik magyar párt közjogi álláspontját tették magukévá.²

*

A Monarchiában és Magyarországon 1867 folyamán végbemenő fejlemények: a felelős magyar kormány kinevezése, a kiegyezési törvény parlamenti vitája és a királykoronázás, úgyszintén a kiegyezést követő magyarországi törvénykezés felkeltették a külországok figyelmét, és a hatalmak Bécsben működő követei, valamint a külügyi hivatalok sűrűn véleményt mondtak a történekről. Nem volt közömbös számukra, hogy a végbement belső átalakulás erősíti-e, avagy gyengíti-e a Monarchia nemzetközi pozícióját, de az sem, hogy az milyen befolyást gyakorol a soknemzetiségű állam külpolitikai irányvételére. Különösen a francia és a német diplomácia mutatott nagy érdeklődést, minthogy további terveikben a Monarchia változatlanul helyet kapott.

A bécsi francia nagykövetség élén 1861 novemberétől Gramont herceg állott, az a diplomata, aki a Poroszországgal szembeni erőpolitika első számú reprezentánsának számított. Meggyőződése volt, hogy a formálódó német egység rendkívüli veszélyeket rejt magában Franciaország biztonságára nézve, ezért semmilyen eszközt nem vetett el, amely ennek a veszedelmesnek ítélt folyamatnak a feltartóztatására szolgálhatott. Az eszközök között a Monarchiával való szövetkezés állt az első helyen, mely Königrätz után nemcsak arra szolgált, hogy a porosz terjeszkedést a Majna folyó vonalánál megállítsa, hanem arra is, hogy a prágai békét hatályon kívül helyezze és Poroszszágot az 1866 előtti határok közé szorítsa vissza. Mindez meggyőződése szerint csak erős Ausztriával együtt volt lehetséges, és ilyen Ausztria csak belső regenerálódás, a nemzeti törekvések kielégítése révén jöhetett létre. A francia külpolitika szempontjából általános kíváncságot váltott ez a regenerálódás, de hogy melyik az az út, amely leghamarabb elvezet hozzá, megoszlottak a vélemények.

A bécsi francia nagykövet jelentései a tényekre korlátozódtak. Február 17-én hírt adott arról, hogy megtörtént a magyar kormány kinevezése; jelentésében felsorolta a minisztereket, de nem fűzött kommentárt az eseményhez.³ Ugyanígy március 16-án, amikor arról tudósított, hogy Ferenc József Pestre utazott az új kormány eskütételére.⁴ Két jelentésében is foglalkozott az 1867. évi XII. törvénycikk parlamenti vitájával, a kommentártól azonban ismét tartózkodott.⁵ Hogy mégis volt véleménye a történekről, az először Kossuth Cassandra-levelének pesti fogadtatásával foglalkozó jelentéséből derül ki. A francia nagykövet azt írta erről, hogy a levél nem egyéb, mint demagóg vádaskodás, amelyben az egykori diktátor keserű szemrehányást tesz

2 Magyarország története 1848–1890. Főszerk. Kovács Endre. II. Bp. 1979. 755–850.

3 Gramont à Moustier. Vienne, le 17 février 1867. Archive Diplomatique (= AD) Paris. Correspondance politique. Autriche (= CpA) 494.

4 Gramont à Moustier. Vienne, le 16 mars 1867. AD Paris. CpA 494.

5 Gramont à Moustier. Vienne, le 11 et 22 mai 1867. AD Paris. CpA 495.

Deák Ferencnek, hogy a kiegyezéssel romlásba viszi az országot. Gramont hozzátette még, hogy jóllehet a levelet illegális falragaszokon terjesztették a főváros utcáin, az a koronázásra készülő lakosságból semmilyen érzelmi reakciót nem váltott ki.⁶

A Monarchiában végbemenő fejleményekkel kapcsolatban a francia külügyminiszter hamarabb állást foglalt, mint a bécsi nagykövet. Még hozzá kedvező értelemben. Moustier március 27-én, a külképviseletekhez intézett, a napirendben lévő nemzetközi kérdésekkel foglalkozó köriratában leszögezte, hogy őszintén kívánják, hogy a bécsi udvar és Magyarország közötti közeledés eredményre vezessen, és hogy a kibékülés impulzust adjon az osztrák monarchia megerősödéséhez és felvirágzásához.⁷ A külügyminiszternek mindamellett maradtak kételyei és aggályai. Nyugtalanította a horvát országgyűlés feloszlata, a cseh konzervatív körök pánszláv irányú tájékozódása, és az a körülmény, hogy a horvátok is, a csehek is külhatalmi támogatásra aspirálnak. Kételyeit csak tovább erősítette a pétervári francia nagykövet, aki a moszkvai néprajzi kiállításról beszámolva hangot adott annak a félelmének, hogy a dualizmus létrehozása következtében Pest válik a Monarchia központjává, és ebből adódóan Ausztria szláv tartományai teljesen Oroszország befolyása alá kerülnek. A külügyminiszter a maga megnyugtatóására Gramont-tól mint leginkább illetékestől kért véleményt.⁸

A válasz, amit a bécsi nagykövettől kapott, valóságos védőbeszéd volt a dualizmus mellett. Gramont először is közjogi érveket sorakoztatott fel. Ezekről nem nehéz felismerni, hogy a magyar politikai szótárból származnak. Az osztrák–magyar konfliktusban nyilvánvalóan Magyarországnak volt igaza, írta, hiszen az utóbbi szerződéses megállapodás révén került a Habsburgok jogara alá, és a császárnak mint Magyarorszáig királyának kötelessége betartani a szerződésben foglaltakat. Ugyanakkor Csehország éppolyan annektált tartománya Ausztriának, mint Karintia és a többi provincia, ezért a birodalmi kormánnyal szemben, a magyaroktól eltérően, semmiféle jogalappal nem rendelkezik. A továbbiakban a politikai vonatkozásokat érintette. Elutasította azt a feltevést, hogy a kiegyezés révén Pest válik majd a Monarchia központjává, úgyszintén azt, hogy a kiegyezés lépcsőfok lenne Magyarország teljes önállósulásához. Magyarországnak éppúgy szüksége van a Monarchia többi részére, mint ez utóbbiaknak Magyarországra, mert egyikőjük sem tudna fennállani egyedül, és mindnyájan csak mint egy nagy birodalom részei létezhetnek. Végül annak a nézetnek adott kifejezést, hogy az alkotmányos fejlődés rövid időn belül megszünteti a Monarchia nemzetei között még mindig meglévő feszültségeket.⁹ A jelentést olvasva Moustier megnyugodva vette tudomásul, hogy aggodalmai nem tűnnek megalapozottnak. Válaszában ismét leszögezte, hogy az európai egyensúly megtartása szempontjából milyen nagy jelentőséget tulajdonít a Monarchia megszilárdulásának és felvirágzásának, és biztosította a nagykövetet, hogy nála jobban senki sem kívánja a pesti királykoronázással megindult folyamat teljes sikerét.¹⁰

6 Gramont à Moustier. Vienne, le 30 mai 1867. AD Paris. CpA 495.

7 Circulaire. Paris, le 27 mars 1867. AD Paris. CpA 494.

8 Les origines diplomatiques de la guerre 1870–1871. Recueil de documents publié par le Ministère des Affaires Étrangères. 17. 13 mai 1867–16 juillet 1867. Paris, 1925. 138–139.

9 I.m. 317–322.

10 I.m. 361.

Mindarról, ami a Monarchiában és Magyarországon történt, a francia külügyi-minisztérium nem csupán a bécsi nagykövettől kapott információkat. Franciaország ugyanis — egyéb helyeket nem említve — konzulátussal rendelkezett Fiumében és Temesvárott, és jöllehet az ottani konzulok elsősorban kereskedelmi ügyekkel foglalkoztak, gyakorta politikai természetű jelentéseket is a futárpostára adtak. A konzulok, a jelentések tanúsága szerint, nem osztották sem a bécsi nagykövet derűlátását, sem a külügyminiszter reménykedéseit. A fiumei konzul, Du Régne a kiegyezés értékelésével foglalkozó jelentésében elismerte ugyan ennek az államjogi aktusnak az előnyeit mind Ausztriára, mind Magyarországra nézve — mondván, hogy az lehetővé tette bizonyos reformok megvalósítását az osztrákoknak, és kielégítette a magyarokat —, de annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy a jelenlegi megoldást nem lehet véglegesnek tekinteni. Úgy vélte, hogy Ausztria rövidesen arra törekszik majd, hogy visszatérjen a centralizmushoz, Magyarország pedig arra, hogy elvékonyítsa a Birodalomhoz fűződő szálakat, és a kapcsolatokat az egyszerű perszonális unióra redukálja.¹¹ A temesvári konzul, Picot két év múlva, a magyarországi nemzetiségi kérdésről írva, a későbbi francia diplomáciai levelezésből már jól ismert magyarelles hangot ütötte meg. A francia diplomata a nemzetiségi törvényről egyszerűen nem vett tudomást, és úgy látta, hogy a magyarság a szimpla erőszak politikáját folytatja a nemzetiségekkel szemben. Az ilyen politikának azonban, mint írta, nincsenek perspektívái, mert a szlávok és a románok megerősödtek 1848 óta, és ráadásul külső segítségre is számíthatnak. A dolgok logikája szerint ezért az várható, hogy Magyarországon faji háború robban ki. Lehet, hogy a krízis csak néhány év múlva következik be, de ebben a tekintetben senki sem ringathatja magát illúziókba.¹²

A francia külügyminisztériumba rövidesen nemcsak a perifériáról, hanem a centrumból is érkeztek jelentések. A pesti királykoronázás másnapján Gramont hosszú beszélgetést folytatott Andrássyval, aki kifejezte azt az igényét, hogy a francia kormány konzulátust vagy politikai ügynökséget állítson fel a magyar fővárosban. A magyar miniszterelnök elsősorban gazdasági szempontokkal, a francia–magyar kereskedelmi kapcsolatok intenzívebbé tételével érvelt, de arra is felhívta a figyelmet, hogy Pest a jövőben valódi kormányközpont lesz, ahol Magyarország ügyeit önállóan intézik. Gramont meggyőzőeknek találta Andrássy argumentumait, amelyeket, mint írta, a miniszterelnök a rá jellemző talentummal juttatott kifejezésre, és felhívta a külügyminiszter figyelmét arra, hogy a kérés teljesítésével kapcsolatosan Friedrich Ferdinand Beust birodalmi kancellárnak sincs ellenvetése. A bécsi francia nagykövet azt is megírta, hogy a jövőendő konzul személyét nagy körültekintéssel kell majd kiválasztani, mert a magyar, és különösképp a pesti nép rendkívül impresszionista: könnyű megnyerni rokonszenvét, de azt éppoly könnyen el is lehet veszíteni.¹³

Hogy hogyan fogadták Gramont indítványát Párizsban, arra nem találtunk utalást a külügyi levéltár aktái között, de hogy a kérés teljesítése nem ment zökkenők nélkül,

11 Du Régne à Moustier. Fiume, la 18 août 1867. AD Paris. Correspondance politique des consuls (=CpC). Autriche 28.

12 Picot à La Tour d'Auvergne. Temesvár, le 5 novembre 1869. AD Paris. CpC Autriche 28.

13 Gramont à Moustier. Vienne, le 18 juin 1867. AD Paris. CpA 495.

az lemérhető azon, hogy a bécsi nagykövét 1867 második felében még többször visszatért a témára, és újabb és újabb argumentumokat sorakoztatott fel a pesti konzulátus létesítése érdekében.¹⁴ Végül is nem eredménytelenül, mert 1868. április 21-én a császár, a külügyminiszter javaslatára, úgy döntött, hogy létrehozza a pesti konzulátust, és annak élére Pierre Castellane grófot nevezi ki. A külügyminiszter, mint ilyenkor szokásos, külön instrukcióban vázolta a kinevezett konzul feladatkörét. Az utasításnak a kereskedelmi kérdésekre vonatkozó része nem tért el a szokványostól: a konzulnak be kellett számolnia az ország gazdasági erőforrásairól: arról, hogy milyen előnyök származnak ebből a francia kereskedelemre nézve, és arról, hogy annak milyen konkurrenciával kell szembenéznie. Nem volt szokványos viszont az utasítás abban a tekintetben, hogy a konzul számára politikai jellegű informálódást is előírt. A konzulnak állandó figyelemmel kellett kísérnie a magyarországi nemzetiségek megnyilatkozásait, mert a külügyminiszter fontosnak tartotta, hogy azok erőviszonyairól és kölcsönös kapcsolatairól tájékozva legyen, úgyszintén azt, hogy a kívülről jövő szláv propaganda milyen hatással van az egyes régiókra, és hogy a Németország északi részéből származó protestáns manőverek milyen fogadtatással találkoznak. Az instrukcióból érezhető, hogy a külügyminiszternek némi fejtörést okozott az a körülmény, hogy miközben Franciaország a Monarchiával mint olyannal tart fenn diplomáciai kapcsolatot, a magyar kormány mellé politikai tevékenységi körrel is megbízott konzult delegál. A külügyminiszter az ellentmondást úgy oldotta fel, hogy a konzul lelkére kötötte: a nemzetközi kapcsolatok tekintetében nem a pesti, hanem a bécsi kormány rendelkezik illetékességgel. Figyelmeztetését formai vonatkozásban aláhúzta azzal, hogy utasította a konzult, hogy a vele folytatott levelezést a bécsi nagykövetség közvetítésével bonyolítsa.¹⁵

Az újonnan kinevezett pesti konzul az első időszakban nem bizonyult valami szorgalmas levélírónak; 1868 második felében egy kézen is meg lehet számolni, hogy hány jelentést küldött. Abban viszont betartotta a külügyminiszter utasítását, hogy elsősorban a nemzetiségi kérdés alakulására fordított figyelmet. Szeptember 15-én beszámolt arról, hogy a Deák-párti lapok nagy rokonszenvet tanúsítanak a galíciai lengyelek autonómiatörekvései iránt, de egyúttal a mértéktartást, a csehekkel kötendő koalíciótól való tartózkodást ajánlják, mondván, hogy csak így erősíthetik Ausztriát, amely egyedül képes létüket biztosítani.¹⁶ Két hét múlva hosszú jelentést írt arról, hogy a zágrábi és a pesti országgyűlés törvénybe iktatta a magyar–horvát kiegyezést, de arról is hírt adott, hogy a magyar országgyűlés Fiume hovatartozásának rendezésétől tette függővé, hogy a törvénycikket felterjeszti-e uralkodói szentesítésre.¹⁷ A

14 *André Lorant*: Le compromis austro-hongrois et l'opinion publique française en 1867. Genève, 1971. 170–171.

15 A Mr. Comte de Castellane, Consul de France à Pest. Paris, le 21 avril 1868. AD Paris. CpC Autriche 28. Az instrukciót magyarul közli *Vörös Károly*: Magyarország az 1860-as években. (A budapesti francia főkonzul miniszteri utasításának tükrében). In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Émlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 223–225. *A. Lorant* 1867. jún. 28-i dátummal említi a kinevezési instrukciót, de amire hivatkozik és amit kivonatossan közöl, az csupán a kereskedelmi ügyekre vonatkozó utasítás. *A. Lorant*: i. m. 171–172.

16 Castellane à Moustier. Pest, le 15 septembre 1868. AD Paris. CpC Autriche 28.

17 Castellane à Moustier. Pest, le 30 septembre 1868. AD Paris. CpC Autriche 28.

konzul nem fűzött kommentárt a történetekhez, a külügyminiszter azonban válaszolt a jelentésre, és miközben elégedetten nyilatkozott a magyar–horvát viszony rendezéséről, kifejezte reményét, hogy a Fiume körül keletkezett vita nem késlelteti a végleges jogi szankcionálást.¹⁸ Úgy tűnik, hogy Párizsból ekkor különös figyelemmel kísérték a horvát kérdés alakulását, mert amikor Castellane egy év múltán beszámolt a horvát bán zágrábi beiktatásáról,¹⁹ újabb levelet kapott, amelyben egyebek mellett az állt, hogy a külügyminisztert igazi elégedettséggel tölti el a két nép kibékülésének ez a nyilvános tanúságtétele.²⁰

A pesti francia konzul mindeközben nem ment el csukott szemmel egyéb, fontosnak ítélt magyarországi események mellett sem. A törvényhatóságok rendezéséről szóló törvény beterjesztése alkalmával terjedelmes jelentést írt a magyar közigazgatásról. A központosítás mintaállamából érkező diplomata a magyar állapotokról szólva nem takarékoskodott a kritikai észrevételekkel. A parlament és a felelős kormány mellett a kiskirályságok és a szuverén testületek sokasága létezik — írta —, amelyeknek jogukban áll, hogy a központi kormány rendeleteit végrehajtás nélkül irattárba tegyék. A vármegyék, amelyeket az 1848-as törvények az alkotmány bátyáinak neveztek, éppen a legutóbbi tapasztalatok tanúsága szerint, könnyen az anarchia forrásává válhatnak. Castellane kifejezte reményét, hogy Magyarországnak lesz bátorsága ahhoz, hogy a múltnak ezeket az elöregedett intézményeit kiiktassa a közéletből, és hogy a kormány számára megfelelő működési lehetőséget biztosítson.²¹ A pesti konzul nem tért vissza többé a témára, így nem tudni, mennyire volt elégedett az „állam és vármegye kiegyezését” megtestesítő törvénnyel. A temesvári konzul, a magyar ügyekben meglehetősen elfogult Picot viszont lesújtó, de sok tekintetben helytálló véleményt fogalmazott meg. A törvény, mint írta, ahelyett, hogy megszüntette volna a vármegyéket és kialakította volna a modernizáláshoz szükséges új területi beosztást, meglegedett a romos épület javításával.²²

Castellane, jelentéseinek tanúsága szerint, szem előtt tartotta a külügyminiszter intelmét, és igyekezett nem feledni, hogy külügyi kérdésekben nem a pesti kormány, hanem a közös külügyminiszter illetékes. Egy olyan magyar miniszterelnök mellett, mint Andrássy — akinek külpolitikai ambíciói voltak és a magyar szempontokat egyre inkább érvényesíteni kívánta — mindez nem ment egykönnyen. A magyar miniszterelnök és a pesti főkonzul közötti beszélgetések során egyre gyakrabban kerültek szóba külpolitikai témák, és az egyik ilyen beszélgetés után Castellane szükségesnek érezte, hogy Andrássy egyre nagyobb külpolitikai befolyására felhívja a figyelmet.²³ Párizsban mérlegelni kellett, hogy célszerű-e a magyar kormányt mint külpolitikai tényezőt továbbra is figyelmen kívül hagyni.

Bajorország, a Monarchia nyugati szomszédja, Ausztria oldalán vett részt a Poroszország elleni 1866. évi háborúban és vele együtt szenvedett vereséget. A vesztes

18 Moustier à Castellane. Paris, le 8 octobre 1868. AD Paris. CpC Autriche 28.

19 Castellane à La Tour d'Auvergne. Pest, le 17 septembre 1869. AD Paris. CpC Autriche 28.

20 La Tour d'Auvergne à Castellane. Paris, le 20 octobre 1869. AD Paris. CpC Autriche 28.

21 Castellane à Marquis de la Valette. Pest, le 21 juin 1869. AD Paris. CpC Autriche 28.

22 Vö. a 12. jegyzettel.

23 Castellane à Gramont. Pest, le 27 octobre 1868. AD Paris. CpC Autriche 28.

háború után aláírta a berlini békét — amelyben miként a prágai békében, benne foglaltatott a délnémet államok független nemzetközi státusa —, majd a Poroszországgal való véd- és dacszövetséget, amely kilátásba helyezte, hogy háború esetén fegyveres erőit a porosz király főparancsnoksága alá rendeli. Az egymásnak szögesen ellentmondó megnyilvánulások nemcsak Bajorország középhatalmi státusából, az ellentétes irányú francia–osztrák, illetve porosz befolyásból származtak, hanem abból is, hogy az országon belül mindkét külpolitikai irányzat erős táborral rendelkezett. A bajor és vele együtt a délnémet önállóság megőrzését a korábbi miniszterelnök, Pfordten vezetése alatt álló klerikális-konzervatív csoportosulás, az ún. *patrióta párt* támogatta, a Poroszországhoz való közeledést a kormányon lévő Hohenlohe herceg *kisnémet-liberális pártja* szorgalmazta.

Bajorország bécsi követe, Otto Bray-Steinburg gróf az előbbi táborba tartozott. A kettős családnevet viselő diplomata, akinek felmenői a 18. század végén származtak át Franciaországból, akár az örökös bécsi követ címet is viselhette volna, hiszen 1860-tól, kisebb megszakítással harmincöt éven át töltötte be ezt a posztot. Előtte két ízben miniszterelnök is volt, és a kritikus 1870–1871-es években majd ismét ő lesz a kormányfő, hogy aztán Bécsben négy közös külügyminiszter hivatali idejét is túlélje.²⁴ Bray-Steinburg a bajor önállóság biztosítékát részint a prágai béke negyedik cikkelyében, részint a Monarchia által biztosított külső támogatásban látta.²⁵ A hatékony támogatás nála is erős Monarchiával állt összefüggésben, ő azonban a regenerálódást, a Bécsben és Pesten működő francia diplomataktól eltérően, nem az új közjogi struktúra kialakításától, hanem a metternichi elvek alkalmazásától remélte. Így bár jelentéseiben korrekt módon informált a történetekről, a kiegyezés, és mindaz ami utána következett, nála nem sok megértéssel és együttérzéssel találkozott.

A távolságtartás és a szkepszis világlik ki mindjárt a magyar kormány kinevezéséről hírt adó beszámolójából. Magyarországon nagy az ujjongás, írta, de a Lajta egyik oldalán sem rendelkeznek világos elképzeléssel az új igazgatásról, arról, hogy a hatásköröket hogyan fogják elhatárolni. A pénz- és kereskedelmi ügyek területén lesz majd a legnehezebb választóvonalat húzni, és ha a magyar kívánságok itt teljesülnek, a kiegyezési program végrehajthatatlannak bizonyul. Véleménye szerint ugyanez vonatkozik a vám- és közlekedési viszonyokra, amely területeken a Monarchia szükségképpen mint egység jelenik meg, már csak azért is, mert a kamatgaranciát a Birodalom adta meg. Politikai vonatkozásban a követ a magyar honvédelmi minisztérium létrehozását látta aggodalomra okot adó engedménynek, bár némiképp megnyugtatta a kilátásba helyezett véderőtörvény, és az, hogy a fegyveres erők vezérlete, vezénylete és belső szervezete továbbra is az uralkodó felségjoga maradt.²⁶

24 Az életpálya első, 1848–ig terjedő részére ld. *Otto Bray-Steinburg: Denkwürdigkeiten. Mit einem Vorwort hrsg. von K. Th. Heigel.* Leipzig, 1901. Az életpálya egészére ld. *Karl Alexander von Müller: Bray Otto Camillus Hugo Graf von B. Steinburg.* In: *Allgemeine Deutsche Biographie.* LV. Leipzig, 1910. 680–687.

25 *Heinrich Lutz: Österreich–Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches. Europäische Entscheidungen 1867–1871.* Frankfurt am Main–Berlin–Wien, 1979. 175–176.

26 Bray an König Ludwig II. Wien, den 24. Februar 1867. Bayerisches Hauptstaatsarchiv München. Ministerium des Aeußern (= BHIM A) 2435.

Bray-Steinburg fenntartásai nem voltak igazán megalapozottak: a kiegyezési törvény, mint ismeretes, szakszerűen elhatárolta a hatásköröket és az új igazgatási rendszerre való áttérés is nagyobb zökkenők nélkül ment végbe. A követ a kiegyezésről, mint olyanról volt elmarasztaló véleményvel, és ezen az sem változtatott volna, ha a részletekben elmélyültebben tájékozódik.

A pesti királykoronázásról készített visszatekintő beszámolójában már némiképp oldódott ez a görcsös elutasítás. Mindazok, írta, akiknek megadatott, hogy részt vegyenek ezen a nagy államjogi aktuson, tisztában voltak annak jelentőségével az osztrák monarchia jövőjére nézve. Nem üres formáság és nem csupán vallási és politikai ünnepség volt ez. A koronázással a Habsburg-ház és a magyar nemzet közötti kibékülést ünnepelték és erősítették meg, s Ferenc József immár a magyarok törvényes és nemzeti királya. A fenntartások mindamellett ebből az emelkedett hangú beszámolóból is kiérződnek. A kibékülés, írta a követ, nem feltétel nélkül történt. Azzal, hogy Szent István koronáját Ferenc József fejére helyezték, a dualizmus hatalomra jutását szimbolizálták.²⁷

A bajor követ a koronázást megelőző magyar parlamenti vitákra nem fordított figyelmet, de a kiegyezési törvénynek a *Reichsrathban* történő megbeszélése felkeltette érdeklődését. Korábbi irányultságának megfelelően az erről írt jelentésben a kvótáról, az államadósság megosztásáról, valamint a vám- és kereskedelmi szövetség megkötéséről szóló törvényjavaslatot emelte ki, és ez utóbbihoz negatív kommentárt fűzött. A törvényjavaslat szerint, írta, megszűnik a vámterület egysége, a vámközösség mindössze tíz év időtartamra korlátozódik, és ez még nem is a legnagyobb abnormalitása a jelenlegi ausztriai helyzetnek. Miközben a független és egymástól idegen államok közös vámterületben egyesülnek, az osztrák monarchiában a határidős vám- és kereskedelmi szerződéssel a Birodalom két fele közötti elszakadást helyezik kilátásba.²⁸

A bajor követ nem tudott megbarátkozni a gazdasági természetű közös ügyekkel, és a politikai közösség intézményei sem nyerték el tetszését. A delegációk első, 1868. januári ülése alkalmával kételkedve tette fel a kérdést, hogy vajon a magyar kiegyezési párt és Deák Ferenc ezen különös alkotása kiállja-e a politikai gyakorlat próbáját vagy csupán lépcsőfok lesz a tiszta perszónálunióhoz vezető úton.²⁹ A következő ülés alkalmával, 1868. decemberében már elismeréssel nyugtázta, hogy a testületek három hét alatt elfogadták a három közös tárca költségvetését, de szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy a delegációkat igazából sem Ausztriában, sem Magyarországon nem kedvelik. Az osztrákok azért nem, mert az lényeges jogokat vont el a Reichsrattól, a magyarok pedig azért nem, mert semmi közösséget nem akarnak a Birodalom másik felével. Bray ez utóbbi állításával nem teljesen harmonizált azon, ugyanitt leírt gunyoros megjegyzés, miszerint a magyaroknak tulajdonképpen hízeleg, hogy a delegációs ülés alkalmával Pest válik a Monarchia központjává.³⁰

27 Hauptbericht für 1867/68. Wien, den 28. April 1868. BHIM MA 2436.

28 Bray an König Ludwig II. Wien, den 17. Dezember 1867. BHIM MA 2435.

29 Bray an König Ludwig II. Wien, den 27. Januar 1868. BHIM MA 2436.

30 Bray an König Ludwig II. Wien, den 30. November bzw. 8. Dezember 1868. BHIM MA 2936.

A bajor követ kétségkívül elfoglalt volt a dualizmus minden intézményével szemben, néhány észrevételének helytálló voltát azonban nem lehet elvitatni. Joggal mutatott rá, hogy a delegációkból hiányzik az önálló parlamentekre jellemző tartás és méltóság, hiszen ezek a testületek tulajdonképpen nem mások, mint az *osztrák birodalmi tanács* és a *magyar országgyűlés* bizottságai, amelyeknek felelősséggel tartoznak. Azt is helyesen érzékelte, hogy a törvényhozói jogkör két testület közötti megosztása, miként Poroszországban, úgy a Monarchiában is végeredményben a parlament hatáskörét korlátozza és a kormány mozgásterét növeli.³¹ Nem vette viszont észre, hogy a központi parlament hiánya a kormány pozícióját gyengíti az uralkodóval szemben, és az alkotmányon kívüli gyakorlatot juttatja előnyhöz. Vagy ha észre is vette, nem nehezményezte.

Poroszország, majd az Északnémet Szövetség követe, Karl von Werther báró, más Bécsben akkreditált diplomatákhoz hasonlóan, részt vett a pesti királykoronázáson. Benyomásairól, tapasztalatairól hosszú beszámolót írt, de a sekélyes tartalom nem harmonizált a terjedelemmel. A magyarországi állapotokról annyit lehet megtudni belőle, hogy a Deák-párt egyes tagjai elégedetlenek, mert nem jutottak pozícióhoz, hogy az ellenzékiek belátják, hogy reményeik a közeli jövőben nem teljesülhetnek, és hogy a dualizmus további kiépülése az osztrák-német aspirációk további gyengüléséhez vezethet. A jelentésből igazán egyetlen mozzanat érdemes a figyelemre. Von Werther azt állapította meg, hogy a lakosság minden rétege rokonszenvvel és hálával viseltetik Poroszország iránt, és benne a jövőre nézve is közvetett védelmezőjét látja a bécsi erőszakoskodással szemben.³²

A jelentés, amelynek tartalma igencsak bosszantó lehetett az osztrák kormánykörök számára, rejtélyes, és máig kiderítetlen úton-módon nyilvánosságra került. Előbb egy francia újság, majd egy osztrák napilap közölte. Nem kizárt, hogy a porosz diplomácia volt ludas az indiszkrécióban. Hogy is lehetett volna másképp hozzáférni a titkosan kezelt követi jelentéshez? Az államközi kapcsolatokban arra bőven van példa, hogy a fogadó ország külügyminisztériuma a rejtjelkulcs birtokában megfejtette a követ által postán feladott sifírozott táviratokat,³³ de a jelentéseket továbbító diplomáciai futár táskájába nem tekinthetett be, a másik ország külügyminisztériumának irattárába még kevésbé. A kiszivárogtatás, ha erről volt szó, nem lehetett véletlen. A sok húron játszó bismarcki diplomácia ily módon is figyelmeztetni akarta az osztrák-magyar közös külügyminisztert belső mozgásterének korlátaira. A bécsi külügyminisztériumot meghökkentette az eset, de nem hagyta annyiban a dolgot. Beust nyilvánosan rosszlálását fejezte ki a bécsi porosz követ inkorrekt eljárása miatt, és közölte, hogy a jelentés Ferenc József-re mély és elszomorító benyomást tett. A német *Staatsanzeiger* erre hivatalosan cáfolta, hogy ilyen jelentés léteznék, de von Werther, aki nem volt beavatva a berlini boszorkánykonyha titkaiba, úgy érezte, hogy

31 Bray an König Ludwig II. Wien, den 20. Juli 1869. BHM MA 2437.

32 Die auswärtige Politik Preußens 1858–1871. Bearbeitet von Herbert Michaelis. IX. Berlin, 1936. 109–110.

33 A bécsi külügyminisztérium például egyidejűleg továbbította a Monarchia római követének Robilant bécsi olasz követ megfejtett rejtjeles táviratát. Andrassy an Haymerle. Vienne, le 26 janvier 1878. Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien. Ministerium des Aeußern. Politisches Archiv. XI. Italien. K. 87.

helyzete tarthatatlanná vált és felmentését kérte. Bismarck azonban — és ez is a kiszivárogtatással kapcsolatos feltevésünket erősíti — túlságosan higgadtan reagált. Ahelyett, hogy vizsgálatot rendelt volna el az ügy tisztázására, megnyugtatta a követet, hogy ne fogja fel olyan tragikusan a dolgot, hiszen csak azt tette, ami a kötelessége volt: az igazságot jelentette. Meglehetősen furcsa volt az is, hogy miután tálcán kínálta a sajtónak a csemegét, most, hogy a kelleténél nagyobb botrány keletkezett, elmarasztalta a franciákat, hogy a Monarchiát össze akarják veszíteni az Északnémet Szövetséggel.³⁴

Az eset azt mutatja, hogy az államközi kapcsolatok arzenáljába a kicsinyes csipkelődés is beletartozott. A történeti kutatást a botránykrónika részletei helyett azonban jobban érdekelnék von Werther jelentésének tartalmi vonatkozásai, és igazából azt szeretné tudni, hogy mennyire helytállóak a magyar rokonszenvvel és hálával kapcsolatos megállapítások. Von Werther maga nem jelölte meg információinak forrásait, csupán annyit írt, hogy az ország különböző részeiből érkeztek hozzá tájékoztatások. A kiegyezés körüli német–magyar kapcsolatokkal foglalkozó mű szerzője a követ értesüléseit mindenesetre meggyőzőeknek találta, és cekkel is alátámasztotta a porosz–magyar érdektalálkozásról felállított elméletét.³⁵ A korabeli magyar megnyilatkozások ismeretében jó okunk van feltételezni, hogy von Werthert vagy félrevezették, vagy ő értette alaposan félre az informátorait. A hatvanas évek Magyarországon ugyanis nem szimpátiát éreztek, hanem kifejezetten averzióval viselkedtek a bismarcki Poroszország iránt. Elítélték a porosz miniszterelnök antiliberalis belpolitikáját, rossz néven vették a német ügyekben tanúsított agresszivitását, és kárhazatosnak, Magyarországra nézve egyenesen veszedelmesnek minősítették elkötelezett oroszbarátságát.³⁶ Később ugyan elismerték, hogy a német kérdés bismarcki megoldása és a kiegyezés létrejötte között van bizonyos összefüggés, de szemükben Bismarck jó ideig még ugyanaz maradt, ami korábban volt: erőszakos junker és a cári Oroszország szálláscsinálója. A bécsi porosz követség első titkára, Landenberg, aki az ideiglenesen távol lévő von Werthert helyettesítette, jobban megértette a magyarok külpolitikai motivációit, mint főnöke. A németországi fejleményekkel kapcsolatos korábbi magyar elvárásokra visszatekintve szeptember 16-i jelentésében azt írta, hogy Pesten a Birodalmon belüli magyar önállóságot éppen azáltal vélük elérhetőnek, hogy Német–Ausztria szorosabban kapcsolódik Németországhoz.³⁷

A követségi titkárnak a magyar külpolitikai törekvésekkel kapcsolatos elemzése más tekintetben is figyelemre érdemes. Magyarországnak a Monarchiához fűződő viszonyáról, más német diplomatákhoz hasonlóan, persze ő is felületesen ítélt. Úgy vélte, hogy miután Magyarország a kiegyezéssel csaknem mindent elért, amit akart, teljesen közömbös számára, hogy mi történik a Birodalom nyugati felével. A tiszta

34 *Bismarck: Die gesammelten Werke. Politische Schriften.* Bearbeitet von Friedrich Thimme. 6/a. 1867 bis 1869. Berlin, 1930. 3–4.

35 *Gonda Imre: Bismarck és az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés.* Bp. 1960. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Újsorozat 16.) 87–88.

36 *Diószegi István: A Deák-párt és a német egység.* Századok 104 (1970) 227–249.

37 Landenberg an Bismarck. Wien, den 16. September 1867. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (= PA) Bonn. I. A. A. I. (Österreich) 54. Bd. 3.

perszonális unióra törekvő radikálisok és a kiegyezést megkötő mérsékeltek között csak annyi különbséget látott, hogy az utóbbiak még nem tartják alkalmasnak az időpontot a Birodalommal való teljes szakításra, de a végcél tekintetében teljesnek vélte közöttük a nézetazonosságot.

A magyar külpolitikai törekvések tekintetében viszont nem tévedett, és biztos kézzel tapintotta ki a prioritásokat. Úgy látta, hogy a magyarok a kiegyezéssel szerzett pozícióik megszilárdítása érdekében a béke megőrzését óhajtják, és aggodalommal tekintenek egy lehetséges porosz–francia háború elé, amelybe Ausztria is belesodródhat. Ez utóbbinak azért vannak ellene, mert tartanak attól, hogy Ausztria, Franciaország segítségével, visszaszerzi régi németországi hatalmi állását. Azt is érezkelte azonban, hogy a magyar külpolitikai értékrendben a német kérdés csupán a második helyen áll, és minden megváltozik, ha Oroszország beavatkozása következtében a porosz–francia konfliktus szélesebb dimenziókat ölt. A magyarok, írta jelentésében, az oroszoktól való határtalan félelmük miatt elégtelennek találják azt a biztosítékot, amelyet orosz támadás esetén a Monarchia fegyveres erői nyújtani képesek. Sokkal inkább bíznak a Franciaországhoz való közeledésben, sőt az ezzel a hatalommal kötendő szövetségben. Helytálló, de német szemszögből nézve lehangoló diagnózis volt ez, és igencsak kérdésesnek látszott, hogy a berlini diplomácia megtalálja-e a megfelelő terápiát.

*

A németországi fejleményeket, a porosz–francia viszony alakulását a Monarchia más népei is figyelemmel kísérték, és azokat, a magyarokhoz hasonlóan, összefüggésbe hozták Birodalmon belüli kilátásaikkal. A lengyelek és részben az ukránok számára egyszerűnek és áttekinthetőnek tűnt a szituáció: Poroszországtól éppúgy tartottak, mint Oroszországtól, ezért semmi jót nem vártak attól, ha a német egység a két osztozkodó hatalom együttműködésének eredményeként érkezik céljához.³⁸ A csehek, a Monarchia többi szláv nemzetével együtt, ugyancsak fenntartásokkal viseltettek, már csak azért is, mert nem tudhatták, hogy a porosz terjeszkedés megáll-e Ausztria határainál. A helyzet mindamellett számukra nehezen feloldható ellentmondásokat rejtett magában. Poroszország, amelytől félték és tartottak, annak az Oroszországnak a szövetségese volt, amelybe reményeiket helyezték. A pétervári francia nagykövet által is említett moszkvai néprajzi kiállításon az ausztriai szláv népek ott lévő képviselői egységesen kifejezésre juttatták, hogy segítséget várnak Oroszországtól a Monarchián belüli céljaik eléréséhez.³⁹ További bonyodalmat okozott, hogy a csehek Franciaország támogatására is számot tartottak, amely hatalom pedig Oroszország legnagyobb ellenlábasja volt. Rieger, az *ócseh párt* egyik vezetője két alkalommal is kérte III. Napóleont közbenjárását a cseh történelmi jogok érvényre juttatása érde-

38 Copie d'un rapport du Consul Général de Russie à Danzig à Mr. Oubril en date du 14/26 août 1870. Archiv Vneszej Politiki Rosszii Moszkva. Fond Kanceljarii 1870. gy. 19.

39 *Szergej Alekszandrovics Nikitin*: Szlavjanszkije komitetü v Rosszii v 1858–1876 godah. Moszkva, 1960. 197–198.

kében.⁴⁰ Nem sok kilátás mutatkozott arra, hogy a nemzetközi politika ellentétes tendenciái valaha is találkoznak a szláv érdekek közös eredőjében. Az osztrák-németek számára az ambivalencia nem az ellentétes hatalmi érdekekhez való igazodásban, hanem magában a német kérdésben mutatkozott. A poroszokkal szemben Königrätz miatt változatlanul averzióval viseltettek, és nem tudták megbocsájtani Bismarcknak, hogy a prágai békével megfosztotta őket nagynémet illúzióiktól, de az össznémet ügy iránt rokonszenvet éreztek, és elégedettséggel nyugtázták, hogy a német nép az évszázados széttagoltság után megtalálja végleges nemzeti kereteit. Ahogy a vezető liberális lap, a *Neue Freie Presse* a spanyol trónválság napjaiban, általánosító érvénnyel megfogalmazta: az osztrák-németek nem csupán a Hohenzollerneket látják, akik parancsolnak, hanem a harcosokat is, akik alattuk küzdenek.⁴¹

A Monarchia közös külügyminiszterének, Beust bárónak, noha maga is német volt, hiszen Drezdából került Bécsbe, nem voltak ilyen érzelmi töről fakadó német-nemzeti szempontjai. Az egykori szász miniszterelnök a hatalmi politika kategóriáiban gondolkodott, és a Poroszországhoz fűződő viszony az ő számára mint a Monarchia biztonságának kérdése bírt jelentőséggel. A mindenkori biztonságpolitika abból a tételtől indul ki, hogy a veszély elsősorban a közvetlen szomszédságból fenyegethet, és hogy a fenyegetés egyenes arányban növekszik a szomszéd ország hatalmi súlyának gyarapodásával. E premisszából az következik, hogy ha már a szomszédot mint veszélyforrást nem is lehet kiküszöbölni, legalább azt kell elérni, hogy tovább ne erősödjék. A közös külügyminiszter az uralkodó számára készített felterjesztésében a biztonságpolitika ezen alaptételét fogalmazta meg, amikor papírra vetette, hogy a Monarchia alapvető érdeke abban áll, hogy az Északnémet Szövetségnek Dél-Németországra történő kiterjeszkedését megakadályozzák.⁴² A biztonságpolitikai teória azt is magában foglalja, hogy a fenyegetés elhárítása, vagy súlyának csökkentése érdekében célszerű, ha a szomszéd szomszédjára orientálódna. Beust ebben a tekintetben is következetesen járt el, és Poroszországgal szemben annak nyugati szomszédját, Franciaországot választotta. Ezen a ponton azonban megtört az absztrakt hatalmi politikai logika, pedig a szomszéd szomszédjában megvolt a készség az együttműködésre. Gramont már 1867 áprilisában véd- és dacsövetség megkötését indítványozta,⁴³ az 1867. augusztusi salzburgi császártalálkozón pedig maga III. Napóleon ismételte meg a kecsegtető ajánlatot.⁴⁴ Beustban minden hajlandóság megvolt arra, hogy a klasszikus diplomácia szabályai szerint járjon el. Tudta azonban, hogy egy olyan politikához, amely francia szövetség segítségével akarja megakadályozni, hogy Poroszország átlépje a Majnát, nem kaphatja meg a legjelentősebb nemzeti tényező, az osztrák-német népesség támogatását.⁴⁵ Bármennyire is kedvező volt ezért a francia

40 Ernst Birke: Frankreich und Ostmitteleuropa im 19. Jahrhundert. Beiträge zur Politik und Geistesgeschichte. Graz–Köln, 1960. 316–318.

41 Neue Freie Presse, 1870. júl. 17.

42 Die Rheinpolitik Kaiser Napoleons III. von 1863 bis 1870 und der Ursprung des Krieges von 1870/71. Nach den Staatsakten von Österreich, Preußen und den süddeutschen Mittelstaaten von Hermann Oncken. II. Berlin und Leipzig, 1926. 449.

43 Heinrich Potthoff: Die deutsche Politik Beusts von seiner Berufung zum österreichischen Außenminister Oktober 1866 bis zum Ausbruch des deutsch–französischen Krieges 1870/71. Bonn, 1968. 129.

44 Die Rheinpolitik Kaiser Napoleons III. i. m. II. 456.

45 Vö. a 42. jegyzettel.

ajánlat, vissza kellett utasítania. A döntésben persze az is szerepet játszott, hogy a másik veszélyes szomszédra, Oroszországra is tekintettel kellett lennie, és a Monarchia erőit nem koncentrálhatta csupán a nyugati érdekerületre. A francia szövetség elutasítása után azonban csak a kevésbé hatékony eszköz, a délnémet államokkal való együttműködés maradt. Az osztrák-magyar külpolitikai törekvések középpontjába 1867 áprilisától a Bajorországot, Württembergét, Badent és Hessent magába foglaló délnémet szövetség létrehozása került.⁴⁶

Ebben az összefüggésben érdemes még visszatérnünk a német kérdésekkel kapcsolatos magyar külpolitikai törekvésekre. A bécsi porosz ügyvivő megállapítása, miszerint a magyarok ellene voltak annak, hogy Ausztria visszaszerezze régi németországi állását, kétségkívül megállta a helyét.⁴⁷ A *Pesti Napló* cikkírója is leszögezte, hogy a magyarok a legbuzgóbb őrei annak, hogy Ausztria régi német preponderáló szerepét vissza ne nyerje.⁴⁸ A német kérdéssel kapcsolatos magyar megfontolások azonban nem merültek ki ennyiben. Múlt századi elődeink, akik 1848-ban olyannyira lelkesedtek a német egység létrejöttéért, később rácszméltek arra, hogy Magyarország számára semmi jó nem származik abból, ha Ausztria közvetlen szomszédságában birodalom alakul. Deák Ferenc a kiegyezési törvény parlamenti vitája alkalmával kétkedve tette fel a kérdést, hogy vajon fönny bírna-e állni a független Magyarország becékelve a hatalmas orosz és német birodalom közé,⁴⁹ érzékeltetve ezzel, hogy a német expanziót éppoly lehetségesnek és veszélyesnek tartja, mint az orosz terjeszkedést. Még amikor 1866 őszén híre jött annak, hogy a délnémetek egyre erősebben vonzódnak Poroszországhoz, a *Pesti Napló* egyenesen tiltakozott azon gyanúsítás ellen, hogy ezt magyar részről öröndetesnek és kívánatosnak tartanák.⁵⁰ És a lap hasábjain tisztára a közös külügyminiszter biztonságpolitikai megfontolásai köszöntek vissza, amikor megfogalmazták, hogy a *pragmatica sanctio* létezése nélkül sem szeretnék, ha a poroszok a Majna-vonal helyett a Lajtáig terjeszkednének.⁵¹ Hogy a porosz expanzió ellen a Franciaországgal való szövetkezés lenne célszerű, azt Pesten is problematikusnak találták. Trefort Ágoston 1866 nyarán még úgy nyilatkozott, hogy Ausztria csak Franciaországgal társulhat, mert egyedül ennek az államnak az érdekei nem állanak ellentétben a Monarchia érdekeivel.⁵² A salzburgi császártalálkozó alkalmával azonban már nincs nyoma ennek a hajlandóságnak. Soha nem titkoltuk el olvasóink elől, írta a *Pesti Napló*, hogy a német ügy terén Ausztria és Franciaország között semmi közösségnek nem lehet helye. A magyar érdekek mérlegelhintáján ez alkalommal nyilvánvalóan ismét a Habsburgok régi németországi szerepétől való félelem emelkedett a magasba, még ha az aggodalom nem is volt megalapozott. Andrásynak nem kellett Beust kabátját fognia, hogy az ne ugorjon két lábbal a francia

46 *H. Potthoff*: i. m. 111., valamint 135. skk.

47 Vö. a 32. jegyzettel.

48 *Pesti Napló*, 1870. dec. 24.

49 Deák Ferenc beszédei 1866–1867. Összegejt. Kónyi Manó. IV. Bp. 1897. 461.

50 *Pesti Napló*, 1866. szept. 29.

51 *Pesti Napló*, 1868. jan. 16.

52 *Pesti Napló*, 1866. aug. 24.

szövetségbe,⁵³ amúgy sem állt szándékában. A francia szövetség azonban, miként az egész német kérdés, a magyar felfogás szerint alárendelődött az orosz viszonylatnak, és a vezető sajtóorgánium minden fogadkozása ellenére sem lehetett kizárni, hogy magyar részről is Franciaországot választják.

A diplomáciai levelezés egyes darabjait olvasva olyan benyomás keletkezhet, hogy az osztrák–magyar diplomácia a Majna-vonallal kapcsolatosan kísérteteket látott és fantomokkal viaskodott. Bismarck 1867. március 31-én a berlini osztrák–magyar követtel, Felix Wimpffen gróffal tárgyalva kijelentette, hogy nemcsak hogy nem gondol Dél-Németországra elnyelésére, hanem azt egyenesen szerencsétlenségnek tartaná Poroszországra nézve. Németországnak nincs szüksége valamiféle Nápolyra vagy Szicíliára, és ő az eddig elértekkel teljesen elégedett.⁵⁴ Wimpffen, aki általában nem adott hitelt Bismarck szavainak, ez alkalommal tartózkodott a kommentártól, és a német államférfinak a programszerű külpolitikai célkitűzések hiábavalóságáról vallott véleményét ismerve a történész is elbizonytalanodhat. Bismarck már mint birodalmi kancellár egy alkalommal megróttá Andrásst, mert az, véleménye szerint, merev sé mákhhoz ragaszkodik és figyelmen kívül hagyja az adott helyzet követelményeit,⁵⁵ visszavonulása után adott első nyilatkozatában pedig egyenesen kétségbe vonta, hogy az államférfi a politikai cselekvés során messzire tekintő tervekhez igazodhat. Mint mondta, az államférfi az erdőben bolyongó vándorhoz hasonlít, aki az irányt ismeri, de nem tudja, hol talál majd ki az erdőből.⁵⁶ A pragmatizmus elsőbbsége melletti érvelés és az abszorpciót elutasító kijelentés ismeretében is hiba lenne azonban azt gondolni, hogy Bismarck a véletlenre bízta az Északnémet Szövetség és Dél-Németország kapcsolatának további alakulását.

A berlini osztrák–magyar követ előtt tett nyilatkozatot könnyen a helyére lehet tenni. Bismarck éppen akkor hozta nyilvánosságra az Északnémet Szövetség és a délnémet államok közötti véd- és dacsövetséget, és a bécsi döbbenetről értesülve igencsak szükségesnek találta a megnyugtatót. Ha valamire, a porosz miniszterelnök eljárására igencsak illet Talleyrand tétele: a beszéd arra való, hogy vele a valódi gondolatokat leplezzék. A történeti kutatás számára a nehézség éppen abból adódik, hogy a valódi gondolatokba nehezen tud betekintést nyerni. A porosz, majd a német külpolitikai irányítás sajátos struktúrával rendelkezett és Bismarck ezen belül sajátos helyet foglalt el. Más országokban, így az Osztrák–Magyar Monarchiában a közös külügyminiszter gyakorta írt a távlatokat is felvillantó felségelőterjesztést, vagy pedig a közös minisztertanácson, esetleg a katonai-politikai tanácskozásokon fejtette ki perspektivikus elgondolásait. A porosz, majd a német külpolitika tulajdonképpen egyszemélyes külpolitika volt, és Bismarck többnyire anélkül döntött, hogy nézeteit, elgondolásait az alkotmányos testületek vagy az uralkodó elé tárta volna. Még mint porosz miniszterelnök ugyan megnyilatkozott a nagyritkán összehívott koronataná-

53 *Friedrich Ferdinand Graf von Beust*: Aus drei Viertel-Jahrhunderten. Erinnerungen und Aufzeichnungen. II. Stuttgart, 1887. 133.

54 *Die auswärtige Politik Preußens 1858–1871*. Bearbeitet von Herbert Michaelis. VIII. Berlin, 1934. 547.

55 *Diktat des Reichskanzlers Fürsten von Bismarck*. Varzin, den 6. Oktober 1876. PA Bonn. I. A. B. q (Türkei) 114 adh. II.

56 *Andreas Hillgruber*: Bismarcks Außenpolitik. Freiburg, 1972. 102.

cson, az Északnémet Szövetségnek, majd Németországnak viszont központi kormánya sem volt, így minisztertanácsi ülésre sem kerülhetett sor. Hogy az uralkodó számára felterjesztést írjon, nem volt ugyan idegen Bismarck munkamódszerétől — főként háborús szituációban nem, amikor ellentét keletkezett közte és a katonai vezetés között —, de ezek is többnyire a konkrét helyzetre vonatkoztak és nem tartalmaztak perspektivikus elemeket. A nyugodtabb időszakban keletkezett felterjesztései pedig szinte teljesen érdektelenek. A prágai béke után keletkezett tucatnyi *Immediatbericht* szinte egyébről sem szólt, mint a trónfosztott német uralkodók kártalanításáról. A követeknek küldött nagyszámú instrukció jelentős része pedig azért nem autentikus, mert bennük Bismarck éppúgy szimulált vagy disszimulált, mint a berlini udvarban akkreditált diplomatákkal folytatott beszélgetéseiben. A történeti kutatás számára az egyedüli biztos fogódzót a bizalmas és titkos utasítások némelyike szolgáltatja, amelyekben a szövetségi kancellár, ha szükszavúan is, mégis megvalósította igazi szándékait és a jövőre vonatkozó elgondolásait. Az ilyen dokumentumok fényében nemcsak abban lehet kételkedni, hogy a berlini osztrák–magyar követnek az említett alkalommal igazat mondott, hanem abban is, hogy olyan vándor lett volna, aki nem tudta, hogy hol talál majd ki az erdőből.

A bizalmas és titkos utasítások *némelyikét* említettük fentebb, mert ezen iratok többsége sem tartalmazott egyebet, mint indoklás nélküli direktívákat. Bismarck sem a külügyi szolgálatban tevékenykedő diplomatákat, sem a parlamenti képviselőket nem tartotta méltónak arra, hogy megossza velük legbensőbb gondolatait. A követeket egy alkalommal dekorált statisztáknak és levélkézbesítőknek nevezte, a törvényhozói testülettel kapcsolatban pedig kijelentette, hogy a külpolitika önmagában is elég nehéz ügy és nincs szükség arra, hogy háromszáz birkafej még jobban összezsavarja.⁵⁷ A diplomáciai karban kevés olyan személyiség akadt, akit szellemi partnerének tekintett; ezen kevesek közé tartozott Robert Goltz gróf, a párizsi nagykövet. Annak ellenére — vagy talán éppen azért —, mert ez a diplomata kritikusan reagált Bismarck politikai húzásaira, önálló nézeteket vallott és a német külpolitika nyugat-európai irányzatát képviselte.⁵⁸ A párizsi nagykövethoz küldött instrukcióban így előelőbukkan mindaz, amit a történész más iratokban hiányol: a meggyőző argumentáció, a nézetek részletező kifejtése és nemegyszer a távlatosabb jövőkép felvázolása.

A délnémet államokkal kötött szerződések nyilvánosságra hozatala előtt Goltz annak az aggodalmának adott hangot, hogy a szöveg megismerése izgalomba hozza majd a francia közvéleményt és magára a császárra is kiszámíthatatlan hatást gyakorol. Bismarck udvariasan egyetértését fejezte ki a követtel, de leszögezte, hogy a nyilvánosságra hozatal mindenekelőtt lehűti majd a franciákat, és meggyőzi őket arról, hogy minden agresszió kemény ellenállásba ütközik. Együttal — és az általunk tárgyalt összefüggésben ennek van igazán jelentősége —, megfogalmazta a Majna-vonallról mint az észak és dél közötti határról alkotott véleményét. A Majna-vonallal, írta, falat akartak emelni közénk és Dél-Németország közé. Mi ezt elfogadtuk, mert szükségleteinknek és reális érdekeinknek megfelelt. Csalódik azonban az, aki azt hi-

57 *Heinz Wolter*: Bismarcks Außenpolitik 1871–1881. Außenpolitische Grundlinien von der Reichsgründung bis zum Dreikaiserbündnis. Berlin, 1983. 68–69.

58 *H. Lutz*: i. m. 89.

szi, hogy ez igazi fal, nem pedig eszmei választóvonal. Nem egyéb ez, mint egy rács, amelyen keresztül a nemzeti áradat feltartóztathatatlanul megtalálja útját.⁵⁹ Hozzátehetjük ehhez, hogy Bismarck aligha lehetett az a politikus, aki ennek az áradatnak a feltartóztatására vállalkozott volna. A salzburgi császártalálkozó után készült instrukciójában meg is fogalmazta, hogy azt tartja feladatának, hogy a nemzeti áradatot megfelelő mederbe terelje.⁶⁰ Mi más lehetett ez a meder, mint az északot és délt egyaránt magába foglaló nemzeti államalakulat?

A nacionalizmus természetét ismerve aligha lehet kételkedni Bismarck metaforájának találó voltában. Az egymástól elválasztott nemzettestek, miként a higanycsepp szétszóródott részecskéi, valóban mindenütt elemi erővel törekedtek az egyesülésre. A probléma abból adódott, hogy a német nemzeti törekvések szempontjából eszmeinek minősülő választóvonal egyúttal a hatalmi politika által emelt kerítés volt, és mint ilyen igencsak kemény akadály. A prágai békét követően Bismarck ezért elsősorban arra törekedett, hogy elnyerje az érintett hatalmak hozzájárulását a fal lebontásához. A „valamit valamiért” elv alapján járt el: Franciaországnak kilátásba helyezte Luxemburg átengedését, az Osztrák–Magyar Monarchiának meg területi garanciát ígért. A Luxemburggal kapcsolatos, a múlt századi kabinetpolitika stílusára emlékeztető tranzakció azonban megfeneklett a nemzeti ellenállás zátonyán, a Monarchiában pedig visszautasításba ütközött a valóban kétes értékű felajánkozás.

A külpolitikai kudarcokkal egyidejűleg viszont a délnémet államokban Poroszország szempontjából kedvező és biztató tünetek mutatkoztak. A nép többségének Poroszországhoz való vonzódása, amelyről a Pesti Napló 1866. szeptember végén aggodalmasan hírt adott,⁶¹ tovább erősödött. A vonzódás leginkább Badenben mutatkozott, ahol a parlament úgy határozott, hogy a nagyhercegségnek be kell lépnie az Északnémet Szövetségbe. Württemberg közvéleménye már megosztottabb volt, olyannyira, hogy még a hagyományos pártcsoporthoz tartozások is nemzeti alapon rendeződtek újjá. A parlament poroszbarát frakciójának nem is sikerült keresztülvinnie a csatlakozást szorgalmazó indítványt. A miniszterelnök, Karl Varnbüler báró azonban tisztában volt azzal, hogy Württemberg nem őrizheti meg teljes függetlenségét, ezért egy nagyhatalom támogatását kereste, és ez a hatalom az adott körülmények között csak Poroszország lehetett. A megosztottság a bajor társadalomban is megmutatkozott: a parasztság és a polgárság egy része továbbra is averziót érzett Poroszországgal szemben, a polgárság nagyobbik része viszont, a sajtó egészének támogatásával a mielőbbi csatlakozást sürgette. Az egyesült baloldalnak a Poroszországgal való szoros szövetség létrehozására irányuló indítványát a parlament nagy többséggel megszavazta, és az elfogadás a felsőház funkcióját betöltő *Reichsratban* is csupán négy ellenszavazaton múltott. A miniszterelnök, Ludwig Pfordten báró, mind a Poroszországgal való szorosabb viszonyt, mind az Északnémet Szövetségbe való belépést határozottan elutasította, felfogása az adott körülmények között azonban tartatatlaná vált. Az uralkodó 1866. decemberében a kisémet liberális irányzat első

59 *Bismarck*: i. m. 6. Juni 1866 bis Juli 1867. Berlin, 1929. 302–303.

60 I. m. 6/a. 41.

61 Vö. az 50. jegyzettel.

számú reprezentánsát, Constantin Hohenlohe-Schillingsfürst herceget nevezte ki miniszterelnöknek. A délnémet államok közül, Reinhard Dalwigk báróval az élen, csupán Hessen mutatott teljes elzárkózást, az önállóság megőrzésének azonban — és ezt a miniszterelnök is tudta — csak külső segítség igénybevételével lehettek esélyei.⁶²

A diplomáciai levelezés alapján megállapítható, hogy Bismarck, miután a Majnavonallal kapcsolatos kompenzációs kísérletei kudarcot vallottak, elsősorban arra törekedett, hogy a délnémet államok egymás közötti és az Északnémet Szövetség felé irányuló közeledését elősegítse s ezzel serkentse és egyúttal mederbe terelje a nemzeti áradatot. Az ilyen kezdeményezésekben nem volt hiány, ezek közül azonban egyik sem nyerte el igazán tetszését. A Beust-féle Délnémet Szövetségben, teljes joggal, valamiféle poroszellenes csapdát látott, óvakodott azonban attól, hogy a tervezetet mereven elutasítsa.⁶³ Ugyanígy fenntartással fogadta a Bajorország és Württemberg által 1867. május 4-én aláírt müncheni konvenciót, amely az Északnémet Szövetség és a délnémet államok közötti közös törvényhozás létrehozását helyezte kilátásba. A szövetségi kancellár a partikularizmus bebetonozásának minősített egy olyan megoldást, amely a délnémet államok parlamentjeit a közös törvényhozás fórumaivá emeli, de megint csak óvatosan közölte ellenvetéseit.⁶⁴ Mindamellett ő is a közös törvényhozás megteremtésén fáradozott, de olyan fórum létrehozását tartotta kívánatosnak, amely a döntést egy helyre koncentrálja, és kizárja a jogosítványok megosztásának lehetőségét. A közös törvényhozás terrénumának a vámügy kínálkozott, hiszen a német államokat 1834 óta vámközösség fogta össze, a közös törvényhozás fórumának pedig a *Bundestag*nak és a *Reichstag*nak a délnémet államok választott képviselőivel történő kibővítése. Bismarck egyik Reichstag beszédében már március folyamán megpendítette ezt a lehetőséget, majd pedig május folyamán ilyen értelmű direktívákat adott Itzenplitz bárónak, az Északnémet Szövetség és a délnémet államok közötti vámszerződés újraszabályozását előkészítő államminiszternek.⁶⁵ A délnémet államok némi húzódozás után elfogadták a szövetségi kancellár indítványát, és 1867 júniusában aláírták a gazdasági kapcsolatok eddigi határidős voltát megszüntető és a *Zollparlament* összehívását kilátásba helyező új vámszerződést. Bismarck a külföldnek szánt megnyilatkozásaiban igyekezett bagatellizálni ennek a jövőendő közös törvényhozó testületnek a jelentőségét, de lelke mélyén meg volt győződve arról, hogy ezen a módon eléri az Északnémet Szövetség kiterjesztését, és végső soron az észak és dél közötti politikai egység megteremtését.⁶⁶

Hamar megmutatkozott, hogy a délnémet államok független nemzetközi státuszának fenntartásában érdekelt hatalmak a Zollparlament értelmét és jelentőségét illetően ugyanúgy gondolkodnak, mint maga a szövetségi kancellár. Beust a vámszerződések a prágai béke megsértésének nevezte, mert azok a délnémet államok fölötti porosz fennhatóság újabb feltételeit teremtik meg.⁶⁷ Benedetti, a berlini francia nagy-

62 H. Pothhoff: i. m. 54–62.

63 I. m. 161.

64 I. m. 131–133.

65 Bismarck: i. m. 6. 399–400.

66 Walter Schübelin: *Das Zollparlament und die Politik von Baden, Bayern und Württemberg 1866–1870*. Berlin, 1935. 57.

67 H. Pothhoff: i. m. 139.

követ úgy nyilatkozott, hogy a megállapodás, jóllehet szerződésnek nevezik, valójában nem más, mint az Északnémet Szövetség új alkotmánya,⁶⁸ Moustier francia külügy-miniszter pedig kijelentette, hogy a vámszerződés tovább korlátozza a délnémet államok önállóságát és kiszolgáltatja őket a berlini kormánynak.⁶⁹ A francia diplomácia nem maradt meg a verbális rosszallásnál; Moustier körjegyzékben hívta fel a hatalmak, köztük természetesen az Északnémet Szövetség figyelmét is arra, hogy Franciaország számára továbbra sem közömbös a délnémet államok sorsának alakulása.⁷⁰

A hesseni miniszterelnök, Dalwigk a vámszerződés aláírása alkalmával azt mondta a berlini francia ügyvivőnek, hogy Bismarck figyelmen kívül fog hagyni minden kívülről jövő észrevételt.⁷¹ A feltételezés annyiban megállta a helyét, hogy szövetségi kancellár valóban nem hagyta magát eltéríteni a választott útról, nagyon is szükségesnek tartotta azonban, hogy a német ügyek iránt gyanús érdeklődést mutató hatalmakkal szemben megfelelő magatartást alakítson ki. A Franciaországgal kapcsolatos régebbi és frissebb tapasztalatok arról győzték meg, hogy nincs értelme annak, hogy azzal szemben továbbra is a *modus vivendi*-t keresse. Ujjunkat a revolver ravaszán kell tartanunk, írta nem sokkal a vámszerződés aláírása után a külügyi államtitkárnak, hogy gyanús szomszédunk tisztában legyen vele: rögtön és halálos pontossággal tüzelünk, mihelyt megsérti határainkat. Hozzátette még: ha túl sokat beszélünk arról, hogy a békét meg akarjuk őrizni és a kelleténél többet nyilatkozunk jószándékunkról, ezzel csak pimaszabbá tesszük Franciaországot, mert félénkebbnek fog bennünket tartani, mint amilyenek valójában vagyunk.⁷² A Monarchiával szemben azonban változatlanul barátságos hangot ütött meg. Hogy a Wimpffennel folytatott március 31-i, már említett beszélgetése alkalmával az erős Ausztria létét szükségesnek nyilvánította,⁷³ azt még lehet a helyzet kényszerével magyarázni, de a tónus a Tauffkirchen-misszió kudarca után sem változott. Május 8-án azt írta von Werthernek, hogy a Monarchiát természetes szövetségésének tekinti,⁷⁴ a salzburgi császártalálkozó után a külképviseletekhez intézett köriratában pedig annak a véleményének adott kifejezést, hogy a Monarchia az egyesített Németországban található meg legbiztosabb támaszát.⁷⁵ Az erős Ausztria és a Monarchiával kötendő szövetség a prágai béke óta vissza-visszatérő sztereotípiája volt Bismarck megnyilatkozásaiban, és nem lehet kétségre vonni, hogy a kijelentések a német külpolitika távlati elgondolásait juttatták kifejezésre. Az 1867 nyarán újraindított mosoly-offenzíva azonban nyilvánvalóan elsősorban taktikai célokat szolgált. Azt kellett elérnie, hogy a Monarchia jóindulatú passzivitással vegye tudomásul a német államok között megindult, végső fokon a nemzetállami egység irányába mutató közeledést.

68 Les origines diplomatiques i. m. 17. 382.

69 I. m. 371.

70 I. h.

71 I. m. 165.

72 Bismarck: i. m. 6. 420–421.

73 Vö. az 54. jegyzettel.

74 Bismarck: i. m. 6. 387.

75 Bismarck: i. m. 6/a. 43.

Bismarcknak a Monarchiával szemben folytatott politikájában 1867 folyamán a magyar vonatkozás nem kapott különösebb jelentőséget. A francia külügyminiszter-től eltérően nem reagált az Ausztria és Magyarország közötti új közjogi viszony kialakítására, és a magyar kormány kinevezéséről, valamint a pesti kiránykoronázásról szóló beszámolókat is válasz nélkül hagyta. A diplomáciai levelezésben, a von Werther-jelentés körül támadt botrányt leszámítva, Magyarország csak 1867 őszén bukkan elő. Landenberg szeptember 25-i jelentésében megemlítette, hogy Beust úgy véli, hogy Poroszország, bizonyos eshetőségre készülve még mindig kézben tartja a Magyarországhoz fűződő szálakat. Bismarck szeptember 29-én azt válaszolta, hogy neki teljesen tiszta a lelkiismerete, és a nyomaték kedvéért még hozzátette, hogy még von Werther jelentésének ismeretében sem lehet a porosz kormánynek ilyen szándékot tulajdonítani. Mindemellett utasította Landenberget: tudakolja meg, hogy a közös külügyminiszter mire alapozza állítását.⁷⁶ Az ügyvivő október 6-án azt válaszolta, hogy a magyar kormánynak és a közös külügyminiszternek bizonyítékai vannak arra, hogy Poroszország a magyar radikális pártot jelentős pénzösszegekkel támogatja.⁷⁷ Bismarck október 12-én a jelentésre visszatérve hosszasan fejtegette Wimpffennek, hogy a vádaskodásnak semmi alapja nincs. Ha a sajtóiroda tart is fenn levelezőket a magyar újságoknál, ez nem elegendő ok a gyanúra, s tőle minden olyan szándék távol áll, hogy a magyar viszonyokra a bécsi kormánnyal szembeni ellenséges befolyást gyakoroljon. A hihetőség kedvéért azt is hozzátette, hogy ő nem hazudik, egyáltalán nem hazudik, kivéve a végszükség esetét, amikor másképp nem tudja magát kivágni, most azonban becsületszavát adja, hogy a teljes igazságot mondja.⁷⁸ Az időközben állomáshelyére visszatért von Werthernek október 15-én kelt utasításában a Wimpffennek mondottakat még kiegészítette azzal, hogy a magyar radikálisokat már csak azért sem támogathatja, mert minden jelentős kiadással nyilvánosan el kell számolnia.⁷⁹

A bonni külügyi levéltár aktáiból kiderül, hogy Bismarck számára a szóban forgó ügy kapcsán alighanem a „végszükség” esete forgott fenn. A porosz kormány V. György hannoveri király elkobzott vagyonából pénzügyi alapot hozott létre azzal a homályos céllal, hogy megfelelő anyagi eszközökkel rendelkezék a trónfosztott uralkodó restaurációs próbálkozásaival szemben. A welfi-alapból a külügyminisztérium is jelentős összeggel részesedett és abból mintegy évi kétszázezer tallért külföldi sajtóorgánumok finanszírozására fordított. Az alapot és a folyósításokat mély titoktartás övezte, abba a parlamentnek és a nagyobb nyilvánosságnak nem volt betekintése. A szövetségi kancellár tehát amikor úgy nyilatkozott, hogy neki minden jelentős kiadással nyilvánosan el kell számolnia, nem mondott igazat. Az aktákból az is kiderül, hogy a bécsi gyanúsításokkal szembeni védekezése hasonlóképp gyenge lábakon állt. Magyarországon 1867 utolsó hónapjaiban igen jelentős mozgalom bontkozott ki a véderőtörvény elfogadása, vagyis a közös hadsereg intézményének törvényre emelése ellen. A mozgalomnak a *függetlenségi párt* állt az élén, de azzal a balközép is rokon-

76 I. m. 6/a. 66–70.

77 I. m. 6/a. 78–79.

78 Die auswärtige Politik Preußens i. m. IX. 280–281.

79 Vö. a 77. jegyzettel.

szenvezett. A közös hadsereg elleni legélesebb sajtótámadások Bethlen Miklós és Bethlen Olivér lapjaiban, a *Honvédben* és az *Ungarische Monatschriften*ben jelentek meg. A két fivér a kitűzött célok elérése érdekében politikai és anyagi támogatást keresett Berlinben, és az osztrák–magyar közös külügyminisztérium információi szerint Bethlen Olivér 1868 áprilisában audienciát kért Bismarcktól.⁸⁰ A szövetségi kancellár külpolitikai céljaival nagyon is egybevágott a Monarchia olyan értelmű gyengítése, ami a véderőtörvény zátonyra futtatásából adódhatott, az osztrák–magyar hírszerzésre való tekintettel azonban óvakodott a személyes kontaktus felvételétől. A kínálókozó lehetőségtől, ami a Bethlen-fivérek anyagi támogatásával állhatott elő, mindamellett nem zárkózott el. A szövetségi kancellár utasítására a bécsi porosz követ előbb húsz, majd újabb nyolcvan példányt rendelt az Ungarische Monatschriftból a porosz külügyminisztérium számára, és ezzel Bismarck jelentős anyagi támogatást nyújtott a porosz külpolitika céljait is szolgáló vállalkozáshoz.⁸¹

Az 1867. évi eset önmagában nem lenne érdemes különös figyelemre. Az ügynek inkább áttételesen van jelentősége: ez szolgáltatott ugyanis Bismarcknak alkalmat arra, hogy Magyarországgal szembeni politikájának egy lényeges vonatkozását megfogalmazza. Hogy helyeselte a kiegyezést és minden jót kívánt a magyaroknak, annak nem volt igazán fontossága, hiszen azt korábban is több alkalommal megtette. Azt azonban, hogy számára a magyar ellenzéki párthoz fűződő kapcsolatoknak akkor lenne értelme és értéke, ha a Poroszország elleni osztrák–francia szövetség létrejönne, ekkor írta le első ízben.⁸² Bizonyos értelemben a Klapka-légióval fémjelzett tájékozódás folytatása volt ez, de a kiegyezés után új tartalommal bírt. A von Wertherhez írt utasítás ugyanis erre az esetre már nemcsak az ellenzéki pártot, hanem Magyarországot mint olyant vette számításba.⁸³ Minden bizonnyal azért, mert Landenberg jelentései meggyőzték őt arról, hogy Magyarországon semmit sem kívánnak jobban, mint azt, hogy Ausztria ne nyerje vissza egykori németországi hatalmi állását. Hogy helyes volt-e a feltételezés, annak a későbbiek során kellett kiderülnie.

*

Az 1867 ősztől egymást követő események azt mutatták, hogy a Monarchiában nincs hajlandóság arra, hogy a német kérdésben eljuttassa a Bismarck által neki kiosztott szerepet. Az osztrák–magyar uralkodó október végén, a párizsi világkiállítás alkalmával, a közös külügyminiszterrel az oldalán, a francia fővárosba látogatott. Beust, a párizsi német nagykövettel, Goltz gróffal folytatott megbeszélése során újra előhozta a délnémet szövetség tervét, és Bismarck ellenlábásánál nem is ütközött merev ellenállásba. Igaz, célját tévesztett erőfeszítés volt ez, mert a *Südbund* sorsa nem az osztrák–porosz egyezkedésen, hanem a délnémet államok hajlandóságán múlt.

80 Abschrift eines konfidenziellen Berichtes aus Berlin betreffend den Grafen Olivier Bethlen. Berlin, den 10. April 1868. Országos Levéltár (= OL.) Budapest. K 26. A miniszterelnökség központilag iktatott és irattározott iratai. 453/1868. alapszám.

81 Eberhard Naujoks: Bismarcks auswärtige Pressepolitik und die Reichsgründung (1865–1871). Wiesbaden, 1968. 220–224.

82 Vö. a 78. jegyzettel.

83 Vö. a 77. jegyzettel.

Baden, Hessen és Württemberg pedig nem óhajtottak olyan társulás részesei lenni, amelyben a sokkalta erősebb Bajorország hegemoniájával kellett volna számolniuk. Poroszország számára mindamellett ravasz csapda volt az osztrák–magyar kezdeményezés: ha nem támogatja a Südbund létrejöttét, gyanússá válik, hogy mégiscsak a délnémet államok bekebelezésére pályázik, ha egyetértését fejezi ki, a csatlakozást sürgető délnémet politikai irányzatok rokonszenvét veszíti el.⁸⁴ Hasonlóképp poroszellenes megnyilvánulásnak számított, hogy a Monarchia nemcsak hogy menedéket adott V. Györgynek és környezetének, hanem a trónjától megfosztott hannoveri király restaurációs próbálkozásai fölött is szemet hunyt. A volt uralkodó 1868 februárjában a Hietzingben rendezett fogadáson a nyilvánosság előtt beszélt a hannoveri trón rövidesen bekövetkező visszaszerzéséről.⁸⁵ Az első osztrák–magyar vöröskönyvvel, amelyet 1868 februárjában hoztak nyilvánosságra, ugyancsak borsot törtek a berlini diplomácia orra alá. A válogatott diplomáciai iratok elsősorban a delegációt és a közvéleményt voltak hivatva tájékoztatni és mint ilyenek belpolitikai célokat szolgáltak, de maga a gesztus Németországnak is szólt. Az angol mintát követő összeállításnak azt kellett dokumentálnia, hogy a Monarchia parlamentáris állam és emiatt is érdemes a német nemzet rokonszenvére. Hogy Beust a vöröskönyvbe a Tauffkirchen-misszióval kapcsolatos iratokat is felvettette, az meg egyenesen Bismarck diszkreditálására szolgált. A közölt iratokból az derült ki, hogy a szövetségi kancellár nem is közeledett igazán a Monarchiához, következésképpen a közös külügyminiszternek nem volt mit visszautasítania.⁸⁶

Az Északnémet Szövetség szempontjából a délnémet államokban is kedvezőtlenül alakultak a fejlemények. Az 1868 februárjában és márciusában lezajlott Zollparlament-választások lehangoló eredményeket hoztak. Bajorországban, Württembergben és Hessenben a konzervatív-partikuláris erők szereztek többséget, és csupán Badenban győztek az össznemzeti irányzat képviselői. Az összeülő Zollparlamentben összességében harminchat képviselő vallotta magát az Északnémet Szövetséghez történő csatlakozás hívének, negyvenkilenc képviselő viszont a délnémet államok függetlensége mellett állt ki. A Zollparlament első ülésén, 1868. április 27-én a délnémet frakció harminckét képviselője nyilatkozatot tett, amelyben az Északnémet Szövetséghez való csatlakozást mint a délnémet államok érdekeivel ellentétes elgondolást elutasította, és a délnémet államok további önállóságának fenntartása mellett tört lándzsát. A fejlemények arra vallottak, hogy a Zollparlament nem váltja be azokat a reményeket, amelyeket a nemzeti egység hívei a Majnától északra és délre hozzá fűztek.⁸⁷

A választási eredményeket és a Zollparlament első ülésén történeteket bizvást úgy lehet értelmezni, mint Bismarck távlati elgondolásainak lesújtó kritikáját. Kiderült, hogy nem csupán a nagyhatalmi politika által emelt gát akadályozza észak és dél egyesülését; maguk a délnémet államok sem mutatnak igazi hajlandóságot arra, hogy

84 *H. Pothoff*: i. m. 160.

85 i. m. 179.

86 i. m. 183.

87 *W. Schübelin*: i. m. 130–134.

az Északnémet Szövetség keblére boruljanak. A délnémet elzárkózás mély történelmi gyökerekből táplálkozott, és abban a külső okok: a francia visszatartás és az osztrák–magyar befolyás elhanyagolható szerepet játszottak. Bismarck mégis a külső tényezőben kereste a magyarázatot és a Monarchiát tette meg bűnbaknak. A szövetségi kancellár arcáról egyszerre lefagyott a barátságos mosoly, és ha a Monarchia jött szóba, újra összevonta bozontos szemöldökét. Az 1867 végén Goltz grófnak küldött utasításában még indulat nélkül állapította meg, hogy Beust a Südbund kezdeményezésével nyugtalanságot akart kelteni a délnémet államokban,⁸⁸ de 1868. január 29-i köriratában már teljesen szabadjára engedte osztrákellenes érzelmeit. A Monarchiában olyan dolgok fordulnak elő, amelyek másutt elképzelhetetlenek — írta. Az osztrák–magyar közeledési szándék nem volt egyéb, mint tudatosan megrendezett komédia, és az Északnémet Szövetségnek a jövőben a Monarchia határozottan ellenséges irányvételével kell számolnia.⁸⁹ A folytatás nem váratott sokáig magára. Február közepén von Werther jegyzéket olvasott fel Beust előtt, amelyben a szövetségi kancellár a hannoveriek üzelmei ellen tiltakozott. A jegyzékben az állt, hogy V. György politikai szerepvállalása, amely fölött az osztrák–magyar külügyminisztérium szemet hunyt, sem a nemzetközi joggal, sem a Monarchia és az Északnémet Szövetség közötti kapcsolatokkal nem egyeztethető össze. Az irat alig leplezett fenyegetéssel végződött: ha nem következik be változás, a hannoveriek tevékenységéről összeállított emlékirat nyilvánosságra kerül.⁹⁰ Bismarck természetesen a vöröskönyv megjelentetését sem hagyta válasz nélkül. A londoni, párizsi és pétervári külképviseltekhez küldött utasításában megdöbbenését fejezte ki Beust eljárása miatt, és úgy állította be az osztrák–magyar közös külügyminisztert, mint akivel egyáltalán nem lehet bizalmas véleménycserét folytatni.⁹¹ A crescendo még csak ezután következett. Beust 1868. április 15-én jegyzékben hívta fel Bismarck figyelmét arra, hogy egész Európában kedvezőtlen hatást keltene, ha a Zollparlament a vámügy terrénjáról a politika mezejére kalandozna.⁹² Amikor Bismarck április 18-án Wimpffen tolmácsolásában végighallgatta az iratot, éktelen haragra gerjedt és valóságos vádbeszéddel válaszolt. Ez az irat goromba fenyegetés, és tulajdonképpen a következő vöröskönyv számára készült — mondta. Beustnak nem más a célja vele, mint hogy porosz–francia háborút idézzon elő. Határozottan Wimpffen tudomására hozta, hogy az észak és dél közötti kapcsolatok alakulása tisztán belnémet ügy, és harmadik hatalomnak nincs joga arra, hogy beleavatkozzék.⁹³

A bosszús kifakadások és a Bécs címére küldött sorozatos szemrehányások arra vallanak, hogy Bismarck csalódott abban a feltételezésben, hogy a Monarchia jóindulatú passzivitással veszi majd tudomásul a délnémet államok Északnémet Szövetséghez történő közeledését. De ha helytálló volt is a konklúzió, a szemrehányások céljukat tévesztették. Hiszen, mint már utaltunk rá, az önkéntes egyesülés folyama-

88 *Bismarck*: i. m. 6/a. 193.

89 I. m. 6/a. 222.

90 I. m. 6/a. 247–248.

91 I. m. 6/a. 256–257.

92 *Die auswärtige Politik Preußens* i. m. IX. 869.

93 *H. Pothoff*: i. m. 193.

tának megtorpanása nem az osztrák–magyar diplomácia bajkeveréséből adódott, és a délnémet hajlandóság hiányát nem lehetett pótolni a diplomáciával. Ha azonban az volt a feltevés — mint ahogy az volt —, hogy a nemzeti mozgalom lendületvesztése külső tényezők következménye, akkor a cselekvésben a nemzetközi porondot illette meg az elsőbbség. És ezen a terepen nem volt elegendő ingerült hangvételű jegyzékekkel operálni, a diplomácia hatékonyabb eszközeivel is élni kellett. Noha az adott körülmények között mindez csupán pótcselekvés lehetett, most sem hiányzott a megszokott virtuozitás.

A diplomácia hatékonyabb eszköze csakis a szövetségi politika lehetett. Az indítékokat és a célkitűzéseket Bismarck 1868. február 13-án, a londoni nagykövethez, Bernstorff grófhoz intézett utasításában fogalmazta meg.⁹⁴ Az indíték a Monarchiának a német kérdésben tanúsított magatartása: az, hogy Bécsben a hannoveriekkal fenntartott kapcsolatokból fegyvert kovácsolnak Poroszország ellen, és hogy az osztrák–magyar külpolitika irányítása olyan személy kezében van, aki iránt Berlinben nem lehetnek bizalommal. Mindehhez hozzájön a francia háborús fenyegetés, amely akkor perfektuálódik, amikor a Monarchia összefog Franciaországgal, és a Németországban mutatkozó poroszellenes irányzatok élére áll. Az önvédelem szükségessége arra készteti Poroszországot — és itt következnek a célkitűzések —, hogy a Monarchiát sakkban tartsa, és minden kínálkozó szövetséget felhasználjon. Ezek sorában ismét az orosz kapcsolat állt az első helyen, amelynek ápolását Bismarck változatlanul szükségesnek tartotta. Célszerűnek vélte mindamellett, hogy más területeken is kapcsolatokat keressenek; olyanokon, amelyek egyébként a porosz politikától idegenek. Bismarck úgy vélte, hogy ilyenek könnyen találhatók az osztrák határ mentén élő népek körében, és hogy a bécsi kormány ebben a tekintetben mily nagy mértékben érzékeny, az már többször megmutatkozott. A lehetséges szövetségesek közül Bismarck csupán a szerbeket nevezte meg, de minthogy az osztrák és a magyar határok más kompakt etnikai egységeket is kettévágtak, más kapcsolatok is kínálkoztak.

Logikus célkitűzések voltak ezek, csupán az volt a szépséghibájuk, hogy nem az adott, hanem egy lehetséges helyzetre nézve bírtak érvénnyel. A francia támadást, amikor is valóban szükség lett volna az orosz és az egyéb szövetségre, akkor Bismarck sem tartotta valószínűnek, a délnémet csatlakozási hajlandóság szempontjából pedig közömbös volt bármiféle szövetségi politika. A diplomáciának azonban van egyfajta önmozgása, annál is inkább, mert nemcsak egy helyen hajtják a kereket, így a kapcsolatok, bármennyire is indifferensek voltak azok belnémet szempontból, legalábbis orosz vonatkozásban, a szerződés kötés medrébe terelődtek.

A kezdeményezés nem is német részről jelentkezett. A szövetségi kancellár megelégedett azzal, hogy amikor az orosz fővárosban bizonyos berlini sajtómegnyilvánulások miatt elégedetlenség keletkezett, hűségnyilatkozatot tegyen. Oroszországot természetesen és legbensőbb szövetségesünknek tekintjük, semhogy politikánkat egyik napról a másikra megváltoztassuk — üzenté Pétervárra. Hozzátette még, hogy az osztrák politikát túlságosan jól ismeri ahhoz, hogy bizalommal viseltessék iránta.⁹⁵ Orosz részről azonban elégtelennek találták a hűségnyilatkozatot, és a szép szavakkal

⁹⁴ *Bismarck*: i. m. 6/a. 253–254.

⁹⁵ I. m. 6/a. 224.

szemben a formális kötelezettségvállalást részesítették előnyben. Csakhamar ajánlat érkezett Berlinbe egy olyan szerződés megkötésére, amely a szerződő feleket kölcsönösen biztosította volna francia, illetve osztrák–magyar támadás esetére. Porosz–francia háború esetén Oroszország, orosz–osztrák–magyar háború esetén Poroszország vonta volna össze csapatait a Monarchia határai mentén. A porosz csapatösszevonás kötelme ráadásul arra az esetre is vonatkozott volna, ha a Monarchia kísérletet tesz Bosznia–Hercegovina elfoglalására.⁹⁶

Az orosz diplomácia Bosznia vonatkozásában rémeket látott, hiszen Beust szinte kizárólag Németországgal foglalkozott, Andrassy pedig 1868 júniusában éppen azzal a céllal vitte keresztül Kállay Béni belgrádi főkonzuli kinevezését, hogy az a törököktől Bosznia–Hercegovina Szerbiának történő átengedését kieszközölje.⁹⁷ Hogy Bismarck mit gondolt az osztrák–magyar szándékokról, nem lehet tudni, mindenesetre jónak látta, hogy az orosz aggodalmakról az osztrák–magyar közös külügyminisztert figyelmeztesse.⁹⁸ Kínosan vigyázott azonban arra, hogy a német érdekektől távol eső terepen elkerülje a kötelezettségvállalást. Az orosz ajánlat enélkül is gondot okozott neki, hiszen a cárizmushoz való szorosabb kötődéssel az éppencsak összeállt nemzeti-liberális belső bázis szilárdságát veszélyeztethette. Az orosz ajánlat így nem is öltött írásos formát: a partnerek 1868 márciusában csupán kötelező szóbeli ígéretet tettek, hogy az orosz ajánlatban említett eset beálltakor egymást a Franciaország, illetve a Monarchia határai mentén történő csapatösszevonással segítik.⁹⁹

Szerbia valóban alkalmasnak látszott arra, hogy osztrákellenes céllal együttműködjék Poroszországgal. A török fennhatóság alatt álló kis fejedelemség már ekkor a délszlávok Piemontjának tekintette magát. A teljes függetlenség kivívására törekedett, a szerb etnikumot kívánta egyesíteni, de a politikai elgondolások között a délszláv unió lehetősége is felbukkant. A szerbek rokonszenvvel tekintettek Poroszországra, és porosz-vonzalmuk csak tovább erősödött akkor, amikor kiderült, hogy Bécsben nem kapnak támogatást Bosznia–Hercegovina megszerzésére irányuló terveikhez.¹⁰⁰ A belgrádi porosz konzul 1867 decemberében egyenesen azt ajánlotta Bismarcknak, hogy a balkáni erjedés megindulása esetén támogassa a nagyszerb törekvéseket.¹⁰¹ A kapcsolatok kiépülése szerb fegyvervételi szándék jelzésével indult: a belgrádi hadügyminisztérium 1867 novemberében hatvanezer löfegyvert kívánt vásárolni a porosz hadügyminisztérium készleteiből. Bismarck eleinte válasza sem érdemesítette a kérést, de amikor az új szövetségpolitikai tájékozódás formálódni kezdett, megadta az engedélyt.¹⁰² Igaz, a fegyverek szállítására tranzitnehezésség miatt nem került sor (a Monarchián keresztül nem lehetett szállítani, az orosz kormány meg nem javasolta a romániai útvonalat),¹⁰³ de a sikertelen ügylet is jelezte, hogy mindkét fél részéről megvan a készség az együttműködésre. A tervezett kooperáció

96 Die auswärtige Politik Preußens i. m. IX. 759–760.

97 Kállay Béni naplója. 1868. aug. 18-i bejegyzés. OL. Budapest. P 344. Kállay hagyaték 31. k.

98 Bismarck: i. m. 6/a. 313.

99 I. m. 6/a. 321.

100 H. Lutz: i. m. 105–106.

101 Die auswärtige Politik Preußens i. m. IX. 485.

102 Bismarck: i. m. 6/a. 194.

103 I. m. 6/a. 221.

azonban rövidesen megszakadt. Mihály fejedelem 1868 júniusában merénylet áldozata lett, és az Andrássy befolyására¹⁰⁴ régensnek megválasztott kiskorú Milán, valamint a helyette kormányzó háromtagú régenstanács teljességgel a Monarchia igényeihez igazította a Száva menti fejedelemség politikáját.¹⁰⁵ A szerb lap nem volt többé ütőkártya Bismarck kezében.

Viszont a Monarchia keleti szomszédja, Románia, már csak a tradíciókból adódóan is, ígéretes partnernek kínálkozott. Bismarck még mint porosz miniszterelnök 1866 elején éppen azért ültette Hohenzollern Károly herceget a fejedelemség trónjára, hogy kellemetlenkedjék Ausztriának. De a jelen adottságok is kedvezőek voltak mindenféle hatalmi politikai kísérlet szempontjából. Románia éppoly merész célokat tűzött maga elé, mint Szerbia: Törökországtól a függetlenséget, Oroszországtól Besszarábiát, Ausztria–Magyarországtól pedig Erdélyt és Bukovinát akarta megszerezni. Három birodalom közé szorítva mindez merő fantáziának tűnt akkor, de a román ambíciókat, ha akarta, bármely nagyhatalom kamatoztathatta. Poroszországban minden kétséget kizáróan megvolt ez az akarat. Igaz, 1868 januárjában Bismarck még fenntartásokat fogalmazott meg azzal kapcsolatban, hogy szolgálaton kívüli porosz tisztek átlépjenek a román hadseregbe,¹⁰⁶ majd februárban az örökös vitapartnerrel, Goltz gróffal polemizálva kifejtette, hogy Poroszország romániai érdekeltsége nem olyan erős, mint a fejedelemség három nagyhatalmú szomszédjájé.¹⁰⁷ A párizsi nagykövettel vitatkozva a szövetségi kancellár megengedte, hogy előállhatnak olyan körülmények, amelyek porosz szempontból felértékelik Romániát. Úgy tűnik, hogy Bismarck már áprilisban bekövetkezettnek látta ezt a helyzetet. Amikor a hadügy-minisztériumtól megtudta, hogy a román kormány Poroszországban lőfegyvereket vásárolt, nem emelt kifogást, sőt kijelentette: minthogy a fejedelemnek jogában áll hadsereget tartania, nincs alapja a fegyvervásárlás semmiféle tilalmának. A beleegyezés persze nem nélkülözte a politikai motivációt. A bécsi porosz követnek megírta, hogy a Monarchia bizonytalan magatartására való tekintettel Poroszországnak gondja kell legyen arra, hogy defenzív jellegű kapcsolatait erősítse.¹⁰⁸ Bukarestben a hatalmon lévő Brătianu-kormány eddig sem csinált titkot abból, hogy Erdély és Bukovina megszerzésére törekszik,¹⁰⁹ és hogy hathatósan támogatja a bulgáriai törökellenes mozgalmakat. Most, hogy a porosz jóindulatról tanúbizonyságot szerzett, a kormánysajtó Erdéllyel kapcsolatos propagandája méginkább felerősödött. A porosz külpolitika a Monarchia sakkban tartása céljából biztosan számíthatott Románia

104 Andrássy an Beust. Ofen, den 15. Juni 1868. Országos Széchényi Könyvtár Budapest. Kézirattár. Fol. Hung. 1733. A porosz álláspontra: Die auswärtige Politik Preußens i. m. IX. 83–84.

105 R. W. Seton-Watson: Les relations de l'Autriche–Hongrie et de la Serbie entre 1868 et 1874. La mission de Benjamin Kállay à Belgrade. Le Monde Slave, 1926. mai. 191.

106 Bismarck: i. m. 6/a. 217.

107 I. m. 6/a. 279.

108 I. m. 6/a. 359.

109 Ștefan Pascu–Constantin Nuțu: Rumänien und die Außenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Hrsg. von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. VI. Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen. 2. Wien, 1993. 301.

közreműködésére. A kooperáció azonban olyan problémát vetett fel, amelyet Bismarck eredetileg valahogy kifelejtett a számvetésből: az erőteljes magyar tiltakozást.

ISTVÁN DIÓSZEGI
HUNGARY'S PLACE IN FRENCH AND PRUSSIAN
FOREIGN POLICY 1867–1868

In the first part of the study, the author demonstrates French, Bavarian and Prussian opinion of the Austrian–Hungarian Compromise (Ausgleich) of 1867 on the basis of reports made by the ambassadors and consul-generals working in Vienna and Pest at the time. Analysing the reports, he shows that foreign policy necessities motivated the judgements formed on the ground and, in most instances, accepted by the respective governments. French foreign policy regarded the Monarchy and, as part of this, Hungary as an ally in the rivalry with Prussia and therefore welcomed the possibilities for internal consolidation offered by the dualist system. Bavaria also wished to support the monarchy against Prussian expansion, but regarded that the abandonment of the policy of centralisation meant the multinational empire had lost weight in the foreign policy arena. Prussia, in accordance with the old Bismarckian view, expressed satisfaction that the Empire had become bicentral because Hungary could now prevent those ambitions which aimed at the restoration of the Empire's leading role in Germany.

In the second part of the study the author explores the aspirations of Chancellor Bismarck with regard to the Empire and to Hungary within a general framework of Bismarckian foreign policy. Sources employed show that in the closing stages of German unification Bismarck was counting on the benign passivity of the Empire. When experience showed him otherwise, he sought a counter-balance to Vienna first in the Hungarian government party and then in the Hungarian opposition party. His hopes in the Hungarians were not fulfilled and he then made an attempt to develop a Romanian and then Serbian orientation. However, attempts at the development of an alliance led to unforeseen complications, as a result of which the Hungarian connection regained in value.

The author constructed his paper on the basis of research carried out at the foreign affairs archives in Paris and Bonn and at the State Archives in Munich.

TÜDÖSNÉ SIMON KINGA

Székelyföldi jobbágykötő levelek

Más tájakról Háromszékre telepedett jobbágyok (1630–1686)*

A források, amelyek alapján a 17. század székelyföldi katonai társadalmában a jobbágyok helyzetét alapvetően megismerhetnénk — szegényesek. Az adatgyűjtés lehetősége tovább szűkül, amikor a *más vidékekről betelepedett/betelepített jobbágyok sajátos helyzetét* kívánjuk nyomon követni. Ennek oka egyrészt abban áll, hogy a folyamatot rögzítő források csupán korlátozott mennyiségben állnak a kutató rendelkezésére. Ez nem véletlen, ugyanis — néhány székelyföldi földesúr kivételével — a jobbágytartó gazdák itt kisebb méretű földbirtokokkal rendelkeztek. Ha volt is számadó, aki a gazdasági életéről és annak állapotáról számadást, rendszeres feljegyzést készített volna, számuk elenyésző maradt. A néhány gazdasági összeíráson kívül, a történész csupán a naplók, az irodalmi utalások szórványos feljegyzéseire szorítkozik, a székely katonai összeírások jobbágyokra vonatkozó bejegyzéseire, valamint a még feltáratlan levelekre, amelyek egy-egy jobbágy elszegődéséről, „fejekötéséről” szólnak.

Másrészt ezek a források többé-kevésbé kiadatlanok. Az eddig megjelent munkák, amelyek e téma kutatásában is úttörő szerepet vállaltak, mindenekelőtt a helyi jogi, közigazgatási és társadalmi viszonyok általános bemutatását célozták meg. Ezek ismertetése igen fontos, hiszen egyben a székelyföldi jobbágytársadalom működésének alapelveire is rávilágítanak. Gondolunk itt az utóbbi évtizedekben megjelent művekre, elsősorban: Demény Lajos, Egyed Ákos, Imreh István, Pataki József munkáira.¹

Az alábbiakban bemutatásra kerülő, eddig ismeretlen jobbágykötő levelek ismeretével tovább kívánjuk bővíteni a székelyföldi jobbágyélet adattárát. A levelek különlegessége abban áll, hogy a székely jobbágyi élet sajátos világáról, a más vidékekről érkezettekről szólnak, akik a „székelyekből csinált” jobbágyok mellett kértek és kaptak életteret Székelyföldön. Sajátosságuk nemcsak abból adódott, hogy jobbára messziről jöttek, hanem abból is, hogy ők még nem tartoztak a földet jól-rosszul

* Részlet a Jobbágyélet Székelyföldön a XVII. században című hosszabb tanulmányból.

1 Demény Lajos: Székely felkelések a XVI. század második felében. Bukarest, 1976.; *Uő.*: A székelyek és Mihály vajda 1593–1601. Bukarest, 1978.; Egyed Ákos: A székely hadkötelezettség és hadszervezet, különös tekintettel a XVI. századra. In: Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei. Szerk. Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly. Bukarest, 1979. 47–58., 208–210.; Imreh István: A székely falvak törvényeiről. Aluta, Sepsiszentgyörgy–Sf. Gheorghe, 1971.; *Uő.*: Földközösség Aranyosszéken. Korunk, 1976. 120–123.; *Uő.*–Pataki József: A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVII. század elején. In: Székely felkelés 1595–1596 i. m. 146–190., 231–237.; Imreh István: A törvényhozó székely falu. Bukarest, 1983.; Jakó Zsigmond: A székely társadalom útja a XIV–XVI. században. In: Székely felkelés 1595–1596 i. m. 19–34., 203–205.; Pál Sándor: Organizarea socială a secuilor în secolele XVI–XVII. Culegere de referate. II. Directia Generală a Arhivelor Statului din București, 1974.

művelő parasztok, az elégedetlenkedők, az igazukat kereső és követelő társaik soraiba. Még nem féltették, nem óvták javaikat, esetleg csak szokásaikat, anyanyelvüket őrizhették szívósan. Ők egyelőre nem is kívántak többet egy biztos helynél, ahol családjukkal együtt meghúzhatták magukat a viszontagságos időkben.

Az „idegen fiak”, a más vidékről jöttek, feltehetően nyomós okok alapján kényszerültek odahagyni szülőföldjüket, nyelvi és kulturális hagyományaik környezetét, s érkeztek meg egy olyan közösségbe, ahol gyakran helybéli társaik is nehezen küzdöttek meg az élet mindennapi terheivel. Mégis vállalták, mert úgy tűnik, hogy ott, ahol addig éltek, már nem maradhattak.

Érkezésük egyben összefügg azzal a főként 17. század elején észlelhető jelenséggel, amikor a székely nemesek, a tehetősebb gazdák jobbágyaik mellé ún. *külső jobbágyokat* hoztak vagy fogadtak fel a vármegyékből éppúgy, mint a szász székekből, a Fogaras vidékéről vagy éppenséggel a szomszédos román vajdaságokból. A század első évtizedeire jelenlétük annyira nyilvánvaló, hogy Bethlen Gábor 1614. évi, Maros- és Udvarhelyszék lustrálásakor őket külön rovatba soroltatta.² Számuk Marosszéken 290 főre emelkedett, amely a korabeli viszonyok között igen magas mutató. Ezzel szemben Háromszéken a jövevények (advenae) száma, úgy tűnik, alacsony, ugyanis a fent említett lustráláskor róluk külön még nem tettek említést.

A jobbágykötő levelek, a szék tarka világából többé-kevésbé három társadalmi kategóriában élő embereket szólaltatnak meg: a nemest, azaz a földesurat, a jobbágy-ságot vállaló idegent, esetenként azok hozzátartozóit, és a fogott bírákat, akik lehetnek nemesek, de lófők vagy gyalogok is.

A fogott bírák nélkül az eljárás elképzelhetetlen volt. Ők mint írástudó emberek, a gazdához szegődést, a „fejekötést” igazoló levelet már jól rögzített jogi szabályoknak megfelelően állították ki. Egy-egy levél szövegének a megírása és fogalmazása két vagy három fogott bírának volt a feladata. S mivel a levelek gyakorlati célból és jogi hatáskörrel felruházott érdekből íródtak, a mondatok, az egyes szövegrészek azonos rendszert követtek. A kötelező kezdő sorokban a fogott bírák nevüket és származásukat igazolták, a záró sorokban pedig kézjegyükkel és gyűrűs pecsétjükkel, „hűtös hűtök” szerint erősítve azt meg.

A közbeeső szövegrész a földesúr és a jobbágy mibenlétét és a szerződés kötelezettségeit rögzítette, amelyet mindkét fél „szabad akaratból, senkitől sem kényszerítve” vállalt.

A levelek írói változtak, így az írás és helyesírás is eltért. Viszont a forma, a stílus, a szavak fordulatai hasonlóak. Sallang és körülírás helyett, a lényegretörő fogalmazásmód ugyanaz, amelyet az a paraszti-katonai rend használt, amely közösségben a levelek íródtak. A fogott bírák képzettsége az írástudáson kívül gyakran semmiben sem különbözött azokétól, akikkel együtt éltek, s akiknek nyelvén a levelekben szólnak. Feltehetően még akkor sem, ha nevük után esetleg odajegyezték, hogy „schola mester” (mint „Gergely Deák alias Kovács, Magister Scholae de Lemhény”) vagy prédikátor, mint a dálnoki B. János, akiről 1668-ban mint szörcei prédikátorról írnak.

2 Imreh I.–Pataki J.: i. m. 175.

Ezek a rövid okmányok a paraszti világ jogszokásainak keretében a földesúr-jobbágy viszonyának olyan oldalát mutatják be, amelyről máshonnan aligha szerezhettünk tudomást. A leírások nyomán értesülünk arról, hogy miként népesedik be néhány háromszéki kismemes udvarháza, s élénk táruul az 1630–1686. évek közötti évtizedek hangulata.

Elsősorban arra kívántunk feleletet kapni, hogy: a bevándorlók kik voltak és honnan jöttek; mi okból kényszerültek a jobbágyélet felvételére. Továbbá: melyek voltak azok a kötelezettségek és jogok, írott és gyakran íratlan szabályok, amelyekhez jobbágy és földesúr egyaránt igazíthatta lépteit az új viszonyok között. Végül: melyek voltak a szökés és a szülőföldre való visszatérés feltételei, és a vándorlás etnikai vonatkozásai.

Mielőtt azonban a válaszadásra rátérnénk, megjegyezzük, hogy a jobbágykötő levelek adatait hitelesnek fogadtuk el. Pontosabban, hitelt adtunk minden jobbágyinak, s elfogadtuk, hogy neve, amellyel uránál jelentkezett, örökön az övé volt, nem hamis, annak ellenére, hogy a 17. században közismert a névváltoztatás a szökött, a más vidékre települt jobbágyok körében, ha az érdekek úgy kívánták. Másrészt a „szabad akarat”-ra való hivatkozást szintén szó szerint értelmeztük, mellőzve az ilyenkor jogosan felmerülő gyanút.

I. A jobbágyok származása és elvándorlásuk okai

A levelek tanúsága szerint Háromszékre más tájakról két hullámban érkeztek jobbágyok. 1630–1650 között Donáth Mátyás nagynyújtódi udvarházába 24 személy költötte magát s fiait jobbágyságra. A második csoport pedig — mintegy 45 fő — a század végén, pontosabban 1685-ben és 1686-ban indult útnak és kereste fel hasonló szándékkal Antos György rétyi udvarát.

A Kárpátok kanyarulatában fekvő, az Ojtozi-, Bodzai- és Tusnádi-szorosokon által megközelíthető, a Barcasággal szomszédos Háromszéket jobbára Moldvából keresték fel. Érkeztek azonban Havaselvéről, Erdély messzi tájairól is. A szorosokon át vezető utakat, esetleg vadesapásokat, a nehezen járható ösvényeket többnyire nem egyedül járták, feleségeiket, testvéreiket, s ha voltak, gyermekeiket is magukkal hozták. 1630-ban Jónás Sztójka feleségével, Marinával, 1648-ban Vaszily, a moldvai cigány szintén feleségével, Ilonával érkezett Nagyborosnyóra. Pohárnok Simeon 1647-ben Pranestről két fiával, két leányával, Stefán egy fiával, egy leányával, Raduly két fiával és egy leányával szegődött el a Donáth udvarba. Oláh Koman 1682-ben Havasalföldről négy fiával és egy leányával gyarapította Antos György jobbágyainak számát.

A Háromszékre érkezettek jobbágysorba kényszerülésük okait nem sorolták fel következetesen. A korabeli állapotok ismeretében írhatjuk, hogy a gazdasági erőnléti differenciálódása, a nincstelenség, az éhínség, a betegség, a mindegyre kiújuló háborús állapotok teremtette körülmények, s nem utolsósorban az egymást követő természeti csapások adták kezükbe a vándorbotot.

Szórványos utalásokat a levelekben is találunk. A bujdosó Jónás Sztojka „fejekötöttségének” valószínűleg a betegsége volt az oka, mert mint írják, „a mostani időkből fogyatkozott állapotban” van.

A jobbágylevélvándorlás okait szemléletesen az 1685-ben és 1686-ban Moldvából érkezett csoport esetében követhetjük nyomon, ugyanis érkezésüket összefüggésbe hozhatjuk azokkal a korabeli állapotokkal, amelyekről számos feljegyzés megdöbbentő képet rajzol.

Az 1672-ben kitört és hosszú ideig tartó lengyel–török háború hadszíntérre változtatta Moldvát. Aki tehetett, otthonából a hegyekbe, esetleg azokon túlra, a szomszédos országokba, Erdélybe menekült. Vito Piluzzio, Moldva apostoli vikáriusa 1682. évi jelentésében, a moldvai katolikusok lakta helységek állapotáról szóló beszámolójában jó néhány településről megjegyzi, hogy „tutti fuggiti”, vagy „adesso tutti fuggiti”, azaz a falu lakossága mind elmenekült.³

Hasonló, súlyos állapotokról tesz említést Johannes Battista Berkucze, „az idős pap”, aki a nyomorúság sújtotta Moldváról mint „török fennhatóság alatt” lévő országról írt, ahol a sok adó miatt a lakosság nagy része Lengyelországba, Tatárföldre vagy Erdélybe menekült.⁴

Giovani Battista Volponi 1685. december 1-jén keltezett jelentésében sem találunk vigasztalóbb sorokat. Leírja, hogy a lengyelek oldalán harcoló, mintegy 500 fellázadt kozák katona Moldva jó részét feldúlta, tönkretette, ezért azt tanácsolja népének, meneküljenek Erdélybe, ahová majd követi őket. Ígétét beváltotta, mert mint később olvashatjuk, több más moldvai katolikkal együtt a Kornis család fogadta oltalmába.⁵

1685 tavaszán a Rétyre érkező moldvaiak közül voltak, akik feltehetően katolikusok lakta vidékről érkezettek, mint arra neveik alapján is következtethetünk. Marcus Bandinus érsek, Moldva apostoli adminisztrátora az 1648. évi egyházlátogatási körútjáról írt jegyzőkönyve végén falcént felsorolja a katolikusok nevét. Ebben a Bolhai család két tagja is szerepelt a Szabófalvával szomszédos Steczkófalva római katolikusai között, hasonlóan Kranik Mártonhoz, aki János Geréb lemhényi udvarába Stánfalváról (Estánfalváról) érkezett, s akinek a stánfalvi nevek között található Kranik Georgius esetleg rokona lehetett.⁶

Bolhai Tamás, Bolhai György, Albert András, Márton, majd egy évre rá Bacsó János és Csősz Mihály jobbágylevelében még azt is megjegyzi, hogy mindannyian a drágaság, az éhínség elől jöttek el Moldvából, s kerestek menedéket az új föld kínálta új lehetőségek közepette.

2. A „szabad jó akaratból” tett kötés ereje és a vállalt szolgálatok

A háromszéki kisnemesi családi levéltárakból származó jobbágylevelek egyikében sem olvashatunk erőszakos földesúri kényszerből kötött jobbágysíftásról. A kötele-

3 Moldvai Csángó-Magyar Okmánytár. Szerk. Benda Kálmán 1467–1706. I–II. Bp. 1989. II. 699.

4 I. m. II. 710.

5 I. m. II. 705.

6 I. m. I. 428., 445.

zettséget vállalók mindegyike kivétel nélkül „maga jó akaraja szerint, senki kényszerítéséből adá és kötő fejét” urának. Egyúttal nemcsak maga, de családja sorsa felől is döntött. Demetrasku Dumitru „fiuról-fiura maradványiról-maradványira irrevocabiliter [visszavonhatatlanul]” kötő magát örökös jobbágyságra Donáth Mátyásnak. A Pránestről érkező románok „fiuról-fiura, leányról-leányra irrevocaliter magok szabad jó akaradjuk”-ból vállalták a jobbágysort uruknál. Jónás Sztojka pedig feleségével, Marinával együtt „jó szabad akaradjuk szerint, nem kényszerítésből” tettek hitet s fogadták el a végzést „fejekötöttségükről”.

A jobbágyteher, amellyel a „fejekötöttség” járt, változó volt, nem csak Erdély-szerzte, de a szék falvaiban is. Sőt szolgáltatásai, melyeket „szabad jó akaraj” mellett, de mégiscsak egyfajta kényszerből vállaltak, elsősorban a földesúrtól függtek.

A Székelyföldre elszegődött idegen jobbágyok kisebb csoportja szolgáltatait *masterségével* váltotta meg. Többségüket előre nem tisztázott szolgálatokra fogadták fel.

A már sokszor idézett Jónás Sztojka „*tímár*” művet és „*varga*” művet is tud. A Moldvai Barbulj tovább gyarapíthatta a Donáth uram szűcsműhelyében dolgozók létszámát, mert róla mint szűcsmesterről írnak. Oláh János urán kívül mást nem szolgálhat, „hanem maga ha *pásztorságra áll*, pásztorságával szolgálhasson jobbágyul”.

Többségük ura igényei szerint a gazdaság szükségleteit látta el. A jobbágykéz kihasználásának széles skálája kínálkozott az úr és szolga viszonyában: a robot, a dézsma, majd később a pénzbeli szolgáltatás. Az általunk összegyűjtött jobbágylevelekben erre csupán szórványos utalások vannak. Moldvai János oltalmáért esztendőként „egy választva való juhval” tartozott, s ha ura úgy akarja, akkor pásztora is lesz, egyéb szolgálattal nem tartozik. Oláh János, a pásztor, amennyiben odahagyná a pásztorságot, annyiban Szent János-naptól, Szent Mihály-napig (május 16 – szeptember 30.) két-két napot dolgozzék, majd a tél beköszöntével heti egy napot. Felesége pedig minden héten egy-egy napot dolgozzék az udvarban, s végezze azt az asszonyi munkát, amelybe a kenderfonástól a kenderszövésig, a kosárfonástól a konyhai szolgálatig minden beletartozott. Olasz Vaszi fia, Balázs és Están Estuly minden héten két nap szolgálja Márton Gergelyt. Antos Györgynél, Kosztandi „nyáron két nap, télben egy nap” szolgáljon egy héten. Oláh Koman pedig Antos Györgyöt és feleségét „úgy szolgálja, mint az több olyan jobbágyok szokták szolgálni”.

3. A földesúr kötelezettségei jobbágyaival szemben

A földesúr, a nemes vagy a tehető gazda lehetőségeihez, de személyi alkatahoz képest is, biztosította az udvarába szegődött jobbágyának védelmét.

Ismeretes, hogy a 17. században mindegyre kiújuló háborúskodások, a dúlások, a pusztulások időszakában nem a befektetés, a nagy gazdaság fejlesztése jelentette a tőkét egy-egy udvarház életében, hanem a termelő munkáskéz, még inkább így volt ez a Székelyföldön. Érthető, hogy a jobbágyos gazda sokat megtett jobbágysai, szolgálai védelmének érdekében. Ezért tüntették fel csaknem mindegyik jobbágy levelében a földesúr ígéretét, miszerint „mindenek ellen oltalmazza”, és „minden nyavalyájában mellette leszen”.

Nemcsak az oltalom volt az egyetlen kötelezettség, amelyet a jobbágytartó vállalt jobbágyaival szemben, hanem ő gondoskodott új életüknek megkezdéséről is. Donáth Mátyás egyik jobbágyának például 2 forintot, egy köből búzát és egy vetésnyi földet juttatott, másinak 1 csergét adott. Kőhalomszéki János az urától nyert egy darab földdel, Moldvai Simon András pedig az urától kapott igásállatával kezdhette meg gazdálkodását. Kézdiszentléleken 1680-ban Antos György jobbágyának, Kosztandinak ugyancsak előnyös feltételeket kínált, hiszen megígérte, hogy addig, amíg meg nem házasodik, szolgálatra nem erőlteti. Utána meg „illendő helyet, házat, két ökröt, egy tehenet is ad” neki. A két havasalföldi Radulynak Antos uram „arra ígérte magát, hogy őket megházasítja, házat ad nekik” és gondjukat viseli. A lemhényi János Geréb szintén bőkezű gazdának ígérkezett. A levél tartalma szerint Kranik, a „moldvai fi”, tőle egy egész jószágot kapott minden hozzá tartozó javaival: házzal, istállóval, csűrrel, a mezőn készen elvetett búzafölddel, valamint a portához járó erdővel, két borjús tehénrel, két ökörrrel együtt, az „azokhoz tartozandó eszközökkel és portékákkal”. Ráadásul, ha „jámbor leszen, s magát megböcsüli”, alkalomkor meg is házasítja.

Az erdélyi, székelyföldi jobbágyélet, mint láhattuk, végtelenül színes világot tár elénk. Közismert az is, hogy a jobbágyok az előnytelen társadalmi helyzetük ellenére, nem tartoztak mindig és egyértelműen a parasztság legszegényebb rétegeihez. Soknak volt háza, jószága, kaszálója és földje, amelyek lehettek jogilag az uruké, de használatuk őket illette. S ha nem volt elég szántójuk, legelőjük, irthattak még erdőt és cserjést, de azzal nemcsak földjüket, hanem gondjaikat is tovább növelték.⁷

4. A szökés tiltásának büvkörében

A földesúr és jobbágy közötti kapcsolat egyik érzékeny pontját az *elszökés* jelentette: annak a lehetősége, hogy a jobbágy, a megegyezés ellenére, gazdát cserélve máshová szegődik egy jobb élet reményében. A fejekötött számára, ha élt is ezzel a lehetőséggel, gyakran megtörtént, hogy a szökés hétköznapijaiban változást nem, vagy csak alig hozott, s nemegyszer, esetleg évek múltán, saját jószántából tért vissza régi urához. Példaként Orosz István esetével hozakodunk elő, akiről mint írják: „mostan magában gondolkodván ... ifjúságának vétkit, hogy nem jól cselekedett volna, adá magát” ismét Donáth Mátyás udvarába jobbágyanak.

Szökött, ún. fugitivus jobbágyok tömegével találkozunk a korabeli feljegyzésekben, a naplókban, széki jegyzőkönyvekben, a jobbágyot, szolgát kereső földesúri levelekben. Sőt a testamentumot írók is gyakran kitértek a szökött jobbágyaik visszahozatalának gondjára. 1650. szeptember 28-án a makfalvi Barrabás Mihály testamentumában meghagyta Béli Jánosnak, a majdani végrehajtónak, hogy ha „oda ki járván” — a vajdaságokban — „reá találna, fogja meg egy Mihály nevű” jobbágyát, aki, mint írta, „a mi földünkről szökött vala el”.⁸ A szökött jobbágyok száma olyan

7 Székely Oklevéltár. Új sorozat. Szerk. Demény Lajos, Pataki József. I–II. Bukarest, 1983–1985. Számos jegyzőkönyvben olvashatunk az írtásföldek és a jobbágy kapcsolatáról.

8 Magyar Országos Levéltár. P. 970.

jelentős, hogy a 17. századi urbáriumokban gyakran külön lasjtromba írták őket: neveikkel, származásukkal, esetenként tartózkodási helyükkel együtt.

Nem véletlen tehát, hogy a jobbágykötő levelekben gondosan előírták a szökés tilalmát. Épp ezért különös, hogy a Háromszékre szegődött, idegen földről érkezett jobbágyoknál — ellentétben erdélyi társaikkal — a szökés tiltása részleges volt. Számukra a tilalom csak Erdély területére vonatkozott, vagy ahogy írták: „míg ebben az Erdély országban lakik”, esetleg „míg Erdélyben lagnék”. Ezzel kapcsolatban itt két dologra kívánunk rámutatni: a) egyik a székelyföldi jobbágyok Erdélybe való távozása, b) a másik pedig a határokon túlra szökött jobbágyok kérdése.

a) A levelek zöme 1630 után íródott, akkor, amikor már a „székely urak és atyafiak” a székely székek határain túl, Erdély-szerre hasonló jogok alapján kereshették jobbágyaikat, mint vármegyei társaik. Mindezt az 1624. július 23-i országgyűlés határozatának köszönhették, amikor Bethlen Gábor fejedelem kérésüket teljesítve elrendelte, hogy „noha ez ideig az el szökött jobbágyok kérésében és haza vitelében ő kegyelmek között külömb mód obszerváltatott a lakságon és vármegyében való processusnál: mindazáltal látván ebből magok fogyatkozását, ő kegyelmek is az vármegyék szokása szerint akarnak ez után procedálni. Végeztük ezért országul, hogy ennek utánna ő kegyelmek is az vármegyében parancsolatokkal kérjék meg jobbágyokat”⁹. Ennek hatására olvashatjuk a jobbágylevelekben, hogy ha az „új fejekötött jobbágy” elszökne, „ura mindenütt hozzá nyúlhasson”: falun, városban, erdőn, mezőn, malomnál, nemesember jószágán, sóaknán, vámon, harmincadon, bányákban stb. Ha jól meggondoljuk, a felsorolás a fejedelemség területén egy talpalatnyi helyet sem hagyott említetlenül, ahol a szökött jobbágy meghúzódhatott volna. Rádásul — legalábbis elvben — az elfogott jobbágy kiadását senki és semmi sem akadályozhatta. A levelek tanúsága szerint: „... ez ellen se inhibició, se supulsio, se gratia principis, se repulsio, se egyéb nemű törvénybeli remediumok ne obtallassanak”.

Végül úgy tűnik, hogy a szökött jobbágnak Erdélyben a csillagos égen és a barlangok mélyén kívül nem kínálkozott más lehetőség a meg- és túlélésre. De vajon így volt-e, s ha igen, akkor mégis mi az oka annak, hogy a korabeli okiratokban oly gyakran olvashatunk elszökött jobbágyokról?

Minden tiltás és országgyűlési határozat ellenére, a szökött jobbágyok tovább maradhattak, s éltek Erdély határain belül. Lehetőséget a túlélésre a kényszer teremtette szükség kínált, amikor a gyarapodni kívánó földesúr vagy gazda a szökött jobbágyot, a tiltás ellenére, oltalmába fogadta. Arról már az előzőekben szoltunk, hogy a 17. században egy-egy gazdaság életképessége elsősorban a termelő munkáskéz számától függött. Így fonódott egybe érdek és szükség, s kényszerítette a korabeli társadalmat egy törvényen kívül álló csoport hallgatólagos elfogadására, amelyet a szökött jobbágyok, szolgák, zsellérek, a törvény elől menekülő, oltalmat kereső emberek alkotnak. A gazdaságát növelni, esetenként csupán fenntartani kívánó földesúr — ha más-ként nem tehet — érdekeit követve, így fogadhatott fel szökött jobbágyot munkára, bár ezzel nemegyszer kockáztatta tekintélyét (és biztonságát) az erdélyi, a székelyföldi rendek soraiban.

9 Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerk. Szilágyi Sándor. VIII. Bp. 1882. 236–237.

b) A másik vonatkozás, amelyről szólni kívánunk: a jobbágynak Erdély határain túlra való szökésének kérdése. Ennek említését azért tartjuk figyelemre méltónak, mert az itt tanulmányozott jobbágylevelek tanúsága szerint a *Háromszékre érkezett idegen fiaknak* — mint már említettük — *nem tiltották meg a vajdaságokba való szökést*. A hazatérés lehetőségével így bármikor élhettek, igaz, ez feltételekhez volt kötve. Ha közülük valaki „búcsú nélkül” hagyta el a gazdáját és tért vissza, esetleg szökött hazájába, büntetés nélkül tehetette, tiltás nem kötötte. Ez annál is érdekesebb, mert egyrészt a 17. században számos olyan megállapodásról olvashatunk, amely Erdély fejedelmei és a román vajdák között épp a szökött jobbágyok helyzetére vonatkoztak. 1638. október 26-án Vasile Lupu, Moldva akkori vajdája és I. Rákóczi György között létrejött megállapodás az elfutott emberek kiadásáról szólt.¹⁰ 1652 februárjában hasonló indokkal küldött levelet Matei Vodă Basarab, azaz Matei Basarab havaselvi vajda Eötvös Mihályhoz, a brassói bíróhoz, s a „két ország contractusára” hivatkozva kérte, hogy „tegyen jó választ” és segítse emberét, aki a városban és környékén szökött jobbágycsoportokat keresi.¹¹

Erdély fejedelmei és a vajdaságok között tehát létezett törvényes megállapodás, amelynek értelmében a székelyföldi földesúr bármikor megtilthatta volna az idegen jobbágyok távozását a vajdaságokba. Annál is inkább, mert ez a Fogarasföldön élő jobbágyok esetében már bevált módszerként, hatékonyan működött. Példaként itt Opra Paraschiva 1674 februárjában kelt jobbágylevéleire hivatkozunk, ahol — mint írják —, ha Opra jobbágy, a recsi Boer Simon, fogarasi porkoláb „földjéről és keze alól Erdélynek akármelyik részére” vagy Havasalföldre, vagy Moldvába elbujdosna, s kezei nem hozzák vissza, annyiban megbüntettették.¹²

Mindent egybevetve, az idegen földről Háromszékre származó jobbágyok az okiratok tanúsága szerint preferenciális helyzetben voltak nemcsak a székelyföldi, de a fogarasföldi társaikkal szemben is. A Havasalföldről vagy Moldvából érkezett jobbágyok szökését, mint már láttuk, az erdélyi jogszokás szerint csupán Erdély területére tiltották meg, így bármikor visszatérhettek hazájukba.

5. A levelek etnikai vonatkozásai

A 17. században Háromszékre érkezett kb. 96 fős csoport java része, neveik és származásuk alapján, valószínűleg más nyelven beszélt, más kultúrát érzett magáénak és más vallást gyakorolt, mint a székelyek. Ennek ellenére a szerződések szövegében nem rögzítettek a másságukat kihangsúlyozó feltételeket vagy megkötéseket, amelyekkel tovább nehezíthették volna sorsukat az új élet küszöbén.

A helyi jogszokások és normák ismeretében, úgy tűnik, különösebb hátrányt nem jelentett az idegen földről érkezés. Nevükhöz, s ezáltal személyükhöz egyetlen jelzőt fűztek, s ez a származásukra vonatkozott: Moldvai János, Jónás Sztojka oláhok, Pohár-

10 Andrei Veress: Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești. X. București, 1937. 51.

11 I. m. X. 243.

12 David Prodan: Urbariile Țării Făgărașului. II. București, 1976. 566–567.

nok Simeon, Stan és Raduly pranesti oláhok, Vaszily moldvai cigány, Orosz Istvánnak apja, Kirilla, az orosz, Kádár Trinka úgyszintén orosz származású. Természetesen nem volt könnyű feladatuk, hiszen egy, az övékétől csaknem mindenben különböző egységes nyelvi kultúrközösséggel szembesültek.

A jobbágykötő levelekben tükröződő felfogás végül is semmiben sem tért el a 17. századi soknemzetiségű Erdélyben általános szemlélettől, amelynek szellemében a különböző társadalmi rendekhez való tartozás elsősorban a gazdasági erő függvénye volt. Ezt mindennél szemléletesebben bizonyítja a korabeli Erdély nemesi, székely főemberi rétegének összetétele, amelynek soraiban a magyar nemesek mellett más nemzetiségű (fő)úr is élt, élhetett, ha vagyoni alapja — de nem csak az — megfelelő biztosítékot jelentett rangja elfoglalásához. Éppúgy részt vehetett az országgyűléseken, mint a törvényhozásban, javaslatokat terjeszthetett elő, vagy vétőzhatott meg tudása, hozzáértése függvényében.

Nem kötődött nemzetiségi hovatartozáshoz a korabeli Erdélybe való be- és kívándorlás sem. Ennek gépezetét is elsősorban a gazdasági élet kínálta lehetőségek működtették, s kényszeríthették a fogarasföldi románt Havasalföldre vagy a Székelyföldre, a moldvai románt, csángót vagy cigányt Erdélybe, a székelyt pedig a vármegyékbe, a szász székekre, ritkábban a fogarasföldi román településekre.

17. századi háromszéki nemesek idegen földről érkezett jobbágjai

Jobbágytartó nemes	Jobbággy neve	Származásának helye	Érkezésé- nek éve	Felesége	Fia	Leánya	Összesen
1. Antos György, rétyi	Moldvai Simon	Moldova	1680	–	–	–	1
	Moldvai Vaszi	Moldova	1685	–	Juvan Pal	Margit fia Geczi	5
	Bolhai Tamás	Moldova	1685	1	+	+	4
	Bolhai György	Moldova	1685	1	+	+	4
	Albert András	Moldova	1685	1	+	+	4
	Albert Márton Rab	Moldova	1685	1	+	+	4
	Bacsó János	Moldova	1686	1	Jakab	Katica	4
	Csász Mihály	Moldova	1686	1	+	+	4
	Havasalföldi Kosztandi	Havasalföld	1681	–	–	–	1
	Havasalföldi Juvon	Havasalföld	1681	1	Jancsi	Buna	4
	Olah Koman	Havasalföld	1682	1	Sztojka Opra Farkas Kicsi	1	7
	Raduly I.	Havasalföld	1682	–	–	–	1
	Raduly II.	Havasalföld	1682	–	–	–	1
	Barzan Balazs	Ismeretlen	1685	–	–	–	1
	Niztor	Ismeretlen	1630	1	3	–	5
2. Benkó István és János, altorjaiak	Purkerai	Hétfalu	1668	–	–	–	1
3. Bogdan Gergely, kovásznai	Zalko István	Ismeretlen	1668	–	–	–	1
4. Donáth Benedek, szörcsei	Fülep Demeter	Moldova	1669	–	–	–	1
5. Donáth Ferencz, lemhényi	Cziagandra (!) Mihály	Ismeretlen	1618	–	–	–	1
6. Donáth Mátyás, nyújtódi	Olah, alias Varga Bálint	Moldova	1630	–	–	–	1
	Moldvai János	Moldova	1632	–	–	–	1

Jobbágytartó nemes	Jobbágy neve	Származásának helye	Érkezésé- nek éve	Felesége	Fia	Leánya	Összesen
	Vaszily	Moldova	1648	Ilona	–	–	2
	Moldvai Barbuly	Moldova	1648	–	–	–	1
	Demetrasku Dumitru	Moldova	1649	–	–	–	1
	Pohárnok Simeon	Pranesti	1647	+	2	2	6
	Stefán	Pranesti	1647	–	1	1	3
	Raduly	Pranesti	1647	–	2	1	4
	Jónás Sztojka	Ismeretlen	1639	Marina	–	–	2
	Kirilla	Ismeretlen	1647 előtt	–	István Ferenc	–	3
7. Gál István, hilibi	Kóhalomszéki János	Ismeretlen	1667	1	–	–	2
	Simon András	Moldova	1677	1	Miklós	–	3
8. János Geréb, lemhényi	Kranik János	Moldova	1692	–	–	–	1
9. Kálnoki Sámuel, köröspataki	Kádár Trinka, alias Orosz	Ismeretlen	1675	–	–	–	1
10. Kelemen János, uzoni	Csiki Miklós	Moldova	1656	–	–	–	1
11. Hizó Mihály	Simon István	Havasalföld	1686	–	–	–	1
12. Lőrincz Benedek, dálnoki	Istefan	Ismeretlen	1689	–	–	–	1
	Marinka	Ismeretlen	1689	–	–	–	1
13. Márton Gergely, kilyéni	Olasz Vaszi	Ismeretlen	1679	–	Balázs Están	–	3
14. Nagy Mihály, kisnyújtódi	Id. Gál István jobbágysait						
15. Olasz Jakab, aldobolyi	Szász Bálint	Brassó	1682	Lőrincz Kata	–	–	2
16. Székely Miklós, kilyéni	Gruzai Szócs Mihály	Havasalföld (Gruzda)	1687	–	–	–	1
Összesen: Nemes = 16	Jobbágy = 39	–	–	15	26	14	96

+ -tel jelölt esetben csupán annyit jegyeztek meg, hogy gyermekeivel jött, vagy gyermekei „vadnak”. Szorzószámnak ilyenkor legalacsonyabban 2-est használtunk.

KINGA T. SIMON
FEUDAL CONTRACTS IN THE SZEKELY LAND

In Szekely society, with its special military duties, the situation of the feudal tenants was exceptional.

Within the limits of the seventeenth century, feudal tenants arriving from foreign lands to settle in the land of the Székely formed a special group alongside the indigenous feudal tenants. For the time being they desired no more than a secure place where they could protect themselves and their families from the vicissitudes of the times. Their arrival was connected with that seventeenth century phenomenon whereby the Szekely nobles accepted so-called external feudal tenants on the basis of a decree of the diet similar to that employed by the nobles of the royal counties and the Transylvanian Saxon seats.

Within the framework of the legal customs of the peasant world, these brief contracts offer insights into the relationship between the noble and his tenant which we could hardly obtain elsewhere.

They offer possibilities for question and response with which we can further modulate our impressions of the life of the feudal tenants. For example, we can learn who they were and where they came from; why were they forced to take up the life of a feudal tenant. Further: what were those duties and rights, sometimes written but often unwritten rules, which governed the steps of both tenant and noble. Finally the conditions for desertion and return to the land of birth and, through exhaustive examination, even ethnical aspects can be explored.

Looking at the content of the feudal contracts and the conditions of the time we can state that economic differentiation, starvation, disease, and natural disasters were the factors causing these feudal tenants to migrate.

The certificates witness to the fact that the arriving feudal tenants were in a preferential situation compared with both their indigenous fellow tenants and the feudal tenants of the Fogaras region and the Royal Counties. Desertion of Wallachian and Moldavian tenants was only forbidden if the deserters remained on Transylvanian territory. Thus, they were free to return to their homelands at any time.

With regard to the ethnical aspect, on the basis of the contents of the certificates in- and out-migration in Transylvania was unconnected with nationality. The motor of migration was the economy and the economic possibilities forced people to migrate.

Egy megye a világosi fegyverletétel után

A Maros alsó folyása mentén elterülő történeti Arad megyében 1849 és 1853 között kialakult politikai helyzet jelentősége túlnőtt a helyi kereteken. A magyar forradalom végnapjai 1849 augusztusában felszínre vetették mindazokat a kérdéseket, amelyek a későbbiekben Erdély, a Bánság és a Partium politikai helyzetét meghatározták.

A vidéket előzőnlő cári csapatok kikényszerítették 1849. augusztus 13-án a világosinak nevezett fegyverletételt, amely valójában Szőlös határában ment végbe. Ezt követte a Damjanich parancsnoksága alatt álló aradi vár, majd újabb néhány nap múlva Vécsey hadtestének kapitulációja Borosjenő főterén.

Csakhamar a cári csapatok kiiktatásával Aradra érkezett császári fővezér, Haynau irányítása alá került a vidék, aki a kezébe adott foglyokkal szemben hozzákezdett a megtorlásokhoz, abban a hiú reményben, hogy száz évre biztosítja a bécsi császár abszolút uralmát.

Az osztrák tábornok első kiábrándulása azonban nem sokáig váratott magára. Ez Avram Iancu táborából érte, amire az előzményekből ítélve Haynau bizonyosan nem számított. Hatvani őrnagy szerencsétlen harci cselekményei nyomán a Nyugati-Sziget-hegység délnyugati nyúlványainál 1849 tavaszán és nyarán szinte mozdulatlan frontvonal alakult ki. A honvédalakulatok, majd a polgárőrség elvonulása nyomán, augusztus 10-től kezdve Zaránd megyéből a Fehér-Körös völgyén keresztül fegyveresek ereszkedtek le, és felkelésre buzdították a lakosságot. Az alföldtől hosszú időn keresztül elzárt hegyvidékiek elsősorban a gabonakészleteket vették birtokba, majd a helyiekkel együtt az uradalmakat és a közigazgatás alkalmazottait vették célba. Mindez sokban hasonlított az 1784. évi erdélyi parasztfelkeléshez. A roham ezúttal csak egy napig tartott, és főképp Honcisor, Szaturó, Zarándpatak és Zöldes helységeket érintette.¹ A felkelés megtorpanásának oka Vécsey hadtestének átvonulása volt Borosjenő irányába, miután átkeltek a Zaránd hegységen.²

Augusztus 16-án újabb hullám érkezett néhány száz főnyi létszámmal. Ez alkalommal a helyiek csatlakozásával Butyinig jutottak el, mintegy 25 km távolságra, fellépésük azonban távolabb is éreztette hatását, így például Bokszenen.³ Az egykori jelentésekből kiderül, hogy csupán zsákmányolás volt a céljuk, semmiféle szervezet megalakítására nem törekedtek, jóllehet vezetőik, az Avram Iancu mozgalmában szerepet vállaló papok (mint például a vidrai görögkeleti lelkész), vagy tanítók (mint

1 Archivele Statului Arad. Archivele județului Arad. (Állami Levéltár Arad. Arad vármegye Levéltára [= AvmLJ]). Tömeges rablások iratai 1849. Kornelly főszolgabíró összefoglaló jelentése.

2 Állami Levéltár, Arad. Megye főnöki iratok (= Csk.) 9/1849.

3 Uo.

például a monyorói) voltak.⁴ Nem kímélték a román nemzetiségű megyei tisztek javait sem, mint például Pășcuț szolgabíróét.⁵

A mozgalmak résztvevői meg voltak győződve arról, hogy jogosan járnak el, és, hogy a „jó császár” ellenségeivel számolnak le. A kártételek bírói megtérítése alkalomával 1852-ben egy szakácsi paraszt ki is jelentette: „hogyan lehet, hogy mi térítsük meg a károkat, hiszen Őfelsége nevében tettünk mindent”.⁶ Az igazsághoz tartozik, hogy ezekbe a mozgalmakba néhol magyarok is belekeveredtek, így például Déznán.

Hasonló megmozdulásokra a Maros völgyében is sor került, augusztus 16. és 26. között Hunyad megyéből érkező indíttatásra, ennek kiterjedése azonban csupán mintegy 15 kilométert ért el.⁷

A császári főparancsnokságnak azonban ekkor már nem állt érdekében e mozgalmak terjedése, és ezért nem találtak süket fülekre a segélykiáltások.⁸ Haynau tehát egy 600 fős csapatot indított útnak az északkeleti megyehatár irányába. Augusztus 24-én éjjel a felkelők Jósáshelyén rajtaütöttek az egyik katonai egységen. Az ágyúkkal felszerelt császári katonaság helyreállította a rendet, de a vidék megszállását még néhány hónapig fenntartották.⁹ A Maros völgyében a katonai beavatkozás késéssel következett be.¹⁰ Haynau a maga részéről sietett elrendelni Avram Iancu csapatainak lefegyverzését, ezt az erdélyi katonai hatóságok szeptember 2-án hajtották végre.

Jellemző az egykori szövetségeseikkel szembeni úgynevezett rendcsinálásra, Bohusné Szögyény Antónia, a világosi kastély úrnőjének feljegyzése, aki előtt egy császári őrnagy azzal dicsekedett, hogy hat mőcot lövetett le.¹¹ Az események epilógusa az újjáalakult aradi törvényszék előtt játszódott le és 1853-ig húzódott el, mivel a vádlottak száma több százra ment.¹²

A cári csapatok elvonulása nyomán augusztus 23–24-én 434 szekérrel az aradi várba szállították a „fontos” foglyokat; a „kedvezés” csak keveseknek jutott osztályrészül.¹³ Az utak mentén sok tiszt és közkatona halt meg vagy vesztette életét az ápolatlan sebesültek között.¹⁴ A kolerajárvány is szedte áldozatait.¹⁵ Csutak Kálmán feljegyzése szerint Aradon 480 ítéletet hoztak, ebből 219 volt halálos. Nem vitás, hogy a megtorlások csúcspontja a 13 vértanú kivégzése volt 1849. október 6-án. Ezt újabb kivégzések követték, ezért valójában 16 aradi vértanúról emlékezhetünk meg.

Az Arad megyei forradalmi vezetők közül a legtöbben a temesvári haditörvényszék elé kerültek, így Vörös Antal alispán, Török Gábor aradi polgármester, majd kormánybiztos és Fábián Gábor, aki évtizedeken keresztül „a szabadelvű tábor” szellemi

4 AvmL Tömeges rablások iratai. Kornelly id. jelentése 6–12. old.

5 Uo. Történeti leírás Dulcele, Krokna, Resfiráta, Dézna, Borossebes.

6 AvmL Uo. 763/1852.

7 Uo. 4219/1852., AvmL Alispáni Elnöki 1030/1850., 1479/1851.

8 Uo. 9/1849.

9 Uo. 76, 77, 356, 1711, 1729/1849.

10 Uo. 562, 266, 174/1849.

11 Uo. 1063/1850.: *Glück Jenő*: Arad megye Világos után. Szeged, 1993. 3. szám 12.

12 AvmL Csk. 945, 1648/1849., 1447/1850.

13 Uo. 1763/1849., 801, 1017, 3003, 3916/1850.

14 Uo. 4432/1850.

15 Uo. 273/1852.

vezére volt.¹⁶ A hadbírák keményen léptek fel azon papokkal szemben is, akik 1848–49-ben megkísérelték a szerbektől független román görögkeleti egyház létrehozását.¹⁷ Rajacsics pátriárka intenciói szerint halálra ítélték Maxim Caracion pécskai esperest,¹⁸ Dimitrie Stoichescu-Petrovici lippai esperes pedig hosszú éveket töltött börtönben.¹⁹

A győztesek sort kerítettek a volt honvédekre is. A büntető szándékon túlmenően szerepet játszott ebben a megtépázott császári hadsereg feltöltése is, hiszen a krími háborút megelőző feszült nemzetközi helyzetben jól jött a valamennyire is hadviselt emberanyag. Ez sok helybelit is érintett, hiszen Arad várát leszámítva a vidék általában a forradalmi szervek igazgatása alatt állt. Az 1849. december 20-án lezárt összeírás, a komáromi menlevél birtokosain kívül 2746 életben lévő honvédet sorolt fel. Az említett napig 589 volt honvédet soroztak be a császári hadseregbe, míg 644 előállítása késett. Sokan szökésben voltak, és nem volt ritka a fegyveres ellenállás sem. A nagyvárad kerületi parancsnokság 1850. január 29-én leiratban kifogásolta, hogy a honvédek kisebbik részét állították elő, főképpen a vélhetően alkalmatlankat.²⁰ A később készült kimutatásokból kiderült, hogy a szabadságharc küzdelmeiben nem kevesen áldozták életüket, közöttük számos román is. Ilyen hősi halottakat ismerünk a paulisi kerületből (15), a csintyei kerületből (17), valamint az ágrisi kerületből (34) stb.²¹ A császári sereg a következő években is jelentős emberanyagot követelt, mint például 1850-ben 460 újoncot.²²

Súlyos megrázkódtatást jelentett a Kossuth-bankók megsemmisítése is. Már 1849. augusztus 15-én Majthényi biztos elrendelte beszolgáltatásukat és elégetésüket. Az első futamban 1 350 597 forintot égettek el, majd ezután még több alkalommal került sor a bankók megsemmisítésére.²³ Így például december 4-én újabb 16 458 forint vált tűz martalékává.²⁴ A veszteség nagyságát — beleértve az elrejtett bankók elértéktelenedését is — növelte, hogy a politikai helyzet miatt e vidéken jobbra csak a Kossuth-bankó volt forgalomban.²⁵

A fenti intézkedésekkel párhuzamosan megalakították az új közigazgatási szervezetet. Nyilvánvaló, hogy Bécsben már létezett egy feltétlenül császárhű, német nyelvű hivatalnoki kar és szervezet gondolata. Részben a feltételek hiánya, részben bizonyos magyar és osztrák politikai körök ellenállása azonban alaposan megnehezítette e terv keresztülvitelét. Ezzel magyarázható, hogy az 1849. augusztus 18-án, a vármegye vezetésével meghívott Atzél János megyefőnök a magyar konzervatív nemességből került ki.²⁶ A többszöri átszervezések ellenére tisztét haláláig (1853) megtartotta.²⁷

16 Uo. 6498, 6511/1850., 1828/1851., 2024, 5074, 5576, 6949/1852., 1954/1854.

17 Gazeta Transilvaniei, 1852. jún. 14.

18 AvmL Csk. 1003, 1268, 1743, 564, 61, 294/1849.

19 Glück J.: i. m. 14.

20 AvmL Csk. 1764/1849.

21 Glück J.: i. m. 14.

22 AvmL Csk. 491/1850.

23 AvmL Alispáni 137/1850.

24 AvmL Csk. 179, 1447/1850.

25 Uo. 6952–6953/1850.

26 Uo. 491, 1478, 1518/1849.

27 Uo. 847/1849.

Atzél maga mellé vette a konzervatív Dániel alispánt és Institoris főjegyzőt.²⁸ Késztelenül jó adminisztrátor volt és 1850-ben politikai „érdemeit” is honorálták a Ferenc József-rend lovagkeresztjével.²⁹ Atzél János azonban tudatában volt, hogy egyedül a megye egykor törpe konzervatív pártjából képtelen egy működőképes vármegyei tisztkart összehozni. 1850. június 3-án kelt jelentésében arra hivatkozott, hogy nem tartotta meg azokat, akik „igen kompromitálva” vannak, vagy „nyilvánvalóan” a „forradalmi párthoz” tartoztak.³⁰ Nagyobb kínálat mutatkozott Aradon, ahol Heim Domokos polgármester 1849. augusztus 18-ától kezdve konzervatív elemekből létrehozta az új városvezetőséget.³¹

A konzervatívok valójában az 1848 előtti magyar államszervezet biztosítására törekedtek. Atzél János vezetése idején Arad vármegye megtartotta a kizárólagos magyar hivatalos nyelvet és csekély kivétellel ez érvényesült községi szinten is. Csupán a katonai hatóságokkal folytattak német levelezést. Arad városában viszont 1851. augusztus 21-én Geringer polgári biztos rendeletére bevezették a német hivatalos nyelvet.³²

Atzél János igyekezett megvédeni heterogén táborát, mivel tudta, hogy annak bomlása utat nyit a román nemzeti mozgalom jelöltjeinek, a későbbiekben pedig az örökös tartományokból „importált” elemek behatolása előtt. E megfontolások tükröződnek az úgynevezett „purificationalis bizonylatok” ügyében. Az intézkedésre a felszólítást 1850. május 27-én kapta, de szeptemberig fektette az ügyet, és csupán decemberben terjesztette fel a begyűjtött 181 nyilatkozatot, nagy részüket mentegelve.³³ Institoris főjegyző esetében hangsúlyozta konzervatív voltát, és részvételét a szabadságharcban a megye keleti határszélén a román felkelők elleni fellépésére korlátozta. Dániel alispán szerint a főjegyző megmentette az uralkodóház tagjainak arcképeit.³⁴ Bohus János 48-as főispánról Atzél azt jelentette, hogy 1848 októberében Pestre ment, és a továbbiakban javadalmazása megszűnt. Viszonylag kevés embert nem igazoltak, mint Ioan Popovici városi tanácsost, aki 1848. november 24-én az aradi vár feladását szorgalmazta.³⁵ Néhány jó szava Atzélnek még a haditörvényszék elé hurcoltak esetében is volt. A szentannai volt képviselő esetében jelentette, hogy járásában 1849. április 14. utáni működésének már nem volt „politikai caractere”. Gróf Hadik Gusztáv tábornok esetében pedig megjegyezte, hogy 1848 ősze után azért maradt szolgálatban, mert „erkölcsileg kötelezve volt”.³⁶ Szalbeck György Bem seregében csupán számvevő volt, hazatérte után „jó magaviseletet tanusít”. Nem szolgáltatta ki a vármegyénél lévő iratokat sem, beleértve a letétben lévő erdélyi kormánybiztosiakat is. Arra hivatkozott, hogy a levéltárnok meghalt és az állás három éve betöltetlen.³⁷ A me-

28 Uo. 41, 296/1849., Csk. Elnöki 2/1849.

29 Avml Csk. 6518/1850.

30 Uo. 3205/1855.

31 Aradi Hirdető, 1849. aug. 25.

32 Avml Csk. 5908/1851.

33 Uo. 5881/1850., Csk. Elnöki 11/1849.

34 Avml Csk. 1665/1850.

35 Uo. 7256/1852.

36 Uo. 5951, 3192/1850.

37 Uo. 1469/1852., 1001/1852.

gyében letelepedett és megfigyelés alatt álló forradalmi vezetőkéről általában „csendes” viseletet jelentett.³⁸

Atzél János és a körülötte csoportosulók igyekeztek az egykori vármegyeszervezetből minél többet átmenteni, vagy legalábbis korlátozását késleltetni. Szót emeltek a megye kettéosztása ellen (1850–51), a járások átszervezése ügyében, stb. A csendőrségnek 1850. május 31-én kellett volna 16 állomáson 173 fővel megkezdenie működését.³⁹ A vármegye nem sietett a megfelelő szállásokról gondoskodni, majd június 20-án javasolta, hogy mindenképpen tartsanak meg négy csendbiztost és mindegyik mellett négy legényt, valamint 23 tömlőcőrt. Felhozták, hogy a csendőrök nem ismerik a nép nyelvét és a helyi körülményeket.⁴⁰ Végül november 27-én megjelent a csendőrség, de részben a csendbiztosi legénységet is megtartották.⁴¹ Aradon a rendőri biztosság csupán 1852-ben kezdett működni.⁴²

Igen érzékeny kérdéseket vetett fel az új adórendszer. A helyzetet bonyolította, hogy a köztelherviselésről rendelkező 1848. évi törvényt Világosig nem hajtották végre.⁴³ Az egykori adómentes osztály adóztatása most kezdődött el, és vitathatatlan, hogy ez az uradalmak számára a pangó gazdasági élet közepette komoly nehézségekkel járt. Atzél János visszautasította a vádakat, hogy a földesurak „hanyagok” az adófizetésben. Az okokat az úrbéri jövedelmek elvesztésében, a kárpótlás hiányában, a bankóégetésben stb. jelölte meg.⁴⁴ Az 1851. évi kimutatásból kiderül, hogy Atzél János saját birtoka után eleget tett a kötelezettségeinek. A szemlaki uradalom azonban 3030 forintos adójából csupán 43-at törlesztett, a soborsini a teljes összeggel adós maradt, míg a székudvari az 1928 forintos kivetésből 1011-et teljesített.

A pénzügyileg is megrokkant birodalom a modern adórendszer bevezetésével igyekezett segíteni bajain, ez azonban beleütközött az adófizetők teherbírásába, másrészt az emberek idegenkedésébe a gyűlölt rendszer által bevezetett intézkedésekkel szemben. Arad megyében súlyos kérdéseket vetett fel a dohánymonopólium és a borfogasztási adó. Atzél János felhívta a figyelmet, hogy a dohánymonopólium és az alacsony felvásárlási ár az addig nagymérvű termelés visszaesését eredményezte.⁴⁵ A felduzzadt adóhátralék miatt 1851-ben a 21 legjelentősebb községben katonai végrehajtást rendeltek ki.⁴⁶ Erős ellenkezést váltott ki az államkölcsönökre történt sorozatos felhívás, amely főképpen Arad városában járt több-kevesebb kényszerű eredménnyel.

A közigazgatás és a bíróságok önmagában helyes elválasztása is ellenkezést váltott ki a politikai indítékai miatt. Ehhez járult Atzél János és Faschó József törvényszéki elnök személyes ellentéte, melynek kirobantója a megyei helyiségek egy részének a bíróság számára történő átadása volt. Atzél nehezményezte, hogy újra szóhoz jutott Faschó József, 1848 tavaszán menesztett ókonzervatív megyei adminisztrátor, valamint

38 AvmL Csk. Elnöki 18/1851., 15/1852.

39 AvmL 3018/1850.

40 Uo. 4204/1850.

41 Uo. 7843, 8457/1850.

42 Uo. 2464/1852.

43 Uo. 173/1852.

44 AvmL Uo. Elnöki 109, 113/1851.

45 Uo. Elnöki 39/1851., 1904/1852.

46 Uo. Elnöki 180/1852., AvmL Csk. 7253/1851.

az 1848. évi választás alkalmával megbukott aradi polgármester, Schärfender Ferenc, aki rengeteg visszaéléssel terhelt vonult vissza.

A felsőbb hatóságok megkövetelték a jegyzők és bírák forradalom alatti magatartásának vizsgálatát. A jobbára a korábbi időkből megmaradt vármegyei tisztviselők kedvező jelentéseket küldtek be, kivéve, ahol az illetőket már letartóztatták.⁴⁷ Mindenesetre a bírákat és jegyzőket a választás mellőzésével nevezték ki, illetve mozdították el. Több bírát hivatalvesztésre ítélték a megye keleti részén 1849 őszén történt események miatt.

Tömegesen özönlöttek a vármegyéhez a panaszok, főképpen az 1848–49-es újoncállítás miatt. Régi szokás szerint az egyes községek bizonyos összeget ajánlottak fel, amelyen önkénteseket állítottak ki. A panaszok általában pénzügyi visszaélésekre vonatkoztak, míg a magyarádi jegyzőt az újoncozásnál részrehajlással vádolták. Több helyen a vélt vagy valós sérelmek következtében középkori szokás szerint felgyűjtötták az előjárók házát, mint például a silindiai bírót vagy a szintyei jegyzőjét.⁴⁸

A legkomolyabb mozgalom Ópécskán robbant ki, ahol a forradalom alatt választott bíró azt ígérte, hogy visszaperli a kamarától a község elidegenített egykori földjeit. 1849 őszén visszahelyezték a régebbi bírót, de ő sem tehetett semmit. A válság odáig fajult, hogy 1851-ben 200 főnyi csapat rohanta meg a főszolgabírói lakot, és követelte a bíró eltávolítását. A mozgalomnak csendőri beavatkozás vetett véget.⁴⁹

A közigazgatás átszervezésével jelentkeztek a román nemzeti mozgalom igényei is. Egyrészt hivatkoztak a forradalom alatt elért eredményeikre, valamint Bécs úgynevezett nemzeti egyenlőségi politikájára. Igényeik ellenállásra találtak az Atzél János vezette erők részéről, akik igyekeztek fenntartani a megye magyar jellegét, beleértve a hivatalok elosztását. Atzél akadálytalanul felvette a tisztkarba a már régóta polgárjogot nyert, többnyire magyarosodó román birtokos nemesség (a Vánk, Kornelli Konstantini stb. család) tagjait. A radikálisabb mozgalomhoz tartozó értelmiségből csupán Gheorghe Popa de Teiuș, majd később Ébesfalvy Dömét juttatta szerephez.⁵⁰

A helyzettől elégedetlenek álláspontját Árkossy János városi tanácsnoknak a belügyminiszterhez intézett beadványa tükrözi (1849). A hozzá leküldött emlékiratra vonatkozólag Atzél János úgy nyilatkozott, hogy a „román petícióval” van összefüggésben. Mint ismeretes, ebben egy román koronaország létesítését kérelmezték, amely Erdélyből, a Bánságból és Magyarország keleti megyéiből állt volna, és amelyet 1849. február 25-én terjesztett egy román küldöttség a császár elé, de amelyet az olasz alkotmány (1849. március 4.) figyelmen kívül hagyott. Atzél szemére hányta a helyi mozgalomnak a forradalom idején játszott Habsburg-ellenes szerepét, amit ez alkalommal szigorúan vett. A beadványhoz csatolt listán szereplő jelöltek kevés kivétellel mind „képesítés”, mind „vagyonosság” szempontjából alkalmatlannak ítélte.⁵¹

Egy újabb felterjesztésében 1850. június 9-én a megyefőnök arra hivatkozott, hogy mintegy 20 képesítéssel rendelkező románnt jelölt.⁵² A kérdés a továbbiakban sem

47 Uo. 1796/1849.

48 Uo. 589, 1560, 1675/1849., 4622/1852.

49 Uo. 1655, 1915, 5600/1851.

50 Uo. 5667/1850., 5710/1852.

51 Uo. 1473/1850.

52 Uo. 3188/1850.

került le a napirendről. Újabb beadványukban 1850-ben a román nemzeti mozgalom hívei számarányos képviselőket követeltek a közigazgatás minden szintjén és jelöltjeik között szerepeltek a forradalom egykori résztvevői is, mint például Dimitrie Haica, aki helyettes polgármesterként működött. A későbbi beadványok közül említésre méltó az aradi görögkeleti székesegyház községének 1852-ben a császárhoz benyújtott kérvénye, amelyben Alexandru Gavra tanítóképzései tanár főszolgabírói kinevezését sürgették.⁵³ Lényegében azonban 1849 és 1853 (Atzél halála) között a helyzet e tekintetben alig változott.

A nemzeti kérdés másik ütközési pontja a falusi jegyzői állásokhoz kapcsolódik. Számuk a népmozgalmak nyomán már az 1848–49-es forradalom alatt megnövekedett, és mintegy 20-ra volt tehető. Ioan Nichici ménesi jegyző már románul kezdte fogalmazni a községi iratokat.⁵⁴

Geringer Pestről érkező leirataiból kicseng az ellenérzés a román nemzeti mozgalommal szemben. Különösen veszedelmesnek nyilvánították a párizsi román emigráció tevékenységét és kapcsolataikat egyes helyi vezetőkkel. A császári titkosrendőrség által felfedezett kapcsolatok egyike Ioan Popovici aradi ügyvédhez kötődött.⁵⁵ Az V. kerületi katonai parancsnokság 1850 júniusában azon kesergett, hogy az aradi románok a temesvári csata (1849) után a krassói erdőségekben nagy mennyiségű lőporhoz, fegyverhez, sőt ágyúhoz jutottak, amelyeket nem szolgáltattak be.⁵⁶

Az aradi románok részéről 1849 őszén Vichentie Babeş, Grigore Popovici és Teodor Serb csatlakozott az udvarban tartózkodó Şaguna püspök vezette küldöttséghez. Elindulásuk anyagi fedezetét az aradi püspök teremtette elő, aki adakozásra szólította fel híveit. Jelentések érkeztek a vármegyéhez, hogy Butyinban, Sikulán és más helyeken az istentisztelet alkalmával ismertették a püspök körlevelét, Árkossy János és Vichentin Babeş pedig gyűléseket tartottak. Végül központi tiltás vetett véget a gyűlésnek.⁵⁷ Bécsbe érkezve az aradi küldöttek beadványt intéztek az udvarhoz, amelyben a magyar forradalmi hatóságok Világosig tartó jelenlétével igyekeztek magyarázni eddigi távollétüket és egyben csatlakoztak az ismert román petícióhoz.

A román delegáció sikertelen bécsi szereplése mégsem okozott teljes kiábrándulást. Hovatovább Arad vidékén a románok között az a hit alakult ki, hogy Avram Iancu képes megoldani a nép valamennyi problémáját, sőt román országot alakít ki „Aradig és Váradig”. Ebben az elképzelésben egymásra találtak a szociális kérdések és a nemzeti elemek. A petrisi uradalomban elégedetlenség keletkezett egy vitás földdarab ügyében, s a parasztok reményeiket Avram Iancuhoz kötötték. A parasztság mozgolódásának hírére 1850 elején katonaságot vezényeltek ki.⁵⁸ Az aradi várparancsnokság a vármegyei tisztviselők által Radna vidékén észlelt „titkos mozgalmak” miatt szintén katonaságot küldött ki.⁵⁹

53 Uo. 82/1849., 2527, 5760/1850., 1735/1852.

54 Uo. Elnöki 44/1851.

55 Uo. 3195/1850.

56 Uo. 560, 817, 818, 882/1849.

57 Uo. 332, 795, 2680/1850.

58 Uo. 2569, 2592/1850.

59 Uo. 2018, 2019, 2109, 4558/1850.

Ilyen körülmények között Avram Iancu mozgását szigorúan megfigyelték. Úgy hírlett, hogy 1850 áprilisában Bécsből történő visszatérése alkalmával Kuvinban részt vesz a helyi vezetők összejövetelén. A váradi parancsnokság utasítása alapján a főszolgabíró utasítást kapott, hogy oda érkezése esetén „mit sem mulasztva” menjen Aradra a várparancsnokhoz és a megyefőnökhöz. Valójában visszatérése alkalmával Jószáshelyen és másutt a helybeliek szabadítóként üdvözölték. Hasonló módon figyelték 1850. augusztus 7-én, Aradra érkezésekor. Rövid ott-tartózkodása alatt az éppen ülésező görögkeleti zsinat színhelyére ment és ott rövid ideig Raț esperessel, a püspök unokaöccsével tárgyalt.⁶⁰ E kapcsolat szemet szűrt a katonai szerveknek és Atzél Jánosnak meghagyták, hogy ezután „elfogadhatónak és valószínűnek látszó okok mellett tagadják meg számára az útlevelet”.⁶¹

Riadalmat keltett Magheru havasalföldi tábornok kuvini látogatása Raț püspöknél. Az aradi várparancsnok utasította a megyefőnököt, hogy futárral értesítse a váradi kerületi parancsnokot, mivel Magheru „a magyar forradalom kitörése előtt Kossuthtal levelezésben állt”.⁶²

A fenti légkörből következően 1852-ben Atzél János nem támogatta egy román kultúregyesület létesítését, amit Bécs is elutasított.⁶³ Több eredményt értek el az aradi és nagyváradi kerület tanítói, akik nyomorúságos fizetésük javítását szorgalmazták.⁶⁴

A románság másik alapvető követelése az önálló görögkeleti egyház, iskolarendszer és alapítványok létrehozása volt. Első sikerüket 1829-ben érték el, amikor román nemzetiségű püspök került az egyházmegye élére (1829–30), majd később a szintén román Gherasim Raț (1835–1850) következett e tisztségben. Újabb eredmények születtek a forradalom alatt, de annak bukása után a szerb hierarchia elérkezettnek látta az időt hatalma helyreállítására.⁶⁵

Az első összetűzés az aradi székesegyház és iskola nyelve körül robbant ki. A Helytartótanács 1847-ben a székesegyházat a románoknak ítélte, míg a szerbeké maradt a Szent Péter és Pál templom, amely 1816 óta kizárólag ósláv nyelvű volt. Bécs jóváhagyásával a katedrális és iskola kétnyelvűvé vált. A gáji templomból maga Rajacsics pátriárka száműzte a román nyelvet.⁶⁶ Megjegyzendő, hogy Aradon a románok a szerbekkel szemben nyolcszoros többségben voltak. Nyelvháború robbant ki egyes plébániákon is, mint Ópécskán, ahol 300 szerb és 6000 román lakott.⁶⁷ A Csanád megyei Battonyán 1852-ben a románok nehezményezték nyelvük háttérbe szorítását.⁶⁸

A legsúlyosabb kérdést a Hódos-Bodrog kolostor hovatartozása jelentette, amelyet Rajacsics önkényesen Temesvárhoz csatolt. A románok tiltakozása nyomán kiderült, hogy az intézkedés államjogi akadályokba ütközik, mivel a Maros-parti kolostort ez-

60 AvmL Csk. Elnöki 37/1851.

61 AvmL Csk. 3137/1850.

62 Uo. 9293/1852.

63 Uo. 2016, 4195/1851.

64 Uo. 819, 1528, 1793/1849., 1870, 6035, 6055/1850., 4054, 7110/1852., 7300/1851.; Magyar Hírlap, 1850. júl. 11.

65 AvmL Csk. 3789, 3926, 2674/1851., 3045/1852.; Gazeta Transilvaniei, 1851. febr. 8., 15., 1852. jún. 25.

66 AvmL Csk. 3013/1850., 4716/1851., Gazeta Transilvaniei, 1853. aug. 26.

67 Gazeta Transilvaniei, 1851. febr. 22., 1853. jún. 19.

68 AvmL Csk. 9281, 9611/1852.

zel Magyarországtól a Szerb Vajdasághoz és Temesi Bánsághoz csatolták, így bizonyos huzavona után vissza is került Aradhoz.⁶⁹

Az elégedetlenséget fokozta, hogy Rajacsics betiltotta a latin betűk használatát mind az iskolában, mind az egyházi igazgatásban, sőt megkérdőjelezte az aradi teológia és tanítóképző létjogosultságát is, úgy, hogy azt a forradalom után egy ideig meg sem nyithatták.

Az aradi püspökség egyértelműen támogatta Șaguna szebeni püspök akcióját az önálló román egyház érdekében. Igaz, ezt nem hatotta át az 1849. évi kisjenői zsinat szelleme, amelyet Ioan Dragoș képviselő irányításával tartottak, és amely az egyház-szervezet demokratizálásáért is síkraszállt. Raț püspök gondolatvilága idáig nem nőtt fel, és ez megnyilatkozott az 1850. évi zsinaton, amelyet valójában szebeni mintára az önálló egyház megvalósítása érdekében tartottak.

Az április 23-ra meghirdetett zsinatot el kellett halasztani, mivel a minisztérium engedélye késett. A késlekedésben valószínűleg közrejátszottak azok a hírek is, hogy azon Avram Iancu is részt vesz. Atzél kemény szavakkal tiltakozott, mivel a püspök engedély hiányában intézkedett, és kormányellenes célzatot tulajdonított neki.⁷⁰

Végül a zsinat augusztus 4-én gyűlt össze és állást foglalt a román egyház függetlensége mellett egy metropolita vezetése alatt. A napirenden szerepelt a papság helyzetének javítása, az iskolaügy rendezése, valamint a vár löterét biztosító intézkedések keretében lerombolásra kerülő székesegyház és püspöki rezidencia fejében adandó állami kártérítés.⁷¹

Raț püspök végnapjai, majd halála (1850) növelték a félelmet, hogy Rajacsics pátriárka újra keresztülviszi egy szerb püspök beiktatását. E téren közös nevezőn voltak a helyi román vezetők és a vármegye. A katonai hatóságok, sőt Geringer is szerették volna ezt megakadályozni, főképpen Rajacsics mind kényelmetlenebbé váló hatalmi törekvései miatt. Mindezek hallgatólagos jóváhagyásával az aradi szentszék a püspök halálának beálltával azonnal ideiglenes elnököt választott Ioan Raț esperes személyében. Ugyanakkor a vármegyével együtt jóelőre mindent megtettek, hogy befejezett tényeket teremtsenek. Atzél János a püspök végnapjaiban Atanasie Boțco váradi esperest javasolta vikáriusnak. Augusztus 27-én a váradi katonai parancsnok intézkedett, hogy futár útján közöljék vele a halál beálltát. Tény, hogy Geringer augusztus 30-án jóváhagyta a kinevezést, amelyet szeptember 2-án a váradi parancsnok továbbított és útra indította Boțcot, akit szeptember 5-én a vármegyei hajdúk által értesített méltóságok jelenlétében Raț esperes be is iktatott.⁷²

A pátriárka azonban keresztülhúzta e számításokat. Geringernél keresztülvitte jóváhagyása visszavonását, és szeptember 13-án beiktatta a román Patrachie Popescu archimandritát.⁷³ Mindenesetre a pátriárka kénytelen volt eltekinteni egy szerb kinevezésétől, előbbi szereplése nyomán remélte azonban, hogy Popescu készséges esz-

69 Uo. 2029, 2128/1850.

70 A zsinat jegyzőkönyve az aradi görögkeleti román püspökség levéltárában az 1850. évi iratesomóban található.

71 AvmL Csk. 4911, 5068, 5176, 5234/1850.

72 Uo. 5426, 5464, 5476/1850.

73 Uo. 5790/1851., 1269/1852., AvmL Csk. Elnöki 93, 115, 140, 165/1853.

köze lesz. Mivel részben csalódott, 1853-ban Procopie Ivacicoviciot juttatta a püspöki székre, az archimandritát pedig egy távoli kolostor vezetésével kárpótolta.⁷⁴

A románságon belül is érezhetővé váltak a vallási ellentétek. Az 1848–49-es forradalom idején 12 községben népmozgalom robbant ki, amely kierőszakolta a visszatérést a görögkeleti hitre és birtokba vette a görögkatolikus javakat. A forradalom bukása után Vasile Erdélyi váradai görögkatolikus püspök a hercegprímás útján az ügyet a császár elé terjesztette, mivel szerinte az úgynevezett áttérés „csábítás és erőszak” eredménye volt. Egyelőre csupán Kresztaménesen tértek vissza a hívek a görögkatolikus egyházba, akik így a templomot is átvehették. Bokszezen új templom épült, a galsait pedig a görögkatolikusok visszaigényelték. A vita még évekig húzódott, többnyire a görögkatolikusok javára dőlt el, a román lakosságon belül azonban a görögkatolikusok továbbra is kisebbségben maradtak.⁷⁵

Az 1848–49-es forradalom után a nemzeti kérdés mellett súlyosan esett latba a vele nem kis mértékben összefonódó parasztkérdés is. Arad megyében végeredményben a nagy többségben magyar, illetve magyarosodó földesurak érdekei kerültek szembe a többségükben román volt jobbágyokéival. Az 1848–49-es forradalom történelmi érdeme, hogy nemzetiségre és vallásra való tekintet nélkül felszabadította a jobbágyságot, a kedvezményezettek által fizetendő kárpótlás nélkül. Ennek súlya pótlódó formájában az egész társadalmat terhelte. Arad megyében a törvény eredményeként a termőföld 29%-a került a volt jobbágyok tulajdonába.

A márciusi törvények intézkedései számos további kérdés megoldását a következő országgyűlésre halasztották. Az ellenforradalmi támadás azonban, amelynek egyik támaszpontja éppen Arad vára volt, gátat vetett a megfelelő törvényhozás elé, és csupán az Arad megyeiek számára oly fontos bordézsmát törölték el. A király azonban ezt a törvényt sem szentesítette.

Arad megye liberális vezetői felismerték a kérdés horderejét és az első hónapok után nem álltak a parasztság földfoglalásainak útjába. Így például a bordézsmá eltörlése Arad megyében megvalósult. Az 1849. évi zűrzavaros állapotok közepette, sőt néhol később is újabb földfoglalások történtek.⁷⁶

Az ellenforradalmi intézkedések, elsősorban a császári proklamációk, elismerték a márciusi törvények rendelkezéseit, de igyekeztek a parasztságot visszaszorítani ezek keretei közé. A földesurak nagy része természetesen támogatta ezeket a törekvéseket.

A szüret közeledtével, 1849. szeptember 3-án Domján császári biztos rendeletére kihirdették, hogy a kamarai birtokokon a bordézsmá megadandó, ami az egész megye számára jogalapot szolgáltatott. A végrehajtás azonban mindenütt ellenállásba ütközött, sőt a Hegyalja két legnagyobb központjában, Pankótán és Világoson a hatóságok csak katonai erő alkalmazásával látták azt végrehajthatónak. Ennek hiányában a legtöbb helyen a bordézsmá beszédetlen maradt. A hatóságok megerősödése nyomán a következő években Gyoroknak, Kuvinnak, Paulisnak stb. erejéből csupán arra tellett,

74 AvmL. Csk. 1827/1849., 3418, 7769/1850., 320, 489, 3496, 4477, 6849, 7452/1851., 3803, 3953, 8775/1852.

75 Uo. 713, 1120/1850.

76 Uo. 81, 214, 247, 630/1849., 3417, 4424, 5921/1851., 750, 8560/1852.

hogy felségkérvényekben vitassa szőleik úrbéri jogállását,⁷⁷ majd az 1860-as években hatalmas megváltási összegeket fizettek.

Arad megyében több olyan szerződéses jobbágységek létezett, amelyekre a 48-as törvények nem vonatkoztak. Más helyeken, mint például Szentannán és Eleken, a felszabadult jobbágységek telkeik mellett, hasonló feltételekkel, telken kívüli földeket is műveltek.⁷⁸ Természetesen a helyzet ott mérgesedett el, ahol az egész község érdekelve volt ebben. Zsigmondházán lakosok már 1848-ban arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a földjük valójában úrbéri, és kötelezettségüket önhatalmúlag megszüntették. A vármegye óvakodott az erőszak alkalmazásától, amelyet végül is csak 1852-ben foganatosítottak.⁷⁹ Hasonló helyzet alakult ki a megye nyugati szélén álló dohánykertészettel foglalkozó községekben, mint például Forray-Nagyiratoson,⁸⁰ valamint Repszegen, Illtőn stb.⁸¹

A magas színvonalú Arad megyei földművelés keretében már jóval a forradalom előtt tömegesen megkezdtek a legelők elkülönítését. Ahol a folyamat ítélettel már 1848 előtt lezárult, ott a parasztok általában megrövidítve érezték magukat. Számos per 1848 és 1853 között folytatódott, sőt újakat is indítottak. A viták keretében több község legfeljebb a felségkérvényig jutott el, mint például a somosiak, akiket József főherceg-nádor kibecsült a falujukból, Nadabra telepített és legelőjükért sem kárpótolt. A legkeményebb küzdelmek Újpanáton és Holdmészesen robbantak ki. Az előbbi gróf Gyulay hadügyminiszter birtoka volt. A parasztok által elfoglalt legelő ügyében folytatott vármegyei vizsgálat kudarcba fulladt, sőt a bírót és a jegyzőt is elűzték. Geringer utasítására 1850 őszén katonaságot rendeltek ki, amelyet személyesen Atzél János vezetett. Holdmészesen a Kornélly családnak sikerült a legelőt úgy megosztatni, hogy a főleg állattartó falusiak az uradalomtól kényszerültek legelőt bérelni. Mivel a terhes feltételeket nem tudták teljesíteni, a Kornéllyak kártérítés fejében kibecsülték őket a legelő másik feléből is.⁸²

A fajzást bonyolította, hogy az erdők megosztása nem történt meg, sőt számos urbárium a parasztok jogait csupán általánosságban írta körül. A forradalom alatt és után, főleg a megye keleti dombos-hegyes részén, e téren is nagyméretű foglalások történtek. Általánossá vált az erdei legeltetés is. Atzél János jelentéseiben a földesurak szemszögéből tragikus képet festett a helyzetről.⁸³ Az igazsághoz tartozik azonban, hogy nem egy helyen az úrbéri veszteséget a földesurak a dráguló faárak révén igyekeztek behozni, és ezért a parasztok jogait korlátozni, mint például Zarádon vagy Odvoson.⁸⁴

Az érintetlenül maradt regálejogok közül a kocsmáltatási jog volt leginkább szálka a lakosság szemében. Valójában 1849 után a kamarának, valamint a repszegi, boros-

77 Uo. 556, 631/1849.

78 Uo. 3397, 3647, 4073, 7067/1851., 6164, 7312/1852.

79 Uo. 161, 652, 992, 2193, 2177, 1608, 3615, 6711/1850., 1535/1849.

80 Uo. 1437, 6222, 6425/1850., 4044, 6952/1851.

81 Uo. 332, 805/1849., 1058, 1876/1850.

82 Uo. 1585, 2319/1849., 385, 4630/1850.

83 Uo. 842, 512, 1302/1849., 207/1850.

84 Uo. 4985/1850., 6316/1852.

sebesi, stb. uradalmaknak komoly erőfeszítésébe került a törvényes állapot helyreállítás.⁸⁵ Tekintettel arra, hogy Arad megyében már az 1848. évi márciusi napok után az úrbéri terhek gyakorlatilag megszűntek, függőben maradtak a hátralékok, és a törvény április 11-i hatályáig keletkezett részletek. Így például a sikulai uradalom 2486 robotnapot mutatott ki, míg a kujedi 1310 forintban összegezte követeléseit.⁸⁶ A pénzhányban szenvedő uradalmaknak behajtásuk igen sürgőssé vált, annál is inkább, mert az úrbéri veszteségekért járó kártérítésre adott előlegek csupán csordogáltak. A megszorult földesurak közül például Bohus János 1848–49-es főispán 1851-ben és 1852-ben nagyobb előleget kapott. Ugyanakkor Dániel Lukács drauci földesurat, mint „politikai kompromitáltat” mellőzték.⁸⁷

Az új rendszer hatékonyságát nem kis mértékben megkérdőjelezte az 1849-től kezdve újra megélénkülő betyárvilág. Atzél János köre úgy ítélte, hogy ennek oka a csendbiztosi állomány kezdeti fizetetlensége, majd a tehetetlen csendőrséggel történt felváltása. A betyárok főképpen Arad megye keleti részén váltak aktívvá. A jelentősebb támadások közül megemlíthető például 1850. április 6-i akciójuk, amikor Kládován a vasárnap délelőtti mise alatt felverték a bíró házát és a boltos üzletét.

A vármegye erőfeszítéseket tett a betyármozgalom felszámolására. Így például 1850. április végén 100 főnyi katonaság segédletével a csendbiztosok megkísérelték — eredménytelenül — a Maros és a Fekete-Körös közötti vidék megtisztítását. Nemegyszer tűzharc is kialakult a betyárokkal, mint 1851-ben Bánkút közelében. Ha sikerült elfogni egy-egy betyárt, azt rögtönítélő bíróság elé állították, és a halálos ítélet szükségszerűen következett. 1852–53-tól kezdve minden községből „cirkáló” embereket rendeltek ki, és nagyszámú „gyanúst” helyeztek megfigyelés alá. Így Arad városában 169, a világosi kerületben 90, a butyiniban 106 embert jegyeztek fel.⁸⁸

Az aradi levéltár adatai fényt vetnek a forradalom után kialakult légkörre. A megyefőnök 1849 és 1851 közti jelentéseiben arról számolt be, hogy a néphangulat nem tekinthető nyugodtnak. Ezzel egybehangzóan az agyoncenzúrázott *Magyar Hírlap* 1850. szeptember 7-én megjegyezte, hogy az „egykor oly eleven szép megye most annyira csendes, mintha életei megszakadtak volna”. A már „megnyugodtnak” tekintett légkörben az 1852. évi császárlátogatás alkalmával Atzél János valósággal szégyenkezve jelentette, hogy Ferenc Józsefnek megyébe léptekor „beszédék aligha fognak tartatni, mert eddig egyet sem adtak be”. Végül Braunhof tábornok fellépése után Heim aradi polgármester és egy másik helyi személyiség vállalkozott a szónoki szerepre.⁸⁹

A történelmi irodalomban már közhelynek számítanak a csendőrség és a rendőri biztosság feljelentései, amelyeket gyakran haditörvényszék követett. Atzél János iratai között tucatjával szerepelnek az ilyen beszámolók. Példaképp idézhetjük Kőteles Máriának, egy takácsmester feleségének esetét, akit a császár szidalmazása miatt két évre ítélték, majd fogságát hat hónapra mérsékeltek. Moise Ungur pankotai tanítót

85 Uo. 4251, 5463, 7356/1851., 101, 4264/1852.

86 Uo. 1251/1849., 434, 2217/1850., 1341/1852., 141, 394/1853., AvmL Alispáni Elnöki 311/1850.

87 AvmL Csk. Elnöki 78, 79, 123/1852.

88 AvmL Csk. 7978, 3399/1851., 176, 610, 7574, 7719/1852.

89 Uo. 2243/1851., 61/1852.

ügyszintén felségsértésért ítélték el. Három erdőhegyi lakatoslegényt a *Búsul a magyar* című dalért vettek üldözőbe. A toki görögkeleti lelkésznek felrótták, hogy „szóbelileg és tettelesen” ellenállt a csendőrségnek.⁹⁰

Főbenjáró bűnnek számított az üldözöttek érdekében végzett gyűjtés. Bohusné Szogyény Antónia közismert akciója mellett sokan mások is segítettek. Somogyi Istvánné az aradi vár foglyai számára gyűjtött. A hatóságok nehezményezték, hogy nem a Haynau-alapítványba fizette be az összeget, hanem az aradi vár jóindulatú parancsnokának adta át elosztás céljából. Castelitz tábornok engedélyével 1851-ben az aradi színházban magas helyárral hangversenyt rendeztek „szorongatott” állapotú családok megsegítésére.⁹¹

Irgalmatlan ítéleteket hoztak a tiltott könyvek rejtegetői ellen. A legismertebb eset Csernovics Jánosnak, Damjanich Jánosné testvérének pere, akit Theresienstadtba hurcoltak, és a család birtokát lefoglalták.

A vizsgált években a hatóságoknak a legtöbb hosszúságot Csernovics Péter, Temes vármegye 1848–49-es főispánja, majd királyi biztosa okozta. Kibérelte a színházat, ahol az előadások szövegét úgy hangsúlyozták, hogy a közönség megértse a rendszerellenes kritikát. A legnagyobb vihart 1851-ben a *Nő nem lehet király* című vígjáték váltotta ki, jöllehet azt a cenzúra már előzőleg átfésülte. A harmadik hadtest „megintésben” részesítette Csernovics Pétert, mivel megtagadta, hogy engedélyezze az általa bérelt színházban egy német társulat szereplését. Bérlete lejártával a színházat többé nem is bocsájtották a rendelkezésére.

Atzél János halálával az átmeneti korszak véget ért. Arad megye élére „importált” megyefőnök került, megkezdődött a régi tisztikar kicserélése és az áttérés a német nyelvű közigazgatásra. A helyzet nem is változott egészen az októberi diplomáig (1860).

JENŐ GLÜCK A COUNTY AFTER THE SURRENDER AT VILÁGOS

Using the collections of the State Archives in Arad as a basis, the author attempts to illustrate the situation of the County of Arad in the years following the 1848–1849 revolution. The situation of the county reflects the characteristics which had developed in this outlying district. After the surrender at Világos the castle of Arad became one of the centres of counter-revolutionary reprisals. Indeed the emperor's forces put down with force of arms the movements coming from the camp of Avram Iancu which had spread to this province, too.

As the representative of the local conservative elite, János Atzél used his position as county chief (1849–1853) to preserve the old order and stand in the way of both officials brought in from the hereditary provinces and ambitious Romanian intellectuals. In this he largely succeeded.

As its strength in the county grew, the primary goal of the Romanian national movement was the establishment of an independent ecclesiastical system. Significant peasant movements sprang up in reply also to those questions remaining open following the freeing of the feudal tenants in 1848.

90 Uo. 7444/1850., 6017/1851., AvmL Csk. Elnöki 100/1852.

91 AvmL Csk. 2181/1851., AvmL Csk. Elnöki 122/1851.

ÁGOSTON GÁBOR

Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok

Az utóbbi évtizedek történetírása szakított azzal a szemlélettel, amely hadtörténeten csak a hadjáratok, csaták és várostromok történetét értette, s amely a 16. századot az európai hadtörténelem legérdektelenebb korszakának tekintette.¹ A gyökeres szemléleti változás nagyban köszönhető Michael Robertsnek, aki 1955-ben a belfasti Queen's Universityn *The Military Revolution, 1560–1660* címmel tartott előadásában épp azokat, az általa forradalminak tekintett változásokat tárgyalta, amelyek a 16–17. századi európai hadügy és hadművészet területén mentek végbe, s amelyek nemcsak a hadügyet alakították át, de mélyreható átalakulást idéztek elő a gazdaságban és a társadalomban is.²

Roberts, aki a 17. század eleji svéd történelem, s kivált Gusztáv Adolf uralkodásának (1611–1632) specialistája volt, megállapításait svéd történelmi ismereteire és a harmincéves háború eseményeire alapozta. Szerinte az európai hadügy fejlődésében 1560 és 1660 között bekövetkezett forradalmi változások egyik legfontosabbika a taktika területén történt. A lándzsát és a pikát kiszorította az új és a puska, s a feudális lovagi seregeket legyőzték a lineáris harcrendben folyamatosan tüzelő puskások. Ezzel egy időben robbanásszerű növekedés következett be a hadseregek létszámában. Egyes európai országokban akár tízszeresére is emelkedhetett a fegyverben tartott katonák száma. A nagyobb hadseregekkel pedig már csak olyan hadvezetés volt képes operálni, amely a korábbinál bonyolultabb és összetettebb stratégiai feladatok megoldására is képes volt. A nagyobb hadseregekkel vívott, egyre inkább elhúzódó háborúk pedig egyre nagyobb terhet róttak a társadalomra, a gazdaságra és az állami adminisztrációra is. Roberts szerint az új hadseregeknek hosszabb távon meghatározó szerepük volt az abszolutista államok kiépítésében, amennyiben a hadsereg birtokában az erőegyensúly az uralkodó felé billent.³

Michael Roberts provokatív előadása után sorra jelentek meg azok a tanulmányok, tanulmánykötetek és monográfiák, amelyek „a hadügyi forradalom” kérdéskörével foglalkoztak. Valamennyi közül Geoffrey Parker hozzászólása volt a leghatásosabb. Parker nem kérdőjelezte meg a hadügyi forradalom tényét, csupán módosította Roberts elméletét. Mint a spanyol Habsburgok hadseregének kiváló ismerője,⁴ azt igyekezett bizonyítani, hogy a forradalmi változásokból a Habsburgok sem zárhatók ki. Úgy vélekedett, hogy a változások már a 15. században megkezdődtek, így a Roberts által javasolt 1560-as évek helyett ő a 15. századot jelölte meg a hadügyi forradalom kezdetétül.⁵ Először 1988-ban megjelent, majd számos újabb kiadást megért monog-

1 Ezt Sir Charles Oman állította *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*. London, 1937. című munkájában. Idézi: Geoffrey Parker: *The 'Military Revolution', 1560–1660 — a Myth?* *Journal of Modern History* 48 (1976) 195–214. Újra kiadva: *Uő.*: *Spain and the Netherlands 1559–1659. Ten Studies*. London, 1979., ill. 1990. A dolgozatban az 1990. évi javított kiadásra hivatkozom. Az idézet: 86.

2 Michael Roberts: *The Military Revolution, 1560–1660*. Belfast, 1956.

3 Röviden összefoglalta: G. Parker: *Spain and the Netherlands* i. m. 86–87.

4 Geoffrey Parker: *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars*. Cambridge, 1972., ill. 1990. A dolgozatban az 1990. évi javított kiadást használom.

5 G. Parker: *Spain and the Netherlands* i. m. 86–103.

ráfiájában Parker megismételte téziseit és kibővítette érvrendszerét.⁶ Munkájának központi kérdése a hadseregek létszámának ugrásszerű növekedése. Amíg ezt a korábban is ismert jelenséget előtte gazdasági és társadalmi okokkal magyarázták, Parker érvrendszerében a hadügy fejlődése került az első helyre. Szerinte a létszámnövekedés nem a jobb bürokrácia eredménye. Épp ellenkezőleg, a felduzzadt hadseregek ellátását és kordában tartását a korábbi apparátussal már egyre nehezebben lehetett biztosítani, így az igazgatást kellett az új követelményekhez igazítani. Könyvében Parker már nemcsak azt hangsúlyozta Robertsszel egyetértve, hogy a hadügyi változások mind az államigazgatás, mind pedig a társadalom számára döntőek voltak, de azt is, hogy nagy szerepük volt abban, hogy a katonai erőegyensúly Európa felé mozdult el, s az ázsiai hatalmak ettől kezdve lemaradtak Európa mögött. A hadügyi forradalomnak köszönhetően 1800 tájára Európa gyarmatosító terjeszkedése a világ jelentős részén bekövetkezett.

Parker nézeteit fejlesztette tovább David Ralston.⁷ Nagy Péter Ororszországa, a 19. századi Egyiptom és Oszmán Birodalom, az 1850 utáni Mandzsú Kína és a Meidzsi Restauráció utáni Japán vizsgálata során arra a megállapításra jutott, hogy ezek az országok azzal, hogy az európai politikai dominancia leküzdése érdekében importálták az európai fegyvereket, hadszervezetet és gyakorlatot, kénytelenek voltak átvenni számos nyugati társadalmi szerveződési és kormányzati formát, valamint kulturális szokást. Ezeknek az államoknak ugyanis hamar rá kellett jönniük: ahhoz, hogy az európai hadseregek ellen hatásos, európai típusú hadsereget hozzanak létre, s így a siker reményében vehessék fel a küzdelmet, nem elegendő csak az európai fegyverek importja és nyugati katonai szakemberek alkalmazása. Az így felállított seregek hadfelszerelésének folyamatos biztosítása ugyanis hamar megteremtette az igényt a hazai — de ugyancsak nyugati mintákat követő — fegyveripar iránt, amelynek révén számos nyugati gyártási és ellátási modell honosodott meg. A hadseregek katonautánpótlását szintén a nyugati katonaillesztés mintáit követve alakították ki, ami a korábbi kiváltságos katonáskodó rétegek (janicsárok, mamelukok, samurájok) felszámolásához vezetett, s elősegítette a társadalmi nivellálódást. Ez a nivellálódás a jogi egyenlőség deklarálásához vezetett. Így ismerte el például az 1876. decemberi török alkotmány a keresztény és muszlim alattvalók egyenlőségét. A hadsereg tisztikarának utánpótlását biztosítandó létrehozták a nyugati típusú katonai akadémiákat és katonai középiskolákat, a hadsereg ellátásának megszervezését pedig a nyugati mintákat követő új bürokrácia feladatává tették. Az új rend ellen lázadó régi elit megmozdulásait pedig rendre az új hadseregek verték le.

Ugyancsak a hadügyi forradalom és ennek messzeható következményei állnak Brian M. Downing könyvének középpontjában.⁸ Downingot az európai demokráciák születése és fejlődése érdekli. Poroszország, Franciaország, Lengyelország, Anglia, Svédország és Hollandia újkori történetét vizsgálva arra keresi a választ, hogy mi az oka annak, hogy egyes országokban a középkori képviselői intézmények tovább éltek, míg másokban ezeket maga alá gyűrte a katonai-bürokratikus abszolutizmus. Tagadja, hogy a 19–20. századi demokráciák csak és csupán a felemelkedő burzsoázia teremtményei, illetve az ipari fejlődés és kereskedelem velejárói. Szerinte e demokráciák gyökerei a középkori képviselői intézményekben már adva voltak, így tehát nem az a kérdés, hogy miért született meg az európai liberális demokrácia, hanem az, hogy a létező demokratikus intézmények fejlődése miért vett más irányt azokban az országokban, ahol az abszolutizmus kerekedett felül. A választ a háborúkban, illetve a háborús terhekben véli megtalálni. Szerinte az egyre növekvő háborús terhek a hazai erőforrások korábban nem látott mobi-

6 *Geoffrey Parker: The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800.* Cambridge, 1992.

7 *David Ralston: Importing the European Army: The Introduction of European Military Techniques and Institutions into the Extra-European World, 1600–1914.* Chicago, 1990.

8 *Brian M. Downing: The Military Revolution and Political Change in Early Modern Europe.* Princeton, 1991.

lizálását követelték meg, s ezt a feladatot egyes országok csak a képviseleti intézmények helyére lépő abszolutisztikus kormányzati módszerekkel tudták megoldani. Ezt a fejlődési utat csak akkor sikerült elkerülni és megőrizni a korábbi képviseleti rendszert, ha az alábbi feltételek közül legalább egy adott volt: 1. ha az állam által viselt háborúk csak minimális hazai forrás mozgósítását tették szükségessé, 2. ha a háborúkat külhoni források felhasználásával sikerült megvívni, 3. ha a háborús terheket sikerült megosztani a szövetségesekkel, és 4. ha az állam a háborúkat fejlett kereskedelmi gazdaságának eszközeivel tudta finanszírozni. Poroszország és Franciaország e feltételekkel nem rendelkezett, s a katonai kihívásokat csak az abszolutista kormányzat kiépítésével tudta megválaszolni. Svédország azért tudott többet átmenekíteni képviseleti intézményeiből, mert nagyban támaszkodott külföldi (főként német) forrásokra. Hollandia is sok mindent megőrzött korábbi demokratikus intézményeiből, mivel háborút rendkívüli kereskedelmi gazdaságából tudta finanszírozni. Az angoloknak pedig azért sikerült megőrizniük parlamentáris rendszerüket, mert a háborús nyomás gazdagságukhoz képest viszonylag alacsony volt, s a terhek viselését meg tudták osztani szövetségesikkel.

A hadügyi forradalom kérdéskörének legújabb feldolgozása Jeremy Black nevéhez fűződik. Rövid, de igen gondolatébresztő monográfiájában először kérdőjelezte meg Roberts és Parker fontosabb állításait.⁹ Vizsgálatai során úgy látta, hogy a Roberts és Parker által leírt változások csak Európa egyes részeit érintették, s a kontinens egyéb területein ezek a forradalminak tekintett átalakulások egyáltalán nem, vagy csak részlegesen figyelhetők meg. Mint a 18. századi európai történelem specialistája, úgy látta, hogy az 1660-tól kezdődő évszázadban végbement hadügyi változások jelentőségüket tekintve jóval nagyobbak, mint a Roberts és Parker által megjelölt időszakban végbementek. A korábbi véleményekkel ellentétben úgy vélte, hogy nem az abszolutizmus volt a hadügyi változások következménye, hanem éppenséggel fordítva, az abszolutista rendszernek volt köszönhető a hadügy reformja. Black könyvében többször is hangsúlyozta az európai történelem sokszínűségét, s úgy vélte, hogy minden elmélet és modell csak részlegesen képes leírni a hajdanvolt valóságot. Következésképpen saját modelljét sem tartotta egyébként, mint egynek a lehetséges megközelítések közül.

Magyarországon többen is foglalkoztak az európai hadügy 16–17. századi átalakulásával. A legelsőek egyike volt Perjés Géza. Előbb külön tanulmányt szentelt a hadseregélelmzés és a 17. századi stratégia kérdéseinek,¹⁰ majd Zrínyi Miklós hadtudományi munkáihoz írott bevezető tanulmányában röviden összefoglalta az európai hadügy 16–17. századi fejlődésének főbb állomásait.¹¹ Legutóbb Kelenik József szólt hozzá a kérdéshez. Parkerrel vitatkozva azt igyekezett bizonyítani, hogy a hadügyi forradalom Magyarországon sem volt ismeretlen, hiszen a tizenöt éves háború idején hazánkban harcoló császári–királyi toborzású seregek mind a kézi lőfegyverek számát, mind pedig minőségét tekintve nyugat-európai színvonalon állottak.¹²

Bár a fentiekben ismertetett elméletek számos nehezen védhető gondolatot tartalmaznak, érdemük, hogy a hadügy kora újkori fejlődését ismét a történeti kutatások homlokterébe állították,

9 *Jeremy Black: A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800.* London, 1991.

10 *Perjés Géza: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmzés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715).* Bp. 1963. (Értekezések a történeti tudományok köréből 29.)

11 *Perjés Géza: A hadviselés főbb problémái Zrínyi idején.* In: Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Bp. 1976. 8–19.

12 *Kelenik József: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenöt éves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári–királyi hadsereg valós katonai értékéről.* Hadtörténelmi Közlemények (=HK) 103 (1990) 3. szám 85–95.

s a katonai tényezőt „egyenrangúsították” a gazdasági és társadalmi tényezőkkel.¹³ A vita vélhetőleg tovább folyik. Roberts és Parker elvitathatatlan érdeme abban van, hogy a hagyományos hadtörténetírást helyett egy új megközelítési modellt ajánlottak, s ezzel a hadtörténetet újra beemelték a modern történettudomány érdeklődési szférájába. Az elmúlt évtizedekben megszülettek azok az összefoglaló jellegű monográfiák, amelyek az új szemlélet jegyében tárgyalják az európai háborúk történetét, valamint e háborúk és a társadalom összefüggéseit.¹⁴ Mindezen munkákból ma már jól ismert, hogy a háború a 16–17. századi államok számára a legnagyobb, a társadalom és a gazdaság számára pedig a legterhesebb vállalkozássá vált. Az alábbiakban arra a kérdésre keresem a választ, hogy mennyire tudott lépést tartani e változásokkal a 16–17. századi Oszmán Birodalom.

I. Az oszmán és az európai tüzéség

Az európai hadügyi forradalommal foglalkozó kutatók szinte mind egyetértenek abban, hogy a forradalmi változásokban a lőpornak és a lőfegyvereknek meghatározó szerep jutott. Jóllehet magát a lőport vélhetőleg a kínaiak hamarabb ismerték, mint az európaiak, s a lőfegyvereket mind a kínaiak, mind pedig az arabok hamarabb használhatták, mint az európai kontinens országai, az új fegyver mégis Európában indult hódító útjára, s az elkövetkező századokban mind Kína, mind az Iszlám világ országai lemaradtak az európai haditechnika mögött. Az iszlám országok közül az egyetlen figyelemre méltó kivétel az Oszmán Birodalom volt. Az oszmánok vélhetőleg már a 14. század második felében megismerkedtek az új fegyverrel, azaz néhány évtizednyi késéssel követték az élen járó európai országokat.

Közismert, hogy az oszmán tüzéség, Európát mintegy két évszázaddal megelőzve, már a 15. században önálló fegyvernemmé vált, s hogy az oszmán ágyúknak ettől kezdve mily fontos szerep jutott mind a balkáni és magyarországi várak bevételében, mind pedig a mezeyi ütközetekben. A szakirodalom abban is egyetért, hogy a birodalom épp a tűzfegyverek gyors átvételének köszönhetette katonai sikereit mind keresztény ellenfelei ellen a Balkánon és a Mediterráneumban, mind muszlim ellenfeleivel szemben. A korábbi szakirodalom szinte kizárólag az oszmán tüzéségnek és a puskával felszerelt janicsároknak tulajdonította Szelim szultán (1512–1520) keleti győzelmeit. Ezzel magyarázta mind a szultánnak I. Iszmáil (1501–1524) szafavida uralkodó elleni sikerét a csaldiráni csatában (1514. augusztus 23.), mind a mamelukok felett Dábiq mezején aratott győzelmét (1516. augusztus 24.).¹⁵

13 Vö. John A. Lynn: *Clio in Arms: The Role of Military Variable in Shaping History*. The Journal of Military History 55 (1991) 83–95.

14 George N. Clark: *War and Society in Seventeenth Century*. Cambridge, 1958.; I. A. A. Thompson: *War and Government in Habsburg Spain, 1560–1620*. London, 1976.; J. V. Polišensky: *War and Society in Europe, 1618–1648*. Cambridge, 1978.; C. R. Friedrichs: *Urban Society in an Age of War: Nördlingen, 1580–1720*. Princeton, 1979.; Myron P. Gutmann: *War and Rural Life in the Early Modern Low Countries*. Princeton, 1980.; M. E. Mallett–J. R. Hale: *The Military Organization of a Renaissance State: Venice c. 1400 to 1617*. Cambridge, 1984. Ld. még Geoffrey Best szerkesztésében a Fontana kiadó kiváló sorozatát (Fontana History of European War and Society), amelynek korszakunkat érintő kötetei: J. R. Hale: *War and Society in Renaissance Europe 1450–1620*. London, 1985. és M. S. Anderson: *War and Society in Europe of the Old Regime 1618–1789*. Avon, 1988. Az 1980-as évek vonatkozó irodalmának egy részéről jó áttekintést ad: Alex Roland: *Technology and War: The Historiographical Revolution of the 1980s*. Technology and Culture 34 (1993) 117–134., ill. J. A. Lynn: i. m.

15 David Ayalon: *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom*. London, 1956. 59–60., 180–183.; Uő.: *The Impact of Firearms on the Muslim World*. Princeton, 1975. (Princeton Near Eastern Papers. N° 20.)

Az újabb európai hadtörténeti irodalom ezzel szemben meglehetősen szkeptikus a csaták sorát eldöntő „csodafegyverekkel” szemben, s azon a véleményen van, hogy a jobb fegyverzet önmagában soha nem volt elegendő tartós katonai fölény megteremtéséhez, sőt még egy-egy csata megnyeréséhez sem. Ezek tüzetesebb vizsgálatából ugyanis kiderül, hogy egyéb tényezők (jobb képzettség, számbeli fölény stb.) legalább olyan fontosak, ha nem fontosabbak voltak a csata sorának alakulásában.¹⁶ Ezt főként azzal magyarázták, hogy Európában a szembenálló felek mindegyike képes volt megszerezni a legújabb katonai technológiát, s így egyetlen állam sem tudott tartós technológiai fölényre szert tenni, ami katonai pathhelyzetet teremtett.¹⁷

A tűzfegyverek birtoklásának két területen mégis döntő jelentősége volt. Mivel tüzérséggel és kézi tűzfegyverekkel felszerelt gyalogsággal egyre inkább csak a központi hatalom rendelkezett, ez döntően befolyásolta a rendek és a központi hatalom viszonyát, s végérvényesen ez utóbbi javára billentette a mérleg nyelvét. Ugyancsak meghatározó szerep jutott a tűzfegyvereknek Európa és az Európán kívüli világ kapcsolatában, azaz az európai gyarmatosításban. Nem nehéz belátni, hogy igen hasonló helyzet alakult ki az Oszmán Birodalom keleti határai mentén, hisz az oszmánok a 16. század elejére, azaz a közel-keleti nagy területi osztozkodás idejére mind perzsiái, mind pedig mameluk ellenfelükhöz viszonyítva sokáig behozhatatlan fölényre tettek szert a tüzérség és a tűzfegyverek területén.

Ez főként annak volt köszönhető, hogy az oszmánok a 15. századtól kezdve valamennyi muszlim országnál rugalmasabban és gyorsabban alkalmazkodtak az európai haditechnika legújabb vívmányaihoz. Az európai haditechnika átvételét segítették a szultánok szolgálatába állt keresztény ágyúöntők, puskaművesek, kovácsok, kőfaragók és hajóácsok. Ezzel a nyitottsággal és a keresztény szertüzek közreműködésével magyarázható, hogy az oszmán lövegparkot meghatározó ágyútípusok zöme európai eredetű. Az isztambuli ágyúöntő műhely 16. és 17. századi elszámolásainak vizsgálata, valamint néhány fontosabb oszmán végvár inventáriumának tanulmányozása azt is bizonyította, hogy az oszmánok rendelkeztek mindazon lövegfajtákkal, amelyekkel keresztény ellenfelek, s hogy az oszmán lövegparkban éppenséggel a kis és közepes ágyúk voltak túlsúlyban. Ezeknek az immár statisztikai érvénnyel is bíró adatoknak az ismeretében aligha tartható tovább az az európai történetírásban meglehetősen elterjedt — Carlo Maria Cipolla és Geoffrey Parker által is hangoztatott — vélemény, miszerint, szemben az egyre kisebb és könnyebben mozgatható ágyúkat használó európai tüzérséggel, az oszmánok még a 16–17. században is görcsösen ragaszkodtak volna hajdani ágyúszörnyetegeikhez, s hogy lövegparkjukat ezek a monstrumágyúk uralták volna.¹⁸

32–43. Nem ilyen egyértelmű a helyzet a rajdanijjai csatával (1517. jan. 23.) kapcsolatban. A kortárs beszámolókból ítélve a csata elején valóságos tüzérségi párharc alakult ki a mameluk és az oszmán tüzérség között. Ld. *George William Frederick Stripling: The Ottoman Turks and the Arabs 1511–1574*. Urbana, 1942. 53.

16 Vö. pl. *Carlo M. Cipolla: Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion 1400–1700*. London, 1965. 28.; *W. H. McNeill: The Pursuit of Power: Technology, Armed Forces and Society since A. D. 1000*. Chicago, 1982. 10–20., 36–40. stb., *G. Parker: The Military Revolution i. m. 43.*; *J. Black: i. m. 12–13*. A kérdés legújabb összefoglalása: *George Raudzens: War-Winning Weapons: The Measurement of Technological Determinism in Military History*. *Journal of Military History* 54 (1990) 403–433.

17 *Paul Kennedy: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000*. Bp. 1992. 20. skk.

18 Minderre ld. *Ágoston Gábor: Oszmán monstrumlövegek: valóban szétváltak az európai és az oszmán tüzérség fejlődésének útjai? Keletkutatás (=KK) 1992. ősz. 11–19.*; *Uő.: Párhuzamok és eltérések az oszmán és az európai tüzérség fejlődésében a 15–17. században. Történelmi Szemle (=TSz) 34 (1992) 173–198.*, részletesebben *Uő.: Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Century. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 47 (1994) 1–2. szám 15–48.*

Nem ilyen kedvező a kép, ha az oszmán lövegek minőségét hasonlítjuk össze az európai ágyúkéval. Bár a források nem mentesek az ellentmondásoktól, vélhetőleg azoknak az egykorú európai szakembereknek kell igazat adnunk, akik az oszmán ágyúk gyenge fémmínőségét és aránytalanságát emelték ki. Ezt erősítik meg azok a források is, amelyek arról tudósítanak, hogy mind a velenceiek, mind pedig a Habsburgok újraöntötték az oszmánoktól zsákmányolt ágyúkat, mert nem voltak megelégedve azok arányaival és minőségével. Ezzel szemben az oszmánok még a 17. század végén is változtatás nélkül használták az előző században kezükre került keresztény lövegeket.¹⁹

A 17. századtól kezdve hasonlóan gondok mutatkoztak az oszmán tüzekek felkészültségét illetően is. A 17. század derekán Paul Ricaut azt tapasztalta, hogy az oszmán tüzekek már nem voltak jártasak mesterségükben, s ezért a keresztény tüzekek, akik ekkoriban már nem önkéntesen, hanem hadifogolyként kerültek a birodalomba, igen nagy megbecsülésnek örvendtek.²⁰ A századvégi harcok idejére pedig már azok a tüzekek is kihaltak, akik az elhúzódó krétai háború idején (1645–1669) Kandia ostromakor kellő tűzészeti ismeretekre tettek szert, s az egykorú kútfelek szerint, az európai tüzekeknek egyenrangú ellenfelei voltak.

Az európai megfigyelők mind megjegyzik, hogy a török tüzekek főként az ágyúk használatához szükséges elméleti tudományokban maradtak el európai társaiktól. Európában ekkorra már igen gazdag matematikai-ballisztikai szakirodalom állt a tüzekek rendelkezésére.²¹ Niccolò Tartaglia (1500–1557) 1537-ben kiadott *Nova scientia* című munkájában számításaira és gyakorlati tapasztalataira támaszkodva arra a megállapításra jutott, hogy az ágyú 45 fokos emelkedési szögben éri el legnagyobb lőtávolságát. További jelentős eredményt hoztak Galileo Galilei (1564–1642) mozgástörvényei. Ő volt az első, aki megállapította, hogy az ágyúk lövedékei által leírt görbe pálya valójában parabola, és a hajítási parabolát a szabadesés és a hajítás egyenes vonalú egyenletes mozgása szuperpozíciójával magyarázta meg.²² Kísérleteire alapozva, hasonlóan a ballisztika korabeli művelőéhez, azonban még úgy vélte, hogy a légellenállás elhanyagolható. E tévedését, majd csak Cristian Huygens (1629–1695) és Isaac Newton (1643–1727) javította ki.

Figyelemre méltó, hogy a kor levegőjében benne volt a katonai-technológiai ismeretek védelmének és titkosításának igénye. Tartaglia az urbinói herceghez, Francesco Maria delle Roverehez írott ajánlásában beszámolt arról, hogy maga is sokáig vívódott azon, vajon helyes-e pusztító felfedezéseit nyilvánosságra hoznia. A fenyegető török veszély miatt azonban mégis hasznosnak, sőt kötelességének érezte műve megjelentetését, hogy ezeknek az ismereteknek a segítségével a

19 Kanizsán a vár kapitulációja után például csak két működő török löveget találtak, a lövegek zöme 16. századi német és osztrák ágyú volt. *Szita László*: Újabb adatok a kanizsai blokádharc és kapituláció történetéhez 1688–1690. In: *Hadtörténelmi tanulmányok*. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 1995. (Zalai Gyűjtemény 36/1.) 60–63. Hasonló volt a helyzet a többi magyarországi török végvárnál is. Gyula lövegparkjára vö. *Szita László*: A törökök kiűzése a Körös–Maros közéről 1686–1695. Gyula, 1995. 205–208.

20 *Paul Ricaut* szerint kevés tüzező "are expert in their art, and are ill practised in the proportions and Mathematical part of the Gunners mystery ... And therefore knowing their own imperfections in this exercise, when Christian Gunners are taken in the War, they entertain them with better usage then other Captives, quartering them in the Chambers appropriate to that profession, allotting them with the others a pay of 8 or 12 Aspers a day." *Paul Ricaut*: *The History of the Present State of the Ottoman Empire*. London, 1670. 200.

21 *Alfred Ruppert Hall*: *Ballistics in the Seventeenth Century. (A Study in the Relation of Science and War with the Reference Principally to England.)* Cambridge, 1952.; *Stillman Drake* and *I. E. Drabkin*: *Mechanics in Sixteenth-Century Italy: Selections from Tartaglia, Benedetti, Guido Ubaldo, and Galileo*. Madison, 1969.; *Paul Rawrence Rose*: *The Italian Renaissance of Mathematics: Studies on Humanists and Mathematicians from Petrarch to Galileo*. Genoa, 1975.

22 *Stillman Drake*: *Galileo on Motion and Mechanics*. Madison, 1960.

herceg tüzei eredményesebben használhassák ágyúikat.²³ Több, mint egy évszázaddal később, 1677-ben Franciaországban azért tiltották meg egy tüzérségi szakkönyv publikálását, hogy az abban foglalt ismereteket az ellenség ne használhassa fel.²⁴

Az, hogy a törökök csak igen nagy lemaradással értesültek az európai hadtudomány legújabb vívmányairól, persze nem az információk titkosításával, illetve az erre való törekvéssel magyarázható. A lemaradás okai összetettek, s máig nem tisztázottak, de ideológiai és nyelvi korlátok bizonyára éppúgy szerepet játszhattak benne, mint az, hogy a törökök — leszámítva a magyar származású Ibrahim Müteferrika rövid életű kísérletét (1729–1742) — a 18. század végéig kénytelenek voltak mellőzni a nyomtatott könyveket, amelyek a kora újkori Európában valóságos információs forradalmat idéztek elő.²⁵ Bár e területen semmilyen előmunkálatra nem támaszkodhatunk, a rendelkezésre álló elszórt adatokból látható, hogy a 18. század derekáig-végéig a nyugati hadtudományi művek közül csak igen keveset fordítottak le törökre, s azokat is nagy késéssel. Luigi Marsigli említi, hogy az oszmánok egy Sardi nevű itáliai szerző munkája után öntötték ágyúikat a 17. század végén, akinek művét le is fordították.²⁶ Vernon Parry szerint Pietro Sardi Romano 1621-ben Velencében megjelent *L'Artiglieria* című könyvéről lehet szó.²⁷ Azt is tudjuk, hogy Motecuccoli *Commentarii hellici* című munkáját a 18. század első felében ültették át törökre. A fordító vélhetőleg a magyar származású Ibrahim Müteferrika, az arab betűs török nyomdászat megteremtője volt. Jelenlegi ismereteink szerint a munkának csak egyetlen kéziratot példánya maradt fenn a párizsi Bibliothèque Nationale-ban, amiből gyanítható, hogy nagy hatást nem gyakorolhatott kora oszmán hadtudományi gondolkodására.²⁸

Hasonlóan kedvezőtlenül érintette az oszmánokat, hogy 1683-tól döntően megváltozott a magyarországi török–magyar harcok jellege. Az 1541 és 1683 közti másfél évszázad a várharok időszaka volt, s jelentősebb mezei ütközetre csak két alkalommal, 1596-ban Mezőkeresztesnél, illetve 1664-ben Szentgotthárdnál került sor. Az oszmán tüzérségnek tehát másfél évszázadon át ostromokra és várvédelemre kellett berendezkednie Magyarországon. 1683-tól azonban fordult a kocka: a korábbi várharok időszakát a mezei ütközetek kora váltotta fel. 1683 és 1697 között 15 jelentősebb mezei ütközetre került sor. A 16. század második felétől számos mezei ütközetben edződött és a gyalogság tüzérségi támogatására kiképzett, jóval mozgékonyabb európai tüzérség érhető módon jelentős fölényben volt azzal az oszmán tüzérséggel szemben, amelyet alapvetően várvívásra és várvédelemre képeztek ki, s amely ennek következtében jóval lassabb és nehezebb volt európai megfelelőjénél, s amely jószerivel csak most szembesült az időközben megreformált európai tüzérséggel és hadviseléssel. A visszafoglaló háborúban a törökök, akik ekkoriban már sem a kandiai tüzekek gyakorlati tapasztalataira, sem az egyre gyarapodó európai hadtudományi irodalomra nem támaszkodhattak, jószerivel csak a szolgálatukba állt francia had-

23 A levelet és a mű első két könyvét angol fordításban közölte S. Drake. *S. Drake–I. E. Drabkin*: i. m. 61–97.

24 *Alice Stroup*: The Political Theory and Practice of Technology under Louis XIV. In: *Patronage and Institutions. Science, Technology, and Medicine at the European Court, 1500–1750*. Ed. Bruce T. Moran. Rochester, 1991. 229.

25 Ismert, hogy a birodalom első arab betűs nyomdáját az erdélyi származású Ibrahim Müteferrika állította fel saját házában. 1729-ben. 1742-ig 17 könyvet adott ki, 500 és 1000 példányszámban. Vö. *Gyula Káldy-Nagy*: Beginnings of the Arabic-Letter Printing in the Muslim World. In: *The Muslim East. Studies in Honour of Julius Germanus*. Ed. Gyula Káldy-Nagy. Bp. 1974. 201–211.

26 *Luigi Marsigli*: L'état militaire de l'empire ottoman. II. Paris, 1732. 23.

27 *Vernon J. Parry*: Barud. In: *Encyclopedia of Islam*. I. Leiden–London, 1960. 1064.

28 *A. Adnan Adıvar*: Osmanlı Türklerinde İlim. İstanbul, 1982. 184. *Niyazi Berkes*: Türkiye'de Çağdaşlaşma. Ankara, 1973. 50–51.

mérnökök segítségével voltak képesek a modern ostromharcászat egyes elemeinek (contravallatio, circumvallatio stb.), illetve a mezei ütközeteknél szokásos sáncrendszerek alkalmazására.²⁹

Az oszmánok, akik mindig csak átvették és a saját viszonyaikhoz igazították a megújuló európai hadügy legfrissebb eredményeit, de azon maguk vajmi keveset fejlesztettek, a dolog természeténél fogva minőségileg mindig kisebb-nagyobb lemaradásban voltak Európa mögött. E minőségi lemaradást a viszonylag gyors alkalmazkodásnak, az európai szakemberek foglalkoztatásának, valamint a gazdag emberi és természeti erőforrások mozgósításának köszönhetően a 16. század végéig még sikerült semlegesíteni. A következő században azonban egyre nehezebbé vált lépést tartani az európai hadiipar termékeinek színvonalával abban a birodalomban, ahol az ipar termelékenysége és színvonala messze elmaradt a rivális európai országokétól. Végképp behozhatatlan hátrányba került a birodalom akkor, amikor a vállalkozó, egymással is állandó versenyben álló európai hadiipari műhelyekkel a megújuló európai hadiipar már nemcsak minőségileg, de mennyiségileg is felülkerekedett. Az egyre nagyobb igények kielégítésére az oszmánok ugyan létrehoztak egy új ellátási rendszert, az ún. odzsaklik-rendszert, de a 17. század végi elhúzódo háborúkban már ezzel a rendszerrel is egyre nehezebb volt biztosítani a seregek hadianyagellátását.³⁰

II. A kézi tűzfegyverekkel felszerelt keresztény gyalogság fölénye

Még érezhetőbb volt a különbség a megreformált és kézi lőfegyverrel felszerelt európai gyalogság, valamint az ugyancsak kézi lőfegyvereket használó oszmán janicsárok, illetve az európai fölény hatására újonnan felállított török puskás egységek között. Az oszmánok II. Murád uralkodása óta (1421–1451) használták a kézi lőfegyvereket. A 15. századi török krónikás, Nesri

29 *Domokos György*: Várépítést és várharcászat Európában a XVI–XVII. században. (Buda 1686. évi ostromának technikai elemzéséhez.) HK 33 (1986) 47–109. *Szakály Ferenc*: Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683–1718. Bp. 1986. 126–128. *Szita László*: „A század legkeményebb, legvéresebb csatája”. Dokumentumok a szalánkeméni csata történetéhez (1691. augusztus 5–31.) In: Baranyai Helytörténetírás. (A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve) 1990–1991. Pécs, 1992. 25. skk.

30 Az oszmán hadianyagellátásra ld. *Vernon J. Parry*: Materials of War in the Ottoman Empire. In: *Studies in the Economic History of the Middle East*. Ed. M. A. Cook. London, 1970. 219–229. *Rhoads Murphey* az oszmán birodalom hanyatlását a hadianyagellátás akadozásával, jelesen az európai hadianyagimport elmaradásával magyarázza a 17. század derekától. Ld. *Rhoads Murphey*: The Ottoman Attitude towards the Adoption of Western Technology: the Role of the Efreni Technicians in Civil and Military Applications. In: *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*. Ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont–Paul Dumont. Paris–Lauven, 1983. 292–293. Saját kutatásaink ezzel szemben azt látszanak igazolni, hogy a 17. század végéig az oszmánoknak sikerült hadseregüket és végváraikat ellátni hadianyagokkal belső forrásokból. Ld. *Ágoston Gábor*: A török hadsereg lőporellátása a 16–17. századi magyarországi hadjáratokban. *Zalai Múzeum* 4 (1992) 65–72. és bővebben *Uő.*: Gunpowder for the Sultan's Army: New Sources on the Supply of Gunpowder to the Ottoman Army in the Hungarian Campaigns of the Sixteenth and Seventeenth Centuries. *Turcica* 25 (1993) 75–96. Vö. még *Uő.*: Török lőportermelés Budán a 16. században. (Adalék a magyarországi török végvárai hadianyag-ellátásához). In: *Unger Mátyás Emlékkönyv*. Szerk. E. Kovács Péter–Kalmár János–V. Molnár László. Bp. 1991. 85–97. Némileg átdolgozott formában: *Uő.*: Ottoman Gunpowder Production in Hungary in the Sixteenth Century: The Baruthane of Buda. In: *Hungarian–Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*. Eds. Géza Dávid and Pál Fodor. Bp. 1994. 149–159. *Uő.*: Kora újkori kiviteli tilalmak és fegyverkereskedelem: az oszmánok és Anglia. (Megjelenés alatt a Barta Gábor emlékére Pécssett rendezett konferencia kötetében.)

1421-ben, Düzmedze (Ál) Musztafa felkelése kapcsán, 1430-ban Szaloniki meghódításáról szólván, 1442-ben pedig a karamánok által ostromlott Szivrihiszár védelmét tárgyalván említ az ágyúk mellett puskákat is.³¹ A tűzfegyverek elterjedésében fontos szerepe volt az 1440–1443. években Hunyadival vívott háborúknak, de az új fegyver csak II. Mehmed (1451–1481) alatt terjedt el nagyobb mennyiségben.³² Elterjedése azonban még a janicsár egységeken belül is csak lassan és fokozatosan haladt előre. 1500 táján a janicsárok azonban már jól bántak a puskákkal. A tűzfegyverek elterjedésében bizonyára szerepe lehetett mindazon kudarcoknak, amelyek az oszmánokat 1485–1491 között, az egyiptomi mamelukokkal folytatott harcokban érték. Ezt követően II. Bajezid (1481–1512) felemelte a janicsárok létszámát és a korábbiánál jóval hatékonyabb fegyverekkel látta el őket.³³

Tűzerő tekintetében a keresztény seregek azonban még a 16. század első felében is felülmúlták a törököket. Kodzsa Nisándzsi kortárs török krónikás és államférfi említi, hogy az 1529. évi hadjáratban a német gyalogos puskások és tüzérek mily súlyos veszteségeket okoztak az oszmán katonáknak.³⁴ Vélhetőleg a magyarországi tapasztalatok győzték meg I. Szülejmán szultánt (1520–1566) arról, hogy növelnie kell a puskákkal felszerelt gyalogos janicsárok számát. A Velencei Köztársaság konstantinápolyi követe, A. Venier 1531. május 8-i jelentésében arról tudósította a dózsét és a Tanácsot, hogy Szülejmán jelentősen (a jelentés túlzó adata szerint 50 ezer gyalogossal) növelte seregét azért, hogy a keresztényekkel eredményesen tudjon szembe szállni.³⁵ Egyéb, 1571 és 1590 között íródott, velencei követjelentésekből az is látható, hogy az oszmán kormányzat ez alatt az idő alatt szinte valamennyi janicsárját felszerelte puskával. A janicsárpuskák csöve azonban hosszabb volt mint az európai seregekben használatos arquebusoké, s nagyobb golyókat is lőttek ki belőlük.³⁶

Az oszmán kormányzat arra is kísérletet tett, hogy a janicsárokon kívül egyéb egységeit is ellássa lőfegyverekkel. Busbecq számolt be arról, hogy Rüsztém Pasa nagyvezír az 1548. évi Perzsia elleni hadjárat idején — európai mintára — megpróbálkozott azzal is, hogy 200 udvari lovas szpáhít pisztollyal szereljen fel, de kudarcot vallott, mivel terve megbukott a hagyományokhoz ragaszkodó szpáhik ellenállásán.³⁷ Hasonlóképpen elutasították a tűzfegyverek használatát az

31 *Mustafa Cezar*: Osmanlı Tarihinde Levendler. İstanbul, 1965. (İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları N° 28.) 156.

32 *Paul Wittek*: The Earliest References to the Use of Firearms by the Ottomans. In: *D. Ayalon*: Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom. London, 1956. 143. *Halil İnalcık*: Osmanlılar'da Ateşli Silahlar. Belleten 83 (1957) 510–512. *Colin Heywood*: Notes on the Production of Fifteenth Century Ottoman Cannon. Proceedings of the International Symposium on Islam and Science, Islamabad, 1–3 Muharrem, 1401 A. H. (10–12 November, 1980.) Islamabad, 1981. 59.

33 *V. J. Parry*: Barud i. m. 1061.

34 *Halil İnalcık*: The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East. In: War, Technology and Society in the Middle East. Eds. V. J. Parry – M. E. Yapp. London, 1975. 198.

35 Calendar of State Papers and Manuscripts, Relating to English Affairs, Existing in the Archives and Collections of Venice, and in other Libraries of Northern Italy. Ed. Horatio F. Brown. IV. London, 1873. N° 1011. Idézte: *M. Cezar*: i. m. 160. és *H. İnalcık*: The Socio-Political Effects i. m. 198.

36 *V. J. Parry*: Barud i. m. 1061.

37 A hadjárat alatt a szpáhik puskái megrongálódtak, s mivel a táborban alig találtak olyan hozzáértő mestert, aki a fegyvereket meg tudta volna javítani, a szpáhik összegyűltek Rüsztém pasa körül, s használhatatlan puskáikat mutogatva kérdezték tőle, hogy ugyan milyen előnyt remél a nagyvezír e hasznavehetetlen fegyverkől? A szpáhik követelték, hogy a nagyvezír adja vissza nekik régi fegyvereiket. Rüsztém pasa kénytelen volt engedni a nyomásnak. Ld. *Charles Thorlton Forster – F. H. B. Blackburne Daniell*: The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq Seigneur of Bousbecque Knight,

oszmán sereg derékhadát képező tímáros szpáhik is.³⁸ Felfogásuk szerint az igazi harcosok nem folyamodnak tűzfegyverhez, hisz az igazi vitézség csak akkor mutatkozik meg, ha a harcos hagyományos fegyverekkel küzd. Következésképpen nem is tartották szégyennek azt, amikor 2500 szpáhit valami 500 keresztény puskás lovas megfutamított. Amikor Rüsztém pasa az eset hallatán füstölgött, a hírt hozó katona visszautasította a nagyvezír haragját, mondván, hogy annak nincs igaza, hisz a keresztények csak oly módon győzedelmeskedtek a török lovasok fölött, hogy a puszkák erejéhez folyamodtak. Az informátor nem kevés büszkeséggel tette hozzá, hogy a „puszkák tüze volt az, ami megfutamított bennünket, s nem az ellenség vitézsége”.³⁹ Az oszmánokhoz hasonlóan, a perzsák is idegenkedtek a tűzfegyverektől.

A tűzfegyverekkel szembeni ellenérzés nem volt ismeretlen Európában sem. Sőt, a tűzfegyverek megjelenése kisebb morális válságot idézett elő, s a 15–16. századi európai szerzők éles polémiát folytattak az új fegyverről. Többen a mőroknak, mások meg a kínaiaknak tulajdonították a lőpor feltalálását, hogy az új pusztító fegyverért őket tehessek felelőssé. Kivált a lovagi hadviselés hívei idegenkedtek a lőfegyverektől mind Itáliában, mind Franciaországban, mind Németországban, mind Spanyolországban vagy Angliában. Miként a szpáhik, ők is lovagiatlannak, bátor katonához méltatlannak tartották a puszkákat. Leonhard Fronsberger, a 16. század egyik legismertebb katonai kézikönyvében, a *Kriegs Ordnung und Regiment*ben arról panaszkodott, hogy gyakorta a bátor harcosok életét olyan gyáva ellenség golyója oltja ki, aki nem merne szemtől szembe kerülni vitéz ellenfelével.⁴⁰

Az új fegyverhez való viszony nagyban befolyásolhatta az egyes katonarétegek további sorsát mind Európában, mind az Oszmán Birodalomban. A tűzfegyverek alkalmazása — amint az általában egy-egy új fegyverfajta megjelenésekor lenni szokott — bizonyos átszervezésekkel járt együtt a hadseregen belül, s érthető módon megindult a pozícióharc a kiváltságaikat megtartani igyekvő régi egységek, illetve a helyüket veszélyeztető új alakulatok között. S ebben a harcban az új fegyverhez való viszony döntőnek bizonyulhatott. Az Oszmán Birodalomban a kormányzatnak az udvari zsoldoscsapatokon, a gyalogos janicsárokon kívül a reguláris tartományi csapatok közül csupán a végeken szolgáló s eredetileg rájaszármazású lovas tüfenkcsiket, valamint a gyalogos műsztahfizokat és azabokat sikerült lőfegyverrel felszerelnie.⁴¹ Történt mindez akkor, amikor az európai hadügy jelentős változásokon ment keresztül, s amikor a kézi lőfegyverekkel felszerelt gyalogosok egyre meghatározóbb tényezőivé váltak az európai hadseregeknek. Ráadásul az európai gyalogosok bizton számíthattak a lőfegyverekkel is rendelkező lovasok támogatására.

Az európai seregekben a tűzfegyverek tökéletesedésével, valamint a kézi lőfegyverrel felszerelt gyalogos katonák arányának növelésével jelentős mértékben sikerült fokozni a tűzerőt. A tűzfegyverek elterjedését jól szemlélteti a Flandriában harcoló spanyol ezredekről (tercio) 1571.

Imperial Ambassador. I. London, 1881. 243. Az eset jól ismert a szakirodalomban vö. *Fernand Braudel: The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II.* London–New York, 1990. 801. *H. İnalcık: The Socio-Political Effects* i. m. 198–199. és *Ronald C. Jennings: Firearms, Bandits, and Gun-control: Some Evidence on Ottoman Policy towards Firearms in the Possession of Reaya, from Judicial Records of Kayseri, 1600–1627.* Archivum Ottomanicum 6 (1980) 340.

38 *M. Cezar:* i. m. 160. *R. C. Jennings:* i. m. 341.

39 *C. T. Forster – F. H. B. Daniell:* i. m. 242. Idézte: *M. Cezar:* i. m. 163–164. és *R. C. Jennings:* i. m. 341.

40 Mindezekről részletesebben ld. *John R. Hale: Gunpowder and the Renaissance: An Essay in the History of Ideas.* In: *From the Renaissance to the Counter-Reformation. Essays in honour of Garrett Mattingly.* Ed. Charles H. Carter. London, 1966. 113–144. A dolgozatban a tanulmány második kiadását használtam: *J. R. Hale: Renaissance War Studies.* London, 1983. 389–420.

41 *H. İnalcık: The Socio-Political Effects* i. m. 199.

május 12-én és 1601. március 24-én felvett mustra. Amíg 1571-ben a katonáknak csupán 28%-a volt muskétával és arquebus-zal felszerelve, addig 30 esztendővel később ez az arány már 42%-ra emelkedett.⁴² Fontos újításnak számított a Nassaui Lajos által 1594-ben kigondolt kontramars, ami azt jelentette, hogy az egymás mögé hat-tíz sorban felsorakozott katonák első sora szabályos sortüzet adott le, majd az alakzat hátuljára ment fegyverét megtölteni, eközben a mögötte álló sor katonái léptek a helyére és tüzeltek. A tagoltság mértéke függött a tüzerek képzettségétől és a fegyverek minőségétől. Ha a tüzerek gyorsabban tudták megtölteni fegyvereiket, miután az alakulat végére futottak, úgy kevesebb sor is elegendő volt, azaz növelni lehetett a szélességet, s több puskával lehetett egyszerre tüzelni.⁴³ A kontramars segítségével sikerült a tüzelést folyamatossá tenni.

Az osztrák Habsburgok Horvátországban és Magyarországon harcoló seregei fegyverzet és felkészültség tekintetében nem maradtak el a Flandriában harcoló spanyol seregektől. Itt már az 1570-es években a spanyolhoz hasonló rendszert vezettek be.⁴⁴ Az 1577. évi katonai szemle szerint a szlávón végeket 584 huszár, 250 arquebusier, 417 Landsknecht és 1807 haramia védte. A horvát végeken pedig ugyanekkor 708 huszár, 250 arquebusier, 265 német Landsknecht és 2475 haramia szolgált.⁴⁵ Legutóbb Kelenik József bizonyította meggyőzően, hogy az ún. tizenötéves háború idején a Magyarországon harcoló császári-királyi toborzású seregek fegyverzete és összetétele igen hasonló volt a Flandriában harcoló csapatokéhoz, s hogy a magyarországi csapatokban a lőfegyverrel felszerelt katonák aránya igen magas volt (Kelenik szerint akár a 75%-ot is elérhet-e), s hogy e csapatok taktikája, harcászata már ekkor a lőfegyverek tüzejére épült.⁴⁶

A 16. század második felében a magyarországi fronton a keresztények már érezhető erőfölényben voltak a törökökkel szemben, s ezt a kortársak is észlelték. Schwendi már 1566-ban felismerte, hogy a janicsárok ellen a puskás gyalogosok a legeredményesebbek, ezért azt javasolta, hogy fogadjanak fel ilyeneket Spanyolországból és Itáliából. Látna, hogy a török lovasoknak nincsenek tűzfegyvereik, puskás lovasok (Schützen zu Ross) bevetését is szorgalmazta.⁴⁷ Az 1577. évi hadi tanácskozáson is megfogalmazódott a felismerés: „...ez idő szerint a kézi lőfegyver a

42 G. Parker: *The Army of Flanders* i. m. 276. A muskéták olyan kézi lőfegyverek, amelyek vélhetőleg a kisebb szakállas puskákból fejlődtek ki. Megtartották a szakállasokra jellemző ürméretet és csőhosszat, de már jóval vékonyabb csőfállal készültek. A vékonyabb csőfal kisebb portöltetet viselt el, így a visszalökő erő is csökkent, aminek a felfogására már a görbített tusás ágyazat is megfelelt, így a szakállnyúlványt el lehetett hagyni. A fegyver súlya (a 16. század derekán 8–10 kg, a kilencvenes években 6–7 kg, a 17. század elején pedig 4–5 kg) azonban még nem tette lehetővé, hogy a muskéta tulajdonosa szabad kézből tüzeljen vele, így alátámasztásához puskavillát használtak. Ld. Kelenik József: *A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában*. (A császári-királyi hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenötéves háború éveiben.) HK 104 (1991) 93. skk.

43 Perjés G.: *A hadviselés főbb problémái* i. m. 14. Ezt a csatarendet Gusztáv Adolf fejlesztette tovább. Az egyes egységek nála már csak hat tagból álltak. A folyamatos tüzerőt nem a kontramarssal, hanem kettőzéssel (Eindoublierung) biztosították. A három első tag térközeibe lépő három hátsó tagból az első térdelve, a második kissé előrehajolva, a harmadik pedig kiegyenesedve tüzelt. Mindezzel sikerült biztosítani a tűzrendszer zártágát. E csatarendnek további előnye volt a fegyvernemek együttműködése és a csatarend szilárdsága. Ez a tagolt csatarend áttekinthetősége folytán nagyban megkönnyítette a manőverezést is. Mindezen újításoknak köszönhetően az európai csatarend és taktika fölénybe került a törökével szemben.

44 G. Parker: *Spain and the Netherlands* i. m. 90.

45 Gunther Erich Rothenberg: *The Austrian Military Border in Croatia, 1522–1747*. Urbana, 1960. (Studies in the Social Sciences 48.) 45.

46 Kelenik J.: *A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon* i. m. 91.

47 Vernon J. Parry: „La Manier de Combatre”. In: *War, Technology and Society in the Middle East* i. m. 225.

legfőbb előnye Felsőházi hadi népének ezen ellenséggel [azaz a törökökkel] szemben”.⁴⁸ Giorgio Basta 1606-ban Velencében kiadott, s nagyrészt magyarországi tapasztalatait tükröző *Il maestro di campo generale* című munkájában pedig már azt is megállapíthatta, hogy az európai seregek muskétáinak lőtávolsága jobb, mint a janicsárpuskáké.⁴⁹ A janicsárpuskák gyenge minősége miatt az európai fegyverek igen kelendőek voltak a birodalomban. Különösen nagy szükség volt rájuk az 1578–1590 között zajló török–perzsa háborúban, a tizenöt éves háború (1593–1606) idején és az ezzel párhuzamosan zajló, egymást követő nagy anatóliai dzseláli-felkelések (1591–1611) éveiben.⁵⁰ A birodalom egyik legfontosabb fegyver-és hadianyagszállítója Anglia volt.⁵¹ Vélhetőleg az egyik legnagyobb rakományt sikerült 1605 novemberében a máltai és a szavojai herceg hajóinak feltartóztatniuk és elkobozniuk. Ekkor ugyanis egy Isztambulba tartó angol hajón nagy mennyiségű angol kersey posztón és gyapjún kívül, 700 hordó lőport, ezer hordó arquebust, 500 lovasoknak szánt arquebust, 2000 kardlapot s egy hordó jó minőségű aranyrudat találtak.⁵² A meglehetősen elszórt adatokból az is látszik, hogy az oszmánoknak a 17. század elején kiújult török–perzsa háború (1603–1612) és az anatóliai felkelések idején sem kellett lemondaniuk az európai fegyverszállítmányokról.⁵³

Ez azért sem elhanyagolható, mert időközben I. (Nagy) Abbasz szafavida uralkodó (1588–1629), felismerve a perzsa sereg sebezhetőségét, lényeges reformokat hajtott végre. Az oszmánoktól 1514-ben elszenvedett csaldiráni vereség emléke még elég élénken élt ahhoz, hogy Abbasz felismerje: csak úgy szállhat szembe oszmán ellenfeleivel, ha ütőképes puskás gyalogos egységeket és tüzéséget hoz létre. Ugyanakkor csökkentenie kellett a hadseregben meghatározó szerepet játszó, de hatalmukkal már többször visszaélt, szolgálati birtok fejében katonáskodó kizilbas törzsek súlyát is. Ezért a Sherley testvérek hathatós támogatásával grúzokból, örményekből és cserkeszekből új, zsolddal fizetett egységeket szervezett: a kulnak nevezett lovasokat, a tufangcsinak hívott puskás gyalogosokat, valamint a topcsi névre hallgató tüzekeket. A nyugati források

48 *Geöcze István*: Hadi tanácskozások az 1577-ik évben. HK 7 (1894) 658. A hadi tanácskozás anyagából bőséges válogatást adtak ki. Ld. *Acta historiam confinii militaris Croatici illustrantia*. I. Zagreb, 1884. (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium XV.) 33–52., vö. *G. E. Rothenberg*: i. m. 44. skk. A hadi tanácskozás jegyzőkönyve több másolatban is fennmaradt. Ld. *Pálffy Géza*: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. HK 108 (1995) I. szám 117. 14. számú jegyzet. A Geöcze I. által kiadott anyag kivonatos és számos durva fordítási hibát tartalmaz (Kelenik József és Pálffy Géza szíves szóbeli közlése).

49 *Martin C. Mandlmayr*: Studies on the Habsburg Ottoman War of 1592–1606. The Modernization of Warfare Exemplified on Giorgio Basta's Life and Works. In: IX. Türk Tarih Kongresi. Ankara: 21–25. Eylül 1981. Kongreye Sunulan Bildiriler II. Cilt Ankara, 1988. 998. A szakirodalom azonban nem egységes ebben a kérdésben. Mások épp azt hangsúlyozzák, hogy a törökök puskái legalább olyan jók voltak, mint a keresztényeké, sőt lőtávolságuk még nagyobb is volt. Vö. *Peter Jaekel*: Ausrüstung und Bewaffnung der Türkischen Heere. In: Kurfürst Max Emmanuel: Bayern und Europa um 1700. I. Ed. H. Glasner. München, 1976. 356–373.

50 Ez utóbbira ld. *William Griswold*: The Great Anatolian Rebellion 1000–1020/1591–1611. Berlin, 1983.

51 Anglia szerepére ld. *Akdes Nimet Kurat*: Türk–İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi. Ankara, 1953. *Mühahat S. Kütükoğlu*: Osmanlı–İngiliz İktisadî Münasebetleri I. (1580–1838). Ankara, 1974. *Susan Skilliter*: William Harborne and the Trade with Turkey 1578–1582. A Documentary Study of the First Anglo–Ottoman Relations. Oxford, 1977. és *Uő.*: William Harborne, the First English Ambassador 1583–1588. In: Four Centuries of Turco–British Relations. Studies in Diplomatic Economic and Cultural Affairs. Eds. William Hale–Ali İhsan Bağış. Warkington, 1984. 10–25.

52 Calendar of State Papers and Manuscripts, i. m. X. London, 1900. 525–526. N° 494.

53 Simon Contarini, Velence konstantinápolyi követe 1610. ápr. 17-i jelentésében két angol hajó érkezéséről számolt be, amelyek acélt, ónt és arquebusokat hoztak. Arról is szólt, hogy a városba két további angol hajót is vártak. Calendar of State Papers and Manuscripts i. m. XI. London, 1904. 466. N° 860.

és feldolgozások az egyes új egységek számát egyaránt 12-12 ezerre teszik, ami aligha fogadható el.⁵⁴

Az oszmán sereget az első keserű tapasztalatok a tizenöt éves háború idején, épp Magyarországon érték. Az itt harcoló magyar és német puskások tüzeje felülmúlta az oszmánokét. A mezőkeresztesi csatában részt vett Haszán Kjáfi így panaszkodott erről emlékiratában: „Mostanában az ellenség felülkerekedett némely [újonnan] feltalált harci eszköz használatával. Puskákat és ágyúkat, azaz számtalan fajta puskát és ágyút találtak fel, amelyeket fölös számban használnak. A mi katonáink azonban az efféle fegyvereket elmulasztják használni, s lehet, hogy még a régen használt fegyverek használatát is elhanyagolják.”⁵⁵ A magyarországi fronton harcoló oszmán nagyvezírek is hamar átlátták a helyzetet. Előterjesztéseikben, azaz telhiszeikben,⁵⁶ többször is kitértek a kérdésre. Az egyik ilyen, Jemiszi Haszán pasa által 1603 májusában küldött telhisz világos képet ad a keresztények nyomasztó fölényéről: „Mivel az átkozottak katonáinak java gyalogos és puskás, az iszlám katonáinak zöme viszont lovas, kevés közte a gyalogos, s más, puskához szokott mester pedig alig van, ezért az összecsapások idején és várostromnál komoly nehézségeket kell elviselni.”⁵⁷

Az oszmánok között oly nagy volt a hiány gyalogos puskásokban, hogy még Raguzától is kértek ilyeneket.⁵⁸ A nagy ínségben kapóra jött, hogy a zsoldfizetés elmaradása miatt a Pápa várát őrző vallon zsoldosok 1600 májusában fellázadtak és felajánlották szolgálataikat a szultánnak. Mivel a császáriak időközben ostromgyűrűt vontak a vár köré, a lázadóknak végül csak kisebb része jutott át a törökök kezén lévő Székesfehérvárra. Az oszmán zsoldba állott vallonok első jelentősebb feladata Kanizsa ostrománál volt, ahol mintegy négyszázukat az ágyúk felügyeletével bízták meg.⁵⁹ Az oszmánok, akik — a telhiszekből láthatóan — gyakorta még saját katonáikat sem tudták rendesen fizetni a háború alatt, négyszer annyi zsoldot adtak az átállt vallonoknak,

54 *Laurence Lockhart*: The Persian Army. *Der Islam* 34 (1959) 93. Az azonban a legendák világába tartozik, miszerint a perzsák csak a Sherley fivéreknek köszönhetően ismerték meg a tűzfegyvereket. Már a Szafavidák elődei, az Ak-koyunluk is ismerték a tűzfegyvereket. Vö. *Vladimir Minorsky*: Persia in A. D. 1478–1490. An Abridged translation of Fadlullāh b. Rūzbihān Khunji's *Tārīkh-i Ālam-Ārā-yi Amīnī*. London, 1957. passim és 115–116. Azt is tudjuk, hogy Szafavidák már 1488-ban használtak ágyút Gulisztán ostrománál.

55 *Mehmed İpşirli*: Hasan Kâfî el-Akhisarî ve Devlet Düzenine ait Eseri Usûlü'l-hikem fî Nizâmî'l-âlem. İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi 10–11 (1979–1980) 268. E munka szabadabb és rövidített magyar fordítását ld. *Karácson Imrétől*: Az egri török emlékirat a kormányzás módjáról. Bp. 1909. (az idézet: 20.) A szerzőre és műveire ld.: *Hazim Šabanović*: Hasan Kafi Prušćak. Prilozi za orijentalnu Filologiju XIV–XV. 1964–1965 (1969) 5–31., *Uő.*: Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima. (Bibliografija). Sarajevo, 1973. 153–192. és *Amir Ljubović*: Bibliografija radova Hasana Kafije Prušćaka. Život 29 (1980) 2. szám 217–227.

56 Ezekre ld. *Fodor Pál*: A nagyvezíri előterjesztések (telhis) diplomatikai elemzése. Kk 1992. ész. 37–50. és *Uő.*: Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír. Változások az oszmán hatalmi elitben és a nagyvezíri előterjesztés kialakulása. TSz 34 (1992) 17–34.

57 *Dávid Géza-Fodor Pál*: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából. II. HK 30 (1983) 458. Az eredetileg Cengiz Orhonlu által kiadott (ld. *C. Orhonlu*: Telhisler. İstanbul, 1970. 98.) iratot már *İnalçık* is idézte, ld. *Halil İnalçık*: Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600–1700. *Archivum Ottomanicum* 6 (1980) 288. 13. számú jegyzet.

58 *Nicolas Biegman*: The Turco-Ragusan Relationship according to the Firmans of Murad III (1575–1595) extant in the State Archives of Dubrovnik. The Hague and Paris, 1967. 78. és *H. İnalçık*: The Socio-Political Effects i. m. 200.

59 *Abdülkadir Efendi*: Tarih-i Âl-i Osman. Kézirat. Wien, Österreichische Nationalbibliothek Mxt. 130. fol. 130^b Vö. *Caroline Finkel*: French mercenaries in the Habsburg–Ottoman war of 1593–1606: the desertion of the Papa garrison to the Ottomans in 1600. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 55 (1992) 463. A lázadásra ld. még: A vallonok lázadása, Pápán 1600-ban. HK 1 (1888) 485–489.

mint amennyit azok korábban a császártól kaptak.⁶⁰ A török hadvezetés figyelembe vette tapasztalataikat és javaslatukat is. 1601–1602 telén Jemisci Haszán pasa egyik telhisében épp az egyik vallon renegát, „a koroni származású, iszlámra áttért szendrői [Szemendre] szandzsákbég, Ibrahim bég”⁶¹ jelentésére hivatkozva vélte úgy, hogy Buda és Pest őrzésére 5-10 ezer puskásra lenne szükség.⁶² Bármennyire is nagy szükség volt az oszmán seregben a puskás gyalogosokra, nem tudunk arról, hogy a háború ideje alatt az önként átállt vallon puskásokon kívül a Porta más európai katonákat is zsoldjába fogadott volna, vagy erre kifejezetten törekedett volna.⁶³

III. Oszmán ellenintézkedések: a janicsárok számának növelése

A szultáni kormányzat más megoldást választott a bajok orvoslására. Egyrészt a puskákkal felszerelt janicsárok számának növelésével, másrészt újabb puskás zsoldos egységek felállításával kívánta ellensúlyozni a keresztény seregek tűzerőben mutatkozó fölényét. Amíg 1567–68-ban még csak 12 798 janicsár kapott zsoldot,⁶⁴ addig 1609-ben már 37 627 főnek,⁶⁵ 1660–61-ben pedig már 54 222 janicsárnak kellett zsoldot osztani.⁶⁶ Bár ez utóbbi adatot nyilván a krétai harcok indokolják, a janicsárok számát a későbbiekben sem csökkentették lényegesen. 1665 utolsó három hónapjában 49 556 főnek, 1669 június–július–augusztusában 51 473, 1670 február–március–áprilisában 49 868, 1670 május–június–júliusában pedig 49 455 janicsárnak osztottak zsoldot.⁶⁷ Ez a létszám a század végéig nem változott lényegesen, hisz Luigi Ferdinando Marsigli 1680-ban számukat 54 222 főre tette.⁶⁸ A létszámnövekedés az alábbi táblázatban foglalható össze.

60 C. Finkel: i. m. 465.

61 Vélhetőleg ez lehet az az Ibrahim bég, aki még 1604-ben is ezt a tisztséget viselte, s akinek egyik francia nyelvű levelét, amelyet "M. de Ramée, colonel de six Cornettes Vallones, à Peste" címzett, Hammer is közölte. C. Finkel: i. m. 464.

62 Dávid G.–Fodor P.: i. m. 286.

63 C. Finkel: i. m. 465., 470.

64 Káldy-Nagy Gyula: A török állam hadseregének kialakulása I. Szulejmán korára. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Rúzsás Lajos–Szakály Ferenc. Bp. 1986. 186.

65 Halil İnalcık: The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600. London, 1994². 83.

66 Ömer Lütfi Barkan: 1070–1071 (1660–1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası (=İÜİFM) 17. 1955–1956. 310.

67 Ömer Lütfi Barkan: Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar. İÜİFM 17. 1955–1956. 216. és Uő.: 1079–1080 (1669–1670) Mâli Yılına ait Bir Osmanlı Bütçesi ve ekleri. İÜİFM 17. 1955–1956. 265–266. Megjegyzendő, hogy egyes kutatók szerint ezzel ellentétes folyamat játszódott le a tűzfegyverek használatától idegenkedő tímáros szpáhik körében. Mustafa Cezar szerint számuk a 16. századi mintegy 200 ezerre becsültről 1630 körülre 7–8 ezerre csökkent. (M. Cezar: i. m. 167.) Halil İnalcık szerint a tímáros szpáhik a 16. század derekán 87 ezren, 1609-ben mintegy 45 ezren, 1630-ban pedig 8 ezren voltak. (H. İnalcık: The Ottoman Empire i. m. 48., vö. még R. C. Jennings: i. m. 341.) Ezek a számok azonban a valóságosnál radikálisabb változásra engednek következtetni, így a magam részéről elfogadhatóbbnak tartom a Káldy-Nagy Gyula által közölt adatokat. Szerinte a tímáros szpáhik száma 1525–26-ban csupán 45 ezer fő körül lehetett, s nem 70–80 ezer körül, amint azt Ö. L. Barkan és nyomában H. İnalcık is gondolta. Ld. Káldy-Nagy Gy: A török állam hadseregének kialakulása i. m. 181.

68 L. F. Marsigli: i. m. 68.

időszak	a janicsárok száma
1480	10 000
1567–1568	12 798
1609	37 627
1660–1661	54 222
1665 utolsó 3 hónapja	49 556
1669. június–július–augusztus	51 473
1670. február–március–április	49 868
1670. május–június–július	49 455
1680	54 222

A létszámnövelés azonban nem bizonyult jó megoldásnak, a mennyiségi növekedést ugyanis erős minőségi romlás kísérte. A *janicsárok törvényei* című munka ismeretlen szerzője 1606-ban már arról panaszkodott, hogy a janicsárok toborzásának régi bevált módszere — a gyermekadók⁶⁹ és a janicsárok gyermekeinek felvétele a testületbe — megszűnt, és a megvesztegetett toborzóisztek alkalmatlanok ezreivel töltötték fel a testületet. Ezek az újszülött janicsárok már csak árnyékai voltak a hajdani elitalkulatoknak.

A nyugati hadszíntéren fölénybe került ellenség tűzerejének viszonzására egyedül képes, puskáikkal hajdan csaták sorsát eldöntő katonák már a tűzfegyverek használatában sem bizonyultak oly sikeresnek és eredményesnek, mint dicső elődeik. Ebben bizonyára szerepe lehetett annak is, hogy a lögyakorlatokat egyre inkább elhanyagolták. Az 1596. évi hadjárat előkészületeivel kapcsolatban Abdülkadir Efendi ugyan még említi, hogy a janicsárok hetente kétszer az At Mejdandin — azaz a volt bizánci Hippodromon — lögyakorlaton vettek részt,⁷⁰ a janicsár törvénykönyv ismeretlen szerzője egy évtizeddel később azonban már arról számol be, hogy a gyakorlatokat már nem tartották meg. Szerinte ezeket korábban sem az At Mejdandin, hanem az Ok Mejdandin tartották szerdánként és csütörtökönként. Itt, azaz az „Ok Mejdandin, a gyakorlóházak közelében van egy puskalövésre kijelölt hely; szerda és csütörtöki napon [ott] tanítják löni a janicsárokat ... Akik a célt eltalálják, egy-egy ezüstserleget, vagy egy-egy aranyat kapnak. Azoknak, akik nem tudnak [löni], az avdzsi basi helyben megmutatja, hogyan kell. Ez a törvény. A lövészet költségeit a bejülmálból szokták fedezni. A janicsároknak puskaport és kanócot is szoktak adni, hogy gyakoroljanak és tanuljanak egymástól. Jó ideje már mindez feledésbe merült; se puskaport, se kanócot nem adnak. Ha adnak is, a tisztjeink a kanócot gyertyabélle alakítják át, és a házaikban elégetik” — panaszkodott a janicsár törvénykönyv szerzője.⁷¹

IV. A kézi tűzfegyverek elterjedése a birodalomban

További problémát jelentett, hogy a janicsárok nem jutottak kellő számban puskához, mivel a kincstári puskák egy része rájuk kezére került. De abban sem volt sok köszönet, ha megkapták a kincstári puskákat, mivel ezek minősége messze elmaradt a tiltások ellenére egyre nagyobb számban készített magánpuskákétól. A janicsár törvénykönyv szerzője ezzel kapcsolatban így panaszkodott: „A janicsároknak mindenképpen puskát kell venni, mert a kincstári puskától férfiaság

69 Erre ld. *Basilike Papoulia*: Ursprung und Wesen der Knabenlese im Osmanischen Reich. München, 1963.

70 *Abdülkadir Efendi*: i. m. fol. 55^b.

71 A janicsárok törvényei (1606). Ford. Fodor Pál. Bp. 1989. (Török–Magyar Hadtörténelmi Emlékek. Elbeszélő kútfők I.) 107–108.

nem várható.”⁷² Súlyosbította a helyzetet, hogy az állam nem tudott gátat vetni a kézi lőfegyverek elterjedésének. A szultáni kormányzat ugyan hamar felismerte a tűzfegyverek fölényét a hagyományos fegyverekkel szemben, s ezért szigorú állami monopóliumot rendelt el ezek gyártására, s bizonyos időközönként igyekezett ellenőrizni és begyűjteni a rája kezén lévő puskákat, halálbüntetésre, gályarabságra ítélve mindazokat, akik puskákat készítenek, vagy tartanak maguknál,⁷³ intézkedései az időközben bekövetkezett gazdasági-társadalmi változások miatt egyre hatástalanabbak maradtak.

Az történt ugyanis, hogy a század derekára igen megszorodott a föld nélküli fiatal parasztleányok, iskolát (medreszét) végzett, de hivatal és állás nélkül maradt fiatalok és a különféle kóbor elemek száma. A folyamat mögött Mustafa Akdağ török történész szerint a 16. század második felében egyre inkább érezhető gazdasági válság húzódott meg, amelynek legfőbb oka és mutatója a gabonatermelés visszaesése, a nemesfémek egyre nyomasztóbb hiánya, a nemzetközi kereskedelem bekövetkezett kedvezőtlen arányeltolódások, valamint az állami terhek rohamos növekedése a tartományokban.⁷⁴ Mások a túlnépesedésben vélték felfedezni az okokat. Már Fernand Braudel felfigyelt arra, hogy a 16. században az egész Mediterráneumban megfigyelhető a népességnomás, azaz az a jelenség, hogy a népesség gyorsabban növekedett, mint a termelés.⁷⁵ Braudel megfigyeléseit követve M. A. Cook Anatólia három régiójában mintegy 700 település adatait vizsgálta 1450 és 1575 között, s arra a következtetésre jutott, hogy a népesség Anatóliában is gyorsabb ütemben növekedett, mint a művelés alá fogott területek, aminek következtében jelentékenyen megszorodott a föld nélküli parasztleányok száma.⁷⁶ Ezek a föld nélküli kóbor legények az illegális fegyvergyártásnak és a fegyvercsempészetnek köszönhetően viszonylag könnyen jutottak lőfegyverhez. Erre következtethetünk a tiltó rendeletek megszorodásából és az időről időre megismételt ellenőrző akciókból, amelyek során ezerszámra kobozták el a rája kezén illegálisan lévő tűzfegyvereket. A szultán már 1552-ben kénytelen volt elrendelni, hogy a falusi és városi lakosoktól kobozzák el a puskákat, s hogy az elszedett lőfegyvereket szállítsák a szultáni udvarba.⁷⁷

Tömegesen jutottak a rájuk tűzfegyverhez Szulejmán fiainak, Szelimnek és Bajezidnak az utódlásért kirobbant harcában (1559). Mint ismeretes, Bajezid azon ígérettel fogadta fel a föld nélküli levendeket, hogy uralomra jutása esetén felveszi őket a birodalom elítéltjébe, a janicsárok közé. Hívására és ígéreteire ezerszámra érkeztek táborába Kütahja, Afjon, Eszkisehir, Ankara, Bozok, Csorum, Kasztamonu, Sarki-Karahiszár és Jesilirmak környékéről. A csatlakozók egy része megrohanta és kifosztotta a szultáni fegyverraktárakat, más része pedig már eleve fegyverrel érkezett Bajezid táborába. Bajezid testvére, Szelim, annak ellenére, hogy atyja őt támogatta,

72 I. m. 69.

73 Ld. pl. az egyiptomi kánunnámét 1524-ből. *Ömer Lütüfî Barkan*: XV ve XVInci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları. Birinci cilt, Kanunlar. İstanbul, 1943. 356. Ld. még *H. İnalcık*: The Socio-Political Effects i. m. 196.

74 *Mustafa Akdağ*: Celâlî İşyanları. Ankara, 1963. passim.

75 *F. Braudel*: i. m. I. 584–585.

76 *M. A. Cook*: Population Pressure in Rural Anatolia 1450–1600. London, 1972. (London Oriental Series. 27.) Megemlíti, hogy M. A. Cook igen óvatosan úgy fogalmazott, hogy a népesség nyomása csak egyik oka lehetett a társadalmi mozgalmaknak, s figyelmeztetett arra, hogy Európa más országaiban még nagyobb volt a népesség emelkedése, s ott mégsem voltak a dzseláli-felkelésekhez hasonló parasztmozgalmak. Ő is megemlíttette az állami adóterhek növekedését és a nagyszámú állástalan medresze-növendeket (39–44.).

77 *Gyula Káldy-Nagy*: The 'Strangers' (*ecnebilir*) in the 17th Century Ottoman Military Organization. In: Between the Danube and the Caucasus. A Collection of Papers Concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe. Ed. György Kara. Bp. 1987. 168.

hasonló módszereket alkalmazott, amivel mindketten nagyban hozzájárultak a tűzfegyverek elterjedéséhez.⁷⁸ Ezen az időleges vizsgálatok és fegyverelkobzások már nem tudtak lényegileg változtatni.

A rája kezén lévő, s időről időre elkobzott puskák mennyisége nem volt jelentéktelen. A szafadi szandzsákbégnek 1577. december 15-én küldött rendeletben például arról olvashatunk, hogy jöllehet „a nevezett szandzsákbán korábban senki sem használt puskát, s nem is volt fogalma arról, hogy mi a puska [...] most három- vagy négyezer használható puska van a beduinok birtokában”.⁷⁹ A szandzsákbégnek megparancsolták, hogy a beduinok kezén lévő puskákat kobozza el s derítse ki, miféle emberektől szerezték be azokat.⁸⁰ A damaszkuszi beglerbégnak és kádinak 1581. december 1-jén írott parancsból pedig azt láthatjuk, hogy az előbb említett szafadi szandzsákbán ekkor már hétezerre becsülték az oszmán kormányzat ellen fellázadt beduinok és drúzok kezén lévő puskák számát.⁸¹ A következő esztendő márciusában Haszán szandzsákbégnek és katonáinak a damaszkuszi janicsárok segítségével sikerült a felkelők egy csoportját levernie, aiktól 620 puskát kobzott el.⁸²

Úgy látszik, hogy a hatóságok csak a birodalom belső, a tengeri és a jelentősebb szárazföldi utaktól viszonylag távol lévő területein jártak több-kevesebb sikerrel. Jennings a kajszeri kádi-jegyzőkönyvek tanulmányozása nyomán arra az eredményre jutott, hogy az oszmán hatóságoknak Kajszeriben és talán az egész karamániai éjéletben sikerült a tűzfegyvereket összeírniuk és a ráját lefegyverezniük.⁸³ Jennings eredményei mindazonáltal óvatossággal kezelendők. Következtetését ugyanis a Kajszeriben elkövetett bűnesetek vizsgálatára alapozta, s azzal támasztotta alá, hogy a testi sértéseknek és az emberöléseknek mindössze 2%-t követték el lőfegyverrel.⁸⁴ Az azonban, hogy Kajszeriben 1600 és 1625 között viszonylag kevés büntényt hajtottak végre puskával és pisztollyal, még aligha lehet elegendő bizonyíték arra, hogy az oszmán hatóságok itt sikeresen lefegyverezték a ráját. A városban — ahol egyébként is a lopások domináltak — a tiltott lőfegyvereket a rája aligha hordta magával, s így a testi sértéssel vagy emberöléssel végződő verekedésekben, dulakodásokban is érthető módon inkább az ökölnek, a késeknek és a kardoknak jutott nagyobb szerep. Jennings egyéb eredményei is ellentmondanak fenti érvelésének. Épp ő mutatott ugyanis rá arra, hogy Kajszeriben a 17. század elején a puskák piaci ára már jóval alacsonyabb volt, mint amennyiért az 1570-es években a beduinok és a drúzok hozzájutottak. A kajszeriek egy-egy olcsóbb számár vagy kettő-négy juh áráért már vehettek puskát.⁸⁵ A 16. század végén egy átlagos puska ára 300 és 600 akcse körül mozgott, ami egy ló árának megközelítőleg a fele volt.⁸⁶ Mindenesetre elgondolkodtató, hogy 1610 körülre a puskák piaci ára az 1580-as évek árainak harmadára esett. Ez csak a kínálat bővülésével magyarázható.⁸⁷

78 *H. İnalcık: The Socio-Political Effects* i. m. 196. és *Mücteba İlgiirel: Osmanlı İmparatorluğunda Ateşli Silâhların Yayılışı. Tarih Dergisi* 32 (1979) 303–304.

79 *Uriel Heyd: Ottoman Documents on Palestine 1552–1615. A Study of the Firman According to the Mühimme Defteri.* Oxford, 1960. 81. 33. számú rendelet.

80 I. h.

81 I. m. 88. 42. számú rendelet. A szafadi szandzsák alajbége és tímár-birtokosai a damaszkuszi dívánba mentek és elpanaszolták, hogy mivel a szandzsákbég és katonái az 1578 óta tartó perzsa háborúban harcoltak, a beduinok és a drúzok kihasználták az alkalmat, s általános felkelésbe kezdtek. A tímár-birtokosok immár harmadik esztendeje képtelenek egyetlen akcsét is beszédni birtokaikról. A rendelet szerint a címzettek kötelesek voltak a felkelők vezetőit elfogni, a puskákat elkobozni és Isztambulba küldeni.

82 I. m. 88. 3. jegyzet

83 *R. C. Jennings: i. m.* 344.

84 I. m. 351.

85 I. m. 345.

86 *H. İnalcık: The Socio-Political Effects* i. m. 198.

87 *R. C. Jennings: i. m.* 345.

Fernand Braudel és nyomában nyugati történészek általában hajlanak arra, hogy e változások mögött nyugati fegyverimportot és fegyvercsempészetet feltételezzenek. Braudel szerint miután az „északiak”, azaz előbb az angolok, majd a hollandok, beléptek a Mediterráneum kereskedelmébe, a Földközi-tenger keleti partvidékét elárastották a tűzfegyverek.⁸⁸ Az angolok ilyen irányú tevékenységével kapcsolatban a fentiekben már láttunk néhány példát. Egyéb vizsgálatok is azt mutatják, hogy az illegális fegyverkereskedelem és csempészet útján a birodalomba került tűzfegyverek száma nem elhanyagolható. Különösen vonatkozik ez a tengerparti vidékekre. Daniel Goffman Izmirre vonatkozó kutatásaiból tudjuk, hogy 1592 tájára az oszmán kormányzat a Márvány-tenger partvidékén teljesen elvesztette a felügyeletet a kézi tűzfegyverek fölött. A tengerparti tartományokban lőfegyverrel felfegyverkezett banditák és felkelőcsapatok garázdálkodtak, s a kormánycsapatok elől a megközelíthetetlen sziklás hegységekbe menekültek, ahonnan szinte lehetetlen volt őket kifűstolni. A kormányzat időről időre megpróbálkozott a fegyverek elkobzásával, de a rája más forrásból hamarosan pótolta a lefoglalt puskákat.⁸⁹ A rája kezén felhalmozott fegyverek viszonylag nagy száma és földrajzi elterjedése, valamint a fegyverárak látványos csökkenése azonban arra enged következtetni, hogy a csempészet mellett nem szabad figyelmen kívül hagynunk a helyi fegyveripar életképességét sem.⁹⁰

V. Szekbánok és az anatóliai dzseláli-felkelések

Nem bizonyult hosszú távon szerencsés megoldásnak a magyarországi kihívásra adott másik válasz, azaz a puskákkal felszerelt új zsoldoscsapatok felállítása sem. Az előbbieken láthattuk, hogy a birodalomban végbement gazdasági-társadalmi változások következtében a 16. század végére parasztok ezrei váltak földönfutóvá, bőséges társadalmi bázist teremtve új csapatok toborzásához. Közülük igen sokan rendelkeztek puskákkal is, ráadásul ezek a fegyverek általában jobbakk is voltak, mint a janicsárpuskák. A kormányzatnak kapóra jöttek a tűzfegyverek használatához értő, egy-egy hadjáratra felfogadható, majd a hadjáratok után elmúltával ismét szélnek ereszthető kóbor elemek. Felfogadásukkal ugyanis viszonylag gyorsan sikerült enyhíteni a keresztények e területen mutatkozó erőfölényét. Ráadásul a kormányzat pénzt is takarított meg, hisz ezeket a — szekbánnak, szaridzsának vagy tüfenk-endáznak nevezett — katonákat csak a hadjáratok idején kellett fizetni, s így a téli zsold, valamint az ellátás költségei a kincstárban maradtak.

A kormányzat azonban nem számolt azzal, hogy a hadjáratok után szélnek eresztett katonák milyen társadalmi problémák forrásaivá válhatnak. A hadakozásba beletanult, a termelőmunkából kiszakadt katonák a hadjáratok befejeztével ugyanis nem széledtek szét, hanem bandákba verődve fosztogatták a vidéket.⁹¹ A központi kormányzat ellen fellázadt válik is nagy számban fogadták fel őket. Anatólia 1596 óta valóságos tűzfészekké vált. Karajazidzsi Abdülhalim mintegy 20 000 felkelőt gyűjtött maga köré.⁹²

1606-ban Dzsanpuládóglu Ali Pasa Aleppó és Kilisz környékén 30 000 gyalogos puskással s közel ugyanennyi lovassal rendelkezett. Hamarosan kiterjesztette fennhatóságát Észak-Szíriára és Adana vidékére is, s puskás gyalogosainak erejében bízva a saját nevére verette a pénzt, ami az iszlám jogszokásban a főhatalom és a szuverenitás kinyilvánításának egyik módja. A lázadók

88 F. Braudel: i. m. I. 622–623., 228., 349.

89 Daniel Goffman: Izmir and the Levantine World, 1550–1650. Seattle and London, 1990. 30–31.

90 R. C. Jennings: i. m. 345.

91 Erről részletesen: H. İnalcık: Military and Fiscal Transformation i. m. 292. skk.

92 W. Griswold: i. m. 24–39.

ellen kirendelt nagyvezír, Murád pasa csak nagy nehézségek árán tudta leverni a felkelőket, s a csata egy pontján úgy tűnt, hogy a lázadók tűzereje győzedelmeskedik az oszmán sereg felett.⁹³

A meggyengült állami ellenőrzést használta ki egy másik lázadó, Kalenderoglu Mehmed is, akinek mintegy 20 000 fős sereget sikerült maga köré gyűjtenie. Seregét kilenc ezredre osztotta, s minden ezredben ezer főt puskával szerelt fel. Bár az ellene küldött Murád pasától a Gökszu melleti mezőn vereségét szenvedett, sikerült Iránba szöknie.⁹⁴

1624-ben az erzurumi beglerbég, Abaza Mehmed pasa lázadt fel a központi kormányzat ellen. Seregét a források 40 000-re teszik. Abaza Mehmed puskásaiban bízva Ankarát is megostromolta, de nem járt sikerrel. Az ellene küldött központi csapatoknak a felkelők puskásai Kajseri mezején jelentékeny veszteségeket okoztak, de a mintegy 100 zarbzen ágyúval fölszerelt udvari csapatok végül levertek a lázadókat.⁹⁵

A 17. század legnagyobb felkelése Abaza Haszán pasa nevéhez fűződik. Amikor második felkelését 1659 februárjában leverték és a lázadók vezetőit Aleppóban csellet elfogták, majd kivégezték, szigorú vizsgálatot rendeltek el és ezerszámba gyűjtötték be a puskákat. A források — vélhetőleg jókora túlzással — mintegy 80 000-re teszik az ekkor begyűjtött és a szultáni fegyverraktárakba beszolgáltatott tűzfegyvereket.⁹⁶

Ç. Uluçay, M. Cezar és M. Akdağ kutatásaira alapozva H. İnalcık úgy vélte, hogy a 17. század eleji anatóliai dzseláli-felkelések egyik legfőbb oka a magyarországi harcok idején Anatóliában toborzott, majd a hadjáratok után szélnek eresztett szekbán katonaság volt.⁹⁷ Caroline Finkel a tizenöt éves háború idején toborzott szekbánokat vizsgálva azonban rámutatott, hogy ekkor nem Anatólia, hanem — amint arra maga İnalcık is utalt — sokkal inkább Bosznia és Albánia volt az a terület, ahonnet e puskákkal felszerelt zsoldosokat toborozták. Anatólia, mint bázis, úgy tűnik, inkább az ottani harcok szempontjából jött szóba. Finkel arra is felhívta a figyelmet, hogy a Boszniában és Albániában toborzott puskás zsoldosok száma korántsem volt oly jelentős, hogy azok szélnek eresztése az európai területeken dzseláli-típusú felkeléseket okozhatott volna.⁹⁸

İnalcık hipotézisét talán úgy módosíthatnánk, hogy az eddig még kellően nem tisztázott gazdasági-társadalmi okok miatt kirobbant anatóliai felkelésekben a kézi tűzfegyvereknek fontos katalizátorszerep jutott. A kézi lőfegyverek elterjedését az európai fegyvercsempészet és a technikailag egyre magasabb színvonalat elérő, a 17. század elejére az állami puska gyártó műhelyek színvonalát már meghaladó helyi puska gyártás segítette. E fegyverekre a nagyszámú földtelen kóbor elem, valamint az európai hadügyi megújulás kihívására válaszolni akaró szultáni kormányzat által egyre nagyobb számban felszerelt janicsárok, s az ugyancsak e célból felfogadott szekbánok teremtették meg. Mivel azonban a magyarországi háborúkra csak elenyésző számban fogadtak fel Anatóliából puskás zsoldosokat, így azok szélnek eresztése nem játszható döntő szerepet az ottani dzseláli-felkelésekben. E felkelésekben részt vevő puskás zsoldosok zömét korábban a keleti, és nem a magyarországi hadjáratokra toborozták.

Látható tehát, hogy az európai hadügy 16–17. századi megújulása és a kézi tűzfegyverek nagyarányú elterjedése közvetve igen nagy hatást gyakorolt a török hadügyre is. Az európai kihívásra válaszul hozott intézkedések felgyorsították a kézi lőfegyvereknek a birodalmon belüli el-

93 *M. İlgürel*: i. m. 309. Részletesen: *W. Griswold*: i. m. 110–153.

94 *M. İlgürel*: i. m. 310. és *W. Griswold*: i. m. 168–202.

95 *M. İlgürel*: i. m. 311.

96 *M. İlgürel*: i. m. 311–314.

97 *H. İnalcık*: *Military and Fiscal Transformation* i. m. 286. skk

98 *Caroline Finkel*: *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606*. Wien, 1988. (Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. Herausgegeben von Arne A. Ambros und Anton C. Schaendlinger 14.) 41–47.

terjedését. Ezek az intézkedések időlegesen hoztak ugyan részsikereket, de a bevezetett újítások hosszabb távon nagyban hozzájárultak a birodalomban a központ hatalmának gyengüléséhez és a decentralizáció megerősödéséhez. A bevezetett reformok végső soron a hadsereget is gyöngfítették, hisz a felkelések során a központi kormányzat az udvari zsoldoscsapatokat használta fel, de ezzel szembefordította egymással s szét is zilálta a birodalom fegyveres erejének két fő elemét.

GÁBOR ÁGOSTON

THE EUROPEAN MILITARY REVOLUTION AND THE OTTOMANS

In recent decades, historians have broken from the idea that understood military history as no more than the story of the various campaigns, battles and sieges and that regarded the sixteenth century as the least interesting period of European military history. This fundamental change of outlook is largely due to Michael Roberts who, in a 1955 lecture at Queen's University, Belfast, entitled *The Military Revolution, 1560–1660*, discussed the changes that had occurred in European warfare and the art of war in the sixteenth and seventeenth centuries. In Robert's view the changes had been of a revolutionary nature and had not only led to a transformation of warfare but also to profound changes in society and in the economy.

Research in recent years has shown that, during the Habsburg-Ottoman war from 1593–1606, the armoury and composition of the imperial enlisted legions were very similar to those of the forces fighting in Flanders, and that the number of soldiers carrying fire-arms in Hungary was high (in some units this number reaching 75% of the total), and that the military and logistical tactics of these troops were already based on the fire-power of these guns. Using Turkish archival material and the relevant literature as a basis, this study seeks to show to what extent the sixteenth and seventeenth century Ottoman artillery and gun-carrying Turkish infantry were able to keep pace with these changes.

Although the Turks were acquainted with fire-arms very early on and despite the fact that the Turkish distribution of the cannon park (contrary to opinion expressed in European literature) in the sixteenth century was still very similar to that of their European counterparts, in the seventeenth century the quality of Turkish guns and cannons was far below that of their rivals'. A quick adjustment, the employment of European experts and the mobilisation of abundant human and natural resources made good this shortfall in quality until the beginning of the seventeenth century. However, during the course of that century it became increasingly difficult to keep pace with improvements in the product standards of the armaments industry in an empire where industrial productivity and standards generally fell short of those of the other European powers. By the time the competitive and innovative European war industry was not only qualitatively but also quantitatively superior, the empire could no longer catch up. The theoretical background necessary for the successful employment of the fire-power also lagged behind that of the European rivals. At the time, European artillerymen had a wide range of mathematical and ballistical material at their disposal of which their Ottoman counterparts knew little and only with some great delay.

A similar difference is noticeable in Hungary between the fighting cavalry carrying hand guns and the Turkish janissaries. During the so-called fifteen years war, the Christian cavalry already enjoyed significant fire-power superiority. The Turks attempted to counterbalance in two ways. First, they increased the number of arms-bearing janissaries. Second, they stood up formations of arms-bearing infantry known as *sekbán*, *sarica* and *tüfenk endaz*. The increase in the number of janissaries led to a fall in quality. The Sarica troops, enlisted among the Raya for single campa-

igns and subsequently free to go where they pleased, did not return to their villages. Instead, they joined the bandits and served to supply the fighting men in the Anatolian uprisings. When the government then sent janissaries to put down the uprisings the two elite formations proceeded to destroy each other.

It can be seen, therefore, that the military renewal of the sixteenth and seventeenth centuries and the spread of hand firearms throughout Europe indirectly exerted a significant influence on Turkish military affairs. The steps taken in response to the European challenge accelerated the spread of hand fire-arms in the Empire. These measures temporarily brought about partial successes but in the long term the innovations did more to weaken the power of the state and to strengthen the process of decentralisation. The military revolution therefore had an indirect role in the European successes which followed in the European–Ottoman war beginning in 1683 and which led to the reconquering of Hungary.

A Kárpát-medence éghajlanttörténete a kora újkor idején (1490–1800). A környezettörténeti források feldolgozásának módszerei*

Az ember egyszerre történeti és természeti lény. A civilizáció története során ugyan kiépült az ember és a természeti környezet között a teremtetett környezet egyre szélesebb övezete, ám ez nem szigetelte el egymástól a civilizáció és a természeti környezet rendszereit, hanem részben átalakította (gyengítette vagy erősítette) a két rendszer impulzusait, részben pedig maga is önmozgásokra képes rendszerré vált¹. Ez a teremtetett (pl. agrártáj), illetve természeti környezet pedig nem csupán elszenvetve az emberi civilizáció hatásait, de önmozgásai révén maga is a történelem szereplőjévé vált².

A történeti korok öntörvényű környezeti változásai az esetek döntő részében az éghajlat módosulására vezethetők vissza. Ennélfogva, ha környezeti rekonstrukciót akarunk készíteni, akkor mindenekelőtt a klíma változásait, valamint az ahhoz kapcsolódó jelenségeket kell nyomon követnünk.

A Kárpát-medence környezeti, illetve éghajlati változásairól csupán a 18. század végétől kezdődően állnak rendelkezésünkre műszeres mérési eredmények, amelyek viszont csak a 19. század derekától tekinthetők valóban megbízhatóknak³. Ennek következtében éghajlanttörténeti rekonstrukciónkat leíró jellegű történeti forrásokra kellett alapoznunk.

Kutatásaink során két kérdésre kíséreltünk meg választ találni. Egyfelől arra a módszertani problémára, hogy miként lehet leíró történeti forrásokat átalakítani a fizikai jelenség-csoportok szerint rendezett, statisztikailag elemezhető számsorokká. Másfelől pedig arra a történeti kérdésre próbáltunk választ adni, hogy a kora újkor idején miként változott a természeti környezet (hőmérséklet, csapadék) állapota, s ennek milyen hatásai szűrődtek át a teremtetett környezet rendszerébe (mezőgazdasági terméseredmények) és a társadalom életébe (chínségek, járványok).

* Ez a tanulmány a MTA-Sasakawa Alapítvány, a Közép-Európa Egyetem Kutatásokat Támogató Programja valamint az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával készült.

1 A történeti korok ökoszisztémáinak működéséről a következő tanulmányokból nyerhetők részletes információk: *T. Wigley–M. J. Ingram–G. Farner: Climate and History*. London, 1981.; *The Silent Countdown*. Eds P. Bribblecombe–C. Pfister. Berlin, 1990.; *Rácz Lajos: A tradicionális társadalom és a természeti környezet kapcsolatáról*. Actas, 1991. 3–4. szám 180–194.; *The Ends of the Earth. Perspectives on Modern Environmental History*. Ed. Donald Worster. Cambridge, 1988.

2 A környezettörténeti szakirodalom igen bőséges, a témakör néhány átfogó munkája: *Pierre Alexandre: Le climat en Europe au Moyen Age (1000–1425)*. Paris, 1987.; *Christian Pfister: Klimageschichte der Schweiz 1525–1860*. Bern, 1984.; *Európa híres kertje. Történeti ökológia tanulmányok Magyarországról*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes–Kósa László. Bp. 1993.; *Jean M. Grove: The Little Ice Age*. London, 1988.

3 *Dr. Mika János: A globális felmelegedés és magyarországi sajátosságai. Vízügyi Közlemények* 71 (1989) 543–559.

1. Az éghajlattörténeti rekonstrukció forrásai és a források feldolgozásának módszere

Éghajlattörténeti rekonstrukciókhoz Réthly Antal két klímátörténeti gyűjteményének forrásait használtuk fel⁴. A Réthly Antal és munkatársai által közel fél évszázadon keresztül gyűjtött forrásokat „másodlagos szelekciónak” vetettük alá, amely során igyekeztünk kiszűrni a nem egykorú, vagy közelkorú megbízhatatlan történeti forrásokat.

Az éghajlat-, illetve környezettörténeti utalásokat tartalmazó forrásainkat a Berni Egyetem Történeti Intézetében kifejlesztett Climhist forráselemző módszert alkalmazva dolgoztuk fel⁵.

A Climhist kárpát-medencei alkalmazásához a térség két sajátosságát kellett figyelembe vennünk. Egyrészt azt, hogy a Kárpát-medence a svájci régiótól eltérő éghajlati terület. Másrészt pedig, hogy míg a svájci vizsgálat hozzávetőlegesen 30 000 km²-nyi terület klímátörténeti elemzését végezte el, addig a mi vizsgálati dimenzióink mintegy 300 000 km²-es terület. Ezért be kellett iktatnunk a források feldolgozása és az idősorok statisztikai kiértékelése közé a környezeti jelenségek térbeni megoszlásával foglalkozó áttekintést (d. pont), ami a svájci Climhist rendszerben még nem szerepelt. Ez a hiány mindenekelőtt arra vezethető vissza, hogy a Climhist elemzési rendszerének kárpát-medencei alkalmazása az első Svájcon kívüli „installáció”.

A Climhist (módosított) adatelemző rendszere a következő lépésekben dolgozza fel a leíró történeti forrásokat:

- a. Az éghajlattörténeti információt tartalmazó történeti források összegyűjtése
- b. Az éghajlattörténeti információ kiemelése a történeti forrásokból, majd az így nyert „tisztított” információ idő- és térbeni rendezése
- c. A rendezett éghajlattörténeti információk számszerűsítése
- d. Az éghajlattörténeti indexek, valamint a hozzájuk kapcsolódó jelenségek térbeni megoszlásának ábrázolása

Az elemzési technika szemléletes bemutatása érdekében járjuk végig, miként készült el az 1645 nyarára vonatkozó éghajlattörténeti források feldolgozása.

a. Az éghajlattörténeti források

1645 nyaráról a következő források álltak rendelkezésünkre:

1645. június 2.: Tarcal, „...igen nagy szél lön ezen nap, eső is.”

1645. június 26.: Balassagyarmat, „Itt — Gyarmat-Palánk — igen jó fünk volt ezen nap, mert lön esőnk. Igen nagy szárazság volt sok üdőtől fogva; rettenetes porban jártunk.”⁶

1645. június: Késmárk, „Ebben az évben dühöngött a pestis. A hadi népség hozta Lőcsére, ahol júniusban való kitörése után 2214 ember halt meg; itt Késmárkon csak szeptemberben lépett fel. Sokan Rókusba, Vorbergbe menekültek a hegységbe, valamint Len-

4 Réthly Antal: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. Bp. 1962. (=Réthly A.: i. m. I.); Uő.: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800-ig. Bp. 1970.

5 Christian Pfister–Hannes Schüle: Euro-Climhist — outlines of a Multi Proxy Data Base for investigating the climate of Europe over the last centuries. In: European climate reconstructed from documentary data: methods and results. Eds. Burkhard Frenzel–Christian Pfister. Stuttgart, 1992.

6 Kálnoki István naplója 1645. In: Réthly A.: i. m. I. 173.

gyelországba. Itt mégis 572-en haltak meg, akik közül azonban csak 212-öt temettek el egyházi szertartással.”⁷

1645. június 21.: Lőcse, „Ezen a napon lépett fel a pestis a városban az Új utcában Richter nevű sárgarézművesnél, aki 6 gyermekével együtt egy hét alatt meghalt. Leibicben, Iglón és az egész Szepességben haltak meg pestisben, és ezért a Jakab napi vásárt [július 25.] nem tarthatták meg.”⁸

1645. július 11.: Brassó, „Nagy jégverés, a földeken és a kertekben mindent elvert, és a vele együtt fellépett szélvihar az Óvárosban nagy kárt tett a háztetőkben.”

1645. augusztus 28.: Léva, „Ma délig igen meleg lőn, rettenetes poros idő, dél után estig eső lőn.”

1645. augusztus 29.: Léva, „Ez nap igen meleg lőn.”

1645. augusztus 30.: Léva, „Ez nap igen meleg üdönk lőn.”

1645. augusztus 31.: Szécsény, „Ezen a napon homályos napunk lőn.”⁹

1645. nyár: Brassó, „Ebben az évben nemcsak a jég verte el az egész határt, hanem sok millió Oláhországból jött sáska is felfalta a megmaradt gabonát.”¹⁰

1645. nyár: Sopron, „...jó [...] gabonatermés...”¹¹

1645. nyár: Sopron, „Ebben az évben a Fülöp-napi [augusztus 23.] vásárt a nagy járványos halálozás miatt nem lehetett megtartani, s a hetivásárokat is a Magyar-kapu előtt tartották meg. Ebben az évben tavasszal (s attól kezdve) nagyon aszályos időjárás volt, a kutak teljesen kiszáradtak, de a Grassner-f. kút megtette a magáét [...] A termést illetőleg gabonában közepes esztendő volt...”¹²

b. Az éghajlattörténeti információ kiemelése a történeti forrásokból

A forrásokban az éghajlattörténeti elemzés számára fontos információk igen változó számban vannak jelen. Az eredményes klímátörténeti elemzés első lépése az éghajlat, illetve a természeti környezet változásairól szóló információk kiemelése, valamint tér- és időbeni rendezése. A Climhist elemzési rendszerének megalkotói ezt a problémát egy környezettörténeti kódkönyv kidolgozásával oldották meg. A kódkönyvben minden egyes időjárási helyzethez, fenológiai vagy környezeti okokra visszavezethető gazdaságtörténeti jelenséghez egy kódot rendeltek hozzá¹³. Az éghajlattörténeti kódkönyvet egy lényeges ponton egészítettük ki, figyelembe véve a Kárpát-medence klimatikus sajátosságait, bevezettük a folyóbefagyások kódjait.

7 *Generisch Chr.*: Merkwürdigkeiten der Königlichen Frystadt Késmárk in Oberungarn, am Fusse der Carpathen. I.–II. In: *Réthly A.*: i. m. I. 173.

8 *Hain Gáspár*: Lőcsei krónikája. In: *Réthly A.*: i. m. I. 173.

9 *E. A. Bielz*: Beitrag zur Geschichte merkwürdiger Naturbegebenheiten in Siebenbürgen. In: *Réthly A.*: i. m. I. 174.

10 *E. v. Trauschenfels*: Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens. In: *Réthly A.*: i. m. I. 174.

11 *Haus-Chronik des Bruckner Goutlieb*. In: *Réthly A.*: i. m. I. 174–175.

12 *Payr György és Payr Mihály* krónikája: 1584–1700. In: *Réthly A.*: i. m. I. 175.

13 *Hannes Schüle–Christian Pfister*: Coding climate proxy information for the EURO-CLIMHIST Data Base, revised version. In: *Climatic trends and anomalies in Europe 1675–1715*. Eds. Burkhard Frenzel–Christian Pfister. Stuttgart, 1994. 461–476.

Nézzünk meg két részletet a kódkönyvből:

13. Az időjárás jellegének alakulása

13.0 nincs adat

13.1 többnyire napos idő

13.2 többnyire felhős idő

13.3 változékony idő

13.4 állandóan esős idő

13.5 eső és hó

13.6 hóesés

13.7 ködös idő

13.8 száraz idő

13.9 zivatar

37. A marhatartáshoz kapcsolódó fenológiai megfigyelések

37.0 a legeltetés kezdete

37.1 a szénavágás kezdete

37.2 a sarjúvágás kezdete

37.3 a szénavágás vége

37.4 a sarjúvágás vége

37.5 a legeltetés vége

37.6 a rét kizöldül

37.7 késik a fű és a lomb növekedése

37.8 takarmányhiány

Az elemzés első fázisában az összes éghajlat-, illetve környezettörténeti elemzés számára használható információt a kódkönyv segítségével kiemeltük. A kódolt információk tér- és időbeni rendezését, valamint a kívánt nyelvre történő lefordítását Hannes Schüle végezte el a Climhist központi számítógépén a Berni Egyetemen. A kódkönyvet 1992 végéig 11 nyelvre fordították le, ami nagy régiók egységes szempontú éghajlattörténeti vizsgálatát teszi lehetővé.

1645. június

első tíz nap

24: (Magyarország) csapadék: eső: folyamatos (2.) R: 920 (Tarcál [Zemplén megye])
(Q: RA-7578)

24: (Magyarország) légtömegek: vihar (nagyon erős) (2.) R: 920 (Tarcál [Zemplén megye]) (Q: RA-7578)

harmadik tíz nap

24: (Magyarország) betegségek és éhínség: pestis (21.) R: 507 (Lőcse [Szepes megye])
(Q: RA-7731)

24: (Magyarország) csapadék: eső: folyamatos (26.) R: 1750 (Balassagyarmat [Nógrád megye]) (Q: RA-7578)

a hónap első fele

24: (Magyarország) a szárazság jelei: szárazság R: 1750 (Balassagyarmat [Nógrád megye]) (Q: RA-7578)

az egész hónap

24: (Magyarország) betegségek és éhínség: pestis R: 507 (Lőcse [Szepes megye])
(Q: RA-7182, 7181)

24: (Magyarország) a légköri viszonyok általános jellemzője: többnyire napos: rövid esős idő R: 1750 (Balassagyarmat [Nógrád megye]) (Q: RA-7578)

1645. július**második tíz nap**

24: (Magyarország) csapadék: jégeső (11.) R: 122 (Brassó [Brassó megye])
(Q: RA-7052)

24: (Magyarország) károk: jégeső: gabona (11.) R: 122 (Brassó [Brassó megye])
(Q: RA-7052)

24: (Magyarország) károk: vihar: házak (11.) R: 122 (Brassó [Brassó megye])
(Q: RA-7052)

24: (Magyarország) légtömegek: zivatar (nagyon erős) (11.) (Brassó [Brassó megye])

1645. augusztus**harmadik tíz nap**

24: (Magyarország) csapadék: eső: folyamatos (28.) R: 1377 (Léva [Bars megye])
(Q: RA-7578)

24: (Magyarország) hőmérséklet: nagyon meleg (29.) R: 1377 (Léva [Bars megye])
(Q: RA-7578)

24: (Magyarország) hőmérséklet: nagyon meleg (30.) R: 1377 (Léva [Bars megye])
(Q: RA-7578)

24: (Magyarország) légtömegek: felhőzet: többnyire felhős (31.) R: 880 (Szécsény [Nógrád megye]) (Q: RA-7578)

24: (Magyarország) betegségek és éhínség: pestis R: 805 (Sopron [Sopron megye])
(Q: RA-7648)

1645. nyár

24: (Magyarország) aratás: gabona: jó R: 805 (Sopron [Sopron megye])
(Q: RA-7065, 7064)

24: (Magyarország) biológiai hatás: sáska R: 122 (Brassó [Brassó megye]) (Q: RA-7457)

24: (Magyarország) aratás: gabona: közepes R: 805 (Sopron [Sopron megye])
(Q: RA-7648)

24: (Magyarország) szárazság jelei: szárazság R: 805 (Sopron [Sopron megye])
(Q: RA-7648)

c. A rendezett éghajlattörténeti információk számszerűsítése

A leíró éghajlattörténeti források számszerűsítésére az 1920-as évek óta számos módszert dolgoztak ki a klímátörténettel foglalkozó kutatók C. E. P. Brooks¹⁴, C. Easton¹⁵ vagy Jan

14 C. E. P. Brooks: *Climate through the Ages. A study of the climatic factors and their variations.* London, 1950.

15 C. Easton: *Les hivers dans l'Europe occidentale.* Leyden, 1928.

16 Jan de Vries: *Histoire du climat et économie: des faits nouveaux, une interprétation différente.* Annales E. S. C. 32 (1977) 198–226.

17 Hubert Lamb: *Climate, History and the Modern World.* London, 1982.

de Vries¹⁶. Elemzésünkhöz a Hubert Lamb¹⁷ által kidolgozott számszerűsítési módszer Christian Pfister¹⁸ által továbbfejlesztett változatát használtuk fel.

A számszerűsítéshez a „tematikusan megtisztított”, az információk időtartamának megfelelően dekádos, havi és évszakos csoportokba rendezett forrásokat használtuk fel.

A módszer lényege, hogy az időjárási jelenségeket, mindenekelőtt a hőmérséklet és a csapadék alakulását, a leíró történeti források információinak felhasználásával egy skálán helyezzük el. A számszerűsítés első lépése a havi indexek készítése, amelyeket a dekádos és a havi információk összevonásával hoztunk létre:

hőmérséklet

nagyon meleg idő: +3

átlagos idő: 0

nagyon hideg idő: -3

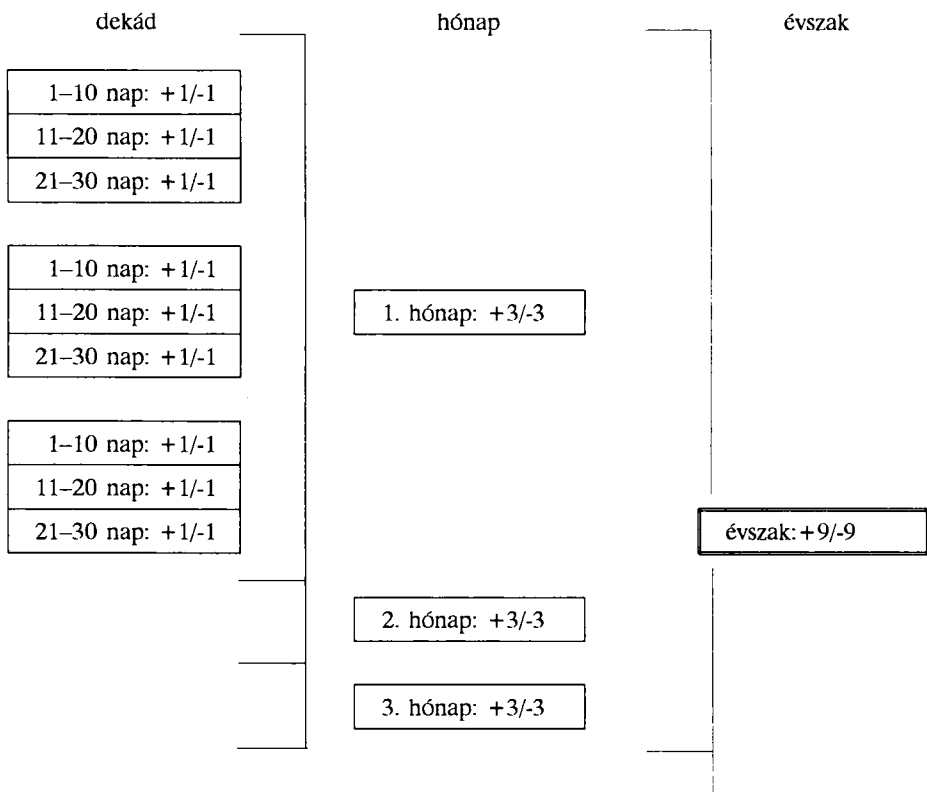
csapadék

nagyon csapadékos idő: +3

átlagos idő: 0

nagyon száraz idő: -3

1. ábra. Christian Pfister éghajlattörténeti számszerűsítési módszerének sémája

Az évszakos indexeket a havi értékek, valamint az évszakos információk összevonásával készítettük el. A számszerűsítési folyamat végén nyert évszakos indexek kialakítása nem redukálható egyszerű matematikai műveletekre, hiszen ha több, egymástól eltérő információt hordozó forrás állt rendelkezésünkre, akkor az összevonásnál mérlegelnünk kellett azok forrásértékét is:

hőmérséklet

nagyon meleg idő: +9

átlagos idő: 0

nagyon hideg idő: -9

csapadék

nagyon csapadékos idő: +9

átlagos idő: 0

nagyon száraz idő: -9

Elemzésünk térbeni egységei a megyék voltak. Abból indultunk ki, hogy ha rendelkezünk egy éghajlattörténeti információval, akkor az a környező 20–30 km sugarú terület jellemzésére is felhasználható. Amennyiben több adattal is rendelkezünk, akkor a megyei értéket a helyi idősorok összevetésével állítottuk elő. Christian Pfister számszerűsítési módszerét felhasználva 1645 nyarának jellemzésére a következő értékeket kaptuk:

1645. június

hőmérséklet: 0/csapadék: -1

Nógrád: 0/-1

pestis (Szepes)

1645. augusztus

hőmérséklet: +1/csapadék: 0

Bars: +1/0

pestis (Sopron)

1645. nyár

hőmérséklet: +1/csapadék: -3

Bars: +1/0

Sopron: 0/-4

Nógrád: 0/-1

aratás: +1, 0 (Sopron)

sáska: Brassó

d. Az éghajlat- és környezettörténeti adatok térbeni ábrázolása

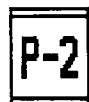
A történeti ökológiai jelenségek egységes térképi ábrázolása érdekében az 1992 őszén Bernben összegyűlt éghajlattörténészek elfogadták a történeti ökológia kartográfiai jeleinek egységes rendszerét¹⁹. A Bernben elfogadott térképjelekből a következőket használtuk fel a Kárpát-medence éghajlattörténeti rekonstrukciója során:

18 *Christian Pfister*. The potential of documentary data for the reconstruction of past climates. In: *Climatic change on Yearly to Millennial Basis*. Eds. N. A. Mörner–W. Karlén. Boston, 1980. 331–339.

19 A konferencia címe: *Climatic trends and anomalies in Europe (1675–1715)*. Bern, 1992. szept. 1–3.

Általános környezettörténeti információk

hőmérsékleti index

csapadékindex

áradás

befagyás

sáska

Gabonatermés

jó gabonatermés

közepes gabonatermés

rossz gabonatermés

Szénatermés

jó szénatermés

közepes szénatermés

rossz szénatermés

Szüret

nagy mennyiség/jó minőség

nagy mennyiség/közepes minőség

nagy mennyiség/rossz minőség

közepes mennyiség/jó minőség

közepes mennyiség/közepes minőség

közepes mennyiség/rossz minőség

kis mennyiség/jó minőség

kis mennyiség/közepes minőség

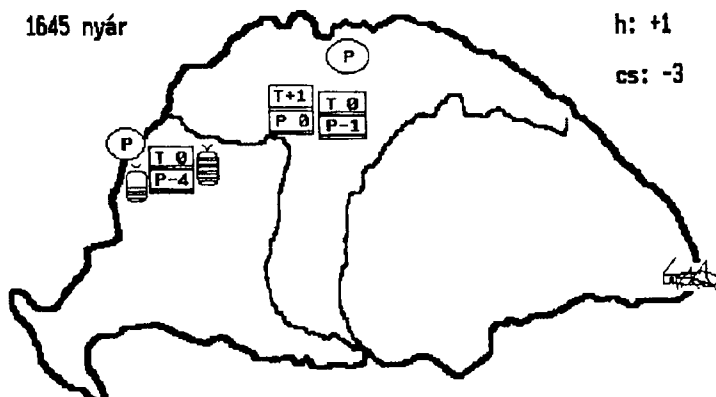

kis mennyiség/rossz minőség

Éhínségek és betegségek

F	éhínség	CP	marhavész
P	pestis	BD	légúti betegségek
D	vérhas	M	malária
PO	himlő		

A Climhist kartográfiai jeleinek felhasználásával a következő képet rajzoltuk az 1645. esztendő nyaráról (2. ábra):

2. A Kárpát-medence környezettörténete

Kutatásaim legfontosabb eredménye az az 1177 térképből álló sorozat, amelynek segítségével, úgy vélem, sikerült a Kárpát-medencéről rendelkezésre álló éghajlattörténeti, illetve történeti ökológiai információkat koncentrálni, térben és időben rendezett formában megjeleníteni. Az így nyert környezettörténeti információk pedig mind a gazdaság- és a társadalomtörténet, mind a klimatológia számára elsődlenül fontos adatok.

Kutatásaim ugyancsak fontos, bár óvatosan kezelendő eredményei a Kárpát-medence egészéről készült éghajlattörténeti idősorok, amelyekben a regionális klímátörténeti adatok összevonására tettünk kísérletet. Az óvatosság mindenekelőtt azért indokolt, mert a Kárpát-medence 1490 és 1800 közötti hőmérsékleti és csapadékidősorainak létrehozása érdekében igen erős engedményeket kellett tennünk a meteorológiai adatgyűjtés szabályaival szemben. El kellett tekintenünk attól, hogy „állomásaink” száma és térbeni megoszlása, valamint az általuk szolgáltatott információk megbízhatósága igen változó volt a vizsgált 311 év során. Nem vehettük figyelembe azt sem, hogy a Kárpát-medencében nem egyetlen, hanem öt éghajlati típus található²⁰. Ily módon a Kárpát-medence egészét jellemző idősor nem alkalmas többre, mint az erős klímaváltozási tendenciák jelzésére.

A Kárpát-medencében a kora újkor idején végbement általános éghajlati, ökológiai változások körülhatárolása érdekében évenként összeadtuk az évszakok hőmérsékleti és csapadékindexeit.

Az általunk vizsgált 311 év éghajlata többnyire az átlagnál hűvösebb és csapadékosabb volt. Az általános lehűlésnek hét súlypontja határozható meg a Kárpát-medencében: a 15–16. század fordulója, a 16. század közepe, a 16–17. század fordulója, a 17. század dereka és vége, valamint a 18. század közepe és vége. Ezt a tartós és pulzáló lehűlést csupán az 1570–80-as évek erős felmelegedése ellenpontosította némiképp.

Igen meglepő, hogy a különböző évszakok hőmérsékleti tendenciái között nem volt kimutatható kapcsolat.

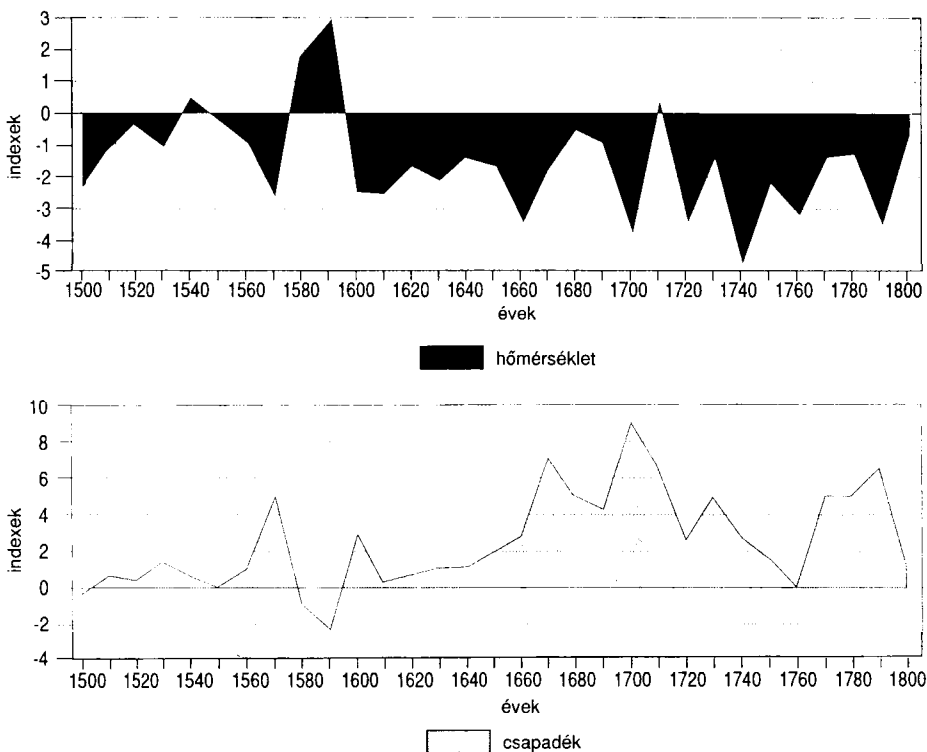
A hőmérsékletnél egyszerűbben jellemezhető a csapadék mennyiségének változása a Kárpát-medencében a 16–18. század idején. A csapadék mennyisége változó intenzitással ugyan, de folyamatosan nőtt egészen a 17–18. század fordulójáig, amit a 18. század végének csapadékmáxima sem haladott túl. A 311 éves időszakunk egyetlen karakterisztikusan száraz periódusa az 1570–80-as évek voltak.

Rangkorreláció-vizsgálatunk eredményei szerint az általunk vizsgált 311 év során szignifikáns pozitív kapcsolat kizárólag a csapadékindexek változásai között volt kimutatható. Különösen magas volt a korreláció a téli és a tavaszi (+0,28), a tavaszi és a nyári (+0,3), valamint a nyári és az őszi csapadék idősorai között (+0,24). A csapadékindexek együtmozgásai arra engednek következtetni, hogy a Kárpát-medencében a kis jégkorszak elsődlegesen nem a hőmérséklet változásaiban, hanem a csapadékmennyiség ingadozásában jelentkezett.

20 A Pécze György által módosított Trewartha éghajlati osztályozás szerint a Kárpát-medence öt éghajlati típusba sorolható:

1. nedves kontinentális éghajlat hosszabb meleg évszakkal
2. enyhe telű óceáni éghajlat
3. nedves kontinentális éghajlat hosszabb meleg évszakkal és hideg téllal
4. mérsékeltővi sztyepp éghajlat
5. meleg nyarú mediterrán éghajlat

3. ábra. A Kárpát-medence éves hőmérséklet- és csapadékindexének változása 1490 és 1800 között

Korreláció-vizsgálatunk alapján negatív kapcsolat kizárólag a hőmérsékleti és a csapadékidősorok között volt. Feltétlenül figyelemre méltó, hogy a kora újkor idején a Kárpát-medencében a hideg teleket gyakran követte csapadékos tavasz (-0,21), aminek kedvezőtlen hatását tovább erősítette, hogy a csapadékos tavasz igen gyakran egyben hűvös is volt (-0,18). A nyarak hőmérsékleti és csapadékidősorainak ellentétes trendje (-0,44) jól magyarázható az évszak többnyire kontinentális jellegével. Minden bizonnyal kedvezőtlen volt a korabeli mezőgazdaság számára, hogy a csapadékos nyarak hatását a hűvös (-0,17) és csapadékos (-0,18) őszi időjárás gyakran súlyosbította.

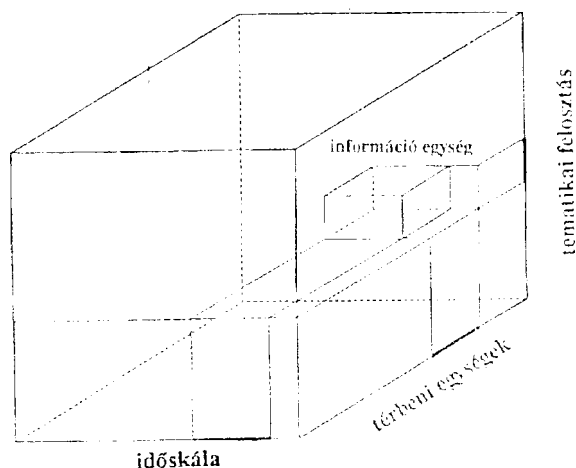
3. A természeti környezet és a társadalom kapcsolatának alakulása a Kárpát-medencében a kora újkor idején

Terveink szerint a Kárpát-medence éghajlati-környezeti változásainak rekonstruálását követően a természeti környezet és a társadalom kapcsolatának elemzésére teszünk kísérletet. Vizsgálatainkat egy részben már létrehozott történeti ökológiai információs rendszerre alapozzuk, amelyen az újkori Magyarország kvantitatív környezeti, gazdasági és demográfiai adatait gyűjtjük egybe²¹.

Adatbázisunk időbeni horizontja a 16. századtól a 19. század végéig terjed. Térbeni rendszere pedig négy egységből áll, amelyek a település, a megye, a tartomány és az ország egésze.

Történeti ökológiai adatbázisunk három nagy témakörből épül fel. A kvantitatív információk első körét a természeti és a teremtett környezetre (hőmérséklet, csapadék, áradások, szárazságok) vonatkozó adatok alkotják, a második körbe a gazdaság működéséről (mezőgazdasági terméseredmények, ár- és bértörténeti idősorok) szóló információk, míg a harmadikba a társadalom demográfiai viselkedéséről szóló adatok (születés, halálozás, termékenység, házasságkötések) kerülnek.

4. ábra. Az újkori Magyarország történeti ökológiai információs rendszerének működési vázlata

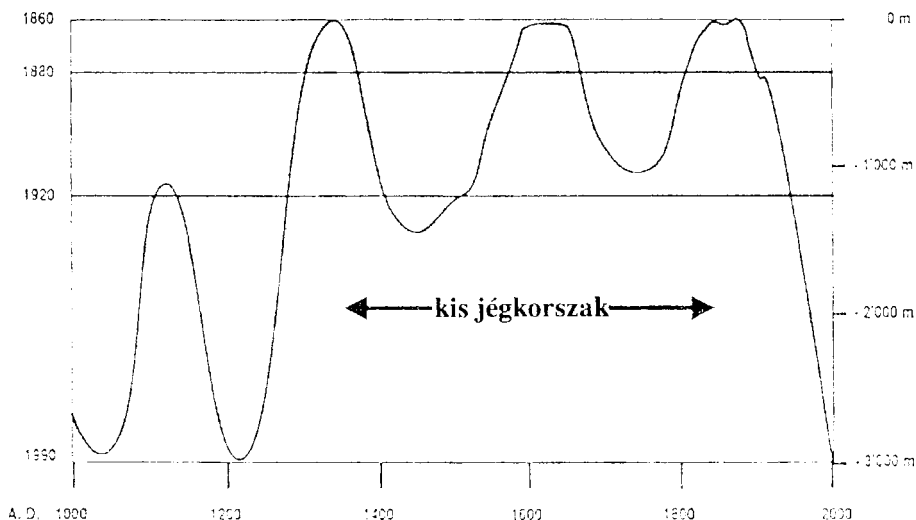

A környezet-gazdaság-társadalom rendszer életműködéseit a „kis jégkorszak”²² (1300–1860) három kritikus időszakában kíséreljük meg elemezni a Kárpát-medencében: a 16–17. század fordulóján, a 17–18. század fordulóján és a 18. század végén.

21 Rendszerünk előképe a Berni Egyetem Regionális és Környezettörténeti Tanszékén *Hannes Schüle* és *Christian Pfister* által létrehozott „Bernhist” történeti ökológiai információs rendszer, amely Bern kanton tudományos-közigazgatási adatbázisa.

22 A „kis jégkorszak” éghajlattörténeti korszak, amelyet az 1300 és az 1860 közötti időszak igen eltérő intenzitású lehűléseinek körülhatárolására használ a környezettörténeti szakirodalom. A „kis jégkorszak” elnevezés *F. E. Matthes*től származik, aki a felső-holocén (hozzávetőlegesen az utóbbi 4000 év) lehűléscire javasolta ezt az elnevezést. *F. E. Matthes*: *Glaciers*. In: *Hydrology*. Ed. O. E. Meinzer. New York, 1942. A „kis jégkorszak” történetével igen bőséges irodalom foglalkozik: *J. M. Grove*: i. m.; *Rácz Lajos*: Éghajlati változások a középkori és a kora újkori Európában. In: *Európa híres kertje* i. m. 67–86.

5. ábra. Az Aletsch-gleccser mozgásai 1000 és 1990 között (Christian Pfister: Five Centuries of Little Ice Age in Western Europe. In: Takehiko Mikami: Proceedings of the International Symposium on the Little Ice Age Climate. Tokyo, 1992. 209.)

a. 16–17. század fordulója

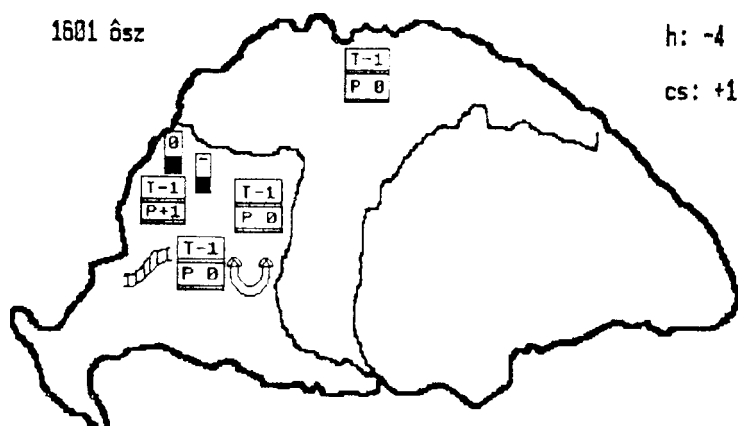
A 16. század második felének lehülése először az európai civilizáció marginális területein érezte a hatását. 1580-ban a tengeri jég teljesen elzárta az Izland és Grönland közötti Dán-szorost²³. Az alpi gleccserek előrenyomulása az 1580-as években kezdődött, és a századforduló idején fejeződött be. Az 1550-es évek közepének meleg-száraz nyarai a század végére hűvössé és csapadékosná váltak. A 16. század végén a 20. századi átlaghoz képest 1,5 fokkal lett hidegebb és közel 20%-kal csapadékosabb Svájcban a vegetációs időszak²⁴.

Az általános európai környezetromlás helyi sajátossága volt a Kárpát-medencében, hogy a téli lehülés hatását gyakran felerősítette a hideg és csapadékos őszi időjárás:

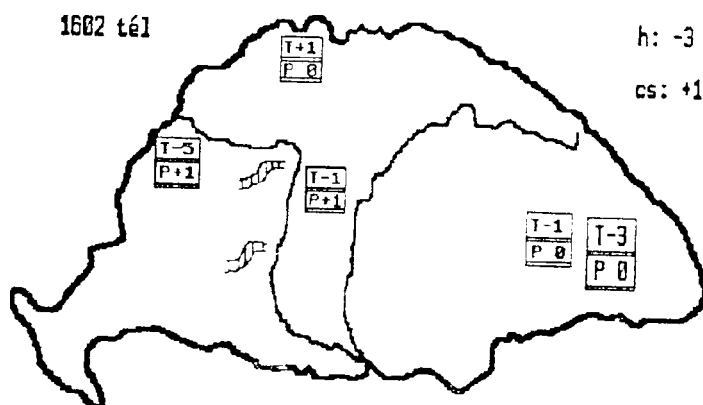
²³ H. Lamb: i. m. 207.

²⁴ C. Pfister: Klimageschichte der Schweiz i. m. 164.

6. ábra. A Kárpát-medence környezettörténeti folyamatainak alakulása 1601–1602 fordulóján

1601. ősz: Szepes megye: -1/0; Fejér megye: -1/0; Zala megye: -1/+1; Somogy megye: -1/0; szüret: 0/-1, 0/0 (Sopron megye); áradás: Somogy megye Dráva folyó; folyóbefagyás: Somogy megye Dráva folyó

1602. tél: Erdély: -3/0; Kolozs megye: -1/0; Sopron megye: -5/+1; Árva megye: +1/0; Pest megye: -1/+1; folyóbefagyás: Pilis megye Duna folyó; Baranya megye Duna folyó

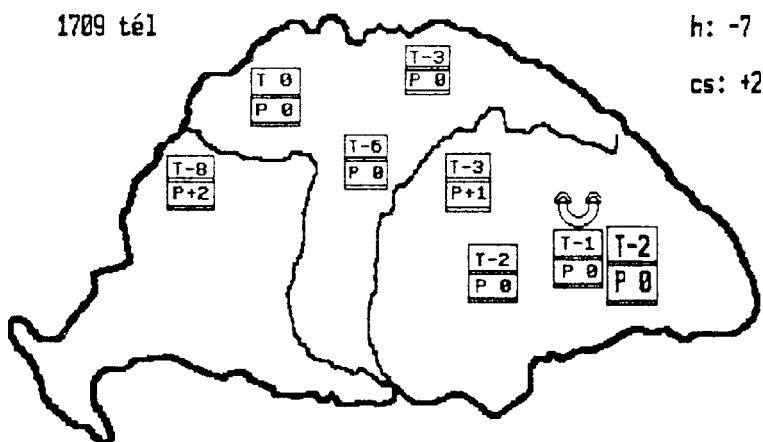
Súlyosította a környezetromlás magyarországi hatását, hogy a legszigorúbb időszak egybeesett a tizenöt éves háború időszakával, így az éghajlati-környezeti és a politikai-katonai folyamatok kedvezőtlen hatásai összecadódtak.

b. A 17–18. század fordulója

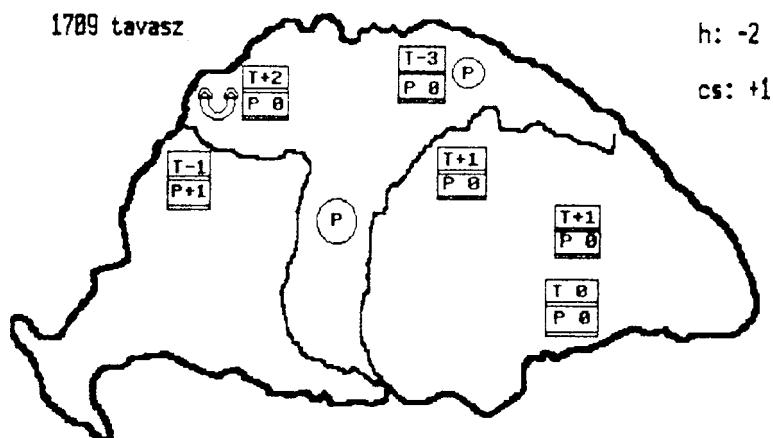
A 17. század utolsó harmadában jelentkezett a kora újkor második nagy lehűlése. 1676 decemberében, majd 1684 februárjában a befagyott Temzén vásárokat rendeztek. Különösen hideg volt 1683–84 tele, amikor Angliában a feljegyzések szerint a föld 4 láb mélyen (több, mint egy méter) átfagyott, a Csatorna és az Északi-tenger partján 30–40 km szélességben jég képződött. A déli irányba terjeszkedő poláris víz és jég eredményeképpen 1690 és 1728 között az Orkney-szigeteken többször, a kelet-skóciai Aberdeen közelében pedig egy alkalommal megjelentek kajakjaikon az eszkimók²⁵.

A 17–18. század fordulójának egyik legkritikusabb éve 1709 volt a Kárpát-medencében, amikor a török elleni felszabadító háborúktól és a Rákóczi-szabadságharc küzdelmeitől ki-merült országot a kora újkor magyarországi történetének legerősebb klímaromlása sújtotta. Ennek a környezeti-mezőgazdasági-politikai-katonai válsághelyzetnek a „természetes” következményei voltak, a tradicionális krízisek forgatókönyvéhez igazodva, az éhínségek és járványok. Rekonstrukciónk segítségével nyomon követhető a válság térbeni megjelenése és elterjedése.

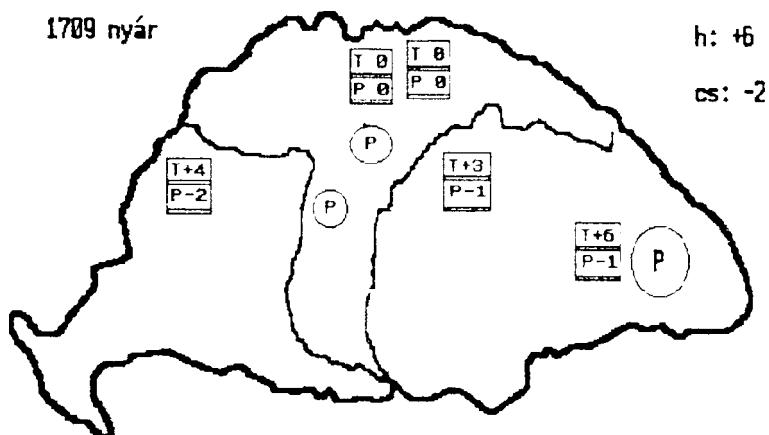
7. ábra. A Kárpát-medence környezettörténeti folyamatainak alakulása 1709-ben

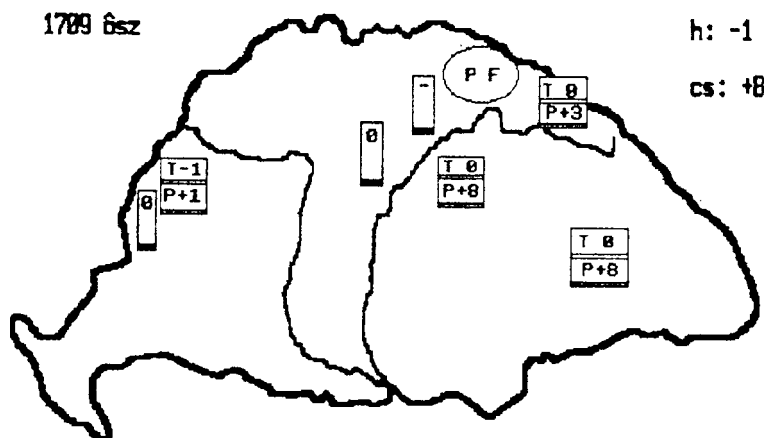
1709. tél: Sopron megye: -8/+2; Erdély: -2/0; Szabolcs megye: -3/+1; Sáros megye: -3/0; Bihar megye: -2/0; Nyitra megye: 0/0; Heves megye: -6/0; Torda megye: -1/0; áradás: Torda megye

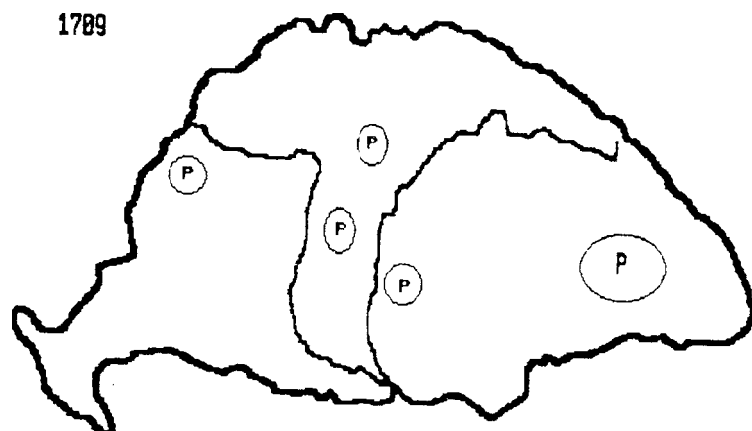
1709. tavasz: Sopron megye: -1/+1; Szabolcs megye: +1/0; Nyitra megye: +2/0; Sáros megye: -3/0; Szeben megye: 0/0; Torda megye: +2/0; pestis: Jász-Kun kerület, Sáros megye; áradás: Nyitra megye

1709. nyár: Sopron megye: +4/-2; Szabolcs megye: +3/-1; Sáros megye: 0/0; Szepes megye: 0/0; Torda megye: +6/-1; aratás: -1 (Sopron megye); pestis: Pest-Solt megye, Heves megye, Borsod megye, Torda megye, Küküllő megye, Segesvárszék, Udvarhelyszék, Gyergyószék

1709. ősz: Sopron megye: -1/+1; Szabolcs megye: 0/+8; Máramaros megye: 0/+3; szüret: -1/0 (Tokaj-Hegyalja, Sopron, Borsod); pestis: Ung megye, Zemplén megye, Bodrogköz, Borsod megye, Tokaj-Hegyalja, Abaúj megye; éhínség: Zemplén megye, Ung megye, Tokaj-Hegyalja

1709. pestis: Sopron megye, Pest-Pilis megye, Csongrád megye, Erdély, Gyergyószék, Marosszék, Abaúj megye, Heves megye

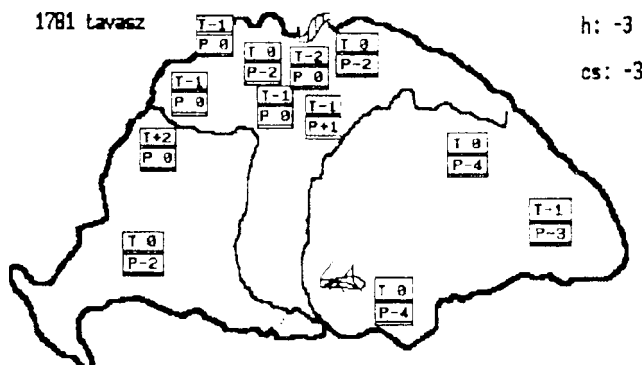
c. A 18. század vége

Az 1780-as években egymást követték a szélsőséges időjárású évek Európában. 1783 júliusa a több mint háromszáz éves közép-angliai idősor legmelegebb hónapja volt. Franciaországban 1784–85 tele igen hideg volt, amit nagyon hideg március, majd aszályos nyár követett. A francia parasztgazdaságok ebben az évben súlyos válságba kerültek, igavonó állataik jelentős részét kénytelenek voltak levágni. A városi népesség nagyobb része ekkor már jöve-

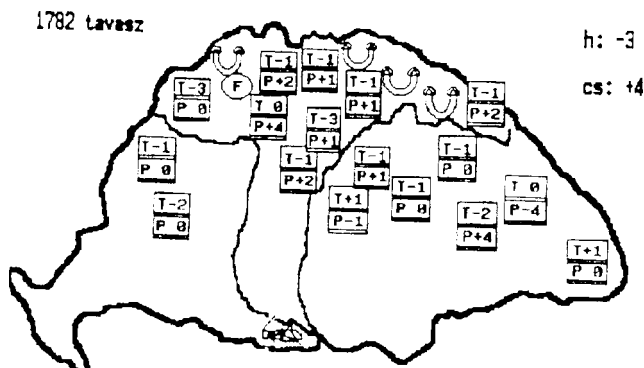
delmének 60–80%-át kizárólag élelmiszerre költötte. A válságot tovább súlyosbította az aszályos 1788. évi nyár, amit igen hideg tél, majd a forradalom követett Franciaországban. A forradalmat természetesen nem az éghajlati anomáliák robbantották ki, de a mezőgazdasági termelést sújtó kedvezőtlen éghajlati változások növelték a változásban levő francia társadalomra nehezedő nyomást²⁶. 1789 nyara már átlagosan meleg volt, így a Bastille júliusi rohamára már kellemes időjárási viszonyok között került sor.

Az 1780-as évek klímaromlása Magyarországon a hűvös és többnyire csapadékos tavasi időjárás formájában jelentkezett.

8. ábra. A Kárpát-medence környezettörténeti folyamatainak alakulása 1781, 1782 és 1785 tavaszán

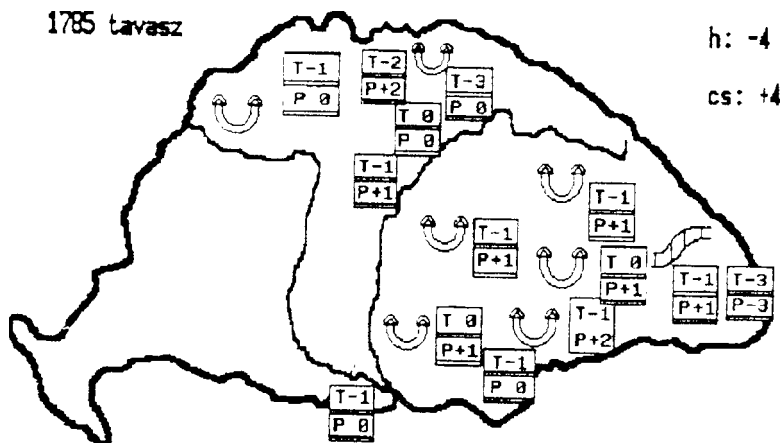

1781. tavasz: Szepes megye: -2/0; Borsod megye: -1/+1; Kis-Hont megye: -1/0; Pozsony megye: -1/0; Szlavónia: 0/-2; Udvarhelyszék: -1/-3; Sáros megye: 0/-2; Trencsén megye: -1/0; Zólyom megye: 0/-2; Sopron megye: +2/0; Szatmár megye: 0/-4; Krassó-Szörény megye: 0/-4; sáska: Bánát, Temes megye; folyóbefagyás: Szepes megye

1782. tavasz: Szabolcs megye: -1/+1; Tokaj-Hegyalja: -1/+1; Borsod megye: -3/+1; Szilágyság: -2/+4; Háromszék: +1/0; Máramaros megye: -1/+2; Heves megye: -1/+2; Békés

megye: +1/-1; Liptó megye: -1/+2; Sopron megye: -1/0; Szatmár megye: -1/0; Hajdú megye: -1/0; Szepes megye: -1/+1; Somogy megye: -2/0; Szolnok-Doboka megye: 0/-4; Gömör megye: 0/+4; Pozsony: -3/0; áradás: Máramaros megye–Borosd megye–Zemplén megye Tisza folyó; Borsod megye Hernád folyó; Liptó megye Vág folyó; sáska: Szerémség; éhínség: Liptó megye

1785. tavasz: Szepes megye: -2/+2; Borsod megye: 0/0; Szerémség: -1/0; Bihar megye: -1/+1; Udvarhelyszék: -1/+1; Háromszék: -1/+1; Segesvárszék: 0/+1; Szeben megye: -1/+2; Heves megye: -1/+1; Kolozs megye: -1/+1; Arad megye: 0/+1; Temes megye: -1/0; Felvidék: -1/0; Székelyföld: -3/-3; Tokaj-Hegyalja: -3/0; áradás: Bihar megye Sebes-Körös folyó; Szatmár megye Szamos folyó; Sáros megye–Segesvárszék Nagyküküllő folyó; Alsó-Fehér megye–Arad megye Maros folyó; Pozsony megye Duna folyó; folyóbefagyás: Udvarhelyszék Küküllő folyó

Ahhoz, hogy a természeti környezet változásairól, valamint a környezet-társadalom interakcióról a kölcsönhatások kontúrjainak felrajzolásától, a kölcsönhatás szerkezetére vonatkozó megállapításokat tegyünk, elmélyült regionális vizsgálatok elvégzésére van szükség. Az eredményes helyi kutatásokat követően pedig remélhetően megrajzolhatunk majd egy, a most vázoltnál pontosabb képet a kora újkori Kárpát-medence ökológiai folyamatairól.

LAJOS RÁCZ

CLIMATE HISTORY OF THE CARPATHIAN BASIN DURING EARLY
MODERN EPOCH (1490–1800). THE ANALYSE METHOD
OF THE ENVIRONMENTAL HISTORY SOURCES

During my research I tried to find answer for two question of the envorinmental history research. First, how can I transfer the historical sources to numeric time series about physical-environmental events? Second, how changed the physical environment in the Carpathian Basin during Early Modern Epoch and this environmental changes how can influence the agricultural production and the life of traditional society (famine, revolt, epidemics)?

For reconstruction of climatic-environmental changes of the Carpathian Basin I applied the Antal Réthly's sourcebooks. I analysed the environmental-historical sources with help of the CLIMHIST analyse system were developed by Hannes Schüle and Christian Pfister in the Bern University.

The most important result of my research were the 1177 maps about climatic-ecological processes of the Carpathian Basin, with help these maps we can follow the changes of ecological position in time and in space. Similarly was important result that with help of temperature and precipitation indices I can show the most critical periods of the "Little Ice Age" in the Carpathian Basin during Early Modern Epoch: the turn of the 15th–16th centuries, the middle of the 16th century, the turn of the 16th–17th centuries, the middle and the end of the 17th century, the middle and the end of the 18th century. According to my results the "Littel Ice Age" appeared in the Carpathian Basin with increase of precipitation rather than decrease of temperature.

BÓNIS GYÖRGY (1914–1985)

életművének bibliográfiája *

1933

Riasanovsky, V. A.: Customary law of the Mongol tribes: Mongols, Buriats, Kalmucks. Memoirs of the Faculty of Law in Harbin, vol. VIII. Harbin, (China) „Artistic printinghouse” 1929. 8° 306+4 l. [Könyvismertetés.] *Századok* 67 (1933) 326–329. l.

1934

A magyar büntető törvénykönyv első javaslata 1712-ben. Sárkány Nyomda, Bp. 1934. 46 l. (*Angyal szeminárium kiadványai* 26.)

Kónyi Mária: Az 1715–22. évi rendszeres bizottság javaslatai. (Különlenyomat a Bécsi Magyar Történeti Intézet 1932-i évkönyvéből.) Budapest, 1932. 8°, 48 l. [Ismertetés.] *Századok* 68 (1934) 429–432. l.

1935

A bírósági szervezet megújítása III. Károly korában. (Systematica Commissio). Sárkány Nyomda, Bp. 1935. 173 l. (*Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából* 5.)

Professores Iuris Criminalis in Universitate „Petrus Pázmány”. Attila-nyomda Részvénytársaság, Bp. 1935. 18 l. (*Acta seminarii professoris Angyal* 29.) (Jencs Árpáddal közösen)

Bencsik Mihály és az első magyar büntetőjavaslat. (1670–1728.) In: *Jogi professzorok emlékezete a Pázmány Péter Tudományegyetem jogi kari szemináriumainak emléketén* (1935. szeptember 30.–október 5.) Sárkány Nyomda Részvénytársaság, Bp. 1935. 31–36. l.

Málnási Ödön: Gróf Csáky Imre főbornok élete és kora. (1672–1732.) Kalocsa, 1933. 8°. 332 l.+1 leszámazási táblázat. [Könyvismertetés.] *Századok* 69 (1935) 210–216. l.

1936

Házassági törvényjavaslatok a XVIII. század elején. In: *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv.* Közzét. Magyar Katolikus Történetírók Munkaközössége. „Grafika” Nyomdavállalat, Bp. 1936. 305–314. l.

Ember Győző: A magyar királyi helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése III. Károly korában. Budapest, 1933. 8°. 96 l. [Könyvismertetés.] *Századok* 70 (1936) 105–106. l.

1937

Plucknett, Theodore F. T.: A concise history of the common law. 2. kiad. (Enlarged and entirely rewritten.) London, 1936. 8°. XXV, 635, 43 l. [Könyvismertetés.] *Századok* 71 (1937) 236–241. l.

* A Történelmi Szemle Bónis György halálának 10. évfordulója alkalmából közli jogtörténetírásunk kiválóságának bibliográfiáját, amelyet elsősorban a tudós működésének rendkívül szerteágazó volta tett szükségessé. (A szerkesztőség)

1938

Szent István törvényének önállósága. *Századok* 72 (1938) 433–487. I.

Kérészy Zoltán: A felsőház jogkörének megállapítása. (Kny.: Magyar Jogászegyleti Értekezések 1936. júl. (3.) sz.) Budapest, 1936. 8°. 44 l. [Ismertetés.] *Századok* 72 (1938) 264–265. I.

Künssberg, Eberhard Frhr. von: Flurnamen und Rechtsgeschichte. Weimar, 1936. H. Böhlau Nachf. 8°. 36 l. [Könyvismertetés.] *Századok* 72 (1938) 399–400. I.

Schwerin, Claudius Freiherr von: Grundzüge der deutschen Rechtsgeschichte. München–Leipzig, 1934. Duncker u. Humblot. 8°. XV, 365 l. [Könyvismertetés.] *Századok* 72 (1938) 70–72. I.

1939

Magyar jogi néphagyomány. Egyetemi Néprajzi Intézet, Bp. 1939. 6 l. (Kny. az 1939-ben a Magyar Szemlében megjelent Magyar népi jog c. tanulmányról.)

Szent István törvényének önállósága. Egyetemi Nyomda, Bp. 1939. 57 l. (Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából 7.)

Első törvényeink sorsa és az egyházi menedékjog. In: *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv.* 1938–1939. Közzét. Magyar Katolikus Történetírók Munkaközössége. Stephaneum Nyomda, Bp. [1939.] 75–97. l.

Magyar népi jog. *Magyar Szemle* [13] (1939) június 121–126. l.

Babics András: Pécs város szabad királyi rangra emelésének története 1703–1780. (Kny.: Történetírás 1937. Pécs múltjából, 2.) H. n. 1937. Szerző kiad. 8°. 59. l. [Ismertetés.] *Századok* 73 (1939) 374–375. l.

Mitteis, Heinrich: Rechtsgeschichte und Machtgeschichte. Wirtschaft und Kultur. Festschrift zum 70. Geburtstag von Alfons Dopsch. Baden b. W.–Leipzig (1938.) 8°. 547–580. l. Grosch, Reinhold: Umbruch des rechtsgeschichtlichen Denkens. Gezeigt am Kampfe von Volksrecht gegen Fremdrecht bis zum 12. Jahrhundert. (Schriftenreihe rechtswissenschaftlicher Arbeitsergebnisse, Arbeit 3.) Berlin 1938. A. Sudau. 8°. 101 l. [Ismertetés.] *Századok* 73 (1939) 494–504. l.

1940

A vallás- és közoktatásügyi igazgatás hatályos jogszabályainak gyűjteménye. V. rész. *Közoktatásügyi igazgatás.* 4. kötet. *Polgári iskolák.* Összeáll. —. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. 1940. XIV, 205 l.

Az angol alkotmánytörténetírás tegnap és ma. *Századok* 74 (1940) 181–211. l.

King Matthias the Legislator. *The Hungarian Quarterly* VI. k. (1940) 699–710. l.

Pécsi Anna: Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása és okleveles gyakorlata 1571-ig. Budapest, 1938. 8°. 85, 1 l. [Könyvismertetés.] *Századok* 74 (1940) 110–111. l.

Rappard, William E.: The crisis of democracy. (Lectures on the Harris Foundation 1938.) Chicago, 1938. XIII. 288 l. [Könyvismertetés.] *Társadalomtudomány* 20 (1940) 233–237. l.

1941

Magyar alkotmány- és jogtörténet. I. Kolozsvár, 1941. 202 l.

Magyar alkotmány- és jogtörténet. A magyar jogtörténet jelentősége és korszakai. (— előadásai alapján jegyzi Gyallay P. Sándor.) Kolozsvár, 1941. 46 l.

Magyar alkotmány- és jogtörténet. (— előadásai alapján jegyzi Stépán József.) Kolozsvár, 1941. 41 l.

Egyke és jogszokás a Garamvölgyén. *Társadalomtudomány* 21 (1941) 288–309. 1.

Murarik Antal. In: *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv. 1940–1941. Közzét. Magyar Katolikus Történetírók Munkaközössége. Stephaneum Nyomda, Bp. 1941. 434–436. 1.*

Törvény és szokás a Hármaskönyvben. In: *Werbőczy István. Balás P. Elemér, Csekey István, Szász István és — egyetemi tanárok előadásai a Jog- és Államtudományi Kar Werbőczy halálának 400 éves évfordulója alkalmából rendezett ünnepélyén, a Tripartitum bibliográfiájával. Nagy-nyomda, Kolozsvár, 1941. 121–140., 213–215. 1. (Universitas Francisco-Josephina Kolozsvár. Acta juridico-politica 2.)*

A Szent Korona eszméje. [Eckhart Ferenc: A szentkorona-eszme története. (Bp. 1941.) c. könyvének ismertetése.] *Magyar Szemle* [15] (1941) június 385–389. 1.

1942

Erdélyi perjogi emlékek. *Idea processuum 1776. Id. Szász Károly perjogi előadásai. 1836.* Bevezetéssel ellátta és közzéteszi —. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1942. XXIV, 157 l.

Magyar jog—székely jog. M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem, Kolozsvár, 1942. 106 l. (*Kolozsvári tudományos könyvtár* 1.)

Magyar törvény — magyar lélek. *Hitel* 7 (1942) 410–421. 1.

A személyes királyság kora. In: *Emlékkönyv Dr. viski Illés József ny. r. egyetemi tanár tanári működésének negyvenedik évfordulójára.* Szerk. Eckhart Ferenc, Degré Alajos. Stephaneum Nyomda, Bp. 1942. 93–103. 1.

Csizmadia Andor: A magyar városi jog. Reformtörekvések a magyar városi közigazgatásban. [Könyvismertetés.] *Közigazgatástudomány* 5 (1942) 189–192. 1.

Mitteis, Heinrich: Die deutsche Königswahl. Ihre Rechtsgrundlagen bis zur Goldenen Bulle. Baden bei Wien (1938). Rudolf M. Rohrer. 8°. 208 l. [Könyvismertetés.] *Századok* 76 (1942) 86–88. 1.

Waas, Adolf: Herrschaft und Staat im deutschen Frühmittelalter. (Historische Studien, H. 335.) Berlin 1938. E. Ebering. 8°. 371 l. [Könyvismertetés.] *Századok* 76 (1942) 196–199. 1.

1943

Magyar jogtörténet. I–II. Méhkas Diákszövetkezet, Kolozsvár, 1943. 136, 244 l.

Jogtörténet és művelődéstörténet. *Magyar Jogi Szemle* 24 (1943) 288–293., 341–346. 1.

[Hozzászólás a népi jogélet problémájához.] *Társadalomtudomány* 23 (1943) 278–281. 1.

Erdélyi László: Magyarország törvényei Szent Istvántól Mohácsig. Művelődéstörténeti összehasonlító fejezetekbe írta —. Budapest 1942, Eggenberger, 628, 2 l. 8°. [Könyvismertetés.] *Századok* 77 (1943) 464–470. 1.

Félegyházy József: Werbőczy Hármaskönyve és a kánonjog. Budapest, 1942. 143 l., 8°. — Báró Splényi X. Ferenc váci püspök. 1731–1795. Budapest, 1942., 4., 35 l., 1 mell. 8°. (Kiadványok Jézus-társasága magyarországi történetéhez. Tanulmányok 13.) — A váci püspökség a tatárjáráskor. (Vácegyházmegye múltjából, II. Vác, 1943. 1–160. l., 3 mell.) [Ismertetés.] *Erdélyi Tudósító* 22 (1943) 175–176. 1.

Forsthoff, Ernst: Deutsche Verfassungsgeschichte der Neuzeit. (Rechtswissenschaftliche Grundrisse, hrsg v. Otto Koellreutter.) Berlin 1940. Junker u. Dünhaupt. 8°. XII, 212 l. [Könyvismertetés.] *Századok* 77 (1943) 256–258. 1.

Papp László: Kiskunhalas népi jogélete. Budapest 1941, Orsz. Táj- és Népkutató Intézet. 72 l. 8°. (A magyar táj- és népismeret könyvtára 2.) [Könyvismertetés.] *Századok* 77 (1943) 522–523. 1.

Somogyi Ferenc: Társadalompolitikai törvényalkotás Werbőczy előtt. Kassa 1943. Szt. Erzsébet-ny. 8°. 64 l. [Könyvismertetés.] *Századok* 77 (1943) 260–261. l.

Szabó T. Attila: Kalotaszeg helynevei. I. Adatok. Bevezetéssel és jegyzetekkel közlést. — Kolozsvár, 1942. Erdélyi Tudományos Intézet. XVIII., 501 l., 4 mell., 8. r. [Könyvismertetés.] *Erdélyi Tudósító* 22 (1943) 66. l.

1944

Hagyomány és haladás az erdélyi jog fejlődésében. In: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Besztercebánya 1943. szeptember hó 5–7. napján tartott tizennyolcadik vándorgyűlésének emlékkönyve*. Szerk. Bíró Vencel. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. Kolozsvár, 1944. 136–149. l.

A történeti alkotmány. *Hitel* 9 (1944) 333–345. l.

[Szerkesztői előszó a Régi magyar jog. Jogtörténeti és népi jogi tanulmányok c. sorozathoz.] In: *Tárkány Szücs Ernő: Mártély népi jogélete. (Das völkische Rechtsleben in Mártély.) (La vie populaire juridique à Mártély.)* Kolozsvári Egyetem Jogtörténeti Szemináriuma, Kolozsvár, 1944. 3–5. l. (*Régi magyar jog. Jogtörténeti és népi jogi tanulmányok* 1.)

Ákosfalvi Szilágyi László: A nemesi rendi címekről és címzésekről. Budapest 1943. Szerző kiad. 15 l. 8°. [Ismertetés.] *Századok* 78 (1944) 318–319. l.

Angyal Pál–Degré Alajos: A XVI–XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlata. Budapest 1943, Attila ny. 118 l. 8°. — (Angyal-szeminárium kiadványai 49.) [Könyvismertetés.] *Századok* 78 (1944) 565–566. l.

Bándy Vilmos: A „nobilis” primorok, grandok és lordok. (A magyar és székely nemesség az európai népek nemesi rendjeinek tükrében.) 2. kiad. Budapest 1942, Szerző, 59 l. 8°. [Könyvismertetés.] *Századok* 78 (1944) 134–135. l.

Egyed István: A mi alkotmányunk. Budapest 1943, Magyar Szemle Társaság, 375 l. 8°. — (A Magyar Szemle Könyvei 18.) [Könyvismertetés.] *Századok* 78 (1944) 283–284. l.

Emlékkönyv dr. viski Illés József ny. r. egyetemi tanár tanári működésének negyvenedik évfordulójára. Szerkesztette Eckhart Ferenc és Degré Alajos. (Budapest, 1942. Stephaneum. XV, 621 l., 1 mell. 8°.) [Könyvismertetés.] *Kolozsvári Szemle* 3 (1944) 88–90. l.

Hanzó Lajos: Az erdélyi szász önkormányzat kialakulása. Szeged, 1941. Ablaka ny. 86 l. 8°. — (Értekezések a M. Kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézetéből. 1. sz.) [Könyvismertetés.] *Századok* 78 (1944) 116. l.

1947

Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Nagyenyedi Bethlen Nyomda, Kolozsvár, [1947.] 592 l.

Jacobinus János erdélyi kancellár formuláskönyve. (1602). Minerva, Kolozsvár, 1947. 58 l. (*Jogtörténeti és népi jogi tanulmányok* 2.) (Valentiny Antallal közösen)

Az erdélyi magyar szellemtudomány két éve. *Puszták Népe* 2 (1947) 105–110. l.

Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest 1947. Politzer, 486 l. 8°. [Könyvismertetés.] *Századok* 81 (1947) 237–242. l.

Tudor Draganu: La doctrine juridique de la couronne hongroise. Sibiu, 1944, Centrul de Studii si Cercetări privitoare la Transilvania, 1 vol. in-8°, 80 p. (Bibliotheca Rerum Transilvaniae, n°. 4). [Könyvismertetés.] *Revue d'Histoire Comparée* (Bp.) 25 (1947) 3. szám 114–116. l.

1948

Népi szemlélet és jogalkotás. *Puszták Népe* 3 (1948) 15–23. 1.

Szabadság és alkotmány Rákóczi Emlékirataiban. *Puszták Népe* 3 (1948) 155–164. 1.

Bernadotte E. Schmitt (rédacteur): Poland. 2e éd. Berkeley, Los Angeles, 1947, University of California Press, 1 vol. in-8°, XXIV + 500 p., 11 planches (The United Nations Series). [Könyvismertetés.] *Revue d'Histoire Comparée* (Bp.) 26 (1948) 264–266. 1.

Change and crisis in European government. Ed. by James Kerr Pollock. New York (1947) 253 l. 8r. [Könyvismertetés.] *Jogászegyleti Szemle* 2 (1948) 205–207. 1.

Ioan Lupas: Fazele istorice în evoluțiunea constituțională a Transilvaniei. [Phases historiques de l' évolution du droit constitutionnel en Transylvanie]. Sibiu, 1945, Cartea Romunesca, 1 vol. in-8°, 154 p. (Tirage à part de l' Anuarul Institutului de Istorie Națională Cluj-Sibiu.) [Könyvismertetés.] *Revue d'Histoire Comparée* (Bp.) 26 (1948) 280–281. 1.

Ladislas Makkai: Histoire de Transylvanie. Paris, 1946, Presses Universitaires de France, 1 vol. in-8°, 382 p. (Bibliothèque de la Revue d' Histoire Comparée, no V). [Könyvismertetés.] *Revue d'Histoire Comparée* (Bp.) 26 (1948) 119–124. 1.

1949

Általános Jogtörténet. I–II. (— előadásai az 1948/49 tanévben. 1–2. félév). „MEFESZ” Jegyzetosztály, Szeged, [1949] 60, 54 l.

Magyar alkotmány- és jogtörténet. (1949/50. tanév. 1. félév). „MEFESZ” Jegyzetosztály, Szeged, 1949. 80 l.

1950

Magyar alkotmány- és jogtörténet. (1949/50. tanév. 2. félév). „MEFESZ” Jegyzetosztály, Szeged, 1950. 326 l.

1951

Általános jogtörténet. (— előadásai az 1950/51. tanévben. 1–2. félév). Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Tanulmányi Osztálya, Szeged, [1951.] 307 l.

Magyar állam- és jogtörténet. (1950/51. tanév. 1–2. félév). I–II. Tankönyvkiadó, Bp. 1951. 119, 151 l. (Eckhart Ferencsel és Degré Alajossal közösen).

Magyar jogtörténet. (— előadásai az 1950/51. tanévben.) I–II. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Tanulmányi Osztálya, Szeged, [1951.] 151, 152–330, IV l.

1952

A burzsoá állam és jog Angliában., Az Amerikai Egyesült Államok a polgárháború végéig. In: *Állam- és jogtörténet*. Szerk. — Tankönyvkiadó, Bp. 1952. 151 l. (A 2 fejezet: 27–59. l.)

A középkori város., Csehország feudális állam és joga. In: *Egyetemes Állam- és Jogtörténet*. 1952/53. Szerk. Sarlós Márton. Közoktatásügyi Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 1952. 24–28., 39–47. l.

Az ősközösség rendszere és bomlása. (I. u. 1000-ig.), A magyar feudális állam 1000–1526., A magyar jakobinus mozgalom. Hajnóczy József. In: *Magyar állam- és jogtörténet*. Szerk. Eckhart Ferenc. Közoktatásügyi Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 1952. [Javított utánnymás: 1953.] 12–125., 207–212. l.

1953

A feudalizmus fogalma., A korai feudális állam és jog., A feudális széttagoltság kora., A központosítás és a rendi monarchia., Lengyelország feudális állama és joga., Csehország feudális állama és joga. In: *Egyetemes állam- és jogtörténet.* (1953/54. tanév). Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 1953. 21–64., 78–101. l.

Egy Jagelló-kori magyar jogász. (Petróczi Henczefi István). In: *A Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Évkönyve.* Szerk. Schultheisz Emil. Tankönyvkiadó Vállalat, Bp. 1953. 5–24. l.

Hozzászólás Elekes Lajos: A magyar történettudomány helyzetének és feladatainak kérdéséhez a Kongresszus tanulságai nyomán. c. előadásához. *Századok* 87 (1953) 663–664. l.

Állam- és jogtörténet. I. kötet. (Fordította: Meskó Géza. Lektorálta: Bónis György, Sarlós Márton. Szabó Árpád. Sajtó alá rendezte: Csurgai István.) Tankönyvkiadó, Budapest. [Könyvismertetés.] *Jogtudományi Közlöny* 8 (1953) 81–84. l.

1954

Hajnóczy. 1750–1795. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp. 1954. 100 l. + 3 t.

Hajnóczy József. Akadémiai Kiadó, Bp. 1954. 296 l.

Magyar állam- és jogtörténet. (1954/55. tanév. 1. félév). Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 1954. [Javított utánnomások: 1955., 1956., 1957.] 227 l. (Eckhart Ferenczel és Degré Alajossal közösen)

A burzsoá állam és jog jellemzése., Anglia., Az Amerikai Egyesült Államok., Németország., Itália egyesítése. In: *Egyetemes állam és jogtörténet.* Szerk. Sarlós Márton. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 1954. [Utánnomások: 1955.] 3–41., 79–92. l.

A feudalizmus fogalma., A korai feudális állam és jog., A feudális széttagoltság kora., A központosítás és a rendi monarchia. In: *Egyetemes állam- és jogtörténet.* (1954/55. tanév). I. félév. Szerk. Sarlós Márton. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 1954. [Utánnomások: 1955., 1956., 1957.] 46–126. l.

Kovács István: A burzsoá alkotmányosság válsága. Budapest, Szikra, 1953. 244 l. [Könyvismertetés.] *Századok* 88 (1954) 454–455. l.

1956

István király. Művelt Nép, Bp. 1956. 171 l. + 8 t. (*Magyar Történelmi Társulat* 6.)

Montesquieu jogi és politikai nézetei. *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* VII (1956) 209–247. l.

[Válasza a Hajnóczy József (Akadémiai Kiadó, Bp. 1954.). c. művéről 1954. szeptember 25-én rendezett vitán.] *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* VII (1956) 119–121. l. (Rövidített szöveg)

1957

Egyetemes állam- és jogtörténet. Tankönyvkiadó, Bp. 1957. [Második kiadás: 1958.] 494 l. (Sarlós Mártonnal közösen)

A burzsoá állam és jog jellemzése., Anglia., Az Amerikai Egyesült Államok., Németország. In: *Egyetemes állam- és jogtörténet.* Szerk. Sarlós Márton. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 1957. 3–41., 79–89. l.

A somogyvári formuláskönyv. In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk. Bodor András et al. Tudományos Könyvkiadó, Bukarest, Kolozsvár, 1957. 117–133. l. (*A Bolyai Tudományegyetem kiadványai I. Tanulmányok*)

1958

Ferenc Eckhart. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung* 1958. 596–600. l.

Petrus de Vinea leveleskönyve Magyarországon. (Gondolatok a szicíliai államszervezet hazai hatásáról). *Filológiai Közöny* 4 (1958) 1–26., 173–193. l.

1959

A magyar feudális és burzsoá magánjog és büntetőjog elemei. Összeáll.: —. Levéltárak Országos Központja, Bp. 1959. 89 l. (*Levéltári szakmai továbbképzés. Felsőfok.* 12.)

Adatok a Budapesti Forradalmi Törvényszék történetéhez. *Levéltári Közlemények* 29 (1959) 293–312. l.

Válasz Váczy Péter „Néhány kérdésére”. *Századok* 93 (1959) 498–533. l.

Stelling-Michaud, L'université de Bologne et la pénétration des droits romain et canonique en Suisse aux XIIIe et XIVe siècles. E. Droz, Genève 1955, 322 l., 7 tábla, nagy 8r. (Travaux d'humanisme et renaissance XVII.) [Könyvismertetés.] In: *Tanulmányok Budapest múltjából.* XIII. Akadémiai Kiadó, Bp. 1959. 567–570. l. (*Budapest várostörténeti monográfiái* XXI.)

1960

A Mohács előtti magyar törvények kritikai kiadásáról. *Levéltári Híradó* 10 (1960) 2. szám 45–49. l.

1961

A magyar bírósági szervezet és perjog története. Levéltárak Országos Központja, Bp. 1961. 203 l. (*Levéltári szakmai továbbképzés. Felsőfok* 13.) (Degré Alajossal és Varga Endrével közösen)

Az inkvizíció Magyarországon. *Élet és Tudomány* 16 (1961) 362–365. l.

Régi magyar esküminták. I. *Magyar Nyelv* 57 (1961) 279–285. l.

Uzsai János Ars Notariája. *Filológiai Közöny* 7 (1961) 229–260. l.

Fischer, Herbert: Burgbezirk und Stadtgebiet im deutschen Süden. Wiener Rechtsgeschichtliche Arbeiten. 3. köt. Herold, Wien–München 1956, 101 old. [Könyvismertetés.] In: *Tanulmányok Budapest múltjából.* XIV. Akadémiai Kiadó, Bp. 1961. 682–683. l. (*Budapest várostörténeti monográfiái* XXII.)

Patze, Hans: Recht und Verfassung thüringischer Städte. Thüringische Archivstudien. 6. köt. H. Böhlau Nachf. Weimar, 1955. XXIII. + 299 old. [Könyvismertetés.] In: *Tanulmányok Budapest múltjából.* XIV. Akadémiai Kiadó, Bp. 1961. 683–685. l. (*Budapest várostörténeti monográfiái* XXII.)

Weizsäcker, Wilhelm: Geschichtliche Wechselwirkungen deutsch-slavischer Rechtsdenkens. *Zeitschrift für Ostforschung* 5 (1956) 161–180. old. [Ismertetés.] In: *Tanulmányok Budapest múltjából.* XIV. Akadémiai Kiadó, Bp. 1961. 680–682. l. (*Budapest várostörténeti monográfiái* XXII.)

Lewis H. Morgan: *Az ősi társadalom.* Bev. Bodrogi Tibor. [A II. rész 8–15. fejezetét, a III. rész 5. fejezetét és a IV. részt] ford. —. Gondolat, Bp. 1961. 174–288., 359–384., 407–427. l.

1962

Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után. 1686–1708. Akadémiai Kiadó, Bp. 1962. 374 l. (*Budapest várostörténeti monográfiái* XXIII.)

Nagy György és az 1914 előtti magyar köztársasági mozgalom. Akadémiai Kiadó, Bp. 1962. 112 l. (*Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat* 26.)

A római jog középkori történetének újabb irodalma. *Századok* 96 (1962) 680–698. l.

A spanyol inkvizíció. *Élet és Tudomány* 17 (1962) 436–439. l.

Tárkány Szücs E.: Vásárhelyi testamentumok. (Testamente von Vásárhely) (Verlag Wirtschaft und Recht). 448 Seiten, 32 Tafeln. Budapest, 1961. [Könyvismertetés.] *Acta Ethnographica* 11 (1962) 218–220. l.

1963

Az Ars Notaria mint retorikai és jogi tankönyv. *Filológiai Közlöny* 9 (1963) 373–388. l.

Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1526. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 1963. 174–235. l.

Hajnóczy József. In: *Magyar Irodalmi Lexikon*. Főszerk. Benedek Marcell. I. Akadémiai Kiadó, Bp. 1963. 428–429. l.

Kelemen Lajos (1877–1963). *Levéltári Közlemények* 34 (1963) 349–350. l.

A kúriai irodák munkája a XIV. és XV. században. *Levéltári Közlemények* 34 (1963) 197–246. l.

Demelius, H.: Die Nezeuger. Ein Beitrag zur Kenntnis des Wiener Privatrechts im 14. Jahrhundert. Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien 13 (1957) Bd. (Wien 1957) 29–62. [Ismertetés.] In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. XV. Szerk. Gerevich László, Tarjányi Sándor. Akadémiai Kiadó, Bp. 1963. 737–738. l. (*Budapest várostörténeti monográfiái* XXIV.)

Ebel, W.: Der Bürgereid als Geltungsgrund und Gestaltungsprinzip des deutschen mittelalterlichen Stadtrechts. H. Böhlau, Weimar, 1958, 221. 8. r [Könyvismertetés.] In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. XV. Szerk. Gerevich László, Tarjányi Sándor. Akadémiai Kiadó, Bp. 1963. 733–736. l. (*Budapest várostörténeti monográfiái* XXIV.)

Michael Stewart: Modern Forms of Government. A Comparative Study. (London, George Allen & Unwin Ltd. 1959. 284 l. Minerva Series of Students' Handbooks No. 4.) A kormányzás modern formái. Összehasonlító tanulmány. [Könyvismertetés.] *Századok* 97 (1963) 890–891. l.

1964

Einflüsse des römischen Rechts in Ungarn. Giuffrè, [Milánó,] 1964. 113 l. (*Ius romanum Medii Aevi* V, 10.)

Útmutató az Esztergomi Prímási Levéltárhoz. *Archivum Ecclesiasticum*. [I.] Szöveg., [II.] Függelék. Szerk. —. Levéltárak Országos Központja, Bp. 1964. 301, 305–591. l. (*Levéltári leltárak* 24.)

A közhitelesség szervei Magyarországon és a magyar hiteleshelyi levéltárak. *Levéltári Szemle* 14 (1964) 1–2. szám 118–142. l.

Angol és ír levéltárakban. *Levéltári Szemle* 14 (1964) 1–2. szám 285–307. l.

1965

Les autorités de „foi publique” et les archives des „loci credibiles” en Hongrie. *Archivum. Revue Internationale des Archives* 12 (1962) [megjelent: 1965.] 87–104. l.

The Hungarian feudal diet (13th–18th centuries). *Anciens Pays et Assemblées d'États. Standen en Landen*. 1965. XXXVI. k. 287–307. l.

The Hungarian feudal diet (13th–18th. centuries). In: *Gouvernés et Gouvernants*. IV. *Bas moyen âge et temps modernes*. II. Éditions de la Librairie Encyclopédique, Bruxelles, 1965. 287–307. I. (*Recueils de la Société Jean Bodin* XXV.)

Laczkovics János., Martinovics Ignác., Nagy György. In: *Magyar Irodalmi Lexikon*. Főszerk. Benedek Marcell. II. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965. 6–7., 195–196., 317. I.

The Powers of Deputies in the Hungarian Feudal Diet (1790–1848). *Ancien Pays et Assemblées d'États. Standen en Landen*. 1965. XXXVII. k. 169–190. I.

The Powers of Deputies in the Hungarian Feudal Diet (1790–1848). In: *Liber Memorialis Sir Maurice Powicke*. [Dublin, 1963.] Éditions Nauwelaerts, Louvain–Béatrice-Nauwelaerts, Paris, 1965. 169–190. I.

Ständisches Finanzwesen in Ungarn im frühen 16. Jahrhundert. In: *Nouvelles études historiques publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois*. Réd. D. Csátri, L. Katus, Mme Á. Rozsnyói. I. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965. 83–103. I.

Der Zusammenhang der Summa Legum mit dem Tripartitum. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 11 (1965) 373–409. I.

Helen Cam: Law-finders and Law-makers. *Collected Studies in Legal and Constitutional History*. (London, Merlin Press. 1962. 240 I.) A jog felismerői és alkotói a középkori Angliában. Jog- és alkotmánytörténeti tanulmányok gyűjteménye. [Könyvismertetés.] *Századok* 99 (1965) 957–959. I.

Karol Koranyi: Powszechna historia państwa i prawa. Tom. II. Średnowiecze. Części. (Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1963. 386 I.) Egyetemes állam- és jogtörténet. II. kötet. Középkor. I. rész. [Könyvismertetés.] *Századok* 99 (1965) 1312–1314. I.

James G. Frazer: Az Aranyág. Vál., bev. Bodrogi Tibor, ford. Bodrogi Tibor és —. Gondolat, Bp. 1965. 440 I.

1966

A jogszolgáltatás budapesti területi szervei. (Kapitalista és szocialista korszak). Levéltárak Országos Központja, Bp. 1966. 275 I. (*Levéltári alapteltárak* II. 4.)

Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből 1001–1949. Közread. Beér János és Csizmadia Andor. A jogtörténet szinoptikus táblázatát készítette: Berlász Jenő, —. A középkori törvényszövegeket ellenőrizte: —. Gondolat Kiadó, Bp. 1966. 744 I. + 2 mell. (*Nemzeti Könyvtár*)

In memoriam Joseph Holub (1885–1962). *Anciens Pays et Assemblées d'États. Standen en Landen*. 1966. XXXIX. k. 211. I.

Repertorium und Bibliographie für die ungarischen Universitäten bis 1500. In: *Ius Romanum Medii Aevi*. II. Giuffrè [Milánó.] 1966. 5. I.

Marc Szeftel: Documents de droit public relatifs à la Russie médiévale. Sous la direction initiale d'Alexandre Eck. (Bruxelles, Éditions de la Librairie Encyclopédique. 1963. 304 I.) A középkori Oroszországra vonatkozó közjogi dokumentumok. [Könyvismertetés.] *Századok* 100 (1966) 1345–1347. I.

Székely György: Magyarország története Mohácsig. (Budapest, Gondolat Kiadó. 1964. I. köt. 11–158. I.) [Ismeretetés.] *Századok* 100 (1966) 511–513. I.

Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. rész 1000-tól 1526-ig. (Szerkesztette Lederer Emma. A szemelvényeket összeállították, jegyzetekkel és apparátussal ellátták Bertényi Iván, Bolla Ilona, Gerics József, Molnár József, Rottler Ferenc.) (Budapest, Tankönyvkiadó. 1964. 394 I.) [Könyvismertetés.] *Századok* 100 (1966) 166–172. I.

1967

Andreas II rex Hungariae., Articuli communitalis civitatis Cassoviae., Articuli iuris taver-nicalis., Bartholomaeus de Tapolca — Formularium. In: *Repertorium fontium historiae Medii Aevi primum ab Augusto Potthast digestum, nunc cura collegii historicorum e pluribus nati-onibus emendatum et auctum*. II. Instituto Storico Italiano per il Medio Evo, Roma, 1967. 228., 407–408., 456. l.

Glossza a jogszolgáltatás budapesti területi szerveinek leltárához. *Levéltári Szemle* 17 (1967) 461–464. l.

Külvárosi választások a XVIII. századi Pesten. *Budapest* 5 (1967) 2. szám 14. l.

Magyi János formuláskönyve és a gyakorlati jogtanítás. In: *A pécsi egyetem történetéből*. Szerk. Csizmadia Andor. Tankönyvkiadó Vállalat, Pécs, 1967. 225–260. l. (*Jubileumi tanul-mányok* I.)

La pénétration du droit romain dans les pays slaves et hongrois. In: *Recueil de Mémoires et Travaux publiés par la Société d'Histoire du Droit et des Institutions des Anciens Pays de Droit Écrit*. Montpellier, 1967. 75–83. l.

Székesfehérvár, az Árpád-ház székhelye. In: *Székesfehérvár évszázadai*. 1. Az államalapítás kora. Szerk. Kralovánszky Alán. Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, Székesfehérvár, 1967. 49–61. l. (*István Király Múzeum Közleményei* A. sorozat 13. szám)

A tanácskozó ország. *Élet és Tudomány* 22 (1967) 483–486. l.

[Bevezetés], Jogtörténeti és helytörténeti irodalom., A hanyatló feudalizmus kora. In: — Degré Alajos: Megjegyzések a képviselői intézmények kutatásához. *Levéltári Szemle* 17 (1967) 1–10. l.

[Hozzászólás a Magyarország története (Főszerk. Molnár Erik. I–II. Gondolat Könyvkiadó, Bp. 1964.) c. műről 1966. május 19-én rendezett ankéton.] *Történelem* 5. [helyesen: 6.] szám 1967. 26–30. l. (Rövidített szöveg)

1968

A Capella regia és a pécsi egyetemalapítás. In: *A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből. 1367–1967*. Szerk. Csizmadia Andor. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, Pécs, 1968. 21–26. l. (*Studia Iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata* 60.)

Ein neuer Plan zur Erforschung der alten ungarischen Repräsentativverfassung. *Wissen-schaftliche Zeitschrift der Universität Rostock* 17 (1968) 47–51. l.

Die praktische Juristenausbildung im mittelalterlichen Ungarn. In: *Acta Facultatis Juridicae Universitatis Comenianae. Die juristische Bildung in der Slowakei und Ungarn bis zum J. 1848*. Slovenské Pedagogické Nakladel'stvo, Bratislava, 1968. 55–64. l.

Zur Frage des Strafrechts im 18. Jhdt. und der praktischen Ausbildung der Juristen. Beitrag zum referat von Prof. Lieberwirth. In: *Acta Facultatis Juridicae Universitatis Comenianae. Die juristische Bildung in der Slowakei und Ungarn bis zum J. 1848*. Slovenské Pedagogické Nakladel'stvo, Bratislava, 1968. 348–349. l. (Rövidített szöveg)

1969

A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Doktori értekezés tézisei. Bp. 1969. 31 l.

Családok., Személyek [részek]. In: *Budapest Főváros Levéltára. 5. Testületek. (Céhek és ipartársulatok). Egyházi szervek. Családok. Személyek. Gyűjtemények. Készít. BFL I. osztá-lyának munkatársai. Magyar Országos Levéltár, Bp. 1969. 69–103. l. (Levéltári alapléltárak II.)*

In memoriam Karol Koranyi (1897–1964). *Anciens Pays et Assemblées d'États. Standen en Landen*. 1969. XLVIII. k. 315–317. l.

A személynök és bíróársai a Jagellók korában. *Századok* 103 (1969) 5–29. l

Die ungarischen Stände in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: *Ständische Vertretungen in Europa im 17. und 18. Jahrhundert*. Hrsg. von Dietrich Gerhard. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1969. 286–309. l. (*Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte* 27.)

Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz. Közzéteszi: Nizsalovszky Endre. (A leveleket sajtó alá rendezte: Lukácsy Sándor). Budapest, 1967. 250 l., 6 mell. (Irodalomtörténeti Füzetek 55. sz.) [Könyvismertetés.] *Levéltári Közlemények* 40 (1969) 174–175. l.

Veres Miklós: A tárnoki hatóság és a tárnoki szék 1526–1849. Budapest, 1968. 120 l. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 2.) [Könyvismertetés.] *Levéltári Közlemények* 40 (1969) 363–364. l.

The history of Hungary from the original settlement to 1849. Guide to the exhibition. Comp. by Mrs. I. Dienes. Transl. by —. Kossuth Nyomda, Bp. 1969. 58 l.

Kaj Birket-Smith: A kultúra ösvényei. Általános etnológia. Utószó: Gunda Béla. Ford. Bodrogi Tibor. Ford. ellenőrizte: —. Gondolat, Bp. 1969. 477 l.

1970

Budapest Főváros Levéltára. Szerk. és részben kész. —. Magyar Országos Levéltár, Bp. 1970. VII, 213 l. (A magyar állami levéltárak fondjegyzéke III. A területi levéltárak fondjegyzékei 2.)

The Freedom of the Land in Medieval Hungarian Law. *Anciens Pays et Assemblées d'États. Standen en Landen*. 1970. LIII. k. 93–116. l.

Fünfundzwanzig Jahre ungarische Rechtsgeschichtsschreibung (1945–1969). Erster Teil: Die Zeit bis 1526. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung* 1970. 559–569. l.

István király, az államalapító. *Magyar Tudomány* 15 (1970) 777–786. l.

Un formulaire de l'officialité primatiale hongroise de 1512. *Recueil de Mémoires et Travaux de la Société d'Histoire du Droit Écrit*. 1970. 31–40. l.

Három osztrák jogtörténeti munka. Nikolaus Grass: Reichskleinodien-Studien aus rechtshistorischer Sicht. (Wien, H. Böhlau Nachf. 1965. 81 l. Österreichische Akademie der Wiss. Phil.-hist. Kl. Sitzungsberichte 248. Bd. 4. Abh.). Ursula Begrich: Die fürstliche „Majestät“ Herzog Rudolfs IV. von Österreich. Ein Beitrag zur Geschichte der fürstlichen Herrschaftszeichen im späten Mittelalter. (Wien, Verlag H. Geyer. 1965. 166 l., 17 mell. Rotaprint. Wiener Dissertationen aus dem Gebiete der Geschichte 6.). Heinrich Koller: Die Residenz im Mittelalter. (Jahrbuch für Geschichte der oberdeutschen Reichsstädte. Esslinger Studien 12/13. Bd. 1966/67. 9–39. l.). Tanulmányok a birodalmi felségjelvényekről jogtörténeti szempontból. — IV. Rudolf Ausztria hecege fejedelmi „maiestas”-a. — A székhely a középkorban. [Ismertetés.] *Századok* 104 (1970) 212–214. l.

1971

A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp. 1971. 448 l. + 4 t.

Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. Szerk. és az előszót írta: —, Degré Alajos. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1971. 511 l. (Előszó: 5–8. l.)

Badania nad instytucjami stanowymi na Węgrzech. *Czasopismo Prawno-Historyczne* 23 (1971) 1. szám 139–169. l.

Egyházjog és egyházi bíraskodás az Árpád-kori Magyarországon. *Vigilia* 36 (1971) 520–526. 1.

Fünfundzwanzig Jahre ungarische Rechtsgeschichtsschreibung (1945–1969). Zweiter Teil: Die Zeit nach 1526 bis 1918. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung* 1971. 475–485. 1.

Recherches hongroises sur les institutions des Ordres. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 17 (1971) 173–205. 1.

A sasadi tizedper közjegyzői a XV. század derekán. *Levéltári Közlemények* 42 (1971) 103–113. 1.

Les Suretés personelles en Hongrie du XIIIe au XVIIIe siècle. In: *Les suretés personnelles. II. Moyen âge et temps modernes*. Édition de la Librairie Encyclopédique, Bruxelles, 1971. 725–765. 1. (*Recueils de la Société Jean Bodin* XXIX.)

Tripartitum opus. Einleitung. In: *Tripartitum opus iuris consuetudinarii inclity regni Hungarie per Stephanum de Werbewcz editum Wien 1517*. Faksimiledruck mit einer Einleitung von —. Verlag Detlev Auermann KG., Glashütten/Taunus, 1971. 3–14. 1. (*Mittelalterliche Gesetzbücher Europäischer Länder in Faksimiledrucken* II.)

Un libro di testo ungherese di diritto romano del cinquecento. In: *Studi in onore di Edoardo Volterra*. VI. Giuffrè, Milano, 1971. 343–366. 1. (*Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza dell' Università di Roma* 45.)

Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. Ediderunt Géza Sajó et Erzsébet Soltész. In colligenda materia et identificandis incunabulis socii fuerunt Csaba Csapodi et Miklós Vértessy. Vol. I–II. Acad. Sc. Hung., Budapestini 1970. 8°. LXXIX, 1444 S., 78 Abb. [Könyvismertetés.] *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung* 1971. 467–469. 1.

Essays in Medieval History presented to Bertie Wilkinson. Szerk. T. A. Sandquist, M. R. Powicke. (Univ. of Toronto Press, 1969, 12 számozatlan l., 405 l., 5 tábla.) Bertie Wilkinsonnak ajánlott középkori történelmi tanulmányok. [Könyvismertetés.] *Századok* 105 (1971) 1285–1288. 1.

1972

A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában. Akadémiai Kiadó, Bp. 1972. 177 l. (*Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat* 63.)

Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1972. 350 l.

Aus der Vergangenheit von Budapest. Szerk. —. Archiv der Hauptstadt Budapest, Bp. 1972. 100 l.

Du passé de Budapest. Szerk. —. Archives Municipales de Budapest, Bp. 1972. 100 l.

Iz proslogo Budapesta. [Szerk. —.] Budapestszkij Sztolicnűj Arhiv, Bp. 1972. 87 l.

A székesfehérvári törvénytől az „ország szabadságáig”. In: *Székesfehérvár évszázadai*. 2. Középkor. Szerk. Kralovánszky Alán. Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, Székesfehérvár, 1972. 83–102. 1. (*István Király Múzeum Közleményei* A. sorozat 14. szám.)

C. R. Cheney: Notaries public in England in the thirteenth and fourteenth centuries. Oxford, 1972. XII, 205 l. 6 tábla. [Könyvismertetés.] *Levéltári Közlemények* 43 (1972) 422–423. 1.

Tanulmányok Tolna megye történetéből. I. Szerk. Puskás Attila. Szekszárd 1968. 258. 8^f. [Könyvismertetés.] *Levéltári Szemle* 22 (1972) 1. szám 90–91. 1.

Bronislaw Malinowski: *Baloma. Válogatott írások*. Szerk., vál., utószó, jegyz., ford. ellenőrizte: Bodrogi Tibor. A II–VII. rész ford. —. Gondolat, Bp. 1972. 111–424. 1.

1973

The Adventures of the Hungarian Crown. *The New Hungarian Quarterly* 14 (1973) 51. szám 117–129. l.

Gli scolari ungheresi di Padova alla corte degli Iagelloni. In: *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*. A cura di Vittore Branca. Leo S. Olschki Editore, Firenze, 1973. 227–244. l. (*Civiltà Veneziana. Studi* 28.)

Hajdu Lajos: Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet. (Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1971. 552 l.) [Könyvismertetés.] *Századok* 107 (1973) 1026–1028. l.

James D. Hardy Jr.: Judicial Politics in the Old Regime. The Parlement of Paris during the Regency. (Louisiana State University Press. 1967. IX, 225 l.) Bírósági politika a régi rendszerben. A párizsi parlament a régensség alatt. [Könyvismertetés.] *Századok* 107 (1973) 1022–1023. l.

Komoróczy György: Városigazgatás Debrecenben 1848-ig. Debrecen, 1969. 124 l., 2 (Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei 12.) [Könyvismertetés.] *Levéltári Szemle* 23 (1973) 92–93. l.

The history of Hungary from the original settlement to 1849. Guide to the exhibition. Comp. by Mrs I. Dienes. Transl. by —. NPI-nyomda, Bp. 1973. 59 l.

1974

Pest-budai hivatali utasítások a XVIII. században. Szerk. —. Budapest Főváros Levéltára, Bp. 1974. 178 l. (*Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai* VI.)

Decretalis Intellecto. (III. Honorius a koronájának elidegeníthetlenségéről). *Történelmi Szemle* 17 (1974) 24–31. l.

Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korában és a Beneéthy-formuláskönyv. *Levéltári Közlemények* 44–45 (1974) 89–101. l.

Die ungarischen Städte am Ausgang des Mittelalters. In: *Die Stadt am Ausgang des Mittelalters*. Hrsg. von Wilhelm Rausch. J. Wimmer Druck- und Verlagsgesellschaft. M. B. H. & Co., Linz/Donau, 1974. 79–94. l. (*Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas* III.)

Handbuch der Quellen und Literatur der neueren Europäischen Privatrechtsgeschichte. I. Bd. Mittelalter (1100–1500). Die gelehrten Rechte und die Gesetzgebung. (Az új európai magánjog története irodalmának és forrásainak kézikönyve. 1. köt. Középkor.) Veröffentlichung des Max-Planck-Instituts für Europäische Rechtsgeschichte. Hrsg. v. Helmut Coing. München, 1973. XXIV, 913 p. [Könyvismertetés.] *Állam- és Jogtudomány* 17 (1974) 184–186. l.

1975

Városigazgatás, várospolitikai. In: *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. Szerk. Kosáry Domokos. Akadémiai Kiadó, Bp. 1975. 159–190. l. (*Budapest története* III.)

István király törvényeinek pénzbüntetési rendszere. In: *Alba Regia*. Szerk. Fitz Jenő. Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, Székesfehérvár, 1975. 281–282. l. (*Annales Musei Stephani Regis* XIV.)

Vicari italiani in Ungheria durante il Rinascimento. In: *Rapporti veneto-ungheresi all' epoca del Rinascimento*. A cura di Tibor Klaniczay. Akadémiai Kiadó, Bp. 1975. 181–193. l. („*Studia Humanitatis*” 2.)

Das Eigen-Landrecht der Siebenbürger Sachsen. Unveränderte Wiedergabe des Erstdruckes von 1583. Herausgegeben vom Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde. Mit einer Einführung von Adolf Laufs und Worterläuterungen von Wolfgang Bührer. (München, H. Me-

schendörfer. 1973. XXXIX, 246 l.) Az erdélyi szászok külön tartománya joga. [Könyvismertetés.] *Századok* 109 (1975) 737. l.

Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. I. Bd. Mittelalter (1100–1500). Die gelehrten Rechte und die Gesetzgebung. Publication of the Max-Planck-Institute für Europäische Rechtsgeschichte. Ed. by H. Coing. München, 1973. XXIV, 913 p. [Könyvismertetés.] *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae* 17 (1975) 208–210. l.

Repertorium Fontium Historiae Medii Aevi. [I–III.] [Könyvismertetés.] *Magyar Könyvszemle* 91 (1975) 333–334. l.

Franz Boas: *Népek, nyelvek, kultúrák. Válogatott írások.* Szerk., vál., előszó, ford. ellenőrizte: Boglár Lajos. Az I–III. részt ford. —. Gondolat, Bp. 1975. 13–231. l.

1976

Einleitung., Bevezetés. In: *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns. 1301–1457.* Collectionem manuscriptam Francisci Döry, additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt —, Vera Bácskai. Akadémiai Kiadó, Bp. 1976. 491 l. (*Publicationes Archivi Nationalis Hungarici. Publikationen des Ungarischen Staatsarchivs. II. Fontes. Quellenpublikationen* 11.) (Einleitung., Bevezetés: 9–65. l.)

Balassi Bálint szentszéki pereit. *Irodalomtörténeti Közlemények* 80 (1976) 671–676. l.

Recherches hongroises sur les Institutions des Ordres. *Anciens Pays et Assemblées d'États. Standen en Landen.* 1976. LXVII. k. 55–96. l.

1977

L'Etat corporatif hongrois au commencement du XVIème siècle: théorie et pratique. In: *Théorie et pratique politiques à la Renaissance. XVIIe Colloque International de Tours.* Librairie Philosophique J. Vrin, Paris, 1977. 203–214. l. (*De Pétrarque à Descartes* XXXIV.)

L'Etat corporatif hongrois au début du XVIe siècle. *Anciens Pays et Assemblées d'États. Standen en Landen.* 1977. LXX. k. 313–326. l.

Men Learned in the Law in Medieval Hungary. *East Central Europe/L'Europe du Centre-Est* 4 (1977) 181–191. l.

Die Retorsionsgesetze von 1514. In: *Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16.–17. Jahrhundert.* Hrsg. von Gusztáv Heckenast. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977. 309–316. l.

Der Übergang von der ständischen Repräsentation zur Volksvertretung in Ungarn. In: *Der moderne Parlamentarismus und seine Grundlagen in der ständischen Repräsentation.* Hrsg. von Karl Bosl. Duncker und Humblot, Berlin, 1977. 265–278. l.

1978

Köpeczi Béla: Függetlenség és haladás. Politikai gondolkodás a régi magyar függetlenségi harcok századaiban. Bp. 1977. Szépirodalmi K. 254 l. [Könyvismertetés.] *Irodalomtörténeti Közlemények* 82 (1978) 728–730. l.

1980

Jogi oktatás. I–II. In: *Állam- és jogtudományi enciklopédia.* Főszerk. Szabó Imre. I. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980. 885–901. l.

A rendi képvisellettől a népképviselőtig. In: *Jogtörténeti tanulmányok. Emlékkönyv Csizmadia Andor hetvenedik születésnapjára.* Szerk. Ádám Antal, Benedek Ferenc, Szita János. Pécsi

Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, Pécs, 1980. 75–85. l. (*Studia Iuridica auctoritate Universitatis Pécsi publicata* 95.)

1981

Révay Péter. Akadémiai Kiadó, Bp. 1981. 113 l. (*Irodalomtörténeti füzetek* 104.)

Album Elemér Mályusz. Etudes présentées à la Commission pour l'Histoire des Assemblées d'Etats LVI. Székesfehérvár–Budapest 1972. Bruxelles, 1976. voir tableau XXIV, 404, 21. 8^f. [Könyvismertetés.] *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 27 (1981) 243–245. l.

Jacques le Goff: Az értelmiség a középkorban. Budapest, 1979. 236 l. [Könyvismertetés.] *Századok* 115 (1981) 232–233. l.

Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy. Ediderunt Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi, atque in volumen redigit Geisa Érszegi. Budapest, 1979. Editions Akadémia. 728 p. 36 pl. 8^f. (Publicationes Archivii Nationalis Hungarici II. Fontes 12.) [Könyvismertetés.] *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 27 (1981) 258–259. l.

Varga Csaba: A kodifikáció, mint társadalmi-történelmi jelenség. Budapest, 1979. Akadémiai Kiadó. 352 l. [Könyvismertetés.] *Századok* 115 (1981) 1325–1327. l.

1982

Tárkány Szücs Ernő: Magyar jogi népszokások. Társadalomtudományi Könyvtár. Gondolat. Budapest, 1981. 904 l., 8. rajz. [Könyvismertetés.] *Ethnographia* 93 (1982) 158–159.

1984

Az egyházi és világi jog határai a középkorban. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Székely György. Akadémiai Kiadó, Bp. 1984. 235–241. l. (*Memoria Saeclorum Hungariae* 4.)

The history of Hungary from the original settlement to 1849. Guide to the exhibition. Comp. by Mrs I. Dienes. Transl. by —. Múzsák Közművelődési Kiadó, Bp. 1984. [Utánnymások: [1985.], [1988.]] 58 l.

1986

Compossessorat. In: *Lexikon des Mittelalters*. Hrsg. und Berater: Robert-Henri Bautier et al. III. Artemis Verlag, München und Zürich, 1986. 106–107. l.

1989

Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns. 1458–1490. Francisci Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt —, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Akadémiai Kiadó, Bp. 1989. 391 l. (*Publicationes Archivii Nationalis Hungarici. Publikationen des Ungarischen Staatsarchivs*. II. *Fontes. Quellenpublikationen* 19.)

The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. 1. 1000–1301. Transl. and ed. by János M. Bak. — †, James Ross Sweeney with a critical essay [...] by Andor Csizmadia †. Charles Schlacks Jr., Publisher, Bakersfield, California, 1989. LXI, 178 l. (*The Laws of Hungary*. Series I. Volume 1.)

1990

A hármaskönyv. In: *Werbőczy István: Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokás-jogának hármaskönyve*. Téka Könyvkiadó, Bp. 1990. VII–XIII. l. (*Tudománytár*)

1993

James G. Frazer: Az Aranyág. Vál., utószó: Bodrogi Tibor. Ford. Bodrogi Tibor és —. [2. javított kiadás.] Századvég Kiadó, Bp. 1993. [Utánnymás: 1994.] 512 l. (*Századvég könyvtár. Antropológia*)

1994

Báthory István emlékezete. A bev. tan.-t és az epilógust írta, a regesztákat és a kötetet szerk. Nagy László. A szemelvényeket részben ford. —. Zrínyi Kiadó, Bp. [1994.] 339 l.

1995

James G. Frazer: Az Aranyág. Vál., utószó: Bodrogi Tibor. Ford. Bodrogi Tibor és —. [2. javított kiadás.] Osiris–Századvég, Bp. 1995. 511 l. (*Osiris–Századvég Könyvtár. Antropológia*)

Nekrológok Bónis Györgyről

Bertényi Iván: Bónis György (1914–1985). *Irodalomtörténeti Közlemények* 89 (1985) 600. l.

Horváth Attila: Bónis György (1914–1985). *Jogtörténeti Szemle* 3. szám 1990. 127–129. l.

Révész T. Mihály: Bónis György (1914–1985). *Levéltári Szemle* 36 (1986) 2. szám 105–107. l.

János Zlinszky: György Bónis (1914–1985). *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung* 1987. 487–494. l.

In Memoriam György Bónis (1913[!]-1985). *Parliaments, Estates and Representation* 6 (1986) December 211. l.

Összeállította: P. MIKLÓS TAMÁS*

* A bibliográfia készítése során felhasználtam Bónis György saját egyszerűsített irodalomjegyzékét, amelyért dr. Bónis Györgynének, értékes tanácsaiért pedig dr. Gazda Istvánnak fejezem ki köszönetemet. (P. Miklós Tamás)

E számunk szerzői

ÁGOSTON GÁBOR	a tört. tud. kandidátusa, egyetemi adjunktus (ELTE BTK)
CSETRI ELEK	ny. egyetemi tanár (Babes–Bolyai Tudományegyetem Kolozsvár)
DIÓSZEGI ISTVÁN	a tört. tud. doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE BTK)
FODOR PÁL	a tört. tud. kandidátusa, tud. munkatárs (MTA TTI)
GLÜCK JENŐ	nyugdíjas
P. MIKLÓS TAMÁS	könyvtár- és múzeumvezető (Gyermekszervezet-történeti Múzeum, Zánka)
RÁCZ LAJOS	a tört. tud. kandidátusa, tud. munkatárs (MTA Alföldi Tudományos Intézet)
TÜDŐSNÉ SIMON KINGA	tud. kutató (Bukaresti „Nicolae Iorga” Történettudományi Intézet)

ELTE BTK = Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

MTA TTI = Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

HU ISSN 0040–9634

Kiadja

MTA Történettudományi Intézet

Kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató

A szerkesztési, tördelési munkálatokat az

MTA Történettudományi Intézete

számítógépes kiadványcsoportja végezte.

Felelős vezető: Burucs Kornélia

Tördelőszerkesztő: Turcsán Anita

Nyomtatás: KRÓNIKÁS BT. Biatorbágy

F. v.: Ilorváthné Nagy Erzsébet

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)

1900 Budapest, XIII., Lehel út 10/a

közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással

a Postabank Rt. 219-98636 HELIR 021-02799

pénzforgalmi jelzőszámra.

Példányonként megvásárolható

az MTA Történettudományi Intézetében

(1014 Budapest, Úri utca 53., telefon: 155-8539)

és az Akadémiai Kiadó Stúdium

(1368 Budapest, Váci utca 22., telefon: 118-5881)

és a Magszter (1052 Budapest,

Városház utca 1., telefon: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Külföldön terjeszti

a *KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat*

(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

